

I 25 - 3

, o'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA o'RTA  
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

RAHIM VOHIDOV  
HUSNIDDIN ESHONQULOV

)

# **o'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI TARIXI**

(Eng qadimgi davrlardan XVI asr oxirigacha)

Oliy va o' rta maxsus ta' lim vazirligi tomonidan  
respublika univeisitet hamda pedagogika institutlari o'zbek Glogologiyasi  
fakultetlari bakalavriati ixtisosligining I-II bosqich talabalari uchun  
o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

o'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adahiyot jamg'armasi nashriyoti  
Toshkent - 2006

**Kalim Vohidov, Husniddin Eshonqulov.** o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. o'quv qo'llanma. - T.: o'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'annasi nashriyoti, 2006. 528 b.

Qo'llanma Respublika oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakultetlari bakalavriat ixtisosligining I-II bosqich talabalariga o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi fanidan o'quv-qo'llanma sifatida mo'ijallangan. Unda bakalavriat ixtisosligi o'quv rejasida o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi fanidan o'tilishi ko'zda tutilgan 166 soatlik ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarga doir mavzular haqida fikr yuritiladi.

Qo'lingizdagi kitobda eng qadimgi adabiy yodgorliklardan XVI asr oxiriga qadar bo'lgan mumtoz adabiyot vakillari haqidagi ma'lumotlar qamrab olingan. Mualliflar mustaqillikning ma'naviy merosni tadqiq qilish uchun yaratgan imkoniyatlarini inobatga olgan holda mavzularni milliy istiqlol mafkurasi tamoyillari ruhida yoritishga'urg'u berishadi.

**Mas'ul muharrir:**

**B.N.Valixo'jayev**

o'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi haqiqiy a'zosi, jumhuriyatda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, professor.

**Taqrizchilar:**

**H.G'.Ne'matov**

Filologiya fanlari doktori, o'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi, professor,

**I.Ch.Haqqulov**

filologiya fanlari doktori;

**D.I.Salohiy**

filologiya fanlari doktori.

o'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi  
Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006,

## MUQADDIMA o'RNIDA

Istiqlol yuksak ilohiy ne'mat sifatida nafaqat tuimush tarzimizga, balki madaniy-ma'naviy hayotimizga ham teran kirib bormoqda. Yurtdoshlarimizni barkamol shaxs qilib tarbiyalash yo'lidagi sa'y-u harakatlar boshida Respublikamiz Prezidenti IAKarimovning tuiganligi va axloqiy-ma'naviy taihiyaning Davlat dasturi maqomiga ko'tarilishi ham mustaqilMk shaiofati hisoblanadi. o'n besK yildiiki, qatag'onga uchiagan an'analарimiz, islom dini va tasawuf, uning badiiy adabiyotga ta'siri masalalarida ochiq-oydin mushohada yuritish imkoniyati tug'ildi. Shuning uchun bu jabhadagi ishlarimizda yurt sarvarining quyidagi dono ko'rsatmalari g'oyaviy asos vazifasini o'tayotin "Xalqimiz asrlar osha yashab kelgan an'analari, mfodatlari, tUi va ruhi negiziga qurilgan milliy mustaqillik mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar bilan mahkam uyg'unlashgan holda kelajakka ishonch tuyg'usini odamlar qalbi va ongiga yetkazishi, ularni Vatanga muhabbat, insonparvarlik ruhida tarbiyalashi, haloQikni, mardlik va sabrbardoshlilikni, adolat tuyg'usini, bilim va maWatga intilishni tarbiyalash yo'lida xizmat qilmog'i lozim" (Karimov I. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. Asarlar. 3-jild, Toshkent "o'zbekiston", 1996, 283-bet). •

Ozodlik tufayli badiiy asarni sun'iy tarzda soxtalashirib tahlil hamda taig'ib qilish tamoyillariga xotima berildi. Bir davrda, birday tarixiy sharoitda ijod qilgan qalamkashlami, yaxlit adabiyotni "diniy-mistik", "feodal-saroy (Iderikal)", "xalqchil adabiyot" kabi bo'lakchalarga ajratishning noo'rinligi tobora oydinlashib qoldi. Yurtboshimiz o'rinli e'tirof etganidek: "...Tafakkur ozod bo'lmasa, ong va shuur tazyiqdan, qullikdan qutilmasa inson to'la ozod bo'lolmaydi" (o'sha kitob, 34-bet).

Shukronalar bo'lsinki, jannatmakon o'zbekiston bo'ylab bugun hur fikrlilik shabadasi esmoqda. Uning hayotbaxsh epkini mumtoz adabiyot olamiga, insonparvar dinimiz va tasawufga ham sezilarli ta'sir o'tkazdi. Asrlar bag'rida bo'y cho'zgan mumtoz badiiy yaratmalarni o'z qonuniyatlari asosida tahlil va tadqiq qilish tobora teranlashib bormoqda. Tariqat pirlari asarlarini forsiydan turkiyga tajima qilish, ilmiy tahlildan o'tkazish va nashr etish borasida jiddiy yutuqlaiga erishildi. \*

"Inson va uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarni o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan

islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir,- deyiladi Kadrlar tayyorlashning miUiy dasturida.

Ta'lim to'g'risidagi Qonun va Kadrlar tayyorlashning milliy dasturini, ayniqsa, uning ikkinchi bosqichi-sifat pog'onasi talab-tamoyillarini hayotga tadbiq etish yo'lidagi harakatlar respublikamizda kun sayin qanot yoymoqda. Ayni paytda o'rta umumiy ta'lim maktablari Davlat standartlarining ishlab chiqilishi, fanlar bo'yicha takomillashgan Dasturiy amaliyotga joriy qilinayotganligi quvonchli holdir. Qayd etilgan yangi dasturlarning afzalligi shundaki, unda bilimdon o'quvchini tarbiyalash bosh muddao bo'lmay, balki barkamol avlodni (shaxsni) shakllantirish diqqat maikazida tutiladi. Tabiiyki, bunday jarayonda badiiy adabiyotning, jumladan, umiboqiy qadriyatlarimiz, islomiy-tasawufiy sarchashmalar va mumtoz asariarning o'mi beqiyos kattadir. Ayrımlari aytilgan jihatlarini nazarda tutib, biz ilk tajriba sifatida mazkur qo'llanmani yaratishga jazm etdik.

Taniqli adabiyotshunos olim, professor N. M. Mallayevning "o'zbek adabiyoti tarixi" (XVII asigacha , 1-kitob) darsligining oxirgi nashridan ham chorak asrdan ziyodroq davr o'tdi. Shunday gapni akademik V.A.Abdullayev va professor K. Karimovlarning "o'zbek adabiyoti tarixi" (2-kitoblar) darsliklari haqida ham aytilish mumkin. Mazkur darsliklarda, birinchidan, sho'ro mafkurasining "quyuq changi" o'z asoratini qoldirgan bo'lsa, ikkinchidan, ularning nusxalari kanuiyib, kamyob bo'lib qoldi. Bular oliy maktabda mumtoz adabiyotni o'qitish borasida bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqarayotir. Bugun yozilayotgan ma'ruza matnlari ham zikri o'tgan bu boradagi talabalaimizning chanqoqligini yetarli darajada qondira olmaydi, albatta. Siuluiga ko'ra biz bu qo'llanmani yozishga kirishdik. Buning uchun bakulnrlar tayyorlashga mo'ljallangan o'quv rejasidagi ma'ruza va amuliy muslig'ulot Mulluri usos sifatida qabul qilindi. Shuningdek, o'ita umumiy li'i'mi muktublurining yangi DasturJariga tayanildi yoxud o'sha Daslurlunluji mnv/uhuy;i ulohida ahamiyatberildi. Shuni nazarda tutib, oliy va o'ita umumiy ta'lim mukUtbluri Dasturlarida kuzatiludigiin nomuvoliqliklurni lilsolhp olfshgn lium liaiakat qilindi. Qo'llanmuni yaratishKlu muullllllur uclma isliqlol thvri adabiyotshunosligi yfituqluri yo'lclii yuldu/. vn/iluNlui o'iudi. hl/ning dastlabki tajribamiz mulisuli bo'lgun qo'lluimuniim: Kinnu liliikmilliiii xoli emasligi tabiiydir. Sizning xoiinohu ilkr iiihimui/iiiiiiiiki/. L>CKuruz tanqidngizdan umidvormi/, mulUiiiiu o'tjwvUul UIML idmb>luislz, qollanmaning takomillusliHim nuNHulitilul viuuitliiln nl/Mit qnM kelndi.

## I-BOB

### "o'ZBEK MYMTOZ ADABIYOTI TARDQ" FANIGA KIRISH

#### 1.1. o'zbek mumtoz adabiyoti fan sifatida

Badiiy adabiyot tabiat gultoji sanalmish hazrati inson bilan egiza^ dunyo yuzini ko'rgan san'at turlaridan biridir. Inson yaratilibdiki, o'^> yashayotgan borliq sir-u sinoatlari bilan oshno bo'lgisi, ulardan yuksal shavq-zavq olgisi, ichki kechinmalari, orzu-intilishlari, ruhiy holatlarid^.

o'zigagina hadya etilgan oliy ne'mat—so'zda badiiy, bo'yoqli tarzda^ ifodalagisi keladi. Adabiyot tarixi esa mana shu o'ziga xos murakka^ hodisaning eng qadimgi davrlardan zamonamizgacha bo'lgan tarixid^ taraqqiyot jarayonini o'rganuvchi fandir.

Badiiy ijod uning nodir namunalarini yaratuvchi ma'lum bk xalqning e'tiqodiy qarashlari majmuasidan bahramand bo'ladi. Sh^ ma'noda u o'sha xalq dunyoqarashi, ma'rifiy olami va ma'naviyatid^ badiiy aks ettiradi. Shunga ko'ra, alohida xalqlar nomlari bilan ataluvch^ adabiyotlar vujudga keladi. Xalqimiz ma'naviy madaniyatining ajralm^ tarkibiy qismi esa o'zbek adabiyotidir.

o'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng o'tmishn^ fanlar tarixi, adabiy merosni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratildi. Milliy

o'zlikni anglash, milliy mafkura, ma'naviyat, ma'rifat kabilar Davl^ dasturidagi dolzarb masalalar sirasidan ustuvor yo'nalish sifatida joy oldi. Shu jihatdan mamlakat Prezidenti I.A.Karimovning hozirjavoblii va donolik bilan aytgan quyidagi fikrlari muhim ahamiyat kasb etadi, "Biz ma'naviy qadriyatlarini tiklashni milliy o'zlikni anglashning o'sishidan xalqning ma'naviy sarchashmalariga, ularning ildizlariga qaytishdan ibor^j uzviy tabiiy jarayon hisoblaymiz" (Karimov I.A. o'zbekiston XXI bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiy^ kafolatlari. Toshkent: "o'zbekiston", 1997, 137-bet).

Xalqimiz ma'naviy qadriyatlarini o'zida ifoda etgan o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini o'rganish barkamol avlod qalbida milliy iftixQ^ tuyg'ularini shakllantirilishiga ulkan hissa qo'shishi bilan ahamiyatlidir

#### 1.2. o'zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismlari

Uzoq yillar davomida o'zbek adabiyoti fan sifatida dastlab ikk qismga- "o'zbek adabiyoti tarixi" va "o'zbek sovet adabiyoti" nomlan

ostida bo'linib o'qitilar edi. 1917 yil 25 oktyabr bu ikki qism orasidagi chegara sifatida qabul qilindi. Istiqloldan so'ng oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakultetlarida "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" kursi o'qitila boshlandi. U o'z ichiga xalqimiz tarixining nihoyatda ziddiyatli va murakkab, mafkuralar kurashi davri 1865-1929 yillar oralig'i adabiyotini qamrab oladi. Mustaqillik sharofati tufayli XIX asrning oxirlarida shakllanib, XX asr boshlarida bo'y ko'rsatgan, 20-yillarda esa o'sha davrning g'oyatda shiddatli tazyiqlariga bardosh berib chinakam adabiyotga aylangan jadid adabiyotini izchil va mukammal o'rganish imkoniyati vujudga keldi. Jadid adabiyotining mazmun-mohiyatini milliy uyg'onishning hayotbahsh g'oyalari tashkil qilardi. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti xalqimizning ko'p asrlik adabiy an'alaridan bahramand bo'lgan badiiy tafakkurimizning porloq sahifalaridan biri, ayni choqda bugungi yangi o'zbek adabiyotining tayanch sarchashmasi sanaladi. Shunday qilib, o'zbek adabiyotini dastlab quyidagi uch qismga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir:

1. o'zbek mumtoz adabiyoti tarbi (Eng qadimgi davrlardan XIX asr o'rtalarigacha).

2. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti (XIX asr II yarmidan XX asrning 20-yillarigacha).

3. Yangi o'zbek adabiyoti (1930 yildan hozirgacha).

o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi xalqimizning qadim zamonlardan XIX asrning o'rtalarigacha vujudga kelgan noyob badiiy durdonalari haqida bahs yuritadi. Tabiiyki, bu ming yillikka cho'zi ladiga n jarayonda dunyo yuzini ko'lgan badiiy asarlarda xalqimizning dastlabki c't iqodiy qarashlaridan tortib XIX asrning o'rtalarigacha yashab ijod qilgan qalamkashlarimizning irfoniy-falsafiy, adabiy-badiiy, ilohiy-ma'naviy qarashlari o'z ifodasini topgan! o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi mana shu uzoqqa cho'zilgan murakkab jarayonda vujudga kelgan turli xil va janriardagi badiiy asarlarni o'z ichiga oladi. Nazm va epos asrlar davomida

o'zbek mumtoz adabiyotining asosiy xillaridan bo'lib, taraqqiy topib keldi. □ a z a l u b o i y, qasida, masnaviy, muxammas, musnaddis, qit'a, taije'band, tarkibband (v.h.) masal, hikoya va shu knblnr csn keng tarqalgan adabiy janrlar sunuladi.

Kishilik tarixida yozuv puydo bo'lmusdun uvvul budiiy iiiiil og'zaki shaklda taraqqiyot bosqichlarni bosib o'tdi. Yo'tiv liuonlyutning eng muhim kashfiyotlaridan biridir Xut knKhfrlllgundnn .«III- txullly ijod

og'zaki va yozma shaklda yonma-yon taraqqiy qila boshladi. Garchi og'zaki adabiyot yozma adabiyotning vujudga kelishi uchun ma'naviy zamin bo'lgan bo'lsa-da, badiiy ijodning bu har ikkala shakli vaqti-vaqti bilan bir-birini to'ldirib, sayqallashtirib, boyitishda davom etdi. Natijada, •Tohir va Zuhro», «Bo'z o'g'lon», «Yusuf Ahmad», «Kitobi podsho Jamshid», «Qissasi Farhod-u Shirin» «Kitobi dada Ko'rqu», «Qissasi Abo Muslim» singari ma'naviy durdonalar vujudga keldiki, bular xalq og'zaki ijodida yaratilib, kitobiy adabiyotga yaqinlashtirilgan yoki yozma adabiyotda vujudga kelib, keyinchalik xalq ijodi uslubida qayta "tahrir"dan o'tgan asarlardir. Shunday qilib, xalq kitoblari ham o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi va ham xalq og'zaki ijodining tarkibiy qismi sanaladi.

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi yodnomalar (memuar), tarixiy asarlar hamda tazkiralarni ham o'z ichiga oladi. Ma'lumki, o'tmishda tarixnavislik badiiy ijod bilan qorishiq holda olib borilgan. Muarrirlar biror tarixiy voqea tafsilotlarini bayon qilishda badiiy uslubga murojaat etishgan. Jumladan, Alisher Navoiyning «Tarixi muluki Ajam», «Tarixi hukamo va anbiyo», Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarai turk», «Shajarai tarokima», Shermuhammad Munis va Muhammadrizo Ogahiyning «Firdavsul-iqbol» kabi tarixiy asarlari, shuningdek, Zahiriddin Boburning «Boburnoma» singari qomusiy kitobidagi badiiy lavhalar va she'rilar yuqorida aytilgan fikrlarimizga yanada quvat beradi.

O'zbek xalqi uzoq yillar davomida Sharq musulmon olami, shuningdek, Hindiston, Yunoniston, Gurjiston, Rusiya kabi mamlakatlar bilan siyosiy-iqtisodiy, tarixiy-madaniy aloqada bo'lib kelgan. Mana shu aloqalarning samarasi o'laroq tarjima adabiyoti ham vujudga keldi. O'zbek tiliga tojik, eron, ozarbayjon, hind, arab va boshqa xalqlarning badiiy, ilmiy hamda tarixiy asarlari tarjima qilindi. Nizomiyning «Maxzanul-asror», «Xusrav va Shirin», «Haft paykar», Shayx Sa'diyning «Guliston», «Bo'ston», Nuriddin Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», «Yusuf va Zulayho», «Layli va Majnun», «Silsilat uz-zahab» («01tin zanjir»), «Iskandar xiradnomasi», «Salomon va Absob», Badriddin Hiloliyning «Shoh va gado», hind donishmandlik xazinasining nodir namunasi «Kalila va Dimna», mashhur arab ertaklari majmuasi «Ming bir kecha», Mirxondning «Ravzat us-safo», Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoye' ul-vaqoe'» kabi asarlari shularjumlasidandir. Tarjima adabiyoti xalqlar o'rtasidagi o'zaro madaniy—adabiy aloqa va do'stlik rishtalarini mustahkamlashga, shuningdek, o'zbek xalqining jahon xalqlari adabiyoti

biJan yaqindan tanishishiga xizmat qilib keldi. o'zbek tiliga tarjima qilingan asariar muayyan tarixiy sharoitning ma'naviy ehtiyoji, talabi bo'lib, ular o'zbek yozma adabiyoti va xalq og'zaki ijodi tajribalarining yanada boyishi, teran ma'no va quyuq ranglar bilan to'lishishiga ijobiy turtki bo'ldi. o'tmish adabiyotida qo'llangan tarjima istilohiga mazkur atamaning bugungi talqinlari nuqtai nazaridan munosabatda bo'lmoq pand berishi, bir yoqlama xulosalarga olib kelishi mumkin. Chunki mumtoz mutajimlar asliyatga hozirgi tajjimonlarga nisbatan ancha erkin va o'ta ijodiy munosabatda bo'lishgan. Oqibatda ular qalamidan chiqqan asarlarga nisbatan tarjimani qo'llash kamlilik qilgandek bo'lib tuyula beradi. Qutb Xorazmiy XIV asrda fors tilidan o'zbek tiliga tajjima qilgan "Xusrav va Shirin" (Shayx Nizomiy), Sayfl Saroyi (XIV asr) o'zbek tiliga o'girgan "Guliston" (Shayx Sa'diy), Mavlono Xiromiy (XIX asr) o'zbekchalashtirgan "Chor darvesh", «Ra'no va Zebo» "To'tinoma" kabi asarlar bilan kechgan ijodiy mehnat haqida ham ana shunday fikrni aytish joizdir. Ayrimlari eslatilgan fazilatlariga ko'ra, tarjima adabiyoti ham o'zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismi sanaladi.

o'tmishda yaratilgan adabiyotshunoslikka oid asarlami ham o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi o'z ichiga oladi. Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a», Davlatshoh ibn Baxtishohi Samarqandiyning «Tazkiral ush-shuaro» Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", "Mezonul-avzon", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Nasoyim ul-muhabbat", Bobur Miizoning "Muxtasar" yoki "Aruz risolasi", Fazliy Namangoniyning "Majmuat ush-shuaro" kabi asariari shular jumlasidandir.

**1.3. o'zbek mumtoz adabiyotining boshqa turdosh fanlar bilan aloqasi**  
Adabiyot boshqa fanlar singari borliqning sir-u sinoatlari, insonning ruhiy-ma'naviy olami kashflyotlari haqida tasawur beruvchi ilm tarmoqlaridan biridir. Bu jihatdan u boshqa fanlaiga juda yaqin turadi. Adabiyotning fan va boshqa san'at turlaridan jiddiy farqi esa uning ifoda uslubida ko'rinadi. Fanning tarmoqlari hayot, borliq, inson taqdiri bilan bog'liq jarayonlami maMum kuzatish, izlanish, tnjribalar hosilasi bo'lgan umumlashmakuga tayanib, ulami ilmiy uslubda umumlnNilirNH, adabiyot o'sha murakkab jarayonlarni obrazli badiiy aks ettirish bilim shug'ullanadi. Obrazlilikbadiiy uslub vosilasida vujudga kcltb, kisluning nihiy-munaviy olamiga ta'sir etadi. Shuning uehtin udubiyol lumiyukuKi muuyun tabaqa, toifa, soha vakillariga mo'Uullunmuy, ommuviyilk knsb cludi.



Badiiy adabiyotning obraz yaratuvchi muhim quroli so'z bo'lganligi bois o'zbek mumtoz adabiyoti bevosita til tarixi bilan uzviy aloqadorlikda ish ko'radi. Muayyan davrda yaratilgan badiiy asar o'sha davr til xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirishi bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy voqelik, xalqning irfoniy-ilohiy kuzatishlari, falsafiy mushohadasi, dunyoqarashi, urf-odatlarini ham o'zida badiiy ifoda etadi. Bu jihatdan o'zbek mumtoz adabiyoti ilohiyot, tasawuf, tarix, falsafa, jug'rofiya, etnografiya (elshunoslik) singari fanlar bilan yaqin aloqada ish ko'rib, rivojlana boradi.

Badiiy adabiyot ilm-fan yutuqlaridan uzluksiz ravishda ijodiy istifoda etadi. Malikul-kalom Mavlono Lutfiy Shoshiy qalamiga mansub quyidagi bayt fikrimizning yorqin dalilidir

**Quyosh oydek yuzingning xijlatindin,  
Qochib, to'rtinchi ko'k uzra chiqibtur.**

Baytda shoir ma'shuqa yuzini oyga tashbeh qilib, tashxis sao'ati vositasida quyoshga insonga xos xususiyatlarni ko'chirgan. Mazkur satriarda quyidagi mazmun o'z badiiy ifodasini topgan: Quyosh yoming oydek jamolidan xijolat chekadi va qochib to'rtinchi ko'kka chiqadi. Baytning yanada to'liq mazmunini tugal anglash uchun Mavlono Lutfiy davri nujum (yulduzshunoslik) ilmiga oid ba'zi ma'lumotlarga ega bo'lish ham talab etiladi. Sharq-u  ar b d k eng tarqalgan geosentrik nazariyaga asosari Yer atrofidan boshqa sayyoralar aylanib turadi. Ularning har biri Yerga nisbatan ma'lum uzoqlikda bo'lib, y yetti qat osmon tushunchasini izohlashga asos bo'lgan. Chunonchi, Oy Yerga eng yaqin samoviy jism bo'lib, mazkur sayyora - birinchi, Utorid (Merkuriy)-ikkinchi, Zuhra (Venera, Nohid)-uchinchi, Quyosh-to'rtinchi, Mirrix (Mars)-beshinchi, Mushtariy (Yupiter)-oltinchi, Zuhal (Saturn)-yettinchi falakda deb tushunilgan. Yer atrofidan y yetti sayyoraning yuqorida keltirilgan tartib asosida aylanishi mumtoz ijodkorlar, jumladan, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Sakkokiy, Hofiz Xorazmiy va Alisher Navoiy asarlarida, shuningdek, y yetti qat osmon tushunchasi Qur'oni karimda ham uchraydi. Mavlono Lutfiy yuqoridagi misralarida ana o'sha har ikkala jihatni ham nazarda tutgan. Shoirbaytda Quyosh to'rtinchi falak sayyorasi deb unga aniqlik kiritmasa-da, shunga ishora qiladi. Zero, she'riyatning vazifasi sayyoralarning fazodagi o'rnini anglatish bo'lmay, balki ilmiy kashfiyotlarga tayangan holda go'zal manzaralar yaratish, hayotiy-falsafiy qarashlarni ifodalash va badiiy

rangni quyushlashtirishdan iboratdir. Shunga ko'ra, quyosh yorning jamolidan xijolat chekib, to'rtinchi ko'k uzra chiqqan, - deya baytda husni ta'lil san'atining go'zal namunasi hosil qilingan.

Ko'rinadiki, badiiy adabiyot uchun faqatgina sohaning tor qonuniyatlari emas, balki barcha fanlarning yutuqlariga tayanib ish ko'rish badiiyatning zaruriy taqozosidir.

#### 1.4. o'zbek mumtoz adabiyoti tarixining taraqqiyot yo'li, davrlashtirish tamoyillari va u haqdagi bahs-u munozaralar

Ilm-fan, san'at va madaniyat rivoji bevosita davrning ijtimoiy-siyosiy voqeligi bilan chambarchas bog'liq. Adabiyot ham jamiyat taraqqiyoti qonunlariga vobasta harakatlanadi, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy voqelik, fikrlar kurashini o'zida badiiy aks ettiradi. Masalaga shu nuqtai nazardan yondashadigan bo'lsak, o'zbek mumtoz adabiyotini muayyan tarixiy jarayonlar asosida davrlashtirib o'rganish u haqda ma'lum umumlashma-xulosalar chiqarishga imkon yaratadi. Biroq adabiyot taraqqiyotining o'ziga xos qonuniyatlari inobatga olinmas ekan, bu xulosalar bir yoqlama mohiyat kasb etadi. Badiiy adabiyotning ijtimoiy-estetik mohiyat kasb etishi, unga turli adabiy oqimlarning ta'siri, ular o'rtasidagi fikrlar kurashi, rang-barang va xilma-xil janrlar taraqqiyoti, muayyan davrda yaratilgan badiiy asarlarning til xususiyatlari hamda so'z sifatining boshqa tamoyillarini nazarda tutib o'zbek adabiyoti taraqqiyot jarayonlarini tarixiylik nuqtai nazaridan davrlashtirish maqsadga muvofiq sanaladi.

o'zbek adabiyoti tarixini davrlashtirishda uni ba'zi podshohliklar, sulolalar nomlari bilan atash lozimligi haqida ham fikrlar bildirilgan. Biroq adabiyotning o'ziga xos taraqqiyot qonuniyatlari bunday qarashlarni to'la oqlamaydi. Adabiyotshunos N. M. Mallayev o'zining "o'zbek adabiyoti tarixi" kitobida o'zbek adabiyoti tarixini yuqorida qayd etilgan qamrovli tamoyillarga ko'ra 6 davrga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi. Olim undagi ayrim bosqichlarni ichki bosqich - ctaplaiga bo'lib o'rganish mumkinligini ham e'tirof ctgan. o'zbek mumtoz adabiyotini davrlashtirishda N.Mallayevning fikrlariga tayanish mumkin. Chunki mazkur masalaga doir bahs-u munozaralar o'zining yetarli yechimini topmagan ekan, fanda qabul qilingan hukmron fikrga tayanish, uni o'quvchilarga taqdim ctish pand bermaydi. Shu o'rinda

kichik bir tahriri □ tiboringizga mavola qilishni lozim topdik. o'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingach, XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlari adabiyotini "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" tarzida atash tamoyilga kirdi. Biz ham bu o'rinda uni qabul qilishni ma'qul ko'rdik. Shunday qilib, o'zbek mumtoz adabiyotini quyidagi asosiy taraqqiyot bosqichlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdin

1. Eng qadimgi adabiy yodgorliklar.
2. X-XII asrlar adabiyoti.
3. XIII asr va XIV asr boshlaridagi adabiyot.
4. XIV asr o'rtalaridan XVII asrgacha bo'lgan adabiyot.
5. XVII asrdan XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan adabiyot.

Eng qadimgi adabiy yodgorliklar qadim zamonlardan Maikaziy Osiyoda yashagan- xalqlarning mushtarak adabiy yodgorligi sanaladi. Shuningdek, X-XII asrarda vujudga kelgan tuiidy tildagi adabiyot ham faqat o'zbek xalqiga taalluqli bo'lmay, balki Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkistonda yashovchi turkiy xalqlarning ham mushtarak ma'naviy boyligidir.

#### Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

- L Badiiy adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari haqida gapirib bering.
2. o'zbek miuntoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismlari deganda nimalar nazarda tutiladi?
  3. o'zbek mumtoz adabiyoti qaysi fanlar bilan bevosita hamkorlikda ish ko'radi?
  4. o'zbek mumtoz adabiyotining sao'atning boshqa turlari va fanlar bilan uyg'un hamda tafovutli jihatlari haqida so'zlang.
  5. o'zbek adabiyoti tarixining taraqqiyot yo'li va davrlashtirish tamoyillari haqida nimalami bilasiz?

#### Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Badiiy adabiyot. o'zbek adabiyoti. o'zbek mumtoz adabiyoti. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Yangi o'zbek adabiyoti. Nazm va epos. Xalq og'zaki ijodi. Memuar va tarixiy asarlar. Tarixnavislik va badiiy adabiyot. Tajima adabiyoti. Erkin tarjima. Obrazlilik. o'zbek mumtoz adabiyoti va til tarixi. Mumtoz adabiyot va elshunoslik. Fan yutuqlaridan ijodiy foydalanish yo'llari. Adabiyot tarixini davrlashtirish. Tarixiylik tamoyili. Adabiyot taraqqiyotining o'ziga xos qonuniyatlari.

#### Adabiyotlar

1. Karimov IA. Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent: «o'zbekiston», 1994.
2. Karimov I.A. o'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: «o'zbekiston», 1997.
3. Valixo'jayev B. o'zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar. Toshkent: «o'zbekiston»-1993, 191 bet.
4. Mallayev N.M. o'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: «o'qituvchi», 1976, 5-9-betlar.
5. o'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik, I tom. Toshkent: «Fan», 1977, 7-18-betlar.
6. Mirzayev T. Ma'naviy-madaniy merosni o'rganishning ilmiy-metodologik masalalari. «o'zbek tili va adabiyoti», 1997, 4-son, 3-6-betlar.
7. Haqqul I. Mafkura-tafakkur va taraqqiyot tamali. «o'zbek tili va adabiyoti». 1998, 3-son, 3-6-betlar.

## H-BOB ENG QADIMGI ADABIY YODGORLIKLAR

### 2.1. Qadimgi madaniyat. Turon - qadimiy adabiy-madaniy markazlardan biri

Turon insoniyat madaniyati tarixining qadimiy go'shalaridan biridir. Arxeologik kuzatishlar bu zaminda uzoq o'tmishda ham kishilar yashashi uchun tabiiy sharoit mavjudligini tasdiqlaydi. Boysun tog'larining Teshiktosh darasida 8-9 yoshli bolaning bosh suyaklari topilishi fikrimizning yorqin dalilidir. Insoniyat tarixining ilk davrlari haqida ma'lumot beruvchi ushbu ashyoviy dalil neandertal odam zoti avlodidan bo'lib, yowoyilik davrining quyi pog'onasida yashab o'tganligi aniqlandi (o'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent - 1977, 19-bet). Umuman, Markaziy Osiyo hududida eramizdan ko'p ming yillar ilgari odamlar yashagan degan fikriar mavjud. Kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan o'lkamizda ilm-fan, madaniyat va san'at rivojlanib bordi. Xalqimiz madaniyati tarixi haqida yunon, xitoy, hind va arman tarixchilari kitoblarida, "Avesto", Bexustun, Bundaxishn, o'rxun-Enasoy yodgorliklari kabi bir qancha manbalar va Abu Rayhon Beruniy, Muhammad Narshaxiy singari ulug' olimlarimizning asariarida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Qadimgi Turon hududi eramizdan oldingi birinchi ming yillik o'rtalarida Baqtriya, Marg'iyona, So'g'diyona, Xorazm, Parfiya, Amudaiyoning quyi oqimi, Zarafshon. vohalari, Parkana (Faig'ona) va boshqa joylardan tarkib topgan edL Bu yeriaida til va turmush tarzi jihatidan bir-biridan uncha farqlanmagan massagetlar, xorazmiylar, so'g'dlar, parflyanlar kabi qabila va elatlar istiqomat qilishib, ba'zan ko'chmanchilik, ba'zan esa o'troq holda kun kechirishgan. Bular ibtidoiy jamoa tuzumi davrida ovchilik va baliqchilik, keyinchalik esa chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanishgan. Dehqonchilik asosan toshqin suvlardan foydalanish asosida tog' yon bag'irlarida va soylik joylarda rivojlangan. Jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy, siyosiy-tarixiy, axloqiy-madaniy taraqqiyoti natijasida dehqonchilikda sun'iy sug'orishdan keng foydalanila boshlangan. Bunday jarayonning tadrriy takomili ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Natijada katta qabilalar ittifoqi, quldorlik davlatiga asos solinadi. Kishilarning bu shakldagi uyushmalari ularning ijtimoiy — iqtisodiy va madaniy hayotiga o'zining sezilarli ta'siini ko'rsatdj.

Kanal qazish, to'g'onlar qurish, sug'orish shahobchalarini tozalash, mudofaa inshootlarini qurish kabi ishlar amalga oshirilgan.

Qadim Turonda quldorlik davrida Maroqand (Samarqand), Kiropol (hozirgi Tojikiston davlatiga qarashli o'ratepa shahri) singari shaharlar barpo etiladi, konchilik va hunarmandchilik taraqqiy qiladi. Arxeologik kuzatishlar va ba'zi manbalarning ma'lumot berishicha, o'lka aholisi konlarda mehnat qilishgan, mis va temir eritish asosida turli harbiy va mehnat qurollari yasash, kemasozlik, to'quvchilik, binokorlik, zaigarlik kabi hunarlar rivoj topib, bu odamlarning savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanishlari va hatto neftdan foydalanishlari uchun imkon hozirlab beradi. Feodalizmning ilk davrlaridan boshlab sug'orishga asoslangan dehqonchilik, shaharlar hayoti ham zaiflashgan. Yirik quldorlik shaharlari o'rnini kichik feodal shaharlari egallagan. Kishilar ko'proq hunarmandchilik, savdo-sotiq va boshqa ishlar bilan mashg'ul bo'lgan.

Ajdodlarimizning tabiat mo'jizalari oldidagi o'zligi olamda ezigulik va yovuzlik kuchlarining muntazam to'qnashuvi mavjudligi to'g'risidagi tushunchalarini shakllantiradi. Bular orasida kosmogonik tushunchalar alohida ahamiyat kasb etadi. Qadimgi kishilikning Quyosh kulti (Mitra)ga sig'inishi tabiatda ulug' va foydali kuchlar - quyosh va suv (Anaxita suv ma'budasi) abadiy bo'lgan o'lka hamda ofat keltiruvchi kuchlar - zulmat va kulfat abadiy mavjud bo'lgan o'lkaning borligiga ishonish bilan bog'liq holat - hodisalar shakllangan. Bu singari ajdodlarimi/ topingan kultlar eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda vujudga kelgan zaiflashuvchi diniga qo'shilib ketadi. Qadimgi Turonda kishilar budda dini (buddizm), moniy dini (maneizm), nasora (nestarian) xristianligi, yahudiy dini, Ellin xudolari (Zeus, Afina, Poseydon, Appolon vaboshqalar)ga ham e'tiqod qilganliklari ma'lum. Ammo arab xalifaligi istilochilik harakatlaridan so'ng juda katta hududlardagi aholi uchun islom dini asosiy e'tiqod bo'lib qoladi (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 1976, 30-bet).

I Markaziy Osiyo xalqlarining katta qismi eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda eron tillari guruhiga mansub lahja va shevalarda so'zlashishgan. Bunday ahvol tilning Grek-Baqtriya davlati hukmronligi yillarida va Markaziy Osiyo ahmoniyalar tomonidan istilo qilingan davrda ham rivojlanib botganligidan dalolat beradi. Ammo Baqtriya shohlari saroyida grek tilining nufuzi sezilarli darajada baland bo'lgan. Turon hududida turkiy tilning shakllanish va rivojlanish jarayoni xunnlarning bu yerga ko'chib kelishi hamda o'troqlashishi bilan bog'liq. Olimlarning fikricha,

ularning aksariyati Oltroy tili shajarasining turkiy guruhiga mansub tillarda gaplashishgan. Xunnlarning dastlab eramizdan avvalgi II asrda Turon zaminida paydo bo'la boshlagani ko'pchilik qadimshunos va elshunos olimlar tarafidan e'tirof qilinadi. Ularning Yettisuv va Sirdaryo bo'yidagi cho'llarga ko'chib kelib mahalliy xalq - skif-massagetlar bilan chatishib ketishi eramizdan avvalgi II - I asrlarga to'g'ri keladi. Bu jarayonning davom etishi o'lkamizda turkiy tillar guruhining keng tarqalishiga imkon yaratadi. Shunday qilib, asosan, turk xoqonligi davlati davrida Shimoliy Enasoydan Mo'g'ulistongacha bo'lgan hududda turkiy til keng iste'molda bo'lgan. Markaziy Osiyodagi Eron tillari guruhiga mansub lahja va shevalarda so'zlashuvchi yerli xalq sekin-asta turkiy tillarda so'zlashuvchi aholi bilan chatishib ketib, turid y tillarda so'zlay boshlaydi^/

Markaziy Osiyo xalqlari juda qadim zamonlardan yozuvdan ham foydalanib kelishgan. Turon, Eron va ularga tutash o'lkalarda dastlab oromiy yozuvi qo'llanilganligi juda ko'p manbalarda qayd etiladi. Greklar tomonidan Markaziy Osiyoning zabt etilishi bilan grek yozuvi ham e'tibor paydo qila boshlaydi. Olimlarning fikricha, oromiy, grek, forsiy mixxat yozuvlari ma'lum davrlar mobaynida ma'muriy hujjatlarda qo'llangan. "Avesto", Xorazm, so'g'd, kushon, run (o'rxun-Enasoy), uyg'ur yozuvi va boshqa shunga o'xshash yozuvlar esa eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida asta-sekin oromiy yozuvi negizida paydo bo'lgan mahalliy yozuvlardir.

/Avesto", Xorazm, so'g'd yozuvlarining eng qadimgi xat turlaridan ekanligini aixeologik kuzatishlar asosida bizgacha yetib kelgan yodgorlik va ayrim manbalar tasdiqlaydi. Fanda "o'rxun-Enasoy" yoki "turkiy run yozuvi" deb nomlangan yozuv I asrda vujudga kelgan bo'lib, Shimoliy Enasoydan Mo'g'ulistonga qadar cho'zilgan hududda istiqomat qiluvchi xalqlar va qabilalar tomonidan keng qo'llanilgan. o'rxun va Enasoy daryolari bo'ylaridan topilgan V-VII asiga mansub yodgorliklarda ham mazkur yozuvdan foydalanilganligi ma'lum bo'ldi.

I So'g'd xati negizida o'ixun-Enasoy yozuvi bilan oldinma-keyin vujudga kelgan xat uyg'ur yozuvi nomi bilan shuhrat topdi. Sharqiy Turkiston, Movarounnahr va Xurosonda uyg'ur yozuvi juda uzoq yillar tatbiq etildi. Arablar istilosidan so'ng yurtimizda arab yozuvi joriy etilgan bo'lsa-da, temuriylar davriga qadar uyg'ur yozuvidan foydalanildi. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostonining Venadagi kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi, Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari,

Xorazmiyning "Muhabbatnoilia"si, Mavlono Lutfiy va boshqa shoidaming ayrim she'riari uyg'ur yozuvida ko'chirilgan. Ilm-fan, madaniyatimiz tarixida aiab yozuvi muhim ahamiyat kasb etadi. VIII asrdan keng tarqala boshlagan arab yozuvidan o'zbek xalqi taxminan 1200 yil davomida istifoda etdi. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostonining Namangan va Qohiia shaharlarida saqlangan nusxalari arab yozuvida bitilgan eng qadimiy turkiy yodgoriik sanaladij Ko'rinadiki, Markaziy Osiyo xalqlari yozuvdan juda qadim zamonlaidan, eramizdan awalgi birinchi ming yiUik o'rtalaridanoq foydalana boshlashgan va u madaniyat, ilm-fan, jumladan, adabiyotning rivojiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatgaiy

Qadimgi Turonda ilm-fan taraqqiyoti jarayoni va darajasi haqida ma'lumot beruvchi yodgoriiklar bugunga qadar juda kam miqdoida yetib kelgan. Bizgacha saqlanib kelgan so'g'd taqvimi, Beraniy asarlari va boshqa yozma manbalardagi ma'lumotlar Turon zaminning donishmand faizandlari fanning astronomiya, geometriya, geodeziya, fizika, kimyo va boshqa tarmoqlari bilan shug'ullanganliklari hamda ayni-sohalarda sezilarli ijobiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritganliklaridan darak beradi. Ayniqsa, falakiyot ilmining ikki - jabhasi ilmi hay'at (astronomiya) va ilmi nujum (astrologiya) shu saizaminda o'zining ma'lum taraqqiyot bosqichlarini o'tagan. Jumladan, otashparastlik dini vakillariga o'n sakkizta sayyora ma'lum bo'lgan. Bulardan ettitasi Quyosh (sayyoia sifatida tushunilgan), Oy, Utorid, Zuhra, Mirrix, Mushtariy va Zuhal bo'lib, yetti sonining ilohiylashuviga sabab hisoblanadi. So'g'd, Xorazm va boshqa yerlardagi olimlar asosiy sayyoralar, yulduzlarni o'iganib, ulami nomlaganlar hamda Burj (Zodiak) sistemasini aniqlab olganlar. Shohlar saroyida munajjimlar faoliyat ko'isatishgan. Ular goroskoplarni tuzib, yulduzlar olamini kuzatishgan. Ayni choqda munajjimlar matematika, fizika, falsafa, tibbiyot kabi fan tarmoqlari bilan shug'ullanishgan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridan keltiriladigan quyidagi to'rtlik turkiy xalqlar fanning bu sohasi bilan qadimdan mashg'ul bo'lganliklarini tasdiqlaydi:

**Qara to'nug kechursadim,  
Ag'ir uni uchurcadim.  
Jeti kanin qachirsadim,  
Saqish ichra kunum tug'di.**



Ushbu satrlarni prof. S. M. Mutalibov quyidagicha zamonaviy o'zbek tiliga tabdil qilgan: «Qorong'u kechaning o'tishini istadim, og'ir uyquni qochirishni istadim, bir necha marta y yetti qaroqchi yulduzining aylanishini sanadim. Sanamoqda edim, kunduz quyoshi porlab chiqdi». (Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. II tom. Toshkent: «Fan» 1963, 265-266-betlar).

o'lkamizda qadimgi zamonlardan binokorlik, hunarmandchilik, kemasozlik singari sohalarining keng taraqqiy qilganligi ajdodlarimizning fanning zikri o'tgan sohalarida erishilgan yutuqlari natijasidir.

Arxeologik kuzatishlar natijasida Markaziy Osiyoning qator joylaridan turh davrlarga mansub juda ko'p shaharlar, qo'xg'onlar, maqbaralar, xilma-xil istehkomlarning xarobalari aniqlandi. Xorazm vohasidagi, TuproqqaTa, Ko'zali qiz, Qo'yqirilgan qal'a, Yonbosh qal'a, Faiq'ona vodiysidagi Chust, Dalvarzin, Buxoro yaqinidagi Qizil qir, Varaxsha, Vardonze, Toshkent yaqinidagi Oqtepa va boshqa shahar hamda qo'ig'onlaming qoldiqlaridan topilgan madaniy qatlamga doir ashyoviy dalillar qadimgi Turonning o'ziga xos arxitekturasi, tasviriy san'ati, ma'naviy olami haqida muhim ma'lumotlar beradi, Yurtimizda rassomchilik, naqqoshlik, haykaltaroshlik, musiqa va boshqa san'at turlari qadimdan rivojlangan. Yozma manbalar va keyingi yillarda qadimshunos olimlar izlab topgan yodgorliklar shunday xulosaga kelish asosini beradi.

1932 yilda Termiz yaqinidagi Ayritomdan toshga ishlangan uch cholg'uchi ayol suiati topiladi. Ularning qo'ilaridagi musiqa asboblari rubob, aifa va do'mbiiga juda o'xshab ketadi. 1945-1947 yillarda ochilgan TuproqqaTa saroyidagi III asrga mansub devor naqshlari va haykallar, shuningdek, shu yerdan topilgan arfa chaluvchi qiz surati mo'ysafid Turonda tasviriy san'at, naqqoshlik va musiqa qadimiy taraqqiyot bosqichini o'taganligidan yorqin dalolatdir. 1938 yilda Buxorodan uncha uzoqlikda bo'lmagan Varaxsha saroyidagi II-VI asrlarga tegishli naqshlar va manzaiiali o'yma bezaklar ham shunday tasavur hosil qilishga imkon beradi (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 35-37 - betlar).

## 2.2. Eng qadimgi og'zaki adabiyot yodgorliklari

/ Dasllabog'zakishakldapaydobo'lganbadiiyijodyozmaadabiyotning vujudga kelishi uchun keng imkoniyat yaiatdi. Xalq og'zaki ijodiyotining o'igii xos xususiyati shundan iboiatki, u ilk yaratilgan shaklini to'la saqlab



qolmay og'izdan-og'izga, avlodan-avlodga, davrdan-daviga o'tib, sayqallashib boradi. Shu yo'sinda badiiy ijod asarianing turli variantlari vujudga keladi. Uzoq o'tmishda ajdodlarimiz tomonidan ijod etilgan badiiy so'z namunalarining ko'pchiligi tabiiyki unutilib yuborilgan. Shunday bo'lishiga qaramay, ba'zi tarix kitoblari, ilmiy asarlar, yozma yodgorliklar va boshqalar ilk og'zaki badiiy ijod haqida ma'lum taassurotlarni hosil qilishimizga asos beradi. Bular Gerodot, Ktezziy, Polien, Xorcs Mitlenskiy kabilarning tarixiy asarlari, shuningdek, o'rta asr tarixchilari Hamza Isfahoniy, Tabariy, Ma'sudiy, Beruniy, Saolibiy, BaTamiylaming ilmiy, tarixiy kitoblari va tazkiralardir. Mazkur tarixiy-ilmiy asarlarda xalq og'zaki ijodi ayrim namunalarining mazmuni hikoya qilingan bo'lsa, ba'zilaridan ayrim parchalar keltirilgan./Bulardan tashqari, «Avesto», «Bexustun», «Bundaxshin», «Denkard» singari yozma yodgorliklardan ham qadimgi folklor namunalari o'rin olgan. Mashhur tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit tulki» asarida qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodining qo'shiq, lirik she'r, maqol kabi janrlaridan namunalari keltiriladi/ Qadimgi mif va afsonalar Firdavsiyning «Shohnoma»sida qayta ishlandi. Arab tilida yirik tazkira yaratgan Abu Mansur as-Saolibiyning "Yatimat-ad dahr" asarida (961-1038) o'sha qadimiy madaniy obidalarning namunalari keltirilgan./To'la nomi «Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr» («Asr ahlining fozillari haqida zamonasining durdonasi») bo'lgan bu tazkiraning Qohira nashri 1801 sahifani tashkil etadi. Tazkira to'rt qismdan tarkib topadi. Uning oxirgi fasli o'rta Osiyoda nash'u namo topgan ijod ahliga bag'ishlangan bo'lib, ular 124 adibdir. Shulardan 48 nafari Buxoro farzandlari hisoblanadi. Buxorolik qalamkashlar zamona zayli bilan o'z asarlarini yo arab tilida yozishgan yoxud mavjud adabiy yaratmalarni arabchaga o'girish bilan shug'ullanishgan. Tabiiyki, tajjima uchun tanlangan asarlar qatorida xalq donishmandlik xazinasining noyob namunalari ham bor edi. Og'zaki ijod obidalarini yozma badiiy adabiyotga olib kirish jarayoni mumtoz adabiyotimizning aksariyat yirik hajmli asarlarida o'z ifodasini topib, takomillashgan. Ayniqsa, ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy «Xamsa»si taikibidan joy olgan dostonlarda bunday noyob adabiy hodisa namunalari ko'plab uchratishimiz mumkin...

IBizgacha yetib kelgan qadimgi xalq og'zaki ijodi namunalari miflar, afsonalar, qo'shiqlar, lirik she'rlar, qahramonlik eposlari va boshqa shakldagi adabiy asarlardan iboratdir.-

### 2.2.1. Mif va afsonalar

Tabiatning mo'jizaviy siru sinoatlari oldida juda ojiz qolgan ibtidoiy odnmlar tabiiy hodisalar: chaqmoq chaqishi, dovul, suv toshqini, /il/ila kabilardan dahshatga tushishgan, ularning kelib chiqishi, mohiyatini yetarii darajada anglashmagan. Ular osmon, yer, oy, quyosh kabilami jonli narsalar sifatida tasavwur qilishgan. Shu bois kishilaiga oliit kctiruvchi kuchlar (dushman)dan xalos bo'lish uchun ezgulik kuchlari — (do'st)dan madad so'rashgan, ularga topingan, ayrim hayvonlarni muqaddas deb bilishgan. Qadimgi kishilar ezgulik kuchlarini xudolar, ruhlar; yomonlik kuchlarini esa devlar, jinlar tarzida tasavvurlarida gavdalanitirishgan. Shu tariqa olamning tuzilishi, uning mohiyati, tabiiy hodisalarning vujudga kelish sabablari xususidagi ibtidoiy odamlarning xayoliy tasavurlari mahsuli- miflar paydo bo'lgan.

Mif grekcha atama hisoblanib, so'z, rivoyatdan olingan bo'lib, dunyoning paydo bo'lishi, tabiat hodisalari, xudolar va pahlavonlar haqidagi to'qima afsonalardir. Mazkur miflar ibtidoiy odamlarning ezgulik bobidagi shirin niyatlarini o'zida badiiy ifoda etgan, ulaiga ruhan dalda beigan, doimo g'alabalar sari undagan. Baxt va baxtsizlik o'lkasi (jahramonlari o'rtasidagi keskin kurash miflarning asosiy ziddiyati (konflikti) va mavzui sanaladi. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» va boshqa ilohiy kitoblarda mohiyat e'tibori bilan shunday mavzularga uyg'un ohanglar nazaiga tashlanadi.

«Avesto», shuningdek, «Bundaxshin»da aytilishicha, ikki olam: yjxshilik va yomonlik olami bor. Yaxshilik olamiga Ahura Mazda (Hurmuz), yomonlik olamiga Angra Manyu (Axriman) boshchilik qiladi. Go'yo 1000 yil mobaynida bu ikki olam bir-biri bilan to'qnashmagan, olishmagan. Yaxshilik va nur olamidani xabar topgan Axriman unga iinrshi kurash ochmoqchi bo'ladi. Hurmuz bu kurashning oldini olib, ikkinchi uch ming yillikda osmon, suv, yer, o'simlik, hayvonlar kabi mnvjudotlarni hamda birinchi insonni yaratadi. o'sha davrda zulm ham, kaisnlik va o'lim ham bo'lmagan ekan. Shundan so'ng uchinchi davr (6000-8999) - kurash davri boshlanadi. Yer yuzi turli kuchlarning io'qnashuv maydoniga aylanadi. Axriman birinchi insonni o'ldiisa ham, kishilik urug'ini butunlay yo'qotib yuborolmaydi. To'rtinchi davr (9000-11909) da yaxshilik va nur kuchlari yomonlik va zulmat ustidan g'alaba qozonndi. Yaxshilik va yomonlik kuchlari o'rtasida shafqatsiz kurash

manzaralari Mitra, Anaxita, Kayumars, Yima (Jamshid), Gershasp, Elikbek va boshqalar obrazida mujassamlashtirilgan (Mallayev N. o'zbek adabiyoi tarixi. Toshkent: "o'qituvchi", 1976, 43-bet).

Mitra - quyosh xudosi. «Avesto»da u bitmas-tuganmas kuchga ega bo'lgan pahlavon sifatida gavdalantiriladi. Qadimgi Turon va Eron xalqlarining mushtarak ma'naviy merosi bo'lgan «Avesto» Mirsodiq Mirsulton o'g'li Ishoqov tomonidan o'zbek tiliga tajjima qilinmoqda. Mutajjim ushbu muqaddas manbani o'zbekchaga o'g'irishda I. Steblin-Kamenskiyning ruscha taqimasi, shu bilan bir qatorda, «Avesto» asl matni nashrlari va   a i b i y Ovmpa tillariga qilingan tarjimalariga tayanadi. «Avesto»ning M. Ishoqov taqimasida quyosh xudosi Mitra quyidagicha tasvirlanadi:

Mitraga topinurmiz,  
Otlari serg'ayratga,  
Keng tuyoqdor otliga,  
Qonxo'r yov tomon yelgan  
Zich saflarni yorguvchi,  
YogMy yurt yovlarining.

Mitra yelib borgan chog',  
Qonxo'r yov sari tomon,  
So'qishgan mamlakatlar  
Lashkarlari oralab  
So'zga xoin odamlar  
Qo'lin ortidan tutar,  
Ko'zlarin ko'rmas qilar,  
Quloqlarin etar kar.  
Oyoqlarin shol etar,  
Kuchin qirqib zarbasin  
So'zni buzgan yovlarning  
Va el-yurt mamlakatning  
Jazosin shunday berar  
Yaylovl cheksiz Mitra,  
Baxt uchundir namozim,  
Baxt uchun ibodatim.

(«o'zbek tili va adabiyoti», 2000, 1-son, 63-bet)

Ardvi Sura Anaxita - yer, suv va unum ma'budasi. Professor M.Ishoqovning izoh berishicha, Anaxita - Ardvi Suraning «pokiza,

lo/,a» ma'nosini anglatuvchi doimiy sifatidir. Bu sifatda Ardvi Suraning o'simliklar, nabotot homiysi, hosildorlik, farovonlikni ta'minlash ma'budasi ekanligi kabi vazifalari ham qo'shilib ketadi. Ardvi Suraning sopoldan ishlangan haykalchalari qo'lida anor, bir tutam ko'k novda lasvirlanishi ham o'sha fazilati tufaylidir. Anohid tabiatning o'lmaslik nimzi hisoblanadi. «Avesto»da Vistarushning Ardvi Suradan Vivanxuxati daryosi oqimini to'xtatishni iltimos qilganidan so'nggi manzara asarda quyidagicha ifoda etiladi:

Ardvi Sura namoyon  
Bo'ldi go'zal qiz misol.  
Qurb-qudratli ulug'vor  
Sarvqad bo'ychan nihol.  
Go'yo ko'rkam zodagon,  
Siyosidir nurafshon.  
Oqizib jo'natdi-yu,  
Bir zumda ikki bo'lib  
Vivanxuxat suvini-  
Bir qismini iig'atdi,  
Bir qismini to'xtatdi.

(M. Ishoqov tajjiması)

(«o'zbek tili va adabiyoti», 1999, 3-son, 66-bet)

«Avesto» iste'dodli mutajjim va shoir Asqar Mahkam tomonidan liin o'zbek tiliga o'girildi. Ushbu nusxa muqaddas kitobning 2700 yillik lo'yi munosabati bilan yuqori sifatda bosilib chiqdi. Ancha batafsil sharh-u izohlar bilan ta'min etilgan (umumiy hajmi 53 b.t. ziyodroq). •Avesto»ga professor T.Mahmudov kattagina so'ng so'z yozgan.

Kayumars afsonasi. Qadimgi Tuion va Eron xalqlari orasida keng larqalgan Kayumais afsonasining mufassal bayoni va uning turli nusxalari haqida Abu Ja'far Muhammad bin Jariy Tabariyning «Ta'rixı Tabariy» nsarida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, Fiidavsiyning «Shohnoma», Hcruniyning «o'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar», Alisher Navoiyning «Tarixı muluki Ajam» asarlarida ushbu afsonaning tafsilotlarini uchratish mumkin. Professor S.P.Tolstovning «Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab», adabiyotshunos N.M.Mallayevning «o'zbek adabiyoti i;nixi», hamda mualliflar jamoasi tomonidan yaratilgan besh tomlik «o'zbek ulabiyoti tarixi» kitobining (akademik nashr) I tomida (Toshkent, 1977) ushbu qadimiy afsona haqidagi ilmiy mulohazalar o'z ifodasini topgan.

Olimlarning fikricha, Kayumais afsonasining asosiy manbai «Avesto»dir.

N. Mallayev Kayumarsni Gaya Martan yoki Gavomard (ho'kiz kishi) deya atalganligini □ tir o'lib, mifalogiyaga ko'ra, u Ahura Mazda tomonidan yer yuzida yaratilgan ilk odam ekanligini qayd qiladi. Tadqiqotchi Kayumarsning ikki vujud: ho'kiz va odamdan tarkib topganligini aytib o'tib, uni insoniyatning ashaddiy dushmani bo'lgan Axriman tomonidan oidirilishi, Kayumars jasadining ho'kiz qismidan 55 xil don, 12 xil o'simlik, sigir va ho'kiz, ulardan esa 272 xil foydali hayvonlar paydo bo'lgani, odam qismidan esa insonning erkak va ayol jinsi hamda metall vujudga kelganligini bayon etadi (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: "o'qituvchi", 1976, 45-bet).

Beruniy ham «o'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar» asarida Kayumars afsonasining turfa talqinlari xususida to'xtaladi. Olimning fikricha, Kayumarsning «Girshoh» («Tog' podshohi») va Gilshoh («Loyshoh») degan laqablari bo'lgan. Kayumars afsonasining Bemniy asaridagi tafsilotlari N. Mallayevning mulohazalari uchun ham asos vazifasini o'tagan ko'rinadi. Afsonada hikoya qilinishicha, Axrimanning (iblis) yomon qilmishlaridan xudo liam hayratda qoladi va Qodiri qudratning peshonasidan ter chiqadi. Shoda-shoda ter tomchilari artib tashlanganda, ulardan Kayumars tug'iladi. Xudo Kayumarsni Axriman yoniga jo'natadi. Kayumais Axriman yoniga yetib kelib, uning elkasiga minib oladi va shu holda dunyoni aylana boshlaydi. Nihoyat, Axriman bir hiyla bilan Kayumarsni elkasidan uloqtirib tashlaydi va uning ustiga minib olib, (Kayumarsni) eyajagini aytadi. Seni qaysi tomoningdan boshlab eyayin, - deya so'raydi Axriman. Oyoq tomonimdan, deb javob beradi Kayumais va ilova qiladi: tokim bosh qismimga yetguningcha dunyo go'zalligidan uzoqroq bahra olib turayin. Ammo Kayumars Axrimanning o'zi aytgan gapning teskarisini qilishini bilar edi. Axriman Kayumaisni bosh tomonidan eya boshlaydi. Uning beliga yetganda, Kayumarsning urug'donidan ikki dona unig' yeiga tushadi va ulardan o'simlik unib chiqadi.

o'sha o'simliklardan esa bir o'g'il va bir qiz (Meshi va Meshona) paydo boiadi. Forslar ulami Odam va Momohavo deb biladilar. o'sha mo'jizaviy odamlar yana Malhi va Malhiana deb ham atalganlar. Xorazmliklar esa ulami Mard va Mardona deb ataydilar (o'zbek adabiyoti tarixi. 5-tomlik. 1-tom. Toshkent: "Fan", 1977, 26-bet).

Jamshid afsonasi. Jamshid haqida Firdavsiy, Tabariy, Bemniy, Navoiy kabi shoir va olimlarning asarlarida qiziqarli ma'umotlar beriladi.

N.M.Mallayev «Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti» nomli kitobida Jamshid haqidagi mulohazalarini bayon etarkan, uning «Avesto»da Yima nomi bilan atalganligini qayd etadi. Olimning fikricha, yetti yuz yil hukmronlik qilgan Jamshid zamonasida kishilar Axrimanning zulmidan qutiladilar, muhtojlik, kasallik va o'lim yo'qolib ketadi. Yana shu kitobda qayd etilishicha, Yima adolatlilik hukmdor bo'lib, uning davrida qahraton sovuq va jazirama issiq, jonh mayjudotlarning qarish va o'ishi ham bo'lmagan ekan. Jamshid yer yuzini uch baravar kengaytiradi, chorva mollari va turli xil qushlarni ko'paytiradi. Biroq uning saltanati zamonida qahraton qish boshlanib, kishilarga ofat keltiradi. Qish o'tib qor va muzlar erib, yaylovlarni suv bosadi. Shunda Jamshid yana najotkorlik ko'rsatadi. U katta g'ovlar qurdirib, kishilarni va ularning mol-mulkini suv toshqinidan saqlab qoladi, uy-joylar barpo etadi, ariqlar ochadi (Mallayev N. Navoiy va xalq ijodiyoti. Toshkent-1974,99-100-betlar).

Xalqimizning qadimiy bayramlaridan Navro'zning tantana qilinishi ham Jamshid nomi bilan bog'liqligi afsonalarda o'z ifodasini topgan. Hikoya qilinishicha, Navro'z Jamshidning Ozarbayjonga safar qilgan kuni emish. Jamshid u yerga kelgach, o'ziga bir shohona taxt yasattirib, turli qimmatbaho toshlar, durri-javohirlar bilan bezatilgan tojni boshiga kiyib, taxtiga o'tiribdi. Bu orada quyosh chiqib, oftobning nuri Jamshidning toji bilan taxtiga tushibdi. Birdan butun tevarak-atrof munawar bo'lib ketibdi. Bu mo'jizani ko'rib, hayratlangan el-ulus Jamshid taxtiga o'tirgan o'sha kuni Navro'z, ya'ni yangi kun deb bayram qilgan ekan («Navro'z»). Tuzuvchilar T. Mirzayev, M. Jo'rayev. Toshkent: "Fan", 1992, 19-bet).

Gershasp afsonasi. Afsonalarda Gershasp obrazi xalqni ofatlardan qutqamvchi qahramon sifatida tasvirlanadi. Shulardan bizgacha yetib kelgan Gershasp haqidagi bir afsonaning mazmuni quyidagichadir:

Bir ajdar kishilaiga ko'p baxtsizlik keltiradi, qabilaning hayoti xavf osdda qoladi. Qahramon Gershasp ajdaiga qaishi jangga o'tlanadi va ajdaming maskaniga qarab yoi oladi. Gershasp tush chog'iga qadar ajdarni qidiradi, biroq uni topolmaydi. U o't yoqib, ovqat pishirmoqchi bo'ladi. Ajdar shunchalik katta ekanki, Geishasp ancha vaqt uxlab yotgan ajdaming ustida aylanib yuisa ham, uni payqamabdi va o'chog'ini uning ustiga quigan ekan. o't ajdaming badanini qizdiribdi va u vazmin qimirlay boshlabdi. Shundan so'nggina Gershasp ajdaming ustida kezib yuiganini payqab qolibdi.

Lekin Gershasp vahima va sarosimaga tushmabdi. U bu ulkan va dahshatli maxluqqa qarshi jang boshlabdi, quiollarini mohiriik bilan ishlatibdi, ajdarni yengib, kishilarni uning halokatidan qutqaribdi (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi Toshkent: "o'qituvchi", 1976, 46-bet).

**Elikbek afsonasi.** Elikbek obrazi ham xalq afsonalarida Gershasp singari qahiamon sifatida gavdalantiriladi. Bu afsona 1902 yilda Qoshg'arda qadimgi og'zaki adabiyotning «Chistoni Elikbek» degan muhim bir yodgoriik matni kashf qilinishi bilan og'izga tushadi. Olimlarning fikricha, bu afsona matni taxminan VIII-IX asriaiga mansubdir. «Chistoni Elikbek» A.Fitratning «o'zbek adabiyoti namunalari» kitobidan ham o'rin olgan. «Chistoni Elikbek»ning to'ia matni saqlanmagan, uning bizgacha yetib kelgan matnida quyidagilar bayon etilgan:

Jinlar Elikbekning qabiladoshlaridan ko'p kishini qirib tashlaydi. Rakshosh nomli dahshatli dushman (ehtimol dev bo'isa kerak) el orasida yuqumli kasallik tarqatadi. Fidorcor Elikbek el-yurtini bu ofatdan qutqarib qolmoq uchun dushmanlarga qarshi jangga o'tlanadi. U bir chorrahada son-sanoqsiz jinlarga duch keladi. Ular kishilarni burdalab, qonlarini ichib, ichak-chavoqlarini badanlariga o'rab olgan ekanlar. Elikbekni ko'igan jinlar vahimali shovqin-suron ko'tarib, unga yopirilib kela boshlaydilar. Biroq Elikbek bunday vahimadan qo'rqmaydi. Yoibarsdek jangga tashlanib, jinlaiga qarata bunday deydi: «Ey jinlar, menga rost so'zlangiz, mening shahrimdagi elni nega oidirasiz?! Mening bu o'tkir qilichimni ko'ring. Tanalaringizni burdalab, boshqa-boshqa tomonlarga tashlayin". Jinlar yana vahima solib, qurol ishlatib, Elikbekni mavh qilmoqchi bo'libdilar. Biroq Elikbekka bas kela olmaydilar. Elikbek kuch-quwati va shijoati bilan ularga dahshat soladi. Jinlar endi yolvorishga, Elikbekdan shafqat so'rashga majbur bo'ladilar. Jinlarni yenggan Elikbek ulardan shaharning janub tomonida bir azim tolning kavagida yashovchi uch ko'zli, olov tusli Rakshoshning el-yurtga yuqumli kasal tarqatayotganligini bilib olib unga qarshi jangga jo'naydi (o'sha kitob. 46-47-betlar).

Afsona matnida Elikbekning Rakshoshga qarshi kurashi tafsilotlari keltirilmagan bo'isa-da, undagi ko'tarinki mh, ifodalangan hissiyotning yuksakligidan Elikbekning mardonavor kurashi natijasida g'alaba qozonganligini bilib olish qiyin emas.

**Xubbi afsonasi.** Turon xalqlari og'zaki ijodida kishilarning orzu-tilishlarini o'zida ifodalagan, ularga ruhan tetiklik bag'ishlab,



qahramonlik ko'rsatishga undagan ko'plab afsonaviy qahramonlar obrazi yaratilgan. Shunday obrazlardan biri Xorazm mifologiyasiga ko'ra suv xudosi sifatida talqin qilingan Xubbidir. Farg'ona vodiysida ham shu obrazga o'xshash Erxubbi haqida afsonalar mavjud. Quyida Xorazmda keng tarqalgan Xubbi afsonasining qisqacha mazmuni keltiriladi:

Juda qadim zamonlarda, Faridun va hatto Jamshid zamonasidan bunn, Amudaryoda Xubbi degan bir yigit bo'lgan ekan. U bir qo'li bilan baliq tutar, ikkinchi qo'li bilan uni quyoshga tutar, baliq bir zumda pishar ekan. Xubbi shu xilda baliq yeb, Amudaryoda 700 yil yashabdi. Daryoni qo'riqlabdi, biror yomon ruh, hattoki, chivin ham daryoga yaqin yoiashga botinolmabdi. Xalq suvga ma'mur bo'lib, shod-xurram yashar ekan. Biroq Jamshid zamonasiga kelib, Xubbi g'oyib bo'libdi. Kishilar uni osmon suvlari hukmroni bo'lgan qiz o'g'rilab olgan, deb faraz qilibdilar. Xubbi g'oyib bo'lgandan keyin Amudaryoga uning onasi kelibdi. U birinchi bo'lib qayiq yasabdi, kishilarni qayiqda suzish va dushmanlarga qarshi suvda jang qilishni o'rgatibdi. Biroq kunlardan bir kun Xubbining onasi ham g'oyib bo'libdi. Lekin kishilar o'z homiylarini, Xubbi va uning onasini unutmabdilar. Ular qayiqlarda Xubbining onasi qiyofasini tasvirlabdilar... (o'sha kitob. 63-bet).

Turon xalqlari folklorida qadim zamonlarda yuqorida ko'rib o'tiganimiz singari juda ko'p mifologik afsonalar yaratildi. Ular ma'ium ma'noda, qahramonlik eposlarining vujudga kelishiga zamin hozirladi. Mifologik afsonalar yozma adabiyotda qayta ishlanib, yangicha mohiyat va mazmun kasb etib, insoniyat avlodiga yuksak zavq, Vatanga, Ona-zaminga muhabbat va qahramonlik tuyg'ularini shakllantirib yashashda davom qildi.

### **2.2.2. Qo'shiqlar va lirik she'rlar**

Turon xalqlarining qadimgi qo'shiq va lirik she'rlaridan namunalar "Avesto", "Devonu lug'otit turk" singari yozma manbalar bag'rida bizgacha yetib kelgan. Ayniqsa, «Devonu lug'otit turk»da qadimgi turkiy xalq va qabilalarga oid badiiyat namunalari o'z ifodasini topganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Asar muallifi mashhur tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariy ko'plab turkiy so'zlarning lug'aviy ma'nolarini izohlash uchun xalq og'zaki ijodi va qisman yozma adabiyot namunalaridan foydalangan.

«Devonu lug'otit turk»da keltirilgan she'riy parchalarning aksariyati uzoq o'tmishda zakovatli ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak badiiy zavq va tafakkurning nodir mahsulidir. Ularning matni va ifoda

uslubida juda ko'p qadimiy so'zlarning uchrashi, arabcha kalima va islom diniga oid □ tiqodiqarashlarning aks etganligi mazkur parchalarning qadimiyigidan dalolat beradi. Xuddi shunday fikrni Alp Er To'nga (Afrosiyob)ga bag'ishlangan parchalar xususida ham aytish joizdir. (Bu haqda yana mufassal ma'umot olish uchun murojaat qilinsin: Abdurahmonov A. Alp Er To'nga. Toshkent, «Fan» - 1995,4,1 bosma taboq; yana Alp Er To'nga yoki Afrosiyob jangnomasi. Toshkent, Choipon — 1995, 2,0 bosma taboq). Devondagi she'riy parchalar g'oyaviy yo'nalishi va mavzui jihatidan g'oyat rang-barangdir. Adabiyotshunos N.Mallayev Mahmud Qoshg'ariy asarida tez-tez to'zga tashlanadigan «Qish bilan Yoz munozarasi», «Ov» kabi badiiyat namunalari kattaroq hajmdagi epik asarlarning parchasi boiishi mumkin, degan xulosaga keladi. Olimning shunday taxmini haqiqatga yaqin boiib, «Devonu lug'otit turk» tarkibida o'shanday xususiyatga molik parchalarning yana ko'plab uchrashi yuqoridagi fikrni quwatlantirishga xizmat qiladi. Olim o'rinli ta'kidlaganidek: «Lirik turda esa mehnat qo'shiqlari, qahramonlik qo'shiqlari, mavsum qo'shiqlari va marosim qo'shiqlari, ishqiy-intim she'riar va boshqa janrlardagi asariar yaratilgan hamda didaktik poeziyaning dastlabki namunalari-axloqiy-ta'limiy she'rlar, maqol va hikmatli so'zlar vujudga kelgan» (o'sha kitob 63-bet). "Devon" muallifi «shoir so'zi budur», «donolar bunday deydi» kabi ta'kidlarni keltirish bilan ko'chirilgan iqtibosning yozma adabiyotga tegishli ekanligini ko'rsatishni nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Ko'pchilik olimlar devondagi she'riy parchalar barmoq vaznida yozilganligini e'tirof etadi. Qo'shiq va lirik she'rlar asosan to'rt, ba'zan esa ikki misradan tarkib topgan bo'lib, to'rtliklar «a-a-a-b», «v-v-v-b» ... shaklida qo'fiyalangan. "Devon"da keltirilgan she'riy parchalar orasida ilmiy va axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etadiganlari salmoqli o'rin tutadi. Ular ko'proq ikkilik shaklida uchraydi:

Undab ulug' tabaru tavraq keiib jugurgil,

Qurg'aq jilin buzun ko'r qanda tushar qudi iL

Mazmuni:

Seni katta yoshli odam chaqirsa, unga chopib bor,

Ochlik yillarida xalqing qayerga borishini kuzat,

U qaerga boisa, sen ham o'sha yerga bor. Xalqingga kelgan har qanday musibatlarda ularga mos boi (Mahmud Qoshg'ariy, Devonu lug'otit turk. II tom. Toshkent, 1963, 76-bet).

Ushbu she'riy parchada kishilar birlik, totuvlikka da'vat etiladi. Hayot sinovlaridan har kimning o'z xalqi bilan birgalikda muvaffaqiyat qozonishga chaqiriladi. Undagi g'oya bugungi kunimiz uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, umiboqiylik kasb etmoqda. "Devon"da ihniy va axloqiy-ta'limiy xususiyatga ega boigan to'rt misrali she'riy parchalar ham mavjud:

**Yaj ko'rkina inanma  
Suvlar uza tajanma  
Esizligig anunma  
Tilda(n) chiqar ezgu so'z.**

Mazmuni:

Bahor ko'rkiga, uning rang-barang gullariga, chiroyliligiga ishonma, undan yaxshilik umid qilma. Suvga tayanma, chunki dunyo ne'matlarining shirinligiga, bahor go'zalligiga suyangan kishilar suvga suyanganlar kabidir[yomonlikka o'tlanma. Tilingdan xalq sendan doim minnatdor boiadigan yaxshi so'zlar chiqar (o'sha kitob, 176-bet).

«Devonu lug'otit turk»dagi mehnat qo'shiqlari ovchilik, chorvachilik, bog'dorchilik va dehqonchilik bilan bog'liq jarayonlarni badiiy ifoda etadi. Shuningdek, undagi ayrim adabiy parchalar qabilalar o'rtasidagi jang tafsilotlari va qabila bahodirlarining maidonavor kurashi tasvirigabag'ishlangan. Bunday qo'shiqlar rajaz deb ataladi. Rajaz- aruz bahrlaridan birini anglatadi. Dastlabki qo'shiqlarda barmoq bilan biiga aruz namunalari ham nazaiga tashlangan. Ikkinchidan, jang paytida aytiladigan, janggovarlikka, mardonavorlikka undovchi qo'shiqlar ham shu istiloh (rajaz) bilan yuritilgan. Quyidagi parchada dushmanidan qasos olishga da'vat ohangi yaqqol nazaiga tashlanadi:

**Tong atarla jortalim  
Buzruj kanin irtalim  
Jasmil begin ortalim  
Emdi jugut juvulsun.**

Mazmuni:

Tong otishi bilan yo'lga tushaylik.  
Buzrujning qonini (xunini) talab qilaylik (uning uchun o'ch olaylik), u yaqubalardan edi, oidirildi.

Basmillar begini yondiraylik.

Endi yigitlar to'planishi zarur (o'sha kitob, 367-bet).

Bunday she'rlar ba'zan uijuzalar deb ham yuritilgan. Uijuzalar ham rajaz bahrida yaratilgan va o'ziga xos talablaiga ega boigan. Buyuk

hakim Abu Ali ibn Sino bu sohada ancha ibratU ijod qilgan. Undan bizgacha o'nlab tibbiy uijuzalar (dostonlar) yetib kelgan (Qarang: Abu Ali ibn Sino. Uijuza yoki 1326 bayt tibbiy o'git. Toshkent. Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti — 1999, 160 bet).

«Devonu lug'otit turk»dagi og'zaki adabiyot namunalarning ko'pi mavsum qo'shiqlari va tabiat manzarasiga bag'ishlangan she'rlardir. Bular orasida «Qish bilan yoz munozarasi» alohida ahamiyat kasb etadi. «Devon»dagi «Qish bilan Yoz munozarasi»da qishda qadimgi kishilarning qiynalganligi, issiq kunlar kelishini orziqib kutganligi o'zining badiiy ifodasini topgan. Nazarimizda, kishilar qadimda ezgulik va yomonlik kuchlari mavjud deb tasavur qilganliklari singari yil fasllarining ham qish va yozdan iborat deb tushunishgan. Ayni choqda qish - yovuzlik, yoz esa - ezgulik ramzi sifatida talqin etilgan. Quyosh zarrin nurlarining yer bag'rini qizdirishi yovuz kuchlarning yengilishini anglatgan. Shu bois yoz tasviriga bag'ishlangan parchalarda, xususan, qishning savollariga berilgan javoblaridagi his-tuyg'u, ehtirosning yuksakligi uning g'alaba qozonishiga qat'iy ishonchidan dalolat beradi. M.Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida turkiy so'zlar ma'nosini arabchada izohlash mayli ham seziladi. Muallifning bunday urinishi «Qish va yoz munozarasi»ga doir to'rtliklarda ravshanroq kuzatiladi. Olimlarimiz ushbu to'rtliklarni maium tartibga keltirib, qadimgi munozara namunalarini tiklashga harakat qilganlar. Jumladan, N.Mallayevning Respublikamiz oliy maktab talabalariga mojajallangan darsligida xuddi shunday holat kuzatiladi:

Qish yoy bila to'qushti  
Qingir ko'zunug' baqishti  
Tutishqali yaqishti  
Utg'olimat o'g'rashur.

**Mazmuni:**

Qish yoz bilan to'qnashdi  
Qing'ir (yomon) ko'z bilan bir-biriga qarashishdi.  
(Bir-birini) tutib olishga intilishdi,  
(Bir-birini) yutishga tirishar edilar.

**Yana:**

Yoy qish bila qarishti  
Ardam yosin qurishdi  
Charik tutib ko'rushti  
O'qtag'ali o'trushur.

**Mazmuni:**

Yoz bilan qish qarama-qarshi boiishdi,  
(Ularning har biri) maqtanish yoyini qurishdi.  
Qo'shin tuzib, (bir-birini) ta'qib qilishdi,  
(Yoy) otish uchun bir-biriga yaqinlashishdi.

**Yana:**

Qish yoygiri suvlanur,  
Er at manin yavruyur,  
Iqlar ema savruyur,  
At yin taqi tagrishur...  
Sanda qo'par chazanlar,  
Quzg'u singak, yilonlar  
Duk ming quyu tumanlar  
Quzruq tikrib yugrashur.

**Mazmuni:**

Qish yozga qarshi baqirib-chaqirib so'z boshladi:  
Odamlar va qora mollarning eti menda pishadi,  
mustahkamlanadi.

Menda kasal kamayadi,  
Odamlarning go'shtlari qotadi, o'ziari quvatli boiadi...  
Sanda ko'payar chayonlar  
Chivinlar, ilonlar, pashshalar.  
Minglab, tumanlab  
Dumlarini qayirib izg'ishadi.

Muhimi shundaki, she'riy parchalarda qish va yozga xos manzaralar ancha rangin, ifodali va ta'sirchan ifodasini topadi. Bunday parchalarning e'tiborga molik yana bir jihati tabiat chizgilarining insonlar taqdiri bilan uzviy vobastalikda berilishida ravshan namoyon boiadi. Yoz tasviri badiiy ifodalangan misralarda zavq-u shavq ohangi baland bo'lsa, qish tasvirida uning ziddi ko'zga tashlanadi. Buni quyida keltiriladigan misollarda ham oydin his qilishimiz mumkin.

Balchiq baliq yugurulur,  
Jig'oy yovuz yigrulur,  
Aringaklari ug'rulur,  
o'zguç bUa avrishur.

L

Sanda qachar sundilach,  
Manda tinar qarlig'ach,

Tatmag' o'tar sunduvach,  
Erkak tishi uchrashur...

Mazmuni:

Loy-balchiq hamma yoqni qoplaydi,  
Kambag'al, yupun kishilar qiynalib, mashaqqat chekadilar.  
Barmoqlari sovqotib,  
Og'iz eli bilan (puflab) isitadilar.  
Sa'va sendan qochadi,  
Menda qaldirg'och rohatlanadi.  
Bulbul nag'masi sevintiradi,  
Menda (yozda) erkak va urg'ochi juftlashadi.

Yana:

Turli chechak yarildi,  
Barchin yazim qarildi,  
Uchmoq yari ko'ruldi,  
Tumlug' yana kalgusuz  
Qush qurt qamug' tirildi...  
Yinqa yana kirusuz.

Mazmuni:

Turli chechaklar ochildi,  
(Yerga xuddi) chiroyli gilamlar to'shalganday.  
Jannat yeri ko'rindi,  
Sovuq qaytmas boiib ketdi.  
Hamma qush va qurtlar tirildi...  
Endi ular qorong'u inlariga qaytib kirmaydi.

«Devonu lug'Otit turk»dan o'rin olgan bunday qo'shiq va she'rlar Markaziy Osiyoda istiqomat qiluvchi turkiy xalqlarning mushtarak yodgorliklaridir.

### 2.2.3. Qahramonlik eposi

Turon zaminida yashagan xalqlar og'zaki ijodida vujudga kelgan qahramonlik yo'nalishidagi mif va afsonalar shu sarzaminda bahodirlik g'oyalari yo'g'rilgan ertak va dostonlarning shakllanishida zamin hozirladi. Turkiy xalqlar folklorida qahramonlik eposi moziyning juda qadim qatlamlarida paydo bo'lgan. Eramizdan oldingi davrlardayashagan yunon tarixchilari turkiy xalqlar og'zaki ijodining ertak, rivoyat, afsona singari janrlari mavjudligini o'z asarlarida e'tirof etishgan va ulardan ayrimlarining qisqacha mazmunini yozib qoldirishgan. Qahramonlik

eposining ko'pgina namunalari muayyan tarixiy voqealar, aksariyat hollarda Turon xalqlarining chet el bosqinchilariga qarshi mardonavor, qahramonona va fidokorona kurashi zaminida maydonga keladi. Shu bois uiarda mifologik asarlarda boigani singari tabiat yovuzliklariga emas, balki ijtimoiy illatlar, zulm va zo'ravonlikka qarshi kurashgan Shiroq, To'maris, Zarina, Rustam, Siyovush va shunga o'xshash vatanparvar, fidoiy, mard va bahodirlar obrazi yaratiladi.

To'maris rivoyati. "To'maris"— mustahkam irodali, jasur va jangovar hukmdor ayol haqidagi qadimgi rivoyatlardan biridir. Yunon tarixchisi Geradotning (484-425) «Tarix» kitobida qisqacha mazmuni keltirilgan bu rivoyatda Eron shohi Kir bilan Turon zaminida istiqomat qilgan massagetlar qabilasi o'rtasida yuz bergan jang tafsilotlari o'z ifodasini topgan. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha:

(Hazar) Kaspiy dengizidan sharq tomonga qarab davomsiz tekislik cho'zilgan bo'lib, uning katta qismini massagetlar egallashgan ekan. Ahmoniy podshosi Kir ana shu massagetlarga qarshi urush boshlashni xohlab qoladi. o'sha yillarda massagetlami ayol kishi - To'maris boshqarar edi. Kir To'marisni o'ziga xotinlikka olmoqchi ekanini aytib, massagetlar qabilasiga elchi yuboradi. To'maris uning shum niyatini bilib, elchilarga javobini beradi. Shundan keyin Kir Araks daryosiga qarab yuradi va daiyo ustiga ko'prik qura boshlaydi. Buni ko'igan To'maris Kiiga quyidagi xabarni yuboradi: «Biz bilamizki sen finchlikni xohlamaysan, basharti aytgan maslahatimizga kirmasang, massagetlar bilan to'qnashishni istasang, ko'prik yasayman deb ovora bo'lib o'tirma. Bizga aniq maqsadingni aysang, biz senga xalaqit bermay, daryodan uch kunlik yo'lga ko'chib ketamiz. Sen bemalol daiyodan o'tasan. So'ng yuzma-yuz jangga kiramiz. Bordiyu sen daryoning o'zing tuigan quig'og'ida urushmoqchi bo'lsang, uni ham ochiq ayt, bunga ham biz rozi, faqat nomardlik qilma!»

To'maris tanti kurashga shaylanadi. Kir esa hiyla-nayrang yo'lga o'tadi. U To'marisning o'g'li Spaiganis boshliq bir gumh massagetlami mast qilib, asir oladi. To'maris g'azab bilan: «Ey, qonho'r Kir! Qilgan ishing bilan maqtanmay qo'yaqol! Sen mening o'g'limni yuzma-yuz jangga engganing yo'q, uni makkorlik bilan sharob ichdirib qoiga tushirding... Endi mening nasihatimga quloq sol, o'g'limni menga topshirib ziyon-zahmatsiz kelgan yeringga jo'nab ket... Agar so'zimga kirmasang, massagetlar tangrisi Quyosh nomi bilan qasamyod qilamanki, men senday ochko'z yuhoni qon bilan sug'oraman»,- deydi.

Kir bu so'zlarga ahamiyat bermaydi. To'maris o'g'ining mastligi tarqab, o'ziga kelib, voqeani anglaydi va Kirdan qoiini kishand^n ozod qilishini so'raydi. Qoii bo'shatilgach, u o'zini-o'zi halok etadi.

To'maris Kiiga qarshi jangga o'tlanadi. Qo'shinlar o'rtasida ogir va shiddath urush boshlanadi. Raqiblar oldin bir-biriga yoy otishadi, keyin nayzabozlik va qilichbozlik qilishadi. Uzoq davom etgan qon to'ia jangda massagetlar g'alaba qozonadilar. Ahmoniyar qo'shinining ko'p qismi qiriladi. Kiming o'zi ham halok bo'adi. To'maris bir meshni inson qoni bilan toidiradi va Kirning kallasini qon to'ia meshga tiqib, shunday deydi: «Sen makkoriik bilan meni o'g'limdanjudo qilib, qayg'uga solding. Men o'z ontimga amal qilib, seni qonga to'ydirdim».

«To'maris» fojeaviy voqealari markazida farzandi o'imidan g'azablangan ona siymosi tursa-da, rivoyatda ijtimoiy ruh ham balanddir. Unda qabiladoshlarini bosqinchilar zulmidan ozod qilish, erkin va farovon hayot uchun kurash, muqaddas Ona- zamin osoyishtaligini muhofaza qilish g'oyasi yetakchilik qiladi. Shuningdek, rivoyatda asosiy qahramon To'marisning mustahkam irodasi, jangdagi tadbirkorligi va matonati ham o'zining yorqin ifodasini topgan. To'maris jasur va matonatli ayol shijoatining, Ona-Vatanga cheksiz sadoqatning ramzi sifatida asriar osha insonlar qalbiga ezgulik urugini parvarishlab keldi va bu jonso'z rivoyat yozma adabiyotda qayta ishlandi. Jumladan, yozuvchi Mirkarim Osimning «To'maris» hikoyasi fikrimizning yorqin dalilidir. Mazkur asar yozuvchining «Karvon yoilarida» saylanma to'plamidan (Toshkent, 1987, 13-28-betlar. Hikoyadan keltirilgan iqtiboslarning sahifasini qavs ichida ko'rsatish bilan cheklanamiz-R.Vohidov., H.Eshonqulov) o'rin olgan.

Mirkarim Osim rivoyatni qayta ishlarkan, dastlab choiga tashrif buyurgan bahor fasliga o'quvchi e'tiborini jalb etadi. Ko'klamdan masmr to'rg'aylarning osmonda parvoz etishi, rango-rang kapalaklarning parvozi, chechaklarning hushbo'y hididan sarmast bo'lish bilan bogliq tafsilotlar beriladi. Sahroyi azimga bahoming tashrifi mazkur hududlarda istiqomat qilayotgan insonlarga behad shodlik va tarovat hadya etadi. Biroq hayot faqat xursandchilik va ko'ngil hushligidan iborat emasligini yozuvchi qizgish qo'ng'ir bir ilonning o't orasidan o'rmlab kelib, atrofini tomosha qilgandek qaqqayib tuigan yumronqoziqqa tashlanishi orqali ifoda etishga erishadi. Bu bilan adib odamlarni ogohlikka da'vat etgandek bo'adi. Yozuvchi majoziy ishoralar orqali o'quvchi diqqatini



To'maris momo voqealariga tortadi. Qaqqayib tuigan yumronqoziq hikoyada Si parangiz (afsonada Sparganis tarzidaberilgan. To' marisning o'g'li Siparangiz -R.V., H.E) boiib, ungatashlangan ilon yozuvchi taiqinida Kayxusrav, ya'ni Ahmoniy hukmdor Kir timsolidir.

Yozuvchi kitobxonni massagetlar turmush tarzi bilan tanishtirish, uzoq o'tmishda yashagan qabilaning e'tiqodiy qarashlari haqida maiumot berish maqsadida to'y, kurash, elchilarni qabul qilish, tabiat injiqliklari, jumladan, qum bo'roni, jang tafsilotlari singari lavhalarining badiiy tasvirini mahorat bilan chizgan. To'maris momo davri ayollariga xos noyob fazilatlar esa shak qabilasiga mansub Zarina obrazi vositasida tasvirlanadi. Yozuvchi bu obrazni tanlashda, nazarimizda, Zarina va Striangiya eposiga tayangan ko'rinadi. Mazkur rivoyat haqida quyida alohida to'xtalamiz.

To'maris Siparangizni shak qabilasidan boigan suluv Zarinaga uylantirish taraddudi bilan mashg'ul bo'lib, kelinni boshlab keluvchi quda-qo'noqlarni kutardi. Nihoyat, chopar mehmonlarning kelayotganidan xabar beradi. Shaklar massagetlar tomonidan iliq kutib olinadi, atrofi soyabon bilan o'ralgan aravalarga sayhon joylardagi guldor namatlar ustidan joy beriladi. Taomilga ko'ra, qo'y terisidan qilingan supralarda pishirilgan go'sht, meshlarda qimiz tortiladi. Kun botardan keyin kelin va uning dugonalari ham yetib kelishadi. Kuyov bilan kelinni ular uchun belgilangan soyabonli aravaga chiqarish oldidan udumga ko'ra, kurashga kelin-kuyov da'vat etiladi. Ayni lavhalar hikoyadagi eng qiziq sahifalardan biridir. Bunda Zarinaning jismonan baquvatligi ko'zga tashlanadi. U ikki marta Siparangizni ulotqirib yuboradi hamda chalib yiqitishga harakat qiladi. Ammo Siparangiz ham nimjon yigitlardan emasdi va bo'sh keimaydi. U kurashda kelinni engadi. Yangalar suluv kelinchakni ovutish maqsadida: «Yarash-yarash», - deya baqiradilar. Bunday sahifalar oiqali yozuvchi bu o'lka ayollari tabiatida jasorat, bahodiriik kabi fazilatlar tasodifiy bo'lmay, qonida borligi va mashqlar orqali shakllantirib borilganini uig'u bilan ko'rsatishga erishadi. Shuningdek, hikoyadagi Eion shohi Kayxusravning To'marisga uylanish haqidagi taklifini massagetlar malikasiga yetkazish uchun kelgan elchining: «Tavba, ayol kishi ham qurol taqadimi?» (16-bet)-deya hayratlanishi ham yuqoridagi fikrni yanada quwatlantiradi. Bulardan tashqari To'marisning qat'iyatli ayol ekanligini adib uning elchiga qarata aytgan quyidagi so'zlarida mahorat bilan tasvirlagan: «Hukmdoringga borib: «To'maris senga xotin, ulusi senga qul bo'lishni istamas emish»,-

deb ayt. Agar shahanshoh bizga mehmon bo'lib kelsa, yaxshilab ziyofat qilamiz, oyog'iga qirq qo'chqor so'yamiz. Ammo qilich bilan kelsa, bari askariyani qirib tashlab, ularning qonini o'ziga ichiramiz». (17-18-betlar) Bu massagetlar hukmdorining ulusi oldidagi qasamyodi edi.

Kayxusrav kutilganidek, massagetlar o'lkasiga mehmondorchilik uchun emas, yurtni talash, boylik orttirish maqsadida kelishga harakatlar qila boshlaydi. To'marisning ayg'oqchilari Kayxusravning katta qo'shini o'kuz (Amudaryo)dan o'tish uchun ko'prik yasashga kirishganliklari haqida xabami keltiradi. Hikoyada To'marisning jang ko'rgan dono chollar, ayollarni da'vat etib kengash chaqirganligi o'z ifodasini topgan. Unda Siparangiz chollardan birining ko'prik qurayotgan eroniylarning

o'sha yerda o'q-yoy bilan qurollangan merganlar bilan qirib tashlash haqidagi taklifini rad etadi. U: «Bunday qilsak, xorazmiylar, Yaksartning naryog'idagi shaklar nima deyдилar, bilasizmi? Massagetlar eroniylar bilan to'qnashishdan qo'rqib, ulami daryodan o'tkazmadilar, uzoqdan ularni o'qqa tutib ko'priklarini, sollarini buzib tashladilar, deb ayyuhannos uradilar», (20-bet)-deydi. Ayni lavhalar rivoyatda ham bor. Mirkarim Osim ham unga murojaat etadi. Muddao esa yagona: mard xalq va uning jasur yoiboshchisi hiyla va notantilikka qarshidir. □ a l a b a halollik va shijoat bilan qo'lga kiritilmog'i zamr!

Mirkarim Osim asaridagi Siparangizning Kayxusrav tomonidan hiyla bilan asir olinishi va ular o'rtasidagi o'ta ziddiyatli munozara tasviri To'marisning o'g'liga bo'lgan yuksak muhabbatidan darak beradi. Siparangizning o'limi oldidan Kayxusravga qarata: «Kuling-a, kuling... ko'p o'tmay yig'laysiz, qon yig'laysiz. Hiyla va makrlaringiz endi ish bermaydi, arslon terisini yopingan tulkilar...» (24-bet)-deya qat'iyat ko'rsatgani va ko'ksiga yaltiroq pichoqni sanchishi uning mardligidan so'zlaydi. Yozuvchi Siparangiz qahramonligini uning dushmani tilidan quyidagicha tasvirlaydi: «Mard yigit ekan,- dedi Kayxusrav bir ozdan keyin,- o'limni nomusdan afzal ko'rdi. Oimaganda, ehtimol, ulug' sarkarda boiar edi» (24-bet).

Siparangizning o'limi To'marisni qayg'u-alamlar iskanjasida qoldiradi. Zarina sochlarini yulib yigiasa, To'maris qayg'usining zo'rligidan yig'iy olmasdi. o'g'ildan ajralgan To'maris Mihra (Mitraga) iltijo qilib, quyidagilarni so'zlaydi:

— Ey, butun mavjudotni, yer-u ko'kni, suv va o'tni yaratgan Quyosh tangrisi! Sen ko'zingni ochsang-olam nurga to'iyadi; ko'zingni

yumsang yer yuzini qorong'ilik lashkari bosadi. Odamlaiga o't bergan ham sen, daryolarni toshirgan, ekinzor va o'tloqlaiga suv beigan ham sen! Ey, ulug' Quyosh tangrisi, bizni eroniyarlarga xor qilma, dilimizga g'ayrat, bilagimizga quwat ato qil, yuragimizga o'ch olovini sol! Qilichimizni o'tkir qil, toki, yurfigimizni oyoq osti qilgan makkor dushmanni tor-mor aylab qu'ik balosidan xalos bo'laylik (26-bet)!»

To'marisning tilaklari ijobatga aylanadi. Yozuvchi: «Oftob nuri To'marisning yuziga tushib turar, go'yo Mihra nurh qo'llari bilan uni siylab, olqishlayotgandek boiaidi»(26-bet),- degan rangin ifodalarni keltirib, o'quvchini massagetlar g'alabasidan voqif etadi. Asar jangda halok boigan Kayxusravning kallasini Zarina tomonidan keltirilishi va To-maris uni qon toia meshga solib, mesh og'zini chilvir bilan mahkam bogiashi tafsilotlari bilan yakunlanadi. Mirkarim Osimning «To'maris» rivoyati asosida yaratilgan mazkur asari o'quvchini o'sha davr voqealari bilan yaqindan tanishtirishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi taxayyulida jonlanib, uning qalami vositasida badiiylashtirilgan To'maris, Sparangis, Zarina singari obrazlarda mardlik, shijoat, yuksak iroda, dushmanga nafiat kabi olijanob insoniy tuyg'ular mujassamlashgan. Asarda Kayxusravning yovuzligi hamda hiyla-nayranglari mufassal badiiy ifodasiga ega. Hikoyada yoshlami ogohlikka da'vat etilishi uning muhim xususiyatidir.

Shiroq rivoyati. «Shiroq» eposida ham bosqinchilarga qarshi jang tafsilotlari asos qilib olingan. Unda Eron shohi Doro I (521-485) qo'shinlariga qarshi Turondagi shak qabilalarining yurt tinchligi uchun olib borgan kurashlari o'z ifodasini topgan. Rivoyatda oddiy xalq vakili, cho'ponlik bilan shug'ullanuvchi Shiroqning vatanparvarlik, xalqparvarlik, tinchlik va hurlikni himoya qilish yo'idagi jasorat va fidoyiligi ulug'lanadi. «Shiroq» eposining qisqacha mazmuni yunon tarixchisi Polien (eramizdan oldingi II asr)ning «Harbiy hiylalar» kitobida hikoya qilinadi.

Doro shak qabilasiga qarshi yurish qiladi. Shak hukmdorlari Saksfar, Omaig, To'maris haibiy holatni o'zaro muhokama qilishayotgan paytda ulaming oldida Shiroq nomli cho'pon paydo boiadi. U agar bolalari va nabiralarning tinchligi ta'minlansa, Doro qo'shinlariga qarshi borib, uni yengishini aytadi. Shak hukmdorlari unga va'da berishadi. Shiroq shu zahoti yonidan pichoq olib quloq-burnini kesib, tanasini jarohatlaydi va shak qabilasi hukmdorlari mayib qilgan kishiday, shikoyat

qilib Doro oldiga boradi. Daroni ishontirish maqsadida mangu olov va muqaddas suvni shafe' keltirib ont ichadi. Doro Shiroqning holatini ko'rib, uning so'ziga ishonadi. Shiroq Doro qo'shinini «qo'chib ketgan» shakllarning oldiga olib chiqadigan yaqin yoiga «boshlaydi». Bu yoi yetti kunlik masofa edi. Shuning uchun yetti kunga yetarli suv va ovqat olishni aytadi. Shiroq qo'shin bilan yetti kun yoi yuradi va ularni suvsiz sahro o'rtasiga olib kiradi. Dushmanlarning suvsizlik va ochlikdan halok boiishi muqarrar boiib qoladi. Yettinchi kuni ham shaklardan darak topmagan qo'shin boshligi Ranosbat aldanganini sezadi va yoi boshlovchidan shu haqda so'raganda, u: «»Men yengdim, yolg'iz o'zim butun boshli qo'shinni yengdim! Jonajon qabilam shaklar, ona tuprog'im boshiga kelgan baloni daf qilib, bosqinchi Doro lashkarlarini halokatga olib keldim. To'rt tomoning har qaysisi yetti kunlik yoi, istagan ta'rafigizga ketavering. Baribir, barchangizni ochlik va tashnalik yemirib, nobud qiladi. Mening qonim esa shu yerda to'kiladi!» - deb chapak chalib, qahqaha urib kuladi. Ranosbat Shiroqni chopib tashlaydi. Ko'rinadiki, «Shiroq» rivoyatida uzoqni ko'ra oladigan, fahm-farosatli, dushmanni yengish uchun o'ziga xos usulga ega boigan xalq qahramoni obrazi yaratilgan.

«Shiroq» rivoyati ham yozuvchi Mirkarim Osim tomonidan qayta ishlangan. Bu hikoya ham yozuvchining «Karvon yoilarida» saylanma toiamidan (Toshkent, 1987, 29-34-betlar Hikoyadan keltirilgan iqtiboslarning sahifasini qavs ichida ko'rsatish bilan cheklanamiz-R.V., H.E) o'rin olgan. Yozuvchi hikoyani Yaksart bo'yidagi choilarda o'tlarning qovjirashi tafsiloti tasviri bilan boshlaydi. Odatda, bu davrda shak qabilalari sero't yaylovlaiga ko'chish taraddudi bilan mashg'ul bo'lishgan va bu jarayon o'ziga xos bayram tantanalari tusini olgan boiardi. Hikoyada tasvirlanisliicha, bu yilgi ko'chish oldingilaridan keskin farq qiladi. Qabila ahli ko'ngliga shodiyona sig'maydi. Ular tahlikali bir vaziyat oldida turishibdi. Yozuvchi ana shu holatni oq o'tovning qurollangan, jangovar soqchilar tomonidan qo'riqlanishi, qabila sardori Rustakning qavmning dunyo ko'rgan oqsoqollariga maslahat solishi kabi lavhalarda ko'rsatishga harakat qilgan. Bezovtalikning sababi nimada? Yurt taqdiri katta havf ostida turibdi.

Rustak oqsoqollarga liron shohi Doro o'kuzdan o'tib, Sug'diyani bosib olgani, darakchilarning xabariga ko'ra, Ranosbat boshchiligidagi Darayavushning katta qo'shini shaklarga qarshi hujum qilishi haqidagi maiumotni yetkazadi. Yozuvchi oqsoqollar kengashini asarda atroflicha

yoritadi. o'tov eshigi oldida turgan qurolli yigit Shiroq degan bir cho'ponning kirishga ijozat so'rayotganligini bildiradi. Rustak uning kimligini so'raganida, savolga shunday javob beriladi:

«Shiroq bizning urug'dan. Butun umri cho'ponlik bilan o'tgan,- dedi Saksfar.- o'zi juda farosatli, dono, dostonchi chol. Eski chordevorlardan chayon ushlab, o'zini chaqtiradi. Og'riq sezmaydi. Aytishlaricha, yoshligida ilon uni chaqib olganda allaqanday giyohlarni surtib tuzalib ketgan emish. o'shandan beri ilon-chayondan qo'rqmaydi» (30-bet). Shundan keyin o'tovga Shiroqning kirishiga ruxsat beriladi. Uning: «Eron shohining askarlari Sirdaryo ostidagi qum donalaridan liam ko'p, ularni jangga chorlab yengish mahol. Shunday bir hiyla topmoq kerakki, dushmanning oyog'i toyib, jarga qulab tushsin» (30-32-betlar)-degan taklifi barchaga ma'qul tushadi. Biroq hikoyada u rivoyatda tasvirlangan rejasini bir oz sir saqlaydi. Shiroq yolg'iz Rustakning huzurida quloq-burnini kestirib chiqib ketadi. o'tovdan chiqqan Shiroqning holiga qarindoshlari juda achinadilar. Yozuvchi Shiroqning Darayavush huzuriga borishi va u bilan suhbatlashishi tafsilotlarini asarda mufassal bayon etadi. Hikoya so'ngida Ranosbat qo'shinini aldab bepoyon sahroning o'rtasiga olib borgan Shiroqning: « Men yengdim, Doro qo'shinini bir o'zim yengdim!» (34-bet) - deya qichqirishi va murodiga yetgani uchun muqaddas otash va suv xudosiga shukr qilib, allaqanday duolar o'qishi o'quvchini befarq qoldirmaydi. Yozuvchi Shiroqning «quloq burnini kestirish»i sababini asar so'ngida quyidagicha izohlaydi:

U Rustakning huzuriga kirganida shunday degan edi:

«Agar mening bola-chaqam va nevaralarimni unutmasang, o'z shirin jonimdan kechib, yurt boshiga kelgan baloni daf etardim. Dushmani daf qilmoq uchun bir hiyla o'yim> topdim. Umrim oxirlab qoldi, axir, bu dunyodan ketmoq kerak. Men el-yurt uchun oiimning shirin sharobini ichmoqqa qaror qildim... Gapimga quloq sol...»(34-bet)

Hukmdor uning gapini oxirigacha tinglab, frkrini ma'qullagan edi. Shunda u yonidan o'tkir pichog'ini olib, o'z quloq-burnini kesgan va go'yo o'z eliga xiyonat qilgan boiib, dushmanlar orasiga kirgan edi...

Mirkarim Osim hikoyada tasvirlagan Ranosbat obrazi Shiroq jasoratining yangi qirralarini ochishga xizmat qilgan. Aldanganini bilgan I ron sarkardalari Shiroqni kaltaklay boshlaydilar. Biroq Ranosbat ayyorlikka ayyorlik bilan javob berib, qo'shinni halokatdan saqlab

qolmoqchi boiadi. U: «Agar sen bizga sahro quduqlari va chashmalarini ko'rsatsang, gunohingdan kechib, So'g'diyada istagan qishloqlardan birini senga in'om qilardik», - deya va'dalar bera boshlaydi. Yozuvchi tasviridagi Shiroq juda farosatli, dono kishi edi. U Ranosat hiylasini juda yaxshi idrok etadi. Unga javoban Shiroq: «O'z ejimning dushmanlariga yordam uchun uzatiladigan qo'limni kesib tashlaganim ma'qub» (34-bet)-deydi. □ azablarga dushman sarkardalari cho'ponni chopib, qiyma-qiyma qilib tashlaydilar.

Mirkarim Osim qalamiga mansub mazkur hikoyada xalq qahramoni Shiroqning xalqona-tarixiy qiyofasi o'z badiiy ifodasini topgan. Unda yozuvchi taxayyuloti asosida bosh qahramon jasoratining yangi-yangi qirralari kashf etiladi. Turon zaminida yashagan qadimgi qabilalarning bosqinchilarga qarshi o'ylab topgan tadbirlari va uning amalga oshishi, istilochilarga nisbatan Shiroqning o'tli qahr-g'azabi, nafrati mahorat bilan badiylashtirilgan.

Zarina va Striangiya eposi. Bu eposning mazmuni sitsiliyalik tarixchi Diodor (eramizdan avvalgi I asrda) ning «Kutubxon» asarida tarixchi Kteziy (430-354) kitobidagi bayon asosida hikoya qilib qoldirilgan. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Shaklar shohi o'lib, uning o'rniga xotini malika Zarina qabilaga bosh boiadi. Tadbirli va shijoatli bu ayol qabilaning osoyishtaligi va mustaqilligini saqlab qolish uchun jonbozlik ko'rsatadi. Shaklar bilan Midiya o'rtasida qattiq janglar bo'lib o'tadi. Bu jangda malika Zarina katta shijoat ko'rsatadi. Biroq Midiya shahzodasi Striangiya Zarinani yarador qiladi. Zarinaning botirligi va go'zal husniga maftun boigan Striangiya uni asir olmaydi, atayin qochiradi. Oradan birmuncha vaqt

o'tadi. Parfiya shohi Zarinaga uylanib, shakllarni o'ziga tobe qilmoqchi boiadi. Zarina uning taklifini rad etadi. Biroq shoh unga zo'rlik bilan uylanib, shakllarni qaram qiladi. Zarina qanday qilib bo'lsa ham, najot topib, qabilasining mustaqilligini tiklashga intiladi. Shu orada Parfiya bilan Midiya o'rtasida qattiq jang bo'lib, Midiyaning ko'p askarlari asir olinadi. Zarina asirlar yordami bilan Parfiya shohiga qarshi kurashib, najot topish rejasini o'ylaydi. Asirlar orasida Striangiya ham bor edi. Zarina u bilan biqa asirlaiga bosh bo'lib, Parfiya shohiga qarshi qo'qqisdan hujum boshlaydi. Pariya shohi yengiladi, asirlar ozod boiadi. Zarina najot topadi, uning qabilasi o'z mustaqilligini tiklaydi. Shu voqealar davomida Striangiya Zarinani sevib qoladi. Zarina Striangiyani mohir va

botir jangchi sifatida hurmat qilsa ham, uning xotini borligi uchun uylanish haqidagi taklifini rad etadi. Striangiya bunga chidayolmay o'zini halok qiladi.

«Zarina va Striangiya»ni sevgi va qahramonlik qissasi, deb aytilish mumkin. Olimlarning fikricha, Zarina tarixiy shaxs bo'lib, u shakl hukmronlaridan biri edi. Qissada dushmanga qarshi biigalikda, ittifoq bo'lib kurashish, sevgi-muhabbat, vafo va sadoqat, mardlik va jasorat, tadbirkorlik ulug'lanadi. Rivoyatdan o'rta chiqadigan yana bir haqiqat yurt mustaqilligi masalasidir. Insoniyat avlodi hamisha o'z istiqloli uchun shiddatli kurash olib borgan, bu yoida aziz jonini ham ayamagan. Ajdodlar ibrati biz uchun ham yo'ichi yulduzday xizmat qilmog'i zarur. Ona-o'zbekiston mustaqillikning o'n beshinchi ulug' dovoni ko'tarildi. Bu ilohiy ne'mat samaralari hayotimizning barcha jabhalarida yorqin ko'zga tashlanayotir. Prezident I. A. Karimovni sharaflavchi quyidagi satrlar hayotiy zamrat sifatida maydonga keldi:

Yo'lboshchisi dono yurtning kelajagi buyukdir,  
Azaldan-da fozil rahbar el-yurtiga suyuqdir.

Shu ma'noda, rivoyatlar mag'zidagi mohiyat bugun uchun, biz uchun zamondosh bo'lib, vatan taqdiri taqozo etganda, To'maris, Shiroq, Zarina timsolida «barchamizniki bo'lgan shu aziz Vatan»ni muhofaza qilishga choriaydi.

Zariadr va Odatida qissasi. Sevgi va sadoqat g'oyalari o'zining go'zal ifodasini topgan «Zariadr va Odatida» qissasi tarixchi Xoies Mitilenskiyning (eramizdan avvalgi IV asr) asari orqali bizgacha yetib kelgan.

Midiya shohi Gishtasping kichik ukasi Zariadr Hazar (Kaspiy) dengizidan Tanais (Sirdaryo)gacha bo'lgan hududlarni boshqarsa, uning narigi qig'og'ida esa Omaig ismli shoh hukmronlik qilar edi. Bu shohning Odatida ismli go'zal bir qizi bor edi. Odatida bir kun tushida Zariadrni ko'rib, sevib qoladruva doim shu sevgi hijroni iztirobida qiynaladi. Zariadr Omargga qizini so'rattirib, sovcilar yuboradi. Lekin Omaig boshqa farzandi bo'lmagani uchun qizi Odatidani begona yurtga uzatishni xohlamaydi va uni o'z yaqinlaridan birining o'g'liga bermoqchi bo'ladi. Shunday qilib, Omaig qizini kimga berishini sir tutgan holda, to'y bazmini uyushtiradi. Bazm avjiga chiqqanda qizini chaqirib, unga: «Qizim biz sening to'yingni qilayapmiz, shu yeiga o'tiiganlardan qaysi birini yoqirsang, o'shanga oltin qadahda may tutgin. Seni o'shanga beramiz»,- deydi. Odatida atrofga qaiab yig'ilganlar orasidan sevgani Zariadrni

axtaradi, uni ko'rmagach, yigiyadi. Chunki qiz yigitga to'y bazmi haqida xabar yuborib, uni ogohlantirib qo'ygan edi. Zariadr o'sha daqiqalarda bir kemachini yollab, uning yordamida daryodan o'tadi va skif kiyimida bazm bo'layotgan yerga boradi. U ko'zlari yoshga to'ia, qo'lida qadah tutib turgan Odatidani ko'radi-da, unga yaqinlashib: Odatida, men Zariadrman, mana men sen istaganingdek yoningdaman, - deydi. Qiz qo'lidagi qadahni yigitga tutadi. Zariadr Odatidani yetaklab, yashirincha kemachi turgan yerga olib keladi va ular birgalashib Zariadr yurtiga qochib ketadilar. Omarg qizining g'oyib bo'lganidan ogoh boigach, xizmatchilarini bir-bir so'roq qiladi. Qiz sevgisidan xabardor xizmatchilar, «biz hech narsa bilmaymiz», - deb javob qiladilar.

Ushbu qissada muhabbat va shaxs erki masalasi diqqat markazida turadi. Ota istagi hamda qiz sevgisining bir-biriga uyg'un kelmasligi, qissaning asosiy tugunidir. Omarg qizi Odatidani Zariadr turmushga chiqishidan norozi bo'lsa-da, u Odatidaga xohlagan yigitga oltin jomda qadah tutib, turmushga chiqish imkoniyatini saqlab qoladi. Bunday mayli bilan u qizining erki o'z qo'ida ekanligini namoyish qilmoqchi bo'adi. Biroq Zariadr o'rnida tanlangan va istalgan o'zga kuyov qiz sevgisining toptalishi bilan barobar edi. Qissada oila quradigan har ikkala tomon: yigit va qizning nikohga o'zaro rozilik bildirishi muhim ekanligi yorqin ifodasini topgan. Shuningdek, qissada tush lavhasining mavjudligi uning badiiy ta'sirchanligini yanada oshirgan. Umuman olganda, «Zariadr va Odatida» qissasi eramizdan avvalgi xalq og'zaki ijodining noyob namunasi.

Rustam haqidagi qahramonlik eposi. Rustam bilan bog'liq qahramonlik eposlari qadimdan Markaziy Osiyo, Eron, Afg'oniston va boshqa o'lka xalqlari o'rtasida keng tarqalgan. Rustam haqidagi dastlabki asarlar so'g'dlarda paydo bo'lgan. Taxminan VI - VII asrlarda so'g'dlar tomonidan ijod qilingan «Rustam» qissasining ayrim parchalari bizgacha saqlanib kelgan. Manbalarda qayd etilishicha, Rustam (Rotastaxm) «Bahman Yashta» dostonida arab bosqinchilariga qarshi kurashgan pahlavon sifatida, qadimgi fors-tojik (parfiyon) dostonlari «Yodgor Zareran», «Daraxt asurik» va VI - VII asrlarda yaratilgan «Shahrixon Eronda» kabi epik asarlarda xalq uchun shaharlar bunyod etgan inson, ajoyib qahramon, sifatida tasvirlanadi. So'g'dlar tomonidan yaratilgan «Rustam» qissasi parchalarida esa asar bosh qahramoni Rustam devlarga qaishi kurashadi. Bu o'z navbatida Rustam obrazining takomillashib



borganligini dalillaydi. Devlarga qarshi kurashgan Rustam sarguzashtlarining qisqacha tafsiloti quyidagilardan iborat:

... Rustam devlarni ularning o'z shaharlari darvozalariga qadar quvib boradi. Ko'p devlar halok boiadi. Tirik qolganlari shahar darvozasini berkitib oladi. Rustam g'alaba bilan qaytadi. Rustamdan mag'ub bo'lgan devlar g'azablanib, unga qarshi jangni davom ettirishga kelishib, unga qo'qqisdan hujum qilish rejasini tuzishadi. Son-sanoqsiz devlar ot-aravalaiga, fil, cho'chqa, tulki, it va ilonlaiga minib yo'ga tushadilar. Ularning bir qanchasi piyoda borar, bir qanchasi kaLxatday parvoz qilar edi... Rustamning Raxsh nomli oti yaylovda o'tlamoqda, uning o'zi esa katta g'alabadan so'ng shirin uyquda edi. Uzoqdan devlarning paydp boiganini ko'igan Raxsh Rustamni uyg'otadi. Rustam sarosimaga tushmayeli. U devlarni yaqin keltirish va qo'qqisdan hujum qilish uchun qasddan orqasiga qarab ot surib ketadi. Uni quvib borayotgan devlar endi g'alaba qozonishlariga ishonishadi va har qanday boisa ham Rustamni tiriklayin ushlab, qattiq jabriashga ahd qilishadi. Lekin Rustam birdan otini diishman tomonga burib, devlarga hamla qiladi, ularga burgutday chang soladi. Devlar tumtaraqay qocha boshlaydi, ularning ko'plari oiadi, anchaginasini yaralanadi...

Rustam qissasi yozma adabiyotda qayta-qayta ishlandi. Bu yengilmas pahlavon haqida talaygina yangi asarlar vujudga keldi. Xalq og'zaki ijodidan samarali foydalangan ulug' shoir Abulqosim Firdavsiy o'zining mashhur «Shohnomasi»da Rustamni bosh qahramori darajasiga ko'taradi va unga bag'ishlangan go'zal doston yaratadi.

Siyovush haqidagi qahramonlik qissasi. Siyovush ham Rustam singari sevimli xalq qahramoni timsolidir. Maiumotlarga ko'ra, Siyovush «Avesto»da Siyovarman deb atalgan bo'lib, mifologik xudo obrazi sifatida tasvirlangan. Shunday tasvir qadimgi fors-tojik tilidagi asarlarda, jumladan, «Shohnoma» va Bemniy asarlarida ham saqlanib qolgan. Xalq ijodiyotida Siyovush afsonaviy qahramon timsolidan xalqning najotkori boigan jasur inson qiyofasi tomon takomillashib boigan.

X asr tarixchisi Muhammad Narshaxiy «Buxoro tarixi» asarida Siyovush haqida xalq og'zaki ijodi namunalarini keltiradi. Ularning qisqacha mazmuni quyidagilardan iborat:

Siyovush Eronning Kayoniy shohlaridan Kaykovusning o'g'li ekan. Siyovush dilkash husnu jamoli bilan zamondoshlarini o'ziga maftun qiladi. U o'gay onasining ishqiy ehtirosini rad etib, malomat va tuhmatga

qoladi. U o'z pokligini isbot qilish uchun katta alanga ustidan ot surib o'tadi. Siyovush Turonga qarshi yurishda qatnashib, qahramonlik namunalari ko'rsatadi. Tuhmatchi va hasadgo'y o'gay ona dargohiga qaytishni istamagan Siyovush qahramon Afrosiyobning poytaxtiga qarab yo'i oladi. Afrosiyob uni yaxshi kutib oladi. Siyovush Afrosiyobning qiziga uylanadi. Janglarda botirlik ko'rsatadi. Biroq fitnachi amaldorlar Siyovush va Afrosiyob o'rtasiga adovat urug'ini sochadilar. Fitnalarga ishongan Afrosiyob Siyovushni odiradi. Siyovushning o'g'i Kayxusrav bobosi Afrosiyobdan ota o'chini olib, uni odiradi. Rivoyatga ko'ra, Kayxusrav Xorazmiy shohlar sulolasiga asos solgan emish...

Tarixchi Narshaxiyning ma'umot berishicha, Siyovush Buxoroda juda katta shuhrat qozongan. Uning jasadi shu yerdan dafn etilgan. X asrda ham Buxoro aholisi Navro'zda Siyovushning qabriga chiqib, quibonlikka xo'rozlar so'yib, uning sharafiga qo'shiqlar aytishar ekan. Bu qo'shiqlar takomillashib boiganini tasdiqlaydi. Sharq xalqlari bilan Turon zaminda istiqomat qiluvchilar o'rtasida amal qilgan iqtisodiy-madaniy, siyosiy-ijtimoiy aloqalar badiiy adabiyotning rivojiga ham sezilarli ta'sirini o'tkazadi. Qadimgi mifva afsonalar, qahramonlik qo'shiq hamda qissalari har ikkala tarafning yozma badiiy adabiyoti ravnaqiga hissa qo'shadi, y ulardan aksariyati esa qayta ishlendi, sayqallash tirildi...

Turli manbalar asosida bizgacha yetib kelgan og'zaki badiiy yodgorliklar Turon xalqlarining juda boy folklori haqida ma'umot beradi va ular turonzaminda og'zaki badiiy ijodning xilma-xil janrlari takomillashib boiganini tasdiqlaydi. Sharq xalqlari bilan Turon zaminda istiqomat qiluvchilar o'rtasida amal qilgan iqtisodiy-madaniy, siyosiy-ijtimoiy aloqalar badiiy adabiyotning rivojiga ham sezilarli ta'sirini o'tkazadi. Qadimgi mifva afsonalar, qahramonlik qo'shiq hamda qissalari har ikkala tarafning yozma badiiy adabiyoti ravnaqiga hissa qo'shadi, y ulardan aksariyati esa qayta ishlendi, sayqallash tirildi...

### 2.3. Yozma yodgorliklar

#### 2.3.1. «Avesto» - zardushtiylik dinining muqaddas kitobi

Qadimgi Turon-u Eron xalqlarining mushtarak yodgorligi hisoblangan «Avesto» eramizdan oldingi VI asrlarda vujudga kelgan. Eng qadimgi dinlardan bo'lgan zardushtiylik islomga qadaro'ita Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan. Manbalarda e'tirof qilinishicha, «Avesto»ga Zaidusht asos solgan. Yana bir qarashda ta'kidlanishicha, «Avesto» xudodan vahiy sifatida payg'ambar Zardushtga noil boigan. Fanda Zardusht shaxsi haqida munozarali fikr-mulohazalar mavjud. Tarixchi olim Tabariy uni «Zardusht bin Yunon» deb qayd etsa, Bemniy Zardushtni ozarbayjonlik Safid Tuman degan kishining farzandi

ekanligini e'tirof etadi. Aksariyat manbalarda zardushtiylik dini Zaratushtra (Zardusht) taiimoti deb ham ataladi. Shunday bo'lishiga qaramay, «Avesto»day qomusiy manbaning shakllanishi va takomilini bir shaxsning nomi bilan bog'lab bo'lmayligi ta'kidlanib kelinadiki, bunga qo'shilish mumkin.

«Avesto» 21 nask, ya'ni kitobdan iborat bo'lgan. Bemniyning maiumot berishicha, «Avesto» qo'lyozmasi o'n ikki ming molning (ho'kizning) terisiga oltin harflar bilan yozilgan. Yunonlar istilosi davrida ushbu kitobning uch nusxasi mavjud bo'lgan. Iskandar ulardan birini kuydirib tashlashdan oldin undagi tib, astronomiyaga oid qismlarini yunon tiliga tajjima qildirgan. Shunday qilib, Aleksandr Makedonskiy "Avesto"ning bir nusxasini yo'q qilib tashlagan, bir nusxasini Yunonistonga yubog'gan. Kitobning bir nusxasi esa zardushtiylikka e'tiqod qo'ygan kishilar tomonidan asrab qoling'an.

Eramizning III asrida sosoniylar hukmronligi davrida zardushtiylik rasmiy e'tiqod sifatida tarqalganligi manbalarda qayd etiladi. Bu davrida sosoniylar «Avesto»ni qayta tiklashni amalga oshiradilar. Uning mazmuni qo'shimchalar bilan todirilgan holda tiklangan va pahlaviy tilida yozib chiqilgan. Shunday ijodiy urinishlar natijasida «Avesto»ning bizgacha saqlanib qolgan nusxalari bunyod etilgan.

«Avesto» yodgorliklarining bizga maium (hozircha) eng qadimgi nusxasi 1324 yilda ko'chirilgan bo'lib, bu mo'tabar qo'lyozma Kopengagenda saqlanadi. Mazkur kitob qayta tiklangandan so'ng unga qiziqishlar kuchaygan va shaihli tarjimalar ham bunyodga kelgan. Sharhlar «Zand» deb nomlangan bo'lib, ularning namunalari bizgacha yetib kelgan. «Avesto»ning ayrim nusxalarida o'sha zandlarning pahlaviy tilida yozilganligi kuzatiladi. Shuning uchun «Avesto» matni uning sharhlari bilan b'igalikda «Avesto va Zand» yoki «Zand Avesto» atamalari bilan yuritiladi.

«Avesto» ayrim sharhlar bilan sanskrit (qadimgi hind tili)ga va Ovropaning bir qator tillariga tarjima qilingan. «Avesto» mutajjimi tarix fanlari doktori, prof. Miisodiq Mirsulton o'g'ii Ishoqov o'rinni e'tirof etganidek, ushbu noyob ma'naviy manbani o'zbek tiliga o'g'irish adabiy-ma'rifiy merosimizni o'iganish yo'lidagi muhim qadam sanaladi.

«Avesto»ning ko'p qismlari bizgacha yetib kelmagan. Shunday bo'lsa-da, mazkur kitob haqida mumtoz va bugungi tadqiqotchilar tomonidan yaratilgan ishlar asosida malum tasawur hosil qilish mumkin. «Avesto»ning «Yasna», «Videvdot» («Ventidot»), «Yasht», «Vispre»

(«Visparad») kabi qismlari fanga ma'um. Bu nask (kitob)larning muayyan vazifalari bo'lgan. Jumladan, «Yasna» 72 bobdan iborat bo'lib, u namoz uchun zarur duolar sifatida talqin qilinadi. Yana «Yasna» qurbonlik qilish marosimida aytiladigan qo'shiqlar, xudolar madhiyasi va shu kabi diniy marosimlarga xos rasm-rusumlarni o'z ichiga oladi. Ahura Mazda haqidagi xabar payg'ambar Zardushtga doir ayrim ma'umotlarni o'zida mujassam etgan o'n yetti Goh (Got) ham «Avesto»ning «Yasna» bo'limi tarkibida yetib kelgan. Bu sho'riy parchalar «Avesto»ning eng qadimiy, izohlanishi murakkab qismlari hisoblanadi. Chunki ayni ana shu satriarda Zardusht yashagan qadimiy qatlam voqealariga ko'proq ishoralar qilinadi.

«Videvdot» 22 bobdan iborat bo'lib, mazkur sahifalar Ahura Mazda va Zardushtning savol-javobi shaklida yozilgan. «Videvdot»ni Ahura Mazdaning dushmanlari hisoblangan devlarni mahv etishga qaratilgan duolar to'plami ham deyish mumkin. «Vispret» esa 24 bobdan tarkib topgan bo'lib, namoz va zikr-u sano matnlarini o'z ichiga oladi. "Avesto"ning "Yasht" qismida 22 qo'shiq mavjud. Bulap Ahura Mazdadan boshlab u yaratgan turli ma'budlar sha'niga aytilgan, o'qilishi ko'p savobli hisoblangan alqov-olqish (gimn)lar to'plamidir.

"Avesto" haqida qimmatli ilmiy mulohazalarni bayon etgan ko'p sonli tadqiqotchilarning fikricha, zardushtiylik ta'limotida Ahura Mazda azaliy va abadiy iloh sifatida alohida mavqega ega. Uning nomi "Yuksak daholi hukmdor" ma'nosini anglatishi ham ushbu fikrni quvvatlantiradi. Bundan tashqari, har narsaga qodir iloh Ahura Mazda dunyoning 12 ming yil davom etishini belgilab qo'ygan. o'sha ta'limotga binoan, dastlabki uch ming yillikda ruhiy dunyo yetakchilik qiladi. So'ngra Angra Manyu yuzaga keladi. Ahura Mazda barcha ezguliklar ijodkori bo'lib, borliqdagi hamma yaxshiliklarning boiskori u hisoblanadi. Yovuzlik esa Angra Manyu tarafidan ezgulikka zid o'laroq vujudga keltirilgan. Bu ikki kuch o'rtasidagi kurash ham uzoq tarixga ega. U to'qqiz yuz yil davom etadi. Shundan so'ng, Ahura Mazda g'olib kelishi kerak. Angra Manyu esa qorong'ulikka haydaladi. Ikkinchi uch ming yillikda Ahura Mazda moddiy borliqni barpo etadi. Osmon, yer, suv, o'simliklar, hayvonot dunyosi yuzaga keladi. Nihoyat odam yaratiladi. Ana shu jarayonda Angra Manyu yovuz devlarni — o'z yordamchilarini tayyorlaydi.

Uchinchi ming yillikda Angra Manyu o'z devlari bilan Ahura Mazda yaratgan dunyoga humj qilib kirib keladi. U Aji (ilon) bilan birinchi inson - Gayumart (Kayumars)ni va uning doimiy hamrohi buqani oidiradi.

Ammo ularning umgiari yeiga to'kügani uchun yo'q bo'lib ketmaydi. o'sha umgiardan odamlar va ezguliklar, hayvonot unib chiqib, ko'payadi. Ikki kuch o'rtasidagi keskin kurash esa davom etadi. Nihoyat ezgulik kuchlari g'olib chiqadi va yovuz kuchlarni yer ostiga haydaydi.

To'rtinchi uch ming yillik Zaratushtraning tug'ilishidan boshlanadi. U yer yuziga o'z e'tiqodini targ'ib qiladi. Zaiatushtra uch o'g'il ko'radi va ulardan harbiylar, ruhoniylar hamda dehqonlar paydo bo'lib ko'payadilar.

o'n ming yildan so'ng ezgulik va yovuzlik kuchlari orasida oxiiigi kurash boshlanadi. Qattiq yong'in sodir bo'lib yer usti va osti yonib ketadi. Zaratushtraning avlodidan bo'lgan Saosyant halok bo'lgan dunyoni qaytadan tiklaydi. o'liklar tiriladilar, yerda abadiy hayot tantana qiladi.

/«Avesto» zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lishi bilan bir qatorda Turon-u Eron va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlarining tarixi, madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, tili, urf-odatları, xalq og'zaki ijodi haqida maiumot bemo'vchi noyob qomusiy manbadir. Undan o'rin olgan afsonalar, qo'shiqlar maium darajada xalq og'zaki ijodining qadimiy janrlari namunalarini o'zida mujassam etganligi bilan muhim adabiy ahamiyatga ega. Olimlarning fikricha, «Avesto»ni tashkil etuvchi afsonalar, gimnlar va boshqa ijod namunaları uzoq yillar davomida Turon-u Eron xalqlari tomonidan yaratilgan va ular orasida keng tarqalgan, to'lishib, sayqallashib borgan. Keyinchalik ular birlashib «Avesto»ni vujudga keltiigan. «Avesto»ning qayd etilgan xususiyatlari uning madaniyatimiz tarixida muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi.

Avestoshunoslar o'rtasida uzoq davom qilgan munozara uning paydo bo'lish vatani atrofida boidi. Bahs va tortishuvlar natijasida Sharqiy hamda Sharqiy nazariyalar shakllandi. «Avesto» tarkibidagi she'riy parchalarning pishiq o'iganilishi esa Sharqiy nazariya foydasiga xizmat qildi. 2001 yilning 23 fevralida Uiganch Davlat universitetida «o'zbekiston - «Avesto» vatani: o'tmish, bugun, kelajak» mavzuida ilmiy-amaliy anjumanning o'tkazilishi, prof. M.M.Ishoqov tomonidan uning katta qismining o'zbekchalashtirilishi ham bu yuksak ma'naviy- ma'rifiy sarchashma vujudga kelgan muqqaddas makonga aniqlik kiritish yo'lidagi jiddiy qadam vazifasini o'taydi. («Avesto» mundarijasi haqida yana mukammalroq maiumot olish uchun murojaat qilinsin: Mels Mahmudov. Komiil inson — ajdodlar orzusi. Adabiy — falsafiy o'ylar. Toshkent, «Yozuvchi» - 2002, 9-35-betlar).

### 2.3.2. o'rxun-Eiasoy yodgorliklari

Toshga o'yib yozilgan adabiy-tarixiy lavhalardan tarkib topgan qadimiy obidalar o'ixun va Enasoy daiyolari havzalaridan topilganligi bois fanda shu nom bilan yuritiladi. Bu madaniy yodgorliklar ilk bor Enasoy daryosi bo'ylarida mavjudligi aniqlanib, rus xizmatchisi Remezov, keyinchalik shved oiimi Iogann Stralenbeig va olim Misseishmidtari tomonidan ilm ahligha ma'lum qiiindi Enasoy obidasining "siri"ni o'iganishga XVIII asming boshlaridayoq kirishiigan bo'lsa-da, dastlabki urinishlar natija bermadi. XIX asming birinchi choiagida Grigoriy Spasskiyning "Sibirskiy vesnik" ("Sibir axboioti") juinalida mazkur yodgorlik haqida maqolasining e'lon qilinishi va bu maqolaning lotin tiliga taqima bo'lganligi dunyo olimlarining diqqatini o'ziga jalb etadi. Biroq bu yodgorlikni tekshirish va yozuvni o'iganish yo'lidagi harakatlar samarasiz yakunlandi.

Enasoy yodgorliklarini o'rganishda rus sayyohi va yozuvchisi N.M.Yadrinsevnig Mo'g'ulistonning Kosho-Saydam vodiysidagi o'rxun daryosi havzalaridan shunga o'xshash madaniy yodgorliklarni aniqlashi muhim ahamiyat kasb etdi. Ulardagi matnlar noma'lum yozuvda bo'lishi bilan bir qatorda ayrimlari xitoy yozuvida va xitoy tilida bitilgan edi. Shunday qilib, fin-ugor ilmiy jamiyati hamda akademik V.V.Radlov boshchiligidagi rus olimlarining o'rxun daiyosi bo'ylarida o'tkazgan ilmiy ekspedisiyalari shu madaniy yodgorliklarni o'tganishga bag'ishlandi.

Daniyalik olim Vilgelm Tomsenning «bu madaniy yodgorliklar turkiy xalqlarga taalluqli bo'lishi kerak».- degan taxmini to'g'ri bo'lib chiqdi. U dastlab "tangri", "turk" so'zlarini, keyinchalik 1893 yilning 25 noyabrda barcha harflarni aniqlab, yodgorlikdagi matnlarni to'la o'qishga muvaffaq bo'ladi. Akademik V.V.Radlov esa V.Tomsen va o'zining tajribalariga tayanib yodgorlik matnini birinchi bo'lib rus tiliga tarjima qiladi.

Toshdagi bitiklar «sir»ining aniqlanishi turkiy xalqlarning dunyodagi o'z xoqonligiga ega bo'lgan qavmlardan ekanligini dalillashga xizmat qildi. VI asrning o'rtalarida shakllana boshlagan turk xoqonlarining davlati Turondan Dunay daryosigacha bo'lgan bepoyon hududni o'z ichiga olgan. Bu mamlakat o'rta Osiyo, Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Oltoy o'lkalarida yashovchi turli xalq va qabilalarni o'zida birlashtiigan edi. Ayni xoqonlik unga yaqin va yondosh bo'lgan mayda-mayda hukmronliklarning uyushmasidan iborat bo'igan. M.N.Yadrinsevnig topgan yodgorliklari

ana shu hukmdorlardan Bilga xoqon - Mog'iyon (734 yilda vafot etgan) va uning ukasi Kultegin (732 yilda vafot etgan) qabr toshlariga o'yib yozilgan yodgorliklardir. Shu vaqtlardan boshlab mazkur bitiklar fanda "o'rxun-Enasoy" yodgorliklari, undagi yozuvlar esa turkiy run (run-sirli, yashirin demakdir) yoki o'rxun-Enasoy yozuvi deb atala boshlandi.

Keyinchalik turkiy run yozuvining yangi-yangi topilmalari fanga ma'lum bo'la boshladi. Jumladan, N.M.Yadrinsev Oging daryosi qirg'oqlaridan yangi yodgorliklarni topishga muvaffaq bo'ldi. Er-u xotin Dmitriy va Elizaveta Klemenlar Selenga daryosi bo'ylaridan ikkita ustunga yozilgan turk xoqonlarining maslahatchisi To'nyuquqqa atab yozilgan katta yodgorlikni kashf etdilar. Bulardan tashqari, 1896-1897 yillarda Avliyo ota (hozirgi Jambul) shahri yaqinida, Talas daryosi bo'yida V-VI asrga doir beshta tosh yodgorliklari va qog'oz, charm, yog'och, turli idish-tovoqlarga yozilgan ma'naviy obidalar topildi.

Ushbu qadimiy yodgorliklarni dunyo turkiyshunoslari tomonidan sinchiklab ilmiy o'rganilishi hamon davom etmoqda.

Mazkur bitiklarni V.Tomsen va V.Radlovlardan keyin S.E.Malov, S.G.Klyashtomiy, I.V.Stebleva, H.o'rxun, T.Tekin, Najib Osim, G.Aydarov, o'zbek olimlaridan A.Rustamov, A.Qayumov, G'.Abdurahmonov, N.Rahmonovlar o'rganishgan. A.P.Qayumovning "Qadimiyat obidalari", G'.Abdurahmonov, A.Rustamovlarning "Qadimgi turkiy til" nomli kitoblari tarkibida ushbu yodgorliklardan namunalari o'zbek tiliga o'girilib, nashr etilgan.

o'rxun-Enasoy obidalarining aksariyat qismini qabr toshlaridagi bitiklar tashkil etadi. Bulardan Bilga xoqon va uning ukasi Kulteginning qabr toshlaridagi she'riy parchalar muhim adabiy ahamiyat kasb etadi. Kultegin bitiktoshi Eltarish xoqonning o'g'li sharafiga o'matilgan bo'lib, uning muallifi yo'llug'tegindir. Unda Kulteginning qahramonliklari, uning vatan, ona-yurt oldidagi buyuk xizmatlari sharaflanadi. Kultegin bitiktoshining akasi Bilga xoqon tilidan yozilganligi kuzatiladi.

Mog'iyon so'nggi turk xoqonlaridan biri bo'lib, u «Bilga-qo'on» - «ulug' xoqon» unvonini olishga mushanaf bo'lgan. Qabr toshlaridagi bitiklardan ma'lum bo'lishicha, u juda ko'p haibiy yurishlar olib borib, mamlakati sarhadlarini ancha kengaytiigan. Mustahkam, qudiatli va markazlashgan davlat barpo etgan. Shunday janglarning birida, 732 yilda Kultegin qahramonliklar ko'rsatib, mardlaracha vafot etadi. Kultegin bitiktoshida uning jang paytidagi xatti-harakatlari quyidagicha tasvirlanadi.

**Qul-Tegin vadag'in o'playu Ugdi,  
o'og Tutuq yoijun yaraqlug\* aligin tatti.  
Yaruqlug'da qoronqa anjuladi.  
U1 sog\* onda yo'qqusdimiz.**

**Mazmuni:**

**Kultegin piyoda holda dushmanga tashlandi,  
Zirhli o'ng Tutuqni odamlari bilan (biiga) tutib oldi.  
Zirhdaligicha uni xoqon qoshiga keltirdi.  
o'sha qo'shinni tor-mor qildik.**

**(o'zbek adabiyoti tarixi. I tom, Toshkent: «Fan», 1977, 74-bet).**

**Bitiktoshda Kulteginning ko'rsatgan qahramonliklari o'z ifodasini topgan. Satriardagi tasvirdan uning hayotidan ibratli lavhalar o'quvchi ko'z o'ngida birma-bir gavdalanadi. MaMumotlarga ko'ra, Kultegin otasidan yetti yoshda yetim qolgan. U amakisi va akasi xoqonligi davrida harbiy xizmatda bo'ladi, vatan uchun olib borilgan janglarda ishtirok etadi. Bitiklardagi qaydlarga ko'ra, Kultegin 47 yoshida vafot qilgan. Bitiktoshda ukasi vafoti tufayii qattiq alam va qayg'u iskanjasida qolgan Bilga xoqon iztiroblari quyidagicha tasvirianadi:**

**Ko'rur ko'zum kurmazak,  
•Bilur biligim bilmazak bo'ldi,  
o'zim saqinthn,  
Od ta ngri yasar,  
Kishi o'g'li ko'p o'lgali to'rumas.**

**Mazmuni:**

**Ko'rar ko'zim ko'rmas bo'ldi.  
Bilar aqlim biimas bo'ldi.  
o'zim qayg'urdim,  
Faqat tangri yashaydi,  
Kishi o'g'li o'lmoq uchun tug'ilgan**

**(o'sha kitob, 75-bet)**

**«Bilga xoqon» bitiktoshida ham uning hayoti. olib borgan kurashiari tafsiloti, inson shaxsi va ayniqsa, uning crki bilan bog'liq masalalar teran badiiy tahlil qilingan. Bitikdagi tafsilotlar Bilga xoqonning Tang'ut tarafga lashkar tortishi voqcalari tasviri bilan boshlanadi. Undagi jang lavhalarlari faqat Bilga xoqon umri chizgilari bo'lmay, balki turkiy xalqlarning shonli tarixi sahifalari hamdir.**

**Yana shunday bitiktoshlardan biri haibiy sarkarda To'nyuquq nomiga**



bitilgan. Bitiktoshda o'yib yozilgan voqealar To'nyuquqning o'z tilidan hikoya qilinadi. o'sha tafsilotlar quyidagi so'zlar bilan boshlanadi:

Bilga To'nyuquq ban o'zum.

Tabg'ach elinga qllindlm.

Turuk bo'dun Tabg'acliqa ko'rur erti.

Mazmuni:

Men - Dono To'nyuquq erurman.

Tabg'ach davlatida tarbiyalandim.

Turk xalqi Tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi...

To'nyuquq - ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonning maslahatchilisi va sarkardasi bo'lgan. Turkiy xalqlar Tabg'ach cliga qaram va uning hukmronligi ostida bo'lgan paytda To'nyuquq hamda Eltarish xoqon birgalikda yurt ozodligi uchun kurash olib boradilar. Shunday ozodlik harakatlari natijasida turkiy qavmlar qaramlikdan kutiladi va o'zining inustaqil davlatini baipo etadi. Bitiktoshda To'nyuquq rahbariigi ostida o'tkazilgan harbiy tadbirlar nisbatan mufassal badiiy talqinini topadi.

o'rxun-Enasoy bitiklari xotiralar, qabr toshlariga o'yib yozilgan tarix va marsiyalardan, turli xil hujjat, tamg'a, pul namunalaridan iborat bo'lib, V-VIII asrlarning juda qimmatli yodgorligi sanaladi. Oltoydan Mo'g'ulistoniga qadar cho'zilgan bepoyon hududda yashagan mazkur xalqlar va qabqalar tomonidan yaratilgan «To'nyuquq», «Uyuq-arxon», «Boriiiq», «Tuva» va boshqalar ham Kultegin va Bilga xoqon yodgoriiklari singari katta Orniy va badiiy ahamiyatga egadir. Ulaming matnlarida turkiy xalq va qavmlaridan qirg'iz, uyg'ur, o'g'uz kabilarning nomlari tflga olinadL Olimlarning fikricha, mazkur yodgoriiklaming tili bir-biridan birmuncha farq qiladi. o'sha tafovutli belgilarga tayanib, ba'zi yodgorliklaming hozirgi qaysi turkiy tilning qadimgi ko'rinishi ekaniigi xususida taxminiy fikrlar aytish mumkin. V.V.RadIov, V.Tomsen, S.E.Malov kabi olimlar Enasoy bo\*yidagi ko'pchilik yodgorliklarni qii'g'iz tiliga mansub deb hisobladilar. Biroq barcha yodgouiiklar haqida birday likr yuritib bo'Imaydi. Jumladan, o'ixun-Enasoy yodgoriiklarida qirg'iz, uyg'ur, tuva, turkman, o'zbek va boshqa turkiy tillarga xos leksik boylik hamda grammatik shakllar ham ko'zga tashlanadi. Shunga ko'ra, bu yodgorliklami turkiy xalqlaming mushtarak madaniy merosi sifatida o'iganish va taiqin-u targ'ib qilish maqsadga muvofiqdir.

o'rxun-Enasoy bitiktoshiari til va yozuv yodgorligi boiishi bilan bir qatoida tarixiy va adabiy manba maqomida muayyan badiiy-ilmiy

qimmatga ham molikdir. Chunki ularda V-VIII asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot, turkiy xalqlar va qabilalarning urf-odatları,  tiqodiy qarashları. badiiy ijodi namunalari o'z ifodasini topgan. Bitiktoshlarda shc'riy misralarning uchrashi, turli tarixiy voqealar ifodasida badiiy uslubdan foydalanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, qabr loshlaridagi marsiyalarning badiiylik darajasining birmuncha yuksak ckanligi qiziqish uyg'otadi. Ular orqali vafot etgan kishining qiyofasi manzaralarini ko'z o'ngimizda gavdalan tirishimiz va motam tutuvchining murakkab ruhiy holati bilan tanishishimiz mumkin. Tadqiqotchilarning fikricha, bitiktoshlardagi marsiyalar mazmun-mohiyati. badiiyati jihatidan «Devonu lug'otit turk»dagi marsiyalarga ancha yaqin turadi. (Bu haqda yana murojaat qilinsin: M.B. CreGjiCBA. Pa3BMIME nopCKbix noeTHHCCKwx e)opMc B XI BCKE. «Hayica», MockBa - 1971, 298 cip.).

Shunday qilib, o'rxun-Enasoy yodgorliklari V-VIII asriarda yashagan turkiy xalqlarning noyob mushtarak madaniy mcrosi sifatida ajdodlarimizning ma'naviy-badiiy, ilmiy-tarixiy salohiyatining balandligi, qadimiy va boyligidan yorqin nishonadi.

#### Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qadimgi Turondagi ilm-fan, madaniyat va san'at taraqqiyoti haqida qaysi manbalarda maMumotlar beriladi?
2. Ajdodlarimizning  tiqodiqarashları haqida nimalar bilasiz?
3. Turon hududida turkiy tilning shakllanishi va rivojlanishi jarayoni haqida gapirib bering.
4. Markaziy Osiyo xalqlari qanday yozuvlardan foydalangan?
5. Qadimgi Turon xalqlari ilm-fani, qadimgi arxitektua yodgorliklari, tasviriy va naqqoshlik san'ati xususida so'zlang.
6. Eng qadimgi og'zaki adabiyot yodgorliklari qaysi manbalar orqali bizgacha yetib kelgan?
7. Qadimgi mif va afsonalar haqida nimalarni bilasiz?
8. Qadimgi qo'shiqlar va lirik she'riar haqida gapirib bering.
9. Qahramonlik eposi nima? Namunalar keltiring.
10. »To'maris«, «Shiroq» rivoyatlari va Mirkarim Osimning shu mavzuga doir hikoyalari haqida so'zlang.

11. Z;irina \a Strumgiya eposining qisqacha mazmunini hiki)ya qilib bering.

12.7ariadr va Odatida qissasi, RustamvaSiyovush haqidigi qahramonlik

cposlarining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

13.»Avesto» qanday kitob, u haqda nimalarni bilasiz?

14.O'rxun-Enasoy yodgorliklari, ularning o'rganilishi tarixi va badiiy ahamiyati haqida so'zlang.

#### Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida qadimgi Turon hududi. Dchqonchilikda sun'iy sug'orishdan foydalanish. Xunn qabilalari. Grek, oromiy, forsiy mixxat yozuvi. «Avesto», Xorazm, so'g'd, kushon, run, uyg'ur, arab yozuvlari. Uch cholg'uchi ayol surati. Mif. Ahura Mazda. Angra Manyu. Anaxita. Kayumais. Mitra. Yima. Gershasp. Elikbek. Alp ErTo'nga. •Qish va Yoz munozarasi\*. «Ov». To'maris. Sparganis. Shiroq. Ranosbat. Zarina. Striangiya. Zariadr. Odatida. Rustam. Siyovush. Kayxusrav. Afrosiyob. •Avesto». Nask. «Yasna». «Videvdot» («Vendidot»). «Yasht». «Vispred» («Vispanid»). BQgaxoqa Kultegin. To'nyuquq. Eltarish xoqon.

#### Adabiyotlar

1. Karimov I. A. Istiqlol va ma'naviyat Toshkent: «o'zbekiston», 1994.
2. Prezident Islom Karimovning «Avesto» kitobining 2700 yilligiga bng'ishlab barpo etilgan yodgorlik majmuining ochilishi marosimidagi nutqi. «O'zbek tili va adabiyoti». 2001, 6-son, 3-7-betlar.
3. Abu Mansur as-Saolibiy. Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr. Toshkent: «Fan», 1976, 652 bet.
4. Maliyev N. M. o'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: «o'qituvchi», 1976, 27-78-betlar.
5. o'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent: «Fan», 1977,19-79-betlar.
6. «o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari». 1-jild (Eng qadimgi davrdan XIV asrgacha). Toshkent: «Fan», 2003, 331 bet.
7. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. Toshkent: «Fan» 1960-1963.
8. Tolstov S.P.. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent: «Fan», 1964, 440 bet.
9. Qayumov A. P. Qadimiyat obidalari. Toshkent, 1973.
10. Qadimiy hikmatlar. Toshkent: □ a f u □ u l o □ nomidagi adabiyot va saodat nashriyoti. Toshkent, 1987.

### III-BOB X-XU ASRLAR o'ZBEK ADABIYOTI

#### 3.1. X-XII asrlardagi madaniy hayot

Xalqimiz madaniyati laraqqiyotida X-XII asrlaralohida o'rin tutadi. Arablar istilosidan so'ng Movarounnahr deya nomlangan qadimgi Turonda yashovchi xalqlar Eron, Kavkaz, Hindiston va boshqa Sharq mamlakatlari bilan o'matilgan madaniy aloqalarini yanada rivojlantirdilar. Bu o'lkada istiqomat qilgan alloma, olimlarning buyuk kashfiyotlari, yirik ilmiy asarlari yaratildiki, ular jahon iim-fanining kamol topishida muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, Turon zaminida arxitektura, tasviriy san'at, naqqoshlik, o'ymakorlik kabi madaniy hayotning bir qancha sohalarida jiddiy ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Adabiyot rivojida ma'lum jonlanish yuzaga kelganligi ko'zga tashlana boshladi.

VII asming oxiri VIII asr boshlarida Markaziy Osiyo hududiga arablarning bostirib kirishi natijasida sharqiy va g'arbiy qismga bo'lingan Turk xoqonligi zaiflasha boshladi hamda tarix sahnasini istilochilarga bo'shatib berdi. Bu davmi ulug' tarixiy burilish, mafkuralar, iqtisodlar kurashi davri deb atash mumkin. Arablar istilosi qadimgi Turon xaiqlari madaniyati taraqqiyotida o'zining jiddiy ijobiy va salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Manbalarda qayd etilishicha, 705 yildan Qutayba ibn Muslim xalifaning noibi bo'lib Turonga kelgach, bosqinchilik harakatlari avj oladi. Shuningdek, mahalliy xalqning ko'p asrlik madaniy yodgorliklari yo'q etila boshlandi. Bemniyning ma'lumot berishicha, Qutayba Xorazm yozuvini bilgan va shu voha xalqlari og'zaki badiiy ijod namunalari ijrosi bilan shug'ullangan kishilarni, olimlarni turli yo'llar bilan ta'qib ostiga oladi va yo'q qilib yuboradi. Shunday qilib, arablar davlat ishlarida o'z tillari hamda yozuvlarini joriy qila boshlaydilar. Mahalliy yozuvlarning qo'llanish doirasi qisqaradi. Zardushtiylik diniga iqtisodiygan yerii aholi islom dinini tezda qabul qilmaydi. o'z c'iqodiga sodiq qoladi. Movarounnahrda istilochilarga qaishi birin-ketin yirik xalq qo'zg'olonlari boshlanadi. 720-722 yillarda Divashtich rahbarligida Samarqand va Panjakentda shunday xalq qo'zg'oloni bo'lib o'tadi. Shuningdek, 750-751 yillarda Sharik boshchiligida Buxoroda xalqning norozilik kurashi sodir bo'ladi. Bularorasida 776-784 yillarda Buxoro, Samarqand, Nasaf va Keshda Muqanna boshchiligidagi xalq harakati hududiy ko'lamiga va

o'lining uzoq davom etganligi, arablarga jiddiy qarshilik ko'rsatilganligi bilan ajralib turadL Manbalar ma'iumotiga ko'ra, Muqanna arablar qo'lga tushmaslik uchun o'zini olovga tashlab halok qiladi.

IX asrda ham arablaiga qarshi xalq norozilik harakati va qo'zg'olonlari jiddiy tus ola boshladi. Istilochilar qurol kuchi bilan buning oldini olish imkoniyati yo'qligiga amin bo'lishgach, mahalliy aristokratiya-zodagonlar vakillarini ishga solishga majbur bo'lishadi. Biroq bunday urinishlar ham kutilgan natijani bermaydL Xalifa Xorun ar-Rashid (786-809) vafotidan so'ng uning ikki o'g'li Ma'mun va Amin o'rtasida 809-813 yillarda o'zaro toj-taxt urishlari bo'lib o'tadi. Movarounnahriik /odagonlar Ma'munning xalifa bo'lishiga ko'proq xayrixoh edilar. Ammo arablarning xoxishiga ko'ra, Amin taxt egasiga aylanadi. Ma'mun esa ukasiga qarshi kurashini davom ettiradi. Bu harakatni Tohir ibn Husayn boshliq Xuroson va Movarounnahr mulkdoriari o'z yordamlari bilan quwatlantirib turishadi. 813 yilda Ma'mun Bag'dodni qoMga kiritadi va o'zini xalifa deb e'Ion qiladi. 812 yilda Tohir ibn Husayn Xuroson va Movarounnahr noibi ctib tayinlangan edi. Oradan bir yil vaqt o'tmay, u o'z mamlakatini mustaqil deb e'lon qiladi. Tohir ibn Husaynning ko'p vaqt o'tmay vafot ctishi mustaqillikni to'la ta'minlash imkoniyatini bermaydi. Uning o'g'U Abul Abbas Abdullohning 830-844 yillardagi noibliqi davrida mamlakat poytaxti Marvdan Nishopurga ko'chiriladi. Bu davrda Somoniylarning mavqei ancha tiklana boradi. Ular Movarounnahrning Samarqand, Farg'ona, Shosh viloyatlarida noiblik qilayotgan edilar. IX asrning o'rtalariga kelib Movarounnahrda barcha viloyatlarni Somoniylar idora qila boshlaydi. Ismoil Somoniy hukmdorligi davrida Movarounnahr arab xalifaligi istibdodidan tamoman ozod etiladi. Somoniylar davlati ancha markazlashgan, yirik davlat bo'lib, keyinchalik sliu hududda qoraxoniylar, saljuqiylar va xorazmshohlar davlatining vujudga kelishi uchun siyosiy-tarixiy shart-sharoit hozirlab beradi.

Arablar qadimgi Turon madaniyatiga jiddiy talofot yetkazgan bo'lsalar-da, ancha ilg'or g'oyalarga ega bo'Igan, insonni komillik dnntjasiga ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etuvchi islom dinini olib kirdilar. Movarounnahr aholisi bu dinni dastlab keskin rad etgan bo'lsa ham, doimiy targ'ibot va tashviqotlar natijasida islom dini qabul qilinadi. Itilomda olamning yaratuvchisi yakka-yu yagona, azaliy va abadiy Allohdir, degan bosh g'oya hukmronidir. Muhammad alayhis-salom Alloh rasulidir. Qur'oni karim islom dinining muqaddas kitobi bo'lib,

unda shariatning tayanch ahkamlari asosiy aqida va g'oyalari o'z ifodasini topgan. Movarounnahriiklar bu dinni qabul qilibgina qohnay, keyinchalik uning otashin taig'ibotchisiga ham aylandilar. Ayniqsa, Imom Ismoil ibn al-Buxoriyning (810-871) buyuk xizmatlari musulmon olamida yuksak chtiromga sazovordir. Mashhur muhaddis olim Imom Ismoil ibn al-Buxoriy Muhammad alayhis-salom hadislari, ya'ni turli munosabat bilan aytilgan gaplari, ibrat, ko'rsatma va nasihatlarini hamda u kishining pok axloqi, najib xulq-atvoriga doir hikmatlami yig'ib, "Al-jomi' as-sahih" ("Ishonarli to'plam") nomli to'rt jildli ulkan kitobni tuhfa qildi. Mazkur kitobdan muallifning yillar davomida olti yuz ming hadis ichidan tanlab olib, eng ishonchli hadislar sifatida taqdim etgan 7275 ta hadis o'rin olgan. Bu kitob Qui^oni karimdan keyingi muqaddas islomiy manba sanaladi.

Movarounnahrdada arab xalifaligi hukmronligi tugatilgandan so'ng o'rta Osiyo xalqlari o'rtasida o'z davlatchiligining shakllanish jarayoni ancha tezlashdi. Tojiklar yagona xalq sifatida tanildi. Movarounnahr, Xuroson va Eronning katta qismini qamrab olgan Somoniylar davlatida dariy (fors-tojik)ga davlat tili maqomi berildi. XI-XII asrlarda turkiy clatlar, jumladan, o'zbeklar Movarounnahr aholisining katta qismini tashkil eta boshladi. o'z mushtarak tiliga ega «to'qson ikki bori» (Turdi Farog'iy) turkiy qavmlardan iborat bo'lgan o'zbeklarning vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy, tarixiy-madaniy shart-sharoiti tufayli adabiy tilning shakllanish jarayoni kuchaydi. Bu davrda qishloq xo'jaligining ancha taraqqiy topganligi manbalarda o'z ifodasini topgan. Shuningdek, hunarmandchilikning rivojlanishini ta'minlashda ham qishloq xo'jaligidagi samaradorlik o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatgan. Ishonchli manbalarning ma'mumotlariga ko'ra, bu davrda qaysi joyning aholisi 32 hunami bilsa, o'sha yeiga shahar maqomi berilgan. Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Omul (Chorjo'y) kabi ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-madaniy markazlar ana shunday "32 xil hunar" egalari yashaydigan shaharlar samsiga kirar edi.

o'ita Osiyo xalqlarining X-XII asrarga oid arxitektura va sa'o'atida hukmron mafkuraga aylangan islom dinining asosiy g'oyalari o'z ifodasini topganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Samarqand, Buxoro. Termiz, o'zgan, Marv kabi shaharlarda ko'plab saroy, masjid, xonaqoh, madrasa, minora, tim, sardoba va boshqa binolar qad rostladi. Somoniylar, qoraxoniylar, xorazmshohlar davrida qurilib, bugungi kunga qadar

uqlanib qolgan tarixiy obidalar X-XII asrlarning muhim madaniy yodgorligi sanaladi. Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi o'rta Osiyo arxitektura san'ati bu davrda yangi taraqqiyot bosqichiga yuz burganligining yorqin namunasidir. Ushbu maqbara kub shaklida barpo etilgan bo'lib, tomi gumbaz qilib yopilgan. Gumbazning o'rtasida kichkina minoracha mavjud. Binoning bir xilda bezatilgan tashqi manzarasi bor. Uning ichki va tashqi tomoni naqshlar bilan bezatilgan. Ismoil Somoniy maqbarasini barpo etishda qadimgi me'morchilik an'analari saqlanib qolganligi ham sezilib turadi. Binoning tashqi burchaklaridagi ustunlar va unda ishlatilgan xiima-xil unsuriar shunday xulosaga kelish imkonini beradi.

Qoraxoniylar va xorazmshohlar davrida qurilgan noyob arxitektura yodgorliklari uzoq yillar o'tishiga qaramay, tarovatini yo'qotmay, hamon salobat to'kib turibdi. Bulardan Navoiy viloyati Hazora qishlogidagi Dehgaron masjidi (XI asr) va uning yaqinidagi «Raboti Malik» nomli katta hamda go'zal karvonsaroyi ko'rsatish o'rinlidir. Mazkur me'moriy obidalar o'z tarhi va qurilishi bilan san'at darajasiga ko'tarilganki, ularni hamon hayrat bilan tamosha qilish mumkin. • Minorai kalon» nomi bilan shuhrat qozongan Masjidi jomi minorasi esa Buxoro qadimiy binokorligining eng yaxshi yodgorliklaridan biridir. Bu minora 1127 yilda Arslonxon hukmdorligi davrida qurilgan. XII asming oxirida Vobkentda ham shunday minora barpo etildi. 1108 yilda g'oyat pishiq rija asosida Surxandaryo viloyati Jarqo'rg'on tumanida shunday noyob me'morchilik yodgorligi hisoblangan minora qad ko'tardi. Keyinchalik qayta ta'mirlangan Buxorodagi Namozgoh va Mag'oki Attoriy masjidi ham ana shu asrga oiddir. Qoraxoniya va xorazmshohlar hukmronligi davrida vujudga kelgan tarixiy obidalar son jihatidan ancha ko'p. Urganchdagi Faxriddin Roziy maqbarasi, Amudaryo qirg'og'i yaqinidagi Doyaxotin raboti, Kaspiy dengizining g'arb tomonidagi Bcleuli tosh raboti, Marvdagi Sulton Sanjar saljuqiylar maqbarasi va Tulxatanbob o masjidi, o'zgandagi uchta maqbara va bitta minora o'rta Osiyo xalqlari me'morchilik san'atining X-XII asrlardagi go'zal yodgorliklaridir.

IX-XII asrlarda arxitektura bilan bir qatorda san'atning boshqa turlari, jumladan, naqqoshlik, tasviriy san'at, musiqa ham ancha rivojlandi. Xattotlik ham muhim ma'naviy ahamiyat kasb etuvchi sohalardan biri bo'lib, keng tarqaldi va taraqqiy etadi. Yirik feodal davlatlarining vujudga kelishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, ilmiy-madaniy, adabiy-badiiy

aloqalarning avj olishi tufayli fanning falsafa, mantiq, rivoziyot, tibbiyot, tarix, tabiiyot, tilshunoslik, adabiyotshunoslik kabi sohalari rivoj topdi. Arab tili Sharq mamlakatlari orasida ilm-fan tili sifatida shuhrat qozondi. Buxoro, Samarqand, Termiz, Urganch, Marv, Balx, Bag'dod, Shom kabi shaharlar Sharq olimlari hamkorligining markazi bo'lib qoldi.

o'rta Osiyodan yetishib chiqqan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abunasr Farobiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy kabi qomusiy olimlarning ilmiy faoliyati natijasi o'laroq bu muqaddas sarzamin shuhrat taratadi, jahon ilm-fani, madaniyati xazinasiga bebaho durdonalar qo'shadi. Shuningdek, tarixchi va adabiyotshunoslardan -Kitob ul - maorif», «Kitob ush-sha'r va-sh-shuaro\* asarlarining muallifi Abdulloh ibn Muslim Marvaziy Dinovariy, «Zaynul-axbor» («Xabariar ko'rki\*») nomli asar muallifi Abusaid Gardiziy, daryi tilida 30 tomlik kitob yozgan Abulfayzi Bayhaqiy, «Buxoro tarixi» kitobi bilan shuhrat qozongan Narshaxiy, «Tarixi muluki Turkiston» asari sohibi Majiddiddin Muhammad ibn Adnon, tarixchi Miskaveyh, tibbiyot rivojiga hissa qo'shgan olimlardan Ibn Hammor, Najibuddin Samarqandiy, matematik va astronom Muhammad Balxiy, huquqshunos Burhoniddin Ali Marg'inoniy, tilshunoslardan Abuiqosim Zamahshariy, Mahmud Qoshg'ariylar ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shdilar.

### 3.2. X-XII asriar badiiy adabiyot taraqqiyotida yangi bosqich

X-XII asriar badiiy adabiyot taraqqiyoti uchun ham muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda xalq og'zaki ijodining boy va xilma-xil asarlari vujudga keldi. Fors-tojik (daryi) va turkiy adabiy til shakllana boshladi. Bu tillarda ijod qilgan atoqli so'z san'atkorlarining nomi asrtar osha umrboqiylik kasb etgan o'lmas asarlari bilan yashab kelmeqda. Somoniylar davrida arab tili o'z hukmronligini birmuncha yo'qotib, mahalliy tillardan daryiga o'rnini bo'shatib bergan bo'lsa-da, Movarounnahr-u Xurosonda yashagan uksuriyot shoiriar arab tilida asariar yaratishda davom etdilar. Bu haqda nishopurlik mashhur olim, yozuvchi, adabiyotshunos, tushunos va tarixchi Abu Mansur as-Sao'libiy (961-1038)ning «Yatimat ad-dahr H mnxosin ahl al-asr\* («Asr ahlining fo'llari haqida zamonasinlng durdonasi») nomli tazkirasi boy maMumot beruvchi



muhim manba sanaladi. As-Saolibiy juda ko'p sharq mamlakatlarida bo'lgan. Jumladan. Arabiston, Iroq, Xuroson, Movarounnahr, Xorazm kabi o'lkalami kezib chiqqan. Manbalarda qayd etilishicha, uning 34 asari mavjud bo'lgan. As-Saolibiy nomini ko'proq uning «Yatimat ad-dahr» tazkirasini tanitgan. Tazkira to'rt qismdan tarkib topgan bo'lib, uning har bir qismi o'n bobga ajraladi. MaMumotlarga ko'ra, asar 995-1000 yillar mobaynida yozib tugatiladi. Keyinroq, taxminan 1020 yillarda muallif kitobni ikkinchi marta qaytadan ishlab, unga yana yangi shoirlar hqidagi maMumotlarni qo'shgan.

Tazkiraning to'rtinchi qismida Somoniylar sulolasi hukmronligi boshlanishidan g'aznaviylar davlati boshlarigacha yashagan shoirlar, turli mamlakatlardan Buxoroga kelib har xil lavozimlarda faoliyat ko'rsatgan so'z san'atkorlari haqida maMumot beriladi. Mazkur qismning dastlabki uch bobi Buxoroning o'zida yashab ijod etgan 48 shoirning hnyoti va ijodiga doir qaydlardan iborat. Tazkiraning to'rtinchi bobi Xorazm shoirlaridan yctitasini o'z ichiga oladi. Shuningdek, bu qismda asli nishopurlik bo'lib, Movarounnahrda kebb qolgan shoirlar ham kiritilgan. «Yatimat ad-dahr»da nomlari tilga olingan ijodkorlar arabnavis shoirlardir. Shunday bo'lishiga qaramay, ularning ayrimlari fors-tojik tilida so'zlashgan, hatto she'rlar yozgan zullisonavn adiblar hisoblanadi. Arab tilida ijod etgan shoiriardan ayrimlari fors-tojik tilidagi asariami arab tiliga taljima qilish bilan shug'ullanganlar. As-Saolibiy tazkirasida Abul Hasan al-Muammal, Abu-I Qosim Ismoil ash-Shajariy, Abu Ahmad ibn Abu Bakr al-Kotib, Abu Tayyib Muhammad ibn Hotim Al-Mus'abiy, Abu-I Husayn Muhammad al-Murodiy singari movarounnahrlik tab' ahli haqida nodir maMumotlar va ular asarlaridan namunalari berilgan. «Yatimat ad-dahr»da maMumot berilishicha, Abu Tayyib Muhammad ibn Hotim al-Mus'abiy davlatni boshqarish, vaziriikda taniqli, odamlar bilan muomala-munosabatda dilkash, shirinsuxan va fozil inson bo'lgan. As-Saolibiy uning qo'lini kishini xayratga soladigan chaqmoqqa, qalamini qog'oz uzra kezuvchi sayyoraga, xatini mevali daraxtlar bilan qoplangan boqqa, notiqligini Utoridga qiyoslaydi. Utorid (Mercuriy) sayyorasi qadimdan yozuvchi va shoirlar homiysi sifatida talqin qilingani bois tazkira muallifi Al-Mus'abiy notiqligini shunday tashbeh bilan ulug'Maydi. Tazkiranavisning maMumotiga ko'ra, amir as-Sa'id Nasr ibn Ahmad son-sanoqsiz fazilatlarini nazarda tutib adibni (Mus'abiyni) vazirlik lavozimiga

ko'laradi. o'zining suhbaidoshlari qatoriga qo'shadi, biroq ko'p o'tmay vaziriik uning boshiga etadi va Al-Mus\*abiy 938 yili vafoi etadi.

Abu Tayyib al-Mus\*abiy Rudakiyning yaqin do'stlaridan bo'lib, salohiyatli zullisonayn shoir edi. Afsuski, X asming birinchi yarmida Buxoroda yashagan Al-Mus\*abiyning adabiy merosidan namuna sifatida arabtilidagi 13 bayti va fofS-tojik tiida bitiigan 14 bayt she'ri bizgacha yctib kelgan, xolos. «Yatimat ad-dahrva keltirilgan MovarounnahrvaXuiosoniik shoirlaming she'riari qasida, vasf, hajv, maisiya, masnaviy, g'azai, ujuza janrlariga mansubdir. Ko'rinadiki, Movaiounnahr va Xurosonda arab tili faqat ilm-fan sohasi uchungina cmas, balki bu tilda noyob badiiyat namunalari ham ijod etilgan. Bunday adabiy hodisa xalqlar va adabiyotlar o'rtasidagi do'stlik rishtalarini yanada mustahkamlashga, mavzu, g'oya, janr va badiiyat bobida ham tajriba almashinuvi uchun xizmat qilgan.

X - XII asarlarda dariy tilida vujudga kelgan badiiy adabiyot tadqiqotchilar tomonidan jahon madaniyati xazinasiga qo'shilgan bebaho durdona sifatida talqin etiladi. Fors-tojik tilining shakllanish jarayoni arablar istilosidan ancha oldin boshlandi. VIII - IX asrarda ijod etgan Abu Hafs So'g'diy, Abulabbos Marvaziy, Xanzala Bodgiziy, Muhammad Vasif va Finiz Mashriqiy kabi shoiriari dariy adabiy tilining shakllanishida muhim hissa qo'shdilar>IX-X asrlardan boshlab, Movarounnahr, Xuroson va Eronning katta qismini o'z hududiga birlashtirgan Somoniylar sulolasi hukmronligi davrida fois-tojik tilidagi adabiyot juda keng ko'lamda o'zining taraqqiyot bosqichlarini o'tadi. □ a z n a v i a Saljuqiy hukmdorlari turkiy qabilalaiga mansub bo'lsalarda, nafaqat o'z hududlari, balki zabt etgan yeriarida ham somoniylar ao'anasini davom ettirib, dariy tilini davlat tili va adabiy til sifatida qabul qildirdilar. Natijada X-XV asrlarda o'rta Yer dengizidan Hindistongacha cho'zilgan katta hududda mushtarak adabiy til bo'lgan fors-tojik tilida jahonshumul ahamiyatga molik adabiyot vujudga keldi. Uning ijodkorlari faqatgina forsiyzabon shoirlar bo'Imay, hind, turkiy xalq vakillari bu mushtarak adabiyotning yirik namoyandalariga aylandilar. X asming atqli shoiri Rudakiy dariy adabiy tili va adabiyotining asoschisi sanaladi. Uni «Odamush - shuaro» («Shoiriarning odam atosii») deya ta'ri(laganlar. Fors-tojik tilidagi adabiyot o'zbeklar tomonidan ham yuksak qadrlangan. Jumladan, Daqiqiy, Unsuriy, Asadi Tusiy, Salmon Sovtyiy, Umar Hayyom, Ubayd Zokoniy, Shayx Sa'diy, Xoja Hofiz kabilaming asarlari o'zbek muxlislari orasida ham keng tarqalgan.

Abu Abdullo Rudakiy (855/65-940/42) Panjakentda dunyoga keladi. U yoshligidan o'qishga juda katta qiziqish bilan qaratilgan, shu bilan birga qiziqadi. Ma'lumotlarga ko'ra, Rudakiy Samarqand madrasalaridan birida tahsil olayotganida uning shuhrati Somoniy hukmdoriariga borib yetadi. Shundan keyin uning hayoti mamlakat poytaxti Buxoro bilan bog'lanadi. Uni saroy xizmatiga jalb etadilar. Ammo qarilik chog'ida shoir quvg'inga uchragan. Rivoyatlarda bayon etilishicha, Rudakiyning hur fikrilligi uchun ko'zlariga mil tortganlar. Ayrim rivoyatlarga binoan, u tug'ma ko'r bo'lgan. Bir-birini inkor etuvchi bu qarashlarga rudakiyshunoslikda hamon qat'iy nuqta qo'yilgan emas. Inson erki, hurlik kuychisi bo'lgan shoimning keyingi hayoti iztiroblar iskanjasida o'tgan. Rudakiy avlodlarga o'zidan ulkan adabiy meros qoldirdi. Biroq uning asarlari davr to'fonlaridan o'tib, bizgacha to'la hotida yetib kelmagan. Shoimning g'azal, ruboiy, qasida hamda pand-nasihati yo'nalishidagi dostonlari mavjuddir. Adibning "Qarilikdan shikoyat", "Modari may" («May onasi») qasidalarini, Buxoro ta'rifiga atalgan "Bo'yi jo'yi Mo'huyon" madhiyasi va bir nechta nihoyatigina saqlanib qolgan. Uning boshqa asarlaridan ayrim parchalar ham zamonamizgacha yetib kelgan. Manbalarda Rudakiyning "Kalila va Dimna" asari 12 mingbaytdan ortiqroq ekanligi qayd etilgan-da, hozircha uning ming misrasigina fanga ma'lum, xolos.

Mashhur qomusiy olim Abu Ali ibn Sino tojik xalq to'rtliklari asosida ruboiy janrini yozma adabiyotga olib kiritgan bo'lsa, nishopuriik shoir Umar Hayyom bu sohada shuhrat qozondi. Buxorolik shoir Daqiqiy qahramonlik dostonlari inajmui-Shohnoma"ni yozishga kirishadi. Tuslik Abulqosim Firdavsiy Daqiqiy boshlagan bu xayrli ishni davom ettirib jahonga mashhur, o'lmas "Shohnoma"ni vujudga keltirdi. Mazkur ao'anani XI asrda yashab ijod etgan shoir Asadi Tusiy o'zining "Gershaspnoma" asarida takomillashtirdi. X-XII asrlarda fors-tojiktilida ijod etgan ozarbayjonlik Xoqoniy, Falakiy, Mahastiy va Nizomiy Ganjaviylar badiiy adabiyot taraqqiyotiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Ayniqsa, xamsachilik ao'anasining Nizomiy Ganjaviy nomi bilan bog'liq ekanligi uni Shaiqning buyuk shoiri va mutafakkiri maqomiga ko'taradi.

X-XII asrlar turkiy adabiy tilning ravnaq topishi, o'zbek, uyg'ur, qirg'iz, turkman va boshqa xalqlarning shakllanish jarayoni, umumturkiy yozma adabiyotning vujudga kelishi va rivojlanishiga muhim bosqich bo'ldi.

Turkiy qabila va chitlarning o'rta Osiyoga ko'chib kelishi, ayniqsa, qorxoniyalarda mavjud edi. Ularning yerli aholi bilan chatishib kishi bilan turkiy tildu so'zlashuvchi xalqlarning nufuzi yanada oshdi. XII asrdan kelib Yftisn, Furg'ona, Xoni/m, Toshkent, o'zga, Sayram, Qashqar, Buxoro kabi shaharlarda ham turkiy xalqlar soni ancha ko'paydi. Mahmud Qoshg'ariyning ma'lumoc beshicha. Iurii turkiy xalqlarning chalhuv va aralashuvi natijasidji. o'g'iz, chigil, qipchoq lahmlari guruhidagi lillur singari umumiy so'zlashuv vositasi vujudga kela boshladi. Runday mo'ndil vuziyat umumiy, mushtarak adabiy (ilning Klmlunsh Jarayonlil tezloahtrdi. Mazkur hodisaning ro'y berishida qibilular o'rtasida vitfudga kelgan siyosiy-larixiy, adabiy-mn'naviy va ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar, badiiy adabiyot, jumladan yozma adabiyot laraqqiyotining la'idri beqiyos kaliadir.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ocit turk" asaridagi xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot namunalaridan iborat shc'riy parchalar turkiy xalqlarning otu-bobolari badiiy talhkkuri mahsuli bo'lgonidek, Yusuf Xos lojibnlis "Qutndg'u bilig", Alimad Yugnakiyning "Hibatul-huqoylq" dostonluri luim zikri o'tgan xalqlarning umumiy boyligi sifatida qabul qilinadi. Atoqli nlmrqliunos olim E.E.Beitels X asrda liuxoroda yaratilgan adabiyot huqida quyidagilarni e'Urof ctgan cdi: "Asiini aytganda, til nuqtai nazaridan bu davr adabiyotini lora va arab ndnbiyotiga bo'Ush -haqiqatdan shaitli narcadir. Aslida biz mavzu, usiub. tashql ko'rinishi bir xil, faqat tildagina farqi bo'lgan yogona adabiyotga cgamb. Shuni ham aytish kerakki, shoiriar ko'p holda ikki tilni bilishgan va har ikki tildan birday osonlik bilan foydalanishgan. bir fikrning o'ini goh u, goh bu lilda ifoda etishgan". Bu fikrni arab va fora liDarida yanMilgan adabiyot bkn yonma-yoo vupudga kdgan turkiy tildagi badiiy so'z sao'ati namunalariga nisbaian ham qo'lhsh o'rinEdir. Zero, qardosh xalqlar adabiyotining Uyaoch g'oyaviy manbai Qur\*oni karim, Hacfisi rfwrif bo'lganidek, "Qutadg'ubifig", "Hibacul-haqoyiq" dostonlarining ham ma'naviy sarchmhmali ana o'sha nodir kitoblar sanaladi. Xoja Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oni singari mutasawif shoiriar bu ilohiy ne'nuil.iniin yanada ko'proq bahramand bo'lean o'z davrining ulug' donislimandkiri sanabdl Demak, X-XII asiiar xalqbr do'stligi— adabiyotlar do'stligi, adabiy aloqalar rivcyi uchun muhim davr bo'lisfai bilan bir qatorda, bodily so'z san\*atining keyingi bosqichlaridagi rivojlnnishi uchun muhim omil vazifasini ham o'tadi.

3.3. Mahmud Qoshg'ariy >a uning «Devonu hg'otit tarfc» asari

Mashhur qomusiy olim, o'z dnrining peshqadam ziyolilaridan biri Mahmud Qoshg'ariy qoraxoniylar sulolasi huknironligi davridn, XI asr boshlaridn Bolasog'unda dunyoga keldi.

Hozirgi Qirg'iziston hududida joylashgan bu makon qoraxoniytaming poytaxt shaharlaridan biri edi. Ushbu davht hududida Buxoro, Samarqand, Shosh, Qashqar singari madaniy markazga aylangan shaharlar mavjud bo'lib, Qashqardn Amudaryogacha cho'zilgan ulkan kengliklar qoraxoniylar dnlvntl turkibidn cdl. Manbalarda qnyd etilishicha, Isfljob (Synmm), o'tror, Shosh, Bolasog'un, Xo'tan kabi shhnrlnr qoraxoniylarning poytaxt maqomidagi qarorgohlari cdl. Mnhmud Qoshg'ariy lug'ilgan davnla mambkai nisbatan iqtisodiy- madaniy yuksalishga crishdi.

Olimning to'liq ismi Mnhmud ibn Husayn ibn Muhammad al-Qoshg'ariy bo'lib, uning bobwi Qochqarda tug'Ugan, keyinchalik Bolnsog'tingn ko'chib kelgan. Shu sabab bo'ha kerak, olim Qoshg'ariy tilsbttsink o'iga qabul qilgan. Mahmud yoslligidan ilm olishga o'zgaclia ixlos bilan qaraydi. U dastbb Qosliqarlik Husayn Xalilkbn talimoldi. Kcyincludik Samarqand, Buxoio, Nisliopur, Marv va Bag'dodda tahnlni (bvtxn ettiradi. Turii ilmlami o'rganadi. ayniqsa, arab fiMugiyasi hamda turxy xalqlarning tili, turli qabda va urug'lamins urf-odat, xalq og'zaki badiiy ijodiyoti btbn ko'proq shug'ullanadL Mahmud Qoshg'ariy Yuqori Chindan boshbb Movarounnahr, Xorazm, Farg'ona, Buxoroga qadar cho'zilgan knla hududni kezib chiqadi hamda bu yerlarda isriqomat qiluvchi turidy qavmga mansub qabib va urug'bming turmush tarzi, urf-odatbri, tili, kasb-kori, og'zaki va yozma badiiy ijodini zukkolik bdan snchtklad o'iganaifi. U turkbr. uirkmanbr, o'g'nzbr, chigillar, yag'mobr, qirqizlar (qng'iziar)ning shahar, qishioq hamda yaylovhrini kezib lug'atlar to'pbdi, turii xil so'z bming xususiyatbri o'rganadi. Natijada turk-arab lug'atining ilk namunasi bo'lgan "Devoni lug'otit lurk" ("Turkiy so'zbr to'pbmi")ni vujudga keltiradi.

"Devonu lug'otit tuik"ning nusxabri XX asrboshbrida Istambukb topilib, ilm ahliga ma'lum etildi. Unine Isiambul kutubxonnsida saqboayotgan qo'lyoana mtsxasi asar yaratilgandan ikki yuz yi o'tgach, Abu Bakrbn Abullhthai - Tasoviy Addimisbqiy tomonkbn ko'chirilgan. KotXming malumotiga ko'ra, u asl nusxa asosida kitobning yangi

nusxasini kitobat qilgan. 1939-1941 yillarda bu kitob Bosim Atalay tomonidan hozirgi turk tiliga ayrim izohlar bilan tajjima qilinib, uch jild hajmida nashr etildi. Sharqshunos olim S.Brokkelman "Devon"ni nemis tiliga (Leypsig, 1928) tajjima qiladi. Shuningdek, "Devonu lug'otit turk" juda ko'p tilshunos va adabiyotshunos olimlarning diqqatini o'ziga jalb etdi. JumJadan, A.K.Borovkov, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, V.Reshetov, F.A.Abdurahmonov kabi olimlarning turkiy tillar tarixiga oid tadqiqotlarida "Devonu lug'otit turk"ka ko'p murojaat qilinadi.

o'zbekistonda bu nodir manbaning ilk tadqiqotchisi va noshiri professor A. Fitratdir. Yetuk adib va olim asar tarkibidagi barcha sh  $\square$  r p archalarni yiqqan, ularni so'zma-so'z tajjima qilib, alohida lug'at bilan nashr ettirgan edi. Shuningdek, bu sh  $\square$  rlardahir qismini o'zining «o'zbek adabiyoti namunalari\* (Samarqand, 1926) nomli to'plamiga ham kiritgan. 1960-63 yillarda tilshunos olim S.Mutallibov tomonidan «Devonu lug'otit turk»ning o'zbek tiliga tajjima qilinib, ayrim izohlar bilan nashr etilishi, keyingi tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Akademik A.Qayumovning «Qadimiyat obidalari\* (Toshkent, 1973 yil) kitobida ham «Devon»dan tanlangan she'riy parchalar va maqollarning tajjimasi hamda qisqacha adabiy tahliliga o'rin beriladi.

Mahmud Qoshg'ariy turkiy tillar tarixini o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi yana bir nodir asar «Javohir un-nahv fi lug'otit turi» («Turkiy tillarning nahv (sintaksis) durdonalari qoidalari»)ning ham muallifidir. Afsuski, bu asar bizgacha yetib kelmagan yoxud hoziygacha nomaMum qolib kelayotir. Shunday bo'lsa-da, u birinchi turkiy tillar grammatikasini ishlab chiqqan yirik va zabardast tilshunos olimdir.

«Devonu lug'otit turk» uzoq davom etgan ilmiy izlanishlarning mahsuli bo'lib, muallif hijriy 464 yilning jumodul - awal oyi boshlarida kitobning birinchi tahririni yozishga kirishgan. Muallif ma'lumoiiga ko'ra, asar qayta-qayta tahrirdan o'tkazilgan. Uning to'itinch tahriri hijriy 466 yilning,jumodul-awal oyi 12-kuni nihoyasiga yetkazilgan. Shunday qilib, «Devonu lug'otit turk» milodiy hisob bilan 1074 yilda yozib tugatilgan. «Devon» muqaddima va lug'at qismidan taddb topgandir. Muqaddimada «Devon»ning yaratilish sabablari, uni yozishda uzoq yillar olib borilgan ilmiy izlanishlar tafsilotlari, asarning qurilishi, «turkcha so'zlarning tuzilishi», «turk tabaqalari va qabilalari» kabi ko'laml masalalar xususida teran ilmiy-nazariy xulosalar bayon etiladi. «Devonu lug'otit turk» davr

Kitobnavislik an'ana'lari mhida arab tilida yozilgan. Uning negizini tashkil etuvchi lug'at qismida muallif olti mingdan ziyodroq turidy so'zlarning lug'aviy ma'nosini arab tilida izohlaydi. Asarning kirish qismida Mahmud Qoshgariy Rum (Kichik Osiyo)dan Xitoygacha bo'lgan yeriga bajanak, qipchoq, o'g'uz, yamak, boshqird, basmil, qay, yaboqu, tatar, qirgiz, chigil, tuxsi, yag'mo, igroq, jam, jamul, uyg'ur, tangut, tabg'ach kabi turkiy xalqlar istiqomat qilganligini □ t i r o'ishi bilan birga zikri o'tgan qavmlar yashagan jug'rofiy hududlarni ko'rsatuvchi doira shaklidagi xaritani ham taqdim etganki, mazkur kashflyot muhim ilmiy ahamiyat kasbetadi.

Kitobning lug'at qismida so'zlarning joylashtirilishi tartibi arab tili grammatikasi qoidalari asosida beriladi. Unda f □ H ar an iqtgan zamon shaklida keltiriladi. Shuningdek, so'zlar ulardagi harflar soniga qarab ajratib chiqilgan. So'zlarning muzoaffigi (alif, yoy, vov harflarining yo'qligi)ga ham alohida □ t i b qaratilgan.

Garchi «Devonu lug'otit turk» muallifi kamtarlik qilib, o'z asarini lug'at deb nomlagan bo'lsa-da, mazkur tadqiqot bugungi kun istilohlariga ko'ra faqatgina lug'at bo'lib qolmay, balki qadimiy iaraqqiyyot tarixiga ega bu tilning fonetik, morfologik, leksik xususiyatlarini mukammal izohlab bergan to'la ma'nodagi qiyossiz bir qomusdir. Asarda ko'pgina so'zlarning kelib chiqishi, jumladan, o'rta Osiyo hududidagi ayrim shaharlarning nomlari izohlanadi. Aytilganlar bilan bir qatorda nodir kitobda turkiy xalqlarning urf-odatlar, mavsum marosimlari, ular taqdiriga aloqador ba'zi tarixiy voqalar haqida ham noyob ma'lumotlar beriladi. Shu jihatdan quyidagi iqtibos fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi:

«Qaz - Afrosiyob qizining nomi. Qavzin shahrini shu quigandir. Bu so'zning asli qaz (g'oz) o'ynaladigan joy demakdir. Chunki u shu yerda turar va shu yerda o'ynar edi. Shuning uchun ba'zi turklar Qavzinni turk shaharlaridan hisoblaganlar. Shuningdek, Qum shahri ham chegara hisoblanadi. Chunki Qum turkcha so'zdir. Afrosiyobning qizi bu yerda ov qilar va o'ynar edi. Ba'zilar turk shaharlari chegarasi Marvash-Shohijondan boshlanishini so'zlaydilar. Chunki Qazning otasi To'nga Alp Er-Afroayobdir. U Tahmurasdan uch yuz yil keyin Marvni bino qilgandir. Ba'zilar butun Movarounnahmi turklar o'lkalaridan deb hisoblaganlar. Uning bir oti Dizruyindir. U sariqligiga ko'ra, misshahri demakdir. Bu Buxoroga yaqindir. Bu yerda Afrosiyobning qizi-Qazning eri Siyovush o'ldirilgandir. Majusiy-

otashparastlar har yili bir kun bu yerga kelib Siyovush o'lgan joy atrofida yig'laydilar. Mollars'o'yib, qurbonlik qiladilar. So'yilgan mol qonini uning mozori tpcasiga to'kadilar. Ulaming odatlari shunday. Butun Movarounnahr Yankanddan Sharqqacha bo'lgan o'lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkand; Toshkand, Shosh; o'zkand, Tunkand nomlarining hammasi turkchadir. Kand turkcha shahar dcmakdir. Ular bu shaharlarni qurdilar va shunday nom qo'ydQar. Hoziiigaclia ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko'paygach, sungular ^\jam shaliarlari kabi bo'lgan. Hozir Turk o'lkalarining chcgarasi Abisgun dengizi bilan o'ralgan. Rum o'lkasidan va o'zkanddan Chingacha cho'zilgan. Uzunligi besh ming farsah, eni uch ming farsah, hammasi sakkiz ming farsahdir («Devonu lug'otit turk» 4-tom. 163- 164-bctlar).

«Devonu lug'otit turk» adabiy qimmatini yuksak bo'lgan manbalardan biridir. Asarda uch yuzga yaqin sheMy parcha va juda ko'p maqol hamda hikmatli so'zlar mavjud bo'lib, muallif ulardan turkiy so'zlarning lug'aviy ma'nolarini arab tilida izohlash uchun foydalangan. Mahmud Qoshg'ariy «Devon»ning muqaddimasidabu kitobni maxsus alifbo tartibi bilan hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, qo'shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezaganini qayd etadi. «Devon»dagi shc'riy parchalarning aksariyati inson hayotining muayyan lavhalari tasviriga bag'islanilangan. Uiarda mehnatsevariik, qahramonlik, ezgulik, sevgi va sadoqat ulug'lanadi. Shc'Viy parchalar orasida badiiy jihatdan yuksak qimmatga ega bo'lganlari ham uchraydiki, ular olim yashagan davrga qadar turkiy nazm ancha ravnaq topganligidan dalolat beradi. Chunonchi:

Aqturur ko'zum yulaq,  
Tush qiluf o'rdak, yug'aq.

Mazmuni:

Ko'zimdan oqqan yosh suvlari ko'llarga aylanmoqda,  
Unga o'rdak va suv qushlari qo'nyotir.

Ko'rinadiki, ushbu iqtibosda odamning, aniqrog'i, oshiqning ruhiy holati, dil iztiroblarining mubolag'aviy tasviri yaratilgan. «Devon»da ko'rib o'tilganidek, muhabbat mavzuiga bag'ishlangan sh □ r parchalar mavjuddir. Ularda ba'zan sevgiOining vafosizligi badiiy ifoda etilgan bo'lsa, ba'zan hajr iztiroblarini boshidan kcchirayotgan oshiqning o'tli nidolari tasvirlanadi:

Uzuk mani kuchayur,  
Tun-nun turub yig'layu,  
Ko'rdi ko'zum ta'raqin,  
Yurdi qolib ag'layu.

Mazmuni:

Sevgim mening kuchayur,  
Kecha-kunduz yig'layman,  
Ko'rdi ko'zim ketganin,  
Yurtda yolg'iz qolmayman.

(o'shakitob. 275-bet.)

YaDdn bo'lub barduqu,  
Ko'nglum angar bog'layu.  
Qoldim orginj qadg'uqa,  
Ishim uzu yig'layu.

Mazmuni:

Seviklim k yetti uzoq,  
Ko'nglim unga bog'layman.  
Qoldim chuqur qayg'uda,  
Uzzu kunlar yig'layman.

(o'sha kitob. 324-bet.)

«Devonu lug'otit turk»dagi badiiyat namunalari aksariyati axloqiy-ma'naviy mohiyatga ega. Ularda yoshlami keksalarning o'g'itiga quloq tutishga chaqiriJadL Yuksak insoniy fazilatlar ulug'lanadi. Mahmud Qoshg'ariy juda ko'p yurtlarda bo'lib, ilm va Omli kishini ulug'lovchi she'riy parchalarni ham to'plashga harakat qilgan. Asar matnida ularga keng o'rin berilganligi fikrimizni quvatlantiradi:

Us es ko'rab yuksak qaliq qodi chaqar,  
Bilga kishi o'gut berib tavraq uqar,

Mazmuni:

Karkas yirtqich hayvonlardan qolgan go'shtni (ovni) ko'rib, o'zini osmondan tashlaydi.

Donishmand kishilarni qiziqtiradigan oy—o'g'it-nasihatdir. Ular o'g'itni eshitishlari bilan o'quloqqa oladilar. (o'sha kitob. 53-bet.)

Pand- nasihat, o'g'itlarni tinglash va ularga amal qilish donishmandlik belgisi bo'lib, she'riy parchalarda katta hayotiy tajribaga ega kishilarning so'zlariga amal qilishga chaqiriladi:



O'rgan aning biligin,  
Koda angar baru.  
Qutquluqni tapingin,  
Qo'zgaMI ko'var naru.

Mazrnuni:

O'rgan uning bilimin,  
Borgil o'shal sari.  
Qutlug' ishga bo'ysungin,  
Kibmi quv nari.

«cng qadimgi adabiy yodgoriiklar\* mavzuini yoritishda «Devonu lug out turk» asosida bizgacha yctib kelgan xalq og'zaki ijodi namunalari bilan tamshgan dik. Jumladan, lirik she'r va qo'shiqlar, «Qish bilan y° jntjnozarasu, «Alp Er To'nga marsiyasi\* xususidagi mulohazalar *amiwiriS* ^-dii qimmati benihoya yuksak ekanligini yana bir karra dalillaydi. Bulardan tashqari, «Devdn»dan o'rin olgan xalq maqollari uning oadny salohiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi. Bu maqollar qadimgi ajdodlarimizning uzoq yillik hayotiy tajribasidan kelib chiqqan, ularning yuksak aql-u zakovatidan dalolat beruvchi yaxlit xulosalardir. Noyob badiiy zavq va nazokat bilan sayqallashgan maqollaraa in... hayotining deyarli barcha jabhalari qamrab olingan. Quyiaagi keltiriladigan xaiq maqollari ham «Devonu lug'otit turk»dan o rin olgan:

{jjkj bug'ra ichashur, o'tra ko'kagun yangilur.  
Jkki erkak hayvon olishadi, orada pashsha engiladi.  
rf^Qmisha saqig' qamug' suv ko'runur.  
^hanqagan kishiga har bir sarob suv bo'lib ko'rinadi.  
.. J~°:P sukutga qush qo'nar, ko'rklug kishiga so'z kelir.

Shoni ko'p... chatishib ketgan daraxtga qush qo'nadi, yaxshi Idshiga so z (maqtoV) keladi.

Anlam boshi tildir.

^dab va fazilatning boshi tildir.

Sabanda sandirish bo'lsa, o'rtugunda iitash bo'lmas.

b o' l m a y ^ ^ ^ : vaqtida puxtalik bo'lsa, xirmonda anglashilmovchilik

Bilga Erig c^gu tutlb so'zin eshit, ardamini o'rganibon ishka sura.  
nnui. aqUi yaxshilik qilib, so'zlarini tingla. Ilmlarini,  
hunarlanm o'rganib, amalga oshir.

Qut bilgisi bilig.  
Baxt belgisi bilim va aqlidir.  
Alp chiranda, bilka tirakda.  
Botir jangda , oiim suhbatda sinalar.  
Quruq qoshiq og'izka yapmas.  
Quruq qoshiq og'izga yoqmas.  
Etili, tirnoqli ezirmas.  
Etni tirnoqdan ajratib bo'lmaydi.  
Qarg'a qarisin kim bilur, kishi olasin kim topar.  
Qaig'a qarisini kim biur, kishi olasini kim topar.

•Devonu lug'otit turk» turkiy xalqlaming X-XI asrlaigacha yaratilgan badiiy asarlari tug'risida nodir ma'lumotlami o'zida mujassam etganligi bilan ham qimmatlidir.

#### 3.4. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bQig» dostoni — turkiy «Shohnoma»

Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlar adabiyotining yirik namoyondalaridan biri, ulug' mutafakkir shoir va davlat arbobidir. Shoir qalamiga mansub «Qutadg'u bilig» dostoni turidy yozma badiiy adabiyotning ilk yirik namunasi bo'lib, Yusuf Xos Hojibdan bizgacha yetib kelgan yagona adabiy meros sanaladi. Unda o'z davrining yetuk donishmandi, taraqqiyparvar ziyolisi bo'lgan ijodkorning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, falsafiy-irfoniy qarashlari majmuasi o'ziga xos uslubda badiiy ifodalangan.

Yusuf Xos Hojib hayoti va faoliyati haqida juda oz ma'lumot saqlanib qolgan. Aniqrog'i, uning hayot yo'li to'g'risida muallifning o'z asari «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») dagi ayrim ishoralar asosida ma'lum tasawurlar hosil qilish imkoniyatiga egamiz. Shoir qoraxoniylaming yirik madaniy markazlaridan va poytaxt shahariaridan biri Bolosog'un (Quz o'rdi)da tug'ilgan. Dostonning muqaddimasida adib o'zi dunyoga kelgan yurtni quyidagicha tasvirlaydi:

Munuqi turug'laq Quz o'rdi cli,  
Tub-asli, nasabdin yummish tili.

Mazmuni:

Buning tug'ilgan eli Quz o'rdudir,  
Tub-asli, nasl-nasabidan tili so'z ochdi.  
Shoir dostonni yozgan paytida yoshi clikkdan oltmishga tomon  
borayotganini qayd ctadl:

Tcgurdi manga clikk yashim,  
o'qlr oltmish cmdi manga kel teyu.

Asarda «Qutadg'u bilig»ning yozilish tarixi haqida keltirilgan ishoralar  
Yusuf Xos Hojibning tug'ilgan yilini aniqlash imkonini beradi. Shoir  
dostonda bu haqda quyidagi satriarni bitib qoldirgan:

Yil altmish cki crdi to'rt yuz bila,  
Bu so'z so'zladim man tutib jan sura.  
Tugal o'n sakkiz oyda aydim bu so'z,  
o'durdum, adirdim, so'z evdib tera.

Keltirilgan iqtibosdan maMum bo'lishicha, adib «Qutadg'u bilig»ni  
hijriy 462 (1069-1070) yilda yozib tugatgan. Asarni yozish uchun bir  
yarim yil vaqt sarflangan. Shoir dostonni yozishga kirishganda yoshi  
ellikda ekanligini nazarda tutsak, uning hijriy 410 (1019) yilda  
tug'ilganligi ma'lum bo'ladi. Muallif «Qutadg'u bilig» dostonining  
Bolosog'unda yoza boshlagani, uni Qashqarda nihoyasiga yetkazganligini  
ham eslatib o'tadi. Yusuf Xos Hojib o'z asarini qoraxoni  
hukmdorlaridan Tavg'ach Bug'raxon (Tavg'ach ulug' Bug'ro qoraxon  
Abo Ali Hasan binni Arslonxon)ga taqdim etadi. Hukmdor shoirning  
mehnatini yuksak qadriab, unga «Xos Hojib» (muqarrab. cshik og'asi)  
unvonini beradi. Shundan keyin u Yusuf Xos Hojib nomi bilan taniladi.

o'z davrining peshqadam donishmandlaridan biri bo'lib yetishgan  
Yusuf Xos Hojib fors-tojik, arab tillarini. badiiy adabiyot, tarix,  
falakiyot. geometriya, matematika, tabiiyot, geograflya kabi fanlarni  
chuqur o'zlashtirgan. Muallifdagi ana o'sha bilimdonlik dostonda yorqin  
izlarini qoldirgan. Jumladan, u dostonida zamonasining buyuk  
olimlarining axloqiy-falsafiy qarashlari. tib ilmiga doir noyob  
mulohazalami taig'ib qiladi, zamondoshlarini aniq fanlarni o'rganishga  
da'vat etadi. «Qutadg'u bilig» dostoni qoraxoniylar hukmronligi  
davrining ma'naviy-ma'rifiy talabi, ehtiyoji sifatida vujudga kcldi.

Ma'lumki, Qashqardan Amudaryogacha bo'lgan hududni qamrab  
olgan qoraxoniylar mamlakati markazlashgan yagona hokimiyatga ega  
emasdi. U bir necha mayda hokimliklarga bo'linib ketgan cdi. Bular  
orasida poytaxti Qashqar bo'lgan Sharqiy Turkiston, yana biri poytaxti

Bolosog'un bo'Igan Yettisuv, keyinchalik Movarounnahr istilo qilIngandan so'ng poytaxti awal o'zgand, keyinroq Samarqand bo'Igan Movarounnahr dastlabki yirik hokimliklardan edi. Bular yana bir qancha mayda hokimliklarga ham bo'lingan. Qoraxoniylar sulolasining bosh hftUcmdori «tavg'achxon» yoki «tabg'achxon», hokimllklar boshliqlari esa «ilekxon» deb atalar edl. Ilekxonlar tavg'achxonga rasman qaram bo'lib, ularo'zhududlarini kengaytirish, rasmiy qaramlikdan qutilishga harakat qilardilar. Shuning natijasida o'zaro toj-taxt kurashlari ayj olar, mamlakat bundan katta talofot ko'rar edi. Yusuf Xos Hojib • Kutadg'u biiig> dostonini yozar ekan, awalo, markazlashgan davlatni barpo etish, tavg'achxon va ilekxonlar o'rtasidagi ixtiloflami tugatish g'oyasini badiiy ifodalashni o'z oldida asosiy maqsad qilib qo'yadi. Shu bois adib didaktik mazmunga ega bo'lgan bu asarda davlatni idora qilish usullari, jamiyatdagi tuvii toifa, tabaqa, ijtimoiy guruh vakillarining, jumladan, iavg'achxon, ilekxonlarning fe'l-atvori, davlat qurilishi, ijtimoiy tabaqa vakillarining jamiyatdagi o'rni kabi siyosiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-talimiy masalalarni yoritishga alohida ahamiyat beradi. «Qutadg'u bilig»ningbu xususiyatlari uni nizomnoma, siyosatnoma maqomidagi bir asar darajaaga ko'taradi. Yusuf Xos Hojib bu asami yozishdan maqsad xalq oldidagi yana bir burchni ado etish ckanligini dostonning muqaddimasida quyidagicha qayd etadi:

Arabcha, tojikcha kitoblar o'qush,  
Bizning tilimizga bu yumgi uqush.

Shoir o'rinni o'tirof ctganidek, arabcha, tojikcha kitoblar ko'p bo'Mib, bizning tilimizda mazkur kitob donishmandlikning ilk namunasi cdi. «Qutadg'u bilig» dostoni o'z davrida keng shuhrat qozongan, turkiy tildagi eng yaxshi asar sifatida baholangan. Mazkur pandnomaning turli joylarda turiicha nomlar bilan atalganligini muallifning o'zi asar muqaddimasida faxr bilan ta'kidlaydi. Bu kitobni chinliklar «Abadul-muluk» («Hukmdorlar odobi»), mochinliklar (sharqiy turkistonliklar) «Oyinul-mamlakat» («Mamlakatning tartib usuli»), Sharq elining kattalari «Ziynatul- umaro» («Amirlar ziynati»), eronliklar •Shohnomai turkiy» ba'zilar «Pandnomai muluk» («Hukmdorlar nasihatnomasi»), turonliklar esa «Qutadg'u bilig» deb nomlaganlar.

•Qutadg'u bilig»ning uch qo'lyozma nusxasi bizgacha yetib kelgan. Ulardan biri uyg'ur yozuvida ko'chirilgan bo'Ub, Venada saqlanadi. Arab yozuvidagi ikki qo'lyozmadan biri Qohirada. ikkinchisi.

Toshkentda saqlanmoqda. «Qutadg'u bilig»ning qo'lyozmalarini o'rganish, matnini nashrga tayyoriash sohasida Hammer Purgstall, Jauberg Amedi, Herman Vambcri, R.Arat, V.Radlov, S.MaIov, O.Valitova singari sharqshunos olimlar qimmatli ilmiy tadqiqotlar yaratdilar. o'zbekistonda «Qutadg'u bilig»ga oid ilk ishlar professor A.Fitrat boshlab berdi. Olim uning ayrim parchalarini «o'zbek adabiyoti namunalari\* (1926) kitobida nashr ettirdi. S.Mutallibov, □ -Abdurahmonov N.MaIaycvlar ham A.Fitrat an'anasini davom ettirdilar. 1971 yilda «Qutadg'u bilig»ni transkripsiyava hozirgi o'zbek tiliga tabdili bilan Q.Karimov nashr qildirdi Shuningdek, asami hozirgi o'zbek tilida (nazm-u nasrda) bayon qilib, boialarbop qisqartirilgan nashrini (Toshkent, «Yukiuzcha» 1991) prof. B.To'qiyev amalga oshirdi Yana «o'zbek adabiyoti bo'stoni\* turkumida «Qadimiy hikmatlar\* kitobi tarkibida «Qutadg'u bilig»ning kattagina qismi ( □ □ u l o momidagi ASN, Toshkent, 1987, 89-413-betlar) nasriy bayonda o'quvchilarga taqdim etildi. Bu dostonni ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish hamda nashr ishlari davom ettirilmogda...

«Qutadg'u bilig»ning asiyati nasriy muqaddima bilan boshlanadi. Unda dostonning to'itta yetakchi qahramonlari haqida ma'lumot beriladi. Ular. Kuntug'di, Elig-hukmdor, adolat ramzi; Oyto'ldi-vazir, davlat ramzi; o'gdulmish-vaziming o'g'li (keyinchalik vazir)-aql ramzi va nihoyat o'zg'urmish-qarindosh, zohid ofiyat (qanoat) ramzidir. Doston anashu qahramonlar o'rtasidagi munozara, savol-javob tarzida yozilgan. Ilm ahli o'rtasida mazkur nasriy muqaddima Yusuf Xos Hojib tomonidan emas, baiki biror bir kotib qalami bilan yozilgan bo'lishi inumkin, degan fikrlar ham mavjud. Biroq sharqshunos S.Malov muqaddima ham bevosita adib qalami bilan insho qilingan bo'lishi kerak degan, taxminiy xulosalarga keladi. «Qutadg'u bilig»ning hajmi (Namangan nusxasida) 6500 bayt (o'n uch ming misra)ga yaqin bo'lib, 73 faslbobdan tashkil topgan.Uning dastlabki fasli aonaviy muqaddima boblaridan iborat Bularda Alloh hamdi, Muhammad alayhis-salomga bag'ishlangan na't, to'rt xalifa ta'rifi keltirilgan. Shuningdek, yoz tavsifi, Bug'raxon madhi, yetti sayyora va o'n ikki burj, til odobi, ilmning foydasi kabi masalalar tasviri ham muqaddimadan o'rin olgan. Dostonning bevosita Ailoh hamdi bilan boshlanishini inobatga oisak, bizningcha, S.Malovning nasriy muqaddima haqidagi fikri haqiqatdan yiroq ko'rinadi. Negaki, dostonning nasriy muqaddimasi ham asar

sujeti va unda ilgari surilgan yetakchi g'oyalarni o'quvchiga to'la yetkazish yo'lida xizmat qilishi lozim edi «Qutadg'u bilig»ning muqaddimaviy fasllari orasida «Yetti kavokib va o'n ikki burj» deb nomlangan bob alohida ahamiyatga ega. Uning dastlabki satrlarida AUohning buyuk yaratuvchanlik sifati ulug'lanadi:

Bayat oti birla so'zug boshladim,  
To'rutgan ichidgan kechurgan idim.  
To'rutti tilak-tek tuzu alamig',  
Yaratti ajunqa kunug ham ayig.  
Yaratti ko'r, evran tuchi evrulur,  
Anin birli tazging ema tczginur.

Mazmuni:

Xudo nomi bilan so'zni boshladim,  
Yaratgan, parvarishlagan, kechirgan egamdir.  
Butun olamni o'z istagicha yaratti,  
Olamda kun ham oyni yoritdi.  
Falakni yaratti ko'r, doimo aylanadi,  
U bilan birga charx ham aylanadi.

Yusuf Xos Hojib ushbu misralarni bitishda Quroni karim va o'zi yashagan davrning ilm-fani yutuqlariga tayanadi. Ko'chirganimiz satrlar uchun qur'oniy g'oyalar ma'naviy asos vazifasini o'taganligini «Yosin» surasidagi 40-oyati karimani keltirish bilan tasdiqlash mumkin. Unda shunday deyiladi: «Na quyosh uchun Oyga yetish mumkin bo'lur va na kecha kunduzdan o'zguchidir. (Quyosh, Oy va yulduzlarning) barchalari falakda suzib yurur\* (Qur'oni karim. Toshkent, 1992, 406-bet). «Qutadg'u bilig» falakiyot ilmi yutuqlariga tayanib, olamning tuzilishiga doir mulohazalarni maxsus bobda ifoda etgan ilk turkiy dostonidir. Mazkur bobda Yusuf Xos Hojib o'n ikki buijni yetti sayyoradan ajratib ko'rsatadi hamda ularning ayrimlari juft-juft, ayrimlari esa toq ekanligini qayd etadi. Muallifning shahodaticha, ularning uchtasi-bahorgi, uchtasi-yozgi, uchtasi-kuzgi va nihoyat uchtasi-qishki yulduzlardir. Dunyo to'it unisuridan tashkil topgani singari yulduzlarning ham uchtasi-olov, uchtasi-suv, uchtasi-shamol va uchtasi tuproq bilan aloqador holda badiiy tasvirini topadi. Falakiyot ilmidan puxta xabardor bo'lmay turib, bunday mushohada yuritish qiyin edi.

Yusuf Xos Hojib zamonasining ulug' mutafakkiri sifatida davrining dolzab ijtimoiy-siyosiy muammolarini qalamga oladi. Buni dostonning

qisqacha mazmunidan ham ilg'ash mumkin:

Kuntug'di ismli odobli hukmdoming shon-shavkati, shuhrati yaqin va uzoq mamiakatlarga yetib boradi. Uning adolatli siyosatidan el mamnun edi. Oyto'ldi ismli g'oyatda barkamol donishmand, tadbirkor bir kishi Kuntug'di xizmatiga kirish istagi bilan uning poytaxtiga yo'l oladi. U musofirchilikda juda ko'p azob-uqubatlar chekadi, ayni choqda ko'ngliga yaqin yor-do'stlar orttiradi. Oyto'ldi Ko'samish (Istanilgan) ismli do'stining uyiga mehmon bo'lib, Kuntug'di saroyiga borishining sababini hikoya qiladi. Ko'samish do'stining bu istagiga xayrixohlik ko'rsatadi va uni Kuntug'dining xos hojibi bilan tanishtiradi. Shu tariqa, Oyto'ldi Kuntug'di bilan uchrashadi. Podsho Oyto'ldining suhbatini, fikriarini yoqtirib qoladi, uni saroyida saqlashga qaror qiladi. Kuntug'di Oyto'ldini har taraflama sinab ko'radi va nihoyat uning saroydagi faoliyatidan qoniqish hosil qiladi. Uzoq yillar podsho saroyida xiznuu qilavotgan Oyto'ldining mansab-martabasi oshib boradi. Shu bois podsho uni vazir etib tayinlaydi hamda butun davlat ishlarini unga ishonib topshiradi: Oyto'ldi vaziriigida el-yurt yashnaydi. Biiq o'z yurti, oilasini sog'ingan Oyto'ldi hukmdordan ruxsat olib, ona vataniga qaytadi va birmuncha vaqtdan keyin o'sha yerda vafot etadi.

Oyto'ldining o'gdulmish ismli o'g'li bor edi. Ota xastalanib qolgan kunlarida, yosh o'gdulmishga juda ko'p nasihatlar qiladi. Oyt □ l p d i g a, nasihatiga amal qilgan o'gdulmish Kuntug'di saioyiga yo'l oladi va podsho xizinatiga kiradi. o'gdulmish o'z aqli, zakovati hamda tadbikoriigi bUan otasi singari hukmdoming yaqin kishisiga avlanadi. Kuntug'di uni otasi o'mida vazir etib tayinlaydi, davlatni idora qilish ishlari o'gdulmishga havola etiladi. o'gdulmish otasidan ham zakovatliroq. omilkor bo'lganligi bois el-yurti yashnatadi, boyitadi. Kuntug'di vaziridan juda mamnun bo'ladi. Kuntug'di va o'gdulmish o'rtasida turii mavzulaiga doir suhbat, munozaralar bo'lib o'tadi. Oqil kishilaming daviat ishlariga katta foydasi tegishiga amin bo'lgan Kuntug'di davlat ishlarini tobora ortib borganligi bois o'gdulmishni huzuriga chorlab, unga ko'maklashadigan yetuk kishi zarurligini aytadi. o'gdulmish bu ishga munosib o'zg'urmish ismli qarindoshi bo'lib, nihoyatda komil va layoqat liligi, biroq dunyo ishlaridan uzlatga chekinib, toqqa chiqib ketganligini bayon qiladi. hukmdor qanday qilib bo' lmasin, O'zg'uimishni saioyga olib kelishni o'gdulmishga topshiradi.

o'gdulmish o'zg'urmishning oldiga podshoning talabi bilan uch maita boradi. Ikki maita o'zg'umiish tanlagan yoiidan qaytmasligi,

podshoning davlati uchun naf keltiradigan biror fazilati yo'qligini aytib, Kuniug'dining taklifini rad etadi. Uchinchi marta podsho o'zg'urmishni xizmatga emas, uni bir ko'rish, suhbat, o'gitlaridan bahramand bo'lish uchun saroyga cliqirayotganini, agar kelmasa o'zi uning oldiga borishini o'gdulmish orqali yetkazadi. o'zg'urmish shu choqqacha o'gdulmish o'z manfaatini ko'zlab uni saroyga taklif etganini, so'nggi da'vat esa bundan mustasno ekanligini so'zlaydi va saroyga borishga rozilik beradi. Podsho ulami yaxshi kutib oladi. Kuntug'di bilan o'zg'urmish o'rtasida turii mavzularda savol-javob, munozaralar bo'lib o'tadi. o'zg'urmish yana tog' tomon yo'l oladi...

Vaqt o'tishi bilan o'gdulmish ham keksayib qoladi. Uning ham qo'lga hassa oladigan fursat keladi. Endi qolgan umrini toat-ibodat bilan o'tkazib, oxiratni o'ylash ma'qulmi yoki davlat ishiarini davom ettirish zarurmikin,-deya o'ylab, maslahatlashish uchun o'zg'urmishga uchrashadi. o'zg'urmish umrni toat-ibodat bilan o'tkazish xayrii ekanligini so'zlab, unga daviat ishlarini davom ettirishni maslahat beradi. Orndan bir qancha vaqt o'tgach, o'zg'urmish xastalanib qoladi va va/irga xabar yuboradi. Og'dulmish qarindoshining oldiga keladi. Uning og'ir ahvoliga qayg'uradi. o'zg'urmish shunday ayanchli vaziyatda bo'lishiga qaramay, o'gdulmishni o'z ishini davom ettirish uchun saroyga qaytishini talab qiladi. o'gdulmish saroyga qaytadi...

o'zg'urmish og'ir kasallikdan keyin dunyodan o'tadi. o'gdulmish esa o'z (holiyatini davom ettiradi. Doston shu taizda nihoyasiga yetadi.

«Qutadg'u bilig» dostonida adolat timsoli bo'lgan hukmdorni nomlashda «Quyosh», davlat timsoli vazirni ifodalashda esa «Oy» asos qilib olinadi. Shoir Quyosh va Oyning uchrashib qolishi bilan bog'liq qadimiy mifologik afsonalarga murojaat etadi va ulami yangi talqinda o'z dostonida qo'llaydi. Bu hodisani "assotsiatsiya" deb nomlagan folklorshunos G'.Akramov ruhshunoslik fani yutuqlariga asoslanib, uni turli tuman harakat, taassurot yo bo'lmasa harflar, so'/lar va flkriar o'rtasida paydo bo'Madigan bog'lanishlar tarzida sharhlaydi. Assotsiatsiya tor ma'noda murakkab metaforalar shaklida namoyon bo'lsa, keng nuTnoda, tasawurda mayjud hol-hodisalarni (mif voq'Migi, epos voqc'ligi, tarixiy sharoit voqc'yiligi va boshqalar) muayyan sharoitga xizmat qildirishdir. Olimning fikricha, «Qutadg'u bilig» turkiy mifning ramziy modeli, g'oya va obrazlarini assotsiatsiyada qilib, shu hodisaga murojaat etilgan birinchi asardir. G'.Akramov muallif uslubini,

maqsadini teran ilg'agan holda quyidagilarni yozadi: «Qadimiy homiy xudolar «Qutadg'u bilig»dagi bosh qahramonlarda ilgari surilgan ma'no va g'oya bilan g'oyaviy-ramziy assotsiastiya uyg'unlashadi. Yusuf Xos Hojib mif arsenaliga ijodiy yondashib, uni o'z davri g'oyalari ga bo'ysundiradi. Hukmdor Kuntug'di ilm-ma'rifat homiysi, odil; Oyto'ldi uning huzuriga keladi. Kun va Oy haqidagi qadimgi mifologik syujet modeli muallif talqini uchun imkoniyat ochib beradi» (Akramov & Mif va yozma adabiyot munosabatlariga doir. «o'zbek tili va adabiyoti». 1996 yil, 5-son, 56-bet). Dostonga murojaat qiladigan bo'lsak, Oyto'ldining elikka (mansab, martaba ma'nosida) davlat sifatining ko'rsatishi, Kuntug'di elik Oytoidiga adl sifatini qanday ekanini aytishi haqidagi boblarda xuddi shunday hodisani kuzatish mumkin. Bunda doston muallifining asardagi ramziy obrazlarni nomlashdan ko'zlagan asosiy maqsadi, o'z ilg'or g'oyalari ni targ'ib etishda ulardan foydalanishning mohiyatini to'g'ri ilg'aganligi sezilib turadi.:

Elik aydi uqtum munun erdamin,  
Bu Aytoldl atln ne ul bu senin.  
Naku-ul munun manisini ay mena,  
Bilayin, uqayin, bu tayin sena.

Kuntug'di elik Oytoidining nuqson hamda kamchiligi ni anglaganini so'zlab, nega bu nom bilan atalishini so'raydi va uning ishonch hosil qilganligini aytadi. Bunday savol-javobning ikki taraf iama bo'lib o'tganligi doston da o'z ifodasini topgan. Dostonning keyingi bobida Oytoidi hukmdordan nomi nega «Kuntug'di» ekanining sababini surishtiradi. Bu savol-javob usuli G'.Akramov ta'kidlagan «qadimiy homiy xudo»!ami mavzu va g'oyani ro'yobga chiqarish uchun qo'l kelganligidan yorqin dalolatdir.

Qadimiy kishilar uchun ilohiylashtirilgan samoviy jismlar ilk turk-musulmon sulolasi-qoraxoniylar zamonasida yangi ma'no va talqinlarda qo'Uanganki, buni quyidagi parchada ham ravshan kuzatish mumkin:

Bu Aytoidi aydi menin atimi,  
Bo'gu menzatur ayqa qilqiml.  
Bu ay tog'sa alinu edi az tug'ar,  
Kuninga beduyur yuqaru aqar.  
Toiun bo'lsa to'lsa ajunda yarur,  
Ajun xalqi andin yaruqluq boiur.



Tugel boisa ko'r ay bu ag'sa adiz  
Yana erniu to'rgur ketar ko'rk meniz.  
Yaruqliqi eksur yana yo'q boiur  
Tug'ar kecha azin yana o'q-toiur.  
Menin bu o'zumraa bu yanglig' turur  
Ara bar boiur-men ara yo'q boiur.

Parchada asar qahramoni Oytoidi oyga qiyoslanadi. Oy dastlab samoda juda kichkina bo'lib ko'rinadi. Kundan-kunga to'lishib, yuqoriga ko'tariladi va to'lin oy qiyofasida olamni yoritadi. Jahon ahli undan ro'shnolik ko'radi. Muayyan muddatdan so'ng uning (oyning) yemirilishi, kichrayishi, chiroyi ketib, nursizlanish jarayoni boshlanadi. Zikri o'tgan manzaralar turg'un emas, aylanishda, takrorlanishda davom etadi. Savol tug'iladi, negashoir hammaga mai um bu hodisalami hikoya qilayotir? «Qutadg'u bilig»da majoziylik baland. Shoir g'oyat tcran falsafiy mushohada yuritadi, tabiiy jismlar va insonlar taqdiri o'rtasida yaqinlik, aloqadorlik tuyadi. Samoda kezib yuigan oyki, bir holatda turmas ekan, tabiatning mitti mo'jizaisi inson ham o'z qiyofasini o'zgartiradi, uning «toiishgan», va «kichraygan», «nursizlangan» davrlari bo'ladi. Bugungi navqiron yoshlikning ortida (eita tetapoya bo'lish jarayoni) bolalik pallasini cslatuvchi keksalikning turishi muqarrardir. Inson anashu takrorlanuvchi tabiiy jarayonni mushohada etmog'i, qarilik farog'atini umri bahoridayoq ta'min qilmog'i lozim. Quyosh ham samoviy sayyora, ammo u oyga o'xshamaydi. Uning holat-harakati, zoti va sifatleri o'zgarasdir. Butun mulki boriiq uning hayotbaxsh zarralariga ilhaq holatda harakat qiladi. Ayni tasvirda ham irfoniy-falsafiy mohiyat yashirin: Quyosh—mutlaq, azaliy va abadiy mojiza, Xudodir. Qarang, shoir bu haqda qanday satrlar bitib qoldirgan:

Kunung ko'r evrilmas to'lu-oq turur,  
Yaruqluqi bir-teg talu-oq turur.  
Menin ma qiiinchim anar oshxadi  
Ko\*nilik bila toidi eksumadi.  
Ekinchi tug'ar kun yarur bu ajun  
Tuzu xalqqa tegrur yaqalmas o'zun  
Menln nia to'runi bu yo'qalmas o'zumi  
Qamug' xalqqa bir-teg ne qilqiin so'zum.  
Uchunchi bu kun tug'sa crka isig

Chechak yazlur anda tuman min tusig.  
Qayu elka tegsa menin bu to'rum  
El barcha etlug tash ersa ko'rum  
Tug-ar kun yaruq yarig'siz tamas  
Qalug'qa yaruqluq berur eksumas  
Menin ma qilinchim bu-ul belgulug  
Tuzuka tegir barcha mendin ulug.

Allohdada mujassam notakror sifat va fazilatlar Yusuf Xos Hojib uchun ham intilish mazharidir. Shundan bo'lsa kerak, shoir o'zining niajoziy va suyuqliq qahramonlarida ularning inishini orzu qiladi. Saroy va davlatdoriikning sir-u asroridan voqif muallif uchun adolatdan yuksak orzu yo'q. Quyosh—Alloh, Quyosh—adolat, shoir tasvirida yonmayon turadi.

Yusuf Xos Hojib Oy haqida fikr yuritganda ham: «Ajun andin yomqlik bo'lur»,-detya qayd etadi. Ammo oy hamma ko'rinishida ham birday «ajun»ni «yaru»ta olmaydi. Buning uchun oying «to'lin bo'Umog'i talab etiladi. Quyoshda esa bunday o'zgaruvchanlik yo'q. Ana shularga ko'ra, Kuntug'di adolatli hukmdor, Oytoidi dono vazir maqomida go'zal badiiy tasvirini topadi.

«Qutadg'u bilig» dostoni ayrimlari sanalgan fazilatlariga ko'ra, mulkdoriar uchun nizomnoma, siyosatnoma maqomidagi asar boiishi lozim edi. Shu bois dostonning aksariyat boblari qoraxoniylar davrining nozik ijtimoiy-siyosiy masalalari badiiy talqiniga bagishlangan. Muallifning shunday mayli aql-idrok timsoli bo'Igan o'g'dulmish timsoli misolida yaqaol ko'zga tashlanadi. Asaming faol obrazi o'g'dulmish bilan Kuntug'di elikning davlatning tuzilishi, hukmron tabaqa vakillari: bek, vaziriarning xulq-atvori, ularning raiyat bilan munosabatlariga doir savol-javoblarida muallifning o'shanday g'oyaviy niyat ravshan namoyon bo'ladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojib turli-tuman kasb-hunar, amalmartaba egalarining fazilatlariga haqida o'zining qimmatli fikr-mulohazalarini badiiy ifodalashga erishadi. Bunday lavhalar orqali shoir davlatni adolat va aql bilan boshqarish lozim, degan xulosaga keladi. Yusuf Xos Hojibning bunday olijanob qarashlari nafaqat mutafakkir yashagan zamon uchun muhim, balki bu»un uchun ham ulug' ahamiyat kasb etuvchi. mangulikka daxldor durdona fikriardir.

Yusuf Xos Hojibning aqidasi, bek — mamlakatning nufuzli hukmdori va u xudoning xoxish-irodasi bilan shu mansab-martabaga

munosib ko'riladi. Alloh kimga beklik ishini ravo ko'rsa, unga shu martabaga muvofiq idrok, farosat, ko'ngil beradi. Unga boshqalarda ko'rilmaydigan qobiliyat. yoi-yo'riq, alohida iste'dod va ish yuritish uquvidan par-u qanot hadya etadi. Dostonda Kuntug'di elik va o'gdulmishning savol-javoblarida bekning dono, botir, sheryurak boiishi kerakligiga doir badiiy ishoralar o'shanday xulosaga kelish asosini beradi. Shoir tasavurida bek bihmh, zakovatli, mulohazakor, to'g'ri so'z, tadbirkor, qat'iyatli boiishi lozim. Ijodkoming fikricha, bek va bilim so'zlari yonma-yon turishi zarur

Beg oti bUig birla bagiiq turur,  
Bilig lom(i) katsa bag oti qalur.

Ko'rinadiki, shoir o'z mulohazalarini teran badiiy mushohada qilish, o'quvchilarga bo'yoqdor yetkazish maqsadida tutilmagan tashbchlilar izlaydi. Uning «bilim» va «beg» so'zlarini tanlashi zamirida ham o'shanday muddao yotadi. Darhaqiqat, bu ikkala so'z bir-biriga ancha yaqin (arabcha yozganda) va «bilig» so'zidan «>» harfi olinsa «beg» so'zi qoladiki, shoir shu hodisani g'oyatda ta'sirchan ifodalashga muvafTaq boiadi. Shoiming fikricha, bek qanchalik bilimli, ma'rifatU bo'lsa, u olim va donishmandlaming qadriga yetadi. Shuningdek, asarda muallif hukmdorning raiyat oklidagi burch va vazifalari, ayni choqda, xalqning o'z begi oldidagi mas'uliyati haqida ham g'oyatda qimmatli mulohazalar bayon etadi:

Raiyat haqi bar saningda ko'r, uch,  
Bu haqni o'tagil, uzun qilma kuch.  
Birisi elingda arig tut kumush,  
Iyarni ko'da/gil, e bUgi o'gusfa.  
Taqi bir budunqa to'ru ber ko'ni,  
Ko'tur bir ekidin kuchin, ko'r ani.  
Uchunchi emin tnt qamug' yo'llarig',  
Qarag'chig', sakarchig' aritg'il arig'.  
o'tamish boiursan raiyat haqi,  
San o'tru haqing qul, ey clchi aqi.  
Raiyat uza ul saning nch haqing,  
TUagu nlardin , san ach qulg'aqing.  
Biri - yarlig'ingni ag'ir tutsalar,  
Neku ersa terkin , ani qilsalar.

Ekinchi- tidmasalar xazina haqi,  
o'dinda tegursa, ey elehi aqi.  
Uchinchi - yag'iqqa yagM boMsalar,  
Sevaring kim ersa, smi sevsalar.  
o'tamish boMursan o'zung haqlarin,  
Ular ma o'tamish bo'lur o'z haqin.  
Bu yanglig' kerak beg yurisa yoing',  
Raiyat o'sh andag' kerak, ey ulug'.

Mazmuni:

Raiyat haqi bor seningda, boq, uch,  
Bu haqni o'tagil, hadeb qilma kuch.  
Biri - tut elingda faqat sof kumush,  
Kuzat sof ligini, ey zako xukji xush,  
Biri - xalqqa odil siyosat yurit,  
Hal et birga bir zulmini ezgu tut.  
Uchinchi emin tut jami yoilarin.  
Qaroqchi va rahzanni qo'yma barin.  
o'talgan boiadi raiyat haqi,  
Va so'ng sen haqing so'r , ey elchi sahi.  
Raiyatda bordir sening uch haqing,  
Talab qil ulardin, sen och qulog'ing.  
Biri - yorligingni aziz tutsalar,  
Nima boisa, darhol uni qilsalar.  
Ikkinchi - xazina haqin tiymasa,  
Kezi kelgach alon uni toiasa.  
Uchinchi - yovingning yovi boisalar,  
Sevaring kim crsa, uni sevsalar.  
Haqing shu yo'sinda o'talgan boiur,  
Ular ham shu taizda haqini o'tar,  
Yarashiq beg uchun erur ushbu yoi,  
Raiyat uchun ham munosib shu yoi.

Keltirilgan iqtibosdan anglashiladiki, bekning raiyat oldida o'ta mas'uliyatli uchta burchl mavjuddir. Ulardan biri bek kumushning sof ligini o'z qo'lida tutishi hamda xush xulqi va zakovati bilan uning tozaligini nazorat qilib turishi zarur. Bu bilan shoir pulning qiymatini ko'tarish, oltin va kumushning soxtalikdan himoya qilish hamda uni

doimiy nazorat ostida tutish hukmdorning burchi ekanligini ta'kidlaydi.

Adolatli siyosat yurgizish bekning xalq oldidagi vazifalaridan yana biridir. Buning uchun hukmdor xalq uchun ishonchli, mustahkam va to'g'ri qonunlarni chiqarishi lozim. Uchinchi esa bck o'z tasarnifida bo'lgan mamlakat yoilarini qaroqchilar hamda xarob qiluvchilardan tinch, osoyishta saqlamog'i lozim. Shundagina yuit sardori - bek o'z xalqi oldidagi vazifalarini ado etgan bo'ladi. Satriardan kuzatiladigan yana bir haqiqat shundan iboratki, Yusuf Xos Hojib «bek» deganda yuit podshosini nazarda tutadi va uning oldida katta talablar qo'yadi.

Mamlakatda barqarorsiyosat yurgizish uchun xalq ham o'z hukmdori oldidagi mas'uliyatni his etmog'i kerak. Bek ham raiyatdan uch narsani talab qilmoqqa haqli. Awalo, bek tomonidan chiqarilgan yorliq (qonun)lami xalq hurmat qilib, uni darhol bajarmog'i lozim. ikkinchisi esa soliqlami saxiylik bilan davlat xazinasiga topshirish xalqdan talab citiladi. Hukmdor oldidagi xalqning uchinchi burchi esa, bekning dushmamg'a uning xalqi dushman, do'stiga esa do'st boiishi keiak. Shu yo'sinda bekning xalq, raiyatning hukmdor oldidagi haqi o'talغان bo'ladi. Bu yoi bek uchun ham raiyat uchun ham munosib yoidir. Yusuf Xos Hojibning bunday dono qarashlari qoraxoniylar davlatida barqaror tinchlik o'rnatishga erishish uchun muhim ahamiyat kasb etgan. Shoir «Qutadg'u bilig» vositasida Tabg'achxonni xalqqa yaqinlashtitirishga harakat qilgan. Uning bu sa y-harakatlari turli ijtimoiy tabaqa haqidagi mulohazalarida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Shoir bekning yolg'iz o'zi mamlakatni boshqara oimasligini, buning uchun unga o'z ishlariga sadoqatli, halol, tadbirkor, donishmand kishilar bo'lishi kerakligini ta'kidlab, vazirdan toitib oshpazga qadar saroy ahllarining har birini alohida-alohida ta'riQaydi, ularning vazifa va buichlarini sanaydi. Jumladan, doston muallifi vazir va lashkarboshini davlatni, elni boshqarishning ikki jilovi deb biadi. Shuningdek. boshqa ijtimoiy tabaqa vakillariga ham hurmat va ehtirom bilan o'z munosabatini asarda ifoda etadi.

Yusuf Xos Hojib xayrli ishlar elchilar tufayli sodir boiishini, barcha insonlarga ham, joruvorlaiga ham rizq-ro'z ulashuvchi dehqonlar ekanligini, hunarmandlar esa eng kcrakli kishilar hisoblanishini «Qutadg'u bilig»da badiiy ifodalaydi.

o'z davrining ilm-fani yutuqlarini g'oyatda chuqur mulohaza-yu mushohadalari bilan teran o'rgangan va ularning mohiyatini nihoyatda yaxshi idrok etgan shoir «Qutadg' u bilig»da dunyodagi jami ezgu ishlar ilm tufayli ekanligini qayd etadL Dostonda zamondoshlarini ilm-ma'rifat

o'rganishga da'vat etish g'oyasi yetakchilik qiladi. Asaming muqaddimaviy boblari, ayniqsa, «Y yetti kavokib va o'n ikki burj»da shoir nujum ilmi yutuqlaridan mahorat bilan foydalanadi. Bu bilan ijodkor olamning tuzilishi haqidagi falsafiy qarashlarini ilm-fan yutuqlari asosida o'quvchiga yetkazish bilan kitobxon qalbida borliq sir-u sinoatlarini o'rganishga muhabbat tuyg'usini paydo etadi. Uning yaralish va Yaratuvchi haqidagi mushohadalarining tayanch g'oyaviy manbai ilohiy kitob-Qur'oni karim bo'lib, olamning tuzilishi haqidagi muallifning aqidalari mashhur qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy taiimoti bilan uyg'undir. Yusuf Xos Hojib butun olamni o'z istagicha yaratgan Alloh quyosh va oyni yorug' qilgani, falakning doimiy aylanishi, koinot Xoliqining yashil osmon ustida yulduzlarni paydo etgani, ularning bir toifasi bezak bo'lsa, yana bir turkumi rahnamo, bir qanchasi esa yo'ini yo'qotganda yo'ichi boiishi, olam y yetti qat osmondan tarkib topgani singari islomiy-ilmiy qarashlarni qorishiq badiiy aks ettiradi. Shuningdek, shoir geotsentrik nazariyani (Yer markazda, uning atrofidan sayyoralar harakatini) o'z asarida badiiylashtirgan. Uning fikricha. Yer markazda, uning atrofidan Sekantir (Zuhra-Satum), Ung'ay (Mushtariy-Yupiter), Kurud (Mirrix-Mais), Yashiq (Quyosh), Savit (Zuhra-Venera), Oizu (Utorid-Merkuriy), Yalchiq (Oy) kabi sayyoralar aylanib turadi. Sekantirengyuksaklikdagsayyoraboiib, u-yettinchi, Ung'ay-oltinchi, Kumd-beshinchi, Yashiq-to'rtinchi, Savit-uchinchi, Orzu-ikkinchi, Oy esa-birinchi falakda joylashgan. Yettinchi samodan yuqorida esa sobit tumvchi yulduzlar turkumi-buijlar bor. Shoir ulami quyidagi nomlar bilan ataydi: Qo'zi (Hamal), Ud (Savr), Erondiz (Javzo), Quchi (Saraton), Bug-doyboshi (Sunbula), Ulgu (Mezon), Chazan (Aqrab), Yoy (Qavs), Ko'nak (Dalv), Baliq (Hut). Kitobxonni ilm-ma'rifatga undovchi ana shunday mulohazalar bilan oshno etgan shoir bulaming barchasi bilim, aql va idrok kamoloti tufayli ekanligini e'tirof etib, quyidagi bayt bilan mazkur bobni tugatadi:

Basa aydim emdi manu yanluqug',  
Agirliqi boidi bilig o'z uqug'.

Dostonda olim va donishmand kishilarni saroyda da'vat etish g'oyasi singdirib boriladiki, bu ham ijodkoming ilm-ma'rifatni nihoyatda qadrlaganini dalillaydi. Kuntug'dining taklifi bilan qarindoshi oldiga borgan o'gdulmishga qamta ofiyat va qanoat timsoli o'zg'urmish uning o'z ilmi bilan elga nafi tegayotganini so'zlaydi. To'g'ri, garchi saroyda u

biror rasmiy xizmalni bajarishga kirishmagan bo'lsa-da, o'zg'urmish o'zining manfaatli o'g'itlari bilan Kuntug'di elikka ko'maklashib turadi.

"Qutadg'u bilig" axloqiy-talimiy yo'nalisliga ega doston bo'lib, unda kishilar o'rtasidagi inuomala-munosabat madaniyatining e'ng oddiy ko'rinishidan e'ng yuksak insoniy fazilatlari haqida fikr yuritiladi. Dostonning bir ne'cha bob'i odob va axloq masalalariga bag'ishlangan. «Til ardami» (Til odobi) nomli 7-bob ham shular jumlasidandir. Unda shoir tilning, ya'ni so'zlashuvning fazilatlari va qusurari haqida fikr yuritadi. Ijodkor o'z asarida tilni o'qish, bilim olish vositasi sifatida sharhlaydi. Til bilan inson ro'shnoqlikka chiqadi. Ko'p va b'chuda so'zlash e'sa inson uchun ziynat emas. Ilohiy ne'mat bo'lgan so'zni har bir inson qadrlamog'i kerak. «Qutadg'u bilig»da yaxshi xislat va fazilatlarni e'zgulik, salbiy illatlarni e'sa e'sizlik (yomonlik) deb atagan muallifjamiyat taraqqiyoti uchun komil inson, barkamol shaxs nihoyatda muhimligini teran idrok etad. Shu bois shoir o'z asarida uyianish, bola tarbiyasi kabi mavzularga hamjiddiy e'tiborini qaratadi. Asarda keltirilgan o'gdulmish bilan o'zg'urmish orasidagi munozara buning yorqin dalilidir.

o'gdulmishning aqidasicha, dunyodan toq o'tish insonni bezamaydi. Jismoniy sog'lom inson (erak va ayol) turmush qurib, farzand ko'rishi shurt. Z'ero, bu o'z navbatida islomiy shariatning ham qat'iy talabidir. Dostonda o'zg'urmish uylanish, yaxshi far'and ko'rish afzalliklarini e'tirof etib, o'g'il-qizning fe'I-u matlabi yomon bo'lsa, buning oqibati yaxshilikdan darak bennasligini ta'kidlaydi. Asaming boshqa o'mida

o'zg'urmish uylangan kishini kema minguvchiga o'xshatadi. o'g'il-qiz tug'ilsa, kema sinib, unga minguvchi halokatga uchrashi tayin degan xulosaga keladi. Asadagi bunday ziddiyatli fikriar kitobxonni mulohazaga chorlaydi. Doston xotimasida o'zg'urmish o'lim bilan olisha turib, uni ko'rishga kelgan qarindoshi o'gdulmishni tezda saroyga qaytishi, u o'sha yerda boisa, xalqqa nafi ko'p tegishini aytishi kitobxonning bu qahramonga bo'lgan fikrini charxlaydi. Yusuf Xos Hojib bola tugilishi bilanoq uning tarbiyasi bilan shug'ullanilsa, faizandning odobi, axloqi, taiim-tarbiyasi risoiadagidek bo'ladi, degan xulosaga keladi.

Shoir davr ahlini moddiy-ijtimoiy imkoniyatlariga tayanib, mag'mrlanib ketmaslikka chaqiradi. Shuningdek, ishratparastlik, kek, gina, kudurat, adovat, nizo, xusumat, buzuqlik, mayparastlik, boylik va daviatga haddan tashqari berilishni qattiq qoralaydi. Ayniqsa, shoiming mayxo'rlikning yomon oqibatlari xususidagi fikriari diqqatga sazovordir

Bor' ichma, aya bor'chi bo'g'zi quli,  
Bo'r ichsa ochildi chig'ayliq yo'li.  
Qara bor'chi bo'ldi, nangi bo'ldi el,  
Begi bor'chi bo'lsa, qachon turg'a el.

Mazmuni:

May ichsa, ey mayxo'r va bo'g'zin quli,  
May ichsang ochilgay gadoylik yo'li.  
Avom boisa mayxo'r, molin yel olar,  
Begi boisa mayxo'r, qachon el qolar.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» dostonini donolar so'zidan ilhomlanib, ulardan ijodiy foydalanib vujudga keltirganligini e'tirof etadL Shunga ko'ra, aytish mumkinki, shoir turkiy og'zaki va yozma adabiyot ao'analarini juda yaxshi o'zlashtirgan, ulardan ta'sirlanib o'z davri uchun nihoyatda muhim va bugungi kunda ham ma'naviy-ma'rifiy qadr-qimmatga ega boigan "Qutadg'u bilig" dostonini yozdi. Asaming deyadi har bir sahifasida irsoli masal badiiy sao'atiga murojaat qilinishi, xalq maqol, masal va hikmatlarining satrlar mag'zida keltirishi shoiming og'zaki badiiy ijod xazinasidan pishiq xabardorligidan dalolat beradL Shuningdek, dostonida Alp Er To'nganing qator fazilatlarini ta'riflanib, u haqda qiziqarli ma'umotlar keltiriladiki, bu ijodkoming Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari tarkibida kelgan parchalar bilan tanish bo'lganligi va undan ilhomlangani xususida dadil gapirish huquqini beradi. Ijodkoming dostonida juda ko'p badiiy sao'atlardan mahorat bilan foydalanilganligini kuzatish mumkin. Jumladan, quyidagi baytda bahor kelishini yuksak ehtiros bilan tasviriash uchun shoir tashbchni ilmi nujumdan tanlab, nozik mahorat ko'rsatadi.

Yashiq yandi boig\*ay yana o'mika ,  
Baliq quyruqindin qo'zi bumika.

Mazmuni:

Quyosh qaytdi, yana o'z o'miga keladi,  
Baliq quyrug'idan Qo'zi bumiga ko'chadi

(Ya'ni quyosh hut buijidan hamal burjiga ko'chadi).

Ko'rinadiki, shoir quyoshning hut buijini tark etib, hamal burjiga ko'chishi, ya'ni Bahor, Navro'z bayramining kirib kelishini tashxis san'ati vositasida yuksak ijodkorona mahorat bilan badiiy tasviriaydi. Doston aruzning muta'qoribi musammani solim (sakkizlik solim muta'qorib) va undan fariy (hosila) boigan muta'qoribi musammani



mahzuf (tushirilgan «Hfby»if mutaqorib) hamda mutaqoribi musammani maqsur (qisqartirilgan, qusurli sakkizlik mutaqorib) bahrida yoziigan, "Qutadg'u bilig"ning 71- va 72-boblari, ya'ni ikki qasida va bir to'rtligi mutaqoribi musammani solim bahrida, qolganlari esa mutaqoribi musammani mahzuf va mutaqoribi musammani maqsurda bitilgan. Bu vazn dostonning deyarli barcha baytlarining ohangdor va ta'sirchan chiqishini ta'min etgan.

Yusuf Xos Hojib arab va fors-tojik adabiyotidan ham pishiqqina xabardor bo'lgan ijodkordir. "Qutadg'u bilig"da buyuk fors-tojik shoiri Firdavsiyning "Shohnoma" asari qahramonlaridan Faridun, Nushiravon, Afrosiyob, Zahhok, Rustam kabilar nomlarining uchrashi, shoimig bu doston bilan yaqindan tanishligi va undan ijodiy ta'sirlanganligini dalillaydi. Yana har ikkala asaming ham mutaqoribi bahrida bitilganligi fikrimizni yanada quwatlantiradi.

"Kutadg'u bilig"\* yuksak badiiy ahamiyatga ega bo'lgan yirik hajmli ilk turkiy doston bo'lishi bilan bir qatorda, qoraxoniylar davri tarixi, etnografiyasi, madaniyati, tili va adabiyotini o'rganish uchun ham qimmatli adabiy manba hisoblanadi.

### 3.5. Ahmad Yugnakiy va uning «Hibat ul-haqoyiq» dostoni

Ahmad Yugnakiy X-XII asriar o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi, iste'dodli shoir, donishmand murabbiydir. Adibning «Hibat ul-haqoyiq» dostoni uning ma'naviy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona namunadir. Hajman ixcham bu doston o'sha davr turkiy adabiy tilining ham nihoyatda qimmatli, mo'tabar manbalaridan biri sanaladi.

Shoirning hayoti, ijtimoiy faoliyati va ijodi haqida juda oz ma'lumotlarga egamiz. "Hibat ul-haqoyiq"dagi ayrim misralar bag'rida kclgan ishoralar hamda asaming turii nusxalarida kotiblar tomonidan yozilgan qaydlar shoir shaxsi va uning hozirgacha yagona asari haqida ma'lum tasavur hosil qilish imkonini beradi. Ahmad Yugnakiy millatimiz iftixori, ulug' mutafakkir shoir Amir Nizomiddin Alisher Navoiy nazariga tushgan turkigo'y ijodkoriardan biridir. Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" nomli 770 tariqat ahli, adib-u avliyoulloh, slmyx-u donishmandlar haqida maiumot beruvchi tazkirasida Ahmad Yugnakiy haqida fikr yuritilganligi uning qadimiy turk mashoyixlaridan ekanligini dalillaydi.

Shunday qilib, "Hibat ul-haqoyiq" dagi quyidagi misralar shoimi kitobxonga ozgina bo'lsa-da, tanishtirishga xizmat qilgan:

Adib Ahmad otim, adab-pand so'zum,  
So'zum munda qolur, borur bu O'zum  
Kelur kuz, kechar yoz, borur bu umr,  
Tugatti umurni bu yozim , kuzum.

Iqtibosdan ko'rinib turibdiki, shoir o'zini ko'p sonli o'quvchilariga «Adib Ahmad».-dicya tanishtiradi. Ahmad shoirning nomi bo'lib, «adib uning ijodkoriik bilan el orasida shuhrat qozonganligini tasdiqlaydi. Shoiming dostonni yozishdan muddaosi o'zidan pand-nasihat, o'git qoldirishdir. Keyingi misrada «So'zum munda qolur, borur bu o'zum»,.-deya o'z ijodidan faxrianarkan, bashoratomuz fikmi badiiy ifoda etgan. Bevafo dunyoda inson ham bebaqodir. So'z esa mangulikka daxldori Demak, inson shunga intilmog'i lozim. Yoz o'tib, kuzning kelishi adib umrining poyoniga yetayotganligidan darak beradi. Shunga ko'ra, "Tugatti umumi bu yozim, kuzum" satri esa «Hibat ul-haqoyiq» dostoni dunyo yuzini ko'rganda, shoiming ancha keksayib qolganligidan dalolat beradi.

«Hibat ul-haqoyiq»dostonining nusxalaridan birida XV asrda yashagan temuriy amaldorlardan Arslonxo'ja Tarxon va Amir Sayfiddin degan kishi sharaflanib, Ahmad Yugnakiy haqida maiumot bemo'vchi baytlar keltiriladi. Aytishjoizki, bu baytlarga sariavha sifatida ko'llangan Arslonxo'ja Tancon va Amir Sayfiddin ta'riflarining o'sha misralaiga mutlaqo aloqasi yo'q. Nazarimizda, bu satrlar kotiblar qalamiga mansubdir. Zero, xat va xattotlik tarixida bunday lavhalarga tez-tez duch kelinadi. Mana o'sha parchadagi hasbi hol ahamiyatiga molik misralar

Adibning yeri oti Yugnak erur,  
Safolik ajib yer, ko'ngillar yorur.  
Atosi oti Mahmndi Yugnakiy,  
Adib Ahmad o'g'li, yo'q ni hech shaki.  
Kitobining oti erur «Hibbat ul-  
haqoyiq» - iborat arabdan o'shul.  
Tamomi erur Qoshg\*ariy to bila,  
Ayitmish adib riqqati dil bila.  
Agar bilsa Qoshg'ar tilin har kishi,  
Bilur ul adlbning ne kim aymishi.  
Kishi tilin bilsa, bilnr ma'nisin,  
Bilnrman desa, ayb o'zi bihnasin.

Ko'chiriltgan parchadan angiashiadikj, doston miallifining vatani Yugnak, otasining ismi Mahmud, asarining nomi "Hibat ul-hakoyiq" bo'lib, bu asar Qoshg'ariy-turkiy tilda yozilgan. Yugnakning Faig'ona vodiysida Joylashgani va bu yer shoiming vatani ckanligi "Tazkirai Qayumiy"da qayd ctilgan. Biroq Yugnak, Yugnoq tarzida yuritiluvchi qishloq nomlari Turkiston va Samarqand atrofida ham mavjuddir. « Tazkirai Qayumiy\* ning XX asrda yaratilganligi eiiborga oUnsa, unga uyanib qatiy xulosaga kelishning noimkoniigi anglashiJadi. Shunday gapni Yugnak va Yug'noq haqida ham aytish joizdir. Abulkarim as-Sam'oniyning «Nasabnoma» (Al-Ansob) kitobida «Yug'anak Samarqand qishloqlaridan»,- deya yoziladi (Qarang: Abulkarim as-Sam'oni. Nasabnoma (Al-Ansob) (VIII-XII asrda yashagan o'zbekistonlik olimlar haqida ma'umot). Buxoro-2003, 199-bet). XuUas, Ahmad Yugnakiy, uning shaxsi, yashagan joyi va davriga doir qitiy bir gapni aytish keyingi tadqiqotlar zimmasidadir.

Alisher Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat» asarida Adib Ahmad haqida quyidagilar yoziladi: «Adib Ahmad ham turk clidan er mish. Deriarki, ko'zlari bitov er mishki, aslo zohir er mas er mish. Ammo bag'oyat ziyrak va zakiy va zohid va muttaqiy kishi er mish. Maskani Bag'doddin necha yig'och yoi crkan. Har kun Imom A'zam darsig'a hozir boiur erkandur va bir mas'ala o'rgamb bu yoini yayog' borur crkandur. Va aning tiU turk alfozi bila mavoiz va nasoihqqa go'yo er mish. Xeyli elning muqtadosi er mish. Balki aksar turk ulusida hikmat va nuktalari shoe'dur» (Alisher Navoiy. Asarlar. 15-jildlik. 15-jild, G'.G-ulom nomidagi ASN, Toshkent, 1968, 156-157-betlar)

Ko'chirganimiz iqtibos bir qator taxminiy xulosalarga kelish asosini bcfadi. Yugnakda tug'ilgan shoir kcyinchalik, tahsU uchun Bag'dodga borgan bo'Ushi mumkin. Adibning yashagan davri haqidagi munozaralar uchun ham Alisher Navoiyning yuqoridagi ishoralari sabab boigan. Agar shoir chindan ham VIII asrda yashagan, Imom A'zamdand saboq tinglagan bo'lsa, uning X-XII asrlar adabiyotiga mansubligi shubha ostida qoladi. Ayni masalaga oydinUk kiritish esa turkiy she'riyat tarixi ibtidosini VIII asrdan, adib Ahmad ijodidan boshlashni taqozo qiladiki, bu sharqshunos olimi I. V. Stebleva qarashlariga uyg'undir. Shoiming ko'rish qobiliyatiga doir mulohazalar ham o'qigan har qanday odamni hayratga soladi. Hazrat Navoiy yozganlaridck: «haq subhanohu va taolo agarchi zohir ko'zin yopuq yaratqandur, ammo ko'ngli ko'zin bag'oyat

yoruq qilg'ondur...» «Hibat ul-haqoyiq»day asaming dunyoga kclganligi o'sha ta'kidning haqligiga yorqin misol bo'la oladi.

Tug'a ko'rmas edi adibniug ko'zi,  
Tuzatti bu 0\*0 to'rt bob ichra so'zi.

o'n to'rt bobdan tarkib topgan "Hibat ul-haqoyiq" dostoni yuksak ma'rifiy, taiim-tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning katta o'g'li Badiuzzamon Mirzoga yozgan xatlaridan birida mazkurasardan misralar keltirilganligi ham fikrimiznmg yorqin dalilidir. Yana shunday axloqiy-tarbiyaviy qaydlaming yetakchi o'rinda turishiga doir ta'kidlar "Hibat ul-haqoyiq"da kelgan quyidagi ishoralarda ravshan ko'zga tashlanadi:

Adiblar adibi, fozillar boshi,  
Guhardin so'z aymish, etin so'z boshi.  
Ug'an rahmat etsun bu soat anga,  
Yarin qo'psa, boisun eranlar boshi.

«Hibat ul-haqoyiq»ning ilm ahliga maium bo'lishida turk olimi Nojib Osimning xizmatlari beqiyos kattadir. Olim XX asr boshlarida Istambuldagi Ayasofiya jomesining kutubxonasidan mo'g'ul tilidagi risolalar tarkibiga yanglish kiritilgan dostonning bir qo'lyozma nusxasini topadi. Uyg'uryozuvida bitilgan ushbu qoiyozma fstambulda Abdurazzoq Baxshiy tomonidan hijriy 884 yilning 7 zulqa'da oyida (1480 yil, 30 yanvar) ko'chirUgan. Uyg'ur yozuvidagi mazkur matnda she'riy satrlaming arabcha transkripsiyasi va fors-tojik tilida ayrim izohlari ham berilgan (MaUayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 139-bet). Asar qoiyozmasini Umiy o'rganish, tajjima qUish va 1916 yilda dastlabki nashrini amalga oshirish ishlari Najib Osim tomonidan bajarildi. Dostonning uyg'ur yozuvidagi qoiyozmasidan keyin uning Istanbul va Beriin kutubxonalarida saqlanayotgan arab yozuvidagi yana beshta nusxasi fanga maium boidi. Turk olimi Rashid Rahmadi Arat 1951 yilda «Hibat ul-haqoyiq»ning yangi qiyosiy nashrini amalga oshirdi. Sharqshunos olimlardan V.V.Radlov, T.Kavalevskiy, J.Dyani, E.E.Bertels kabilar doston yuzasidan muhim ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirdUar. o'zbekistonda «Hibat ul-haqoyiq» dostonini ilmiy o'rganish va tahlil qilishda Oybek, S.Muttalibov, N.Mallayev, Q.Mahmudovlaming hissalar katta boidi. Dostondan ayrim parchalar «o'zbek adabiyoti xrestomatiyasi» (1940), «o'zbek poeziyasining antologiyasi\*» (1948), «0'zbek adabiyoti» (1960), «Navoiyning nigohi

tushgan...» (1986), «Qadimiy hikmatlar\* (nasriy bayon, 1987) kabi kitoblar va darsliklarda chop etikii. 1971 yilda Q.Mahmudov «Hibat ul-haqoyiq» dostonini alohida kitob holida nashr etdi hamda 1972 yilda o'zining «Hibat ul-haqoyiq dostoni haqida» nomli ilmiy tadqiqotini e'lon qildi.

«Hibat ul-haqoyiq» dostoni 256 baytdan tarkib topgan. Asarning 14 bobdan iborat ekanligi qayd etilgan bo'lsa-da, uning 11 bobi bizgacha yetib kelgan. Mutaxassislarining fikricha, bunday tafovut kotiblar tomonidan ayrim boblarni ko'rsatuvchi sarlavhalarning tushirib qoldirilishi oqibatida sodir bo'lgan bo'lishi mumkin.

Ahmad Yugnakiy Sharq mumtoz adabiyoti a'yanalariga rioya qilg'p vadostonni ADoh hamdi bilan boshlagan. Ulug' tangrimng vasfi I-10-baytlarda o'z ifodasini topgan. 11-20-baytlar esa so'nggi payg'ambar Muhammad alayhis-salom va uning to'rt xalifasiga bag'ishlanadi. Uchinchi bob 21-34-baytlarni o'z ichiga oladi. Unda zamonasining hukmdori Dod Sipahsolorbek ulug'lanadi. To'rtinchi bob 35-40-baytlarni o'z ichiga olgan bo'lib, unda shoir dostonning yozilish sababi haqida fikr yuritadi. Ahmad Yugnakiy «Hibat ul-haqoyiq» dostonini Dod Si pahsoforbek nomini dunyodamangu qolishi uchun ijod etganini ta'kidlaydi. Mazkur sahifalar a'yanaviy muqaddimaviy boblar bo'lib, dostonning asosiy qismi beshinchi fasldan boshlanadi. Mazkur bob «41-64-baytlardan tashkil topgan. Unda shoir bilimni ulug'iyadi, johillikning zarari haqida badiiy fikr yuritadi. 65-88-baytlar til odobiga bag'ishlangan bo'lib, dostonning oltinchi bobini tashkil etadi. 89-112-baytlar asarning yettinchi bobi hisoblanadi va dunyoning o'zgarib turishiga bag'ishlangandir. Sakkizinchi bobda shoir o'zining saxiylik va baxillik haqidagi falsafiy qarashlarini ifoda etadi. To'qqizinchi va o'ninchi boblarda muallif hayotning turli masalalari haqida badiiy mushohada yuritadi. Jumladan, ularda tavozcilikning manfaati, kibr-u havo va hirsning zarari kabi masalalarga diqqat qilingan. So'nggi o'n birinchi bobda asar xulosalanadi.

«Hibat ul-haqoyiq»ning yozilish tarixi dostonda ham, u haqdagi qaydlarda ham ko'rsatilmagan. Olimlar asarning til xususiyatlarini o'rganish asosida uning yozilish vaqti va muhiti haqida ma'um xulosalarga kelganlar. Jumladan, «Hibat ul-haqoyiq» tilining leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bir tomondan «Qutadg'u bilig»ga yaqinlashsa, ikkinchi tomondan «Qisasi Rabg'uziy»ga monandligi qayd etilib, uning

XII asming oxiri—XIII asr boshlarida yozilgan deb hisoblash mumkinligi ta'kidlanadi (o'zbek adabiyoti tarixi. I-tom, Toshkent, 1977, 134-bet). Chindan ham, dostonning til xususiyatlari ko'p o'rinlarda «Qutadg'u bilig» bilan mushtaraklik kasb etadi.

Ahmad Yugnakiy zamonasining ulug' mutafakkiri, Alisher Navoiy ta'kidlaganidek, «ziyrak va zakiy» insoni sifatida islom dini, tasawuf ta'Umotini juda yaxshi o'zlashtiradi va «Hibat ul-haqoyiq»da insonni komiUikka yctaklovchi xususiyatlar, uning ruhini nopokliklardan xalos ctish kabi muhim masalalar xususida o'zining umrboqiy fikriarini bayon etadi. Shubhasiz, shoir bunda Qur'oni karim, Hadisi sharif va tasawuf ta'Imotiga tayanadi. Shoir ilm-ma'rifat orqali kishiga saodat yo'li ochilishini ta'kidlagani holda, ilmli, ma'rifatU bo'lish yuksak insoniy fazilatlardan ekanligini o'ziga xos timsol, tashbehlardan foydalanib badiiyalashtiradi. Bunda shoiming tazod san'atidan ham mahorat bilan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Adib bilimU kishini qimmatbaho dinorga muqoyasa etarkan, johil kishini qimmatsiz yemishga o'xshatadi. Ayniqsa, shoirning ilm olishning inson hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etishi to'g'risidagi quyidagi obrazU fikriari nihoyatda qadriidin

So'ngakka yiliktan cranga bilik,  
Kran ko'rki aql, so'ngakning-yilik.  
Biliksiz-jiliksiz so'ngaktan qoli,  
Yiliksiz so'ngakka sunulmas alik  
(Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent, 1986,13-bet).

So'ngakda ilik bo'lishi lozimligi eran, ya'ni cr kishiga ilm kerakligiga qiyos qiUnadi. Kishining ko'rki aql bo'lsa, so'ngakniki ilikdir. Shoir ilmsiz kishini iliksiz so'ngak kabi bo'sh bo'ladi, deb bUadL Shu bois iliksiz so'ngakka qo'l uzatilmaydi. Ahmad Yugnakiy g'oyatda chuqur mulohazalar asosida o'quvchiga o'zining katta hayotiy tajribazaminida tug'ilgan teran fikrlarini yetkazarkan, ulami jamiyatdan yiroq boimaslikka da'vat ctadi. Chunoschi, shoir nigohida ilmli bir kishi ming ilmsizga tengdir. Aytilganlar nuqtai nazaridan adibning quyidagi baytlarida inikosini topgan fikrlari diqqatga sazovordir

Biliksi/ga haq so'z tatiqsi/ crur,  
Anga pand-nasihath osig'siz crur.  
Na turink oriqsiz orir yuv desa,  
JohU yub orimas, oriqsiz crur.

(o'sha kitob. 14-bet)

Ahmad Yugnakiy ilmsiz kishiga to'g'ri so'z ham ma'nosizligi, unga o'gi (berishning o'zi foydasizligini ta'kidlaydi. Fikrini tasdiqlash uchun •oriqsiz\*, ya'ni yuvinmagan kishilarga «yuvin» deb buyurilsa, ular KUV ta'sirida toza bo'lishini, johil qancha yuvinmasin, baribir poklanmasligi bilan qiyosiy tasvirlaydi. Bu bilan shoir kishilarni jaholatdan yiroq bo'lishga undaydi. Har qanday zohiriy ifloslanish suv bilan poklanganidek, johiilik esa ma'rifat tufayligina saodatga erishishi mumkinligi ta'kidlanadi. Dostonning til odobi, dunyoning o'zgarib turishi, saxovat va baxillik oqibati, tavozeilik manfaati, kibr-u havo va hirsning zarari haqida bahs etuvchi boblari ham yuksak axloqiy-taiimiy ahamiyat kasb etadi. Shoir zamonasining ulug' mutafakkiri, murabbiysi sifatida zamondoshlariga o'git beradi. Ahmad Yugnakiy adabning ibtidosini muomala madaniyatida deb biladi. Shu bois ham u so'zlash madaniyatiga alohida e'tibor qaratadi. Kishilarni oitiqcha gapirmaslikka chaqiradi. Adibning tilni mahkam tutishga chaqirishi, aks holda tishning sinishi mumkinligi xususidagi Gkriari o'quvchi uchun ibrat maktabi vazifasini o'taydi. Doston muallifi kishilar o'rtasida nizo chiqarishni juda qattiq qoralaydi. Chunonchi:

Xiradliqmu bo'ir tili bo'sh kishi,  
 Talim boshni yedi bu tfl so'z boshi.  
 o'chukturma erni tilin bil, bu til,  
 Boshqoq torsa butmas, butar o'q boshi.

(o'sha kitob. 14-bct)

«So'zi achchiq kishini aqlli deyish mumkinmi?»- degan savol orqali o'z fikrlarini badiivlasitiaslidi cliivom ctgan shoir. til va so'z zaliari ko'p kishiiaming boshini yeganini ta'kidlaydi Buningsababini ijodkor yomon so'zning odamlarni bir- biriga qaiishi qo'yishida deb biladi Shuning uchun shoir o'quvchiga insonlarni bir-biriga o'chakishtirma, tilingni (so'zingni) muloyim qu, dcya nasUiat qiladi. Shoiming bunday xuiosalari g'oyatda hayotiyiligi bilan ajralib turadi. Ahmad Yugnakiy «til yarasi tuzaimaydi, o'q jarohati esa bitib ketadi» kabi samimiy fikrlari bdan o'quvchi qalbkia nihoyatda yaxshi taassurot qoldiradi. Adib >olg'onchilikni qaniq qorab>di. Odamlarni ummi >axshilik bilan kcchirishga, doimo haqni so'zlash. to'g'ri so'z bilan tilni bczashga choriaydi. Shoir nigohida to'g'ri so'z-asal, yolg'on so'z esa sarimsoq piyozga tengdir. Uning yolg'on so'zni kasallik, chin so'zni esa shifo deb bilishi ziyrak o'quvchini befiuq qokfimtaydi Ahmad Yugnakiyning dostonida sir saqlash odobiga o'quvchi dkyptini jalb etganligi ham ahamiyatlidir.

Qatig' luzla rozing kishi bilmasun,  
So'zungtin o'zunga o'kunch kelmasun.  
Qainug' yashru ishing bo'l'ib oshkoro,  
Bu ko'rgan. eshitgan sanga kulmasun.

Shoir do'stning ishonch bilan aytgan sirini mahkam tutishga, boshqalami bu asrdan voqif qilmaslikka da'vat etadi. So'zingdan o'zingga o'kinch kclmasin, barcha pinhon ishlarini oshkor bo'l'ib, ko'rgan-bilgan kishilar senga kuimasin, deya insonlarni sergaklikka undaydi. Adib Ahmad Yugnakiy Yusuf Xos Hojib singari dunyoni rabotga o'xshatadi. Insonlar bu rabotga bir qo'nib o'tuvchilardir,-deydi ulug' shoir. Shoir dostonida aniq bir hayotiy hodisa, muayyan shaxs sarguzashti, asar qahramonlari suhbatiga murojaat qilmasa-da, turli tashbch, tazod, istioralar, maqol, qochirim, hikmatlardan foydalanish orqali g'oyaviy niyati, maqsad-muddaosini yuzaga chiqarishga erishadi. Shoir dunyo boyligidan inson uchun faqatgina yegulik, kiygulik yetarii ekanligi, o'shalardan ortiqchasi kishiga ziyon yetkazishini ta'kidlab, mulohazalarini Muhammad alayhis-salom o'gitlari bilan boyitadi. Alloh rasulining dunyoviy hayotning asosi ekin, dehqonchilik bilan mashg'ul bo'l'ishdir tarzidagi pandini himoya va targ'ib etadi. Ayni to'g'ri yo'lni tanlagan odamlarning turmushi go'zal, ibratlidir. degan o'gitlar mazmun-mohiyatini dilbar misralar mag'z-mag'ziga singdirib yuboradi. Bu o'z navbatida. Ahmad Yugnakiyning kishilarning hayotiy ehtiyojini qondirish uchun mehnat qilishga undaganligidan dalolat beradi. Shoir tasavurida insonning ruhi abadiy hayotdir, uni o'tkinchi dunyoning boyliklari-yu zeb-ziynatiga bog'lab qo'yimaslik lozim. Dostondan ko'chiriladigan quyidagi misralar fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi:

Yilontek bu ochun yilon o'g'log'u,  
Yuqamoqqa yumshoq ichi bo'r og'u.  
Yilon yumshoq erkan, yovuz fei tutor,  
Yiroyoq tun»\*u, ynmshoq teb inonmog'u.  
Bn ochon ko'r erga ko'ro'mlik toshi,  
Va leldn ichida hazor nohushi.  
Boqib tosh bezakin ko'ro'b sen mnnga,  
Ko'ngul bog'lamoq bfl xatolar boshi.  
Niqob ko'irur ochnn birar ynz ochar,  
Yo'zar qoi, quchar tek yano tark qochar.



Yoring'i buluttek yo tushtek xoli,  
Derangsiz kechar baxt yo qnshtek nehar.

(o'shakitob. 17-bet).

Shoir dunyoni kishini avraydigan ilonga o'xshatadi. Fikrimizcha, u dunyo deganda ko'proq moddiy boyliklar, mol-mulkn nazarda tutadi. Bu ilon zohiran yumshoq, botinan esa achchiq ichimlik singari og'udir. Ammo uningyuvoshligi, yumshoqligiga ishonmaslik kerak. Fozil inson undan doimo o'zini olib qochgani ma'qul. Zero, «zahar sochmoq crur kasbi ilonning» ekanligi oqil insonlarga ayondir. Ijodkor keyingi to'rtlikda dunyo tashqi tarafdan garchi insoniyat avlodiga juda ko'rkam boiib ko'rinsa-da, lekin uning ichi minglab noxushliklarga liq to'la ckanligini ta'kidlaydi. Dunyoning zohiriy go'zalliklariga qarab, unga mahliyo boiish, ko'ngil bogiashni shoir inson qismatidagi barcha xatolarning boshi deb biladi. Adib ushbu fikrlarini mantiqiy davom ettirarkan, olamning o'z tasavuridagi asl qiyofasini yoritib berishga harakat qiladi. Zabardast shoirning o'z iboralari bilan aytganda, u niqobni ko'tarib, g'uibatxona boigan dunyoning haqiqiy yuzini ochadi. Uchishga shaylangan qushdek qo'lini, qanotini yozadi va yana g'oyib boiadi... Shoir majoziy-falsafiy mushohadalarini davom ettiradi, uningcha, baxt crtalabki bulut yoki lahzalik tushdek besamardir. U to'xtamay ketadi yoki qushdek uchib, ko'zdan g'oyib boiadi. Ko'rinadiki, shoir davlatning, ya'ni mol-mulknning nechog'lik o'tkinchi, subtsiz bir mato singari qurbsiz ekanligini juda go'zal tashbehlar bilan obrazli taizda o'quvchiga yetkazgan.

Ahmad Yugnakiy dostonning saxovat va baxillik haqidagi bobining ilk misralaridayoq bu yuksak insoniy fazilatlarga nisbatan odam qanday munosabatda boiishi kcrakligini g'oyat go'zal badiiy yo'sinda g'adantalirib bergan:

Ayo do'st, biliklik izin izlagO,  
Qali so'zlasang so'z bilib so'zlagil.  
Axiy erni o'ggil , o'gar ersa san,  
Baxilga qatiq yo o'qun kizlagil.

(o'sha kitob. 17-bet)

Shoir o'quvchiga nasihat qilarkan, awalo, bilimli kishilar izidan borishni, so'zlash kcrak bo'lsa, bilib so'zlashlikni maslahat beradi. Uning fikricha, maqtash lozim bo'lsa, saxiy kishini madh etmoq zarur. Baxilga esa o'tkir o'q yoyni saqlab qo'yimoq o'rindir. Ko'rinadiki, shoir bob

davomida mana shunday olijanob, ezgulikka da'vat qiluvchi fikrlarini rivojlantiradi, saxiylikni ulug'iyab, baxillikni qattiq qoralaydi.

Dostonning 9- 10-boblarida ham yuksak insoniy fazilatlar ta'riflanib, inson avlodi tabiatidagi noshoyista qusurlar keskin tanqid ostiga olinadi. Aytish lozimki, mazkur boblarda rang-barang mavzular qalamga olingan bo'lsa-da, insonni komillikka yetaklash, barkamol avlod tarbiyasi haqida qayg'urish tayanch g'oya sifatida o'sha mavzularni yagona tizimga birlashtirib turadi. Shoir dastlab har bir inson o'zidan takabburlik illatini ulotirib, tavoze'ni mahkam tutmog'i kerak, deb hisoblaydi. Takabbur kishining qiiqlari barchaning tilida nafrat qo'zg'atishi, xulqlar ichida eng yaxshisi yuvoshlik ekanligi misralarda o'zining badiiy io'ikosini topadi. Adibning manmanlikka berilish kishi uchun yomon illatlardan biri ekanligi xususidagi quyidagi misralari o'quvchini befarq qoldirmaydi, albatta:

Takabbur libosin kiyib oz solio,  
Kirib xalqda ko'ksung, ozurlab tilin. .  
Mo'minlar nishoni tavoze' erar,  
Agar mo'min ersang, tavoze' qilin.

(o'sha kitob. 19-bct)

Keltirilgan mazkur iqtibosda shoir insonlarni manmanlik, kibrlik libosini kiyib, xalqqa kerihb, nigoh tashlab ulaiga Ul bilan noo'rin ozor bermaslikka chaqiradi. Ahmad Yugnakiy latif tavoze'ni mo'minlikning nishoni deb bUadi. Shuning uchun u barcha mo'minlarni izzat-ehtiromli bo'lishga da'vat etadi. Kamtarlik inson ma'naviy olamini go'zallashtiruvchi nodir fazilat ekanligi «Hibat ul-haqoyiq»da o'ziga xos badiiy sa'otlar yordamida tasvirlanadi. Ma'naviy go'za'lik, inson kamoloti, yuksak botiniy-zohiriy axloq uchun nimalardan saqlanish lozimligi haqidagi shoirning quyidagi flkriari ham ciborga loyiqdir

Ayursan: kedim,to'n, sharob, osh kerak,  
Talim mol, o'kush qul, qoravosh kerak.  
Agar yig'ding ersa nmrinq tovar,  
Burun boshqa bo'rkn kiyar bosh kerak.

(o'sha kitob. 20-bct)

Kishining ko'ngli zabo kiyimlar, to'n, sharob, shirin osh, ko'p mol-dunyo, xizmat qiladigan qulni qo'msaydi. Agar inson butun umriga yetadigan mol-mulk yiqqan bo'lsa ham, eng awalo, unga bo'rk kiyimoq uchun bosh zamrdir. Shoiming ushbu flklaridan anglashUadiki, hamma

narsadan oldin inson o'zini, o'zligini anglamog'i, qadriamog'i, o'shalami avaylab, c'zozlamog'i, hayotning asl mohiyati deb bilmog'i lozimdir. Hamma narsa inson uchun, uning baxt-saodati uchun xizmat qilishi zarur. Adib zikri o'tgan fikriarini bo'rk timsoli vositasida o'quvchiga aniq yetkazishga muvafiq bo'lgan. Bo'rk bosh kiyimi bo'lib, shoir uni kiyishga aizigulik bosh kerak deganda, jamiyki moddiy boytiklar insonsiz o'zining haqiqiy qadr-qimmatiga ega bo'lmashligini ta'kidlaydi.

Ahmad Yugnakiyning «Esiz qilg'on ega san ezgu qilo», ya'ni «yomonlik qilgan kishiga sen yaxshilik qil» mazmunidagi satrlari o'quvchida noto'g'ri taassurot qoldiradigandek bo'lishi mumkin. Sababi shundan iboratki, yomonlik qilgan kishiga yaxshilik qilib bo'lmaydi, degan fikr ayrim odamlar ongida o'z salbiy ta'sirini saqlab qolganligiga shubha bildirish qiyin. Bunday qarshilantirish yo'sinida kelgan fikr insonga, tabiiyki, g'ayriodatiy tuyuladi. Biroq shoir karamni shafqatning boshi deb biladi. Inson ongiga yaxshilik ma'rifat ibrati bilan ta'sir ko'rsatish adib nazarida tarbiyaning zaruriy omilidir. Chunki tanbeh, zug'um va turli jismoniy-moddiy jazolar hamisha ham kutilgan natijani bermaydi. Shu bois u haiimlilik, yumshoq fe'l-u atvomi uing'lab, ana shu yuksak insoniy fazilat vositasida xalq o'rtasida obro'-e'tiborga ega bo'lish mumkinligi xususida so'zlaydi. Bir so'z bilan aytganda, shoir jahojatga qarshi ma'rifat bilan kuashish tarafdoridir. Bu g'oya olijanob islom dini va tasawuf taiimotida bot-bot o'z ifodasini topgan. «Hibat ul-haqoyiq» ana shunday ezguliklar taig'ibotchisi boigan axloqiy-talimiy, ma'rifiy doston boiganligi tufayli asrlarosha nekbin kitobxonlar qalbida yashab keladi.

### 3.6. Ahmad Yassaviyning hayoti va ijodi. «Devoni hikmat» asari, uning axloqiy-ma'rifiy, ma'naviy-tarbiyaviy mohiyati

Ahmad Yassaviy-turkiy tasawuf she'riyatining asoschisi, atoqli mutasawif shoir, «shayxul-mashoyix», «sultonul-orifin» unvonlari bilan ulug'langan buyuk ma'rifiy zotdir. Uning hikmatlari turkiy xalqlar tomonidan necha yuz yillardan beri scvilib mutolaa qilinadi.

Ahmad Yassaviyning tug'ilgan yili ma'ium emas. Manbalarda shoirning vafoti 1166 yil tarzida ko'isatiadi. Ulug' shoir bolalikdan payg'ambarimiz Muhammad alayhis-salom sunnatlariga qat'iy amal qilgan. Allohning so'nggi rasuli Muhammad alayhis-salom 63 yoshlarida

bu foiny dunyodan o'tganliklari bois Ahmad Yassaviy o'ziga yer ostidan makon qiladi. Xonaqohning bir tarafida bir joy qazdirib, xom g'isht bilan lahad shaklida hujra barpo etadi va umrining qolgan qismini mana shu chillaxonada riyozat va ibodat, irshod va mujohada bilan o'tkazadi. Rivoyatlarda bayon etilishicha, shoir o'sha yerda 120, 125 yoki 133 (yana oltmish yildan ko'proq) umr ko'rgan. Ko'rsatilgan ushbu raqamlar shoirning tug'ilgan yilini belgilashda ma'lum qo'nimga kelish imkoniyatini bermaydi. Jumladan, Ahmad Yassaviy hikmatlarining yangi topilgan Turkiston nusxasida (A.Bozorov, T.Qorayev, Ahmad Yassaviy. •Sharq yulduzi»,1994, 1-son, 3-9-betlar) shoirning 125 yoshda ham hayot bo'lganligini e'tirof etgan misralar mavjud:

Yer ostlga o'imas burun tirik o'ldim,  
Oitmish uchda sunnat dedi yerga kirdim.  
Yer ostiga jonim bilan qulluq qildim,  
Eshitib, o'qub, yerga kirdi Xoja Ahmad.  
Yuz yigirma beshga kirdim, bilolmadim,  
Haq Mustafo sunnatlarin qUolmadim.  
Odamlardan fayz-u futur ololmadim,  
Yuz yigirma besbga kirdim, bQolmadim.

Ahmad Yassaviy Sayram mavzesida Shayx Ibrohim xonadonida tug'iladL Uning otasi shayx Ibrohim Yassi va Sayiamning eng ma\*ruf mashoyixlaridan bo'igan. U o'z xalifalaridan biri Muso Shayxning qizi Oyshaga uylanadi va undan ikki faizand ko'radi. Farzandlarining kattasi Gavhari Shahnoz ismli qiz, ikkinchisi esa Ahmaddir. Ahmad Yassaviy yetti yoshga to'lganda otasi Shayx Ibrohim vafot etadi. Ota vasiyatiga ko'ra, shoir onasi va opasi bilan birgalikda Yassiga ko'chib kelishadi. Shundan so'ng haqsevar shoir hamda ilohiy-irfoniy murshidga Arslonbob degan orif shayx ustozlik qilgan. Bu haqda Ahmad Yassaviy hikmatlarida maiumotlar keltirilgan. Jumladan, quyida ko'chiradigan parchamizda o'sha haqda o'qiyimiz:

Y yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi,  
Har sir ko'rib parda biria bnldb yopti.  
Bihamdulloh ko'rdim dcdi, izim o\*pti,  
Ul sababdin oltmish nchda kirdim erga.

(Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent, 1991,51-bet. Bundan keyin shu kitobga murojaat qilinganda, qavs ichida sahifasini ko'rsatish bilan kifoyalanamiz. - R.V..H.E.).

«Y yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi», - misrasi Ahmad Yassaviy haqidagi yana bir rivoyatga murojaat qilishga undaydi. Unda hikoya qilinishicha, Muhammad alayhis-salomga Ahmad ismli ummatning tug'ilishi oldindan ma'lum bo'lgan ekan. Alloh rasuli sahobalari bilan bir joyga borishganda, och qolishadi. Rasululloh duosi bilan hazrat Jabroyil jannatdan bir taboq xurmo keltiradi. o'sha xurmolardan bir donasi yerga tushadi. Shunda payg'ambari akram: «Bu xurmo sizning ummatingizdan Ahmad Yassaviy o'U birining qismatidir», - dedi. Har omonatning egasiga berilmog'i tabiiy bo'lgani uchun hazrat payg'ambar sahobalaridan biriga bu vazifani bajarishni talqif etadi. Rasuli Xudoning ashobidan hech biri javob bermadi. Faqat Arslonbobo Alloh elchisining inoyati bilan ushbu ishni bajara bilajagini so'zlaydi. o'sha bir dona xurmo ustida bif parda zohir bo'ladi. Shunda hazrat payg'ambar Arslon boboga Sulton Ahmad Yassaviyning qanday bo'lajagini ta'rif etib, uning tarbiyasi bilan shug'ullanishni amr qiladi. Mazkur rivoyatni shoir Tohir Qahhor turk o'zmi Fuod Ko'prulizodadan, u esa Said Hasan Xoja naqibul-sharaf Buxoriyning «Muzakirul ahbob» asari qo'lyozmasidan olganligini yozadi (Tohir Kakhhor. Ahmad Yassaviy. « oyiblar hayyidin yongan chiroqlar\* (kitobdan). Toshkent. 1994, 129-bet).

Yana Tohir Qahhorning ma'mumotiga ko'ra, Ahmad y yetti yoshda ekan, Arslonbob Sayramga (ba'zi manbalarda Yassiga deyiladi) kelgan. U uzoqdan, maktabdan qaytayotgan Ahmadni ko'rarkan, tanib unga salom beradi. Ahmad javob qaytarib, omonatni so'raydi. Shunda Arslonbob uning valiyiligiga, Allohning irodasiga qoyil qoladi (o'sha kitob, 130-bet). Ahmad Yassaviyning hikmatlarida ushbu rivoyatni tasdiqlovchi misralar mavjud:

Xurnio berib, boshim silab, nazar qildi,  
Bir fursatda uqbo sari safar q'Udi.  
Alvido, dcb bu olamdan guzar qildi,  
Maktab borib, qaynab, to'Ub, tandim mano.

Ahmad Yassaviyning Arslonbob tarbiyasini o'z zimmasiga olishi uzoqqa cho'zilmaydi. Ko'p o'tmay ustozlari ma'naviy vafot etadi. Aslida yuqorida keltirilgan rivoyatdagi voqcalarni aynan o'z ma'nosida qabul qilish yaramaydi. Avvalo, voqealar bayonining rivoyat tarkibida kelganligini esdan chiqarmaslik lozim. Ikkinchidan, bunday lavhalar manoqib asarlarning xos xususiyati bo'lib, ular zamirida nuoyoz, voqea-hodisalarni Uohiyilashtirish, asar qahramonini bo'ltirib ko'rsatish mayli

(masalan, y yetii gazlik sag'analami olib ko'ring, tarix bunday qad-u qomatga ega odam yashab o'tganligini bilmaydi-ku?!) baland ekanligini esdan chiqarimasligimiz zarur.

Keyinchalik shoir Buxoroga borib, Yusuf Hamadoniyan tasawuf siriarini o'rganadi. Maiumotlarga ko'ra, ulug' mashoyix Yusuf Hamadoniyaning Buxoroyi Sharifda to'rt xalifasi (o'rinbosari, izdoshi) bo'lgan. Bulan Xoja Abdulla Barqiy, Xoja Hasan Andoqiy, Xqja Abduxoliq Gijduvoni va Xoja Ahmad Yassaviylardir. Shoir ilohiyot va tasawuf sirlarini shu qadar teran o'rganganki, xalq orasida «Madinada Muhammad, Turkistonda Xoja Ahmad» naqlining paydo bo'lishi zamirida o'sha bilimdonlik yotadi. Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbauda Yusuf Hamadoniyan keyin bu to'rt kishidan har biri irshod va da'vat maqomiga erishganiklarini yozadi. Shunday qilib, Xoja Ahmad Yassaviy bir muddat Buxorodagi muqaddas xonaqohda raislik qilib, keyin Turkistonga qaytadi.

Ahmad Yassaviyan «Devoni hikmat» nomli she'riar kitobi bizgacha yetib kelgan. Unda jami 240 ga yaqin she'riar-hikmatlar jamlangan. «Devoni hikmat»ning bir necha qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib. ularning eng qadimgisi XVII asrga mansubdir. XIX asming ikkinchi yarmidan bosWab Toshkent, Qozon va Istambulda uning tosh bosma nusxalari nashretildi. 1991 yilda LHaqqulov, 1992 yilda esa M.Hasaniy say-harakatlari bilan «Devoni hikmat» qayta chop etildi. Unda Ahmad Yassaviy nomi «Qul Xoja Ahmad»,»Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad ibn Ibrohim\*. «Sulton Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad», «Ahmadiy», «Qul Ahmad», «Miskin Ahmad» taizida qo'langanligi kuzatiladif. Ahmad Yassaviy hikmatlari tarixiy zarurat va davming ma'naviy ehtiyoji tufayli vujudga keldi. Shoir hikmatlarining birida qo'yidagi satrlar uchraydi:

Xushlamaydur olimlar bizni oyg'on turkini,  
Oriflardan eshitsang, ochar ko'ngil mulkmi.  
Oyat, hadis maiiosi turkiy bo'Isa muvofiq,  
Ma'nisiga yetganlar, yerga qo'yar bo\*rkini.

Ko'rinadiki, shoir turkiy til mavqegini tiklash va islom dinini sodda tilda keng xalq ommasiga targib qilishdck juda muhim vazifani o'z oldida maqsad qilib qo'yadi va shu yo'lda tinmay izlanadi. Ahmad Yassaviy Qur'oni karim, Hadisi sharif va tasawuf taiimotidan ilhomlanib o'z g'oyaviy niyatlarini xalqqa yctkazish uchun o'sha sarchashmalarga tez-tez murojaat qiladi. Shoir o'zi yashagan davrdagi urush-taloshlar, zulm

va zo'ravonliklar, munofiqlik va jaholal sabablarini zamondoshlarining dindan yuz o'girishlarida, iymon-c'tiqodlarining sustligida deb biladi:

Na onoda rahm qoldi, na otoda,  
Og'a-ini bir-biriga mojaroda,  
Musulmonlik da'vo qilur, ichar boda,  
Mastlig\* bila qarindoshdan tondi, ko'rung.  
Nokas, xasis, bediyonat qullar hokim,  
Moumanlik haddin oshib bo'ldi zolim,  
Xalq ichinda xor bo'ldilar darvcsh, olim,  
Nihoyati xalqi kofir bo'ldi, ko'rung... (190).

Ahmad Yassaviy hikmatlarida ilohiy muhabbat, haqsevariik va insonsevariik kabi olijanob insoniy fazilatlar ulug'lanadi. Shoir oshiqlar deganda haq ishq bilan yongan soliklami nazarda tutadi. U «Dardsiz odam odam emas», «Ishqsiz odam hayvon jinsi» derkan, shubhasiz, Yaratganning buyuk qudrati va sifatlarini anglamagan, uning mo'jizailaridan hayratlanmagan kishilar haqida fikr yuritadi. Muhabbatsiz xaloyiqdan yiroq bo'lish ham ijodkor hikmatlarida tez-tez ta'kidlanadi. Shoiming fikricha, shunga qat'iy amal qilinib, ishq yo'lida har qanday riyozat bosqichlaridan mardonavor o'tgan oshiq, albatta, Tangrining lutf-u karamidan benasib qolmaydi:

Muhabbatsiz xaloyiqdan har kim qochsa,  
Oriflarai suhbatida javlon qilnr.  
o'rtal), kuyub ishq yo'ida yoshin sochsa,  
Snbhon egam arsh nstida mehmon qilur (159).

Ahmad Yassaviy hikmatlarida ishq yo'iga kirgan Odam Ato farzandlarining eng katta dushmani bo'lgan nafsga nisbatan murosasiz bo'lishga undash g'oyalari yctakchilik qiladi. Shuningdek, shoir shu riari dalg'onchilik, munofiqlik, hirs, ta'magirlik, kibrilik singari nomunosib insoniy illatlar qattiq qoralanadi hamda o'tkinchi hoy-u havaslar-u mol-u mulkka bcrilmaslikka da'vat etiladi:

Dunyo tepib haqni suygan topdi murod,  
Haq sharobin ichkan oshiq shavqi ziyod.  
Qiyomat kun kazzoblarning yuzi uyot,  
Yolg'onchilar haq yodini etkoni yo'q (191).

«Devoni hikmat»dagi shu riarkishiniseigaldantiruvchi, hushyorlikka chaqimvchi da'vatkor satrlardir. Unda insonni komillikka yetaklovchi, mhini yomon illatlardan forig' qiluvchi yuksak fazilatlar xususida fikr

yuritiladi. Hikmatlardagi nafsini jilovlagan oshiqlar obrazi alohida ahamiyatga ega. Ular Alloh diydoriga yetishdek ezgu maqsad sari intiladi.

Ahmad Yassaviy she'riyatidagi ma'shuqa yagona Alloh bo'lsa, oshiqlar esa barcha «diydor talablar»dir. Ularning qatMyatliligi, mustahkam irodasi, so'zida sobitligi barchaga ibrat bo'lariidir. Oshiqlar do'zaxga kirsalar ham parvo qilmaydilar. Chunki ular uchun ishq qismat, shu yo'lda duch keladigan barcha azob-u iztiroblami qabul qilish va kechirishga ular tayyor turishadi.

Do'zax ichra kirs a oshiq, parvo qilmas,  
Ko'rib, bilib, mol-u mulkin qoiga olmas.  
Hur-u qusur giilmonlarni ko'zga ilmas,  
Faryod etib g'avg\*o qilib ynrar boigay (182).

Oshiqlar mol-u mulkni ko'zga ilmaydi. Dunyoviy ziynatlarga hirs qo'yg an kishilar esa shoir nazarida gumroh, badkirdor, g'ofH kimsalard in

Nafs yoiiga kirgan kishi rasvo boiur,  
Yo'ld in ozib, toyib, to'zib gnmroh boiur.  
Yotsa, qo'psa shayton bila hamroh boiur,  
Nafsn i tepkil, nafsn i tepkil, ey badkirdor (102).

Ahmad Yassaviy hikmatlarining aksariyati murabba' shaklida yozilgan boiib, ular nafaqat g'oyaviy jihatdan, balki badiiy salohiyati nuqtai nazaridan ham mumtoz she'riyatimizning eng sara durdonalaridan sanaladi. Shoir ijodidagi oshiq, darvesh, eranlar, murid, murshid, piri mug'on singari obrazlarhamda Fir'avn. Qorun, Faridun, Muso, Vomiq, Uzro, Yusuf, Farhod, Majnun, Od, Mansur, Shibli, Boyazid, Junayd, Zunnun, Ya'qub, Zulayho, Zol, Arslonbob, Zikriyo, Ayyub kabi juda ko'p afsonaviy va tarixiy shaxslar timsollarining qoilanishida o'ziga xos teran falsafiy ma'no mujassamlashganiigi kuzatiladi. Shoir ana shunday badiiy timsollar vositasida o'z maqsad-muddaosini o'quvchiga rav»han va badiiy bo'yoqdor tarzda yetkazadi. Hikmatlarda qoilangan badiiy timsollar bilan bog'liq afsona va rivoyatlar xalqimiz orasida keng tarqalganligi hamda ko'pchilikka tanish ekanligi shoir she'riyati ta'sir doirasining yanada kengayishiga sabab boigan:

Tlnmayln men hasratingda OUoh desam,  
Zor Ingrabon zolur boiib, rabbim desam.  
Quli bo'lib, quiUgingda bo'yin sunsam,  
Bn ish biria, yorab, seni topg'aymumen?



Zikriyodek bu boshimga arra qo'ysam,  
 Ayyubdek ham bu tammga qurti solsam.  
 Musodek ham Tur togig'a toat qilsam,  
 Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumeu?  
 Ynnusdek ham daryo ichra baliq boisam,  
 Yusufdek ham quduq ichra vatan qilsam.  
 Yoqnbdek ham Yusuf uchun ko'p yigiasam,  
 Bn ish birla, yorab, seni topg'aymumcn?  
 Shibliдек ham oshiq boiib samo ursam,  
 Boyaziddek tun-kun tinmay Ka'ba borsam.  
 Ka'ba ichra yuzum surtib zor ingrasam,  
 Bn ish birla, yorab, seni topg'aymumcn?  
 Ma'rufdek ham ushbu yoiga qadam qo'ysam,  
 Mansnrdek ham jondin kechib dorga qo'nsam.  
 Dor uzra shavqlanibon haqni aysam,  
 Bu ish biria, yorab, seni topg'aymumen?  
 Qul Xoja Ahmad, qulluq ichra sobit boisam,  
 Zokir boiib, zikrin aytib rabbim desam,  
 Zikrinda shavqlanibon kuyib yonsam,  
 Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen? (94-95).

Ahmad Yassaviy yuqorida keltirganimiz iqtibosda kuzatilgani singari insoniyat tarixida g'oyatda muhim ahamiyatga ega boigan tarixiy va afsonaviy shaxslar timsollaridan mahorat bilan foydalangan hamda shc'rdagi asosiy g'oya tavhid-Alloh bilan birlashish yoi haqida o'zining nihoyatda teran mulohazalarini badiiylashtirishga muvaffaq bo'lgan. Satrlarda talmeh asosi bo'lib kelgan diniy arbob, tarixiy va afsonaviy shaxslar ulug' shoir ifodalamoqchi bo'lgan g'oyalarni she'rxonga qabariq hamda boiiq yetkazish uchun beminnat xizmat qilgan. Shoir turkiy, jumladan, o'zbek tasawuf adabiyoti taraqqiyotiga o'zining ana shunday purma'no hikmatlari bilan ulushini qo'shib, avlodlarga muhim axloqiy-taiimiy mohiyat kasb etuvchi adabiy meros qoldirdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Arablar istilosining o'rta Osiyo xalqlari madaniy hayotiga ta'siri haqida gapirib bering.
2. Somoniylar, qoraxoniylar, xorazmshohlar davridan qanday

arxitektura namunalari saqlanib qolgan?

3. o'zbek xalqi qaysi yozuvlardan foydalangan?
4. o'rta Osiyolik qomusiy olimlardan kimlarni bilasiz?
5. X-XII asrlarda faoliyat ko'rsatgan fors-tojik adabiyoti namoyandalari haqida so'zlab bering.
6. Abu Mansur as-Saolibiyning «Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr» tazkirasi haqida so'zlang.
7. Mahmud Qoshg'ariy va uning «Devonu lug'otit turk» asari tarixi va mundarijasini bilasizmi?
8. «Qutadg'u bilig»da doston muallifi haqida qanday ma'lumotlar beriladi?
9. «Qutadg'u bilig»dagi ramziy-majoziy obrazlarni izohlang.
10. AJimad Yugnakiy haqida qaysi manbalarda ma'umot keltirilgan?
11. «Hibat ul-haqoyiq»da bilim, til odobi, saxiylik va baxillik xususida adib qanday fikr yuritadi?
12. Ahmad Yassaviy va uning«Devoni hikmat» asari haqida nimalarni bilasiz?
13. Ahmad Yassaviy hikmatlarining manbalari haqida so'zlang.
14. Ahmad Yassaviy hikmatlaridan namunalaryod aytib, sharhlang.

#### Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Qutayba ibn Abu Muslim. Muqanna. Xalifa Xonin ar-Rashid. Ismoil Somoniy. Qoraxoniylar sulolasi. Saljuqiylar sulolasi. Imom ibn Ismoil al-Buxoriy. «Al jomi' as-sahih». Minorai kalon. Vobkent minocasi. Namozgoh va Mag'oki attoriy masjid. Abu Mansur as-Saolibi, «Yatimat ad-dahr...» tazkirasi. Abu Toyiyb al-Mus'abiv. Abu Abdulloh Ro'dakiy. Abu Ali ibn Sino. Mahmud Qoshg'ariy. «Devonu lug'otit turk». Qaz. Afrosiyob. Yusuf Xos Hojib. «Qutadg'u bilig». Kuntug'di. Oyto'ldi. o'gdulmish. o'zg'unnish. Ahmad Yugnakiy. «Hibat ul-haqoyiq». Dod Sipahsolorbek. Ahmad Yassaviy.«Devoni hikmat». Shayx Ibrohim. Aislonbob. Yusuf Hamadoniy.

#### Adabiyotlar

1. AbduHayev I. Bemniyga zamondosh shoiilar. Toshkent: «Fan», 1974.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asariar to'plami. 20 tomluc, 17-tom Toshkent, 2001.
3. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent, 1991.
4. Karimov K. Ilk baduy doston. Toshkent, 1976.

5. Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: o'qituvchU, 1976 . 79-162 -betlsr.

6. Mahmudov Q. Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asari haqida. Toshkent, 1972.

7. Mo'minov A. Yassaviya: ildiz va manbalar. «Fan va turmush» jumali, 1993 yil, 9-10-sonlar.

8. Rustamov E. Ahmad Yassaviyning hikmatlarida hayot va tarix sadolari. «o'zbek tili va adabiyoti» jumali, 1972.4-5-sonlar.

9. To'xliyev B. «Qutadg'u bUig»da rang ramziga doir. «o'zbek tili va adabiyoti», 2001, 3-son, 34-37-betlar.

10. To'ychiyev U. Ahmad Yassaviy va o'zbek she'r tuzllishi. «o'zbek tili va adabiyoti», 1999, 2-son, 15-18-betlar.

11. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bUig. Toshkent: «Fan»,1971.

12. o'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. I-tom, Toshkent: «Fan», 1976 , 80-140-betlar.

13. Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987 .

14. Haqqul I. Tasawuf va she'riyat. Toshkent, 1991.

#### IV-BOB

#### XUI ASR VA XIV ASR BOSHLARIDAGI O'ZBEK ADABIYOTI

##### 4.1. Xm asr va XIV asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va adabiy hayot

XIII asrning ilk choragida Chingizxon boshchiligida mo'g'ul qo'shinlari tomonidan o'rta Osiyoning istilo qilinishi o'ka xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va adabiy-madaniy taraqqiyotiga beriigan yirik zarba sifatida tarix sahifalaridan o'rin oldi. XII asming ikkinchi yarmida vujudga kelgan Xorazm davlati XIII asr boshlarida, Muhammad Xorazmshoh (1200-1220) hukmronligi davrida tobora inqirozga yuz tuta boshladi. Bu davrda mamlakatda o'zaro ixtiloflar ancha kuchaydi. Ko'pgina viloyatlar Muhammad Xorazmshoh hukumatiga rasmangina qaram edi. Natijada XIII asr boshlariga kelib, Xorazm davlatining siyosiy va harbiy salohiyati ancha zaiflashib qoladi.

1206 yilda Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullarning ilk feodal davlati tashkil etilgandan so'ng ularning istilochilik harakatlari avj olib ketdi. Sibir va Sharqiy Turkiston xalqlari, Tangut (Si Sya), Chjurchjen (Shimoliy Xitoy) davlatlari bo'ysindirilgach, Xuanxe daryosining shimolidagi yerlar ham mo'g'ullar qo'lga o'tdi. 1218 yilda Yettisuv mo'g'ullar tarafidan istilo etiladi. 1219 yilda Chingizxon qo'mondonligidagi 150 mingdan ziyod mo'g'ul askariari o'rta Osiyoga bostirib kiradi. Muhammad Xorazmshoh o'z qo'shinini bir joyga to'plash o'rniga, boiib-boiib shahardagi qal'alarga joylashtiradi. Bu mo'g'ullarning osonlik bilan mamlakatni bosib olishiga qulaylik tug'dirdi

(Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: «o'qituvchi», 1994, 418-bet).

Mamlakatdagi boshbodoqsizliklarga qaramay, xalq ommasi o'z vatani, shahar va qishloqlarini istilochilardan mardona himoya qilish uchun butun kuchini safarbar qiladi. Ayniqsa, Temur Malik boshchiligidagi Xo'jand mudofaasi uchun olib borilgan kurashlar muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy manbalardagi ma'umotlarga ko'ra, o'zini davrining Iskandari deb atagan Muhammad Xorazmshoh 1220 yildayoq taxtini tashlab, qochib ketadi. U Kaspiy dengizining janub tomonidagi orollardan birida kasal boiib, xor-zorlikda vafot etgan.

Muhammad Xorazmshohning o'g'li Jaloliddin Manguberdi mamlakat mustaqilligi uchun astoydil kurashgan yirik sarkardadir.

Dushman Xo'jand, Buxoro, Samarqand, Termiz kabi shaharlarni istilo qilib, Urganch tomon yo'i oladi. Jaloliddinga saroy ayonlari va ko'pchilik askar boshliqlari buysonmaganligi bois u Temur Malik bilan birgalikda kuch to'plab, qayta hujumga o'tish niyatida Xurosonga ketadi. Urganch dushman qamali iskanjasida qoladi. Chingiz qo'shinlari suv to'g'onini ochib yuborib, shaharni suv ostida qoldiradi. Sharqning yirik shaharlaridan biri bo'lgan Urganch xarob ahvolga tushib qoladi. Shahar aholisining ko'pchiligi nobud bo'ladi. Jumladan, ulug' vatanparvar shayx Najmiddin Kubro ham fojeali vafot etadi. Bu ulug' orif va shayxning Vatan mudofaasi yo'lida ko'rsatgan shijoat hamda jonbozligi tillarda dostonidir. Ona yurtidan ko'ngil uzolmagan Kubro hazratlari mo'g'ul bosqinchilari bilan yuzma-yuz jangda oxirgi qatra qonlari qolguncha kurashib, bahodirona jon taslim qilganlar. Shayx Kubro jasorati bugun uchun ham alohida ibrat maktabidir 1221 yilda Xorazm davlatining dushman ixtiyoriga o'ishi bilan o'rta Osiyo tamoman mo'g'ullar idorasi ostida qoladi. Keyingi istilochilik harakatlari qo'shni Xuroson hududlarida bo'lib o'tadi. U yerda Muhammad Xorazmshohning o'g'li Jaloliddin mustamlakachilarga qarshi kurashni davom ettiradi. U Temur Malik bilan birgalikda 1221-1231-yillar mobaynida Afg'oniston, Hindiston, Eron va Iroq hududlarida Chingizxon qo'shinlariga qarshi shiddatli janglar olib boiadi.

Jaloliddin Mangubeidi mo'g'ullar tomonidan Hind daryosiga qadar ta'qib etiladi. 1221 yilda u magiubiyatga uchraydi Ulug' sarkaida oilasi, xotini va boshqalarni dushman qo'liga asir bo'lishini istamay, Hind daryosiga cho'ktirib yuboradi o'zi esa daiyodan suzib o'tib, Hindiston sari yo'l oladiki, bunday jasorat takrorlanmas qahramonlik namunasidir. Ona-o'zbekiston ham bu pahlavon o'g'lining jasoratini unutmad! Mustaqillik yo'lidagi kurashning yorqin timsoli sifatida uning mahobaU haykali Urganchda salobat to'kib turibdi. Maiumotlarga ko'ra, Jaloliddin Mangubeidi 1231 yilda Turkiston tog'larida vafot etgan. Temur Malik Jaloliddin oidirilgandan so'ng, o'z vataniga qaytib keladi. Biroq xalqni istiochilarga qayshi kurashga ruhlantira olmaydi va mo'g'ul qo'shinlari qo'lga tushib, oidiriladi. Bosqinchilarga qarshi xalqning norozilik harakatlari uzoq vaqt davom etadi. Jumladan, Buxoro va uning atrofida Mahmud Tarobiy mhbartiligidagi bo'lib o'tgan xalq qo'zg'oloni buning yoiqin dalilidir.

Chingizxon nomi eng dahshatli, yovuz istilochi sifatida tarix sahifalaridan o'rin oldi. Uning istilochilik harakatlari natijasida Buxoro,

Samarqand, Urganch, Balx kabi yirik shaharlarga jiddiy talofot yetkaziladi. San'at asarlari, kutubxonalar, ancha taraqqiyotgan qishloq xo'jaligi, saroylar va masjidlar vayronaga aylanadi. Bu xumtliklar badiiy adabiyotda o'z i'kosini topdi, shuningdek, ilm-ma'rifat, san'at va adabiyot rivojiga o'zining salbiy ta'sirini ham ko'rsatdi.

«Gulkursun» afsonasi-mo'g'ul bosqinchilariga qarshi urush uchun olib borilgan kurashlar tafsiloti haqida ma'lumot beruvchi badiiyat namunasi sanaladi. Mazkur afsona bilan S.T.Tolstov qadimgi Xorazm bo'ylab arxeologik tekshiruv ishlarini olib borilgan qiziqib qoladi. Mashhur arxeolog olim Qoniqalpog'iston hududidagi Guldursun qal'a xarobasini o'rganarkan, bu joy nomi bilan bog'liq afsonani mahalliy aholi vakillaridan eshitadi va yozib oladi. Afsonaning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Qadimda Guliston degan obod shahar bo'lgan ekan. Dushman bu shaharni qamal qilindi. Donishmand keksa podsho aholini mudofaaga safabar etindi. Aholi shaharni maidona himoya qilib Oziq-ovqat tugab, ochlik dahshati boshlanganda ham xalq qur'olani tashlamabdi. Ochlik dushmani ham mavh eta boshlabdi. Shahar aholisi semizroq bir necha sig'iga so'nggi don-dunini yedirib, darvozadan tashqariga chiqarib yuboribdi. Ochlikdan toliqqan dushman sig'irlarni so'yib, ularni don-dun bilan boqilganligini ko'rib: «Shahar ahlining oziq-ovqati ko'p ekan, ochlikdan halok bo'lmay, jo'nab qolaylik?»- degan qarocga kefibdi. Shunda podshoning yengil qizi Guldursun yuitboshilariga xiyonat qilibdi. U qal'a ustida jangni kuzatib naganida, dushmaning navqiron askar boshlig'ini o'ldiribdi. Ehtirosi ustunlik qilib, qaytib ketishga hozirlanayotgan dushmaning askar boshlig'iga maktub yozib «Sig'ir voqeasi hiyladir, shaharida ozkij- ovqat tugagan, bir kun sabr qolsang taslim bo'lishadi»,- debdi. Aholi ochlikdan toliqibdi, ko'p kishi o'ldi, shahar taslim bo'ldi. Gulkursunni askar boshlig'i oldiga olib kelingan ekan, u qizning ishidan xursand bo'lsa ham, baribir menga ham xiyonat qo'ldi mumkin deb, qizni oining dumiga bog'latib, sudratib o'ldiribdi. Shahar yer bilan yakson qilinibdi. Gulistondan asar ham qolmabdi. Shaharning xarobaga aylanishida Vatan va xalq xoini engiltak Guldursun sabab bo'lganligi uchun. kishilar tuproq tepani Guldursun deb atashibdi (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi Toshkent, 1976, 166-bet).

Ko'rinadiki, afsonada erk uchun mardonavor kurash, dushman va xoinlarga nafrat g'oyalari o'z ifodasini topgan.

Mo'g'ullar istilosi o'rta Osiyo xalqlarining shiddat bilan rivojlana boshlagan yozma adabiyoti ravnaqiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. o'rta

Osiyodagi madaniy yodgorlik, san'at asari, badiiyat namunalari yo'qolib ketishiga ham Chingiz qo'shinlarining vahshiyona bosqinchilik harakati sabab bo'ldi. Ilm-fan, san'at, adabiyot namoyandalarining ko'pchiligi janglarda halok bo'lgan bo'lsa, ba'zilar boshqa yurtlarga ko'chib ketishga majbur bo'lishdi. Jumladan, ko'lna Shahrisabzda tavallud topgan mashhur shoir Xusrav Dehlaviyning ajdodlari birmuncha osoyishta, obod va madaniyati yuksak bo'lgan Hindistonga ko'chib ketadi va o'sha joyda tuig'un bo'lib qolishadi. Xusrav Dehlaviy esa Dehlida tug'ilib nash'-u namo topadi, o'sha o'lkada badiiy ijod bilan shug'ullanadi. Forsiy tildagi badiiy adabiyot ravnaqiga jiddiy ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, buxorolik shoir, adib va adabiyotshunos Muhammad Avfiy, toshkentlik shoir Badriddin Chochiy, naxshablik (Qashqadaryo viloyati) Ziyo Naxshabiy kabi ijodkorlar ham Hindiston o'lkasiga yo'l olishni afzal ko'rishadi.

Qo'shni mamlakatlardan Eron mo'g'ullar istilosidan kamroq talofat ko'rgan va nisbatan osoyishta bo'lsa, Turkiya, Misr va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlari bunday bosqinchilik harakatlari o'chog'iga aylanmagan edi. Shu bois ko'pchilik shoir va olimlar mana shu mamlakatlardan panoz izladilar. Ma'lumotlarga ko'ra, Kamol Xo'jandiy, Nosir Buxoriy kabi bir qancha shoirlar Eronda tuig'un yashay boshladilar. Kamol Xo'jandiy ko'pgina asarlarini Eron Ozaibayjonining poytaxti Tabrizda ijod qilganligi manbalarda qayd etiladi.

Bu davrda aksariyat olim va yozuvchilar ikki yoki undan ortiq tilda ijod qilganliklari ko'zga tashlanadi. Jumladan, asli balxlik bo'lgan Jaloliddin Rumi bolaligida oilasi bilan panoz izlab Turkiyaga borib qoladi. U yerda dastlab Larcnda, keyinchalik esa saljuqiy sultonlarning poytaxti Ko'nyoda muqim yashaydi. Jaloliddin Rumiyaning fors-tojik tilida yozgan "Ma'naviy masnaviy"si Sharq adabiyoti ravnaqiga qo'shilgan muhim hissa sanaladi. Shuningdek, shoir turkiy tilda ham asarlar yozgan. Husomiddin Osimiy fors-tojik, turkiy va arab tillarida ijod etgan. Manbalarda qayd etilishicha, Husomiddin Osimiy zamondoshlari «arabchasi fasih, turkchasi sahch va forschasi maleh»- , deb tavsiflashgan. Bulardan tashqari, Muhammad as-Samarqandiy turkiy, mo'g'ul, fors-tojik va arab tillarini mukammal bilgan. o'z-o'zidan ortiq tilda asar bitish) san'atining ancha taraqqiyotishiga sabab bo'lgan. Jumladan, shoir Purbahoi Jomiy Turkiy fors-tojik va mo'g'ul tillarida

qasida yozgani manbalaida qayd etiladi. Bunday ma'lumotlarga tayanib qasida janri ma'lum takomil bosqichlarini XIII asr va XIV asr boshlarida o'tadi, degan xulosaga kelish mumkin.

Mo'g'ullar istilosi aksariyat madaniyat, san'at, adabiyot va diniy asariaming yo'q bo'lishiga sababchi bo'lgani bois ko'pgina ijodkorlar vujudga kelgan bo'shni to'ldirishga harakat qildilar. Mashhur shoir Jaloliddin Rumi Mavlaviya tariqatining asoschisi sifatida o'z asarlarida tasawufiy g'oya, istiloh va timsoliardan keng foydalandi. Shuningdek, Sa'diy Sheroziy ijodida ham Qur\*oni Karim, Hadisi sharif va tasawuf ta'limotining g'oyalari o'zining teran ifodasini topadi. Bir so'z bilan aytganda mazkur mavzularda ijod qilish bu davrda ancha taraqqiy etdi. Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziyning payg'ambarlar tarixiga bag'ishlangan «Qisasi Rabg'uziy\* asari ilk yirik hajmli turkiy nasr namunasi sanaladi. Hozircha ma'lum adabiy dalillarga ko'ra dastlabki turkiy g'azal ham mana shu asar tarkibida uchraydi. Bulardan tashqari, Ali degan shoir tomonidan 1223 yilda o'g'uz lahjasida «Qisasi Yusuf» dostoni yaratilganki, bu ham quroniylar mavzularga murojaat va doston janri taraqqiyotini belgilaydi.

#### 4.2. Nosiriddin Rabg'uziy va uning «Qisasi Rabg'uziy» asari

Yuksak iste'dod sohibi bo'lgan taniqli adib, istiqbolli shoir Nosiriddin Rabg'uziy o'zbek mumtoz adabiyotining ulkan namoyandalariidan biridir. Uning turkiy xalqlar o'rtasida "Qisasul anbiyo" nomi bilan mashhur bo'lgan "Qisasi Rabg'uziy" asari yozuvchi ma'naviy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona adabiy manba sanaladi. Mazkur asar yirik hajmli turkiy nasming birinchi namunasidir. Yangi adabiy manbalarning kashf qilinishi bunday ta'kidga tahrir kiritishi ham mumkin.

Nosiriddin Rabg'uziyning hayoti va ijodi haqida juda oz ma'lumotlarga ega bo'lamiz. «Qisasi Rabg'uziy»dagi ayrim parchalar adib tajjimai holiga doir ishoralarga e'galligi bilan alohida ahamiyatga molik. Jumladan, asar muqaddimasida «Qisasi Rabg'uziy» Xorazmdagi Raboti o'g'iz degan joyning qozisi Burhoniddin o'g'li Nosiriddin tomonidan e'tiborli mo'g'ul bekluridn hisoblanib, islom dinini qabul qilgan Nosiriddin To'qbug'abek iltimosiga ko'ra yozilganligi qayd etiladi. Adib Nosiriddin To'qbug'ani: «Toj ul-umaro va muhibbul ulamo beklar urug'i, yigitlar

arig'i, ulug' otlig', qutlug' zotlig', ezgu xulqlig', islom yorig'lig', mo'g'ul saniglig', musulmon dinlig', odamiylar inonchi, mo'minlar quvonchi, hikmati adiz, aqli tegiz begimiz» (Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1990, 10-bet. Bundan keyin shu manbaga muqaddimaga e'tilganda, qavs ichida jildi va sahifasini ko'rsatish bilan kifoyalanamiz. -R.V.,H.E.)-dcb ulug'laydi.

Nosiriddin Rabg'uziy asaming muqaddimasida uning yozilish sabablarini ham bayon etgan: «... Payg'ambarlar qissalariga g'oyat rag'batim bor. Tekma yerda, tekma kim eisada bilinur ba'zisi mustaqim bor, ba'zisi nomustaqim. Bir anchasi muqarrar va bir anchasi mubattar bor. Bir ozining so'zlari kesuk bor, bir ozining maqsudlari o'ksuk. Emdi saning zimmangdan chiqqan, qalamungdan oqqan, kitobatma saning, iboratma saning bo'lib «Qisasul-anbiyo» bo'lsa, o'qumog'qa kcrakliq, o'rganmog'qa yorog'liq bo'lg'ay crdi, teb iltimos yangiig' ishorat bo'ldi ersa, nechama o'zumni ul ishga loyiq, ul amalga muvofiq crmasin bilmish crkan o'zumni og'irlab nafs saqlamish bo'lub o'g'ur bo'lsun tcb, bu og'ir ishga o'gradim. Izi izza va jalladan tamom bo'lguga taffiq (Alloh taolo uning kamchiliklarini bekitsin va unga rahm qilsin) tilab kitob boshladimiz\*. Ko'rinadiki, ijodkor g'oyat ulug' ishga kirishadi. Payg'ambarlar qissalariga bo'lgan rag'batini turli joylarda, turli kishilar tomonidan hikoya qilinadigan, ba'zilar mustaqil, ba'zilar esa mustaqil bo'lmagan; ba'zilar parchalar holida bo'lgan va shunga o'xshash AUoh clchilari to'g'risidagi badiiyat namunalari yig'ib, kitob holiga keltiradi.

Asar muallifining bundan ko'zda tutilgan maqsad-muddaosi quyidagicha muxtasar badiiy ifodalangan: «Bunda maqsad payg'ambar qissasi erdi va lekin Odamdin bunnroq yaratilgan bor uchun andin boshlasamiz foydasi ortuqroq bo'lg'ay, dcb tartib uza yaratilganlardan og'oz q'udimiz. Ertildiga ung'ay, istakliga tcbay bo'lsun teb «Qisasi ar-Rabg'uziy» ot bcrdimiz\* (1.11). Nosiriddin Rabg'uziy asaming yozilish tarixi haqida quyidagicha ma'mumot beradi:

Ushbu tngattim bu kitobni, ey yoronlar, ycr yuzi,  
Bir yil ichra kechdi oning yoy, qishi, yozi, kuzi.  
Oy qo'pordim, uzum uzdim, so'zni tuzdim tunla mcni,-  
Erta turdum, xoma urdum, emganib tun-kunduzi.  
Y yetti yuz o'n yUgakim bitUdi bu Idtob,  
Tug'mish crdi nl ugurda hnt-saodat yulduzi (IL 216-217).

Nosuriddin Rabg'uziy ushbu asarni bir yillik tinimsiz ijodiy mehnati natijasida vujudga keitirganini she'riy parchada e'ti'of etadi. Hijriy 710 yilning hut oyida kitob mhoyasiga yetkazilgan. Hut hijriy-shamsiy taqvimning so'nggi oyi sannladi. Buni milodiy hisobga aylantiradigan bo'Isak, 1332 yilning fevral- mart oylariga to'g'ri keladi. Biroq ayrim ishlarda, jumladan, E.Fozilov «Qisasi Rabg'uziy» kitobiga yozgan so'z boshida asar hyriy hisob bilan 710 yilning hut oyi va melodiy hisob bilan 1310 yilda yozilgan, deya ta\*kidlaydi (I. 7-bet). Bunday xatolik hijriy-qamariy yilni melodiyga aylantirishdan kelib chiqqan. Afsuski, o'rta umumiy ta'lim maktablari darsliklarida ham bunday yanglish raqam tuzatilmagan.

«Qisasi Rabg'uziy»ning eng qadimgi qo'lyozma nusxasi XV asrda ko'chirilgan bo'lib, u Britaniya muzeyida saqlanadi. XV-XVI asrlarda ko'chirilganligi taxmin etilgan asarning xuddi shunday yana bir nusxasi Sankt-Pcterburgda mavjud. Shuningdek, «Qisasi Rabg'uziy» XIX asrning II yarmi va XX asrning boshlarida Qozon va Toshkentda bir necha marta toshbosma usulida nashr qilingan. Asaming to'la matni 1959 yilda Qozon shahrida rus turkshunos olimi N.I.Ilminskiy tomonidan chop etildi. 1990-1991 yillarda E.Fozilov, A.Yunusov, H.]adaboyev, Y.Shokirov kabi olimlarimizning sa'y-harakat!ari bilan «Qisasi Rabg'uziy» ikki kitob holda sharh-u izohlar va lug'at bilan ta'min etilib Toshkentda nashr yuzini ko'rdi. Mazkur mo\*tabar adabiy yodgoriik V.RadIov, V.Tomsen, P.Melioranskiy, S.Malov, V.Kotvich, A.Fon, Gaben, G.Romstedt, A.Kononov, P.Simc, Basim Atalam, E.Najib, Rahmati Arat singari sharqshunos olimlar diqqatini o'ziga tortgan va ulaming bir qator ilmiy tadqiqotlarining vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

•Qisasi Rabg'uziy\* 72 qissadan tarkib topgan. Asar hamd, na't, muqaddima, lirik kechinmalar va xotima kabi tarkibiy qismlardan iboratdir. Qissalar nasrda, ulardan joy olgan ba'zi lirik kechinmalar, hikoyatlaming xulosalari va asar xotimasi nazmda ijod etilgan. Nosuriddin Rabg'uziy Qur'oni karimda payg'ambarlar haqida kelgan qissa va hikoyatlarni qayta ishlab, sayqal berib, takomillashtiigan. Manbalarda ta'kidlanishicha, ijodkor Qur\*oni karimda mavjud bo'lmagan qissalami yozishda bir qator mumtoz sarchashmalardan, jumladan, Abu Is-hoq Nishopuriyning «Qisasul - anbiyo» asaridan va islom diniga oid boshqa manbalardan foydalangan (O'zbek adabiyoti tarixi, 1-tom, Toshkent, 1978, 180-bet).

Asarning ilk qissasi olam, turli mavjudotlar, ins-u jin, dev, parilarning yaratilishi haqidadir. Ushbu qissada Tangrining buyukligi ulug'lanadi. Yozuvchi olamning yaratilishini quyidagicha muxtasar bayon qiladi: «Xabarda andog' kelun yakshanba kun ko'klami yaratti, dushanba kun oyni, kunni, yulduzlarni yaratti, falak ichinda turitti, seshanba kuni olam xalqidan qush-qurtlarni, farishtalami yaratti, chahorshanba kun suvlami yaratti, yeriarni, bulutlarni chiqanii, yig'ochlami, o't-cmlarni yaratti, undirdi L Ro'zilarni ulashturdi. Panjshanba kuni umjoh O'annat-V.R, E.H), tamug'ni (do'zax, jahannam-V.R, E.H), rahmat va azob farishtalarini, huriami yaratti. Azina (juma-V.R, E.H.) kun Odamni yaratti. Shanba kuni narsa yaratmadi. Bu qamug' narsalarni taqi ming muncha narsalami ko'z yumub ochg'uncha yaratg'u yarog'i bor crdi...» (1, 12) Mumtoz adabiyotda juda ko'p e'tirof etilgan mazkur fikrlami Nosuriddin Rabg'uziy juda ixcham ifodalagan. Bunda Yaratuvchi zoti va sifatlarining cheksiz ekanligi va buyuk yaratuvchanlik xususiyati yaqqol ko'zga tashlanadi. Asardagi qolgan qissalar Odam, Nuh, Muso, Iso, Ya'qub, Yusuf, Dovud, Sulaymon, Muhammad alayhis-salom kabi payg'ambarlarga bag'ishlangan. «Qisasi Rabg'uziy»dagi Shis, Muso, Solih, Yusuf, Muhammad alayhis-salom va boshqa payg'ambarlar haqidagi qissalar hajm jihatidan ancha katta bo'lib, ular bir necha fasl-bo'limlardan tarkib topgan. Shuningdek, asarda kichik hajmli qissa-hikoyatlar ham bor.

«Qisasi Rabg'uziy»da dastlab payg'ambariarning fazilat, kashf-u karomatlari bayon qilinib, so'ngra aksariyat holatlarda o'sha Alloh elchilarini ulug'lovchi she'rlar keltiriladi. Keyin esa nasrda nabi-yu rasullarning sarguzashtlari hikoya qilinadi.

Bu holat deyarli barcha qissalar uchun mushtarakdir. Jumladan, «Qisasi Odam safiy alayhis-salom» asarida bu ilk payg'ambarning tuproqdan yaratilgani, yuksak ko'kka otilgani, umjoh (jannat) ichiga kirgani, Hawodek juft berilgani, iblis vasvasasiga ilingani, yomg' jannatdan ayrilib, qorong'u dunyoga kelgani kabi sarguzashtlari bayon etiladi. Shundan so'ng zikri o'tgan voqealarning ixcham bayoni aks etgan she'riy parcha keltirildi. Ana shunday tafsilotlardan keyin Odam alayhis-salom haqidagi qissaning mazmunini hikoya qilish boshlanadi.

Alloh Odamni yaratishni istadi va Jabroilga borib yerdan bir hovuch tuproq olib kelishni buyuradi. Jabroil yerdan tuproq oimog'chi bo'lganida, yer unga mendan tuproq olmagil deb ont beradi. So'ngra



shu maqsad bilan Isrofil, Mekoil yerga keladi, har ikkalasiga ham yer Jabroil bilan bo'Igani kabi ont beradi. So'ngia Azroil kelib: «Saning ontindan manga mavlo taolo yorlig'i azizrak turur», -deb, yer yuzidan bir hovuch tuproq oladi. Alloh taolodan nido keladi: «Ey Azroil, nihoyat qattiq ko'ngilluk ermishsan. Taqdir andoq qildim, qamug' tanlig'laming jonin senga oldirg'ayman\*».

Ko'rinadiki, Rabg'uziy o'z asarida nega islom diniga ko'ra barcha mavjudotlaming jonini olish Azroilga topshirilgan, degan va butun insoniyatni qiziqtiradigan savolga Io'nda hamda ishonarli javob aytadi. Umuman olganda, ushbu qissada shu tarzda juda ko'p savollaiga asosli javoblar beriladi. Jumladan, Odamning tuproqdan yaratilishiga shu ma'danning kamtarinligi, tavoze' qilib turishi bois bo'lganligi e'tirof etiladi. Shuningdek, Odam alayhis-salom jannatda turli noz-ne'matlarni ko'radi. Ammo o'ziga o'xshash mavjudot yo'qligidan ko'ngU to'lmagani uchun AUoh Odamni uzoq uxlatib, uning so'l qovurg'asidan Hawoni yaratadL Zikri o'tgan jarayon qissada ishonarii badiiy lavhalarda ifodasini topgan. Rabg'uziy agar Parvardigor Odamni uzoq vaqt uxlatmasa, qovurg'asi og'rirdi va Hawoni o'ziga dushman deb bilardi,- deya o'zi qalamga olgan tafsilotlarga ishonchli izoh beadi. Shunday qilib, qissada Odam alayhis-salomga borliqdagi barcha mavjudotlaming nomlarini bilish nasib etganligi, uning jufti bilan jannatdagi hayoti, Odam, Hawo, Iblis, tovus va ilonga jannatdan chiqish haqida yoriq kelishi hamda boshqa voqealar tizimi o'quvchini ishontirarli darajada badiiyashtiriladi.

Qissalarning o'ziga xos xususiyatlari ularning hftjman katta-kichikligi, tarkibida hikoyat, rivoyat, g'azal va boshqa sho'riy shakllar namunalarining turii miqdorda uchrashi kabi tashqi belgilardayoq namoyon bo'ladi. Ba'zi qissalarda payg'ambarlaming ibratli hayotiy lavhalari bayon etilishi bUan bir qatorda zaminiy voqealar tasviriga urg'u berilsa, ba'zUarida ko'proq hozirjavoblik, donolik, ilm-maVifatni ulug'Mash, ma'naviy-ma'rifiy fazilatlar ifodasi yetakchilik qiladi. Xususan, Sulaymon payg'ambar va Luqmoni hakim haqidagi qissalarda axloqiy-taMimiy qarashlar ifodasiga uig'u berilganligi kuzatiladi.

Sulaymon Dovud payg'ambaming o'g'U bo'l'ib, Dovud yalavoch (payg'ambar) o'z o'g'lini duo qiladi: «Iziyo (Egam) meni haqimda ko'p lutf-u karam qilding, o'g'lim Sulaymon ham andoq-o'q qilg'il\* (II, 32-33). Qissada bayon qilinishicha, Sulaymon payg'ambar

Mag'ribdan Mashriqqacha bo'lgan keng dunyoning yagona hukmdoriga aylanadi. U jamiki hayvonot-u parrandalarning tilini biladi. Dev-u parilar, ins-u jins barchasi Sulaymonning tasamifida cdi. Hattoki qachon Sulaymon tog'dan kechar bo'lsa, o'sha tog'dagi oltin, kumush, xullas, qanday ma'dan namunasi bor bo'lsa, barehasi tUga kirib: «Men mundamen, kerak bo'lsa olgil\* (II, 33)-derdi. Hatto dengiz ham xuddi shunday qilar edi.

Sulaymonning qimmatbaho toshlar bilan ziynatlangan ulkan naqshinkor taxti mavjud bo'lgan. Rabg'uziyning ta'kidlashicha: «Taxt bir yig'och yer ichinda erdi. Ul taxtini oltin, kumush biria qUmish erdi.» Mana shu ulkan taxtni el ko'tarib yurardi. Mazkur qissa ichida Sulaymon payg'ambar bilan bog'Iiq ravishda uning shaxsi, fazilatlarini ochishga xizmat qUuvchi qissachalar ham keltiriladi. Ular orasida «Sulaymonning qarinchqa bilan so'zlashgani\* (11,35-36), «SuLaymon va uchar otlar» (II, 36-38). «Sulaymon va BUqis» (II, 47-54) hikoyalari alohida ahamiyatga ega. o'shalarga ko'ra, Sulaymon bir kun taxtida o'tirganida, el uning taxtini ko'taradi. Askarlari esa taxt ostida yurar edUar. Shunda Mindir ismli qarinchqa (chumoli): «Ey qarinchqalar, qoching, evlaringizga kiring, Sulaymon cherigi sizlarni bosib halok qUmasun», -deydi. Shunda Sulaymon payg'ambarbu murojaatga qiziqib qolib, qarinchqa bilan savol-javob qiladi. Ular orasida bo'Tib o'tgan gaplar g'oyatda ta'sirchanligi bilan kishi o'tiborini o'ziga jalb qiladi. «Qarinchqa aydi: «Mavlodin nc tilading?» Sulaymon aydi: «Andoq niulk tiladimki, mandin o'zga kim ersa bo'lmasun». «Bu so'zdin hasad isi kelur, manga bo'lsun, o'zgalarga bo'lmag'ay. Toqi ne tilading?» Ko'rinadiki, qarinchqa xudbinUkka qatshi va o'zaro tenglik tarafdoridir. Ikkinchidan, bunda AUohning barcha maxluqotni teng qUib yaratgani ta'kidlanadi. Keyingi savolga Sulaymon quyidagicha javob beradi: «Yelni tiladimki, manga musaxxar qildi, minib yumrman. Astxardin Shomga, Shomdin Astxarga bir oylik yer turu.. Kunda borurman ham kelurman». Qarinchqa aydi: «Manisi ul bo'lur Sening ilkingdaki mulkning qamug'i yel turur. Ani minguncha ma'rifat markabini minsang, senga yaxshiroq bo'lur. Ko'z yumub ochg'uncha bir soatda Arshga tekkay erding». Qaiang, mitti maxluq qarinchqaning teran irfoniy javoblari har qanday kitobxonni ham mulohazaga choriaydi. Ikkinchidan, asardagi qarinchqa obrazida orif kishi siymosi mujassamlashtirilgan. U hukmdor sifatida barchani ma'rifatli bo'lishga da'vat etadi. Zeio, ma'rifat kishini saodatga

choriaydi. Qissadagi «Sulaymon va Bilqis» hikoyatida esa payg'ambarning dono, tadbirkor, ma'vlatli hamda islom dini targ'ibotchisi ekanligi badiiy ifodasini topganligi bilan diqqatga molikdir.

Hajman ancha qisqa bo'lgan Luqmoni hakim qissasi ham (II, 74-75)Sulaymon hikoyati kabi xalq og'zaki ijodi ta'sirida yozilgan. Undagi hikoyatchalarda hozirjavoblik va donolik ulug'lanadi. Shunday hikoyatlardan birida tasvirlanishicha, bir kun Xojasi Luqmonga bug'doy ekishni yuboradi. Luqmon borib arpa ekadi. Luqmon aydi: «Arpa eksa, bug'doy unmasmu?» Xojasi aydi: «Unmas». Luqmon aydi: «Andoq bo'lsa sen ham yomonlik ekib, yaxshilik umid ctmagil». Hikoyat juda qisqa bo'lishiga qaramay, unda g'oyatda katta hayotiy mazmun mujassamlashtirilgan. Jamiyatdagi illatlar juda qisqa munozaralarda fosh etilgan hamda zolimlarni adolatli bo'lishga, aks holda xalqdan ham, Yaratuvchidan ham umid qilmaslikka chaqirilgan.

Asarda bulardan tashqari, juda ko'p axloqiy-ta'limiy hikoyatlar, latifalar mayjud. Rabg'uziy asarda o'z davrining istiqbolkorlari va katta hayotiy tajribaga ega donishmandi sifatida namoyon bo'ladi. U «Qisas»dan joy olgan hikoyatlarni yozishda Qufoni karim, boshqa diniy kitoblar, xalq orasidagi mashhur hikoyatlar, naql, rivoyatlaiga tayanib ish ko'radi. Shuningdek, asarida xalq og'zaki ijodi hamda yozma badiiy adabiyot ao'analarini qorishiq istifoda etishga harakat qiladi. «Qisas»dan o'rin olgan hikoyalarning qobig'i diniy ko'rinsada, ular zamirida hayotiy voqelik o'z ifodasini topadi. Nosuriddin Rabg'uziy o'zining katta yozuvchilik mahorati bilan mavzu jihatidan rang-barang yo'nalishdagi hikoyat, rivoyat va latifalarni yagona maqsadni yuzaga chiqarish uchun yo'naltiradi. o'zidagi donishmandlikni payg'ambariarning o'ziga xos xususiyatlarini ma'lum bir ketma-ketlik asosida ochib berishga xizmat qildiradi. Ulardagi rang-barang obrazlar ham yozuvchi maqsad- muddaosini o'quvchiga ytkazishga qaratiladi...

Asardagi hazrati Yusuf alayhis-salom qissasi o'zining badiiy jihatdan barkamolligi, pishiq yaratilganligi, hajman kattaligi bilan yozuvchining yirik so'z saovatkori sifatida ko'rsatish huquqini beradi. Shuningdek, «Qisasi Rabg'uziy»ning hikoyat, latifa va qissalari taridbiga o'zbek, arab, fors tilida yozilgan she'riy parchalarning kiritilganligi asar muallifining bilimdonligi hamda katta shoirlik iste'dodidan dalolat beradi. Rabg'uziyning she'rdagi mahorati, ayniqsa, tabiat manzaralarining badiiy tasvirini chizishda ravshan namoyon bo'ladi. Jumladan, hazrati

Yusuf qissasi tarkibidn kelgan g'a/alda shoir bahor manzaralarining mukammal turkiy tasvirini bergan, deyish mumkin. Mazkur shc'r turkiy g'azalning ilk namunasi ekanligi bilan ham ahamiyatlidir. Unda ijodkorning tashxis badiiy san'atidan mohirona istifoda etganligi aniq ko'zga tashlanadi:

Kun hamalga kirdi ersa , keldl olam navro'zl,  
Kechti bahman zamharir qish, qolmadl qori, buzl.  
Kun kelu mlng ko'rki ortib, tirilur o'lmish jahon,  
Tong badizlab naqshl birla bezanur bu yer yuzl  
Tong otarda esnayur to'rt bulnngdin shamol, ziyo  
Kin tuzar kindik yipor, yizmanur yobon yozi  
Yorligi epgun-bag'irdin obug'i yoshil, qizil,  
Orasi butoq, yaburg'oq, tol chchaklar tub tuzi  
o'rlasa bulutlari gulehlar bog'-u bo'ston,  
Tol yig'ochlar yeng solishur oynayurtck qo\*y-qo'zi  
Kirshanl qor qani cnglik boqsa tog'Iar surati,  
To'nliqi tantsuq ylpordln Rum, Xitoy atlas, chuzi  
Lola sag'roqin lcharda sayrar usruk sanduvoch,  
Turna un tortib o'tarda sahrsbnr baqlan qo'zl  
Ko'kda o'ynar qo'l solishur qug'-n qoz qiz qarlig'och,  
Yerda yugrub juft olishnr os, tiying, kish qnndnzi.  
Tol yig'ochlar minbarinda to'ti qnsh majlis tutar,  
Qmnri, buibul mnqri bo'lib un tnzar tnn kundnzi.  
Yag'iz yer , ko'k megizlik yashnayur maydon bo'lub,  
Og'rushim oytak chechaldar tegrasinda yulduzi.  
Hnri in ujmoh ichinda yeng soGb tahsin qilur,  
Yoz uza mundog' g'azallar aymishdi Nosir Rabg'nziy

(1.103-104)

•Qisasi Rabg'uziy»da badiiyat namunalari g'oyat yuksak bo'Igan shc'riy parchalami yana ko'plab uchratish mumkin. Ulardan shoir ba'zan payg'ambarlami tavsiflashda, asar o'qishil'ligini oshirishda, gohida esa qissalardagi voqealarga o'zining shaxsiy hissiy munosabatini ifodalashda foydalangan.

Xulosa qilib aytadigan bo'Isak, «Qisasi Rabg'uziy» XIV asrda vujudga kelgan o'zbek nasrining ilk yirik namunasi sifatida mumtoz adabiyotimiz tarixida o'ziga xos mavqega ega adabiy yodgorlik sanaladi. Unda qalamga olingan mavzular mumtoz ijodkorlar asarlaridagi ilohiy timsollami

ramziy-majoziy xususiyatlarini teran anglashga imkon yaratadi. Asardagi she'riy parchalar turli adabiy janrlar, ayniqsa, g'azalchilikning turkiy badiiy so'z san'ati tarixidagi tadrijiy taraqqiyotini ko'rsatishda qimmatli manbadir.

#### 4.3. Pahlavoo Mahmud ruboiylarining axloqiy-raa'naviy ahamiyati

Pahlavon Mahmud purhikmat ruboiylari bilan o'zbek adabiyoti tarixida alohida mavqega ega bo'lgan atoqli shoirdir. Ma'lumotlarga ko'ra, uning ota-onasi ko'hna Urganjdan Xivaga ko'chib ketayotganlarida, 645 (1248) yilda karvon ko'hna shaharga yaqinlashganda Mahmud tavallud topgan. Shamsuddin Somiyning «Qomusul-a'lom», Lutf Alibek Ozarning «Otashkadai Ozariy», Kamoliddin Husayn Fanoiyning «Majolisun-ushshoq» singari mo'tabar manbalarda Pahlavon Mahmud haqida nodir maMumotlar keltiriladi.

Shahar hunarmandlari orasidan yetishib chiqqan bu zukko shoir o'zining qator fazilatlarini bilan xalqqa tanilgan va zamondoshlari orasida ko'plab rivoyatlarning tug'ilishiga sababchi bo'lgan. Pahlavon Mahmud asosan po'stindo'zlik, telpakdo'zlik kasbi bilan shug'ullangan bo'lsa-da, jismonan baquwat va kuragi yerga tegmagan pahlavonligi hamda badiiy jihatdan yuksak ahamiyat kasb etuvchi ruboiylari bilan ham shuhrat qozonadi. Shoirning asli ismi Mahmud bo'lib, Xorazmning qator shaharlari, hatto Hindistonga borib kurash tushganda doimo g'alaba qozongani bois u «Palilavon Mahmud» unvoni bilan shuhrat taratgan. Mazkur ulug' inson haqidagi rivoyatlardan birida hikoya qilinishicha, Pahlavon Mahmud bir jangda Hindiston shohi Roy Rapon Cho'nani o'limdan qutqarib qoladi va buning evaziga qachonlardir Hindistonga asir tushgan xorazmliklarni ozod qildiradi (Mallayev N.

o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976 yil, 171-bet). Shoirning «Puryoyvaliy» deb atalgan laqabi ham mavjud bo'lib, bu yuksak nom uning kurashda ko'rsatgan jasorati hamda ma'rifiy-ma'naviy olamini ulug'lovchi sharafii unvon sanaladi. Shuningdek, manbalarda c'tirof qilinishicha, kurash tutuvchilardan biror kishi zo'rxonaga tavof uchun kirmoqchi bo'lsa, uning awal Puryoyvaliyning qadamiga bosh qo'yishi lozimligi ta'kidlanadi. Bu jihatdan ba'zan «puryoyvaliy» so'zi ma'jolan «aziz-u mukarram» ma'nosida ham qo'llanilishi qayd etilgan (o'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent, 1978, 189-bet). Ko'rinadiki,

shoirning yuksak insoniy xislatlari, mazlumlarni hurlik quyoshidan bahramand bo'lishdek yuksak baxtga sazovor etishi borasidagi sa'y-u liarakatlari tufayli u xalqning beqiyos muhabbatiga munosib ko'rilgan. Shoir «Qitoliy» taxallusi bilan ham ijod qilgan. «Qitoliy» so'zi «bir-biri bilan jang qilmoq, kurashmoq» ma'no'larini anglatib, ayni taxallus luun shoiming jismonan baquwatligi mashhur va dovrug'li pahlavonligiga ishoradir.

Pahlavon Mahmud 726 (1326) yilda, ba'zi manbalarda qayd etilishicha, 722 (1322) yilda Xivada vafot etgan. Uning shogirdlari shoimi po'stindo'zlik ishxonasi atrofida dafn etadilar. Kycinchalik Pahlavonning qabri ustida muhtasham bir maqbara barpo qilingan.

Pahlavon Mahmud qalamiga mansub bir necha mboiylar uning adabiy merosidan namuna sifatida bizgacha yetib kelgan noyob badiiyat durdonalaridir. Shoir ruboiylarining umumiy soni aniq emas. Shuningdek, o'sha mboiylardan tashkil topgan qadimgi qo'lyozma kitoblar (devonlar) ham hali fanga ma'lum bo'lganicha yo'q. Mavjud qo'lyozmalar esa XIX asrda ko'chirilgan bo'lib, ularning tarkibiga boshqa shoirning (jumladan Abu Ali ibn Sinoning) ko'plab fors mboiylari ham kirib qolgan. Bular orasidan Pahlavon Mahmudga tegishli ijod namunalarini aniqlash bugungi adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. Pahlavon Mahmud ma'naviy merosini o'rganish borasida ba'zi ishlar ham amalga oshindi. Jumladan, adabiyotshunos T.Jalolov 1962 yilda Pahlavon Mahmud mboiylarini alohida kitob holida nashr ettirdi. Shuningdek, Y. Isoqovning «Pahlavon Mahmud haqida mulohazalar» («o'zbek tili va adabiyoti», 1971 yil, 2-son, 20-25-betlar) nomli maqolasi c'lon qilindi.

Pahlavon Mahmud fors-tojik tilida ijod qildi. Uning mboiylarini Ulfat (Imomiddin Qosimov), Boqir (Omonnulla Valixonov), Mulnozdu, Shoislom Shomuhamedov, To'xtasin Jalolov, Vasfiy, Mntnazar Abdulhakim, Engash Ochilor kabi oiim va ijodkorlar o'zbek tiliga tarjima qilishdi.

Pahlavon Mahmudning mboiylardan tashqari, «Kanzul-haqoyiq» («Haqiqatlar qaymog'i») nomli masnaviy yozganligi manbalarda qayd etiladi. Kamoliddin Fanoiyning «Majolisun-ushshoq» tazkirasida mazkur asardan olti bayt keltirilgan. «Kanzul-haqoyiq» tasavuf masalalariga doir she'riy muhokama yuritishga bag'ishlangan falsafiy masnaviylar jumlasidan bo'lib, asaming ko'p o'rinlarida muallif o'zining ilohiy-

irfoniy o'y-mulohazalarini kichik hikoya va rivoyatlar yordamida ifodalashga harakat qiladi. Shu jihatdan mazkur masnaviy Jaloliddin Rumiy va Faruiddin Attoming (jodiy an'analari zaminida yaratilgan o'ziga xos falsafiy-axloqiy doston hisoblanadi (o'zbek adabiyoti tarixi. 1-kitob. 169-bct).

Pahlavon Mahmud ruboiylari uning xalq orasida shoirifatida shuhrat qozonishini ta'min etdi. Shoir ijodida Xorazmda Najmiddin Kubro boshlab bergan javonmardlik tariqati hayotbahsh g'oyalarining badiiy ifodasi ko'zga yorqin tashlanadi. Javonmardlik tariqati musulmon dunyosida o'ziga xos bir insonparvar ta'limot sifatida keng tarqalgan. Unda halimlik ulug'lanadi, saxovat, shafqat, ta'madan yiroq turish, nuhtojlarga sherik bo'lish kabi yuksak insoniy fazilatlariga da'vat etiladi. Shoir mboiylarida nafs insonning eng katta dushmani sifatida talqin qilinadi. Inson nafsdek qattol dushmanidan doimo g'olib kelishga harakat qilmog'i lozim, deydi shoir mboiylaridan birida.

Oh tortgan chog'ingda yo'lga ko'z tikkil, •  
YoMda quduq bordir ehtiyoting qil.  
Do'st uyida mahram boMgan chog'ingda,  
Qo'iingni, ko'zingni, dilni tiya bQ.

Pahlavon Mahmud mazkur mboiyda nihoyatda muhim mavzudan bahs etadi. «Oh tortgan chog'» deganda shoir kishi boshiga tushgan kulfatlarni nazarda tutadi. Shunday chog'da inson, tabiiyki, yo'lga ko'z tikib, yaqin kishilaridan shu holatdan chiqib ketishi uchun qandaydir madad kutadi, najotga katta umid qilib yashaydi. Diroq buni hayot deydilar, unda turli quduqlar mayjud. «Quduq!ar» shoir satriarida, majoziy ma'no tashiydi. Unda inson murakkab ruhiy iztiroblar girdobida qolganda, musibatzada insonning ana o'shanday holatidan quvonadigan notavonbin, nokas shaxslar nazarda tutiladi. Shoir ta'kidicha, ulardan doimo ehtiyot bo'lmoq kerak. Ruboiyning keyingi misralarida esa shoiming tayanch g'oya, niyati o'z iiodasini topgan. Unda do'st uyida mehmon bo'lganda, qo'lni, ko'zni, dilni tiyib turish kerakligi ta'kidlanadi. Bu tasavvuf ta'Mimotidagi var'a maqomini boshidan kechirayotgan solikning oldida turgan burchlariga uyg'un keladi Ayni maqomda solikdan qoM var'asi, ko'z var'asi hamda qalb var'asiga qat'iy rioya qilmoq talab etiladi. «Var'a»- arabcha so'zboMib, «parhcZ qilmoq» ma'nosini anglatadi. Bu maqomda bo'lgan solikning qoMi nopokliklardan xoli bo'lishi, ko'zi nomahramga qarashdan tiyilishi hamda solik qalban

man' etilgan ishlarni qilmasligi lozim. Ko'rinadiki, shoir ruboiyda o'zining olijanob axloqiy-tamimiy mohiyat kasb etuvchi fikrlarini budiiylashtirgan. Bunday ruboiylarni Pahlavon Mahmud ijodida yana ko'plab uchratish mumkin. Quyida ulardan ayrim namunalar keltiriladi:

Otashki, alanga mezanad sinai most,  
Daryoki, chu mavj mezanad didai most.  
In ko'zagaronki, ko'zaho mesozand,  
Az xoki barodaroni derinai most.

Mazmuni:

Gurkiragan olov - dilim yo'ldoshi,  
To'lqin urgan daryo - ko'zlarim yoshi.  
Ko'zagarlar yasayotgan har ko'za -  
Ko'hna do'stlar xoki - qo'li yo boshi.

Yana:

Se sad Ko\*hi qofro ba havon sudan,  
Ba toqi falak bo xnni d3 andudan,  
Sad sol asiri bandi zindon bndan,  
Beh z-on Id dame hamdami nodon budan.

Mazmuni:

Uch yuz Ko'hi qofni kelida tuymoq,  
Dil qonidan bermoq falakka buyoq.  
Yoinki bir asr zindonda yotmoq, -  
Nodon subhatidan ko'ra yaxshiroq.

Pahlavon Mahmudning mazkur ruboiylari shoiming ilm-fan, shariati islomxya, badiiy adabiyot va tasawuf ta'limoti bilan jiddiy shug'ullanganligi hamda fors-tojik shoiri Umar Xayyomning izidan borib, mboiy janri nafisligini oshirishda buyuk salafidan so'ng dong taratganligini dalillaydi. Shoiming abadiy uyquda yotgan manzili-maqbarasining ziyoratgohga aylanishi, xalqimizning yuksak badiiy salohiyat sohibi bo'lgan so'z sao'atkori, ulug' jamoat arbobi, avliyosifat orif shaxs hamda saxovatli insonparast Pahlavon Mahmudga hurmatining ramziy ifodasidir.

XIII asr va XIV asr boshlarida yaratilgan adabiy asariar o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida alohida bosqichni tashkil etadi. Chingiz istilosi va mo'g'ul xonlari istibdodi o'ita Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayotiga qanchalik zarar yetkazgan bo'Msa, ma'avviy-madaniy hayotiga ham shunchalik, hatto, undan-da ancha ko'proq talafot yetkazdi.

Ko'pchilik ijodkorlar yurt ozodligi uchun olib borilgan janglarda vafoi etdi. Ba'zilari boshqa mamlakatlarga ko'chib ketishga majbur bo'ldi. Shunday bo'lsa-da, bu davrda o'zbek mumtoz adabiyoti ma'lum bir tarixiy taraqqiyot bosqichini o'tadi. Turii janriarda ijod etila boshlandi. Ayniqsa, turkiy adabiyotga g'azal, qasida janrining kirib kelishi. «Qisasi Rabg'uziy»day yirik hajmli nasr namunasining ijod etilishi xalqimizning ma'naviy-ma'rifiy, adabiy-madaniy hayoti uchun muhim ahamiyat kasb ctadi.

Shu o'rinda yana bir achchiq haqiqatni ro'yi rosi c'irof qilish mavridi kekii. XIII asr va XIV yuz yillik o'rtalariga qadar bo'lgan davr badiiy so'z san'ati tarixi oldida adabiyotshunoslikning katta qarzi ham bor. Biz ko'proq zikri o'tgan bosqich adabiyoti manzaralari xiyraligini mo'g'ul istilosi aybi sifatida sharhlab kclamiz. Mazkur omilning haq ekanligi shubha uyg'otmaydi, albatta. Ammo vatanni tark ctib, o'zga yurtlarda uqubatda yashab, ona-tuproq sog'inchini qalb-qalbida asragan, hijron ohanglarini misralari bag'rida muhrlab qoldirgan qalamkashlar ma'naviy merosi ustida deyarli bosh qotirayotganimiz, Alg'oniston, Eron, Hindiston kabi davlatlarning xazinalarida saqlanayotgan nodir durdonalarni tadqiq qilayotganimiz yo'q. Keyingi 15-20 yil ichida shu davrga doir yangi nom yoxud asar haqida toza gap aytilmadi. Badriddin Chochiyday ulug' ajdodimizning mhi poki, noyob ma'naviy merosi bizdan madad kutayotir. Afsuski, ayni jabhada bu ulug' alloma yagona emas. Ular bizdan shafqat, fidoyilik, mehr umidoridir. Istiqloq bergan shart-sharoitdan oqilona istifoda etish, cslatilgan sohada kashfiyotlar qilish "barchamizniki bo'lgan shu aziz Vatanning\*" (I.Karimov) bizning zimmamizga yuklagan ulkan mas^uliyatidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Mo'g'ullar istilosining o'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy-madaniy hayotiga ko'rsatgan salbiy ta'siri haqida so'zlang.
2. Xalq ozodlik harakatining faol ishtirokchilari va rahbarlaridan kimlarni bilasiz? Ularning ibratli faoliyati haqida gapirib bering.
3. Bu davrda yozilgan asarlar o'zbek tilining keyingi taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
4. XIII-XIV asr o'rtalarida boshqa mamlakatlarga borib ikki, uch va to'n tilda ijod qilgan shoirdan kimlarni bilasiz?
5. Naanidrdin Rabg'uziy va uning «Qfsaa Rabg'uziy asari haqida so'zlang.



6. «Qisasi Rabg'uziy»dagi qissalarning mushtarak va o'ziga xos xususiyatlarini izohlang.

7. «Qisasi Rabg'uziy» tarkibidagi sh  riyana namunalaridan parchalardan yod ayting va sharhlang.

8. Pahlavon Mahmud va uning ruboiylari haqida nimalami bilasiz?

9. Pahlavon Mahmud ruboiylaridan yod ayting va tahlil qiling.

#### Mav'uga oid tayanch tushunchalar

Chingizxon. Muhammad Xorazmshoh. Jaloliddin Mangubcrdi. Temir Malik. Najmiddin Kubro ibratL «Guldursun» rivoyati. Mahmud Tarobiy. Xusrav Dchlaviy. Badrididdin Chochiy. Muhammad Avfiy. Jaloliddin Rumi. Mulamma'-shir-u shakar. «Qisasi Rabg'uziy». Nosuriddin To'qbug'abck. «Qissasi Odam — safiy alayhissalom». Sulaymon qissasi. Sulaymon va qarinchqa. Luqmoni hakim. Sulaymon va Bilqis. Sulaymon uzugl SulaymontaxtL Pahlavon Mahmud. Puiyoyvaliy. Qitoliy. «Kanzul haqoyiq»

#### Adabiyotlar

1. Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: «o'qituvchi», 1994.

2. Vohidov R., Mahmudov M. Iymon—qalb gavhari. Toshkent: «Ma'naviyat», 1999.

3. Vohidov R. Qasoskorning nomi barhayot. (Mahmud Tarobiy qo'zg'alonining 750 yilligi) Buxoro, 1988.

4. Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: «o'qituvchi», 1976.

5. Nosuriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1991 .

6. Nosuriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Ikkinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1992 .

7. Ochilov E. Pahlavon Mahmud mboiylarida futuwat g'oyalari. «o'zbek tili va adabiyoti», 1999, 2-son, 21-28-betlar.

8. Safarova H. Hazrati Yusuf - go'zallik timsoli. Toshkent Islom univrsiteti nashriyoti-2003. 120 bet.

9. o'/bck adabiyoti tarixL1-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 168-186-betlar.

10. Haqqul I. Hadis haqiqati va talqin xilma-xilligi. «o'zbek tili va adabiyoti», 1996, 4-son, 23-25-betlar.

V-BOB  
XIV ASR o'RTAIARIDAN XVII ASRGACHA Bo'LGAN DAVR  
o'ZBEK ADABIYOTI

5.1. Temur va temuriylar davlatning asoslanishi. Davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-adabiy hayoti. Adabiy tur va janriar taraqqiyoti

XIV asr o'italaridan XVII asrgacha bo'lgan davr o'zbek xalqining madaniy hayoti, ayniqsa, turid y til va shu lisonidagi adabiyot ravnaqi tarixida tub burilishlar hosil qilgan, o'ta sermahsul va nihoyatda muhim adabiy hodisalarga serob bosqich bo'ldi. Bu davrda badiiy adabiyot, musiqa, naqqoshlik, me'morchilik, tasviriy san'at hamda ilm-fan sohasida beqiyos yutuqlarga erishildi. O'rta Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning tubdan o'zgarishi, jamiyat taraqqiyoti uchun siyosiy jihatdan ancha barqaror holatning vujudga kelishi, o'zbek xalqining yagona millat bo'lib shakllanishini tezlashtirdi. Ilm-fan, madaniyat rivojini kafolatladi.

Mo'g'ullar istibdodiga qaishi ozodlik harakatlari Movarounnahr va Xurosonning turli hududlarida davom etdi. Mahmud Tarobiy rahnomoligidagi xalq qo'zg'olonidan tortib Oltin o'rda xonlari zulmiga qaishi murosasiz kurashlarda namoyon bo'lgan norozilik chiqishlari, nihoyat, tarixda «Sarbadorlar» deb nom olgan keng xalq harakatining vujudga kelishiga asos bo'ldi. «Sarbador» so'zining «boshimizni dorga tikdik» degan ma'noni anglatishi istilochilarga qarshi o'ta jiddiy, murosasiz kurashlar olib borishga kirishilganligidan dalolat berardi. Shunday janglar natijasida sarbadoriar harakatining rahbari Xo'ja Yahyodan taslim bo'lishni talab qilgan Xulogular xonadoniga mansub Tog'ay Temuixon o'ldiriladi. Sarbadoriar (poytaxti Sabzavor viloyati bo'lgan) o'z davlatlarini g'aybiy Xurosonda barpo etadilar. 1365 yilda Samarqand ham ular tomonidan bir muddat idora etiladi. 1381 yilda esa 43 yil umr ko'rgan sarbadoriar davlati Sohibqiron Amir Temur davlatiga qo'shilib ketadi. Shunday qilib, poytaxti Samarqand bo'lgan markazlashgan Amir Temur davlatining vujudga kelishi mo'g'ullar istilosiga bariiam beradi. Temuriylar hukmronligi davrida Maricaziy Osiyoda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy hayotning ancha barqarorlashuvi madaniy hayotning qayta tiklanishi va ravnaq topishiga keng imkoniyatlar yaratdi. Taniqli adabiyotshunos A.Hayitmetov buni quyidagicha

izohlaydi: «Ulug' davlat arbobi va lashkarboshi Amir Temur hamda uning xalqlari hukmronligi davrida o'rta Osiyoda kuchli va yagona davlat yuzaga keldi. Bu davrda tarixda birinchi marta Movaraunnahr va Xurosondagi o'zbek qabilalari bir xalq, bir millat sifatida o'zaro biriasha boshladilar. o'rta Osiyoda katta etnik guruhni tashkil etgan bu xalq Temur va temuriylarni har tomonlama suyb turgan asosiy kuch edi. Temur va uning avlodlari. avvalo, ana shu xalq nomidan ish ko'rar. o'zlarini shu xalqqa mansub deb bilardilar. Temur va temuriylar davrida turkiy xalqlar orasida katta siyosiy va madaniy jonlanishning yuz berishi sababi ham avvalo. shunda edi. Menimcha. tarixda hech qachon, hatto XVIII-XIX asrda ham o'zbeklar XV asrdagidek katta xalq bo'lib, shunday katta hududdagi buyuk bir davlatga biriashmagan edi. Xususan, Babr, Hirot yaqinidagi o'zbeklarning Movaraunnahr o'zbeklari bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy yaqinlashuv o'zbek xalqi tarixida katta voqea bo'lib, o'zbek adabiyoti tarixida chuqur iz qoldirdi. Alisher Navoiydek buyuk shoir va mutafakkirning o'zbek adabiyoti va adabiy tili taraqqiyotida ulkan hissa qo'shgan noyob ijodkorning o'zbekiston hududida emas, Hirotida nash'-u namo topgani va faoliyat ko'rsatganini ayrimlari qayd qilingan omillar bilan izohlash mumkin. Xurosonda bu davrda faqat Alisher Navoiy emas, Mavlono Lutfiy (Lutfiyning toshkentlik ekani keyinroq aniqlandi - R.V, H.E), Gadoiy, Atoiy kabi o'zbek shoirlari ham yetishganligini unutmazlik kerak» (Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. Toshkent. 1993,97-bet).

Sohibqiron Amir Temur Qora, Egey, o'rta Yer dengizidan to Hindistonning sharqigacha, Mo'g'uliston va Xitoygacha, Hind okeanidan to Ural tog'larigacha, Moskva ostonasidan Dncpr bo'ylarigacha bo'lgan juda katta hududni qamrab olgan buyuk saltanatga asos soldi. Temur davlatining poytaxti Samarqand sharqning eng go'zal shaharidan biriga aylandi. Buyuk jahongir Amir Temur kosib va hunarmandlarni, ilm arboblari, shoir va san'atkoriarni qo'lib-quvatladi. Movaraunnahrning Samarqand, Shahrisabz, Turkiston kabii shaharlarida juda katta m  $\square$  morii shootlar barpo qilindi.

Bu ishlariga istilo qilingan mamlakatlardan keltirilgan hunarmandlar va olimlar ham jalb etildi. Ma'lumki, Amir Temur Xitoyga qarshi lashkar tortib o'troiga borganida, 1405 yilning 18-fevralida olamdan o'tadi. Sohobqiron amirzoda Pirmuhummadni valiahd qilib tayinlagan edi. Temuriyodalar uning vasiyatiga amal qilishmadi. Natjjada Temur

davlati parchaianib ketdi. Uning tarkibidagi ko'p o'lkalari alohida davlat maqomini qo'lga kirita boshladi. Temurning avlodlari ixtiyoriga Xuroson va Movarounnahr mamlakatlarigina qoldi, xolos.

Amir Temurning vafotidan so'ng ikkiga ajralgan Hirot poytaxt Xurosonni 1409-1447 yillarda Shohiuh Mirzo, Samarqand poytaxt Movarounnahmi esa uning o'g'li Ulug'bek Miizo 1409-1449 yillarda idora qilishdi. Temuriylar davlati ikki yirik hokimiyatga ajralgan bo'lsa-da, har ikkala mamlakat o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy aloqalar tobora yuksala bndL Hirot va Samarqand yirik madaniy markazga aylandi. Ayniqsa, Ulug'bek Mirzo ma'rifatparvar hukmdor sifatida juda muhim ilmiy-madaniy ishlarni amalga oshirdi. Amir Temur zamonida qurilishi boshlangan «Bibixonim» masjidi, «Go'ri Amir» maqbarasi va Shohizinda binolari majmui Ulug'bek Mitzoning sa'y-harakatlari bilan nihoyasiga yetkazildi. Bulardan tashqari, bu ulug' hukmdor «Chil ustun» («Qirq ustun»), «Bog'i maydon» kabi bir nechta bog'lar baifo qilib, obodonchilik ishlariga diqqatini qaratdi. Ulug'bek Mirzoning Buxoro, Samarqand, □ i j d u v o m boshqa joylarda qurdiigan madrasalari ilmiy-ma'rifat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

1424 yilda Muhammad Tarag'ay (Ulug'bek) nujum ilmini teran o'rganish maqsadida Samarqanddagi Obi rahmat suvi yonidagi tepalikda uch qavatli muhtasham rasadxona barpo etdi. U yerda Qozizoda Rumiy, □ i y o s i d d i f a m s h i d, Ali Qushchi kabi olimlar ishtirokida sayyoralar olamining sirini aniqlab, 1018 ta yulduzning holat-harakatini o'rganib chiqishadi. Buyuk olimning «Ziji jadidi Ko'ragoniy» («Ko'ragoniyning yangi yulduzlar jadvali») ana shu kuzatishlari asosida vujudga keladi. Shoh va olim Ulug'bek Miizo san'at va adabiyot bilan shug'ullanar, san'atkorlar va shoirlarga homiylik qilar, Alisher Navoiy ta'biri bilan aytganda, «Gohi nazmga mayl q'urardi» (MAT.13-jild. 166-bet) 1447 yilda Shohruh Miizo vafot etadi. Oradan ikki yil o'tgach, 1449 yilda ulug' olim va hukmdor Ulug'bek Mirzo o'z o'g'li Abdulatif Miizo tomonidan (bajali qatl etiladi. Bu voqealar temuriy shahzodalar o'rtasida toj-u taxt kurashini yanada kcskin q'uradi va ayj oldiradi. 1450 yilda ota taxtini egallagan padarkush Abdulatif ham o'ldiriladi. Uning saltanat taxtidagi hukmronligi bor-yo'g'i olti oy davom etadi, xolos. Temuriy shahzodalar o'rtasidagi toj-u taxt uchun olib borilayotgan kurashlar 1450 yilning boshlarida ancha kamayib qoladi. Xuroson 1451-1457 yillarda Shohruhning nabirasi Abulqosim Bobur Mirzo, Movarounnahr esa 1452 yildan e'tiboran

Mironshohning nabirasi Abusaid Miizo ixiiyoriga o'tadi. Abulqosim Bobur Mir/o Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroga homiylik qilgan temuriy hukmdorlaridan biridir. U vafot etgach, 1457 yikla Abusaid Mirzo Xuroson va Movarounnahrni birlashtirishga muvafTaq bo'ladi. Temuriy hukmdoriaridan faqat Abusaid Mirzogina Alisher Navoiyga yaxshi munosabatda bo'lmagan. U Hirot hukmdori sifatida Husayn Boyqaro uvlodlari, jumladan, uning maktabdosh do'sti Alisher Navoiyni o'ziga oshuddiy dushmon deb bilgani uchun ham ulug' shoimi Xurosondan uzoqlashtiradi. Bu haqda Zaxiriddin Muhammad Bobun «Bilmon, ne jarima bila sulton Abusaid Mirzo Hiridin ixroj qildi» (Bobumoma. Toshkent, 1960, 233-bet), - deya munosabat bildiradi.

1469 yilning boshlarida   arbi<sup>2</sup>ronni ishg'ol etish uchun olib borilgan kurashlarda Abusaid Miizo mag'lubiyatga uchraydi va fojeali o'ldiriladi. Shu yili Hirot taxtini egallagan Umaishayxning nabirasi Sulton Husayn Boyqaro Xurosonda hukmronlik qila boshlaydi. Movarounnahr esa Abusaid Mirzoning o'g'illari Sulton Ahmad, Sulton Mahmud va Umarshayxlar tomonidan bo'lib olinadi.

Sulton Husayn Boyqaro davrida Xuroson poytaxti Hirot yirik madaniy markazga aylanadi. Bu davrda ilm-fan, sa'o'at, badiiy adabiyot rivojlandi. Albatta, bunday jiddiy ijobiy o'zgarishlarda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylaming ham xizmatlari nihoyatda ulug'dir. Temuriy hukmdor hamda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning sa'y-harakatlari bilan poytaxtda iqiidorii shoir-u olimlar, hunarmandlar to'planadi. Bir qancha madrasalar, madaniy va sog'lomlashtirishga qaratilgan inshootlar baipo ctiladi. Husayn Boyqaroning o'zi ham «Husayniy» taxallusi bilan ijod qilib, dilbar she'riar yaratadi. Uning «Devon» va «Risola» asari bizgacha yetib kelgan. Bu hukmdor san'at va adabiyot ahliga homiylik qilish bilan bir qatorda, manbalarda qayd etilishicha, ijod ahliga qarata turkiy tilda asariar yozish haqida farmon ham chiqaigan.

XV asming oxirlariga kclib, temuriy daviatlari tobora inqirozga yuz tuta boshladL Ayniqsa, Movarounnahming paichalanishi bu inqirozni ancha tezlashtirdL Sirdaryoning quyi oqimida yashovchi o'zbeklar AbuLxayming o'g'li Muhammad Shayboniyxon tarafiga o'ta boshladilar. Movarounnahida temuriy hukmdorlarini biriastira oladigan shahzoda yoki podshoh bo'lmaganligidan foydalangan Shayboniyxon 1499 yikla Buxoroni, 1500 yilda Samarqandni, 1505 yilda Xorazmni o'ziga bo'ysundiradi. 1506 yilda Husayn Boyqaro vafot etgach, Xuroson ham parchalana boshladi. 1507

Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»simng vujudga kelishi o'zbek nasrining ane ha taraq qiy etganligini dali ilaydi. Shunday qilib, bu davrda juda ko'p she'riy shakl bilan birga badiiy nasrning nodir namunalari ham vujudga keldi va takomillashdi.

## 5.2. Adabiy aloqalar. Tarjima adabiyotl va adabiyotshunosik asarlari

□ oyaviy-ma'navi sharchashmalari Qur'oni karim, Hadisi sharif va tasavuf ta'mimoti hisoblangan Sharq adabiyoti namoyandalari badiiy ijodida adabiy ta'sir, adabiy aloqalar masalalari g'oyatda muhim ahmiyat kasb etadi. Mumtoz she'riyatda g'oyani qay holda rangin ifodalani shi she'rning badiiyatini belgilovchi omil ekan, shubhasiz, Sharq xalqlarining mumtoz ijodkorlari bir-birlarining adabiy tajribalaridan ilhomlandilar, Ug'or adabiy an'analarni davom ettirib, uning yuksalishiga o'zlarining hissalarini qo'shdilar.

XIV asr o'rtalaridan XVU asigacha bo'lgan davr o'zbek mumtoz adabiyoti o'ziga qadar shakllangan Sharq xalqlari adabiyoti ilg'or an'analarni teran o'rganib, kamol toptirgan, ayni choqda, keyingi bosqich shoirlari uchun maktab bo'larli adabiy meros qoldirgan muhim jarayondir. Bu davrda Rudakiy, Firdavsiy, Fariduddin Attor, Jaloluddin Rumiy, Xoqoniy, Nizomiy, Salmon Sovjyiy, Xusrav Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz va Kamol Xo'jandiy singari buyuk Sharq so'z ustalarining asariari turii xalq vakiolari tomonidan sevib o'qUar, Movarounnalir, Xorazm, Xuison, Eron, Ozarbayjon, Hindiston va boshqa yuitlaming kotiblari tomonidan kitobat qUinar, musawirlari tomonidan asariari minatyuralar bilan ziynatlanar, tazkiralarda bu ulkan istc'dod sohiblari haqida maMumotlar berilardi. Zikri o'tgan davida ijod etgan Lutfiy Shoshiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi shoirlar Sharq adabiyotining uiug' namoyandalari Hoftz va Sa'diy singarUar qatoridan o'rin oladi. Mashhur Ozarbayjon shoiri Nizomiy Gaiyaviy asos solgan xamsachUik an'anasi bu davrda o'zining cng yuksak cho'qqisini zabt etdi. Haydar Xorazmiyning «Gulshanul-asror» dostoni Nizomiy Gaiyaviy «Panj ganj»ning ilk dostoni «Maxzanul-asror»ga javobiya taizida turkiy tilda bitildi. Ulug' fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiy o'zining «Haft avrang» asari bUan xamsachilik taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tardi. Turkiy tilda Alisher Navoiyning «Xamsa» asari vujudga keldi. Shuningdck, bu an'anani davom

citirgan marog'iiik shoir Mavlono Ashraf Alisher Navoiyning tahsiniga sazovor bo'Mgan «Xamsa»sini yaratdi.

Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiyning qalb daftari varaqlanar ekan, unda buyuk mutafakkirning o'z ustozlari sha'niga aytilgan ko'piab dil so'ziari, haroratli satriari ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Nuriddin Abdurahmon Jomiy, Mavlono Lutfiy, Shayx Muslihiddin Sa'diy, Shamsuddin Xoja Hofiz Shcroziy singari Sharq she'riyati allomalariga bo'lgan yo'lqinli muhabbati yorqin sezilib turadi. Mubolag'asiz aytish mumkin, Alisher Navoiyning biron bir asari yo'qki, unda o'sha buyuklar sharafi ulug'lanmagan bo'lsin! Shu nuqtai nazardan, uning «Xamsa»si katta ahamiyat kasb etadi. «Hayratul-abror» dan ko'chirilgan mana bu satriarni his-hayajonsiz mutoala qilish imkondan tashqaridir.

Menld talab yo'lida qo'ydiin qadam,  
Bordur umidimki, chu tutsam qalam.  
Yo'Idasa, bu yo'Ida Nizomly yo'lum,  
QoMdasa, Xusrav bila Jomiy qo'Ium,  
Nukta sururida ravo ho'lmag'ay,  
Buki Navoiyga navo bo'lmag'ay.

(Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent, 1960, 32-bct)

Ko'rinadiki, Alisher Navoiy so'z mulkining ma\*ruf dostonarolaridan ma'naviy madad so'raydi, ular nihi va asarlarining ma'naviy-ma'rifiy xayrixohligiga katta umid bog'laydi. o'zbek, tojik, ozaraoayjon, hind shoirlari ijodida qufoniy-irfoniy g'oyalar hamda xalq og'zaki ijodi ta'siri tobora teranlashib boradi. Markaziy Osiyo xalqlari yozma adabiyotida sayyor mavzularga murojaat ctish ham o'zaro adabiy aloqalaming bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Bu hodisa davr ijodkoriari tomonidan yaratilgan asariarda o'z ifodasini topishi bilan bir qatorda, keyingi davr shoiriari ijodida yanada takomillashtiriladi. Jumladan, o'zbek shoiri Durbekka nisbat beriladigan «Yusuf va Zulayho\* asari mavzuiga Ozarbayjon shoiri Xatoiy, tojik shoiri Abdurahmon Jomiylar murojaat qilib, an'ana zaminida yangi ijodiy asar bunyod qildilar. Shuningdck, Xoja Imomuddin Lohuriy, tojik shoiriari Xotifiy va Hiloliy, Ozarbayjon shoiriari Fuzuliy va Haqiriy hamda yana bir qator qalamkashlar «Layli va Majnun» mavzuini qalamga olishdi. Bu sayyor mavzular xalqlar orasidagi do'stlik. adabiyotlar o'rllasidagi adabiy aloqalar rishtalarini yanada mustahkamladi.

XV asrning zabardast shoirlari Nuriddin Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning do'stlik hamda ijodiy hamkorlik munosabatlari o'zbek, tojik adabiy aloqalarini yanada yuksak pog'onaga ko'tardi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning ikki tilda ijod qilishi bu borada muhim ahamiyat kasb etdi. Alisher Navoiy ijod maktabining tojik, turkman, ozarbayjon va yana qator turkiy xalqlar adabiyoti rivojiga ko'rsatgan ijobiy ta'sirini akademiklar A.M.Mirzoyev, H.Orasli, B.A.Qoriyev singari yirik adabiyotshunoslar ilmiy o'rganib, adabiyotshunoslik fani uchun nihoyatda zarur bo'lgan qimmatli mulohazalarni bayon etdilar. A.M.Mirzoyev Alisher Navoiyning fors-tojik adabiyoti oldidagi xizmatlari haqidagi qarashlarini xulosalar ekan, yozadi: «Shu tariqa Alisher Navoiy nafaqat turkiy adabiyotning buyuk bir namoyandasi, adabiyot va sao'at ahlining homiysi hamda XV asming ikkinchi yarmidagi Movarounnahr, Xuroson va Eron xalqlarining ilmiy- adabiy va sao'ati taraqqiyotiga qudratli asoschi bo'libgina qolmay, balki Abdurahmon Jomiydan keyin, XV asr fors-tojik g'azalchiligining eng buyuk vakillaridan biri sifatida, bizning adabiyotimiz tarixidan ham munosib o'rin oladi\* (Mirzoyev A. Foni va Hofiz.-«Navoiy va adabiy ta'sir masalalari». Toshkent, 1968, 62-bct). Xuddi shuningdek, Ozarbayjon adabiyoti ravnaqida ham Alisher Navoiy ijodidan bahramand bo'lish alohida ahamiyat kasb etadi, deyish mumkin. Jumladan, shoir Muhammad Fuzuliy o'zining «Layli va Majnun» dostonida Alisher Navoiy an'analarni davom ettiribgina qolmay, uni takomillashtirdi.

o'zbek shoirlarining nomachilik bobidagi yutuqlari ozarbayjon shoiri Xatoyning «Dahnoma» asarini yozishga, Amiriy, Yaqiniy, Ahmadiy va boshqalarning munozaralari Fuzuliy shu janrda bir necha asar yozishga ilhomlantirdi. Turli xalq bming shoiriari bir-birlarining asariariga nazira yozdilar, g'azallariga taxmis bitdilar, tazmin qildilar. Mavlono Lutfiy va Alisher Navoiy kabi shoirlar fors-tojik tilida ham ijod qilgan bo'lsalar, tojik shoiri Binoiy o'zbek tilida asariar yozdi (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 1976, 221-bet).

Bu davida tajjima adabiyoti ham bir qator muvaffaqiyatlam qo'iga kiritdi. Ayniqsa, erkin tajjima borasida Qutb Xorazmiy tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan Nizomi Ganjaviyning «Xusrav va Shirin» dostoni hamda Sayfi Saiyoi tomonklan Shayx Sa'diy «Guliston»ini «Guliston bit-turidy» nomi bilan tajjima qilishi yuksak ma'naviy ahamiyatga molik. Shuni ngdck, Ma'sud ibn Ahmad Sa'diy Shcroziyning «Bo'ston\* asarini tuikiy tilga o'giiidL «Malikul-



«Mavlono Lutfiy esa Sharofiddin Ali Yazdiyning «Zafamoma»si asosida turkiyda o'n ming misra hajmidagi qahramonlik dostonini yozadL

XV asr o'italaridan XVII asrgacha bo'Igan davrda Sharq adabiyoti, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida turli janrlarda badiiy jihatdan mukammal asarlar vujudga keldi. Bu hodisa o'z navbatida adabiyotshunoslik fanining taraqqiy etishida keng imkoniyatlar yaratdi. Ayni davrda ham adabiyotshunoslik hamda adabiy tanqid o'ziga xos yo'nalishda, turli-tuman shakllarda namoyon bo'ladi. Taniqli shoirlarning asarlarini to'plash, kitobat qilish ana'anasi davom etadi. Jumladan, temuriy hukmdorlaridan Shohruh Mirzoning uchinchi o'g'ii Boysunqur Miizo rahbarligida fors-tojik shoiri Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma»sining bir necha qo'lyozmalarini chog'ishtirish asosida ishonchli mukammal matn vujudga keltiriladi. XV asming ikkinchi yarmida Xusrav Dehlaviyning kichik she'riy asarlarini to'plab, alohida devonlar hoida tartib berilishi, ko'paytirilishi ham muhim adabiy hodisadir. Shuningdek, XIV-XV asrlar adabiyoti bo'yicha yangi tazzkiralar tuzildi. Zamonasining iqtidorli olimi va shoiri Faxriy Hirotiy «Rudoiful-ash'or» («Radifdosh she'rlar») bayozini yaratdi. Navoiy asarlari asosida «Badoyiul-lug'at» kitobi vujudga keldi.

Mazkur davrda adabiy-tanqidiy qarashlar faxriya, debocha, manoqib, turii she'riy parchalar, she'r va shoirlar haqidagi maxsus asarlar, tazzkira va tarixiy kitoblar tarkibida rivoj topdi. Bu hodisa oldingi davrlarga qaraganda, adabiyotshunoslikning ancha ravnaq topganligi hamda adabiy-tanqidiy qarashlarni ifodalashda aniqUkka e\*tibomning birmuncha kuchayganUgini ko'rsatadi. Chunonchi, aruz vazni, qofiya, muammo janri va adabiyotning boshqa dolzarb masalalari haqida bir necha asarlar vujudga keldi. Shayx Ahmad Taroziyning she'riy janrlar, san'atlar, qofiya, muammo hamda turkiy aruzga doir risolalarini o'zida mujassam etgan «Funun ul-balog'a» kitoblari, Yahyo Shaybaniyning amzga doir ikki risolasi, Sayfi Buxoriyning «Aruz» risolasi, Kamoliddin Husaynning muammo haqidagi risolasi, Abdurahmon Jomiyning muammo (muammoga doir uch risola) va qofiya hamda amzga doir risolalari, Alisher Navoiyning «Mezonu!-avzon», «Majolis un-nafois» va «Risolai muammo» asarlari, Bobur Mirzoning («Muxtasar») amz risolasi, Hiloliyning «Risolai qofiya»si, Atoullah Husayniyning «Badoyi' us-sanoyi'» asari kabilardan shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning rang-barang janrdagi

asarlarida, Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoyi\* ul-vaqoc'», Zahiriddin Muhammad Bobuming «Bobumoma»sida adabiyot tarixi va nazariyasiga oid nodir ma'lumotlar, fikr-mulohazalar bildiriladi.

Abu Mansur as-SaoUbiyning «Yatimat ad-dahr\* asari tazkira janrining ilk namunasi bo'lsa, asli buxorolik bo'lib, keyinchalik Hindistonda muqim yashagan Muhammad Avfiy XIII asming birinchi choragida «Lubob ul-albob» («o'zaklarning o'zagi») tazkirasini yozgan edi. XV asr esa tazkirachUik taraqqiyotida alohida bosqich bo'ldi. Bu davrda Uk turkiy tazkira Shayx Ahmad bin Xudoydot Taroziyning «Fununul-balog'a» («Yetuklik ilmlari») nomli asari (hijriy 840, milodiy 1436-1437 yillarda) dunyo yuzini ko'rdi (Qarang: Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent, 1996, 19-26-betlar). AslidaShayxAhmadTaroziyning«Fununul-balog'a» asariga nisbatan qo'Mlangan tazkira atamasi nisbiy mohiyat kasb etadi. Chunki muallif o'z davri ijodkorlari haqida maxsus ma'lumot berishni o'z oldida vazifa qilib qo'ygan emas. U she'riy janr, sao'atlar va aruz haqida nazariy mulohazalarni bayon qilarkan, o'z nazariy mulohazalarini tasdiqlash maqsadida turli zamonlarda yashagan turkiygo'y hamda forsiyzabon shoirlar she'rlaridan misollar tanlaydi. Ana shu tariqa «Funun ul-balog'a» sh  riguldasta-tazkirani eslatadi. Shuningdek, Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» va Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» hamda «Nasoyim ul-muhabbat» asarlari bu davida yaratilgan tazkiralarning eng mumtozlari sanaladi. Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston» asari ham tazkirachUik taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. Mazkur asaming yettinchi ravzasi (bobi) tazkira taizida yozilgan bo'lib, unda qirq shoir-u adiblar haqidagi ma'lumotlar jamg'arilgan. Bu yodnomalar keyingi davr tazkirachilik taraqqiyotiga Uobiy tuttki berdi.

### 5.3. Xorazmiyning «Muhabbatnoma»asari, unlng badilyati

Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandalaridan biridir. Bu iste'dodli ijodkorning hayoti va faoliyati, adabiy merosi haqidagi maMumotlar juda kamy etib kelgan.

Shoiming hozircha bizga maMum yagona asari «Muhabbatnoma»ning muqaddima va xotimasida uning shaxsi qisman bo'lsa-da, o'quvchiga tanishtiriladi. Shuningdck, adabiyotshunos N.Mallayevning qayd etishicha, shoirning «Muhabbatnoma» asariga ilova q'Uingan she'riy «hikoyat» ham mayjud bo'Mib, unda ijodkoming Sharq mamlakatlariga sayohatga chiqqanligi, jumladan, Rum va Tayfundan o'tib, bir do'sti

bilan Shomga safar qilganligi haqida maMumot beriladi (MaUayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 227-228-betlar).

Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari juda ko'p shaiqshunos olimlarning e'tiborini o'ziga qaratadi. Jumladan, A.M.Samoylovich, M.F.Ko'pmlizoda, A.M.Shhcibak kabi horijiy tadqiqotchilar bu borada qiziqarii Umiy izlanishlar d\*#b borishdi. Shuningdek, o'zbek adabiyotshunoslaridan S.Qosimov 1950 yilda Xorazmiy ijodi bo'yicha nomzodlik disseitatsiyasini himoya qildi Bulaidan tashqari, N. Mallayevning «o'zbek adabiyoti tarbd»da va boshqa manbalarda shoir liaqida maMumot beriladi.

Xorazmiy ijtxlkorning taxallusi bo'Mib, uning nomi hamon maMum emas. «Muhabbatnoma»da mazkur taxallus bir nccha o'rinlarda keltiriladi. Chumonchi, asar xotimasidagi quyidagi baytlarda uning yozilgan yili ham o'z ifodasini topgan:

«Muhabbatnoma» so'zin munda aytting,  
Qoinug'in Sir yaqosinda bitidira.  
Nazar biria agar Jamsen, gar Osaf,  
«Muhabbatnoma»ni qilsang musharraf.  
o'qig'Ml fotiha dnr qibla yoni,  
Suvyunsun banda Xorazmiy ravoni.  
Bu daftarkim boMubtur Misr qandi,  
Y yetti yuz elli to'rt ichra tugandi...

(Xorazmiy. Muhabbatnoma. Kitobda. Muborak maktublar. Toshkent-1987, 39-bet. Bundan keyingi misollar ham shu kitobdan olinadi va tegishli betlar qavs ichida ko'rsatiladi. - R.V.,H.E.).

Shoir «Muhabbtoma»ning aksariyat qismini Sirdaryo bo'yida yozganligini c'tirof etadi. Asaming yozilgan joyi masalasiga kelganda, tadqiqotlarda Sirdaryo bo'yidagi Sig'noq shahri tilga olinadi (o'zbek adabiyoti tarixi. I-tom, Toshkent, 1978,187-bet). Ijodkoming taxallusi uning Xorazmda tugMlib o'sganligini dalillaydi. Shunday qilib, asar hijriy 754 yilda (melodiy 1353-1354 yillarning qish faslida) Sirdaryo atrofida yozilgan.«Muhabbatnoma\* Oltin o'rda hukmdorlaridan boMgan Muhammad Jonibckning (1342-1357) Sirdaryo muzofotidagi amaldori Muhammadxojabckning taklifi bilan qish faslida ijod ctilganligi asarda shoir tomonidan quyidagicha bayon ctilgan:

Tabassum qildi, aydi: «Ey faloni,  
Keturgil bizga loyiq arinug'oni.  
Ko'ngul balirinda ko'p gavharlaring bor,

Ochunda porsiy daftariaring bor.  
 Muhabbat nardini ko'plardin uttung,  
 Shakartek til bila olamni tuttung.  
 niarmankim, bizing til birla paydo  
 Kitobe aylasang bu qish qotimdo.  
 Kim ush eltek kechar ayyomi foniy,  
 Jahonda qolsa bizdin armug'oni.»  
 Qabul qiidim, yer o'ptim, aydim «Ey shoh!  
 Eshiking tuprogi - davlatli dargoh.  
 Kuchum yetmishcha ko'p xizmat qiloyin,  
 Jahonga ezgu otingni yoyoyin.  
 Bukun tongqa tikin may no'sh qilg'in,  
 Badiha bu g'azalni go'sh qiig'in\* (11-12-b.).

Ko'rinadiki, «Shakartek til bila olamni tut»gan Xorazmiy «Muhabbatnoma»gacha ham badiiy ijod bobida yetarli tajribaga ega qalamkashlardan biri edi. Ikki tilni ham (fbrsiy va turkiy) hayotdan olgan zavqini badiiy va ravon ifodalash darajasida bOgan shoir dastlab zamona /ayliga ko'ra, forsiyda qalam tbratdi. Parchada Muhammad Jonibek tilidan keltirilgan ishoraga muvofiq «Muhabbatnoma» uning turkiydagi dastlabki asari bo'lib chiqadi. Fikrimizcha, bu badiiy uslub qirrasining satrdagi jilosi bo'mog'i lozim. Aslida esa Xorazmiy «Muhabbatnoma»ga qadar ham turkiyda sho'rlar yaratgan ko'rinadl Chunki muayyan tajribaga ega bo'lmay turib, bunday yirik she'riy asami bunyod ctishni tasawuiga sig'dirish dushvordir. Shayx Sa'diy «Guliston»ining Sayfi Saroyi tomonidan qilingan (1390-1391) tajjimasining Leyden universiteti kutubxonasida saqlanayotgan bir qo'lyozmasi tarkibida Xorazmiy taxallusli shoiming quyida matni ko'chiriladigan turkiy g'azali uchraydiki, bu adabiy ma'lumot ham bizning yuqoridagi xulosamiz foydasiga xizmat qiladi.

'l'orazmiy aytur.

Soldi niqob chehratin nl trnki xovariy  
 Bo'ldi yana jahon yuzi oynatek oriy.  
 Tnn nafasig'a urdi qnyoshing shno'i o't,  
 To'Idi aning nasimi bilan ko'k mijmari.  
 Qochti habash cherikl odam qaPasi taba,  
 Chiqti esa ufuq qinidin subh xanjari.  
 Anqosi ko'k qofining ochti ikkinchi bor,  
 YnMnz tuyuri barchasi turdi ari-bari.

Daryoqa cho'kti oy sadaftck ko'rinmas-ush,  
 Sohilg'a tushti Zuhra-yu tiladi Mushtari.  
 Soqiy, qadahni sun dag'i ravonakim,  
 Bo'ldi ravona ko'l: uza xurshid sog\*ari.  
 Ishrat biia jahonni yigitlikta xush kechir,  
 Kim hech kishiga qolmadi bu bevafo qari.  
 Dunyo senga qolurmu, Sulaymong'a qolmadi?  
 Ulldm anga musaxxar edi dev-u ham pari.  
 Xorazmiyning agar tani tuproq bo'lsa ham,  
 Otin tiri tutar jahon ichra so'/Jari

(o'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom. Toshkent, 1978, 188-bet)

Mazkur g'azalning tuikona ohangi va uslubi Xorazmiy sh  riyatini eslatadi. Shunga ko'ra, bu g'azal ham «Muhabbatnoma» muallifiga tegishli, deyish mumkin. «Muhabbatnoma»ning ikki qo'lyozma nusxasi mavjud. Ulardan biri uyg'ur va ikkinchisi arab yozuvida ko'chirilgan. Uyg'ur yozuvidagi qo'lyozma 1432 (835) yilda Yazd shahrida, Mir Jaloluddin degan kishining topshirig'i bilan Boqi Mansur baxshi nomli kotib tomonidan ko'chirilgan. Mazkur qo'lyozmaning 158-177-varaqlaridan «Muhabbatnoma»ga o'rin berilgan bo'lib, qolgan qismida «Sirojul-qulub» («Ko'ngillarning nuri»), «Masala kitobi» («Masal va matal kitobi»), «Rohatul-qulub» («Ko'ngillarning rohati») kabi axloqiy-ta'limiy asariar va Mavlono Lutfiy qalamiga mansub to'rt g'azal keltirilgan.

Asaming arab yozuvidagi nusxasi 1508-1509 yillarda (hijriy 914 yilda) kitobat qilingan. Bu nusxada mustaqil mazmunga ega bo'lgan «xikoyat» asari ikiva taizida keltiriladi «Muhabbatnoma» ning XX asrda chop bo'lgan turli majmua va dais. Jiktoa kiriti'an parchalari uchun aiab yozuvidagi o'sha niKvasi asos qilib olingan. Mazkur nusxadagi «Muhabbatnoma» unga ilova qilingan she'riy «xikoyat» bOan biigalikda, 473 baytdan tarkib topgandir.

Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari muayyan an'analarga ko'ra, Alloh hamdi bilan boshlanadi. Shundan so'ng shoir Muhammad Xo'jabck bilan ko'rishganini bayon qiladi va ikki turkiy hamda bir forsiy g'azal keltiradi. Bulardan keyin «Muhabbatnoma»dan o'rin olgan masnaviy-«Muhammad Xo'jabck madhi» hamda «Vasful-hol aytur» kabl fasllar berilgan bo'lib, bular asaming muqaddimasini tashkil etadl. Asosiy qism nomalardan tashkil topgan. Shoir «Muhabbatnoma» muqaddimasida quyidagi masnaviyni keltirib, maqsad-muddasini o'quvchilari bilan baham ko'radi:

Kitobat boshladim, anjoma yetgay,  
«Muhabbatfloma» Misr-u Sboimga yetgay.  
Bu xon uzra saloyi oma qildim,  
«Muhabbatnoma»ni o'n noma qiiddim.  
Qiloyin ikki bobin porsiy ham  
Kim, atlas to'n yaroshur bo'lsa mu'lam.  
Burun alqissa, bek madhin ayoyin  
Ush andin so'ngra noma boshlag'oyin (13-bet).

Faxriya tarzida bitilgan bu ajoyib baytlarda Xorazmiy asardagi nomalar sonining o'ndan iborat bo'lishini qayd etadi hamda «Muhabbatnoma»ning 2 bobi (nomasi)ni forsiy tilda ijod qilishini ta'kidlaydi. Biroq asarning xotimaviy-o'ninchi nomasidan so'ng keltirilgan quyidagi masnaviyda muallif maqsad-muddaosining o'garganligi ifodalanadi:

Kel, ey soqiy, kcturgil xush sabuhi,  
Kim usbbu dam erur jonning futnhi.  
Icholing bodani gullar so'lisar,  
Tanimiz oqibat tuproq bo'lisar.  
Bu yerga yetti so'z ta'xir bo'Mdi,  
Burun o'n dedim, ul o'n bir bo'ldi... (35-bet).

Ko'chirUgan iqtibosga ko'ra, shoir «Muhabbatnoma»ni o'n noma taizida tarkib bermoqchi bo'lgan. Ammo ijodiy ish jarayoni boshdagi rcjaga tahrir kiritgan va shoir o'n birinchi nomani ham bitishga jazm qilgan. Biroq, negadir, asaming uyg-ur yozuvidagi nusxasida o'n birinchi noma niayjud cmas. Asarning aiab yozuvidagi qo'lyozmaaga tayangan adabiyotshunos N.Mallayev «Muhabbatnoma»ning o'n bir nomadan tuzilganligini qayd ctadi. Darhaqiqat, «Muhabbatnoma»ning chop bo'lgan nusxalari o'n bir nomadan taridb topgan va ulardan uchtasi 4-,8-hamda 1 l-nomalari fors-tojik, qolgan sakkiz maktub o'zbek tilidadir. Aksariyat nomalar- masnaviy-nomadan tashqari, g'azal, kichik soqynomalami ham o'z ichiga oladi. Shuningdek, asar xotimasida «g'azal», «Munojot», «qit'a», «Xotimatul-kitob\*», mustaqil mazmunga cga «Hikoyat», «Iltimosin aytur» kabi sarlavhalar ostidagi parchalar uchraydi. Asar fard bilan yakun topadi. Prof. N. Mallayev Okricha, birinchi noma tarkibida kelgan g'azal Muhammad Xo'jabek tilidan aytilgan ko'rinadi (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 230-bet). Shunday qilib, «Muhabbatnoma» noma, masnaviy, g'azal, qit\*a, madhiya kabi janr namunalaridan tarkib topadi.

«Muhabbatnoma» haqida fikr bildirgan aksariyat mualliflarning ishlarida ayrim munozarali mulohazalar ham nazaiga tashlanadi. Bunday bahsli o'rinlar asarning forsiy nomalari, ayniqsa, o'n birinchi maktubiga tegishlidir. Ko'pchilik mualliflar o'n birinchi maktubning uslub va vaznida asar tarkibidagi o'n nomaga nisbatan qandaydir «begonalik» va «saktalik» ko'rishadi. Aslida esa «Muhabbatnoma»ning turkiy hamda forsiy maktublari

*o'rtasida hech qanday mazmuniy va uslubiy tafovut nazaiga tashlanmagan.*

Turkiy hamda forsiy misralar qiyosiy o'rganilganda yuqoridagi fikriga to'la qanoat hosil qilish mumkin. Xoiazmiy ayrim forsiy misralarni turkiyda va aksincha, turkiy satriami forsiyda aynan berishga harakat qilgan. Aslida yuqoridagi «shubhalar»ning negizi asar boshidagi «o'n» bilan xotimadagi «o'n bir»ga kelib taqaladi. Muallifning bunday tabiiy ishoralarini bu qadar ishonchsizlik bilan qabul qilish esa yaramaydi. Ijodiy jarayonning o'ziga xos bir maktab ekanligini, unda kutilmagan hodisalar yuz berishi, boshda chizilgan reja nogahoniy tahrirlarga uchrashining mo''tadil holat sifatida qabul qilish lozimligini nazarda tutsak, «o'n»ning «o'n biiga» aylanishiga ham oddiy bir voqea sifatida qaraish mumkin. Yana «Muhabbatnoma»ga javob tarzida yozilgan Xo'jandiyning «Latofatnoma», Said Ahmadning «Taashshuqnomaga» va Amiriyning «Dahnoma» asarlarining o'n nomadan tarkib topishi adabiyotshunoslikda kuzatilayotgan chalkashliklarga sabab bo'lib kelayotir. Jumladan, Xo'jandiy «Latofatnoma»ni yozishda bevosita Xorazmiyning «Muhabbatnoma» sidan ilhomlanadi. «Latofatnoma»dagi quyidagi misralar buning yorqin misolidir.

Muhabbat jomidin ichsang sharobe,  
 «Muhabbatnoma»ga aysang javobe.  
 Qabul ettim, qabuliyat yo'q erkan,  
 Salo nrdim, salohiyat yo'q erkan.  
 Riyozat bahrig'a so'idim o'zumni,  
 Iborat silldg'a tortim so'zumni.  
 Tilimda so'z, alimda xoma bo'ldi,  
 «Latofatnoma» ham o'n noma bo'ldi

(o'sha kitob, 411-bet)

Ko'rinadiki, Xo'jandiy «Muhabbatnoma»ning o'n nomadan iborat bo'lgan nusxasiga javob yozgan. Shu o'rinda badiiy ijod tajribasida tez-tez ko'zga tashlanarigan o'z-o'zini tahrir hodisasini e'tibordan soqit qilmaslik lozim. Asar birinchi tahririni nihoyasiga yetkazgan muallif matnni jiddiy nazardan o'tkazarkan, uning mulammaligiga (ikki til bilan bog'liq

ranginlikka, shir-u shakarga) yanada quwat berish maqsadida forsiy zabondagi o'n birinchi nomani qo'shganligi shak-shubhasizdir.

Xorazmiy «Muhabbatnoma»ni Alloh hamdi bilan boshlarkan, Sharq mumtoz adabiyoti an'analariga sadoqat saqlaydi va Parvardigoming yaratuvchanlik bilan aloqador faziiatlarini ko'rkam badiiy libosda beradi. Shu bilan bir qatorda, buyuk Bunyodkor mo'jizaisi bilan vujudga keltirilib, ilohiy ruhdan jon baxsh etilgan inson go'zalligini ulug'lash ham muallif diqqat markazida turadi. Asaming hamd qismida xuddi shunday uslubiy fazilatni kuzatish mumkin:

Ulug' tangrining otin yod qildim,  
«Muhabbatnoma»ni bunyod qildim.  
Iki yoqtu guhar olamga bergan,  
Muhabbat ganjini odamga bergan,  
Falakning daftarindin tunni bo'yg'an,  
Jahon bunyodini so'z uzra qo'yg'an.  
Yeti qad zamigor ayvoni volo,  
Yaratti olti knnda haq taolo.  
Havo uzra berur shunqorg'a quni  
ToMun oydek qilur bir qatra suvni.  
Aningkim, ol enginda raeng yaratti,  
Bo'yi birla sochini teng yaratti

(Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent-1986, 41-bet)

Ulug' Tangrini vasfiga atalgan mazkur baytlaming so'ngida Allohning yaratig'i insonning ham benihoya go'zal ekanligi o'z ifodasini topgan. Shoir haq taolo ma'shuqaning go'zal yuzida xol yaratib, bo'yi bilan sochini teng yaratgan, - deya mahbubaning go'zal timsolini nihoyatda nazokat bilan badiiy ifoda etgan.

Nomalar asarning yetakchi janri bo'lib, ular oshiqning o'z ma'shuqasiga yo'llangan she'riy maktublaridir. Ularning o'ntasi to'g'ridan-to'g'ri ma'shuqaga murojaat bilan boshlanadi. Faqat ikkinchi nomanigina shoin "Salomim gulga ayt, ey tong nasimi",-deya nasimi subhga ko'ngil izhorini bayon qilish shartli majoziy uslubiy jilosi bilan boshlaydi. Nomalar asosan ta'rif-tavsif yo'nalishida yozilgan bo'lib, ulaming har birida shoiming Sharq mumtoz adabiyoti ao'analardan ijodiy foydalanganligi kuzatiladi. \*Muhabbatnoma» tarkibidagi she'riy maktublaming mazmun-mohiyati, nomalarga xos xususiyatlar va badiiyati haqida muayyan tasavur hosil qilish uchun "AwaJg'i nomani

aytur" faslidan olingan quyidagi parehani nazardan o'tkazish ayni muddaodir:

Ayo, ko'rk ichra olam podshohi,  
Jahon tutti sening husnung sipohi  
Pari ruxsoralarning ko'rka boyi,  
Yuzung- navro'z-u qoshing bayram oyi.  
Ko'ngul shirin so'zunga bo'ldi Farhod,  
Ko'zung Kashmir jodusig'a ustod.  
Qaro meng ol yanoqinga yaroshur,  
Boshim doyim adoqingqa yaroshur.  
Bo'yung sarv-u sanobartek, beling qil,  
Vafo qilg'on kishilarga vafo qil.  
Aqiqing suhbatindin jon bo'lur so'z,  
Qamartek chehrangga boqsa, qamar ko'z.  
Urur nargislaring novakni jong'a,  
Kular chehrang chechaktek arg'nvong'a.  
Muhabbat nori jondin ketmadi hech,  
Qo'ium siym olmangizga yetmadi hech.  
Saroydin bordi Chin-Mochinga choving,  
Qiy boqsang bo'lur arslonlar oving.  
Tabassum qilsangiz shakkar uyolur,  
Tishing injusidin gavhar nyolur.  
Jamoling y yetti olamga sipahlar,  
Qatingda yer o'pariar jumla sbahlar.  
Falak ishqing yo'linda besar-u poy,  
Isirg'ang donasi—Zuhra, yuzung-oy.  
Latofat mulkida sultonsan, ey jon,  
Qamuq boshdin-oyoqqa jonsen, ey jon.  
Qotig' kilsang magar og'zing bilurg'ay,

||,

Pari ko'rsa seni mendek                      tilnrg'ay.                      •  
Soching ming torina ming hur yetmas,  
Yuzungnung nrrina ming nur yetmas.  
Agar bersa suyurg'ib haq taolo,  
Kerakmas sensizin firdavsi a'lo.  
Ko'ngulning qoni barcha toshqay,  
Ko'zumning yoshidin kavsar bo'shoshqay.  
Kishing sensizin ne joni bo'Isun,



Aningtek umrning ne soni bo'lsun.  
Shakar erning naboti Xizra o'xshar,  
Ayog'ing kimki o'psa, mangn yosbar.  
Jamolingtek kishini yo\*q jamoi,  
Darig'o, bo'lmasa erdi zavoii.  
Qiyomat ko'rklusen, husnungga ne so'z,  
Yiroq bo'lsun jamolingdin yovuz ko'z.  
Bukun yo'qtur sen oyttek ko'kta, asra,  
Qulung bechora Xorazmiyni asra.

Masnaviy:

Kel, ey soqiy, keturgil bodai nob,  
Kula-o'yna-yu ichsunlar bu as'hob.  
Kim, usb yeltekk keehar ayyomi foni,  
Ajaldin hech kishining yo'q amoni.  
Sabrdin yaxshi yo'qtur, pesh qilsam,  
Bu yo'lda sabr yo'q, andisha qilsam

(Muborak maktublar. 16-18-betlar)

Har bir maktubdan keyin keltirilgan soqiynomada shoirning hayotdan olingan yuksak zavq-u shavqi, nozik hayotsevarlik tuyg'ulari go'zal badiiy ifodasini topgan. Mazkur soqiynomalardagi misralarda badiiy ifodalangan mazmun teran ilohiy-irfoniy mohiyat kasb etadi va aksariyat parchalar oxirida aynan takrorianuvchi «Sabrdin yaxshi» baytidagi axloqiy-ta'limiy aqidalarga quvvat beradi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, Xorazmiyning mazkur asarini yaratishdan kuzatgan bosh muddaosi insoni komil qiyofasi manzaralarini rangin chizishdan iborat ekanligi yaqqol anglashilib turadi. Ayni mayl Xorazmiy «Muhabbatnoma»sida gavdalantirilgan yuksak insoniy fazilatlarining Davlat ta'lim standarti talab-tamoyillariga mos kelishini alohida ta'kidlash imkonini beradi. Baytlarda qayta-qayta murojaat qilinadigan may va ishq timsollari o'sha muddaoni yuzaga chiqarish yo'lida beminnat xizmat qiladi. Xorazmiyning tayanch muiodi «bu o'tkinchi dunyoda do'stlar ishq mayidan bebahra qohnasin!»dan iboratdir. «Muhabbatnoma»dan yuqorida ko'chirilgan birinchi nomaning o'ziyoq, shoir ijodiy salohiyatining nechog'li yuqori ekanligi xususida yetarli tasavur paydo qilish imkoniyatini beradi. Shunday bo'lsa-da, parchadagi ba'zi baytlarda mujassamlashgan ichki-botiniy ma'no'lar haqida fikr yuritish

Xorazmiyning badiiy mahorati xususida muayyan xulosalarga kelish uchun yo i ochadi. Awalo, shuni aytish joizki, nomalardagi dasflabki baytiarda shoir ilohiy va majoziy ishqni yonma-yon tutib tasvirlyaydi. Shunday ohang quyidagi baytda ham kuzatiladi:

Pari ruxsoriarning ko'rkaboyi,

Yuzung-navro'z-u qoshing-bayram oyi.

Ma'shuqa-pari ruxsorlaming eng ko'rklisi. Uning yuzi - Navro'z. Navro'zning lug'aviy ma'nosi «yangi kun». «Kun» turidy tilda quyoshning ma'nodoshi hisoblanadi. Demak, yorning yuzi quyosh, uning qoshi esa-bayram oyL Bayram oyi deganda, Navro'z bayrami nazarda tutiladi. Maiumki, hamalning birinchi kuni yangi yilning boshi sifatida bayram qilinadi va «Navro'z bayrami» deb ataladi. Shu kuni hamal oyi boshlanisli bilan samoda yangi oy ko'rinadi. Yangi oy-hiloldir. Hilol qoshni eslatadi. Shoir ma'shuqa yuzini Navro'zga qiyoslamaganda edi, uning qoshini bayram oyiga tashbeh qilolmagan boiardi. Bu jihatdan olib qaraganda, «Muhabbatnoma» muallifi o'xshatish vositasida so'z ta'sirchanligini oshirishga crishgan. Shuningdek, quyidagi baytda shoirning jinos sao'atidan mahorat bilan foydalangani namoyon boiadi:

Bo'yung sarv-u sanobartek, beling qil,

Vafo qilg'on kishilarga vafo qil.

Ko'rinadiki, Xorazmiy ma'shuqaning tashqi qiyofasini tavsiflash bilan cheklanib qolmay, uning ruhiy-botiniy olamiga ham daxl qilish orqali o'zining axloqiy-taiimiy qarashlarini ham badiiy lashtirishga muassar bo'iadi. Bunda shoir «qil» so'zining ikki ma'noda qo'llanilishidan san'atkorona foydalangan. Shuningdck, keyingi misrada ish —harakat ma'nosidagi «vafo qil» birikmasi ham Xorazmiyning tub botiniy iddaosini yuzaga chiqarishga ko'maklashgan.

Asarda Faridun, Sulaymon, Masih, Yusuf, Hotami toy, Rustam, Ali, Muhammad Xo'jabek singari afsonaviy, ilohiy va tarixiy shaxslaming nomlari ham uchraydi. Xorazmiy «Muhabbatnoma»da bu ao'anaviy ilohiy-irfoniy timsoUarga ko'proq talmeh san'ati imkoniyatlari nuqtai nazaridan murojaat qilib, she'ming badiiy nazokatini oshirishga harakat qilgan.

«Muhabbatnoma»dan o'rin olgan Muhammad Xo'jabek madhiga atalgan misralar ham alohida ahamiyatga molik. Tasviiga ko'ra, Muhammad Xo'jabeksiz Jonibek mulki jonsiz tanga o'xshaydi. Xorazmiyga iltifot ko'isatib, uni «Muhabbatnoma»day go'zal asami bunyod qilishga ruhlantirgan qo'ng'irot naslidan boigan hukmdor (Muhammad

Xo'jabek) o'z el-yurti uchun Sulaymon qadar ulkan xizmatlar qildi. Qarang, asarning mag'z-mag'zidan shaxsiyat emas, ijtimoiyyot, xalqchilik g'oyalari bosh qon tomiriday o'tib turadi. Mazkur parchadagi quyidagi bayt ham o'ziga xosligi bilan ajralib turadi:

Quyoshdek davlatning tobanda bo'lsun,  
Eshingda yeti ko'k banda bo'lsun (14-bet).

Xorazmiy zamon hukmdoriga chin dildan tilak tilarkan, uning davlatini quyoshdek porloq bo'lishini istaydi. Bunda «davlat» oltin, kumush singari moddiy boyliklar bilan bir qatorda, tabiiyki, mamlakat ma'nosida ham qo'laniladi. Baytdagi o'xshatish va o'xshatilmish (davlat va moddiy) o'rtasidagi o'zaro munosiblik ularning porloqchiligidir. Shu bilan birga baytda quyoshning qiyomatgacha nur sohib turishiga ham ishora qilinadi va keyingi misradagi «yeti ko'k» birikmasini qo'Uashda ijodkor uchun ana o'sha quyosh timsoU imkoniyat yaratib beigan.

«Muhabbatnoma» aruzning hazaji musaddasi mahzaf (mafoiyun, mafoiyun, faulun) vaznida bitilgan. Undagi o'ziga xos ohang, baduy ifodaning nafis nazokati Xorazmiyning yuksak iste'dod sohibi ekanligini tasdiqlaydi. Shoir ushbu asari bilan turkiy tildagi noma janrining keyingi taraqqiyotiga zamin hozirladi. Shuningdek, «Muhabbatnoma» o'zbek tili tarixini o'rganish uchun ham muhim mumtoz manba sanaladi.

#### 5.4. Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni — erkin-ijodiy taijimaning nodir namunasi

Qutb Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyotida «Qutadg'u bUig» va «Hibat ul-haqoyiq»dan so'ng «Xusrav va Shirin» nomU yirik hajmli masnaviy yaratgan iste'dodli shoirdir.

Shoimning jaxoy ma'naviy-adabiy merosidan ana shu taijima dostonigina bizgacha yetib kegan. Mazkur asar taniqli Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganj»idan o'rin olgan «Xusrav va Shirin» dostoni asosida vujudga kelgan bo'lib, unda Qutb Xorazmiyning ijtimoiy- siyosiy, axloqiy-taiimiy, irfoniy-Uohiy qarashlari o'z ifodasini topgan. Shoir Nizomiy Ganjaviy dostonini o'zbek tiliga muvaffaqiyatli o'girish barobarida, unga jiddiy yangiliklar kiritib, erkin-ijodiy taijimaning mumtoz namunasi meros qoldirdi.

Qutb Xorazmiyning hayoti va faoliyati haqida «Xusrav va Shirin» dostonidagi ayrim ishoralar orqali ma'lum tasavvuriy hosil qilishimiz

mumkin. Dostondan anglashilishicha, shoir Xoiazmda tug'ilgan. Shuning uchun aksariyat mumtoz manbalar va ilmiy tadqiqotlarda u Qutb Xorazmiy tarzida □ tir o'filadi. Doston muqaddimasidagi ma'lumotlarga ko'ra, shoir XIV asming o'rtalarida yashab ijod etgan.

Qutb Xorazmiy «Xusriy va Shirin» dostonini Oltin o'ida poytaxti Sig'noq shahrida o'zbekxonning o'g'li Tanibek va uning xotini malika Xonmalikka bag'ishlab yozadL Tagima -dostonning yaratilish sanasi manbalarda turlicha talqin etiladL Jumladan, Tanibekning qisqa muddatlik hukmronl® 1340 yilga to'g'ri kelganligi bois ilmiy adabiyotlarda dostonning aynan shu yili yozilganligi qayd etiladL Sharqshunos A.Tohijonov esa asar tarkibida kelgan bag'ishlovda Tanibek shahzoda iandda tilga olinganligiga asoslanib, avni raqamni inkor etadi hamda «Xusrav va Shirin»ni 1330-1336 yillar orasida yozilgan, deb ta'kidlaydi (o'zbek adabiyoti tarixL 1-tom, Toshkent, 1978, 202-bet). Shuningdek, «Tazkirayi Qayumiy»da shunday ma'umot beriladi: «Muhammad o'zbekxon va uning o'g'illari Tanibek va kichik o'g'li Jonibek va padarkush Beidibeklar vaqtida Qutb Xorazmiy saroy doirasida edL

o'z akasi Tambekni oidirib, xon bo'lmish otasi Jonibekni o'ldirib, ular o'miga Berdibekning oitirishi voqealariga Qutb Xorazmiy shohid edi.

Muhammad o'zbekxon 1342 yilda vafot etmish edi. o'miga xon bo'lmish Tanibekning xon bo'lishi ila va uning xotining nomiga atab turkiycha dostonning yoza boshlagan edi» (Po'latjon Domullo Qayumov, «Tazkirayi Qayumiy», Toshkent, 1998, 42-bet).

Ko'rinadiki, dostonning yozilgan davrini aniqlashdagi chalkashliklarga Tanibekning taxtga o'tirgan sanasidagi noaniqliklar (1340, 1342) sabab bo'lib kelmoqda. Shuningdek, dostonning muqaddimaviy kirish fasllari tarkibida «Shahzoda Tanibek madhi» deb nomlangan maxsus bobning boriigi ham shubhalar uchun yoi och«o bergan bo'lishi mumkin. Qutb Xorazmiy dostonning «Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur» bobida quyidagi misralarni keltiradL\*

Necha yil bo'kli jonim sukor erdi,  
Ko'ngulda nshbu andisha bor erdi.  
Netak sbob tobginga bir borgaman teb,  
Bn ko'nglum qazg'usini torg'aman teb.  
Koinb ko'nglum kim asrn rag'batim bor,  
Bnyrdi kim qatig'lom emdi ey, yor  
Ravon, ey Qntb, tarkin kech boinr bO,  
Ne bflg'aylar seni so'zlatmasang til.

Nizomiy nazmi yanglig' tuz so'zungni  
Ani bilgut xoningg'a bu o'zungni.  
Xonim birla malika otinga bir,  
Kitobc qilg'ug'a qil, tedi tadbir

Qutb Xorazmiy. Xusiav va Sbiria Kitobda. Uch bulbul gulshani. Toshkent-1986.339-340-betlar. Bundan keyingi tegishli sahifalarqavsda ko'isatib beriladi. -R.V., H.B.).

Ko'chirilgan iqtibosdan anglashiladiki, Qutb Xorazmiy necha villardan beri Nizomiy Ganjaviy dostonini o'zbekchaga tajjima qilishni ko'ngliga tugib yuigan. Shohning oldiga borib ijodiy niyatini unga aytish onzusi ham shoir qalbida yashagan. Shunda Qutbning yaqin do'stlaridan biri unga jo'yali maslahat berib, bu ishni tezroq bajarish kerakligini aytadi. Yuqoridagi parchadagi «Xonim biria malika otinga bir»-misrasi ham shunday xulosaga kelish uchun asos bo'ladi.

Qutb «Xusrav va Shirin» dostonining hozircha yagona qo'lyozma nusxasi mayjud bo'lib, u Parij Milliy kutubxonasida saqlanadi. Bu nusxa 1383-1384 yillarda amir Qutlu Xo'janing tavsiyasi bilan kotib Baika Faqih ibni Barokaz Edg'u Qipchoqiy tomonidan Misrdako'chirilgan. «Xusrav va Shirin» dostonining ushbu nusxasi 4740 baytdan iborat bo'lib, shundan 4685 bayti bevosita Qutb Xorazmiy qalamiga mansubdir. Qolgan bir yuz o'n misra esa kotib tomonidan asaiga ilova qilingan. Doston 91 bobdan taikib topadi. Asar asliyad yuz bobdan iborat bo'lib, olti mingdan ziyodroq baytni o'z ichiga oladi. Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonining ayrim boblarini ixchamlashtiradi. Jumladan, Xusravning Rum qaysari huzuriga borib, undan madad olib qaytishi, so'ngra esa Bahrom Cho'binni mavh etishi bilan bog'liq voqealar Nizomiy Ganjaviy dostonida ikki bobda bayon etilgan bo'lsa, Qutb Xorazmiy ulami qo'shib yuboradi Bulaitlan tashqari, Xusravning otashkadaga ketishi hamda u ycrda o'gii Sheruya tomonidan qatd etilishi tafsilotlari ham asliyatda ikki bobda ifodalangan bo'lsa, tarjimada ular biriashiriladi. Qutb Xorazmiy dostonining ao'anaviy «hamd», «na't», «munojot» singari fasllari Nizomiy Ganjaviy dostonidagidek 5 bobni tashkil qiladi. Kcyn esa «Shahzoda Tanibekxon madhi», «Malika marhuma Xonmalik madhi», «Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur» boblaridan so'ng «Xusrav va Shirin hikoyatining awali» sariavhasi bilan asosiy voqealar tafsiloti boshlanadi.

Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni turli adabiy majmualar va darsliklardan o'rin olgan. Dastlab, 1948 yilda ulug' Ozaibayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy tug'ilgan kunning 800 yilligiga bag'ishlab Toshkentda

nashr etilgan «Guldasta» to'plamida dostonlardan parchalar e'lon qilindi (Guldasta, to'plam. Tuzuvchi Hodi Zarif. Toshkent, 1947). Shuningdek, «o'zbek adabiyoti» kitobidan ham dostonlardan ayrim parchalar o'rin olgan (o'zbek adabiyoti, 4 tomlik, 1-tom, Toshkent, 1959, 118-161-betlar). Dostonni nashr etish va ilmiy o'rganishda polyak olimi A.Zayongkovskiy, tanikli sharqshunoslar E.E.Bertels, G.Begdele, H.Zarif, N.Davron, N.Mallayev, A.Tohiqonov va boshqalarning hissalarini kattadir. Asarning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Sosoniylar shohlaridan Hurmuz keksayib qolgan, Xusrav ismli o'g'il ko'radi. Yusufdek ko'rkam jamolli bo'lgan shahzoda jismonan ancha baquvat bo'lib, tezda ulg'ayadi. U yoshlikdan hukmdorlik qoidalarini, sipohiylik qoidalarini ilmlarni o'rganadi. Yoshlikdan o'z xoxishiga ko'ra yuritishga o'lgan Xusrav bir paytlar mamlakatda otasi tomonidan adolat intizom o'rnatish borasida qabul qilingan farmonga xilof harakatlar qiladi. Buning uchun otasi g'azabiga duchor bo'lgan shahzoda tavbat-tazamlar bilan arang qutuladi. Xusravning do'stlari o'rtasida Shopur ismli bir jahongashta musawwir ham bor edi. U Xusravga Barda malikasi Shirin haqida so'zlab beradi. Xusrav esa Mehinbonuning jiyani malika Shirinni g'oyibona sevib qoladi. Uning tinchi, o'limi yo'qoladi. Xusrav Shirinni izlab topish niyatida Shopuri Bardaga jo'natadi. Shopur Aimanistonga yetib boradi va Shirin sayr qilib yuradigan bog'dagi bir dalaxtga Xusravning suratini osib qo'yadi. Ko'rkam va baquvat yigit suyatini ko'rgan Shirin unga oshiq bo'lib qoladi. Shopur Shirin bilan uchrashib, unga Xusrav haqida gapirib beradi hamda sovg'a sifatida Xusrav beigan uzukni Shiringa yetkazadi. Shirin Mehinbonuning muxtasib Madoyinga yo'l oladi. Biroq u yerdagi shoh saroyida ro'y beigan fitna hamda Hurmuz bilan Xusravning o'zaro ziddiyatlari sevishganlarni ancha tashvishga solib qo'yadi. Xusrav saroydan qochib ketishga majbur bo'ladi va panoz izlab Barda tomonga yo'l oladi. Madoyinda Xusrav yo'qligini eshitgach, Shirin ham Bardaga qaytadi. Biroq Shirin Xusravning Bardaga yo'l olgan xabarini eshitib, Madoyindan Bardaga qaytadi. Shu orada shoh vafot etadi. Xusrav otasini egallash niyatida yana Madoyinga qaytishga majbur bo'ladi. Biroq Hurmuzning taxtini uning uzoq qarindoshlaridan biri, lashkarboshi Bahrom Cho'bin egallashga ulguradi. Shuning uchun Xusrav yana Armanistonga qaytishga qaror qiladi. Shirin to'yga shoshilmaslikni, avval Eron taxtini qo'lga kiritib, mamlakatda osoyishtalik qaror topishga erishishni maslahat beradi. Xusrav Bahrom Cho'binni yengish uchun

Rum qaysaridan madad so'rab boradi va uning katta yordami bilan Bahrom Cho'binni tor-mor keltirishga muvaffaq bo'ladi va u Rum malikasi Maryamga uylanishga majbur bo'ladi. Xusrav Eron taxtini egallaganda. Mehinbonu vafot etgan edi. Shirin esa Armaniston o'Mkasini idora eta boshlaydi. Dostonda Shirinning Madoyinga kelishi, uning istagi bilan sut arig'i qazishga kirishgan Farhodning oshiqona sarguzashtlari, fidoi hunarmand va ishq shaydosining Xusrav tomonidan makr bilan mahv etilishi tafsilotlari ancha mufassal badiiy ifodasini topgan. Asarda tasvirlanishicha, Shiringa xizmat qilib yurgan Farhod uni sevib qoladi. Bundan rashk qilgan Xusrav Farhodni yo'qotish payiga tushadi. (Jnga Besutun tog'idan tuynuk ochib qo'shinim qarorgohiga yo'l solib bersang, Shirin senga bo'kin, deya «shart» qo'yadi. Farhod bunday xavfli topshiriqni ishq yo'lida muvaffaqiyatli bajara boshlaydi. Bundan xabardor bo'lgan Xusrav makr-hiyli yo'lini tutadi. Farhodning oldiga bir makkora kampirni yuborib, «Shirin o'ldi»-degan shum xabami yetkazadi. Aldangan Farhod bunday ko'rgulikka chiday olmay, o'zini-o'zi o'ldiradi. Bu orada Maryam ham vafot etadi. Xusrav isfahonlik Shakar degan qizga uylanadi. Ammo u ham uzoq yashamaydi. Shundan so'ng Xusrav qilgan xatolarini tushunadi, Shiringa bo'Mgan muhabbalini eslaydi, undan kchirim so'raydi. Shiringa uylangandan keyin, u saroyiga olimlami da'vat etib, dunyo va uning jumboqlari haqida suhbatlar quradi, adolatli farmonlar qabul qiladL Biroq mamlakat osoyishtaligi. scvishganlaming totli hayoti uzoqqa cho'ziimaydi. Xusravning Maryamdan tug'ilgan o'g'li Shemya saroy amaldoriari bilan til biriktirib, fitna uyushtiradi va otasini o'Mdiradi. Otasining qotili bo'Mgan Sheruya Shiringa uylanmoqchi bo'ladi. Biroq Shirin Xusravga bo'Mgan muhabbatini oyoq osti qilmaydi. QoM ostidagi qullarini ozod etib, boyliklarini bechoralarga ulashib beradi va Xusravning qabri ustida o'zini-o'zi halok etadi.

Sharq xalqlari adabiyotida Xusrav va Shirin nomi bilan bog'liq qissa uzoq tarixga ega sayyor syujetlardan biridir. Bu mavzu yozma badiiy adabiyotda Qutb Xorazmiygacha bo'Mgan davrda ham qayta-qayta ishlangan. Dastlab ayni voqealar tizmasi Firdavsiy «Shohnoma»sida Xusrav hikoyati tarzida uchrasa, keyinchalik Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviyati tomonidan pishiq ishlandi, ulaming «Xusrav va Shirin» nomli ishqiy dostonlari vujudga keldi. Ba'zi tadqiqotchilar Qutb Xorazmiy dostonining tarjima mahsuli ekanligini qayd qilishdan cho'chidilar. Holbuki, asar muqaddimadagi mana bu bayt masalaga oydinlik kiritadi:

**Qozondek qaynab ush savdo pishurdum,  
Nizomiy bolidan halvo pishurdim (340-bet).**

Misralar mag'zidagi ma'no ortiqcha talqinalarga muhtojlik sezmaydi. Bolsiz halvo bo'lmaganidek, Nizomiy Ganjaviy dostonisiz Qutb asarini ham tasavur qilish dushvordir «Xusrav va Shirin» dostonida Qutb Xorazmiy yashagan davr hayoti lavhalarini o'zining badiiy ifodasini topgan. XV asr birinchi yarmida Oltin o'rda aholisining ko'pchiligi ovchiilik va chorvachilik bilan shug'ullanar edi. Shu bois Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonidan farqU o'laroq, o'z asarida shahar hayoti bilan birga chorvachilik hamda ovchilik bilan bog'liq lavhalar tasviriga uig'u beradi. Shuningdek, Qutb dostonida Xusrav Armanistonga birinchi marta yo'l olganida Mehinbonu uni hashamatli saroyda emas, balki maysazor bir dalada kutib olib, ziyofat beradi. Bir qarashda maydachuyda bo'lib ko'ringan va asliyatda uchramaydigan bunday lavhalar Qutb dostoniga zamon nafasini, turkiy xalqlar tabiatiga xos rasm-rusum-u udumlarni olib kirgan. Muallif o'z ona xalqi va adabiyoti manfaati yo'lida sadoqat bilan xizmat qilgan. Turkiygo'ylarga mo'ljaUangan asar shu xalq zavq-shavqi, ruhiy-ma'naviy dunyosiga muvofiqlashtirilgan. Qutb Xorazmiy saroy tantanalari, marosimlari va ziyofatlari tasvirini ham o'z davriga oid yangi rnzaralar evaziga boyitgan. Jumladan, Qutb dostonida may qimiz bilan almashtiriladi. Bazmlarda qo'buz asosiy cholg'u asbobi sifatida ko'zga tashlanadi. Saroydagi cholg'uchilarning barchasi qo'bizchilar nomi bilan taqdim etiladi. Qutb o'z dostonida xotin-qizlar obrazini bir muncha mukammallashtiradi. U xotin - qizlaming tashqi qiyofasini turkona va batafsil ko'rsatadi. Dostonda ular xuddi erkaklardek qilich - qalqon osib olgan tarzda, otda yurishda ham ulardan qo'ushmaydigan bir qiyofada tasvirlanadi. Qutb dostonida asUyatda nazarga tashlanmaydigan shunga o'xshash bir qancha lavhalar mavjudki, ular asar badiiyatini ko'tarish bilan birga, misralar bag'riga milliy ruhni singdirishday vazifani ham ado etgan. Tabiiyki, shoir bunday murakkab ijodiy jarayonda o'zbek tUining boy imkoniyatlari, xalq og'zaki ijodi xazinasi durdonalaridan mahorat bilan foydalangan.

«Xusrav va Shirin» dostonining muqaddimasida kelgan «Shahzoda Tanibekxon madhi», «Malika marhuma Xonmalik madhi» va «Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur» kabi fasllari Qutb Xorazmiyning mustaqU ijodi mahsuUdir. Dostonda markaziy o'rinda tuigan masalalardan yana biri ishq talqinidir. Shoiming bu boradagi falsafiy-ijtimoiy, ilohiy-



irfoniy qarashlari uning o'z zamonasining yetuk donishmandi, salohiyatli maiiviy arbobi ekanligidan shahodat beradi :

Falak mehrobi ishq ermish xush onгла,  
Oshiqning so'zin ishq birla tingla.  
Kfshikim oshiq ermaz joni yo'q bil,  
O'ukni bormu ter ochunda oqfl?  
Agar it ko'ng'liga haq ishq kirsa,  
Kelur ul tilga, ketmaz, nrsa, sursa.  
Agar boimasa oshiq charxi bazrom,  
Ne sargardon yurir, qilg'a erdi orom.  
Oshiq boimasa ushbu y yetti qat yer,  
Nedin mncha xaloyiq zahmini yer.  
Tengizlar oshiq ermaz ersa bir so'r,  
Nedin qaynar, ne g'urrushlar qlur ko'r?  
Qayningkim bu olam ichra ko'rdum,  
Nedin mnntek tiyu aqlimga so'rdum.  
Ayun ishq birla tirik ushbn olam,  
Agar ishq boimasa boimaz erdi odam.  
Jonim ishqdin farah tobt es a bildim,  
Ko'ngul berdim, yeringa ishq oldim.  
Bn ishqim birla boshlab dostonni,  
Salo teb ishqqa undadim jahonni (341-bet).

Qutb Xorazmiy ishq haqidagi falsafiy fikrlarini bayon etarkan, ularni hayotiy lavhalar bilan tasdiqlashga harakat qiladi. Bunda shoiming tajohil-u orif, tamsil, tashbeh, mubolag'a singari badiiy sa'o'atlardan mahorat bilan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, o'sha fikrlaming o'quvchini mushohada yuritishiga undashi alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir aqidasicha, borliqdagi, olami kubrodagi barcha narsalan maxluqot, nabotot haqning oshig'idir. Hatto it agar haq ishqining shaydosi bo'lsa, u tilga kiradi, uni qanchalik urib, sursang ham u bu yoidan qatmaydi. Y yetti qat yer haq oshigi boiganligi bois xaloyiq zahmini ko'aradi. Dengizlar ham oshiq bo'imasalar edi bunchalik qaynab junbushga kelmas edilar. Bunday muqoyasaviy badiiy lavhalar dostonida yana talaygina topiladi. Biroq o'sha misollardan chiqadigan xulosa yakrangdin olam, undagi barcha mayjudotlaming negizini ishq tashkil etadi.

Qutb Xorazmiy taijima jarayonida Nizomiy Ganjaviy dostonining

asl mazmun-mohiyatini, uning g'oyaviy-badiiy yuksakligini imkon qndur saqlab qolishga intilgan va aytish joizki, aksariyat boblarda u bunga erishgan.

Dostondagi markaziy obrazlardan biri Shirindir. Unin timsolida xalq osoyishtaligi, obodonligi uchun tinimsiz kurashgan, sevgisiga vafodor, sadoqatli ayolning notakror olijanob fazilatiari mujassamlashgan. Shirin nafaqat Armanistondagi faoliyati, o'zining samimiyati, vafosi, tndblrkorligi bilan, balki Eronda ham mamlakatni adolat bilan boshqarish borasidagi ibratli sa'y-harakatlari bilan ham o'quvchi

o'tiborini o'ziga tortadi. Dostondagi Farhod obrazi Shirindagi go'zal fazilatlarini yanada toiaroq namoyon qilishga xizmat qildirilgan. Shirinning sut oquvchi ariq va katta hovuz barpo qilish yo'lidagi niyatini Farhod amalga oshirishga kirishadi. Gap shundaki, Xusrav, Shirin, Farhod nomlari bilan bog'liq voqealar asosida A.Jisher Navoiyga qadar yaratilgan deyarli barcha asarlarda shu lavha (sut arigi va hovuzi) saqlanadi. Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiygina unga ijtimoiy va xalqchil mohiyat bag'ishladi. Qutb asari negizida tajjima yotganligi uchun ham u mayjud ao'anani buza oimaydi va shu masalaga quyidagi baytlarni bag'ishlaydi:

Ko'rub Shirinning oy yanglig' yuzini,

Mnnawar qüdi ul yuzdin ko'zini.

Keturmish erdi bora sut birga,

OI ich yonimga tedi, to'kma yerga.

Olib Shirin elindin sintni Farhod,

Shakartek ichti, Shirin aydi:-Xush bod!

Ayitti-Soqi sansan bu erar xnsh,

Snt ermaz, og'u bo'Isa qilg'aman no'sh (495-496-b.).

Farhod bu so'zlari bilan Shiringa nisbatan samimiy munosabatini izhor qiladi. Biroq Shirin o'z ahdini buzmaydi. Xusrav esa ancha beqaror bir inson qiyofasida namoyon bo'ladi. U ba'zan ishqqqa berilsa, gohida oshqlikni ham unutib qo'yadL U ba'zan sadoqatli oshiq, adolatli podsho qiyofasida namoyon boisa, gohida esa Shakarga mahliyo bo'lib qoladi.

Qutb Xoiazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonini juda ravon bir uslubda, o'zbek tili imkoniyatlaridan keng istifoda etgan holda tarjima qildL Fikiimizni asarning «Xusrav Hurmuzdan qochib Armanga borurda chashmada Shiringa yo'liqqani» sariavhasi ostida berilgan quyidagi baytlar dalillaydi:

Ko'rub shoh chashma ichra ul yuzini,

Ynzindin hech ketarmaz boidi ko'zini.

Qaroqlar ko'nglini aning qaroql,  
Yurakin kuydurur nortek yangoqi.  
Boqib aning bilur yanglig' taninga,  
Bulo'rdin o't yoqOdi shoh joninga.  
UI oy g'ofil bu Xusrav boqqanindin,  
Boiub mashg'ul tarayur erdi sochin.  
Kishi kelmasmu teb ko'nglinga tushti,  
Boqib nogah ko'zi Xusravqa tnshti.  
Ko\*zin surtub nazar yuzinga soldi,  
Ko'rub knntek yuzin hayron qoldi.  
Qatig' boqdisa shoh Shhin nyakii,  
Ne qilg'u emdi teb andisha qOdL  
Qochib bechora, izdab, chora topti,  
Bulut yanglig' sochin oy uzra yopti (380-381-betlar).

Parchada Qutb so'z sao'atining katta naqqoshi qiyofasida nazaiga tashlanadL U go'zal manzaralar chizadi. o'z tasviridagi qahramon tashqi qiyofasi ko'rkamligi bilan bog'liq lavhalarni jonli, ta'sirli ifodalash uchun vosita izlaydi. Shariat islomiyaga xflor kelmaydigan yo'0ar tanlaydi. Shirinning suvda tanho, harir libosda cho'milishi jarayoni unga ma'qul kcladl. Yupqa Ubos hoi badanga yopishib, uning «sir»ini oshkor qilib qo'yadi. Bunday nafis manzara csa Xusravni ham sabr quyushqonidan chiqaradi. Biroq shariy talablar uni «jilovlab» qo'yadi.

Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni ikki qardosh xalq: o'zbek va ozarbayjon xalqlarining ildizi olis tarix qatlaridan boshlanadigan iqtisodiy-siyosiy hamda adabiy-madaniy aloqalari zaminida vujudga keldi. Shoir o'zbek adabiyoti tarixida tajimachiUkning rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan ushbu dostoni bilan yangi bir ao'anaga asos soldi. Muhimi, Qutb Xorazmiyning bu dargohga qo'ygan qutlug' qadami yagona va oxirgi bo'Imadi. Keyinchalik Nizomiy Ganjviy forsiy dostonlarini o'zbek kitobxonlariga yetkazish borasida muhim ishlar amalga oshirildi. Haydar Xorazmiy «Maxzanul-asror» dostonini erkin, ijodiy tarjima qilgan bo'Isa, Ogahiy «Haft paykar» dostonini nasriy bayonda o'zbekchalashtirdi.

Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tUning noyob durdonasi sifatida ma'naviy xazinamizga qo'shilgan muhim yodgorlikdir.

## 5.5. Sayfi Saroyi—lirik shoir. Uning «Suhayl va Guldursun» dostoni

o'zbek va fors-tojik tillarida asar yozish an'anasi boshlovchilari sifatida Sayfi Saroyining ham tabairuk nomi turadi. XIV asrda yashab fuoliyat ko'rsatgan Sayfi Saroyi o'zbek va fors-tojik tillarida yozilgan dilbar asarlar nfallifi, o'z davrining istiqbolli ijtimoni sifatida ma'lum va masludur. Bu zullisonayn ijodkor qalamiga mansub asarlardan bir necha javobiya shikoyatlar «Suhayl va Guldursun», Shayx Muslihiddin Sa'diy «Guliston»ining o'zbek tiliga qilingan tajjmasi bizgacha yetib klgandir. Garchi bugungi adabiyotshunoslik Sayfi Saroyi qalamiga taalluqli asarlaraing barchasini qoiga kiritmagan boisa-da, shoir mcrosidan ma'um boigan namunalarning o'zi ham uni XIV asr o'zbek dunyoviy adabiyotining iqtidorli vakili sifatida qadrlash imkonini beradi. Sayfi Saroyining o'zbek tilidagi asari adabiyotshunoslar tomonidan lahlil etilib, tcgishlicha baholangan «UauponoB HA Caft(jjn Caponn 0KM3H H T B o p H e c T B o)», 1968, Hna Caw^H CapaH. Y36eK twa6HeTH TapnxH, 5 XHJUUIHK, 1-XHJIA. T., 1977, 221-235 6ernap. Pa\MaioH B. y36eKCKHC nepeBOjiOB «rmiHcraH»a Caazm LLHpa3H. AK/t CaMapaKaiut, 1968; Sharipov J. Qutb Xorazmiy va Sayfi Saroyi tarjimalari haqida. «o'zbek tili va adabiyoti», 1965, 2-son,47-53-betlar). Uning fors-tojik tilidagi asariaridan bizgacha yetib kelgan ayrim namunalar xususida esa yuqoridagi mulohazani aytib boimaydi. Yoxud masalaning bu tomoni negadir Sayfi Saroyi ijodi tadqiqotchilari tiboridanoqit qolib kelayotir. Jumladan, biz ta'kid etgan mavzu Sayfi Saroyi hayoti va ijodi haqida maxsus asar yozgan tatar adabiyotshunosi X. Y. Minneculov tomonidan ham unutilib qoldiriladi. Holbuki, tadqiqotchi Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi bisoti ustida ham mulohaza yuritishi lozim edi. Xususan uning qalamiga mansub kitobning shu ijodkor adabiy faoliyatini atroflicha qamrab olishga mojallanganligi ham shuni taqozo etadi (MHiiHC\*y;ioB IO.X. CefUJ) CapaH. TopMyuiH \HM HXCAAH. KaaaH, 1976). Biroq salmoqli risola muallifi bu haqda hech narsa demaydi. Kezi kelganda Y. H. Minneculovning ushbu kitobi xususida yana ayrim qaydlami o'rtaga tashlashga to'g'ri keladi. Bu adabiyotshunos bir necha yillardan beri XIV-XV asrlar adabiyoti bilan qiziqadi, uning vakillari haqida o'z mulohazalarini bayon etib keladi (MHHExy;ioB H.K). Ccfify Capan Hxcam Typ^aoa. - COBCT Maicra6H», Ka3aH, 1971, U-COH; fHa.

IlpCDOAbi H opiiirmuuibHHe nroH3BCfCHH» CaH(J)H Capattn. AKJL. Ka3aH, 1972; fIHa. CCH() CapafiHHHr HHTH acapaapn. «Ka3an YTJIAPH», 1972, 6-COH; *Riia. KyiG* iccaTH. Ka3aH, 1976.). Bunisi quvonchli voqca, albatta. Xususan uning tomonidan Sayfi Saroyining hayoti va adabiy faoliyatiga doir salmoqli ilmiy tadqiqotlar c'Ion qilinishi maqtovga molikdir. Muqaddima, xotima va olti bo'limdan tashkil topuvchi ushbu kitobda muallif o'z oldiga Sayfi Saroyi ijodining o'rganilishi tarixi, adabiy merosining hajmi va mundarijasi, ijodkor hamda tarjimon sifatidagi mazmundor faoliyati, murojaat etgan adabiy janrlari, badiiy mahorati muammolari singari xilma-xil mavzularni hal etishday ulkan va mas'uliyatli vazifani qo'yadi. Ilmiy asar o'z muallifining jiddiy izlangani, txy adabiy ma'lumotlarto'plashga boigan urinishi, durustgina ilmiy tadqiqot yuritish ko'nikmasi borligidan dalolat beradi. Kitobning fazilati aytilganlar bilan yakunlanmaydi, albatta. Ayni paytda mazkur risola bir qator nuqsonlardan ham xoli emas. H.Y.Minnegulov qarashlaridagi bahstalab o'rinlar tadqiqotning kirish qismidayoq ko'zga tashlanadi. Ncgadir, u Sayfi Saroyi haqida o'zbek adabiyotshunosligi, rus sharqshunos olimiari amalga oshirgan ilmiy ishlarni tan olmaydi. Shuning uchun ham u kitobning muqaddimasidayoq tatar o'quvchilariga Sayfi Saroyini «yangi ochilgan yozuvchilardan biri» sifatida taqdim etadi (Minnegulov H. Seyf Sarai. 5-bet). Eng muhimi, Xatip Minnegulov Sayfi Saroyini «turk-tatar adabiy tilining rivojiga ulkan ulush qo'shgan» ijodkor tarzida baholaydi (o'sha kitob, 5-bet). Kitob muallifi ijodkorning o'zbek adabiyoti vakillaridan biri ckanligini umuman inkoretadi. Buni uning «turk-tatar» birikmasiga bergan izohida ham ko'rsa bo'IadL H. Minnegulov kitobning izohlar qismida ayrim fikrlarga aniqlik kiritishga harakat qiladi. Masalan, u kitobning o'sha bahsida «turk-tatar» birikmasi va uning qo'Hanishi ustida mulohaza yuritarkan, quyidagi xulosalarga keladi. Asriar davomida turkiy xalqlar tomonidan bunyod etilgan madaniy obidalarga nisbatan (eng qadimgi yozma yodgorliklar bundan mustasno) aralashiga turkiy xalqlarning mushtarak merosi sifatida qarash va ulami umumlashtiruvchi atama bilan ifodalash yaramaydi. Shuning uchun Idcl-Ural, o'rta Osiyo, Kichik Osiyo, Kavkazorti mintaqalarida yaratilgan asariaiga nisbatan «turk-tatar», «turk-o'zbek», «turk-ozarbayjon», «turk-usmonli» kabi muayyan xalqqa mansublik birikmalardan foydalanishni yoqlaydi (o'sha kitob, 7-bet). Umuman olganda, tadqiqotchi tanlagan yo'nalish yomon emas

va uning talay fikriariga qo'shilsa boiadi. Darhaqiqat, har bir yurt, turkiy til va adabiyotning mushtarakjihatlari bilan yonma-yon o'zigagina xos bo'lgan rivojlanish yo'li, taraqqiyot qonuniyatlari, obidolari haqida gap ketganda, o'shanday aniqlikka amal qilgan tarzda mushohada yuritish, uni yozuvda aks ettirish ma'quldir. Lekin tarixiy vaziyatning talab va taqozosiga ko'ra, o'rta asrlarda, hatto undan so'nggi davrlarda ham turkiyda so'zlashuvchi qabilaiar, hatto forsiy najot aholi bilan aralashdi, yurt dushmanlariga qarshi birgalikda kurashdi, o'z taqdirini belgiladi, hamkorlikda madaniy obidalar bunyod etdi. Aniqrog'i, har bir xalq o'z holi qudratiga ko'ra o'sha obidalariga hissasini qo'shdi. o'sha asarlarni baholash paytida bu tarixiy haqiqatdan ko'z yumish va birlikda yaratilgan ma'naviy obidani birgina xalqqa nisbat berish to'g'ri boimaydi. Sharq adabiyotining zabardast tadqiqotchisi E.E.Bertels xuddi mana shunday bahstlab masala ustida fikr yuritib: «Klassik til deb ataluvchi tilda, ya'ni dariy yoki forsiy tilda yaratilgan ulkan adabiy mcrosga har qanday holda ham har ikki xalqning haqqi bordir va bu adabiyotni ulardan biriga mansub deb bilishga urinish ikkinchisiga nisbatan adolatsizlik boiur edi» (BepTcac E.E. H36pamtoe Tpy/to. TOM I. M., 1961, c. 241.), - deb yozgan edi. Yetuk olimning bu qaydlari turkiy xalqlar hamda turkiy tillar uchun ham ma'um darajada xosdir. Bas, shunday ekan, ularni bir-biridan batamom ajratib olib qarash, tarixiy shaxs va asarlarga baho berish mutlaqo xatodir. Xatip Minnegulov masalaga ana shunday bir tomonlama munosabatda boiish oqibatida Sayfi Saroyini nuqul tatar adabiyotining arbobi tarzida qaraydi, shu niyat bilan ish boshlagan tadqiqotchi adabiy dalillarni soxtalashtirish, zo'rma-zo'raki yopishtirish kabi xolisona ilmiy bahs uchun noloyiq yoidan boradi. Uning bir yoqlama fikriashi Sayfi Saroyining tugilgan joyi masalasida, ayniqsa, ochiqroq ko'rinadi. Sayfi Saroyining bizgacha yetib kelgan adabiy merosi tarkibida shunday satrlar ham uchraydi:

Qamishli yurt mani tuvq'on elimdi,  
 Bilik g'urbatda kelturg'on bilimdi.  
 Kelib oidim Saroyda sheV fidoyi  
 Saroyning shoiri, elning gadoyi.

Ana shu misralardagi ishoralarga suyangan holda N. Mallayev va boshqa adabiyotshunoslar Sayfi Saroyi Xorazmning shu nom bilan ataladigan qishlog'ida tug'ilagan boisa kcrak, degan fikmi o'rtaga tashlaydi (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. T., 1976, 255-bct).

X-Minnegulov esa shu masala ustida N.Davronov bilan munozaraga kirishadi. Risola muallifi o'z nuqtai nazarini asoslash niyatida Idel bo'ylari—Donbass va Uralda «bu ism» bilan atalgan qishloqlarning anchagina uchrashini ta'kidlaydi (Minnegulov X. o'sha kitob, 25-bet). Hozirgi Tatariston hududida qadim-qadimdan ko'pgina «Qamishli» nomi bilan yuritiluvchi aholi yashaydigan joylar bo'lganligini ma'um qilgan kitob sohibi o'z xulosalarini yakunlashga o'tadi. o'sha hukmga ko'ra, «Sayfi Sarooyi Idel bo'yidagi Qamishlida tugilgun\* (o'sha kitob, 26-bet). Biroq, tadqiqotchi zikri o'tgan xulosadan oklin «shoir tug'ilgan qishloq tilga olingan joylardan qaysi biri»,-degan haqli savolni o'rta tashlab, uni javobsiz qoldiradi. Masalaning Xorazm bilan bog'liq tomoni ham ochiq qoladi. Dmiy bahs talabi bir fikrni inkor qilish uchun ishonchli va rad qiiish qiyinbo'lgan ma'umotlarga suyanishni taqozo etadi. X. Minnegulovda ular yo'q. Qisqasi, Sayfi Saroyining Oltin o'rdahududidahayot kechiigani, «uning asarlari negizidaqipchoq tili yotishi»ni asos qilib olgan X.Minnegulov tarixiy shaxslar faoliyatini baholashda qo'pol xatolargayoi qo'yadi (o'sha kitob, 26-bet). Uningilmiy faoliyatidagi bunday bir yoqlama qarashlar Qutb Xoiazmiy haqidagi kitobida ham ko'rinadi. Umuman olganda, so'nggi yillarda tarixiy shaxs va ma'himotlarga xolisona munosabatda bo'lmaslik, ulami majburiy «o'zinik» qilishga urinish hollari ahyon-ahyonda ko'zga tashlanib turadi. Bunday g'ayri ilmiy fikrlashning zararli oqibatlarini o'z vaqtida ilg'ab olgan akademik L.M.Mo'minov o'shanday shaxslarga nisbatan o'zining odilona xulosasini o'rta tashlagan edi. Ana shu fikrlaming tasdig'ini akad. I. Minsning L.Mo'minov haqidagi xotiralaridan topishimiz mumkin. «L.Mo'minovning,-deb yozadi akad. I.Mins,-otashin baynalminanalchi ekanligi meni hayiatga sokii. o'tmishdagi olimlar haqida gap borar ekan, u vazminlik bilan o'sha oUmlaming tug'Ugan joyini ta'kidlab o'taidi: «Ba'zUaiga hayronman,-derdi kuyunib,-biror shoir va olimning qaysi miUatga mansubligi haqida chunonam shov-shuv ko'tarib, talashib-toitishishadi. Biriari bu-o'zbck oUmi desa, yana birlari,-yo'q, bu-tojik. deb talashishadi, uni o'z millati vakiU qUishga urinishadi Axir, o'tmish allomalari o'tita Osiyodagi jami xalqlaming ilk durdonalaridan oziqa olgan-ku. Demak, ularning asarlari umumxalq boyligi emasmi» (Mins I. Xotiralardan bir lavha. «Fan va turmush» 1978, 8-son, 24-bet). Qarang, qanday oqUona va adolat bilan o'rta tashlangan xulosa. Chindan ham, Sayfi Saroyi va Qutb Xoiazmiylar qoldiigan ma'naviy merosdan (o'rinsiz bahslar zo'rma-zo'raki asoslashlardan xoli holda) tatar xalqining

hahramand bo'lishiga kim xalaqit berayapti? Nega uiar qoldirgan mcrosni mushtarak ma'naviy boylik sifatida qarash va baholash mumkin emas? Fikrimizcha, bahamjihat, birgalikda adabiyotimizning katta nazariy muammolari ustida o'yiashimiz, uiaming mushtarak taraqqiyot qonunlarini, qardosh, tiidosh, dindosh xaiqlar do'stligining g'oyaviy asoslarini bo'ntirib ko'rsatishga zo'r berishimiz kcrak.

Sayfi Saroyi XIV asr o'zbek dunyoviy adabiyoti tarixida eng awalo, zabaidast shoir sifatida qadriidir. Uning bizgacha yetib kelgan tarqoq nazmiy merosi o'z muailfining yaxshigina salohiyatidan xabar beradi. Sayfi Saroyi o'z zamonasining farzandi. Ammo donishmand va ilg'or qarashlar egasi, dunyo va uning voqealariga aql ko'zi bilan qarashga, uni kuzatish, baholash, munosabat bildirishga qodir kishi edi. Shuning uchun uning adabiy merosi o'ziga zamondosh bo'lgan tab\* sohiblari asartaridan tubdan faiq qilmaydi. Balki o'shalarga hamohanglik, yaqinlik kayfiyati ustun turadi. Sayfi Saroyi g'azaliyotining yetakchi mavzuini ishq-muhabbat talqini tashkil qiladi. Shu bosh va ao'anaviy mavzuda asarlar yaratish jarayonida u o'zi yashayotgan zamon illatlarini turii ramz va ishoralar yordamida aks ettirib qoklirishga erishadi. Shuningdck, olijanob insoniy fazilatiami ulug'iyash, dunyo va uning n □ matlaridan bahramand boiishga undash, umrni zoe o'tkazmaslik, ilm-fan, kasb-hunar o'rganishga da'vat singari ilg'or g'oyalar targ'ibi ham Sayfi Saroyi ma'naviy merosining mag'z-mag'ziga singib kctgan. Shoir she'rlarining yetakchi qahramoni—oshiq. U o'z yorining samimiy shaydosi va hamdamidir. Oshiq uchun dunyoda yagona buyuk mavjudot bor, u ham bo'lsa mahbubadir. Uning nazdi va nazarida biror-bir kishi shu mahbubaga teng kcolmaydi. Mana, o'sha sodiq qahramon—oshiqning bu boradagi xulosasi:

U1 yuzi oykim, jahoniydur,  
Bu zamon xo'blarining xonidur.  
Yosamin tan, qomati sarvi ravon,  
Zulfi jannat bog'ining rayhonidur.  
Kirpugining o'qina jonlar nishon,  
Qoshi yosining jahon qnrbonidur.  
Shams aning har kun yoqasindan tug'ar,  
U1 sababdin bu jahon nuroniydur.

(Sayfi Saroyi. She'rlar. Guliston. Toshkent-1968. 12-bct. Bundan keyingi tegishli sahifa ko'isatib beriladi.- R.V., H.E).



Jahonning fayz-u shukhi, ko'rki va tarovati ham o'sha oy yuzli, sarv qomat, zulfi rayhon, kiprigi o'q yor boriigi uchun. Aks holda bularning hammasi, ya'ni dunyoning borligi mazmunsizdir. Sayfi Saroyi qalamidan mh olib, qizg'in harakat qiluvchi oshiqning atrof-muhit, uning voqea-hodisalariga nigohi mana shunday. Shu tufayli Sayfi Saroyining nomi tabarrök, asarlari tildan tushmay keladi. Biroq shoir asarlarida harakat qiluvchi kuyunchak qahramon—oshiqning holati, kayfiyati birday ko'tarinki emas. Ba'zan u norozi qiyofada, yoridan shikoyat qiluvchi kayfiyatda ham namoyon bo'ladi. o'shanday ruhiyatdagi yor o'z ma'shuqasiga murojaat etadi, uni insofga chaqiradi.

Alo, cy dilbari manzur, bu ko'rkingga bo'lib mag'rur,

Ko'ngullar qilmag'il ranjur, kechar bu xusn davroni.

Bu muddatnl g'animat bil, bu fursatda vafolar qil,

Bu Izzat blrla bo'l ko'p yil, xaloyiqning sevar joni

(Sayfi Saroyi. 14-bet)

Yor ishvalarini ko'rgan, dunyo va uning nayranglari xususida tasawuri tobora boyigan oshiqning o'z ma'shuqasiga munosabati voqealar rivoji davomida ancha dadillashadi. Endiiikda oshiqning ma'shuqasiga murojaatida nasihat o'mini ginaxonlik, uni bevafoqlikda ayblash egallay boshlaydi. Shoir satriaridagi norozilik ruhiyasining qamrov doirasi ham kengayib, ijtimoiy mohiyat kasb eta boshlaydi. Uning qalamidan chiqqan adabiy parchalarga ijodkor yashagan zamon voqealari nuqtai nazaridan qaraydigan kitobxon misralardagi zorlanish, shikoyat ohanglari ikki shaxs: oshiq va ma'shuqa o'itasidagina sodir bo'ladigan voqea bo'lmay, balki minglab, millionlab kishilar ohu fig'oni ekanligini osonlikcha his etadi.

Odati bdnr hamisha bn bevafo ma'shuqaning

Kim aning vaslin tilasa, nl firoqinda tutar,

Bn falak javri bekin Sayfi Saroyi bag'rini,

U1 yuzi oy hajr o'tining ixtiroqinda tutar(16-b.).

Zamonadan cheksiz jafolar ko'rgan oshiqning o'tli fig'oni, hasraUi nafasi tobora balandlashadi. U tengsizlik, haqsizlik, jabr-u zulmning kuchayganidan iztirobga tushadi, vafo o'rniga jafoning peshvoz chiqqanidan to'lg'anadi, ruhan eziladi

Tortib zamona xo'blarining javrini mudom,

Ko'rdungmi hech birinda bnlardin vafo ko'ngul,

Kuydum sening bila necha kez fursat o'tina.

Yillar chekib sening bQa javr-u jafo ko'ngul.

Qozj evi ne yerda, ajab, mufti qaydadur,

Bilg'ay edim sening birlan xush mojaro, ko'ngul (24-b.).

Fursat, kechayotgan hodisalar, adolatsizlikning avjga chiqishi javobiya-g'azal qahramoni ko'zini ochib, jur'atining kuchayishiga, sabr kosasining limmo-lim to'lishiga olib keladi. Asta-sekin hurkovich, andishali, dadil gapirishdan hayiqadigan oshiq o'rnini jiddiy, rostgo'y, haqiqatlab, g'azabli shaxs egallay bOradi. Ana shunday ijobiy g'oyaviy o'sish yo'lining davomi Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi merosida ham ko'rinadi. To'g'ri, shoiraing bu tildagi she'rlari chandon ko'p emas. Hozircha ulardan namuna sifatida uchtagina sheMy asar maium. Ehtimol, ular yana bordir. Bulardan qat'iy nazar, mavjud sheVlاراing o\*zi ham Sayfi Saroyining bu sohada yaxshigina salohiyati, o'tkir qalami, puxta bilimi boiganligidan darak beradi. Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi she'rlari ravon o'qiladi. Ularaing badiiy bo'yoqdorligi ustida ham faqat yaxshi gaplarni aytish mumkin. Mazkur she\*riaraing g'oyaviy yo'naiishi shoiming o'zbek tilidagi asariariga to'ia jo'rovoz boiishi bilan ahamiyatlidir. Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi she'riaridan ham jafokash, fidoyi qahramonning dardli ovozi quloqqa chalinadi. Nochorlik, moddiy tanglikdan iztirobga tushgan bir shaxsning alamdiyda qiyofasi kishi ko'zi o'ngida gavdalanadi.

Ro'zam zi g'ami firoqi tu shabgun ast,

Y-az javri zamona in dilam pur xnn ast.

Bilrist xayoli xesh imshab barman,

To sho'h damam ki ba tn holam chun asyo (36-b.).

(Mazmuni:

Firoqing g'amidan kunduzim tundir,

Zamona javridan bu dilim to'ia xundir.

Yor xayoli etdi bu kecha menga quvonchli,

Onlarim boisi sen, sensiz holim nechundir).

Shoir ruboiylaridan birida hayotdagi iqtisodiy nochorlik mavzui turli ishoralar orqali aks ettiriladi. Unda safar taraddudini ko'rayotgan nochor-u nokom bir shaxsning yo'i ozuqasi yo'qligidan shikoyati, yurak nidosi, kuchli alami umumlashtirib beriladi. Shoir o'zga tilda ham ana shu katta ijtimoiy dardni g'oyat mahoratbilan gavdalandirishga, silliq ifodalashga erishadi.



Albatta, bu misralar sharqona kamtarlik maylidan ham xoli emas. Ya'ni Sayfi Saroyi o'z qobiliyat va imkoniyatlari ustida kamsuqumlik, xokсорlik bilan mushohada yuritadi. Buyuk daho egasi nazdida o'z salohiyatining «g'arib» ko'rinishini odilona tan oladi. Butun asar taijimesi davomida Sayfi Saroyining jiddiy bir holatda ishlaganligi namoyon bo'ladi. Aslida o'sha jiddiyat, so'z oldidagi mas'uliyat burchini yurakdan his qilish oqibatida «Guliston» taijimesi ko'ngildagiday chiqqan. Ayniqsa, asardagi parchalarning ohangdor, silliq aks-sado berishini zo'r qoniqish bilan qayd etishga to'g'ri keladi. Bularning barchasi jamlanib, Sayfi Saroyining fors-tojik adabiyotiga bo'lgan baland rag'batini, ixlos va c\*fiborini ko'rsatadi. Alqissa, zikri o'tgan ma'lumotlar Sayfi Saroyini o'z zamonasining zullisonayn ijodkori, tojig-u o'zbeklar birodarligi qasriga munosib g'isht qo'ya olgan hassos sa'o'atkori sifatida baholash huquqini beradi.

#### Mavzuni mustabkamlash uchun savollar

1. Temur va temuriylar davlatining asoslanishi haqida so'zlang.
2. Temuriylar davrida o'zbek adabiyoti qanday muvaffaqiyatlarga erishdi?
3. Shu davrdagi lirik tur, janrlar taraqqiyoti va adabiy aloqalar haqida gapirib bering.
4. Shu davrda adabiyotshunoslikka doir yaratilgan qanday asarlarni bilasiz?
5. Xorazmiy haqida «Muhabbatnoma»da qanday ma'lumotlar berilgan?
6. «Muhabbatnoma» tarkibida kelgan qanday she'riy janrlarni bilasiz?
7. Qutb Xorazmiy «Xusrav va Shirin» masnaviyisi Nizomiy Ganjaviyning shu nomdagi dostoni bilan qanday o'xshash va tafovutli jihatlari bor?
8. Sayfi Saroyi asarlarini sanab bering.
9. «Suhayl va Guldursun» dostoni haqida nimalarni bilasiz?

#### Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Mahmud Tarobiy. Sarbadorlar. Temur davlati. Shohmirzo Mirzo. Ulug'bek Miirzo. Abusaid Miirzo. Umarshayx Miirzo. Sulton Ahmad Miirzo. Mahmudxon. Zahiriddin Muhammad Bobur. Shayboniyxon. Sayyid Mahmudxon. Noma janri. Ahmad ibn Xudoydod Ta'oziy. «Fununul-balog'a».

Davlatshoh Samarqandiy. «Tazkiratush-shuaro». Alisher Navoiy. «Majolis un-nafois». Abdurahmon Jomiy «Bahoriston» Xorazmiy. «Muhabbatnoma». Muhammad Xo'jabck. «Guliston». «Bo'ston». Shayx Sa'diy Xusrav. Shakar. Shirin. Maryam. Farhod...

#### Adabiyotlar

1. Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: "o'qituvchi"1994.
2. Ahmadxo'jayev E. Gadoiy (hayoti va ijodiy merosi). Toshkent: «Fan», 1978, 110 *bcL*
3. Valixo'jayev B. o'zbek adabiyotshunosligi tarixi. Toshkent: «o'zbekiston», 1993.
4. Vohidov R. XV asming ikkinchi yarmi, XVI asrning boshlarida o'zbek va tojik she'riyati. Toshkent, «Fan»,1983, 145 bet.
5. Vohidov R. Navoiyning ikki durdonasi. Toshkent, «Fan»,1992.
6. Vohidov R. Alisher Navoiyning ijod maktabi. Buxoro, 1994.
7. Gadoiy. Devon. G'. □ u lo nomidagi ASN. Toshkent-1973,148 bet
8. Mallayev N. o'zbekadabiyoti tarixi. Toshkent: «o'qituvchi» 1976.
9. Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent: □ .G' u lo nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986.
10. ПыраMOV E. Y36KCKaM POC JHH B nepaoH nojiiosnHe XV Beica. HB.JL. MockBa. 1963.
11. Sayfi Saroyi. She'riar. Guliston. Toshkent: 1968.
12. Sayfi Saroyi. Gulistoni bit turkiy. Suhayl va Guklursun. «Uch bulbul gulshani» kitobida. Toshkent: 1986, 163-330- betlar.
13. Xorazmiy. Muhabbatnoma. Toshkent,1959.
14. o'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 1-tom. Toshkent, 1977, 186-236-betlar.
15. Quth Xorazmiy. Xusrav va Shirin. «Uch bulbul gulshani» kitobida. Toshkent.1984, 333-619-betlar.
16. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. Toshkent: «o'qituvchi» 1993.
17. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent:»Fan» 1996.
18. Hayitmetov A. Ulug'bek davrining muhim bir adabiy yodgorligi haqida. «o'zbek tili va adabiyoti», 1995, 1-son, 3-9-betlar.

VI-BOB  
XV ASRNING BIRINCHI YARMIDA YASHAB IJOD ETGAN  
O'ZBEK SHOIRIARI

**6.1. Durbekning «Yusuf va Zulayho» dostoni hamda hu haqdagi  
bahs-u munozaralar**

Sharq xalqlari orasida qadimdan mashhur bo'lgan qissalardan biri "Yusuf va Zulayho"dir. Busayyorsuyet "Tavrot", "Injil" hamda islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni karimda ham uchraydi. Sharq adabiyotining buyuk darg'alari Firdavsiy, Saolibiy, Ibn Sino, Kisoiy, Abdurahmon Jomiy kabilar arab va fors tillarida, Qul Ali, Shayyod Hamza, Nosuriddin Rabg'uziy singari ijodkorlar esa Durbekka qadar tuikiy tilda yozgan asarlarida mazkur qissaga murojaat etishgan. Bu asarlar orasida Durbekning "Yusuf va Zulayho"\* dostoni alohida ahamiyatga molik.

"Yusuf va Zulayho" dostonining muallifi masalasi uzoq yillardan beri munozara bo'lgan qolmoqda. Ba'zilar bu dostonni Durbek emas. Ulug'bek, Homidiy Balxiy kabi shoirlardan biri ijod qilgani haqida ma'lumot beradilar (o'zbek adabiyoti tarixi, 1-tom, Toshkent. 1977, 278-279-betlar). Adabiyotshunos N.Mallayevning kitobida bu haqda quyidagi mulohazalar bayon etilgan: "Keyingi yillarda ayrim tadqiqot va maqolalarda "Yusuf va Zulayho" hamda uning muallifi haqida munozarali fikr-mulohazalar bayon etildi. Munozara "Yusuf va Zulayho"ning muallifi, uning yozilgan yili kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Mavjud ma'lumotlarning ozligi, doston nusxalarining nisbatan keyinroq ko'chirilgan bo'lishi, ularning kamligi hamda o'zaro qiyosiy tadqiqotning imkon bermaydi. Binobarin, biz an'ana bo'yicha «Durbek» nomi va «1409» sanasini saqlab qoldik (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 274-bet). Adabiyotshunos B.To'qUyev tomonidan umumtariq maktablarining 9-sinflari uchun yozilgan «o'zbek adabiyoti» darsligida ham prof. N. Mallayevga fikrdoshlik qilinadi. Biroq xuddi shu sinf o'quvchilariga mo'ljallab nashr etilgan majmuada izoh berilgan holda «Yusuf va Zulayho» dostonining muallifi nomi umuman asarlar sirasiga kiritilishi bir oz noaniqliklarni keltirib chiqaradi. Aslida «Yusuf va Zulayho» dostonining yozilgan yili va muallifi masalasida

adabiyotshunoslikdalkida XX yuz yiliikning 70-yillaridayoq ishonadi fikrlar o'rtaga tashlangan cdi. Jumladan, akad. B.Valbco'jaycvcning tadqiqotlarida ayni masalada ko'p sonli adabiy ma'iumotlarguvohligida jiddiy xulosalar bayon qilingan. Taniqli olim samarqandlik ma'rifatparvar Abduhamid Pototiy shaxsiy kutubxonasida saqlanayotgan «Yusuf va Zulayho» qoiyozmasiga tayanib, masalaga Oydinlik kiritgan. o'sha qoiyozmada «Ayladi bu qissani Durbek nazm» satri ham bor ekanki, buni inkor qilishning imkoni yo'qdir (Batafsil maiumot uchun qaralsin: Valbco'jayev B. o'zbek epik poeziyasi tarixidan. Toshkent, «Fan»,1974, 50-54-betlar).

«Yusuf va Zulayho» dostoni va asar muallifi xususida sharqshunos E.E.Bertels, V.V.Bartold, D.T.Voronovskiy, N.M.Mallayev, B.Valixojayev, E.Fozilov, F.Sulaymonova kabi olimlar ilmiy izlanishlar olib bordilar va qimmatli fikrlar bayon etdilar. 1971 yilda Javqon Lapasov «Yusuf va Zulayho» dostoni morfologiyasi» mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini yozdi.

Dostonning ilmiy jamoatchilik nazariga tushgan Toshkentda saqlanayotgan 5, Samarqanddagi 2 hamda 1516 yilda (hijriy 922) ko'chirilgan Istambuldagi To'pqopi saioyi kutubxonasida majjud bo'lgan Hirot nusxasi va 1563 yilda (hijriy 971) ko'chirilgan Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan nusxalari maium. Professor A.Fitrat ilk bor 1929 yUda Samarqandda chop etilgan «o'zbek adabiyoti namunalari» kitobida «Yusuf va Zulayho» dostonidan parchalar eion qUdi. Shundan so'ng turli darslik va majmualardan asar parchalari o'rin oldi.

Durbekning hayoti bilan bogliq ba'zi maiumotlar «Yusuf va Zulayho» dostonining muqaddimasidagina keltiriladi, xolos. Muallif asarning yozilgan yUini abjad hisobiga asoslanib quyidagicha ifodalaydi:

«Zod» edl tarix yana «xe» yu «dob»,

Muddati hijratdin o\*tub mohu sol

(Uch bulbul gulshani. 7-bet. Bundan keyin tegishli sahifalar ko'isatib boriladi. R.V., H.E.).

Abjad hisobiga ko'ra «zod»-800, «xe»-8, «dob» esa-4 ga teng. Ulaming yigindisidan 812 hijriy yil kelib chiqadi. Uni mUodiy yilga aylantirsak, 1409 yilga tug'ri keladi. Shoir doston muqaddimasida shu yU «jumla akobir»lar-u «nabi-yu val»lar bag'rida sokin, abadiy uyquga ketgan «ummul bUod»—shaharlar onasi bo'lgan Balx qamal qUinganini iztirob bUan yozadi. Yozning sarful mevalari pishgan paytda shahar ahlining

butun noz-n □ matlardahbahra qolgani Durbekni chuqur iztirobga soladi va u o'sha kayfiyatini satrlarda quyidagicha ifodalab qoldirgan:

Shahr chu do'zax kibi zindon cdi,  
Tashqari chun ravzai rizvon cdi.  
Tashqari erdi bori noz-u naim,  
Shahr ichida erdi azobi alim...  
Tashqari erdi bari polizu bog',  
Shahr ichida erdi base dard-u dog (7-bet).

Durbek qamal ichra qolgan shahar aholisining ayanchli holatini yuqoridagi parchada kuzatilganligi kabi qarshilantirish sao'atidan mahorat bilan foydalanib badiiy ifoda etadi. Doston muallifi tasvirdagi o'sha voqealarning shaxsan guvohi bo'lgan. Asarda alohida ta'kid bilan qayd qilinishicha, qamal uch oy davom etgan:

Ushbu qalob xalq uch oyi tamom,  
Yer edilar g'ussa-vu g'am subh-n shom.  
Banda alar birla giriftor edim,  
Borchasidin voqifi asror edim (8-bet).

Adib mana shu qamal davrida taqdirdoshiari bilan birgalikda g'am sharobini ichib, goh Alloh kalomi, goh kitob o'qish bilan mashg'ul bo'ladi. Shoirning yozishicha, turkiy til bilan Yusuf va Zulayho qissasini nazmda bayon etish uning ko'nglida tug'ilgan shirin niyati edi. Balx qamali davrida Durbek forsiy tilda nasrda bitilgan «Qicasi Yusuf» bilan tanishadi. Biroq shoir bu asar va uning muallifi haqida dostonda hech qanday ma'lumot bermaydi. «Yusuf va Zulayho» haqida yirik hajmli doston yozishga kirishgan shoir, shubhasizki, «Yusuf va Zulayho»ning zukko kitobxonlar orasida keng tarqalgan xalq kitobi nusxalari bilan ham tanish bo'lgan. Shuningdek, shoiming «Goh o'qir edim zi kalomi ik)h» misrasi uning Qur'oni karimdagi «Yusuf» surasidan ham ijodiy ta'sirlanganligini dalilaydi.

•Yusuf va Zulayho»-ishq-muhabbat mavzuida yozilgan doston bo'lishi bilan bir qatorda, unda shoirning axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari, adolatli hukmdor haqidagi o'y-xayollari hamda islom dinining dunyoviy shuhrat kasb etishi singari muhim ahamiyatga molik muohazalari badiiy io'ikosini topgan.

Dostonning qisqacha tafsiloti quyidagicha: Mag'ribda nomi keng tarqalgan, doimo zafar yo'ldoshi bo'lgan shoh Taymusning qizi Zulayho tushida Yusufni ko'rib, unga g'oyibona oshiq bo'ladi. Shoir



Taymus haqida fikr yuritarkan, «Kofir edi ul, vale odii o'zi, bo'imas edi ikki oning bir so'zi», - deya ta'riflaydi. Ushbu misralarning o'zidanoq dostonida muqaddas islom dini targ'ib qilinishi angiashiladi. Zulayho tushida Yusuf bilan «suhbatlashadi». Yusuf o'zini mahbubaga quyidagicha «tanishtiradi»:

Dedikim:-«Yusufdur otim, gul uzor,  
Mcn eruram Misr elida shahriyor (34-bet).

Zulayho uyg'ongach, o'zini yangi bir olamga kirib qolgandek his etadi. U ishqning asirasiga aylanadi. Zulayho butun umri davomida o'sha tush taassuroti bilan yashaydi. Shoir Zulayhoning Yusuf ishqida o'rtanishlarini juda ehtiros bilan badiiylashtiradi:

Erdi aning og'zida Yusuf oti,  
o'rtadi boshdin - oyog'i ishq o'ti (35-bet).

Mag'rib shohi Taymus olti oylik yo'l bo'lgan Misr eliga xat yozib, elchi yuboradi. Zulayhoning kelajagi, baxti haqida qayg'urgan ota-ona uni Misrga kuzatib qo'yishadi. Zulayho Misrda katta tantana bilan kutib olinadi. Biroq u Misr Aziziga turmushga chiqadi va taqdiriga tan berishga majbur bo'ladi. Chunki u bilan kelgan enagasi qizdan ota-ona nomusini muhofaza qilishini qattiq talab qiladi. Iztiroblar alangasida qolgan Zulayhoning Yusufga bo'lgan muhabbati yanada haroratlana boradi. Sabr-toqat, chidam uning hamrohiga aylanadi. Biroq qiz muhabbatining tobora yolqinlanib borayotganiga ba<sup>z</sup>an bardosh berolmay qolganligi ham dostonida badiiy ifodasini topgan. Bunday holat uning Yusuf bilan uchrashuvlarida namoyon bo'ladi.

Taqdir taqozosi bilan Yusuf ham Misrga kelib qoladi. Uning go'zalligi va donoligiga hasad va g'ayrlik bilan qaragan otalari Ya'qub taxtining mcrosxo'ri Yusuf bo'lishidan xavfsiragan og'a-iniari uni yo'qotish payiga tushadilar. Ular Yusuf uchun cxoh qazishga tushadilar va qarib qolgan otalari Ya'qub hamda uning sevikli farzandi boshiga og'ir musibatlarni soladilar. Yahudo boshliq Yusufning akalari Ya'qubdan hiyla bilan o'z ukalarini olib ketib, «bo'ri cdi» bahonasi bilan uni chohga tashlaydilar. Munofiqlik shu darajaga borib yetadiki, og'a-inilardan biri uni pichoqlashga kirishadi. Shoir dostonida bu hodisani quyidagi misralarda tasvirlaydi:

Bir og'asi qo'pti, sug'urdi pichoq,  
Keidi oning ko'ksina qo'ydi ayoq.

Chohda yotgan Yusufning joniga Moliki Tojir karvonining kelib

qolishi oro kiradi. Yahudo boshliq og'a-inilar husnda, aqi-farosatda yakto bo'lgan, otasining xizmatini sadoqat bilan o'taydigan Yusufni Moliki Tojirga sotadilar va munofiqlik ustiga yana munofiqlik qiladilar  
Dedilan-E, Xojai nek e'tiqod,  
Bandamiz erur, o'zidur xonazod.  
Ueh kecha-kunduz qoehib erdi tamom,  
Qilg'on ekandur bn choh ichra maqom.  
Emdiki, toptuq qiloli oni band,  
Turfa gurizanda qui erar lavand.  
Bizga kerakmasdur oning hech ishi,  
Borcha sotarmiz agar olsa kishi.  
Iliki egri, o'zi qochqoq ernr,  
Borcha yomonlik ichida toq erar (24-25-bet).

Ko'rinadiki, mol-mulk, mansab ilinjida og'a-inilarning bu qadar tubanlik botqog'iga sho'ng'ishi dostonda qattiq qoralanadi. Yusuf qullik azobiga giriftor qilinadi. Ya'qub esa ko'rar ko'zlaridan judo boiadi. Shu tariqa, Moliki Tojir Yusufni Misr Aziziga uning bo'yidan ham baland kladigan «yoqut ila dur-u guhar» evaziga sotadi. Misrdagi ko'shk ustida Yusufni iik bor o'z ko'ziari bilan ko'rgan Zulayho ishq alangasi ichida o'itanadL U bu alanganing yuksak haroratiga bardosh berolmaydi. Biroq enagasining pand-u nasihatlari, sabiga undovchi o'gitlariga tan berishdan o'zga chora topa olmaydi.

Enagasi dedi: «Hali ayla sabr,  
Qilmag'il o'zunga, ayo mob, jabr (88-bet).

Dostonda sevishganlarning ehtiroslarini jilovlash borasidagi irodalarining sinovdan o'tishi yuksak mahorat bilan tasvirianadi. Bu boiada Zulayhodagi ishq mayidan ko'proq sarxush boiishga moyillik bilan Yusufdagi sabr-matonatning to'qnash kelishi asardagi ziddiyatlaraing eng yuksak cho'qqisi bo'lib xizmat qiladi. Misr Azizi Yusufni sotib olarkan, jufti haloliga uni qul sifatida emas, balki faizandi deb bilishini o'tinadi. Bu esa Yusufning zimmasiga yanada mas'uliyat yuklaydi. Misr Azizi Yusufni Zulayho xizmatiga yuboradi. Shunday qilib, sevishganlar bir-birlari bilan yaqindan uchrashadilar. Biroq bu uchrashuvlar Yusufning jiddiy qarshiliklari bilan kutilgan visol onlarini uzoqlashtiradi. Shoir Yusufning atayin Zulayhoning ko'ngil istaklariga qarshi borishi manzaralarini o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalandirib beradi:

Ynsuf ayittiki:-«Ho!o xush siyom,  
Men edim ozod, boMubmen g'ulom.  
Men edim o'/ mamakatimda amir,  
Munda bukun xor crurmen, haqir.  
Meni falak qildi otomdin judo,  
Shoh edim, cmdi bo'libmen gado.  
Ko'rsa tushinda Zulayho gar mani,  
Men dag'i tushumda ko'ribmen ani (144-bet).

Yuqoridagi iqtibos dostonida Yusufning Zulayho enagasiga aytgan so'zlaridir. Bundan Yusufning ham sadoqatli oshiq ekanligi yaqqol sezilib turadi. Enaga uning so'zlarini Zulayhoga yetkazadi va qizni ortiqcha fig'on qilmasdan tangrica shukr qilishga chaqiradi:

Ynsnf erur xizmatingga subh-u shom,  
Sabr bila etgasen oxir bakom,  
Sabr bila tengri berur komi dil,  
Sabr qil-u, sabr qil-u, sabr qil (45-bet).

Enaga tilidan aytilgan bu so'zlar dostonida ilgari surilgan yetakchi g'oyalardan biridir. Ayni choqda qamal ichida qolgan Bafx shahri aholisini ham shoir turli ishoralar yordamida sabr-u bardoshli bo'lishga chaqiradi. Muhabbat iztiroblari Zulayho bardoshidan ustun keladi. Uni enagasi qanchalik sabr qilishga undamasin, baribir Zulayho faqat visolga intiladi. Yusufni xilvatga chorlab, unga ko'ngil istaklarini bayon etadi. Biroq Yusufning gunohga botgisi, zinoga yo'i qo'lygisi kelmaydi. Zulayho tuhmat va malomat qilib uni zindonga soldiradi. Ammo keyinchalik u bu qilgan ishlaridan juda pushaymon ham boiadi. Iloj topib Yusufning ovozi eshitishga, banddan ozod boigan Yusufning uzoqdan bo'lsa ham jamolini ko'rish bilan taskin topishga harakat qiladi.

Shoir mamlakat obodonchiligi, el-yurt farovonligini davlat boshliqlarining adolatli siyosat yurgizishlari hamda tadbirkodilarida deb biladi. Dostonida Misr shohi Rayyon ana shunday kishilardan biri sifatida tasvirlanadi. Rayyon davlat ishlarini boshqarish uchun o'zidan ko'ra tadbirliroq va donishmandroq bo'lgan Yusufni Misr taxtiga ko'taradi. Yusuf zindondagilarni ozod qiladi va uning qat'iy buyruqlari hamda ko'rsatmalari bilan Misr xalqi dehqonchilikda misli ko'rilmagan natijalarni qo'lga kiritadi. Olti yil davomida ocharchilik azobini boshidan kechirgan xalq farovon hayotga tashna edi. Yusuf xalqning ana shunday ezgu istagining amalga oshishida katta xizmatlar ko'rsatadi. Dostonida

ikki sevishtan qalb sohiblari Yusuf va Zuiayhoning Misrda o'tkazilgan to'ylari tafsilotlari ham bag'oyat mahorat bilan tasvir etilgan. Shoir bu tantanadan xalqning behad xursandchiligini zo'r ehtiros bilan ko'rsatishga erishadi. Shu bilan biiga ikki sevishtan qalbning yangidan hayot boshlashi lavhalari tasviri ham ancha jonli chiqqan.

Asarda chinakam muhabbat tarannum etilib, turli yovuzliklar natijasida aziyat chekkan barcha kishilar hayotning zavqli onlaridan bahramand boiishdek baxtga qayta musharraf bo'lishlari mahorat bilan badiiy ifodasini topgan. Og'a-inilar qilgan yovuz ishlaridan pushaymon boiishadi. Shoir chinakam adoiat tantanasini dostonidagi Bashir obrazi sarguzashtlari asosida ifoda etadi.

Bashir Molik Tojirning qullaridan biridir. Yusufning onasi vafot etganda, Ya'qub Bashiming onasini sotib oladi va Yusuf shu enagasini emib katta bo'ladi. Ya'qub ona-bolani bir-biridan judo qilish uchun Bashirni qul sifatida sotib yuboradi. Farzandi dog'ida kuygan mushtipar onaning ikki ko'zi olamni ko'rishdek baxtdan mahrum bo'ladi. U doimo Kan'on darvozasi oldida o'g'lining yo'lga termulib o'tiradi. Ya'qubning ham boshiga taqdir shunday musibatlarni soladi. Yusufning zindondan Bashirni ozod qilishi va echki qoniga belangan kuylagini unga berib yuborishi, barcha musibatlariga xotima yasaydi. Bashir awal onasini izlab topadi. Visol shodligidan onaning ko'zlari ravshanlashadi. Keyin Bashir Yusufning kuylagini Ya'qubga eltib beradi. Ya'qub bu kuylakni ko'zlariga surtadi va uning ko'zlari ham munawar bo'ladi.

Dostonda asarning xalq og'zaki ijodi nusxalarida bo'lgani kabi qahramonlik ham ulug'lanadi. Yusufning katta o'g'ini Meshomning maydonga kirib bir hamla bilan Yahudo bilan Sham'unni chetga olib otishi va qolgan sakkiz og'a maydonga chiqishga jufat ctolmaganliklarida folklorning ta'siri kuchli ekanligi sezilib turadi.

«Yusuf va Zulayho» dostonining qurilishi, voqealar rivoji murakkab bo'lgan asardir. Unda juda ko'p voqealar va obrazlar mavjud boiib, ular asosan Yusuf sarguzashtlari atrofida biriashgan hamda dostonidagi asosiy qahramonlarning qator fazilatlarini ochishga xizmat qilgan. Aruzning sari' bahrida (muftailun, muftailun, foilun) bitilgan bu asar ravon uslubda yozilganligi hamda badiiy tasviriy vositalarga boyligi, shuningdek, o'zbek mumtoz adabiyotidagi badiiy jihatdan ancha mukammal ijod etilgan dostonlardan biri ekanligi bilan ahamiyatlidir. Bulardan tashqari, mazkur asar Durbekdan keyin shu mavzuda ijod

qilgan o'zbek va boshqa qardosh xalqlar shoirlari uchun ham ilhom manbai bo'lib xizmat qildi.

## 6.2. Haydar Xorazmiy va uning «Maxzanul-asror» dostoni badiiyati

Haydar Xorazmiy XIV asming oxiri va XV asming boshlarida yashab ijod qilgan istiqbol do'sti o'z san'atkoridir. Shoir haqidagi ba'zi ma'muriy Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkiratush-shuaro», Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois», «Muhokamatul-lug'atayn» kabi asarlarida uchraydi. Ularda shoimning noyob istiqbol do'sti ekanligi qayd etilib, turkiy va forsiy tillarda yaxshi she'rriar bitganligi, Amir Temur nabiralardan Iskandar Sheroziyga bag'ishlab Nizomiy Ganjaviyning «Maxzanul-asror» («Sirlar xazinasi») dostoniga javoban turkiy tilda go'zal, ijodiy doston yozganligi e'tirof etiladi.

Haydar Xorazmiyning turkigo'y shoiriigi va uning xorazmlik ekanligi Alisher Navoiyning «Muhokamatul-lug'atayn» asarida e'tirof etilgan. Salohiyatli shoir o'z masnaviyisini turkiy tilda yozishini quyidagicha izohlaydi:

Turk zuhuridir ochunda bu kun,  
Boshlar uluq yir bila turkona un!...  
Turk surudini tuzuk birla tuz,  
Yaxshi ayolg'u bila ko'kla qo'buz...  
Men bitigan xat bila yo'ng'il qalam,  
Men yurug'on yo'l bila urgil qadam

(Muborak maktublar. Toshkent-1987, 221-beL Ushbu majmuada asaming nomi «Gulshanul-asror» tarzida berilgan. R.V., H.E.).

Adabiyotshunos N.Mallayev «Maxzanul-asror» Haydar Xorazmiy adabiy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona asar ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, olim oliy maktab uchun yozilgan darsligida shoimning hayoti haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Haydar asli Xorazmdandir. Uning Haydar Xorazmiy deb atalishi ham shu boisdan. U qachonlardir Fors viloyatiga kelgan. Birmuncha vaqt, Navoiy va Davlatshoh ta'kidlaganlaridek, Sulton Iskandar huzurida bo'lgan. Sulton Iskandar birmuncha ma'rifatparvar amirzodalardan bo'lgan, o'z atrofiga ilm, san'at, adabiyot ahllarini to'plagan, o'zi ham she'rriyat bilan shug'ullangan. Haydar Xorazmiy farazan 1409-1414 yillar orasida «Maxzanul-asror» dostonini yaratgan» (Mallayev N. O'zbek adabiyoti

(arixi, Toshkent, 1976, 288-bet). Keyingi yillarda Mavlono Lutfiy asari sifatida qayd etib kelingan «Gul va Navro'z» dostoni ham Hnydar Xorazmiyga nisbat berilayotir. «Fununul-balog'a» hamda Bobur Mirzoning «Aruz risolasi»dagi e'timodli qaydlar shunday xulosani yanada quwatlantirishga xizmat qiladi.

«Maxzanul-asror»ning London, Parij, Vena, Qozon va boshqa joylarda saqlanayotgan qo'lyozma nusxalari fan olamiga maium. Doston yuzasidan E.E.Beitels, H.Zarifov, A.Abdug'afurov, B. Valixo'jayev, E.Rustamov, J.Sharipov, A. Hayitmetov singari bir qator olimlar ilmiy izlanishlar olib borishdi. N.Abdullayev asarning qiyosiy matnini vujudga keltirdi va 1974 yilda Nizomiy Ganjaviy dostoni bilan chogishtirish asosida nomzodlik dissertatsiyasini yozdi.

Sharq xalqlari adabiyotida uig' ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»siga yoki uning ayrim dostonlariga javob aytish adabiy an'ana sifatida shakllandi. Bu ish shoirdan katta iste'dod, teran tafakkumi talab etardi. Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni mana shu an'ananing samarasi o'laroq vujudga kelgan bo'lsa, ajab emas. Haydar Xorazmiy o'zining «Maxzanul-asror» dostoni bilan ushbu adabiy an'ana ravnaqiga muhim hissa qo'shdi.

Nizomiy Ganjaviyning «Maxzanul-asror» dostoni falsafiy-taiimiy asardir. Dostonning asliyatini 59 bobdan tarkib topgan. Masnaviyning dastlabki 18 fesli an'anaviy muqaddimaviy boblar sanaladi. Asarning asosiy qismi 20 maqolat va 20 hikoyatdan iborat bo'lib, mazmundor xotima bilan nihoyasiga yetadi. Shayx Nizomiy dostonining an'anaviy kirish qismlari Tavhid va Munojot. Muhammad alayhis-salomning ta'rifi, payg'ambaming me'roji, birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi ta'rif. Dovud o'g'li Malik Faxriddin Bahrom shohning ta'rifi, Bahrom shohga xitob va ta'zim, bu kitobning taitibi, so'z madhi, nazmning nasrdan yuksakligi, ko'ngil, ko'ngil parvarishi haqida birinchi xilvat, birinchi xilvatning samarasi, ikkinchi xilvat, ikkinchi xilvatning samarasi singari bo'limlardan tarkib topadi.

Dostondagi maqolatlarda shoir o'zining muayyan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taiimiy qarashlarini ixcham, o'ta purma\*no baytlarda ifoda etadi. Ularda ilgari surilgan g'oyalarni esa hikoyatlar asosida oydinlashtirish va mustahkamlashga erishadi. Maqolatlarda shoir adolat, mamlakatni boshqarish va xalqqa munosabat, zolim podshohlardan shikoyat, mehnat va uning foydasi, kishilarga yaxshilik qilish va qiyinchiliklardan

qo'rqmaslik, rashk va hasadning zarari, saxovatning foydasi, baxiilikning yomon oqibati haqida muhim mulohazalarini bayon etgan.

Haydar Xorazmiyning «Maxzanul-asroi» dostoni tuzilishi hamda janr xususiyatlariga ko'ia, Nizomiy Ganjaviy masnaviysiga juda yaqin turadi. Har ikkala doston ham falsafiy-ta'limiy mohiyat kasb etib, aruzning sari' bahrida (sarfi musaddasi matvii makshuf muftailun, muftaiun faulun) yozilgan. Haydar Xorazmiyning dostoni Nizomiy Ganjaviy dostoniga nisbatan hajman ancha kichik. Haydar Xorazmiyning dostoni 639 baytdan iborat bo'lib, 23 bobdan tarkib topgan. Asarning dastlabki 7 fasli ao'anaviy muqaddimaviy boblardir. Mazkur boblar Alloh hamdi, payg'ambar na'ti, xalifalar ta'rifi, Sulton Iskandar madhi, musannifning vasfil-holi kabi masalalarga bag'ishlangan. Dostonning asosiy qismi 16 bobni o'z ichiga oladi. Ularda mav'iza (o'git-nasihah), maqolat va hikoyatlar mavjud. Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviydan farqli o'laroq, dostonda awal hikoyah, undan so'ng shu hikoyatdan kelib chiqadigan xulosa va fikrlarni umumlashtiruvchi bob (maqolat) keltiradi. Maqolatlar va hikoyatlaming mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ularning ba'zilari Nizomiy Ganjaviy maqolat va hikoyatlariga anchayaqin tursa, ba'zilari tamomila yangidir.

Haydar Xorazmiy dostonidagi «Musannifning vasfil-holi» bobida o'zining bir kecha g'am bilan hamnafas bo'lganligi hamda ichki iztiroblarini bayon etib, Nizomiy Ganjaviyning «Maxzanul-asror» dostoniga yuksak baho beradi. Undagi tashbehlar va teran fikrlaming sodda uslubdagi bayoni shoirning nozik did va so'z san'atining o'ziga xos jozibasidan mahorat bilan foydalana oladigan ijodkor ekanligidan dalolat beradi:

Aql tengiz erdi-yu andisha kon,  
o'rtasida gavhari ma'ni nihon.  
Jon tishi biria qozib ul konni,  
Qildim o'zum g'avs bu ummonni.  
U1 kishi qo'yg'ay chu Nizomiy bn ganj,  
Qozg'ana olg'ay guhari dast ranj.  
Yo'q esa har mufisi be dastgoh,  
Hech topa bilgaymu bu Maxzanga roh (206-207-betlar).

Aqlni dengizga tashbeh qilgan shoir shu dengizda yashiringan ma'ni gavharlarini ummondag'owos singari suzib, jon tishlari bilan qaziganligini g'oyatda go'zal tasvirlaydi. Bu- «gavhari ma'ni», shubhasiz, Nizomiy

Ganjaviy dostonidir. Shu bois shoir Nizomiy kashf etgan bu ganjga musharraf boiish uchun katta mehnat talab qOinishini bayon etadi. Iqtibosdagi «hech topa bilg'aymu bu maxzanga roh»-misrasida shoir iyhom san'atidan mahorat bilan foydalangan. Haydar Xorazmiy «maxzan» so'zini dastlab xazina ma'nosida qo'llagan bo'lsa, ikkinchidan, «Maxzanul-asror» dostonini nazarda tutgan. Shuni ngdek, shoir Nizomiy Ganjaviy dostonidan ilhom olgani, undan adabiy ta'sirianganini quyidagicha e'tirof etadi:

Menki pishurdim bu Iaziz oshni,  
Shayx Ntzouuydin olib choshni.  
Shayx Nizomiy damidin jon topib,  
Ma'nisidin yariiq-u burhon topib (222-bet).

Haydar Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyotida she'riy hikoya yaratish an'anasining ravnaq topishida katta hissa qo'shdi. «Maxzanul-asror» dostonidagi hikoyalar axloqiy-taiimiy mohiyat kasb etadi. MuaUif ularda biror kichik hayotiy voqeani hikoya qUish orqaU kitobxonga pand-nasihah qUadi, ularga o'git beradi, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-taiimiy masalalarga doir zamonasi uchun peshqadam xulosalarini ilgari suradi. Aytilganlar nuqtai nazaridan 43 baytdan tarkib topgan «Bo'z tuquvchi kampir va bazzoz hikoyati» alohida ahamiyatga ega. Mazkur hikoyah Kufah shahridagi g'ayb ilmidan xabardor bir darveshning bozorgah kelib qolishi tasviri bilan boshlanadL U o'z ishini ipidan ignasigachapishiq biladigan bazzozning faoliyatini kuzatib turadi. Savdogar (bazzoz) oldiga bir kekseh kampir ikki hafta tinimsiz mchnat qiUb, to'qigan bir ko'yalaklik bo'zini olib keladi. Bu bevah ayol o'zining ojiz vah bechorahol ckanligi, bir to'da bolalari uning yoitiga intizor bo'lib turganini aytib, bazzozdan tegishli haqini to'lashini Utimos qiladi. Bazzoz kampirning bo'zidan illat qidirishgah tushadi. Uning qo'pol, dag'al, kiyimgah yaroqsiz ekanligini vah qiUb, arzimagan pulgah sotib oladi. Bu ham etmagandek bazzoz bo'zni oichashda ham bevah kampir haqidan urib qoladi. Kampir ketgach, bir xaridor bazzozning oldigah yaxshi bo'zso'rab kiradi. Bazzoz qaysi bo'zni ko'rsatmasin, xaridor undan qoniqmaydi. So'ngrah bazzoz o'shah kampir to'qib kelgan bo'zni maqtay-maqtay xaridorgah judah qimmat narxda sotadi. Bu holni kuzatib turgan haqqarast darvesh bazzozni qattiq uyaldiradi.

Haydar Xorazmiy mazkur hikoyatda kekseh kampirning bazzoz oldigah kirib keUshih manzarasini g'oyatda ta'sirchan baduy ifodalaydi. Baytlardagi o'zigaxos sifatlashlar o'quvchi ko'z oldida kampirning ayanchli ahvolini yanadah yorqinroq gavdalantirishgah xizmat qUadi:



Toki o'sbul hol ichida bir aju/  
Bo'yi ikki qot bo'lub orqasi kuz.  
Bo'yi boshi ra'sha bila beqaror,  
Dam urushi, yo\*1 yurushi murdavor.  
Ne ko'zida nur-u, na og'zinda so'z,  
Dunyosidin qo'ynida bir vusla bo'z (221-bet).

Hikoyatdagi darvesh chol haq yo'lida, komillik yoiida umrini bag'ishlagan so'fiylar timsolidir. Shoir bazzozning nomaqbul xatti-harakatini fosh etish uchun o'quvchi eiiborini uning sandig'i, undagi matolarga qaratadi va ayni vosita orqali ifodalamoqchi bo'lgan maqsad-muddaosini badiiy tasvirlash uchun istifoda etadi. Bunda darveshning bazzozga aytgan nafratli so'zlarini hikoyada bayon etish Haydar Xorazmiyga qoi kcladi. Shoirning asarda ilgari suigan g'oyasi haqparast darveshning nutqida yanada oydinlashadi:

Dedi:-Bu sanduq ichida, ey falon,  
Bergil ijozat, kirayin bir zamon.  
Kim tilasang yer yuzida sarbasar,  
Topmag'aysen dunyoda mendin asar.  
Zohir-u botin ila oshnfta men,  
Mo''min egach, kofiri nuhufta men.  
Muncha savome'g'aki qildim guzor,  
Sa'yb ila tobmadi naqdim iyor.  
Har necha kezdim bu uluq dnyoni,  
Qutbi mukammal seni ko'rdum, seni.  
Bo'z'kim, erur momugi xud besafo,  
Jpligi betob-u o'zi bo'riyo.  
Sen kim anga bir nafas etting nazar,  
Boidi katondin dog'i ham mo''tabar.  
Kim, momig'i bila teng oidi yipak,  
Suftalig'-u ravshan-u hamvortak.  
Lol boiub Xojai oshufta dil,  
Qoldi xijolat evinda munfail.  
Jazb qilib topti muammo kushoy,  
Urdu ne kim, hosilina pushti poy (226-bet).

Haqparast darveshning bu adolatli va kinoya bilan yo'g'rilgan so'zlari bazzozni qattiq uyaUiradi va uning butun mol-mulkidan voz kechib, haq yo'lga kirishiga sababchi boiadi. Shoir bazzozning qilgan nojo'ya

sa'y-11 harakatlarini darvesh tilidan kinoyaomuz hajv ostiga oladi. Ammo bu tanqid keskin emas. Balki sokin holatda, donishmand, komiUik yoMini ixtiyor qilgan darvesh chol tilidan ifoda etUganki, bu ham hikoyatningbadiiy pishiq, g'oyaviy ta'sirchan va irfoniy axloq talablariga muvofiq chiqishini ta'min etgan. Hikoyatning, shubhasiz, tasawuf ta'liloti ta'sirida yozilganUgi undagi atamalar va majozilikdan ochiq ko'rinib turibdi. Hikoyatdan keyin undagi axloqiy-ta'limiy, Uohiy-irfbniy ruhni quwatlantirish uchun keltirilgan mav'iza va maqolatda ham xuddi shunday mazmundagi baytlarning mayjudligi fikrimizning yorqin dalUidir. Jumladan, mav'izada boydan karamU va saxovatU faqirning ustun ekanligini ta'kidlash uchun xizmat qiluvchi quyidagi baytni uchratish mumkin:

Boy dagulsen diraming bor esa,  
Faqr g'aniydir karami bor ersa (229-bet.

(Matnda mazmunga qusur yetkazadigan xatolar boriigi uchun so'zlar pyrim isloh bUan keltirUdi. R.V., H.E.).

Shoir dostondagi «Hotami Toyi» hikoyatida ham saxovatni ulug'laydi. Shuningdek, mav'izadagi baytlarda insonni komilUkka erishuvi uchun eng xavfli dushmani bo'lgan nafs bilan doimo murosasiz bo'lishga chorlashi ahamiyatlidin

Yarim oyoq oshki, toparsen nasib,  
Yarimini berki, yesnn bir g\*arib.  
Me'da tamug'ikim ernr dshmaning,  
Qonmag'usidir agar ichsa qoning (230-bet).

Haydar Xorazmiy «Maxzanui-asn»r»da badiiy ifoda etgan fikr-mulohazalar, asarda ilgari surilgan g'oyalari bilan o'z zamonasining katta bUimdoni, o'zbek tUi ravnaqi uchun kurashgan shoir, arab, fois-tojik tUlarini chuqur o'rgangan, yetuk ma'rifaUi kishi sifatida namoyon bo'ladi. Uning mazkur masnaviysi Alisher Navoiyga qadar yaratilgan doston janrining o'zbek mumtoz adabiyotidagi noyob namunalaridan biridir.

### 6.3. Atoiy sh □ riyatnundariyasi, janrlari va badiiyati

Atoiy XV asming birinchi yarmida o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos mavqega ega bo'lgan ist □ dodsloiriardan biridir. Aiisher Navoiy «Majolisun-nafois» tazkirasida shoir haqida quyidagilarni yozadi: «Maviono Atoiy Balxda bo'lur erdi. IsmoU ota farzandlaridindur.

darveshvash va xushxuiq, munbasit (shod-xursand-R.V., H.E) kishi erdi. o'z zamonasida she'ri atrok (turkiy tilda so'zlashuvchilar. R.V., H.E) orasida shuhrat tutti. Bu matla' aningdurkim:

U1 sanamkim, suv qirog'inda paridek oMturur,  
□ o y a t i o z u k i u g i d m suv bila yutsa bo'lur

Qofiyasida aybg'inasi bor. Ammo Mavlono ko'p turkona (sodda, ravon-R.V., H.E) aytur erdi. Qofiya ehtiyotiga muqayyad ermas eidi. Qabri Bak navohisidadur.» (MAT.13-jild, 63-bet). Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da Ismoil ota Ahmad Yassaviyning Ibrohim ota ismli inisining o'g'li ckanligini qayd etadi. Shuningdek, uning o'n sakkiz nafar farzand ko'iganligini aytadi. (MAT. 17-jild. 420-bet). Ayrim manbalarda shoiming taxallusi Otoy tarzida qayd etilib, buning sababi shoir Yassaviy tariqatini elga yoyuvchi so'fiylaidan, ya'ni Mansur ota, Zangi ota, Sulaymon ota, Hakim ota, Anbar ota, Ibrohim ota kabi mutasawif otalar (atolar) oilasidan va guruhidan chiqqanligi deb ko'rsatiladi (o'zbek adabiyoti. To'rt tomlik, I tom, Toshkent, 1959, 251-bet).

XX asr 50-yillarining oxiriarida respublika davriy matbuotida ayni masalada qizg'in bahs-u munozaralar bo'lib o'tdi. Unda akademik shoir □ . □ u l o d n s e n t M. Miizayev va Respublikada xizmat ko'rsatgan kutubxonachi H. Akobirovalar ishtirok etishgan (qarang: □ . □ u l o m . Adabiy-tanqidiy maqolalar. 2 jildlik, I-jild. Toshkent: «Fan», 1971, 80-84-betlar). Adabiy-ilmiy jamoatchilik esa shoir taxallusini «Otoy» taizida emas, balki «Atoy» shaklini qabul qildi. Bugun hamma nashriarda shoir adabiy taxallusi «Atoy» shaklida qo'llanmoqda. Atoy iste'dodli shoir sifatida Ulug'bek Mirzoning o'z saroyi atrofiga toitgan olim va shoirlari qatoridan ham o'rin olgan (o'zbek adabiyoti tarixi, I tom, Toshkent, 1977, 296-297-betlar).

Shunday qilib, Atoy shoiming taxallusi bo'lib, uning to'liq ismi, tug'ilgar. va vafot etgan yillari malumemas. Shoiming 260tag' azalini o'z ichiga olgan yagona devoni bizgacha yetib kelgan. Mazkur qo'lyozma XVI asnia ko'chirilgan bo'lib, Rusiya Fanlar Akademiyasi Shangshunosfik institutining Sankt- ftertxug bo'limida saqlanadi. Atpyi she'riyati A.N.Samoylovich, ERustamov va yana bir qator olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Atoy Sharq xalqlari badiiy ijodi bilan yaqindan tanish bo'lgan. Uning g'azallarida Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Vomiq, Uzro, Yusuf, Zulayho, Masih, Ya'qub singari adabiy, Qohiy, tarixiy nomlaming badiiy timsol sifatida qo'llanilishi fikrimizning yorqin dalilidir. Shuningdek,

shoirning «Qissasin» radifli g'azali ham uning Sharq xalqlari she'riyatining bilimdoni ekanligini tasdiqlaydi. Chunonchi, g'azalda o'qiyimiz:

Sen buti Cbin ishqida holimni g'ayb etgan kishi,

•Mantiqut-tayr\* ichra ko'rsun Shayxi San'on qissasin.

(Atoyi. □ azalla Kitobda: Hayot vasfi. Toshkent-1988, 397-bet).

Bundan keyin tegishli sahifani ko'rsatish bilan cheklanamiz. R.V., H.E.).

Shoir adabiy merosi bizgacha to'liq holda yetib keldi deyolmaymiz.

Ehtimol, salohiyatli qalamkash she'riyatning boshqa janrlarida ham ijod qilgan bo'lishi mumkin. Ammo ular Shayx Atoyining Sankt-Peterburgda saqlanayotgan devoniga kiritilmagan. Atoyi ma'naviy merosida o'z ijodidan faxriylik, g'ururlanish hislari balqib turgan baytlar mavjudki, ular shunday xulosaga kelishimizga asos bo'ladi:

Bitisam bo'lg'ay nasihatnomalar yuz «Ganji panj»,

o'zga qilmas Xusraviu Shirin dahonimdan ko'ngul (377-bet).

Ma'iumki, Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganji» Sharq xalqlari adabiyoti ravnaqiga muhim ijodiy tuitki berdi.. Atoyi o'zining qalami salohiyatiga to'la ishongan holda, yuzta shunday asarbitishi mumkinligini mubolag'a-faxriya yo'sinida c'tirof etadi. Albatta, mazkur bayt shoiming ehtiroslaridan xoli emas. Ammo aytish mumkinki, bunday qat'iy fikrlar muallifi bo'lgan shoiming katta ijodiy tajriba sohibi bo'lganligi tabiiydir. Zero, Atoyi g'azallarida bunday fikriarni yana uchratish mumkin:

Atoyi she'rining Intfini bilsa,

«Latofatnoma»dan kechgay Xo'jandiy

(Navoiy nigohi tushgan. 282-bet)

Ko'rinadiki, mazkur baytda ham shoir faxriyadan istifoda etgan. Biroq bu o'rinda ham yuqorida ko'iganimizdek, faxriya o'ta mubolag'a (ig'roq) bag'rida, qorishiq holda kelayotir.

Atoyi g'azaliyatida ishq-muhabbat mavzui markaziy o'rinda turadi. Unda oshiq, ma'shuqa va raqib obrazlari vositasida sevgi masalalari yoritiladi. Shoirbu mavzuni to'laqonli badiiy ifodalash maqsadida yana o'nlab badiiy timsollaiga murojaat etadi va ulardan ijodiy foydalanadi. Shoir she'riyatida ilohiy va majoziy sevgi yonma-yon tutib ulug'lanadi. Atoyi ulami bir-biriga chambarchas bog'liq holda kuylaydi. Alisher Navoiyning Atoyini «darveshvash kishi»,-dcya ta'riflagani bcjiz emas edi. Shoirda tasawuf ta'limotiga moyillik g'oyatda baland bo'lgan. Zero, uning g'azallaridagi «so'fiy» timsoli shoir qiyofasi va falsafiy-irfoniy qarashlarini xotirga keltirganday bo'ladi:

To podsbob boMgali sen husn Misrida,  
Afsona boidi Yusufi Kan'on hikoyati.  
Snfiy Atoyi holatini o'tkanur, vale,  
Ishq ishidur kishiga azaldin hidoyati

(o'sha kitob. 248-bct)

Atoyi ishqday yuksak tuyg'uni insoniyatga azaldan, yagona Qodiri qudrat tarafidan berilgan inoyat ckanligini ta'kidlaydi. Shundan bo'isa kerak, u muhabbat mavzuida jo'shib kuylaydi. Iste'dodli shoirning g'azallari ravon uslubda va o'ynoqi ohangda bitiigani bois o'quvchiga katta badiiy zavq bag'ishlaydi. o'sha o'ynoqi ohang qanotida shoirning ishq, hayot haqidagi teran mushohadalari ham badiiy ifodasini topgan. Atoyi musaffo nafosat va o'sha dilkash go'zallik shaydosi. U dili va didiga har jihatdan manzur keiuvchi go'zallikni ona-zamin tabiati bag'ridan izlaydi. Shoirning Navro'zi olam tashrifi haqidagi misralar bilan boshlanuvchi g'azaU bu jihatdan ahamiyatlidir:

Soqiyo, keltur mayi gulgunki, xush damdur bukun,  
Olam farxundayi Navro'zi olamdir bukun.  
Nakhati bodi sabodin topti oiganlar hayot,  
Xabbazo, bodi sabo Isiyi Maryamdur bnkun.  
Qomati gulbun chamanlar sahnida ta'zim uchun,  
Soqlyi gulruh bikin sarv oldida xamdur bukun.  
Yer yuzinda gulshan-u bog'-u bahor-u bog'cha,  
Gunbazi xazro mengizlik sabz-u xurramdur bukun.  
Har kishigakim, muyassardur parivash yor ila,  
Jur'ayo no'sh aylamak, xoshoki odamdir bukun.  
Kingakim bo'lsa safoli birla maydin jur'ae,  
Ushbu to'qqiz shishadin ko'ngilga ne g'amdir bukun.  
SaisabU-u kavsari moyi mayin keltursalar,  
Jomi may majlisda borcbadin muqaddamdur bukun.  
Kel dame mayxonaning baytul haramin qU tavof,  
Kim sanamlar laiidin may obi zamzamdur bnkun.  
Ey Atoyi, bo'lma g'ofil, bir nafas hamdam tila,  
Umrni hamdam kechurmaklik base kamdur bukun

(o'sha kitob.236-bct)

Soqiya muiojaat bilan boshlangan mazkur to'qqiz baytU g'azalda gulgun may talab qilini, bugun qutlug' Navro'zi olam ekanligi e'tirof etiladi. May-ishq-u ma'rifat timsoli. Shu bois bu xush damni ishqsiz

tasavur etish mumkin emas. Shoir Iso Masihning jon baxsh etish a'molini Navro'zi olam kelgan kundagi tong shamoliga ko'chirib, tabiatning uyg'onishini juda go'zal lavhalarda tasvirlaydi. Bahoming tiniq osmonga o'xshash yer yuziga ko'm-ko'k libos «kiygizishi», olamning gulshan-u bog'-u bahor-u bog'chaga aylanishi tasviri ham shoirning tabiatdan ilhomlanishini yana bir karra dalillaydi. Tabiatning bunday maflunkorligi kishi ruhiyatiga ko'tarinkilikbaxsh etadi. Shoir kimdakim safol idishda bir qultum may boisa, u xushbaxt, o'zini Arshi Aioda his etadi, deya ta'kidlaydi. Uningcha, bunday insonning qalbida g'am aslo yoiamaydi. Haqiqatan ham, go'zallik va ishq insonni butun g'am-alamdan xalos etadi. Atoyi olamning to'qqiz qat osmondan tarkib topganligini shc'rd a «to'qqiz shisha» shaklida qo'laydi. Bunda shoirga dastlab ko'm-ko'k osmonni «gumbazi xazro» deb nomlagani sabab boigan. Shishaning shaffofligi g'azalda osmon ma'nosida (rang nuqtasi nazaridan) qo'Hanilishi, bahorning ko'ngillarga o'zgacha surur baxsh etganini anglatadi. Ko'rinadiki, shoir dilkash g'azalida ranglar va badiiy timsollardan yuksak sa'atkorona did bilan foydalangan. Atoyi boshqa g'azallarida ham muhabbat mavzuini to'laqonli yoritishda tabiat tasviriga, gul, bulbul singari an'anaviy timsollarga murojaat etadi:

Kel, ey dilbarki, bo'ston vaqti boidi,  
Gul ochildi, guliston vaqti bo'ldi.  
Qflay nola, boqib gnldek ynzungga,  
Chu bulbuflarga afg'on vaqti boidi

(o'sha kitob.250-bet)

Atoyining «Qon boidi ko'ngil...», «Ul sanamki...», «Ko'ngil olding...». «Jamoling vasfni...» singari bo'yoqdor iboralar bilan ibtido topuvchi g'azallari yuksak badiiy qimmatga ega ekanligi bilan ahamiyatdir. Ularda shoirning haqiqiy muhabbat kuychisi ekanligi sezilib turadi. Fikrimizni «Jamoling vasfi...» birikmasi bilan boshlanuvchi g'azali orqali izohlashga harakat qilamiz:

Jamoling vasfni qildim chamanda,  
Qizardi gnl uyatdin anjnmanda

(o'sha kitob.216-bet)

Shoir matlada nihoyatda go'zal manzara tasvirini badiiy ifodalash bilan o'quvchi diqqatini g'azal matniga jalb etadi. Bunda Atoyiga chamandagi gulning qizil rangda ekanligi qoi keladi. Ijodkor baytda husni taitil sa'atiga murojaat etish bilan bir-biriga daxli boimagan

hodisalar orasida ayoqadorilik paydo qiladi. Go'yo ma'shuqa jamoli oshiq tomonidan chamanda ta'riflangani bois mazkur anjumanda ishtirok etayotgan gu xijolat chckadi, uyaiadi. Chunki u go'zalligi bilan mag'mr edi. Shoir ayni choqda gul obrazini joniantirish vositasida misralarga haroiat bag'ishlashga crishadi:

Tamaao qilgali b'iingni ko'nqlum,  
Kislii bilmas onikim, qoldi qanda? (216-bct).

Atoyi lai timsoliini istiora asosida lab ma'nosida qo'llab, uning naqadar kichik ckanligiga o'quvchi ciiborini qaratadi. Shoir ma'shuqa labiarini qaerda qolganligini kishi bilmaydi, deya tajohuli orifona san\*atini ham ishga soladi.

Chn jonimdin azi/ jooooa scnsan,  
Kerakmas jon manga sensiz badanda.

Oshiq o'z ma'shuqasini olamdagi barcha narsalardan ustun qo'yadi. Shu bois ma'shuqa unga jon singari aziz jononadir. Jononasiz oshiqqa jon lozim emas. U yorsiz, jonsiz tanga o'xshaydi. Tabiiyki, jon-ujonona tasawufning mulki. Ana shularga tayanib, Atoyi sho'riyati irfoniy-ilohiy ruh bilan yo'g'rilgandir deyish mumkin.

Menga bu dunyoda jannat ne hojat,  
Eshiging tuprog'i basdur kafanda .

Ishq yo'liga kirgan oshiqni faqatgina ma'shuqaning vasli qtzitiradi. Biroq oshiq-solik ayni choqda tangrining ham oshigidir. Uning uchun yolg'iz haqqa yetish asosiy maqsad sanaladi. Bu yo'lda oshiq barcha qiyinchiliklarga bardosh berishga tayyor. Ishq yoiida oshufla oshiq uchun bu olamda jannatning hojati yo'q. Bordi-yu oshiq vafot etib kafanlanganida, unga yor eshigining tuprogidan bir siqimgina yetsa, shuning o'zi kifoya. Baytda xalqona udumga murojaat ham kuzatiludi. Ya'ni inson jasaki lahatga qo'yilgach, kafan ochilib, ko'z va ko'krak qafasidagi chuqurchalarga qabristonga chiqqan odamlar nafasi tekkan tuproqni sepish odatigu ishora qilinadi.

Solib borma meni, ey Yusufi husn,  
Bukun Ya'qubtek baytnl xazanda.

Ma'shuqa Yusuf singari ko'rkli. Shoir Yusuf va Zulayho sayyor mavzuiga talmeh san'ati vositasida ishora qilarkan, Ya'qub alayhis-salom timsoli orqali uning o'g'ii hajrida juda ko'p iztiroblar chekkaniga tshora qiladi. Shc'r qahramoni ma'shuqadan Ya'qubdek gunohlardan forig' bo'iishga da'vat etadi.

Uzun sochingdln uzmasmen ko'ngilni,  
Ayog<sup>3</sup>ing qanda boisa boshim anda.

Mazkur baytda shoir oshiqning ma'shuqasiga, beg'ubor muhabbatiga bo'lgan yuksak sadoqatini mahorat bilan ifoda etgan. Ma'shuqasi maftuni bo'lgan oshiq uning uzun sochlaridan ko'nglini uzolmaydi. Shu bois u ma'shuqaning oyoqlari qaerda bo'lsa, o'sha yerda boshini qo'yishni o'zi uchun yuksak saodat deb biladi. Baytdagi «qanda bo'lsa» so'zi yangi bir maifoni ham ifodalaydi. Uni «qaerga borsa» ma'nosida ham tushunish mumkia Bunday talqinga ko'ra, ma'shuqaning uzun sochlaridan ko'zini uzolmagan oshiq, yori qaeiga borsa, u ham xayolan o'sha yerda hozir boiadi, taizida ham tushunish mumkin. Har ikkala ma'no ham g'azalda mohiyatan ilgari surilgan g'oyaga putur yetkazmaydi, aksincha uni toidirishga xizmat qiladi. Shoirning bunda iyhom sao'atidan mahorat bilan foydalanganligi yorqin sezilib turadi.

Tilar el mansabi olly va lekin  
Atoyi sarvi ozoding'a banda.

□ a z ko'tarinki ruhda yozilgan ushbu maqta' bilan nihoyasigayetadi Unda el, odamlar g'azal qahramoniga oliy mansablar tilashi mumkin, ammo oshiq uchun o'z ma'shuqasining go'zalligiga banda boiishdek baxtdan ulug' mukofot yo'qdir, degan g'oya kelib chiqadi. Ko'rinadiki, Atoyining g'aza I navislikdagi badiiy mahorati ancha yuksak.

Atoyi g'azallarining aksariyati y yetti baytdan taikib topgan. Ular orasida 5, 9 baydilari ham uchraydi. o'sha g'azallaming ko'pi ramal, hazaj va aruzning boshqa bahriarida yozilgan. Ijodkor o'z she'riyatining yetakchi unsuriari qoffiya va radiflariga alohida □ tib o'ciganligi ham sezilib turadi. Ayniqsa, g'azalda ravon, musiqiy qoffiyalami qo'llash hamda ulami yanada quwatlantiruvchi, iavonlik, musiqiylikni ta'min etuvchi va misralami mazmunan boyitishga xizmat qiluvchi radiflar tanlash Atoyi ijodiga xos xususiyatdir. Shuningdek, shoir badiiy-tasviriy vositalardan ham mahorat bilan foydalana olgan. Shunga ko'ra, Atoyini g'azalnavislikda o'zbek mumtoz adabiyotining yetuk namoyandalaridan biri deyish mumkin.

#### 6.4. Sakkokiyning hayoti va ijodi. Shoir qasidalarining g'oyaviy-badiiy tahlili

Temuriylar davri o'zbek adabiyotining taniqli namoyandalaridan biri-shoir Sakkokiydur. Ijodkoming hayoti va faoliyati xususida juda oz



maimotlar saqlanib qolgan. Sakkokiyning oʻz devoni, Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», «Xutbai davovin» (Alisher Navoiy maillaviy merosi tarkibida shu nom bilan yuritiladigan maxsus asar yoʻq. Ulugʻ shoir badiiy yaratmalarining oxirida keladigan xotima-duo qismlari umumlashtirilib, shunday yoziladi) asarlarida uning yashagan davri, ijodiy faoliyati, XV asr adabiy hayotida tutgan oʻrni haqida ayrim maimotlar beriladi. Shuningdek, Mavlono Yaqiniy oʻzining «oʻq va yoy» munozarasida Sakkokiyni «turk (oʻzbek) shoirlarimning mujtahidi (gʻayratlisi)»,—deya taʼyiflaydi.

Sakkokiy-movarounnahrlik shoir. U temuriylar poytaxti Samarqandda yashadi va ijod qildi. Shoir devonidagi

Dasht elidio hoji Tarhonga etnhsa bn gʻazal,  
Tark etar har baytiga osuda dnyosin Saroy—

(Hayot vasfi. 248-b.)

bayti uning boshqa yerlarda ham boiganini koʻrsatadi. Ammo bu baytdagi «dasht eli» Dashti qipchoqmi, Buxoro yaqinidagi Dashtakmi, Samarqandning Dashtaki bolosimi yoki boshqa biror joyi, aniq bir gap aytish qiyin, albatta. Shoir ijodiy merosida koʻzga tashlanadigan bunday ishoralar maxsus tadqiqotga muhtojdir.

Sakkokiy shoiming adabiy taxallusi boʻlib, uning asl nomi hamon maimum emas. Sakkokiy taxallusi «sakkok» (pichoqchi) soʻzidan olingan. Bunday ishora shoir hunarmand oʻliadan yctishib chiqqan, deb faraz qilishga imkon beradi. Shoiming tugʻilgan yili ham aniq emas. Adabiyotshunos N.Mallayevning «oʻzbek adabiyoti tarixi» kitobida Sakkokiyning XIV asming ikkinchi yarmida, ehirimol, oʻsha yuz yillikning oxirgi choragida tavallud topganligi qayd etiladi. Zabardast olim yuqoridagi fikrining tasdigʻi 1 si&tkiashc^devonkiah^810(1407-1408)yil^amirTemuming nabirasi Xalil Suitonga (1405-1409) bagʻishlab bir qasida yozganligini koʻrsatadi. Jumladan, oʻsha madhiyada quyidagi misralar mavjuddir

Tarixqa sekkiz yuz dagʻi oʻn erdl-yn qadr axshomi,  
Bir oy tugʻildi dunyoda kim mamlakatda xon boʻldi.  
Bu qadr tuni izzat-u qadr crdi daʼvo qilsa ham,  
Chnn shahzoda maqdami daʼvosina borxon erur.  
Lai-n javohir sochUur shoh xizmatida, men dogi,  
Kelturdim shu soʻz gavbarin kim oʻz-oʻziga kon erur.

Prof. N. MaUayev shoir bu qasidani maimum ijodiy tajriba toʻplagan chogʻida, chamasi 30 yoshlarida yozgan boʻlishi kerak, deb taxmin

qiladi. Olimning ushbu mulohazalari ehtimoldan yiroq emas, albatta. Sakkokiyning ijodi Ulug'bek hukmronlik qilgan davrda ancha kamol topadi. Du haqda taniqli adabiyotshunos A.Hayitmetovning «Temuriylar davri o'zbek adabiyoti» (Toshkent, 1996) kitobida quyidagi fikrlar keltiriladi: «Ulug'bek saroyida eng obro'li va nomdor o'zbek shoiri, shubhasiz, Sakkokiy edi. Uning dilrabo lirik she'rlari bilan bir qatorda o'zbek tilida Ulug'bek, Arslon Xo'ja Tarhon, Xo'ja Muhammad Porso haqidagi qasidaları ham bu sh  rjānning yorqin yutug'i boidi. Uning Ulug'bek haqidagi qasidalaridan birida olim-shoh tug'risidagina emas, o'zi haqida ham so'zlab:

Falak yillar kerak aylansa-yu keltursa ilkiga,

Meningdek shoiri turk-u seningdek shohi dononi! —

deb yozilganida ma'um bir tarixiy haqiqat bor edi, deyish mumkin. Lekin biz Sakkokiy adabiy merosiga to'la baho bera olmaymiz. Chunki uning bizgacha yetib kelgan devonidan oxirgi bir qismi saqlanib qolgan, xolos» (7-8-b.).

Taniqli olim A.Hayitmetov kitobida keltirilgan yuqoridagi bayt ilm ahli orasida mashhur bo'lib, u Sakkokiy o'z davrining yirik shoiri ekanligini tasdiqlaydi.

Sakkokiy XV asr o'rtalarida vafot etgan. Alisher Navoiy Samarqandda bo'lgan yillarida (1465-1469) Sakkokiyning muxlisleri bilan uchrashgani va suhbatlashganini bayon qiladi.

Sakkokiy ist  dodlik shoilardan biridir. U o'zbek va fors-tojik adabiyoti tajribalaridan taim oladi, o'zbek mumtoz adabiyoti ravnaqiga munosib hissa qo'shib, ko'pgina g'azallar va qasidalar yaratadi.  a z a l d a sa o'atkorlik mahoratini yaxshi egallagan Sakkokiy o'zbek qasidachiligining ham asoschilaridan biri bo'ldi. Navoiy «Xutbai davovini»da o'zbek shoirlaridan Sakkokiy va Lutfiyning kitobxonlarga manzur bo'lib, shuhrat qozongani haqida bunday deydi: «Uyg'ur iborati fusahosidin Mavlono Sakkokiy va Lutfiylarkim, birining shirin ab'yt idin ishtixori Turkistonda bag'oyat va birining latif g'azaliyotidin intishori Iroq va Xurosonda benihoyatdurur va devonlari mayjud boig'ay». Demak, Sakkokiy Turkiston, ya'ni Movaraunahrda juda shuhrat qozongan shoirlardan biri bo'lgan ekan.

Sakkokiy devonining bir necha nusxasi ma'um. Jumladan, Londonda, Britaniya muzeyida uning taxminan XVI asr o'rtalarida ko'chirilgan bir nusxasi va Toshkentda o'zRFAning Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida 1937-yilda Shoislom ko'chib (omonidan qandaydir manba asosida ko'chirilgan nusxasi saqlanmoqda. Bu nusxalar bir-biridan u qadar katta farq qilmaydi. Biroq ulardan biriortasi ham Sakkokiy devonining to'la va mukammal nusxasi emas. Ularda Sakkokiy g'azallarining faqat bir qismigina berilgan, xolos.

Sakkokiy devoni hamd va na't bilan boshlanadi. Keyin 10 qasida berilindi: bir qasida - Naqshbandiy shayxlaridan Xoja Muhammad Porsoga, bir qasida - Xalil Sultonga, to'rt qasida-Mirzo Ulug'bekka va to'rt qasida-Arslonxo'ja Tarxonga bag'ishlanadi.

□ a z a Sakkokiy she'riyatining yetakchi janridir. Shoir ilohiy ishq hamda insonning insonga bo'lgan samimiy sevgisini yonma-yon qo'yib kuylaydi va sharaflaydi. Bu sevgi hayotga, uning zavq-shavqi, tabiat ko'rki va ezgu insoniy xislatlarga bo'lgan mehr-muhabbat bilan uzviy bog'lanadi. Sakkokiy g'azallarida uch obraz: oshiq, ma'shuqa va raqib obrazlari yetakchi o'rinni egallaydi. Oshiq—shoir g'azallarining tayanch qahramoni. U-samimiy va sadoqatli inson. Yorning visoliga oshiqadi, hijron azobi bilan o'rtanadi. Sevgisining zavq- shavqi va yorning lutf-inoyatini oizu qilgan oshiq turli-tuman moncliklarga, azob-uqubatlarga giriflor bo'iadi. Binobarin, mashhur rind shoir Hofiz Shcroziy:

Ayo soqiy, sunub joming qil ehson, yashnasin dillar,

Ko'rindi awal ishq oson-u so'ngra tnshti mnshknllar, -  
deganidek, Sakkokiy ham:

Ishq ishin Sakkokiy awal bilmayin oson ko'rib,

Oxiri o'z jonining ishini dushvor ayladi

(o'sha kitob. 278-bet)

deydi. Biroq oshiq hijron azoblariga duchor bo'lsa ham, ishqdan chekinmaydi, sabr-matonat bilan har qanday qiyinchiliklarga qarshi kurashga shaylanadi. Farhod Shirinning ishqida «Ko'hkan» boisa, Sakkokiyning qahramoni «jonkan» boiishga ahd qiladi:

Agar Shirin uchun Farhod ishq ko'hkan boisa,

Ne tong Sakkokiy ham, jono yoiungda jonkan boidi (257-b.).

Shoirning tasvirida yor-go'zal, latofatli va dilrabo. Uning husn-jamoli oy va quyoshdan, chamanzor gullaridan ham ziyoda. yoming qomatiga na saiv va na sanobar, uning og'ziga na pista va na g'uncha, labiga na lai va na yoqut, ko'ziga na ohu va na naigis, zulfiga na sunbul va na rayhon tenglasha oladi. Shu bilan birga, yor oshiqqa hayot va umid, shodlik va quvnoqlik bag'ishlaydi. U bemorga shifo, oiikka jon ato qiladi. Bunday

tasvirlar shoir g'azallarida ilohiy ishq bilan majoziy ishqni bir o'zanga birlashishiga sabab bo'ladi. Aslida ham bu ikki ishq birbirini taqazo qiladi. Shoirning o'ylashicha, yor faqat tashqi go'zailigi bilangina emas, balki ma'naviy olami bilan ham oshiqni maflun qiladi. Biroq yor rahm-shafqat, lutf-karam, vafo va sadoqatda izchil emas. U oshiqqa jabr-sitam ko'rgazadi, va'dasiga vafo qilmaydi. Kibr-havo va mutakabbirlikka beriladi. Yorning «zulf Iashkar» jon mulkini g'orat (barbod) qiladi, turrasi (kokili) ko'ngil shahrida g'avg'o qo'zg'aydi. Aslida, ma'shuqaning bunday «harakat»lari uning fe'l-atvoridagi illat emas. Ular majoziy mohiyat kasb etadi. Yanada aniqroq aytiladigan bo'lsa, ular «maxaki i mthon». Oshiq muhabbatning sofligini aniqlashning tayanch vositasidir.

Turrang ko'ngil shahrida ko'p oshubi g'avg'o qunqorib,  
Jon mulkini g'orat qilur har lahza zulflng lashkari. (276-b.).

Shunday qilib, Sakkokiy o'z g'azallarida majoziy (insoniy) sevgini, vafo va sadoqatni, shodlik va quvnoqlikni ulug'laydi. Vafosizlik va mutakabbirlikni esa keskin qoralaydi. Sakkokiy g'azallarida bunday g'oyaiarning ilgari surilishi uning quyidagi g'azalida aniq o'z ifodasini topgan. Go'yo unda shoirning qalbidagi yorqin orzu tilaklari ifodalalanadi:

Agar qoshimda o'shal g'nlzoz bo'lsa edi,  
□ a myo'q erdi, g'amim gar bazor bo'lsa edi.  
Jonim fidosi aning, koshki mening bu tanim,  
Oti tuyoqidin uchqon g'ubor bo'lsa edi.  
Ko'zira bog'ir qonidin yuz nigor qilmas edi,  
Agar ko'ngulga muvofiq nigor bo'lsa edi.  
Biror ko'ngil g'amidin bo'lsa edi, voqif do'st,  
Ne qayg'u dushman agar sad hazor bo'lsa edi.  
Ularda qolmag'ay erdi ko'ngulda bn hasrat,  
Raqib it bildn eshigina zor bo'lsa edi.  
Jonimg'a sahl erur erdi jafosi yorning,  
Agar ko'ngnl bila ul yor, yor bo'Msa erdi.  
Raqib tashlamas erdi seni, ey Sakkokiy,  
Aning iticha senga e'tibor bo'lsa edi (260-bct).

Sakkokiy o'zbek mumtoz adabiyoti, aniqrog'i, g'azaliyoti ravnaqiga sevgi muhabbatning g'oyaviy jilolari bilangina emas, balki sao'atkorlik mahorati bilan ham o'z hissasini qo'shdi. Shoiming o'z g'azallarida Masiho (Iso) haqidagi diniy afsonalardan foydalanib, oshiq va yor

munosabati bayonida juda go'zal manzaralar yaratishi □ tibor jalb qiladi. Quyida keltiriladigan baytda shoir tazod san'atidan unumli foydalanib, dilbar hayotiy manzara yaratgan:

Ey Masibodam begim, bir dam birla bergil shifo,  
Sbeva biria ko'/Jaring jonimni bemor ayladi (278-bet).

Yor-masihodam. Uning shahlo ko'zi oshiqni bcmor qiladi. Biroq dami (nafasi) unga shifo beradi. Demak, yorning so'zi hayot bag'ishlovchidir. Sakkokiy tazod tasviriy vositasini qo'llashda an'anaviy Masih obrazi bilan kifoyalanib qolmaydi. Yangi, ohori to'kilmagan tashbeh va nafis manzaralar yaratadi. Chunonchi:

Yuzungni qilur toza ko'zum yoshi-yu ohim,  
Gui toza bo'lur topsa, vale ob-u havooi (261-bct).

Sakkokiy yomg'ir va mayin shabada gulni tozalab, uning tusini, «chchra»sini ochgani kabi, oshiqning ko'z voshi va ohi yor yuzini yanada tozaroq, go'zalroq qiladi, deydi. Bu baytda tazod (ko'z yoshi va oh yuzning toza bo'lishiga xizmat qiladi. Bular bir-biriga ziddir va tanosib yomg'ir va shabodaning gul tusini ochishi, oshiqning ko'z yoshi va ohidan yor yuzining tozaroq-go'zairoq bo'lishi muvoziy qo'yilgan) usuli ishlatilgan. Ayni zamonda bu baytda yuz gulga, ko'z yoshi yomg'irga, oh-shabodaga o'xshatiladL

Sakkokiy boshqa baytda ham bir emas, bir necha usul va tasviriy vositalar qo'llab, maroqli lavha va iashbehlar yaratadi. Misollan

Movarounnahr iclira qoldim, chunki ikki yonima,  
Ko'zlarimning biri Sayhun, biri Jayhun ayladi (275-bct).

Sabo gultek yuzingdin olmasa sunbul niqobini,  
Saharda tun kecha bulbul nedin muncha fig'on qildi 266-bct).

Yeltti og'zingdin o'g'uriab pista toiliqni anga  
Tuz suvin quydilar oncha, ondin iqror ayladi (278-bet).

Sakkokiytek og'zingni ko'rub koni latofat,  
Chok ayladi gulg'uncha giribon chamanida (239-bet).

Sakkokiy she'rlarining ko'pchiligi boshqa g'azalxon shoirlarda bo'lganidek, y yetti baytlidir. Shular qatorida besh, to'qqiz baytilari ham kam emas.

Sakkokiy devonining muhim bir qismini qasidalar tashkil etadi. Qasidaning ilkshakllangan namunalari o'zbek mumloz adabiyotida XIV-XV asrlarda vujudga keldi. Sakkokiy o'zbek qasidachiligining boshida turgan asoschilaridan biri sanaladi. Shoirning temuriy hukmdoriidan

olim va shoh Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan bir qasidasi «Hayot vasfi» hamda «Navoiyning nigohi tushgan...» nomli to'plamlarga kiritilgan. Mazkur qasida haqidagi mulohazalar asosida shoiming qasidanavislik sohasidagi badiiy mahorati xususida bir to'xtamga kelish mumkin. Awalo, shuni e'tirof etish lozimki, Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlab yozgan qasidalarida muboiag'ali maqtovlargina emas, balki tarixiy haqiqatni badiiy ifodalash markaziy o'rinda turadi. Ulug'bek Mirzo ma'rifatparvar hukmdor, buyuk olim sifatida tarixda o'z nomini muhrlab qoldirishga erishdi. Binobarin, Sakkokiy maqtovlari zamirida ham ulug' shoh va olimga cheksiz hurmat borligi sezilib turadi:

Jahondin k yetti tashvish-u mabodiyi omon keldi,

Xaloyiq, aysh eting, bu kun sururi jovidon keldi.

Tan erdi bu ulus barcha aningtek joni bor yo yo'q,

Bihamdilloh, o'g'on fazli bila ul tanga jon keldi (283-b.)-

dcydi. Shuningdek, shoir Ulug'bek Mirzoni «Sulaymoni zamon», «No'shiravon», «Musotek shubon», «Atodin mehribon», «xurshidi zamon» sifatlar bilan maqtaydi, uni harbiy ishlarda, janglarda tengi yo'q bahodir sifatida ta'riflaydi va qasidaning xotimasini duo bilan tugatadi:

Salotin dunyoda ko'p keldi-yu kechti, seningtek bir,

Falakning gar tili bo'lsa, aytisunidm, qachon keldi? (284-bet).

Darhaqiqat, Mavlono Sakkokiy Ulug'bekdek ma'rifatparvar va oqil insonni shunday madh etishga to'la haqli edi. Shunday qilib, Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan qasidalarida tarixiy haqiqat ham, mo'tadil mubolag'ali tasviriar ham mavjud. Shoiming o'shanday o'ta mubolag'aviy tasviriarida ham uning Ulug'bek Mirzoga bo'lgan cheksiz muhabbati yorqin ufurib turadi. Bunday tasvirlarda Ulug'bek Mirzoning raiyatparvariigi o'z ifodasini topadi:

Raiyat qo'y erur, Sulton anga cho'pon yo bo'ri,

Bo'ri oiga-yu qo'y tingay, Musotek shubon keldi,-

der ekan, podsholami xalq ahvolidan hamisha ogoh bo'lishga daVat qiladi. Shuning uchun Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan qasidalarining qimmatini benihoya balanddir.

Umuman, Mavlono Sakkokiy o'zbek mumtoz she'riyatining Navoiyga qadar yetishgan yirik namoyandalaridan biri bulib, uning ijodi o'zbek mumtoz adabiyotining ravnaq topishiga ma'um hissa bo'lib qo'shildi.

#### 6.5. Lutfiy—malikul-kalom. Ahmad Taroziy Maylono Lutfiy haqida. «Gnl va Navro'z» haqida bahslar

Zamonasining malikul-kalomi—so'z mulkinging sultoni faxriy unvoniga munosib ko'rilgan, Firdavsiy, Nizomiy, Anvari, Sa'diy, Xoja Hofiz singari buyuk fors-tojik adabiyoti darg'alari qatoridan faxrii o'rin egallagan Mavlono Lutfiy o'zbek mumtoz adabiyotining taniqli namoyandalardan biridir. Shoirning hayoti va faoliyati haqida Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois», «Muhokamatul-lug'atayn», «HoIoti Pahlavon Muhammad», «Xutbai davovin», «Badoyi' ul-bidoya» devoni debochasi va boshqa asarlarida, Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkiratush-shuar», Xondamim «Habibus-siyar», «Makorimul-axloq», Abdulla Kobuliyning «Tazkirat -ut tavorix», Shamsuddin Somiyning «Qomusul-a'om», Vosihning «Majmuai manzum va mansur», Shayx Ahmad Taroziyning «Fununul-balog'a» singari qator manbalarda ma'umotlar uchraydi. Shunday bo'lishiga qaramay, Lutfiyning tarjimai holi va adabiy merosi haqida to'liq tasavvur hosil qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Jumladan, Lutfiy shoimning taxallusi bo'lib, uning nomi, ota-onasi, tug'ilgan yil va joyi, safariari hamda shunga o'xshash qator masalalar haligacha lutfiyshunoslikda o'z yechimini qat'iy topganicha yo'q.

Mavlono Lutfiyning zamondoshlaridan bo'lgan ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasida shoimning to'qson to'qqiz yil umr ko'rgan, hayotining so'ngida forsiyda «Oftob» radifli g'azal yozgani va zamon shoiriari unga tatabbu\* qilganUklari, yig'itligida zohiriy ulum tahsUidan so'ng Mavlono Shahobiddin Xiyoboniy qoshida so'fiya tariqatidan tahsU olgani hamda Hirot chekkasidagi Dehikanor degan joyda dafn etilganligi haqida qimmatli ma'umotlarni keltiradi. (Qarang: Alisher Navoiy.MAT. 13-jUd. 60-61-betlar). Akademik B.Valixojayev «Malik ul-kalom Mavlono Lutfiy» (Samarqand, 1999) nomU risolasida shoirning tug'ilgan va vafot etgan yillari hozirgi kunda Abdulla Kobuliyning «Tazkirat ut-tavorix» kitobiga tayangan holda prof. Ismoil Hikmat Ertaylon tomonidan 1395-1492, adabiyotshunos S.Erkinov, E. Ahmadxo'jayevlar esa bu sanalami 1366-1465 yillar tarzida belgilaganliklarini qayd etadi. Shuningdek, olim bu masalaning nozik nuqtalariga e'tiborni qaratib, shoimning tavaUud va vafot etgan sanalarini taxminan 1385-1386—1482-1483 yillar tanrida belgUash mumkinligini

o'tirof etadi (o'sha kitob, 7- 14-betlar). Akademik B. Valixojayevningbu boradagi mulohazalari diqqatga sazovordir. Olim Shayx Ahmad Taroziyning «FununuI-balog'a» asarida «Ma'dan ul-Iatoyif Lutfiyi Shoshiy\* hamda «Lutfiyi Shoshiy aytur» taizida tilga olingan boisa-da, shoirning tavallud manzilini qat'iy Shosh—Toshkent deb belgilash mushkil ekanligini asosli dalil arvositasida izohlaydi hamda Lutfiyning tugilgan vatani haqida hozircha ikki mulohaza mavjud, bulaming biri— Hirot, ikkinchisi—Shosh-Toshkent ekanligini qayd etadi (o'sha kitob, 14-17- betlar).

Mavlono Lutfiy madrasada tahsil olgan. U o'sha davr madrasai oliyalarida o'qitiladigan rasmiy-zohiriy fanlami o'iganish jarayonida, shubhasiz, arab va fors tillarini ham o'zlashtirgan va zullisonayn shoir sifatida turkiy hamda forsiy tillarda ijod qilgan. Lutfiy, ayniqsa, turkiy tilda badiiy jihatdan barkamol asarlar yozgan. Albatta, shoir bu darajaga yetishish uchun Sharq mumtoz adabiyoti a'onalari va badiiy ijod siriarini puxta o'rgangan. Lutfiyning yuksak iste'dod sohibi ekanligidan Movarounnahr hukmdori Ulug'bek Mirzo, Xuroson hukmdori Shohm Mirzo va Boysunqur Mirzolar ham xabardor bo'lishgan. Mavlono Liitfiy she'riarida Turkiston, Chig'atoy, S^marqand, Amu, Hirot, Qorabog', Aras, Qrim, Kobul, Iroq kabi jug'rofik nomlar uchraydi. Biroq biz eslatgan manbalarda shoiming zikri o'tgan shahariaiga safar qilganligi haqida ma'umotlar keltirilmagan.

Lutfiy turkiy tildagi she'rlarini jamlab, devon tartib bergan. Alisher Navoiy shoiming «turkcha devoni ham mashhurdir»,- deya takidlaydi. Shoir devonlarining bir necha qo' lyozma nusxalari bizgacha yetib kelgan. Mavlono Lutfiy devonining hozirgacha ma'um nusxalarida 372 g'azal, 3 qasida, 115 to'rtlik, 60 fard va mboiy, tuyuq, qit'a kabi janr namunalari uchraydi. Shuningdek, «Gul va Navro'z\* dostoni ham Lutfiyga nisbat berilgan. Mazkur dostonning muallifi haqidagi bahslar uzoq yillardan beri davom etib kelmoqda. (Bu sohadagi bahsni adabiyotshunos Y.Is'hoqov «o'zbek tili va adabiyoti» jumalida eion qilingan «Gul va Navro'z»ning muallifi Lutfiymi? (1972,1 -son)maqolasi bilan boshlab beidi. Shundan so'ng zikri o'tgan jumalning o'sha yildagi 2,3,4-sonlarida S.Erkinov, A.Rustamov, E.Fozilovlarning maqolalari chop bo'ldi. Biroq munozara yakunlanmay, ora yoida qolib ketdi...) Taniqli adabiyotshunos A. Hayitmetov Shayx Ahmad Taioziyning «Fununul balog'a» ilmiy asarining qo'yoyma nusxasiga asoslanib, «Gul



va Navro'z\* dostonining muallifi xususida quyidagilarni bayon etadi: «Bu asar («Funun ul- balog'a»-R. V., H.E.)» yordamida endi «Gul va Navro'z» dostonining muallifi masalasi ham hal etilishi mumkin. Qo'lyozmaning 110- varag'ida «Gul va Navro'z»dan quyidagi mashhur baytlar keltirilib, ularning Mavlono Haydar, ya'ni Haydar Xorazmiyga tegishli ekanligi aytilgan:

o'shal kunlarki, vaqtim erdi darham,  
Buzulg'on bu ko'ngulda ming tuman g'am.  
Parishonlig\* bila holim mushawash,  
Tiriklik nomnloyim, umr noxush.  
Na bir hamrohkim, ul hamroz, boig'ay,  
Na bir hamdamki, ul damsoz boig'ay.

Bu fikmi «Muxtasar» risolasida Zahiriddin Muhammad Bobur ham ta'kidlab, mazkur asar haqida gap boiganda, «Mavlono Abdul Haydar Xorazmiyning «Gui va Navro'z»i deb o'tgan edi» (Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti, Toshkent, 1996, 25-26-betlar). Ko'rinadiki, tadqiqotchi doston muallifi haqida qat'iy fikr bildirmaydi. B. Valixojayev ham o'z tadqiqotida mazkur masalaga eibomi qaratadi. Olim Bobur \*,...»zo va Shayx Ahmad Taroziylarning ma'umotlariga asoslanib, Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviyning xamsachilik asarlarini davom ettirib, o'zbek tilida beshlik yozishni niyat qilgani va ikki doston yozganini ta'kidlaydi hamda u quyidagi umumlashma-xulosalarni bayon etadi: «Yuqorida ko'rilganidek, «Gul va Navro'z» dostoni Lutfiy qalamiga mansub emas. Shuning uchun 1941 yilda nashr ettirilgan «O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi»ning birinchi tomidagi Lutfiy bo'limida u tilga olinmagan. Shunday qilib, Mavlono Lutfiy tomonidan yaratilgan va bizgacha ma'um bo'lgan asarlari she'rlar devoni, «Zafarnoma» tajjimai bo'lib, bulardan «Zafarnoma» tajjimai tugallanmay qolgani tufayli bizgacha yetib kelmagan. Turkiy va forsiy she'riy devonlaridan esa turkiy devoni yetib kelgan, foisiysi esa hozircha nomaium bo'lib, undan ayrim misollar turii majmua va tazkiralarda keltirilgan, xolos» (Valixojayev B. Ma'ik ul-kalom Mavlono Lutfiy. Samarqand, 1999, 35-36-betlar). Shunday qilib, ikki nodir adabiy manba: «Funun ul-balog'a» va Bobur Miiizning «Muxtasar» risolasida (Bobur Miiizo o'z asarini «Muxtasar» nomi bilan tilga oladi. Shu asar haqida nomzodlik dissertatsiyasi yozgan Saidbek Hasanov uning matnini bugungi joriy va arab yozuvlarida nashr ettiganda ham o'sha nomni saqladi. Biroq sharqshunos I.V.Stebleva o'sha

asarning surat nusxasini Moskvada Bobur Miizoning «Aruz risolasi» unvoni bilan chop ettirdi. Keyinchalik shu nom ommalashib ketdi. Hatto, S-Hasanov ham o'zining maxsus ilmiy risolasida «Aruz risolasi»ni qo'lladi...) Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z» nomli doston yozganligi □ tirəfilgan bo'lsa-da, Lutfiyga nisbat berib kelingan shu nomdagi doston muaUifi masalasi to'la yechimini topganicha yo'q. Shu bois biz «Gul va Navro'z» dostoni haqida Mavlono Lutfiyga bag'ishlangan bo'limda fikr yuritishni lozim ko'rdik.

Lutfiy she'rlari Alisher Navoiygacha yaratilgan o'zbek mumtoz adabiyotining g'oyaviy va badiiy jihatdan, o'ziga xos ushibi nuqtai nazaridan eng yuksak namunalari sanaladi. Shoir, ayniqsa, g'azalnavisli kda shuhrat qozonadL Turkiy adabiyotda vujudga kelgan tuyuq janri taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdi.

Muhabbat—Lutfiy g'azaliyotining asosiy mavzuidir. Shoir mana shu umrboqiy mavzu atrofida hayot go'zalligidan zavqlanish, tabiatning fusunkor manzaralaridan bahramand bo'lish, odamiylik, yuksak insoniy fazilatlar: mehr-muhabbat, vafo va sadoqat kabilar haqida keng mushohada yuritadi, Olam va odam xususidagi teran mulohazalarini badiylashtiradi. Lutfiy mumtoz adabiyot ao'analari, xalq og'zaki ijodining bebaho durdonalaridan bahramand bo'lib g'azaldagi markaziy obraz-ma'shuqani ohori to'kilmagan baytlarda tavsif etadi. She'r qahramonining turli holat va kayfiyati, mhiy kechinmalarini hayotiy misollar asosida yorqin tasviriaydi. Shuningdek, g'azallarida davming ijtimoiy-siyosiy masalalari haqida ham fikr yuritadi. Shoir g'azaUarining o'ziga xos xususiyati ko'proq ma'shuqa obrazi tavsifida namoyon bo'ladi. Bunda ijodkor yoming husn mulkida yakto ekanligini Parvardigoming yaratuvchanlik xususiyatiga bog'liq holda tasvirlaydi:

Haq ul kunkim jamoling bor etibtur,  
Jahon husoun borin sizga beribtur.  
Pari-yu odami mundoq xo'b crmas,  
Farishta go'iy o' ko'ktin enibtur.  
Quyosh oyttek yuzungning xijlatidin,  
Qochib, to'rtunchi ko'k uzra chiqibtur

(Sensan sevarim...58-bet)

Shoir tengsiz husn-u malohat sohibi bo'lgan ma'shuqani tavsiflashda Uohiy timsollarga juda ko'p murojaat etadi. Shu timsollar bUan bog'liq islomiy qarashlardan mahorat bilan foydalanadi. Jumladan, Yusuf

alayhis-salom go'zallik timsoli bo'Isa, ma'shuqa chiroyi shoir nazarida undan-da go'^zaldir.

Zotinda haq izhori kamolot qilibtur,  
o'z nuri bilan suratingizni yaratubtur.  
o'n juzv turur erdi bori husn-u malohat,  
Qismat kuni haq to'qquz ulush sizga beribtur.  
Bir juzviki Yusufga tegib erdi, chu bordi,  
Oning uchun ul ham sanga meros qolibtur

(Lutfiy. Sensan sevarim... Toshkent-1987.53-bet)

Lutfiy ma'shuqa ko'rkining vasfi zaminida Tangrining buyukligini ulug'laydi. Olam uning tajalliysi ekan, boriqdagi barcha go'zalliklar uning irodasi va sifatleri bilan bog'liq holda mavjudligini tasavur etadi. Ijodkorning «Nortek yangoqing shavqidin jonlar bari afgoremr» misrasi bilan boshlanadigan g'azali shunday mohiyat kasb etadi:

Chu zulfungizdin bog'ladim znnor tarsolar bikin,  
Imonim ortar dam-badam, bu ne ajab zunnor ernr?  
Ko'rsang eshikingda meni behud tshub, ayb etmakhn,  
Aqlimni g'orat qilg'uchi ul gamzai ayyor ernr.  
Iso falakka oshti chnn boidi labing jon berguchi,  
Sharmandalikdin ketmasa ko'kta anga ne bor uchun.  
Keldim eshikka, orzum yuzung durar, ko'rguz chiqib,  
Kelginki, LnfTiy hojati nchmoq emas, diydor enir

(o'sha kitob.57-bet)

Shoir zunnor timsolidan mahorat bilan foydalanib, uni yor zulfiga tashbeh etarkan, taisolar singari bu zunnor -zulfni bog'laganida haqqa boigan iymon-e'tiqodi tobora ortib borishi sababidan ajablanadi. Ma'shuqa labining jon baxsh etishi oldida shunday ainol sohibi boigan Iso Masihning uyalishi talmeh sao'atining ajoyib namunasi bo'ib, Lutfiy g'azalda ilgari surgan ilohsevariik g'oyasining badiiy ifodasiga g'oyatda mos kelgan. Maqtadagi xulosa ham shu fikring tadrijiy takomilidir. She'r qahramoni vahdat orzusi bilan yashagani bois u jannatdan voz kechishga ham tayyor. Malikul-kalom g'azallarida tabiat tasviri vositasida she'r qahramoni ichki kechinmalarini badiiy tasviriash ham yetakchilik qiladi:

Yoz fasii barcha shod-n ko'nglumiz g'amnok enir,

Gol bikin jon ko'nglaki hijron elindin chok erar (51-bet).

Lutfiy g'azal yaratishda uslub ravonligi, muxtasariikka e'tiborni

qaratadi. Shu bois shoirning aksariyat g'azallari 5-7 baytdan tarkib topgan. Shoiming qo'fiya, radif tanlash, so'zlarning aruz vazni talablariga ko'ra o'z o'mida ishlatishdagi mahorati uning g'azallarida yorqin ko'zga tashlanadi. Ijodkor qo'fiyalarning rang-barang, yoqimli bo'lishi va radifga mazmun jihatidan mustahkam bog'lanishi, ayni choqda radifsho'rdagi asosiy g'oyani bevosita ifodalashga xizmat qilishiga  $\square$  tibatdan qaratadi. Lutfiy ijodida bir necha so'zlardan iborat bo'lgan radifli g'azallar ko'p uchraydi. Diroq bular takror sifatida g'alizlikni keltirib chiqarmay, g'azalga musiqiylik, alohida ravonlik va ohang baxsh etadi:

Menl shaydo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul,

Xor-u rasvo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul (146-bet).

Yuqoridagi satrlar bilan boshlanuvchi g'azalda qo'llangan «qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul» radifi 5 so'zdan tarkib topgan bo'lib, shundan ikki so'z takrorlanib kelishi bilan she'r usubining ravonlashuviga sababchi bo'lgan. Shuningdek, radif oshiq-she'r qahramoni ko'nglining ishq asiriga aylanganiga urg'u berishga xizmat qilgan. Lutfiy g'azallarida xalqning uzoq davr mobaynida hayotiy tajribalari asosida vujudga kelgan maqollar, obrazli iboralar, urf-udumlar va xalqona ertaklardagi badiiy lavhalarga ishoralar, hikmatli so'zlar tez-tez uchrab turadi. Shoir xalq maqollari, hikmatli so'zlarini g'azalning janriy xususiyati, mazmun hamda tasvir taqozosiga ko'ra yo aynan yoki qisman o'zgartirgan holda qo'llaydi. Ijodkorning «Bir gul qanikim, o'llida yuz xor topilmas», «Sevingandan gul o'z o'rniga sig'mas», «Suvsizin ne yuz boliq o'lsa bahrga ne bok erur», «Yo meni tuproq yo rizqi parishon tortadur\* singari qator misralarida shunday holatni kuzatish mumkin. Lutfiy irsoli masal va talmeh kabi badiiy sa'otlardan foydalanib, xalq og'zaki ijodiga ham murojaat etadi:

E1 yuziga boqsalar o'larmen,

Xurshedni netay yoshursa bo'lmas (108-bet).

Lutfiy o'zbek adabiy tiU ravnaqiga munosib hissa qo'shgan ijodkordir. Shoir so'zning o'ziga xos nozik qirralarini teian anglab, badiiy jihatdan barkamol g'azalar yaratdi. Shuningdek, ijodkorning tildagi jinsdosh va ko'p ma'noU so'zlardan mahorat bilan foydalanib yozgan tuyuqlari alohida ahamiyatga ega:

Ko'ngluma har yonki boqsam, dog'i bor,

Har necha dardimni desam, dog'i bor.

**Qilcha tanga bori ishqing yor cdi,  
Biz sari boldi Groqing dog'i bor (349-bct).**

Shoir «dog'i» so'zidan dastlab «yara», ikkinchi misrada «tag'in» va to'rtinchi misrada esa «tog'» ma'nolarini ifodalash uchun foydalangan.

Lutfiy shoiriyatiniqsa, g'azallari keyingi asrlarda yashab ijod etgan shoirlar uchun ilhom manbai bo'lib qoldi. Alisher Navoiy ijodkor g'azallaridan adabiy ta'sirlanib, ularga muxammas va musaddaslar bog'ladi. Ulug' ozarbayjon shoiri Fuzuliy (XVI asr) va o'zbek shoiriaridan Munis, Ogahiy, Nodira, Uvaysiy, Furqat kabi ijodkorlar Lutfiy adabiy mcrosidan bahramand bo'lishdi.

o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida doston janri ravnaqiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan «Gul va Navro'z\* 1411 yilda yozib tugatilgan. Asarning «Sababi nazmi kitob» faslida e'tirof etilishicha, doston Amir Temurning nabiralaridan biri Iskandar Mirzoning topshirig'i bilan ijod etilgan.

«Gul va Navro'z»-ishq-muhabbat haqidagi dostonidir. Undagi aksariyat obrazlar ramziy mohiyat kasb etadi. Asarning nomlanishidanoq ijodkoming bu masalaga diqqatni qaratganligi anglashilib turadi. Sharq xalqlari o'rtasida yil boshi sifatida bayram qilib kelingan Navro'z—21 martning kirib kelishi shodiyonalari bilan bog'liq turli janrdagi folklor namunalari keng tarqalgan. Yozma adabiyotda esa ulug' fors-tojik shoiri Umar Xayyom «Navro'znoma» nomli nasriy asarini, Hojui Kirmoniy (1341 yilda vafot etgan) «Navro'z va Gul» nomli dostonini yaratishdi. «Gul va Navro'z» esa turkiy adabiyotdagi shu mavzuga bag' ishlangan ilk yirik dostonidir.

Asaيدا navshodlik shahzoda Navro'z bilan faixoriik malika Gulning ishqiy sarguzashtlari hikoya qilinsa-da, unda ijodkorning markazlashgan davlat va adolatli shoh haqidagi qarashlari o'z ifodasini topgan. Dostonning asosiy voqealar tizimi Navshod eli hukmdori Farruxning tavsifi bilan hoshlanadi. U hamma narsadan ogoh, saodat yulduzi poriab tuigani bois iqboli baland, butun mamlakat uning hukmi ostida bo'lib, adolati olamga mashhur, hisobsiz askari bo'Igan, mulki ma'mur hukmdor edi. Biroq u «jahondin bir o'g'ilga oizumand» bo'lib yashadi. Bahoming kirib kelishi, Navro'zi olam tashrifi kuni Tangri taolo unga bir o'g'il ato etadi:

**Chu Navro'z o'ldi navro'z ichra firuz,  
Ota o'g'lining otini qo'ydi Navro'z.**

Sut emganda saodat doya boidi,  
Tili chiqqach, hunar hamsoya boidi.  
Topib nash'-u navo davlat ichinda,  
Yagona boidi oz muddat ichinda.  
Kichik yosh<sup>tin</sup> qaraug- fanlarni bildi,  
Ko'pin *O\*7*. aqli birla fahm qildi (356-bet).

Dostonda tasvirlanishicha, Navro'z ilm va hunarda yakto, jismonan baquwat shahzoda sifatida tarbiyalanadi. Shu bois u chog'irda o'z aksini ko'rib, o'z-o'zidan g'ururlanadi. Shahzodaning ko'zlarini uyqu elitib, tushida Gulni ko'radi. Malika Navro'zga o'zini tanitib, farxodik ekanligini aytadi:

Otim Guldur vale Farxordinraen,  
Ne ol golkim, degaysen xordinmeo (359-bet)

Navro'z uyqudan uyg'onib, tushining taiHdni eldan so'ramoqchi bo'ladi. Ko'pchilik orasidan Bulbulni o'ziga yaqin o'Ub, unga tushini bayon qUadi. Bulbul ham farxoriik edi. U shahzodaga Shohi Mushkinning qizi Gul haqida hikoya qUib beradi. Keyin Bulbul Navro'zning holatidan Gulni xabardor qUish uchun Faixoiga yo'l oladi. Bulbul Gulning ko'shki atrodda Navro'z haqida nola-fig'on chekib, xalqning tinchini buzib navo qiladi. Tongda uyg'ongan Gulning ham bu voqeadan holi parishon boiadi. Malika o'zidagi o'zgarishlami schr-jodu, makr-hiylani o'z yurti Kashmirdan o'rgangan, «tili goh xanjar», ba'zan esa «so'zan» bo'lgan enagasi Savsanga aytib beradi. Savsan Bulbuldan ham Navro'z sifatini eshitadi va malikaga malomat qiladi, uni uyatsizlikda ayblaydi. Tabiiyki, qiz undan achchiqianadi.

Shahzoda Navro'z ham Gulning ishq bilan yashaydi. Uning bu hoUdan otasi Farrux ogoh boiadi. Hukmdor beklar bilan kengashib, Bahman ismU bek bilan Navro'zni Farxoiga yuborishga ahd qiladi. Farnix o'ziga bir dona ham oltin qoldirmay, o'g'li uchun xazina tayyorlaydi. Tangridan tilab olgan yolg'iz faizandidan ajralish ota uchun bir musibat edi. Ammo shahzodaning ko'ngliga qarshi chiqish ham tahlikali ekanligini Navshod hukmdori yaxshi bilardi. Dostonda bu holat quyidagicha tasvirianadi:

Otasi yig'lay- yig'lay uyga yoodi,  
o'g'ul o'ynay-o'ynay yoig'a uzaodi (372-bet).

Navro'z o'z muhabbatiga crishishdek ko'nglining eng buyuk istagi yo'lida juda xatarii safarga o'tlanadi. Shahzodaning mol-u mulklari

qiziqtirgani uchun uning «sodiq» yo'ldoshiga aylangan Bahman o'z razil niyatini amalga oshirishga muvaffaq bo'ladi. U Navro'zni g'afolat uyqusida qoldirib, butun xazinani o'z hamrohlari bilan olib ketadi. Shahzoda esa Bahman bilan ketib qolmagan kishilarga ham yuitga qaytish uchun ijozat beradi. Biroq ular yo'flaridan qaytishmaydi. Navro'z Farxorga yetib boradi. Bulbul va Savsanning sa'y-harakatlari bilan sevishganlar bir-biri bilan ko'rishadi. Ammo Shoh Mushkin Gulni Chin xoqoniga tortiq qilgandi. Chin xoqoni elchilari bilan Gul o'zga yurtga o'tlanadi. Navro'z ham Chin sari yo'i oladi. Chin xoqoni davlati sarhadlari yaqinida seyishganlar qochishni ixtiyor qiladilar. Navro'z Gulga quyidagicha murojaat qiladi:

«Yaroq tuz dedi, o'tlansa bu shabgir,  
Qilib bosh tin oyoq to'nlarni tag'yir.  
Qochib Farxor iqlimindin oshsak,  
Borib Navshod mulkini to'lashaq.»  
Rizo berdi Guli Mushkin bu so'zga,  
Burunqi ahdini qilmadi o'zga (402-bet).

Shunday qilib, muhabbat—oliy ilohiy n'omat ekanligini qalbdan anglagan Gul va Navro'z shu buyuk tuyg'u asiri sifatida barcha qiyinchiliklardan cho'chimay, ulug' maqsad sari talpinadi. Chin xoqoni davlati sarhadlarida Yaldo ismli bir qonxo'r qo'lida bandilikka tushadilar. Xoqon vafotidan so'ng yana qochib, devlar manziliga, Shayx Najdiyga duch kelishadi. Daryo to'fonlari-yu dengiz portanalariga uchrab, ikki laxta ustida sevishganlar ikki tomonga ayrilib ketishadi. Dengizdan Gulni Javhar qutqazadi. U Adan mulkiga borib qolgan edi. Mamlakat hukmdori Bade' uni o'ziga faizand sifatida ko'radi. Gul yigit libosida bo'lgani uchun podshoh uni o'ziga o'g'il deb biladi. Malika Gul bu yerda arslonlar bilan kurashadi. Navro'zni esa bir kambag'al baliqchi dengizdan qutqaradi. U Yaman yurtiga borib qo'lgan edi. Baliqchi Yusuf sifatida shahzoda haqida mamlakat vaziriga xabar beradi. Vazir uni podshoh Rafe' bilan tanishtiradi. Rafe' ham Navro'zni o'g'il sifatida qabul qilib, barcha beklardan uning mavqeini yuqori deb biladi. Bunga Bahrom ismli sardor hasad ko'zi bilan qaraydi. Gulning jasorati bilan kuchaygan Adan Yaman mamlakatiga qarshi hujumga o'tadi. Jang qizib, yakkama-yakka olishuv boshlanadi. Malika Gul hasadchi Bahromni shunday kurashda halok etadi. Maydonga Navro'z va Gul chiqishadi. Navro'z Gulning ovozidan uni taniydi. Shundan so'ng muhabbat adovatga chek qo'yadi. Hukmdorlar

yarashishadi, ginalar unut bo'Madi. Adan va Yaman podshohlari Gul va Navro'z bilan birgalikda hajga borishadi. Sevishganlar Ka'bani tavof qilayotgan otalari Famix va Mushkinni tanib qolishadi. Hukmdorlarning kullshuvlari asosida Navshod, Farxor, Adan, Yaman mamlakatlari birlashadi, Navro'z mamlakatni adolat bilan Idora eta boshlaydi.

«Gul va Navro'z»ning «Podshoh madhi bila kitoj) xotiniasi\* nomli so'nggi bobida doston muallifi Sulton Iskandami madh etadi. Bu bilan ijodkor Amir Temur vafotidan so'ng tobora parchalanib, inqirozga yuz tuta boshlagan mamlakat taqdirini o'ylab, temuriy shahzodalarni birlashishga. buyuk sohibqironning markazlashgan davlatini saqlab qolishga chaqiradi. Shoir asardagi har bir so'zning ma'no-mohiyatiga e'tiborni qaratganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu holat, awalo, qahramonlar va joy nomlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunonchi, Farrux—go'zal, baxtli, muborak, qutlug' yuzli ma'nolarini anglatadi. Uning o'g'ii Navro'z esa, haqiqatdan ham, Navshod hukmdorining hayotiga yangi kunni baxsh etadi. Navro'z bahoming fusunkor ko'rkiga ko'rk qo'shgan Gulni sevadi. Go'yoki bahoming ilk kuni go'zallik shaydosi sifatida, olamdan go'zallik izlayotganga, bu yoida uchraydigan barcha yovuzliklarni yengayotganga o'xshaydi. Gul—Farxor elidan, Farxor—orasta, chiroyli, shinam degan ma'nolarni anglatadi. Bu bilan shoir Gul va u unib o'sgan yurt bir-biriga mosligini qayd etgan bo'ldi. Dostondagi salbiy obrazlar Bahman, Yaldo, Shayx Najdiylarning nomlanishida ham shunday ramziylik mavjud. Bahman—qishning eng ayozli kunlari ma'nosini anglatadi; Yaldo—qish mavsumidagi eng sovuq, uzun va qorong'u kecha demakdir. Najdning lug'aviy ma'nosi esa yeming baland qismi, to'siqdir. Dostondagi ijobiy obrazlar Bahor, yovuz kuchlar timsollari esa Qish fasliga uyg'un nomlar bilan atalganki, bu ham yoz. bilan qish haqidagi qadimgi ajdodlarimiz qarashlariga yangi ma'no mujassamlashtirganligini anglatadi. Shuningdek, dostonda shoiming istiora, mubolag'a, tashbeh kabi tasviriy vositalardan mahorat bilan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, dostonidagi bosh qahramonlardan biri Gul siymosi asarda nozik did bilan go'zal tasvirlangan:

Bute, ne but, magar huri parizod,  
Tani no'ik, bo'yi, chun sarvi ozod.  
Parishon sochlari gnl yaprog'inda,  
Tuman ming shivalar har boqmog'inda.



Ko'z-ii qoshi qilib mlitg shiva angiz,  
Labi purishva-yu zulfi diloviz.  
Qo'mung'on orazi jonlarg'a loyiq,  
Ayoqtin bosh bo'yi xonlarg'a loyiq.  
Elinda bir piyola bodai nob,  
Xironon keldi-yu ul bargi serob (358-bet).

Gul—nafosat, go'zallik ramzidir. Shu bois uning tavsifi dostonida tadrijiy rivojlantirilib boriladi. Bulbul bu haqda Navro'zga hikoya qilarkan, Gulni shunday ta'rifiydi:

Uzori aksidin oy xiyra bo'Ig'ay,  
Yuzi o'trusida kun tiyra bo'Ig'ay (362-bet).

Shunday qilib, aruzning hazaj bahrida (mafoiylun mafoiylun mafoiyl) bitilgan «Gul va Navro'z» dostoni tilining soddaligi va ravon uslubda yozilganligi, badiiy salohiyati yuksakligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Shoir dostonning tilini xalq jonli tilidagi so'zlar bilan boyitib, o'zbek adabiy tili taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. «Gul va Navro'z» XV asr o'zbek adabiy tilining qimmatli yodgorligidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. «Yusuf va Zulayho» dostoni muallifi haqidagi munozaralar xususida nimalarni bilasiz?
2. Dostonida ifodalangan Balx qamali haqida so'zlang. Doston muallifining bunday tasvimi berishdan muddaosi nima?
3. «Yusuf va Zulayho»da adolatli va tadbirkor podshoh g'oyasi qanday tasvirlangan?
4. Dostonning badiiy xususiyatlari haqida so'zlang.
5. Nizomiy Ganjaviy va Haydar Xorazmiyning «Maxzanul-asror» nomli dostonlarining uyg'un va tafovutli jihatlari nimalarda ko'rinadi?
6. Atoyi haqida qaysi manbalarda ma'umot beriladi?
7. Atoyi sh  riyatida'ziga xos xususiyatlar nimalarda namoyon bo'adi?
8. Sakkokiyning tajimai holi haqida qanday ma'umotga egasiz?
9. Shoir g'azallaridagi asosiy obrazlar haqida so'zlang.
10. Sakkokiyning Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan qasidasida olim va buyuk hukmdor qanday tavsiflanadi?
11. Lutfiyning tajimai holi haqida qisqacha gapirib bering.
12. Shoiming hayoti va adabiy merosi xususidagi munozaralar qanday

masalalami o'z ichiga oladi?

13. Lutfiy g'azallarining mavzu ko'lami haqida so'zlang.

14. «Gul va Navro'z» dostonidagi obrazlarning ramziy xususiyatlari va dostonida markazlashgan davlat g'oyasining badiiy ifodasi haqida gapirib bering.

#### Mavzuga oid tayanch tusbunchalar

Durbek. Balx qamali. Yusuf. Ya'qub. Og'a-inilar. Moliki Tojir. Zulayho. Enaga. Rayyon. Misr Azizi. Bashir. Taymus. Haydar Xorazmiy. «Maxzanul-asror». Sulton Iskandar Shcroziy. Maqolat. Mav'iza. Bo'z to'quvchi kampl. Bazzoz. Haqparast darvesh. Atoyi. Ismoil ota. Sakkokiy. Ulug'bek Miizo. Lutfiy. «Gulshanul-asror». Navro'z. Gul va Bulbul. Adan. Yaman. Farxor. Bahman.

#### Adabiyotlar

1. Valixojayev B. Malikul-kalom Mavlono Lutfiy. Samarqand, 1999; Yana. Mumtoz siymolar. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi. Toshkent-2002, 84-171-betlar; Yana. Sulton Husayn Boyqaro-«Husayniy» she'riyati. Mumtoz siymolar. 3-83-betlar.

2. Vohidov R. Navoiyning ikki durdonasL Toshkent: "Fan", 1992.

3. Lutfiy. Devon. Gul va Navro'z. Toshkent. 1965; Yana. Lutfiy. Sensan sevarim. o'zbek she'riyati bo'stoni. G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent-1987, 764 beL

4. Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976.

5. Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent, 1986.

6. o'zbek adabiyoti. To'rt tomlik, I tom, Toshkent, 1977.

7. Uch bulbul gulshani. o'zbek she'riyati bo'stoni. G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent-1986, 5-66-betlar.

8. Husayn Boyqaro. Jamolingdin ko'zum ravshan. G'. G'ulom nomidagi ASN, Toshkent-1991, 32 bet

9. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent, 1991.

10. Hayot vasfi. □ - □ u l nomidagi ASN, Toshkent, 1988. 704 bet.

VH-BOB  
ALISHER NAVOIY-ADABIYOTIMIZNING MILLIY IFTIXORI

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy musulmon mintaqa adabiyotining eng yirik vakili, ulug' mutafakkir shoir, davlat va jamoat aibobi, ilm-ma'rifat, badiiy ijod hamda san'atning ulkan homiysidir. Bu buyuk taraqqiyparvar inson o'zi yashagan davrdanoq «Xitodan Xuroson»gacha bo'lgan hududda istiqomat qilayotgan sh  $\square$  rsevæliar, xususan, «turk ulusi» qalbiga purma'no nazmiy yaratmalari, nasrda ijod etilgan badiiy, ilohiy-irfoniy, tarixiy-ma'naviy va ilmiy asarlari bilan ma'rifat shu'larini olib kirdi. Alisher Navoiy yirik so'z san'atkori sifatida turkiy badiiy ijodni ham ma'noilar va ham shakliy jilolar nuqtai nazaridan jahoniy mavqega ko'tardi. Asrlar o'tsa-da, bu sohir qalam sohibi qolditgan juda boy madaniy merosga bo'lgan ma'naviy ehtiyoj kundan-kunga oshib bormoqda. Bu hol ulug' shoiming «Muhokamat ul-lug'atayn»da o'z ijodidan faxriy bildiigan quyidagi bashoratomuz nkdarining nechog'lik haq ckanligining yana bir dalilidir "... Umidim uklur va xayoling'a andoq kclurkim, so'zum maitabasi avjdiii quyi inmagay va bu taitibim kavkabasi aio darajadan o'zga yemi bcanmagay" (MAT.16 jild. 27-bet).

Alisher Navoiy butun umrini xalqning baxt-saodati, yurt tinchligi, mamlakat taraqqiyotiga baxsh etganligi tufayli shunday yuksak saodatga muyassar bo'ldi.

### 7.1. Alisher Navoiy hayoti va ijodining o'rganilishi tarixi

Alisher Navoiy hayoti va ijodining o'rganilishi tarixi ulug' shoir yashagan davrdan boshlandi. XV asrda yaratilgan bir qancha mo'tabar manbalarda Navoiyning taijimai holiga doir muhim maiumotlar qayd etilganligi, uning ijodiga munosabat bildirilganligi kuzatiladi. Bunday xayrli ishni, navoiyshunoslikni Nuriddin Abdurahmon Jomiy boshlab berdi. Ayni xayrli sa'y-u harakat bugungi kunimizga qadar olti yuz yillik tarixiy taraqqiyot bosqichini o'tab kelmoqda. Ta'kidlash joizki, bu boradagi jiddiy izlanishlar, ayniqsa, XX asrda (Bu haqda mufassal maiumot uchun murojaat qilingan: N.M.Mallayev. Asrlar e'tirofi va ta'zimi. «Fan»; Toshkent-1978). ancha sermahsul bo'ldi. Tadqiqotchi olimlarimizning shoirning hayoti va faoliyatini o'rganishda to'it tayanch manbaga tayanib ish ko'rayotganliklari yaqqol ko'zga tashlanadi:

1. Ulug' sboiriing o'z asarlari. Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlarida uning shaxsi, ijodkoriigi, ijtimoiy-irfoniy faoliyati haqida ma'lumot beriladi. Bu jihatdan, ayniqsa, uning «Xazoyin ul-maoniy», «Xamsa», «Majolis un-nafois», «Mahbub ul-qulub», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Vaqfiya», «Xamsat ul mutahayyirin», «Nasoyim ul-muhabbat», «Tarixi muluki Ajam», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Mezon ul-avzon», «Munojot», «Arba'in hadis», «Siroj ul-muslimin» singari asarlari muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur asarlarda shoirning shaxsiy hayoti, u yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, madaniy-ma'rifiy muhit, ba'zi asarlarining yozilishi tarixi va sabablari, adibning el-yuit tinchligi, obodonchiligi yo'lida olib borgan keng qamrovli faoliyati, Xuroson davlatining muhidori, vaziri a'zami sifatida qilgan savobli ishlari, ustoz-u shogirdlari bilan munosabati singari muhim masalalar xususida bahs yuritiladi. Ulug' shoiming o'z asariari uning hayoti va faoliyatini o'rganishda eng ishonchli manbadir.

2. Alisher Navoly zamondoshlarining asarlari. Mazkur bandni yana boMaklarga (ulug' shoirning katta, tengdosh va kichik zamondoshlari) bo'lish ham mumkin. Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», «Haft avrang», «Yusuf va Zulayho», «Devoni Komil», Mirxondning «Ravzat us-safo» («Poklik bog'i»), Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» («Shoirilar tazkirasi»), □iyosiddiXondamirning «Makorim ul-axk>q» («Yaxshi xulqlar\*»), «Habib us-siyar» («Suyukli xislatlar»), «Xulosat ul-axbor» («Voqealar xulosasi»), Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoe\* ul-vaqoe'» («Go'zai voqealar»), Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» kabi asarlarida Alisher Navoiyning hayoti va faoliyatiga oid muhim ma'lumotlar keltirilgan, shaxsi va adabiy merosiga ta'rif-u talqinlar berilgan qimmatli, tayanch manbalardir. XV asr tarixiy voqeligi, unda ulug' amir Alisher Navoiyning tutgan o'mi va shoiming hayoti, faoliyati bilan yaqindan tanishishda mazkur manbalamingahamiyati nihoyatda baland. Shuning uchun taniqli adabiyotshunos Izzat Sulton Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'iganishda ilk manba sanalgan ulug' shoirning o'z badiiy-ilmii yaratmalari va zamondoshlari asariarida keltirriigan maMumotlaiga tayanib "Navoiyning qalb daftari" (Toshkent, □ . □ u l□omidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1969) nomli ilmiy-adabiy tadqiqotini yaratdi. Bu asar mazkur mavzu va umuman, navoiyshunoslik ilmi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

3. XVI—XIX asrarda yaratilgan tazkira, tarixiy va badiiy-iimiy asarlar. Alisher Navoiy dahosi va uning takrorianmas badiiy, ilmiy ijodi XVI - XIX asrlarda yashab ijod etgan shoiriar, tarixchilar va adabiyot ixlosmandlarining doimo diqqat markazidan o'rin olib keidi. Lutf Alibek Ozarning «Otashkada», Som Mirzo Safaviyning «Tuhfai Somiy», Rizoqulixon Hidoyatning «Majma' ul fusaho» («Go'zal so'z cgalarining to'plami»), Faxriy Heraviyning «Latoifhoma», Mirzo Haydar Do'g'latning «Tarixi Rashidiy», Abdulmo'minxonning «Tom ut-tavorix» («Tarixlar tugali») kabi mumtoz manbalarda AJisher Navoiy zamondoshlari asarlarida kuzatilgani singari shoir ijodiga xolisona baho beriladi, hayoti va faoliyatiga doir qiziqarii iavhalar keltiriladi. Biroq yuqorida ro'yxati keltirilgan (keltirilmagan nomlar ham bor) asariar ma'lumotiga munosabatda ehtiyot bo'lishimiz lozim. Chunki o'sha tazkira, tarixiy kitoblar muaUiflarining Alisher Navoiy haqidagi tasawuriari birinchi va ikkinchi manbalar ma'lumotlari orqali bilvosita shakllangan. Shu ma'noda ularning qaydlarida noaniqliklar kuzatilishi mumkin. Xullas, uchinchi manbalaming maMumotlari Alisher Navoiy ko'lamdor laoliyatini oydinlashtirish uchun turtki bersa-da, jiddiy ilmiy xulosalarga kelish uchun asos bo'lishi qiyindir.

4. Xalq og'zaki badiiy ijodi. o'zbek, tojik va turkman xalq og'zaki ijodida Alisher Navoiyga bag'ishlangan juda ko'p rivoyatlar uchraydi. Ularda xalq sevgan va ardoqlagan ulug' shoiming o'ziga xos xalqona badiiy obrazi yaratilgan. Mazkur rivoyatlarda tarixiy haqiqat aynan keltirilmaydi. Ularda hazrat Navoiy obrazi donishmand, hozitjavob, mulohazakor, xalqparvar, mazlumlar himoyachisi, iste'dodli olim, mutafakkir shoir, olijanob shaxs sifatida gavdalanadi. o'zbek xalq og'zaki ijodida «Navoiy va yigit», «Navoiy va qirq vazir», «Navoiy va Guli», turkman folklorida «Mirali va Sulton Suyun» turkumidagi rivoyatlar mavjud bo'lib, bular xalqning ulug' shoiriga bo'lgan samimiy munosabatining mahsulidir. Ushbu rivoyatlarni folklorshunos M. Jo'rayev to'plab nashr ettirdi. (Qarang: El desa Navoiyni. Toshkent: «Cho'lpon», 1991.)

Alisher Navoiy turkiy adabiyotni jahoniy mavqega ko'taigan ulug' so'z sao'atkori sifatida mumtoz adabiyotimizning keyingi taraqqiyot lx>sqichlarida yashab ijod etgan shoirlarning ma'naviy ustози bo'lib qoldi. Nafaqat turkiy tilda ijod etgan so'z sao'atkorlari, balki Sharq adabiyotining juda ko'p mumtoz namoyandalari ham bu ulug' shoiming

boy adabiy merosidan ilhomlandilar, o'sha ijodiy turtki tufayii o'zJarining yangi-yangi badiiy asarlarini ijod etdilar. XX asrga qadar bo'lgan davrda shoirning hayoti va ijodini o'rganish, uning asarlarini kitobat qilish; sermahsul ma\*naviy merosiga oid lug'atlar tartib berish; tazkira, tarixiy hamda ilmiy—badiiy asarlarda adib shaxsi, faoliyati va badiiy yaratmalariga munosabat bildirish; she\*riariga javobiya va muxammaslar bitish; dostonlarining nasriy bayonini yaratish va ayrim badiiy—ilmiy merosi namunalarni tajjima qiiish kabi shakllarda amalga oshirildi. Alisher Navoiyning rangin she'riyatidan namunalarini kitobat qilish hali uning dastlabki devoni tartib berilmasdan ilgari boshlangan edi. Bu haqda ulug' shoirning ilk rasmiy devoni «Badoyi' ul-bidoya»ning debochasida quyidagi fikrlar qayd etilgan: «... ammo xalq orasida ming bayt, ikki ming bayt ortiqroq o'ksukroqkim o'zlari jam' qilib erdilar, bag'oyat mashhur bo'lub erdi.» Darhaqiqat, Xurosonning mashhur husnixat cgasi «xattotlar qiblagohi» (Alisher Navoiy) Sulton Ali Mashhadiy va boshqa chiroyli yozuv san'ati darg'alari tomonidan turli davrlarda shoir asariari kitobat qilindi. Masalaning bu tomom ulug' shoir asariari bilan keng xalq ommasi tanishish imkoniyatiga ega bo'Idi, deyish asosini bera olmaydi, albatta. XIX asrning 70-yillarida Turkistonda bosmaxonalaming paydo bo'lishi bilan bu boradagi kemtikliklar bir oz bo'Isa-da bartaraf qilindi. Qisqa muddatda Aiisher Navoiyning «Xamsa», «Chor devon», «Vaqfiya» va boshqa asariari bir necha bor nashr etildi.

UIug' shoir asariarida ilgari surilgan tayanch g'oyalarni tran anglashga bo'lgan intilish maxsus lug'atlar tuzishga bois bo'Idi.«Badoyi' ul—lug'at» bu boradagi dastlabki izlanishlar samarasi bo'lib, mazkur asar Alisher Navoiy hayotining so'nggi yillari yoki shoir vafotidan bir oz keyin vujudga kelganligi taxmin qilinadi. Kcyinchalik «Lug'ati Navoiy» shoir ixlosmandlariga armug'on etildi. 1560 yilda Aloyi binni Muhibiyning «Al-lug'atun Navoiyat val istishhodat ul-chig'atoyiyat» («Navoiy lug'ati va chig'atoy tili dalillari») nomli go'zal so'znom—lug'ati tartib berildi. Keyingi asrlarda ham bunday lug'atlarga bo'lgan ma'naviy ehtiyojning sezilarii darajada mayjudligi kuzatiladi. XVIII asrda Mirzo Madhiyxon «Mabon ul-lug'at» («Lug'at poydevori»)ni tartib beigan bo'Isa. XIX asida Fath Ali Kojariy «Lug'oti atrokiya» («Turklar lug'ati») nomli asari bilan bunday izlanishlami davom ettirdL Mazkur lug'atlar uchun hazrat Navoiy asariari so'zlik vazifasini bajargan bo'lib,

ulaming aksariyati fors-tojik tilida yaratilgan edi. Xorazmlik olim va adib Muhammad Xoksor esa 1798 yilda o'zbek tilida tuzgan «Muntahab ul-Lug'at» («Tanlangan lug'atlar»)ida Alisher Navoiy asarlari matnidani olinadigan parchaiarga keng o'rin berdi. XIX asrda bunday ijodiy a'yanani Shayx Sulaymon Afandiy Buxoriy o'zining «Lug'oti chig'atoyi va turid usmoniy»sida sezilarli darajada rivojlantirdi.

o'zbek mumtoz adabiyotining XV asrdan keyingi davrlarda yashab ijod etgan taniqli namoyandalari ulug' mutafakkir Alisher Navoiyni o'zlariga ma'naviy ustoz deb bildilar. Bu buyuk sohir qalam sohibining katta-yu kichik asarlariga naziralar bitish, javobiya aytish, g'azallariga muxammaslar bog'lash nafaqat o'zbek shoirlari, balki boshqa qardosh xalqlarning mashhur so'z sa'otkorlari orasida ham ajoyib an'anaga aylanib bordi. Namuna sifatida taniqli o'zbek shoiri Shermuhammad Munis (1778-1829)ning bir she'rida Alisher Navoiyni o'ziga pir (ustoz) deb bilgani va o'z ismining ma'no jihatidan ulug' Alisherga uyg'unligini iflixor bilan qayd qilganligini keltirish kifoyadin

So'z ichra Navoiyki, jahongir durur,

Munis'ga maoniy yo'lida pir durur.

Yo'q g'ayriyat andin o'zgakim ayturlar,

Bu Shermuhammad, ul Alisher durur.

Shermuhammad Munis «Voliyi mulki tariqat gar Nizomiydur mango» satri bilan boshlanuvchi g'azalida Sharq mumtoz adabiyotining yirik darg'alaridan adabiy ta'sirlanganligini tifatirgan, yana hazrat Navoiy shaxsiga yuksak baho beradi. Munis Alisher Navoiy ruhini o'z homiysi deb biladi va shu bois hosid (hasadchi, shoir yutuqlarini ko'rolmaydigan)larning xatti-harakatlaridan g'am chekmasligini ta'kidlaydi:

Qilsa hosid daxli bejo, so'z aro yo'qtur g'amim,

Kim bu ma'nida Navoiy ruhi homiydur mango.

Alisher Navoiy adabiy—ilmiy me'osining boshqa tillarga tajjima qilinishi hamda ularning yangi badiiy yaratmalarning ijod etilishiga asos bo'lishi ulug' shoir ma'naviy xazinasining Sharq adabiyoti ravnaqi uchun muhim hissa bo'lib qo'shilganligidan dalolatdir. XV asrdayoq buyuk mutafakkirning adabiyotshunoslik ilmi uchun muhim ahamiyatga molik tazkirasini "Majolis un-nafois" bir necha bor fors-tojik tiliga tajjima qilindi (Bu haqda vana qarang: R-Vohidov. «Majolis un-nafois» tajjimalari. «Fan», Toshkent-1984). Turk shoiri Lomiy (vafoti 1531) «Xamsa»

tarkibidagi " Farhod va Shirin" dostonini usmonli turk tiliga crkin-ijodiy taijima qildi. Adabiyotshunos Agah Sirri Levend mazkur asarni 1965 yilda Turkiyada nashr ettirdi. Alisher Navoiy asarlarini usmonli turk tiliga o'g'irish yoMidagi ijodiy izlanishlar keyingi davrlarda ham davom cttlrildi. Adibning «Tarixi muluki Ajam» asarining Fanoiy tomonidan turk tiliga amalga oshirilgan taijimasi 1782 yilda «Tarixi Fanoiy» nomi bilan Venada chop etildi. Shuningdck, XIX asrning oxiri va XX asming boshlarida ulug' adibning «Muhokamat ul-lug'atayn» asari ham turk va tatar tillariga taijima qilindi.

Amir Nizomiddin Alisher Navoiy adabiy — ilmiy merosi □ a i b adib va adabiyotshunoslarini ham befarq qoldirgan emas. Jumladan, XVII asrda yashagan gruzin shoiri Sitsishvili «Baramguriani» («Bahrom Go'r») dostonini yozishda Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» masnaviysidagi Bahrom va Dilorom hikoyatidan ilhomlangan. XVI asrda Tabrizda istiqomat qilgan arman yozuvchisi Xristafor «Sarandib shohi uch yosh o'g'lonining ziyorati» asarini Xusrav Dehlaviyning «Hasht behisht» va Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor\* dostonlari hikoyatlari asosida yaratadi. Bu asar 1557 yilda Venetsiyada italyan tiliga tarjima qilinib, nashr etilgandan so'ng bir qator Ovrupa tillariga ham o'g'iriladi. Biroq ilm ahliga Xristafor asarining ikkinchi qismi Alisher Navoiy dostoni asosida yaratilganligi noma'lum cdi. Shunday bo'lishiga qaramay, Sarandib shohi va shahzodalari haqidagi voqealar tizmasi □ a i b dkeng shuhrat qozondi va Ovrupo adabiyotida shu mavzuda juda ko'p asarlar yozildi. Hatto mazkur suyet Volterning «Zadige» hamda Mark Tvenning «Tom Soyev chct clda» kitobidan ham o'rin olgan. XVIII asr ingliz yozuvchisi Xoras Uolpol «Sarandiblik uch shahzoda» hikoyasini yozgan. (Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 354-355-betlar.)

Ovmpalik sharqshunoslarning Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish borasidagi qizg'in ilmiy faoliyati XIX asrdan boshlandi. Fransuz sharqshunosi Katrmer 1841 yilda nashr ettirgan Sharq adabiyotiga doir majmuasida Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» va «Tarixi muluki Ajam» asariaridan parchalar kiritdi. Bunday ijodiy izlanishlar rus olim I.N. Bciyozinning «Turk xrestomatiyasi» kitobida ham amalga oshirilgan.

Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqidagi dastlabki yaxlit maiumotlar M.Nikitskiyning «Amir Nizomiddin Alisher, uning davlat



va adabiyot sohasidagi ahamiyati\* mavzuidagi magLstrlik disscratsiyasida (1856) uchraydi. Muallif AUsher Navoiyning o'z asari, Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy va Som Mirzo Safaviy maMumotiariga tayanib □ a r sharqshunosligida birinchi bo'lib Alisher Navoiyning hayoti va faoliyati xususida katta iimiy tadqiqot yaratdi. M.Nikitskiy ulug\* shoiming siyosiy faoliyati, madaniyat sohasidagi ishlari hamda turkiy til taraqqiyotiga qo'shgan munosib hissasini yuqori baholaydi. Biroq Sharq adabiyotining o'ziga xos an'anaviylik hamda shartlilik xususiyatlarini to'la anglab yetmagan M.Nikitskiy, uning o'tmishdosh, zamondosh va izdoshlari buyuk mutafakkir ma'naviy mcrosiga baho berishdajiddiy xatolarga yo'l qo'yishdi. Ular Alisher Navoiyni fors-tojik adabiyotining taqlidchisi va tajjimoni tarzidabaholashdi. Shuningdck, 1861 yilda Istanbuldagi «Osioy\* jumalida maqola e'lon qilgan Turkiyadagi Fransiya clchixonasining tajjimoni M.Belen ham o'sha ilmiy asosi puch fikrlami takrorladi. Masalaga ana o'shanday bir tomonlama qarash Fransuz sharqshunosi Buva, ingliz sharqshunosi E.Braun, rus sharqshunosi akademik V.V. Bartold tadqiqotlarida ham kuzatiladi. Albatta, masalaning bunday tus olishi o'z izohlariga ega. Birinchidan, Alisher Navoiy adabiy mcrosini o'iganish boshlang'ich pag'onada edi. Ulug' mutafakkimning barcha asari to'ia holda nafaqat Ovnipa, balki mashriqdagi muhiblariga ham yetarli darajada ma'ium cmas edi. Ikkinchidan, ao'anaviy «Xamsa»lar (Nizomiy *Ganjaviy* «Panj ganj»i, Amir Xusrav Dehlaviy va Alisher Navoiylarning «Xamsa»lari ko'zda tutiladi.) tarkibidagi dostonlar nomi va ularda faoliyat ko'rsatadigan qahramonlarning yakrangligi, g'azallaming oshiqona mavzuda yozilishi, ularda oshiq, ma'shuqa, ag'yor, rind, zohid kabi timsollarning ishtirok ctishi kabi holatlar musulmon mintaqa adabiyoti xususiyatlari bilan chuqur oshno boimagan tadqiqotchilarni xato xulosalarga olib kelgan. Shundan bo'lsa kerak, ularga Alisher Navoiy asariarining yangiligi faqat turkiyda yozilishida bo'ib ko'ringan. Ammo fors-tojik adabiyoti namoyandalari she'riyatida kuzatiladigan o'sha o'xshashliklar (albatta, zohiran) □ a r adabiyotshunoslari ciiboridan chetda qolib ketgan. Shu o'rinda yana bir adabiy hodisani eslatish joizdir. Alisher Navoiy tabiatidagi rostgo'ylik va ustozlarga bo'lgan yuksak sadoqat ham uning uchun «qimmat»ga tushgan. Masalan, u «Lison ut-tayr» dostonining bir necha o'mida «tarjima rasmi bilan surdim qalam\*-, deya ta'kidlaydi L. Holbuki, ijodiy jarayondan yetarli xabardor bo'lmagan, qiyosiy tahlilga murojaat etmagan har qanday tadqiqotchi muaUifning

o'z e'tirofiga suyansa, bir yoqlama xulosalarga kelishi tayin. Dadil aytish mumkinki, XDC asming oxiri va XX asrning ibtidosida o'shanday holat sodirbo'Iganligi uchun ham ulug' Navoiy bo'yniga "tavqi Ia'nat" tamg'asi osib qo'yiidi. Shukronalar bo'lsinki, iimiy adolat qaror topdi. Birinchilardan boiib prof.E.E.Bertels Fariduddin Attoming "Mantiq Ut-tayr" va Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr"dostonlarini qiyosiy o'rganish orqali masalaga aniqlik kiritdi va milliy navoiyshunoslar uni mustahkamladilar.

Ovmpa olimlari Alisher Navoiy asarlarini o'rganish maqsadida lug'atlar tuza boshladi hamda mayjud mumtoz lug'atlarni nashr ettirish ishlarini amalga oshirdilar. Jumladan, rus sharqshunosi V. Vilyaminov-Zemov 1868 yilda Sankt-Petrburgda XVI asrda Aloyi binni Muhibiy tomonidan tuzilgan «Al-lug'at un-Navoiyat val-istishhodat ul-chig'atoyat» lug'atini nashr ettirdi. Fransuz sharqshunosi Pave de Kurteyl esa Navoiy asariaridan foydalanib Sharq adabiyoti asariari uchun lug'at tuzdi. Rus sharqshunosi N.I.Ilminskiy Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» asarini teran ilmiy tahlil qilish orqali ulug' shoir asariarining ijodiyiligiga urg'u berdi.

Alisher Navoiy hayoti va ijodini chinakam ilmiy tamoyillar asosida o'rganish XX asrning 20-yillaridan boshlandi. Ulug' shoirning «Xamsa»sini ilmiy, ilmiy-ommabop yo'sinda o'rganish sohasidagi dastlabki dadil qadamni o'zbek xalqining serqirra adibi va birinchi professori Abdurauf Fitrat qo'ydi. Uning «Farhod va Shirin» dostoniga doir qiyosiy tahlil asosida yaratilgan «Farhod va Shirin» dostoni to'g'risida) (Qarang: «Ma'rifat», 1996yil, 7-28 dekabr va boshqa sonlari.) nomli salmoqli maqolasi shu yo'nalishdagi jiddiy tadqiqotlardan biridir. Sobiq ittifoq hukumatining 1938 yilda Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligini 1941 yilda nishonlash to'g'risida qaror qabul qilishi navoiyshunoslik borasidagi ishlami yanada jonlanishiga sabab boidi. Sadridin Ayniy Alisher Navoiy «Xamsa»sining nazm-u nasrdan iborat qisqartirilgan nusxasini yaratdi va mazkur ish lotin yozuvida 1939 yilda nashr boidi. Besh asrlik yosh to'yi munosabati bilan ulug' shoiming «Chor devon», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mahbub ul-qulub» va yana bir qator asarlari ham chop etildi. Taniqli adib va olim M.Shayxzoda «Genial shoir» nomli asarini yozdi. V.Abdullayev esa Navoiyning Samarqanddagi hayoti va faoliyati haqidagi nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi.

1941 yilda sobiq ittifoq hududining II jahon urushi janggohlariga nylanishi tufayli Alisher Navoiy yubileyini keng miqyosda tantana qilish kechiktirildi. Shunday bo'lsa-da, nafaqat o'zbekistonda, balki Moskva va hatto qamalda qolgan Sankt—Petrburgda ham I.A.Orbeli, I.Y.Krachkovskiy, E.E.Bertels, A.N.Boldirev, A.N.Kononov, B.B.Piotrovskiy, B.T.Rudenko singari olimlar tomonidan Alisher Navoiy merosini o'rganish ishlari qizg'in davom ettirildi. Ulug' mutafakkir shoir tavalludining 500 yilligi 1948 yil may oyida tantanali suratda o'tkazildi. Shu yili taniqli yozuvchi Oybek tahriri ostida «Ulug'

o'zbek shoiri» nomli ikkita maqolalar to'plami (o'zbek va rus tillarida), O.Sharifiddinov (Alisher Navoiy. Hayoti va ijodiyoti. Toshkent, 1948), E.E.Bertels (O'ntir TBopqecKoi 6H0tp. MockBa, 1948), Sadridin Ayniylarning (Alisher Navoy. Stalinobod, 1948) ilmiy risolalari chop qilindi.

Turkiy adabiyotni jahoniy mavqega ko'targan Alisher Navoiy ijodiy merosini o'rganish turli millat va tilga mansub sharqshunos olimlarning diqqatini ham o'ziga jalb etdi. Navoiyshunoslik fan sifatida shakllana boshladi va uning oldida shoir asarlarini to'plash, Navoiy merosining mukammal bibliografiyasini tuzish, asarlarining nodir nusxalarini aniqlash va ilmiy tekshirish, adib ijodini keng kitobxonlar o'rtasida ommalashtirish hamda undagi dolzarb muammolar yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishdek g'oyatda muhim vazifalar turardi. Shunday qilib, ulug' shoir tavalludining besh asriik to'yi soha ravnaqi uchun tub burilish pag'onasi vazifasini o'tadi. XX asming 40-yillarida ibtido topgan ko'lamdor ilmiy yo'nalishlar 50-yillarga kelib o'z samarasini bera boshladi. Ayniqsa, 60-yillarda boshlangan ulug' adib, davlat va jamoat arbobining 525 yillik umr to'yi tantanalari shaxdam ilgarilayotgan navoiyshunoslikni yanada yangi taraqqiyot pillapoyalariga olib chiqdL Taniqli adabiyotshunos Porsoxon Shamsiyev tomonidan amalga oshirilgan «Xamsa»ning mukammal nashri (Toshkent: «Fan», 1960), Hamid Sulaymon sa'y—harakati bilan «Xazoyin ul-maoniy» akademik nashri (to'rt kitob. Toshkent: «Fan», 1959-1960.) hamda Alisher Navoiy asariarining o'zbek tilidagi o'n besh tomligining (o'n olti kitob) nashr etilishi o'zbek xalqining madaniy hayoti tarixida juda katta ijtimoiy—ma'naviy voqea bo'ldi. Adabiyotshunos olimlardan Y.Is'hoqovning «Alisher Navoiyning ilk lirikasi» (1965), M.Shayxzodaning «Ustodning san'atxonasida» maqolalar turkumi

(1965-1966), A.Hayitmetovning «Navoiyning ijodiy metodi masalalari» (1963), «Sharq adabiyotining ijodiy metodi tarixidan\*» (1970), Navoiy adabiy an'alarining davomi va takomili xususida V.Abdullayev, B.Valixojayev, H.Yoqubov, A.Qayumov, H.Rasulov, E.Ibrohimova, R-Majidiy singari o'nlab salohiyatli o'zbek olimlarining katta — kichik tadqiqotlari vujudga keldi. Shuningdek, Alisher Navoiyning hayoti va ijodiga doir turfa ilmiy, ilmiy — ommabop asari yaratildi va keng o'quvchilar ommasiga taqdim etildi. Oybekning «Navoiy gulshani» maqolalar to'plami (1967), uning ukiain adibi A. Deych bilan birga yozilgan «Alisher Navoiy» ilmiy - ommabop ocherki (Toshkent, 1968), T. Jalolovning «Xamsa» talqinlari» (1962), S. □ aniyevaning «Alisher Navoiy» (1969), S. Narzullayevaning «Alisher Navoiy» (1965), N.Mallayevning «Gcnial shoir va mutafakkir» (1968), M.Qodirovning «Alisher Navoiy va san'at» (1968) kabi o'nlab mazmundor kitoblar shular jumlasidandir. Alisher Navoiy va adabiy ta'sir muammolari mavzui ham davr navoiyshunoslarining diqqat markazidan o'rin olgan edi. 1968 yilda Alisher Navoiy tavludining 525 yilligi munosabati bilan o'zbekiston R FA Til va adabiyot instituti tashabbusi bilan nashr qilingan «Navoiy va adabiy ta'sir masalalari» to'plami ana o'sha keng qamrovli mavzu ishlanishining kichik bir samarasidir.

o'zbekiston Respublikasi mustaqilligi eion qilingunga qadar V.Zohidovning «Ulug' shoir ijodining qalbi» (1970), A.Hayitmetovning «Tabarruk izlar izidan», «Navoiy dahosi», «Meros va ixlos» kabi tadqiqotlari hamda «Hayrat ul-abroi» dostonining nasriy tavsifi (1974), A-Abdug'afurovning «Navoiy ijodida satira» (1972), Sodir Erkinovning «Navoiy «Farhod va Shirin»i va uning qiyosiy tahlili» (1971), N.Mallayevning «Navoiy ijodining xalqchil negizi» (1973), hamda «Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti» (1974), A.Rustamovning «Navoiyning badiiy mahorati» (1979) singari yirik ilmiy tadqiqolari vujudga keldi. Akademik A.P.Qayumov «Xamsa» tarkibidagi har bir doston talqiniga bagishlangan bittadan ilmiy ommabop risola yozib, ularni ulug' shoir ijodi muxlislariga taqdim etdi. 1976 yilda «Navoiy va ijod saboqlari», 1986 yilda esa «Navoiy «Xamsa»si» nomli yirik ilmiy to'plamlar nashr etildi. Aytish mumkinki, mazkur ilmiy tadqiqotlar navoiyshunoslik ilmi taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Ayni ishlar sohaga kirib kelgan yosh olimlarning ulug' shoir ijodini teran anglashlari va chuqur tadqiq etishlari uchun o'ziga xos maktab vazifasini o'tadi.

Birso'z biian aytganda, XX asming 60-80-yillarida navoiyshunoslik o'z ravnaqining yanada yuqori pillapoyalari sari iJgariladi. Ulug' shoir «Majolis un-nafois», «Xamsa» tarkibidagi dostonlar. «Xazoyin ul-maoniy» yig'ma devonlari ilmiy-tanqidiy matnlarining yaratilishi; asariari saylanmasi o'n jildUgining rus tUida bosilUb chiqishi; buyuk mutafakkir asarlari uchun bir jUdlik hamda to'rt kitobdan iborat izohli lug'atlarning e'lon qUinishi navoiyshunoslik rivojini ta'min etgan jiddiy omiUardir. Biroq shu o'rinda achchiq bir haqiqatni ta'kidlash ham o'rinli ko'rinadi. Davr adabiy-ilmiy hayotida amalga oshirilgan ishlarda sho'ro mafkurasi «madaniy mcrosga lenincha munosabat tamoyillari»ning mudhish asoratlari o'z izini qoldirgan edi. Bu, ayniqsa, ulug' shoir asarlarining nashrida (Uohiy-irfoniy boblarning tushirilib qoldirilishida), she'riar-u dostonlarining g'oyaviy-badiiy tahlilUda yorqin nazarga tashlanadiki, biz bugun ularni tanqidiy nazardan o'tkazmog'imiz lozimdir.

Yuitimizda muUy istiqloldan darak beruvehi shabadalar esa boshlagan davrda ulug' shoir asarlarini ularning tayanch g'oyaviy-ma'naviy sarchashmalari sanalgan Qur'oni karim, Hadisi sharif va tasawuf ta'limoti bilan uzviy aloqadorlikda, yangicha yo'naiishda tadqiq qilish harakati boshlandi. Bu o'z navbatida Alisher Navoiy yigirma tomlik mukammal asarlar to'plamini nashr etiiishi harakatlarining boshlanishiga sabab bo'ldi. 1987 yilda uning dastlabki. birinchi jildi nashr etildi. Taniqli adabiyotshunos LHaqqulovning «Zanjirband sher qoshida» (1989), «She'riyat ruhiy munosabat\* (1989), «Abadiyat farzandlari»(1990), «Tasawuf va she'riyat» (1991), S.Hasanovning «Navoiyning yetti tuhfası»(1991) singari asarlarning vujudga kelishi Alisher Navoiy va mumtoz adabiyotimiz boshqa namoyandalarning ijodiy merosi uchun milliy qadriyatlarimiz tayanch sarchashma bo'Iganligini keng xalq ommasiga yetkazish borasidagi dastlabki jiddiy harakatlardan sanaladi. Shunday qilib, adabiyotshunoslikda AJisher Navoiy asarlarining tayanch g'oyaviy-ma'naviy manbalari Qur'oni karim, hadisi sharif va tasawuf ta'limoti ekanligi e'tirof etila boshlandi. Shuningdek, shoirning adabiy asariarida so'z qo'lashdagi sa'o'atkorlik mahorati nuqtai nazaridan badiiy asar qimmatini belgilash asosiy tamoyilga aylana boshladi. Ulug' shoiming 550 yiUik to'yi munosabati bilan nashr etilgan -Aiischer Navoiy. □ azallašharlar» (1991) nomli kitobdan o'rin olgan Suyima □ anievaErkin Vohidov, Najmiddin KomUov, Muhammad Ali, Jamol Kamol, Abdurashid Abdug'afurov,

Ibrohim Haqqulov, Nusratulla Jumayev, Matnazar Abdulhakim kabi olim va ijodkorlar qalamiga mansub maqolalar ana o'shanday xususiyatga molikligi bilan diqqatni tortadi. Vatanda keng quloch yoyib borayotgan miUiy istiqloq qayd etilgan sa'y-harakatlarning keng quloch yoyishi uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi. 1993 yilda «AUsheer Navoiy adabiy mahorati masalalari\* nomli maqolalar to'plami nashr etildi. Yana A. Hayitmctovning «Navoiyxonlik suhbatlar» (1993), «Temuriylar davri o'zbek adabiyoti» (1996), H.Karomatovning «Qur'on va o'zbek adabiyoti\*» (1993), R.Vohidovning «AUsheer Navoiyning yod maktabi» (1994), «Alisher Navoiy va i'ohiyot» (1994), shu olimning M.Mahmudov bilan hamkorlikda yozilgan «Ma'naviyat-komillik saodati» (1997), «Iymon-qalb gavhari» (1999), S.Olimning «Ishq, oshiq va ma'shuq» (1992), «Naqshband va Navoiy\*» (1996), NJumayevning «Satriar silsUasidagi sehr» (1996) singari chop etUgan tadqiqotlari navoiyshunoslik ravnaqi uchun muhim hissa bo'lib qo'shUdi.

o'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng Alisher Navoiy ijodining dolzaib muammolariga bag'ishlangan juda ko'p doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari himoya qUindi. Navoiyshunoslik fani oltinchi yuz yUlikka qadam qo'yishi munosabati bilan taniqli olim A.Hayitmctov uning taraqqiyot yo'nalishini belgilab beruvchi «Alisher Navoiy ijodini o'rganishning metodologik asoslari haqida» («o'zbek tili va adabiyoti\*» 2001, 2-son, 3-10- betlar) nomU yirik maqolasini c'lon qUdi. Otaxon navoiyshunos olim mazkur maqolasida navoiyshunosUk ilmi erishgan yutuqlarai umumlashtirib, uning taraqqiyot omillariga munosib baho beradi, ma'lum ma'noda yakun yasaydi. Shuningdek, sohada kuzatiladigan kamchiliklar va hal etilishi zarur boigan dolzarb muammolar sanab o'tiladi. Zikri o'tgan ayrim jihatlar bilan prof. A.Hayitmctovning mazkur maqolasi dasturiy ahamiyat kasb etadi.

## 7.2. Ulug' shoirning bolalik va yoshlik yillari

Alisher Navoiy hijriy 844 sanada, tovuq yili tamazon oyining 17-kuni (1441-yU 9 -fevral) XV asming yirik madaniy markazlaridan biri bo'lgan Hirot shahri hududidagi Bog'i Davlatxonona nomi bilan ataluvchi maskanda dunyoga keldi. Bu davrda Hirot poytaxt Xuroson mamlakati sohibqiron Amir Temuming kenja o'g'li Shohruh Miizo tomonidan idora etUardi. Alisher tug'ilgan xonadon alili esa har ikki tarafdan ham

tcmuriylarning eng yaqin kishilaridan hamda «chig'atoy ulusi»ning nufuzli amaldorlaridan sanalardi. Bu yaqinlik XV asr tarixchisi Mirxondning «Ravzat us-safo» nomli asarida quyidagicha ifoda etiladi: «Amir Alisherning bobosi Amir Temurning o'g'li Umar Shayx bilan ko'kaldosh (emikdosh, bir onani emgan bolalar — R.V., H.E) edi». Ulug' shoir bu ko'kaldoshlik haqida o'z asarlarida maiumot bermagan boisa-da, har ikkala xonadon o'itasidagi yaqinlik u yashagan davrda ham ota-onasi tomonidan davom etganligini «Badoyi' ul-bidoy» devoni debochasida faxrbilan e'tirofetadi: «...agarchi ota-onadin yetti pushtg'a dkincha bu rafe' (yuksak) dudmonning (xonadonning —R.V., H.E.) botiniy bandasi va vase' ostonning mavrusiy (meros boiib qolgan—R.V., H.E.) tug'masi ... erdi:

Otam bu ostonning xokbezi,  
 Onam ham bu saro bo'ston kanizi,  
 Manga gar xud bo'lay bulbul va gar zog'

Ki ushbu dargah o'lg'ay gulshanu bog'» (MAT. I. 17-b.).

Boig'usi ulug' shoirning otasi Giyosiddin Muhammad ham temuriylarsaroyidaxizmat qilgan. Uning «Kichkina Baxshi», «Kichkina Bahodir\* unvonlari bilan atalganligi ham manbalarda qayd etiladi. «Baxshi» so'zining «yozuvchi, kotib, mirzo, xalq og'zaki ijodi donishmandi, ijodkori» kabi ma'nolami anglatgani inobatga olinsa, uning (Giyosiddin Baxshining) o'z zamondoshlari o'rtasida insho ilmining mohiri, adabiyot va sao'atning eiimodli arbobi maqomida obro'-e'tiborga molik boiganligiga qanoat hosil qilish mumkin. Giyosiddin Muhammad ilm-u irfon, adabiyot va sao'atga yaqin boiganligi bois o'g'ii Alisheming axloqiy-ma'naviy tarbiyasiga juda jiddiy e'tibor beradi. Manbaling shahodatiga ko'ra, Alisheming onasi Kobulning amirzodalaridan Shayx Abu Said Changning qizi boigan. (Ulug' shoirning ona tarafidan bobosi nomidagi rutba—unvonlaiga e'tibor qiling: Shayx—ilohiyot va irfonda muayyan maqomlarga yetgan donishmand; chang-kuy. musiqa asbobi nazariyasi va amaliyoti bobida zamondoshlari tarafidan tan olingani tufayli ham uning nomiga shunday unvon ilova qilib aytiigan) Masala ravshan, Alisher har ikki tarafdan ham nufuzli va ma'rifatii xonadonda dunyoga kelgan. Uning adabiy-ma'rifiy tarbiyasi bilan esa Shayx Abu Said Changning o'g'illari, Alisherning tog'alari, iste'dodli shoirlar: Mir Sayyid Kobuliy va Muhammad Ali □ aribiylshug'ullanishgan. Alisher Navoiy «Majolis

un-nafois»da tog'alari liaqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Mir Sayyid — el orasida «Kobuliy» laqabi bilan mashhurdir, faqirg'a tag'oyi bo'ir. Yaxshi tabii bor erdi, turkchaga mayii ko'proq erdi. Bu tuyuq aningdurkim:

Ey muhiblar, yetsangiz gar yoza siz,  
Gul adoqioda xnmori yozasiz.  
Gar men o'isam, turbatimning toshig'a,  
• Kushtai bir sho'h erur», deb yozasiz\* (MAT.13. 66-b.).

Yana: «Muhammad Ali — «G\*aribiy» taxallus qilar erdL U1 ham faqirg'a tag'oyi bo'ir erdi. Mir Sayyid Kobuliyning inisidur. Xush mahovara va xushxulq va xushta'b va dardmand yigit erdi. Uni va usuli xo'b erdi. Musiqiy ilmidin ham xabardor erdi. Xututni xub bitir erdi... Bu turkcha matla' aningdurkim:

Dardi holimdin agar g'ofil, agar ogoh esang,  
Hech g'amim yo'q seo manga gar dflbar-u dilxoh esang» (66-b.).

Yosh Alisherning kamolga yetishi, adabiyot va saodatga mehr qo'yishida ma'rifatparvar inson, san'at va adabiyot muhiblaridan bo'lgan otasi G'iyosiddin Muhammad, shoir Mir Sayyid Kobuliy, shoir, xattot, musiqachi Muhammad Ali aribiylarning siri juda katta edi. Shuningdek, davrining ulug' ijodkori, faylasufi va shuhratmand Shayxi Amir Qosim Anvoming quyidagi matlasini yod aytib, ko'pchilikni hayratlantirishida, shubhasiz, oila muhiti muhim ahamiyat kasb etgan.

Rindemu oshiqemu jahonso'z-u joma chok,  
Bo davlati g'ami tu zi fikri jahon chi bok?

Mazmuni: Rindlarmiz, oshiq'larmiz. jahonni kuydimvchi va yoqa vayronlarmiz, Sening g'aming davlati bilan ekanmiz, jahon fikrining nima hojati bor? (MAT. 13-jild. 11-bet).

1445 yikia to'it yashar Alishemi maktabga beradilar. Bo'lg'usi shoir 3-4 yoshlar orasida zamonasining bo'iajak hukmdori Husayn Boyqaro bilan birga taiim va tarbiya ko'radi. Tarixchi Xondamim yozishicha, Alisheroz vaqt ichida taiim-u tahsilda tengdosh va sheriklaridan ancha ilgarilab ketadi. Biroq Alisheming Hirotdagi maroqli tahsili uzoqqa cho'zilmaydi. Mamlakat hukmdori Sholuuh Mirzo 1447 yilning 12 martida vafot etdi. O'sha davr an'analoriga ko'ra, podshohlik taxti Shohruh Mirzoning katta o'g'ii Ulug'bek Mirzoga yoki nabirasi Abdullatifga meros qolishi kerak edL Shohruh Mirzo o'limidan oklin o'z tilagini rasmiy ravishda cion qilmagan bo'lsa-da. o'g'ii Muhammad



Jo'gini taxt vorisi qilmoqchi ekanligi uning saroy a'yonlariga ma'lum bo'lgan. Shundan bo'lsa kerak, mamlakat hukmdori Shohruh Mirzo hali hayot bo'lishiga qaramay, 1444 yildanoq toj-taxt kurashlari zimdan boshlanib ketadi. Davlatning rasman idora jilovini o'z qo'liga olgan Shohruh Mirzoning xotini Gavharshodbegim vujudga kelgan siyosiy o'yinlarga faol aralashib, masalani o'zicha hal qilmoqchi bo'ladi. Balxdan katta umidlar bilan Hirotga kelgan Muhammad Jo'gi Gavharshodbegimning o'z sevikli nabirasi Alouddavlani taxt vorisi deb e'lon qilib, saroy mulozimlaridan ba'zilarining roziligini olib qo'lyanidan xabartopadi. (Sulton I. Navoiyning qalb daitari. Toshkent, 1969, 59-bet.) Shunday qilib, Shohruh Mirzo vafot etishi bilan mamlakatda o'zboshimchalik, boshboshdoqchilik hukmronlik qila boshlaydi. Gavharshodbegim homiyligi ostida Alouddavla, Ulug'bek Mirzo, Abulqosim Bobur Mirzo, Abdullatif Mirzo va Abusaid Mirzolar Hirot taxti uchun kurashga kirishib ketadilar. Xurosonda notinch vaziyat vujudga keladi. Mamlakat aholisi osoyishta boshpana izlash ilinjida qo'shni o'lkalarga chiqib keta boshlaydi. Iroqsafarini ixtiyor etgan karvon orasida Giyosiddin Kichkina o'zi ham bor edi. Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» tazkiiasida Iroqqa borayotganlarida, yarim tunda, Taflda tasodifan mashhur tarixchi olim, «Zafarnoma» asarining muallifi Sharofiddin Ali Yazdiy xonaqosi eshigi oldida maskan tutganliklari va tongda bu ulug' zot bilan suhbatlashish hamda u kishining duolariga musharraf boiganligini eslaydi. Sharofiddin Ali Yazdiy yosh Alisherdan maktab borishini so'raydi va «Ne yergacha o'qibsen?»- deya savol bilan murojaat qiladi. Yosh Alisher ul zoti mukarramga «Taborak» surasig'acha», -deya javob beradi. (MAT. 13-jild, 31-bet). Bundan ma'lum bo'ladiki, bo'lg'usi shoir juda yoshlik yillaridan Qur'oni karim mutolaasiga beriladi. Masalaga yanada aniqlik kiritadigan bo'lsak, islom e'loqodi tasarnifiga oigan yurtlarda savodxonlik qur'onxonhkdan (haftiyakdan) ibtido topgan. Shundan bo'lsa kerak, Sharofiddin Ali Yazdiy hazratlari ham savolni muallaq taizda (nechanchi sinfga emas, ne yergacha o'qibsen?) beradilar. Mohiyatni ziyraklik bilan ilg'agan yosh Alisher nazokat b'Uan «Taborak» surasig'acha», -deya javob qaytaradi. Tab'Uyki, ayni nuqtalar shaxs sifatida shak'Uanayotgan bolaning axloqiy-ma'naviy olamiga, tabiatiga, dunyoqarashiga jiddiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Bas shunday ekan, mumtoz shoir-u adiblarimiz, o'Um-u ulamolalarimiz qoldiigan ma'naviy meiosisni Uohiyotdan ajratib o'iganishni sira-siia aqlga sig'dirib bo'lmaydi.

1452 yilda Xurosondagi siyosiy notinchliklar tugab, Hirot taxti Abulqosim Bobur Mirzo ixtiyoriga o'tgandan so'ng, bosbqa muhojirlar qatori □ iyosiddin Muhammadning oilasi ham ona yurti Hirotga qaytadi. Alisheming otasi tcmuriylar xonadoni oldidagi oldingi □ tibori tiklaydi va Abulqosim Bobur Miizo saroyiga xizmatga kiradi. Oradan bir muncha vaqt o'tgandan so'ng, u Xurosonning Sabzavor viloyatiga hokim qilib tayinlanadi. Sabzavor hokimi lavozimida ishlayotgan □ iyosiddin Kichkina 1453 yilda o'g'li Alishemi o'zi bilan qisqa muddatda Hirotidan olib ketgan bo'lishi mumkin, degan taxmin ayrim tadqiqodarda qayd etilgan. (Qarang: o'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 2-tom, Toshkent, 1977, 43-bet) Adabiyotshunos LSulton bu masalaga aniqlik kiritish maqsadida «Majolis un-nafois»dagi maMumotlarga o'tibomi qaratadi. Unda qayd etilishicha, Abulqosim Bobur Mirzo tomonidan Astrobodga hokim qilib yuborilgan sabzavorlik shoir Mir Shohiy manzilga yetib vafot etadi va uning jasadi ona yurti Sabzavorga olib kelinadL □ iyosiddin Kichkina oilasi bilan Sabzavorga borganda, mashhur shoir Mir Shohiyning dafn marosimi o'tkazilayotgan edi. Shu bois Alisher Navoiy «Majolis un-nafois»da: «Faqir agarchi ani ko'rmadim, ammo aning birlan faqir orasida eiom va irsol (xat) voqe' boidi» (Izzat Sulton. Navoiyning qab daftari. Toshkent, 1969, 78-79- betlar),-deb yozadi. Shuningdck. shoir «Majolis un-nafois»da Sabzavorda yashagan ijodkor Xoja Avhad Mustavfiy haqida: «Bu faqir ul buzmkvor suhbatig'a yctar erdi, ko'p iltifotlari bor erdi»,-deya qayd etadi. (MAT.13-jild, 32-bet). Bulardan tashqari, Alisher Navoiy sabzavorlik olim va shoir haqida mulohaza yuritib, yozadi: «...aruz va san'atda Mavlono Yah'yo Scbak shogirdi erdi. Ikki aruz tasnif qildi...Faqir aruzni Darvesh qoshida o'qubmen» (MAT.13-jild, 41-bet). Darhaqiqat navoiyshunoslikda Alisher Navoiyning Sabzavorda bo'Iish-boimasligi masalasida ikki xil qarash hukmronlik qiladi. Bir gumb olimlar Abulqosim Bobur Mirzo saroyida tahsil bilan mashg'ul boigan Alisher hech boimaganada taa il paytlarida Sabzavorga, ota-onasi huzuriga borib tuigan boiishi mumkin, degan mulohazani o'rtaga tashlaydilar. Ikkinchi guruhga mansub tadqiqotchilar esa mazkur fikmi inkor etadilar. Fikrimizcha, Alisher Sabzavorda bo'lmagan. Mayjud mumtoz adabiy-tarixiy manbalarda bu masalada aniq maiumotlar ko'zga tashlanmaydi. Uning sabzavorlik ijodkorlar bilan muloqoti esa Hirotida sodir bo'lgan ko'rinadi. Ayniqsa, bu ta'kid Darvesh Mansurga doir qaydlarga tegishlidir. To'g'ri, Allsher

Navoiyning sarbadorlar harakatining poytaxti boʻlgan Sabzavor, uning shirinkalom shoiri Amir Shohiyga nisbatan muhabbati had-hudud bilmaydi. Ulug' shoir garchi qalban va ruhan o'sha muqaddas zamin go'shasini tavof etgan bo'lsa-da, jisman u yeriarni kezish, sarbadorlar qadami tekkan yer parchasi tuprog'ini ko'ziga surtish baxti unga nasib etmagan ko'rinadi. Buning aksi bo'lganida cdi, shoir u haqda katta bdos bilan yozib qoldirgan bo'lardi. Ayni bahsning ko'plab sabab, izohlari haqida gapirish mumkin. o'shalardan eng asosiysi haqida akademik Izzat Sulton quyidagilarni qayd qilgan ediki, otaxon adabiyotshunosning mulohazalari ilmiy-ijtimoiy haqiqatga yaqindir: «Fcodalizm davrida shahzodalarning va katta amaldorlarning bolalari mamlakat podshohi saroyida, poytaxtda tarbiya olar edilar. Bu, bir jihatdan u bolalarning otalariga hurmat bo'lsa, ikkinchi jihatdan shahzodani hamda amaldorni podshohga xiyonat qilishdan asraydigan garov hisoblanar edi.» (o'sha kitob, 85-bct) Alisher Navoiyning zamon hukmdori Abulqosim Bobur Mirzo bilan munosabati haqidagi qaydlar ham bo'lajak shoirning Hirotda (Sabzavorda emas!) shoh saroyida maskan tutganligidan dalolat beradi. Bu haqda Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkira ush-shuaro»sida quyidagicha ma'lumot beriladi: «Sulton Abuiqosim Bobur so'zamol va hunarparvar podshoh edi. Hamma vaqt uhig' amirga (Alisher Navoiyga) tab'ining muloyimligi, ziyrakligi uchun ofarinlar o'qir edi, ba'zi paytlarda ulug' amir bitgan tuririycha va forsiycha she'riami mutolaa qilar, tab'ining qudrati va sharofatli so'ziarining shirinligidan taajjublanardi, bedarig' marhamatidan bahramand qilar va xayrii duolari bilan qo'llab-quwatlardi.» (Navoiy zamondoshlari xotirasida. Toshkent, 1985, 15-bet). Ko'rinadiki, mamlakat hukmdori Abulqosim Bobur Miizo bo'lg'usi shoirga homiylik qildi, uning favqulotda iste'dodining shakllanishida imkoniyat yaratdi.

Alisher Navoiy maktabda o'qib yurgan kezlarida Qur\*oni karim mutolaasidan so'ng, Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziyning «Guliston», «Bo'ston»asariarini ham o'qigan.Fariduddin Attoming «Mantiq ut-tayr» dostonini yod olgan. Bu haqda u «Lison ut-tayr» dostonida katta ishtiyiq bilan yozgan edi. 7-8 yoshlaridan badiiy ijod bilan shug'ullana boshlagan Alisher 10-12 yoshligidanoq badiiy tafakkurining kengligi, go'zallik, liafosatni teran ilg'ashi va ulami rangin baytlarda nazokatli badiiylashtira olishidan darak beruvchi noyob sh □rlari bilan Hirotdagi yirik shoiriar diqqatini o'ziga jalb etdi. Davlatshoh

Samarqandiyning ma'umotiga ko'ra, yosh Alisher Abulqosim Bobur Mirzo davrida ilm olish uchun juda ko'p sa'y-harakatlar qiladi. Zamonasining taraqqiypaivar ziyoliylari bilan tanishadi va ularning suhbatlarida bo'ladi. Yoshlik chog' idanoq zullisonayn shoir sifatida elga taniladi. Buyuk mutafakkir «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida umrining yoshlik va yig'itlik fasllarini xorirlab: «ko'prak she'rda sehsoz va nazmda fusunpardoz shuaroning shirin ash'ori va rangin abyotidin eiik mingdan ortuq yod tutupmen».-deya iftixor bilan ta'kidiydL Alisher Navoiy haqida iik yaxit asar-«Makorim ul-axloq» («Yaxshi xuiqlar»)ni yaratgan

o'iyosiddin Xondamir uning «yagonai davron\* Mavlono Lutfiy bilan mulqotlaridan biri haqida zo'r qoniqish bilan hikoya qiladi. Unda naql qilinshicha, «malik ul-kalom» («so'z mulkining podshohi)—Alisher Navoiy bahosi) Mavlono Lutfiy yosh Alisherdan yangi yozilgan she'rlaridan birini o'qib berishini so'raydi. Voqealarning keyingi tafsiloti haqida «Makorim ul-axloq»da o'qiy miz:

«Mavlono Lutfiy — so'z lutfida yagonai davron edi. Undan ilgari hech kim turkiy tilda she'mi undan yaxshiroq ayta olmagan. Oliy hazrat yoshlari endigina to'lib, yig'itlik davri boshlangan paytlarda, bir kuni Lutfiy xizmatig'a bordi. Lutfiy: «O'z nozik fikrlaringizning natijalaridan yuzaga chiqqan bir g'azalni o'qish bilan bizni bahramand qilsangiz», -deb ihimos qikli, ul hazrat bir g'azal o'qidi, uning matlai mana shu:

Orazi yopqoch, ko'zumdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim, paydo bo'ur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh.

Mavlaviyanoblari-bu alangali g'azalni eshitish bilan hayrat dengiziga cho'mib, shunday dcydi: «Volloh, agar muyassar bo'Isa edi, o'zinning o'n-o'n ikki ming forsiy va turiciy baytimni shu g'azalga amashtirardim va ishning yuzaga chiqishini zo'r muvaffaqiyat hisoblardim\*. (Xondamir. Makorim ul-axloq. Toshkent, 1967,44-45-betlar. Mazkur g'azal haqida mufassil ma'lumot uchun murojaat qilinsin: R. Vohidov. Navoiy dahosiga Lutfiy bahosi. «Navoiyga armug'on». 4-kitob. «Fan», Toshkent-2004). Shunday qilib, turkiy ijodida «Navoiy», forsiy asariarida «Foniy» taxallusini qo'llagan Allsher XV asrning 40-50 yillarida o'qish,

o'rganish, badiiy ijod bilan juda jiddiy shug'ullandi. Manbalarda qayd etilishicha, zamonasining mashhur musiqashunosi Xoja Yusuf Burhondan musiqa, shoir va olim Darvesh Mansurdan aruz ilmini o'rgandi, tarix, adabiyot, husnixat va sao'atning yana bir qator turiarini teran o'igandi.

Alisher Navoiy otasidan ancha erta (1456 yilda) ajraldi. Hayotidagi bu ko'ngilsiz voqealar uni tobora ma'rifatparvar hukmdor Abulqosim Bobur Miizo saioyi bilan yanada yaqinlashishiga sabab bo'ldi. 12 yoshida Husayn Boyqaro bilan biigalikda bu ulug' hukmdor saroyida xizmat qila boshladi. 1456 yil oktabr oyining boshlarida Abulqosim Bobur Miizo saltanati poytaxtini Hirotdan Mashhadga ko'chiradi. Ana o'sha yillardan boshlab, Alisher Navoiy hayotining Mashhad davri boshlanadi. Ayni yillar ulug' mutafakkir ijtimoiy-adabiy hayoti uchun ayricha mavqega ega. Yosh shoir o'zi uchun «ota masobasida\* bo'lgan, «turk va sart orasida andin tamomroq kishi ko'rmagan» Darvesh Sayyid Hasan Ardasher bilan uchrashadi. «Majolis un-nafois»dagi ma'lumotlarga ko'ra, hayotining Mashhad davrida Alisher Navoiy iste'dodli shoir sifatida elga tanilgan, uning dilbar nazmi Xuroson mulkida ancha keng shuhrat topgan edi. Ayniqsa, Shayx Sayyid Hasan Ardasher yig'inlarda yosh shoirning quyidagi baytlarini ko'p o'qir va xushvaqt bo'lardi:

Furqatingdin za'faron uzra to'karnien Iolalar,  
Lolalar ermaski, bag'rimdin erur pargolalar

(MAT.I. 134-bet)

Yanabiri:

U1 parivashki, bo'lubmen zor-u sargardon anga,  
Ishqdin olam manga hayron-n men hayron anga

(MAT.I.147-bet)

Alisher Navoiy Sayyid Hasan Ardasheming bu xizmatlarini xotirida tutib, keyinchalik o'zining «Holoti Sayyid Hasan Ardasher\* nomli tarixiy-manoqib asarini yozdi.

1457 yilning bahorida Abulqosim Bobur Miizo Mashhad shahrida tasodifan vafot etadi. Kutilmagan bu shum hodisa yana toj-u taxt janrlarini olovlatib qo'ydi. Ko'pdan beri Hirotdan berilgan orzusi yurgan Movarounnahr hukmdori Abusaid Miizo Xuroson taxtining ashaddiy da'vogari sifatida maydonga chiqdi. Azaldan toj-u taxt ishtiyoqida bo'lgan Husayn Boyqaro Mirzo vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan chetda qolishni istamadi va kuch to'plab, Xurosonning turli viloyatlariga tahlika sola boshladi. Alisher Navoiy esa Mashhadni muqaddasda qolib o'qishni davom ettiradi. Mashhadga mafosil (bo'g'imlarda og'riqning paydo bo'lishi) kasaliga duchor bo'ladi. Unga o'sha kunlarda Mashhadga bo'lgan qadrdon ustoz Pahlavon Muhammad mehribonlik ko'rsatadi. Ulug' shoir Kamol Turbatiy bilan uchrashadi. U kishi ham xasta yotgan iste'dodli yosh

shoir oidiga tez-tez kelib turadi. Suhbatlar, mushoiralar uyushtiriladi. Alisher Navoiy iste'dodining ravnaq topishiga yana imkoniyat yaratiladi. Salkam ikki yilga cho'zilgan qonli janglar Xuroson davlatining Abusaid Miizo tasamifiga o'tishi bilan yakunlanadi. 1459 yilda uning nomi xutbaga (namozning duo baxshiga) qo'shib o'qiladi va u Xuroson davlatining rasmiy hukmdori sifatida tan olinadi. Shunday qilib, 1459 yilga kelib Xuroson-u Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy hayotida 1409 yildagi manzara vujudga keldi. Ya'ni o'sha yildan boshlab Hirot poytaxt Xuroson davlatini ota—Shohruh Mirzo va Samarqand markaz Movarounnahr saltanatini o'g'il—Ulug'bek Mirzo boshqara boshladi. Rasman garchi bu ikki davlat mustaqil ko'ringan bo'lsa-da, aslida Movarounnahr Xuroson hukmdoriga tobe' edi. Abusaid Miizo saltanati davrida ham shu holat kuzatiladi. Uning o'g'illari Sulton Ahmad va Sulton Mahmud Mirzolar otaga bo'yin sunganlar. Abusaid Mirzo hukmdorligining dastlabki yillari Alisher Navoiy hayotining ayanchli va iztiroblarga to'la davrini tashkil etadi. Maktabdosh do'sti Husayn Boyqaro taxt ilinjida Mashhadni tark etgandan so'ng, ular bir-birlaridan ajralib qolishadi. Ustiga ustak tog'olari Mirsaid Kobuliy, Muhammad Ali  aribiylar Sulton Husayn Boyqaro qo'shini safida shahid bo'ladilar. Xuroson taxtini qo'lga olgan Abusaid Mirzo esa Alisheming otasidan qolgan mol-mulk, hovli-haramni o'z foydasiga musodara qiladi. 1459-1460 yillarda fors-tojik adabiyotining atoqli vakili, naqshbandiya sulukining piri muishidi, «Maxdumi Nuran» Nuriddin Abdtirahmon Jomiy Xiyobonda dafn etilgan ustoz Sa'diddin Koshg'ariy mazori yonida istiqomat qilishni ixtiyor etadi va o'sha yerda kichik bir hovli qurdirib, ko'chib o'tadi. Bu ulug' Shayxni zamon hukmdoridan to'itib, oddiy xalq vakiligacha ziyorat qilib turar edi. 18-19 yoshli Alisher ham o'zining buyuk ustoz bilan ana shu yerda ilk bor uchrashadi va ulug' Shayxdan Uohiyot hamda tariqat ilmlaridan saboq ola boshlaydi. Navoiyshunoslikdagi munozarali masalalardan yana biri Alisher Navoiyning Nuriddin Abdurahmon Jomiy bilan ilk uchrashuvidir. Ayni mavzu yechimida ham olimlar ikki gumhga ajraladilar Birinchi doiraga mansub tadqiqotchilar Alisher Navoiyning Mashhaddan Hirotga qaytishini 1459-1460 yillaiga nisbat bersalar; ikkinchi guruhga daxldor olimlar bu raqamni 1464-1466 yillar taizida talqin etadilar. Shunlndck, Alisher Navoiy Hirotan Mashhadga va Mashhaddan Hirotga borib kelib turgan deyuvcilar ham yo'q emas. Masalaga birinchi hamda ikkinchi manbalar nuqtai nazaridan baho

bradigan va zamon hukmdorining fe'l-u atvori hamda Alisher Navoiyga munosabatidan kelib chiqib xulosa chiqaradigan boisak, biz ham birinchi doira o'limi qarashlariga moyilik ko'rsatamiz, (Buhaqdaqarang : Vohidov R. Navoiyning ikki durdonasi. Toshkent: «Fan», 1992, 13-52-betlar). Bizning shunday qo'nimga kelishimizda «Xamsat ul-mutahayyirin»dagi ishoralar yetarli asos beradi. Ilmiy manbalarning guvohlik berishicha, 1464 yilda Alisher Navoiy ona shahrini tark etishga majbur bo'ladi. Uning kichik zamondoshi Zahiriddin Muhammad Boburning (1483-1530) ma'umotiga ko'ra, 1464-1465 yillarda shoir Hirotdan «ixroj» (surgun) qilinadi. Ulug' shoir mazkur safarining g'ayri ixtiyoriy bo'lganligi muallifning Darvesh Sayyid Hasan Ardasheriga Samarqanddan yo'ilangan she'riy maktubidagi ishoralardan yorqin namoyon bo'ladi. Bobur Mirzo ta'kid etgan «ixroj»ning esa Hirotdan Samarqandga bo'lganligini payqash qiyin emas. Abusaid Mirzo Alisher Navoiyni o'z o'g'illari nazorati ostiga yuborgan ko'rinadi.

### 7.3. Alisher Navoiy hayotining Samarqand davri

Ulug' shoir umri «shabob» (yigitlik) faslining besh yili «sayqali ro'yi zamin» Samarqandga to'g'ri keldi. Biroq u jannatmakon Samarqandga siyosiy mahbus maqomida yuborilgani uchun ham ixrojning dastlabki yillarida juda ko'p achchiq-chuchuklaiga chidashiga to'g'ri kefdi. Bu haqda «□ a r o y i s - s i g ' a r » devoniga kiritilgan va Alisher Navoiyning ustozī Sayyid Hasan Ardasheriga yuborilgan she'riy maktubida («Masnaviy»da) talay ishoralar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar mazkur asarni shoir Hirotdan Samarqandga jo'nash oldidan otasidck yaqin bo'lib qolgan Darvesh Sayyid Hasan Anlasher bilan ko'risha olmaganligi bois yozgan, deya e'tirof etadilar. Ammo bunday fikrni ma'qullash qiyin. Chunki «ixroj» haqidagi farmonni olgan Alisher Navoiy qisqa muddatda, shoshilinch ravishda «Masnaviy»ni yoza olmas edi. Ulug' shoir Samarqandga yetib borgach, ham moddiy va ham ma'naviy jihatdan juda qiynalib yashaydi. Nazorat ostidagi shoirni crksizlik hammadan ham ko'proq yoza boshlaydi. Mana shunday bir vaziyatda u tanglikdan chiqishning yo'liarini izlaydi, ustozī, otaxoni Darvesh Sayyid Hasan Ardasherdan najot kutib, unga maktub bilan murojaat etishni lozim topadi. Shunday qilib, «Masnaviy» Samarqandda ro'shnolik ko'radi. «Hasbi hol»-«Masnaviy»ni olgach, Sayyid Hasan Ardasher Fazlulloh

Abullaysiy hamda Xoja Ahror Valiylaiga maktub yo'llab, Alisherga ko'mak bcrishlarinl so'ragan ko'rinadi. Ana shundan keyingina buyuk faqih Fazlulloh Abullaysiy Alisher Navoiyga o'z madrasasidan joy berib, panohiga oladL «Majolis un-nafois»dagi: «Faqir ikki yil alaming qoshida sabaq o'qub erdim. ancha iltifotlari bor crdikim, «faizand» dcr erdilar\* (MAT. 13. 33-b.) kabi ishoralar ham yuqorida bayon qilingan mulohazalar foydasiga xizmat qiladi. Alishcr Navoiyning Samarqand davri hayoti haqida qissa yozgan yozuvchi Muzaffar Mirzo o'z asarini «Panoh» atab, masalaning biz eslatgan jihatlariga uig\*u bcrib tarixiy jihatdan to'g'ri yo'l tutgan.

«Masnaviy» Alloh hamdi bilan boshlangan bo'lib, unda Sayyid Hasan Ardasher ulug' lanadi hamda shoiming Hirotni tark etishi sabablari bayon etiladi. Maktub muallifi so'zni inson ko'nglining burchagiga yashiringan durga qiyos qilar ekan, uni insoniyat bog'ining gulshanidagi eng yaxshi mevadir, deya vasf etadi. Shuningdek, shoir o'zining bctakror badiiy salohiyatining juda tez ravnaq topganligidan faxrlanib, fors-tojik adabiyotining buyuk namoyandasi Firdavsiy 30 yilda «Shohnoma»ni yozgan bo'lsa, u shunday asami 30 oyda ijod qilishini, bir kunda xosa ma'ni yoki iyhom kabi badiiy san'atlar bilan ziynatlangan yuz bayt bitish unga holva yoyish bilan barobar ckanligini, Nizomiy Ganjaviy •30 yilda yozgan «Xamsa»ni Navoiy uchun ijod etish ikki-uch yillik ish ekanligini «Masnaviy»da quyidagicha bayon ctadi:

Men ul menki to turk bcdodidur,  
 Bu til birla to nazm bunyodidur.  
 Falak ko'rmadi men kibi nodire,  
 Nizomiy kibi nazm aro qodire.  
 Ne nazme der ersam meni dardnok  
 Ki, har harfi boMg'ay aning durri pok.

Yetar tengridin oncha quwat manga,  
 Ki, bo'lmas bitirig'a fursat manga.  
 Bu maydonda Firda>siy ul gurd erur,  
 Ki, gar **keba** Rustam javobin bcrur.  
 Raqam qildi farxunda «Shohnoma»,  
**EJ**, sindi javobida har xomae.  
 Musallamdurur zohiran bu ishl  
 Kl, maVa/ga kelmaydurur har kishi.  
 Dedi o'z tili birla ul koni ganj.



Ki: «Si sol burdam ba «Sbohnoma» ranj.»  
Ani derg'a bo'lsa qacbon rag'batim,  
& nr oncha haq Intfidin quwatim,-  
Ki, har necha nutq o'lsa kohilsaroy,  
Bitig'aymen o'ttiz yilin o'ttiz oy.  
Agar xossa ma'no gar iyhom erur,  
Aning kunda yuz bayti halvom erur

(MAT. 3.529-530-b.)

Takrorianmas istiqomat qiladigan mamlakatda ijod qilish uchun imkoniyat yo'qligini, ijodidan bahra olish o'miga umri ranj-u dard bilan o'tayotganligini achinish bilan yozadi. Mamlakatda zulm hukmronlik qiladi. Vafo o'mini nifoq, saxovat o'rni baxillik egallagan. Yuit «vahshat obod zisht» — dahshatli vahshiy yuitga aylanib, jannat o'mini do'zax egallagan. Abusaid Mirzo bilan Samarqanddan Hirotga kelgan beklar va amiri xalqqa zulm ustiga zulm qiladilar. Alisher Navoiyga rahnamolik qiladigan biror kishi yo'q. Unga biror yerdan maosh tayinlanmagan, ko'ngli orom olguvchi biror hujrasi ham, ketishga azm etsa, yo'kloshi ham yo'q. U qanchalik moddiy qiyinchiliklar bo'lsa yuzma-yuz kelmasin, himmati baland ulug' zot edi. Xondamirning «Makorim ul-axloq» asaridan o'rin olgan quyidagi hikoyat Alisher Navoiyning ana shunday yuksak insoniy fazilati haqida ma'lumot berishi bilan ahamiyatlidir

«... Abusaidzamonidajuma kuni, Hirotshahri ichidagi masjidi jomida juma namozini ado qilgandan keyin, xiyobonda sayr qilish uchun o'sha tomonga jo'nadim. «Mufarrih» ko'chasiga yaqinlashganimda, bosh yalang va oyoq yalang holda o'tirgan bir gadoyni ko'rdim.

U aytur edi:

-Ayolmand bir kishiman, bir necha och-yalong'och bolalarim bor, ertadan buyon o'tirib tilanaman, hozirgacha hech kim bir pul beigani yo'q.

Ul hazrat (Navoiy) aytdilarki, o'sha vaqtda yonimda bir tanga bor edi, undan boshqa dunyo molidan hech narsam yo'q edi. o'z-o'zimga shunday cledim: Mayda va yirik narsalarimni Yaratuvchiga tavakkal qilib, bu tangani shu darveshga bersang, toki, bola-chaqalarining, bugungi ovqatini to'g'rilasa, scning csa ertalik rizqingni xudoning o'zi yetkazar.

o'sha zahotiy oq tangani unga berib, o'tib ketdim. Namozshomgacha xiyobonda sayr qilib yurib qaytgach, ko'rdimki, haligi darvesh o'sha

joyda o'tirib, ilgari so'zlarini aytib tilanardi. Uning haddan tashqari yolg'onchiligi va tilanchilikdagi o'ta harisligidan taajjublandim. Ammo bu ishdan xabardor bo'lganligimni unga bildirmadim... (Xondamir, Makorim ul-axloq, 99-100-betlar).

Zamon va uning johil hukmdorlaridan norozilik kayfiyatini aks ettiruvchi bunday voqealar «Makorim ul-axloq\* asarida yana uchraydi. Ulardan birida hikoya qilinishicha, Pahlavon Muhamraadning tanishlaridan Yusuf nomli bir shaxs Abusaid Miizo mulozimlaridan shikoyat qih\*b, uning huzuriga kirmoqchi ekanligini aytadi. Shunda Alisher Navoiy unga quyidagi baytni o'qiydi:

Gadoy ki non az dari shoh just,

Biboyad zi obi xodash dast shust

Mazmuni: Podsho eshigidan non izlagan tilanchi, o'z suvi bilan qo'ini yuvib qoitig'iga urmog'i kerak (Xondamir. Makorim ul-axloq. 108-109-betlar).

Ulug' shoiraing nafrat rahi aksini topgan ayni yo'nalishdagi baytlari Abusaid Mirzo qulog'iga yetib turgan. Boz ustiga, Xuroson davlatining ashaddiy da'vogari sifatida uning turli viloyatlariga hujumlar uyushtirib turgan Sulton Husayn Boyqaro Mirzo Alisher Navoiyning ko'kaldosh hamda maktabdosh do'sti edi. Zikri o'igan ayrim lavhalar shoh va shoir o'rtasidagi munosabatni (ulug' shoirning «ixroj»i sabablari haqida murojaat qilinsin: Abdullayev V. Navoiy Samarqandda. Tanlangan asarlar. Ikki jiidlik, I-jild, Toshkent: «Fan», 2002,3-108-betlar) yanada keskinlashtirgan va Alisher Navoiyni Hirotdan uzoqroqda, nazorat ostida saqlash lozim ko'rilgan.

Alisher Navoiy ana shunday ahvolda, hayotdan juda ko'p ranj-u dard chekib Samarqandga keladi. Ijodkor va Darvesh Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan shc'riy maktubida ulug' shoir insonga ta'rif berarkan: «Ki haq sirrining boig'ay ul mahrami»,-deya eiifof etgandi. Asar muallifning ongiga kishi haqiqat sidari bilan oshno boiishi kerak, insonning maqsadi dunyoni irfon—tafakkur bilan tanishdir,- degan ezgu g'oyalar allaqachon singgib ulgurgan edi. Alisher Navoiy tanlagan bu yo'klmn uni hech qanday qiyinchihg'-u to'siqlar qaytara olmas edL

Samarqand XV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrning eng yirik madaniy markazlaridan biri boiib, bu maskanda, ayniqsa, Ulug'bek Mirzo hukmronligi (1409-1449) davrida ilm-fan, sa'o'at, adabiyot ravnaq topdi. Ma'rifatparvar bu hukmdoming tashabbusi bilan

1424 yilda shahar chekasida yulduzlar harakatini tadqiq qilishga mo'ljallangan uch qavatli rasadxona baipo etiladi. Rasadxonada Qozizoda Rumiy, G'Myosiddin Jamshid, Ali Qushchi kabi olimlar nujum ilmi bilan shug'ullanib 1018 ta yulduzning samodagi joylashish o'rnini aniqlashga muvaffaq bo'ldilar. Fanning shu sohasiga bag'ishlangan Ulug'bek Mirzoning «Zyi jadidi Ko'ragoniy\*» («Ko'ragoniyning yangi yulduzlar jadvali») nomli kitobi dunyo yuzini ko'rdi. Samarqand madrasalarida yetuk olimlar tolibi imlarga saboq berardi. Bu ezgu ishlarning barchasiga Sulton Ulug'bek Miizo rahnamolik qilardi. Ilm-fan, adabiyot va san'at homiysi bo'lgan Movaiounnahr hukmdorining fojiali o'ldirilishi (1449) Samarqanddagi ilmi nujum maktabining taqalib ketishiga sabab bo'ldi. Shunday bo'lishiga qaramay, Samarqandda juda uzoq yillar davomida shakllangan yuksak ilmiy-madaniy muhit XV asrning 70-yillariga qadar o'zining baland mavqeini saqlab qoldi. Shubhasizki, Samarqandda yashayotgan Alisher Navoiy ham ajdodlarning jahoniy mohiyat kasb etgan ulug' ishlaridan bahramand bo'ldi.

Alisher Navoiy qalban talpinib oizu qilgan muhitni Samarqandda topdi. «Vafoiy» taxallusi bilan she'rlar yozgan, sohib devon shoir, Samaiqand hukmdori Ahmad Hojibek asli Xurosonda taibiyat topgan bo'lib, Ulug'bek Mirzoning madaniyat sohasidagi qutlug' an'analarning davomchisi sanalardi. Olim va fozillami qadrtab, ilm-fan ravnaqiga homiylik qilgan Ahmad Hojibek Xurosonda shoir sifatida tanilib, ko'pchilikning e'tiboriga tushgan Alisher Navoiyni o'z himoyasiga oldi. Bu davrda fiqh (islom huquqshunosligi)da dong taratgan, arabshunos olim Xoja Fazlulloh Abullaysiy madrasada mudarrislik qilardi. Alisher Navoiy Abullaysiy madrasasida tahsilni davom ettirdi. Bu ulug' faqihdan filh ilmini organib, uning xonaqohidagi hujralaridan birida yashadi.

Alisher Navoiy hayotining Samarqand davri shoir umr dafiarining g'oyatda mazmunder sahifalarini tashkil qiladi. U «Majolis un-nafois»da nomlarini ehtirom bilan tilga olgan «muammuda Samaiqand ahli ani Mavlono Sharofiddin Yazdiy muqobalasiga mazkur» qiladigan Mavlono Uloyi Shoshiy, Ulug'bek Mirzo madiasasining mudarrisi Xoja Xurd, Ulug'bek Mirzo bilan xamsabaq va musohib bo'lgan Mavlono Muhammad Olim, har kuni besh yuz baytni osonlik bilan bituvchi «sari\* ul-qalam kotib» Mavlono Soyimiy, musiqa ustasi Darvesh Ahmad Samarqandiy, talantli shoirlar Mirzabek. Mirzo Hoji So'g'diy, Sayid

Qutb Samarqandiy, Yusuf Safoiy, Shayxim Suhayliy kabilar bilan yaqin muomala-munosabatda bo'ldi. Mahobatli Samarqand shoir qalbida o'zining ulug'vor tarixi, qizg'in ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayoti bilan o'chmas iz qoldirdi. Keyinchalik Alisher Navoiy o'sha yillarni xotirlab «Farhod va Shirin» dostonida Ulug'bek Muizoni vasf etuvchi baytlariga keng o'rin berdi, shuningdek, Samarqandning go'zal tasvirini «Saddi Iskandariy»da rangin baytlarda badiiylashtirdi. Shoir Samarqandda to'rtinchi sifatida Sharq mumtoz adabiyotini sinchiklab o'rganishni davom ettirdi, yaxshi adabiy an'analami o'zlashtirdi va badiiy mahorat siriarini egallashga harakat qildi. U Mavlono Yah'yo Sebakning aruz ilmiga bag'ishlangan «Shabistoni xayol» kitobi, Nizomiy Aruzii Samarqandiyning adabiyotshunoslikka oid «Chahor maqola»si va qofiya ilmiga doir boshqa asarlar bilan tanishdi. Alisher Navoiy Samarqand hokimi Ahmad Hojibekdan tortib, ilm, ijodga mayli bo'lgan oddiy xalq vakillarigacha bo'lgan ijod ahli bilan tanishishga ulgurdi. Ulug' shoirning bunday qizg'in muloqotlari uning xotirasida mustahkam o'rtnashdi, asarlarida o'chmas iz qoldirdi. Jumladan, «Majolis un-nafois»da bozorda sahhoflik (muqovasoqlik) bilan shug'ullangan, «Xatoiy» taxallusi bilan ijod qilgan Mavlono Mir Qaishiy, sobunxona mushrifi (boshlig'i) Mavlono Javhariy, daizgarhka (tikuvchi) mansub Mavlono Xovariy kabi ko'plab hunarmand shoirlar haqida ma'umot beriladi. Bular ana o'sha musofirat davri suhbatlarining yorqin taassurotlaridir.

Ulug' shoir Samarqand va uning atrofidagi tumanlarda bo'lib, mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy ishlarga ham faol qatnashganligiga doir hikoyatlar XV asrning yirik tarixnavisi Xondamimning «Makorim ul-axloq» asarida keltiriladi. Unda hikoya qilinishicha, Alisher Navoiy toj-u taxt umidida yuigan Sulton Husaynning Samarqand atrofiga asir olingan askarlarini bir necha bor turii yo'Uar bilan o'limdan qutqarib qoladi va shu bilan o'zining Husayn Boyqaro tomonida ekanligini, uning xatti-harakatlariga xayrixohligini namoyon qiladi. Bu, albatta, Alisher Navoiyning Samarqand hokimi Ahmad Hojibekka tayanib, keyinchalik Samarqandda o'zining siyosiy fao'iyatini boshlaganligidan dalolat beradi. Shuningdek, shoirning bunday ishlami amalga oshirishi uchun mahalliy hokimiyat oldida biror bir rasmiy lavozimga munosib ko'rilgan bo'lishi kerak edi. Ayrim Umiiy asarlarda ma'umot berilishicha, Alisher Navoiy Samarqandda bir qancha vaqt Sulton Ahmad Mirzoning

muiozimi boiib, chig'aoiy amiri sifatida faoliyat ko'rsatgan. (Qarang: o'zbek adabiyoti tarixL 5 tomiik, II tom, Toshkent: «Fan», 1977, 53-53-betlar). Xondamiming «Habib us-siyar» asarida qayd etilgan quyidagi fikriar ham ushbu mulohazaning haqiqatga yaqinligini dalillaydi: «Miizo Sulton Ahmad xoqoni mansurning (Husayn Bayqaroning) Xuiosonga yurish qilganini cshitib, Amuya daryosidan kcchib o'tganida Amir Alisher qarorgohda u bilan biiga cdi» (Navoiy zamondoshlari xotirasida. Toshkent: □ - □ ul domidagi adabiyot va san\*at nashriyoti, 1986, 116-bet). Ko'chiiganimiz maiumot feodal tuzum qonun-qoidalariga to'g'ri keladi. Otarali (Abusaid Miizo) tomonidan o'z nazoratlariga yuborilgan Alisher Navoiyni Sulton Ahmad va Sulton Mahmud Miizoiar Samarqanda qoldirib, zafar bilan qaytishi kutilayotgan padari buzmkvoriari istiqboliga chiqolmas edi, albatta. Rasmiy mansabi bor-yo'qligidan qat'iy nazar ulug' shoir shahzodalar ko'zi oldida turishi lozimligi xavfsizlikni ta\*min etuvchi oddiy talablardan hisoblangan.

Samarqanddagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma\*rifiy muhit bu maskanga ilm izlab kelgan Alisher Navoiyning ma'naviy kamolotida muhim ahamiyat kasb etdi. Xoja Fazlulloh Abullaysiydan arab tilshunosligi, fiqh, falsafa, ilmi bade'dan ta\*lim oldi, arab grammatikasini puxta o'zlashtirdi. Alisher Navoiyga nisbat berilgan «Sab'at ul-abhur» nomli uch tilli lug'at shoiming shu davrda o'rgangan saboqlari natijasi boiishi mumkin, degan qarashlar ham mavjud (Valixo'jayev B. Xoja Ahror tarixi. Toshkent: «Yozuvchi», 1984, 30-bet). Samarqand adabiy muhiti Alisher Navoiyni yosh shoirlik maqomidan ustozlikning yuksak darajasiga ko'tarilishiga imkon yaratdi. Taniqli adabiyotshunos, akademik V.Abdullayev «Navoiy Samrqandda» nomli tadqiqotlda Samarqandning XV asr ikkinchi yarmi adabiyot va madaniyati rivojida Alisher Navoiyning beqiyos hissasi borligini ta'kidlagan edi. Olinining: «Bu davr Samarqand adabiy muhitini Alisher Navoiysiz, u tayorlagan yosh qalamkashlarsiz tasawur qUish mumkin emas»,-dagan fikriari mutlaqo haqiqatdir. Bu shahri azimdagi qaynoq adabiy muhit, shubhasizki, ulug' shoir xotirasida bir umrga muhrlanib qoldi. Keyinchalik Samarqandda siyosiy beqaroriik vujudga kelgach, ko'pgina ijodkorlar Alisher Navoiydan panoh izlab Hirotga yo'I oladi. Ular orasida Xoja AbduUoh AbuUaysiyning o'g'u, Alisher Navoiyga bag'ishlab «Hoshiyai mifloh» va «Hoshiyai Talveh» nomli asarlamii yozgan Xoja Xovand, Abullaysiylar xonadoniga mansub

boMgan, «Hoshiyai mutawaU asari muallifi Abulqosim bin Abubakr al-Laysiy (Bu haqda batafsil maMumot uchun qarang: Valixo'jaycv B. Xoja Ahror tarixi. Toshkent: «Yozuvchi», 1994, 20-35-bctlar) hamda tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy, Ulug'bek Mirzo bilan tahsil olgan kcksa olim Muhammad Olim Samarqandiy, musiqachi Darvsh Ahmad Samarqandiylar bor edi. Bu kabi bir qancha ziyolilar keyinchalik Hirotida Alisher Navoiy homiyligidan bahramand boiib ilm va ijod bilan shug'ullandilar.

Alisher Navoiy 1469 yilga qadar Samarqandda yashadi. 1468 yilning oxirlarida Abusaid Mirzo □ arbi Eronni qoiga kiritish uchun jang olib boradi. Biroq u kurashlarda muvaffaqiyatsizlikka uchrab oidiriladi. Ayni siyosiy voqealar Xurosonni o'z idorasi ostida ko'rishni orzu qilib yurgan Husayn Boyqaro Mirzo uchun qoi keladi. U 1469 yilning boshlarida Hirot taxtini cgallaydi va maktabdosh do'stini eslaydi. «Vaqfiya»da xabar berilishicha, «davlat manshuri\* bilan Movarounnahr hukmronlariga murojaat qilib, Alisher Navoiyni Hirotga yuborishlarini so'raydi. Ana o'sha rasmiy takliflarga ko'ra, shoir 1469 yilning aprelda Hirotga qaytadi.

Alisher Navoiyning Hirotidan Samarqandga «ixroj»i nechog'lik bahsu munozalaiga sabab bo'lsa. Samarqanddan Hirotga qaytishi hamqaramaqarshi fikrlardan xoli emas. Hatto bunday gapni ayrim mumtoz manbalar maiumoti haqida ham aytish joiz ko'rinadi. Ayni mavzuga doir fikru qarashlarni ikki katta gumhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga mansub muhaqqiqlar Hirot poytaxt Xuroson davlatining Sulton Husayn Boyqaro Mirzo qo'liga o'tganligini cshitgan Alisher Navoiy turkiydagi «Hiloliya» qasidasini yaratib Hirotga jo'nadi, degan mulohazaga moyiQik ko'rsatadilar. Ikkinchi yo'nalishga daxldor olimlar bunday fikiga shubha bilan qaraydilar. Bas shunday ekan, qaysi qarash haqiqatga yaqin va unga xayrixohlik qilish mumkin? Alisher Navoiyning zamon hukmdori Abusaid Mirzo hukmi bilan g'ayri ixtiyoriy ravishda Hirotidan chiqqanligi, Zahiriddin Bobur Miizo iborasi bilan aytganda, bu «safar»ning «ixroj» ckanligi inobatga olinsa, ulug' shoir qanchalik Hirotga jo'nashni istamasin, u o'z xoxishi bilan Samarqanddan keta olmas edi. Chunki Abusaid Mirzo oidirilgan bo'lsa-da, Movaiounnahr taxti hali uning o'g'illari Sulton Ahmad va Sulton Mahmud Mirzolarixtiyorida edi. Bu masalada haq ulug' shoiming o'z hukmidagi: Sulton Husayn Boyqaro Miizo «davlat manshuri» (davlat maqomidagi rasmiy xat) bilan Movarounnahr hukmdorlariga murqjaat

qilishdan tashqari, yoi xaiji, ot-ulov va muozimlar ham yuboradi. Hirot—Samaiqand karvon yoi (cng yaqini !) bir haftalik harakatni (alab qilishi □ tiboigalinsa, o'sha tadbirlarsiz Alisher Navoiy Hirotga bora olmas edi. Masalaning ham rasmiy-ma'naviy va ham moddiy jihatlaridan kelib chiqqan ulug' shoiming kichik zamondoshi va tarjimoni Faxriy Hirotiy uning «Vaqqiya»dagi qaydlarini ta'kidlashga to'la haqli edi (Qarang: Vohidov R. «Latoifnoma» latofati. «o'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1995 yil,3-fevral).

#### 7.4. Alisher Navoly davlat va jamoat arbobi

Hirot taxti Husayn Boyqaro tasarrufiga o'tgan dastlabki yillardan boshlab Xuroson davlatining muhrdori sifatida (1469-1470) shoh saroyida faoliyat ko'rsata boshladi. Muhrdorlik nihoyatda mas'uliyatli ish bo'lib, bu lavozimga munosib ko'rilgan kishidan davlatning barcha hujjatlar-u moliyaviy sarf-u harajatlarini teran anglash, ularni diqqat bilan ko'zdan kechirib muhr bosish va rasmiylashtirish talab etilardi. Alisher Navoiy bu lavozimga har jihatdan munosib mas'ul shaxs hisoblanardi. U Husayn Boyqaro saltanatini mustahkamlash ilinjida nchog'lik katta kuch sarflasa, uning badiiy ijod bobidagi sa'y-harakatlari ham kam emas edi. Shoir she'riyati ixlosmandlari tomonidan 1465-1466 yillarda landa «Ilk devon» nomi bilan ataluvchi sh □ i i to'plaming Mashhadda taitib berilishi va Sulton Ali Mashhadiy tomonidan kitobat qilinishi Alisher Navoiyning el orasida ijodi hamda yuksak insoniy fazilatlar bilan allaqachon tanilganidan dalolat berardi. Bulardan tashqari, ulug' shoir Sulton Husayn Boyqaroning Xuroson mamlakatini idora etishida eng yaqin ko'makdosh va fidoyi xayrixohi sifatida jonbozliklar ko'rsatardi. o'z navbatida Sulton Husayn Boyqaro ham mamlakatda osoyishtalik o'matishda Alisher Navoiyning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy imkoniyatlaridan g'oyat unumli istifoda etardi.

Xuroson davlatida siyosiy barqarorlikni ta'minlash mamlakat hukmdori va uning tarafdorlari uchun nihoyatda og'ir kechdi. Ayniqsa, Husayn Boyqaro hukmronligining dastlabki yillarida Hirot taxti doimo tanlikalar quishovida edi. Alisher Navoiy zamondoshlarining adabiy-tarixiy asarlarida bayon qilinishicha, Mirzo Jahonshoh Turkman Xuroson hukmdori Abusaid Mirzo bilan sulh tuzib Ozaiboyjonga qaytadi. Shu paytlarda Abusaid Mirzoning o'g'li Muhammad Yodgor Miizo

ammaasi Poyanda Sulton begimning taklifi bilan Mirzo Jahonshoh mulozamatini ixtiyor etadi. Jahonshoh Turkman vafotidan so'ng, Abunasr Hasanbek Vodgor Muhammad Mirzoni qo'llab-quvatlab turadi. Xurosonning ba'zi amiriari ham ko'p lashkar bilan shahzodaga qo'shilib, uni otasining taxtini egallashga da'vat etadilar. Shunday qilib, Yodgor Muhammad Mirzo Husayn Boyqaroning ashaddiy tahlikali dushmaniga aylanadi.

1469 yilning 11-sentyabrida Yodgor Muhammadning ayovsiz qarshiliklarini bartaraf etish uchun Husayn Boyqaro yana jangga o'tlanadi. U Hirotidan katta qo'shin bilan chiqib muqaddas Mashhad tomon yo'l oladi. Bu yerdan Imom Muso ar-Rizo qabrini ziyorat qilib, Mashhadni asosiy qarorgohiga aylantiradi. Yodgor Muhammadning bu paytda Isfaroin viloyatida ckanligi haqida ma'lumotlar mavjud edi. Husayn Boyqaroning ko'pgina amiriari podshoh o'rduisiga kelib unga qo'shiladilar. Anashunday siyosiy bir vaziyatda shahzoda Yodgor Mirzo sipohlarining Ozaiboyjon tomonga ketganligi haqida xabar keladi. U Hasanbek turkmandan kattn yordam olib, Xurosonni qo'lga kiritish payiga tushadi. Husayn Boyqaro Mirzo iiam fursatni boy bermay, mudofaa choralariini ko'rib Mashhaddan Hirotga yo'l olganda, dushman qo'shinlarining yaqinlashib qolgani ma'lum qilinadi. Shunda Xuroson hukmdori vujudga kelgan siyosiy vaziyatni to'g'ri baholab, butun qo'shinini dushmanga qarshi jangga yo'naltiradi. Biroq Husayn Boyqaro ikkilana boshlaydi. Munajjimplarni chaqirib hujumni qachon boshlash ma'qul ekanligini aniqlamoqchi bo'ladi. Qo'shin safida bo'lgan Alisher Navoiy esa paytning muvofiq bo'lish-boimasligidan qat'iy nazar hujumni kchiktirish mumkin emasligini shohga maslahat beradi. Shunday qilib, Chinoron mavzeida ikki tomon qo'shinlari to'qnashadilar. Husayn Boyqaro Yodgor Muhammad va unga ko'makdosh boigan turkman qo'shinlarini magiub etadi. Ushbu ulug' g'alaba uchun Tangri taologa shukrona aytgan Husayn Boyqaro qo'lga kirgan Astrobodga amir Shayx Hasan Temumi hokim qilib tayinlaydi.

Husayn Boyqaro Jojirmni egallagandan so'ng, Hasanbek turkmandan katta madad olgan Yodgor Mirzo Astrobodni yana ishg'ol qilganligi xabar qilinadi. Viloyat hokimligi vazifasini bajarayotgan Shayx Hasan Temur shahzoda Yodgor Mirzoning etagini tutganligi maium bo'ladi. Husayn Boyqaro Jojirmdan ko'chib, bir necha masofani bosib o'tib, Mashhadga keladi. Shohga sadoqati yolg'on tarafdorlari birin-



ketin dushman tomonga o'ta boshlaydi. Bunday nochor vaziyatda Sulton Husayn amirlariga ishonmay qoladi. Puli xotin degan manzilga yetganda, Hirotda ham shahar amaldorlarining adolatsizligiga qarshi xalqning isyon ko' targanl igi ma'um bo'lib qoladi. Xoja Abdulla Ahzab Xoja Qutbiddin Tovus Simnoniy xususidagi ba'zi maxfiy ma'umotlarni podshohga yetkazadi. Xoja Tovus taftish qilinib, hibsga olinadi va Xoja Abdulla devoni oliyga boshliq etib tayinlanadi. Husayn Boyqaro Hirotdan uzoqlashishi bilan Xoja Abdulla bilan Xoja Nizomiddin Baxdyor Simnoniy tfl birlashtirib xalqqa zulm o'tkazga boshlaydilar. Natijada Hirotda xalq isyon ko'tardi. Isyonchilar Xoja Abdullani Shohruh Mirzoning dorul-adolat atalgan xonasida o'tirgan vaqtida hujum qilib, uni toshbo'ron qiladilar. Xoja Abdulla ming hiyla bilan xalq g'azabidan zo'rg'a qutiladi. Bu xabar Puli xotinga, podshohga yetkaziladi. Mulozimlardan biri Hirotda borib Xoja Abdullani sulton o'rdusiga olib keladi. Shundan so'ng Husayn Boyqaro Alisher Navoiyga katta vakolatlar berib, uni Hirotda yuboradi. Ulug' shoir poytaxtga kelib, podshoh farmonini xalqqa yetkazadi, imkoni boricha mazlumlar va sitam ko'rganlarni o'z tarafdiga og'dirish hamda adolatni tiklash niyatida zulm-u adovat ko'rsatganlarni jazolaydi. Xoja Nizomiddin Baxtiyor ishdan bo'shatiladi va hibsga olinadi. Xoja Qutbiddin Tovus esa qaytadan devoni oliyga boshliq qilib tayinlanadi.

1470 yilda Husayn Boyqaro Abusaid Miizning qarindoshlarini tinchlantirish uchun bo'lsa kerak, uning qizi Shahribonubegimga, keyinchalik Poyanda Sultonbegimga uylanadi. Sulton Husayn Boyqaro Nana tog' qapasi sari ketgan chog'ida, Yodgor Muhammad Mirzo Tus vUoyatida edi. Uning ammasi Poyanda Sultonbegim esa paytdan foydalanib, Hirotda qal'asi atrofidagi manzildan shaharga kiradi va shaharni o'zining qarindoshi Yodgor Muhammad Miizo uchun zabt etadi. Shu yilning mart oyida amir Hasanbekning nomi, keyin Yodgor Muhammadning nomi xutbaga qo'shib o'qiladi. Shu tariqa poytaxt yana Husayn Boyqarodan tortib olinadi.

Hirotda taxtini qayta egallash o'zisi Husayn Boyqaroga tinchlik bermas edi. Hukmdorning bu tilagini amalga oshirish uchun yaqin do'sti va maslakdoshi Alisher Navoiy bilan juda teran o'ylangan bir tadbir tuzganliklari xususida Navoiyning xotirasidagi hikoyaning «Makorim ul-axloq» asarida quyidagicha hikoya qilinadi: «Miizo Yodgor Muhammad Hirotda taxtini bosib olgan paytda Sultonni Sohibqiron zamon taqozosiga ko'ra Maymana va Faryob tomoniga yuboriladi. U bir kuni shu viloyatda tadbirlar

va yo'l ko'rsatuvchi amir (Navoiy)ni yashirin bir joyga chaqirib, maslahat yo'li bilan unga shunday deydi:

-Eshitilishiga ko'ra, turkmanlar Hirot poytaxtida zulm va taaddi bayrog'ini tikkanlar. Mirzo Yodgor Muhammad esa farog'at va g'aflatda kayf-u safo chirog'ini yoqmoqda ekan. Shuning uchun o'ylaymanki, agar siz muvofiq ko'rsangiz, u tomonga qo'shin yuborsak, shoyad ish ilgari bosib, yaratuvchi tangrining omonati boigan fuqarolar zulm va alam changalidan qutilsalar.

Oliy hazrat (Navoiy) bu fikmi ma'qul topib, uni mumkin qadar yashirin tutishni o'tindi va ilhom beruvchi til bilan: «Agar bu so'z menga ham aytilmasa, yaxshiroq bo'ur edi»,-dedi.

Sulton Sohibqiron so'radi:

- Bu haqda shu qadar mubolag'a va ta'kid qiliishning sababi nima?

Oliyjanob amir shunday javob berdi:

— Bu so'zlarni yashirin tutish g'oyatda zarurdir. Chunki har kuni bizning bir to'da kishilarimiz Yodgor Muhammad Mirzo tomonga qochib o'tmoqdalar, ular bu xabami yetkazishdan ko'ra qimmatroq sovg'a topolmayduriar. Aqldan uzoq emaski, bizning fikrimizni sezib qolsa, Yodgor bundan ehtiyot bilan ish ko'rar, balki bu tomonga qo'shin yuborib qolar» (Xondamir. o'sha asar. 35-36- betlar).

1470 yilning 23 iyulida tunda Alisher Navoiyning taklifi bilan Husayn Boyqaro qo'shini Yodgor Mirzo ustiga yurish boshlaydi va g'alaba qozonadi. Shahzoda qatl etilib, ulug' shoiming do'sti yana taxtga o'tiradi. Shu bilan Xurosonda siyosiy jihatdan ancha baiqarorlashgan vaziyat vujudga keladi. Shuni qayd etish lozimki, Husayn Boyqaro tasarrufidagi mamlakatda ichki nizolar hukmron saltanatning keyingi davrlariga qadar davom etib turgan bo'lsa-da, ularning Xuroson davlati uchun xatari va zarari u qadar katta bo'lgan emas. Biroq Xuroson hukmdorining o'z

o'g'illari: Badiuzzamon Mirzo, Abulmuhsin Mirzo, Kepak Miizolar bilan taxt talashib bir necha bor jang-u jadallar olib boiganligi yurt osoyishtaligiga vaqti-vaqti bilan iahna solganligidan dalolat beadi. Husayn Bayqaro ana shunday itxiloflami bartaraf etishda Alisher Navoiyga tayanar edi. Ulug' shoir esa xalq tinchligi, mamlakat osoyishtaligi uchun kurashish o'zining asosiy insoniy burchi ekanligini nechog'lik his etmasin, adib sifatida ilm va ijod bilan ko'proq mashg'ul bo'lishni istardi. Shu bois u muhrdorlik lavozimidan iste'fo berib, bu ishni Amir Shayxim Suhayliya topshiradi. Biroq oradan ko'p vaqt o'tmay, hijriy 876 yil

sha'bon oyida (1472-yil, fevral) Alisher Navoiyning c'tirozlariga qaramay, podshoh uni amir (vazir) qilib tayinlaydi va unga amiri kabir (ulug' amir) unvonini beradi. Shuningdek, shoir amir ul-muqanab (podshohga eng yaqin amir) unvoniga ham loyiq topilgan. Mamlakat hukmdori rasmiy jihatdan ham Alisher Navoiyning siyosiy nufuzi yuksak ekanligiga ishora qiluvchi farmon qabul qiladi. Unga ko'ra, beklar ichida amir Muzaffar Barlosgina Navoiydan yuqoriga muhr bosishi mumkin edL Bu, albatta, Nizomulmulk va Majididdin parvonachi singari amaldodar qalbida Alisher Navoiyga nisbatan hasad o'tining alanganishiga sabab bo'ladi. Buni teran anglagan ulug' shoir o'z shaxsining ulugiini sharqona tavoze' bilan namoyon qiladi. Giyosiddin Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida maiumot berilishicha, Alisher Navoiy birinchi keltirilgan farmonga kamtarlik yuzasidan shunday joyga muhr bosadiki, boshqalarning undan quyiga muhr bosishining imkoni boimaydi. Navoiyning vaziriik lavozimini qabul qilishini, ayniqsa, ilm va ijod ahli zo'r mamnuniyat bilan kutib oladi hamda shoirni ulug'iovcchi sh □ rla n, muhr bosgan kunga atab ta'rixlar bitishgan.

Alisher Navoiyning vazir (1472-1476) va yirik jamoat aibobi sifatida olib borgan faoliyatining asosiy jabhalarini uchga tasnif etish mumkin:

1. Zulm va talonchilikka chek qo'yish. «Vaqfiya» asarida quyidagi maiumotlar keltiriladi: «Iligimdan kelgancha zulum tig'in ushotib, mazlum jarohatig'a intiqom marhamin qo'ydim. Va iligimdin kelmaganini ul hazrat (Husayn Bayqaro) arzig'a yetkurdim». Bundan ayonlashadiki, Alisher Navoiy Xurosondagi tuda ijtimoiy tabaqa vakillari orasidagi kelishmovch iliklarn i bartaraf etish, yurt osoyishtaligiga rahna soluvchi bctiloflarni yo'q qilish bilan juda jiddiy shug'ullanadi.

2. Bunyodkorlik va obodonchilik ishlariga rahnamolik qilish. Zahiriddin Bobur Miizo ulug' shoirning bu boradagi olib borgan faoliyatiga yuksak baho berib, quyidagilarni c'tirof etadi: «Muncha binoyi xayrkim, ul qQdi, kam kishi mundoqqa muvaffaq bo'lmish bo'lg'ay» (Boburnoma. Toshkent: «Yulduzcha», 1990, 154-bet).

Alisher Navoiy qurdirgan «IXlosiya» madrasasi Hirot shuhratining dunyoga yoyilishiga sabab bo'ldi. Shu madrasaning janubida «Xalosiya» nomli xonaqoh ham bunyod etildi. Madrasaning g'arbida tibbiy xizmat ko'rsatishga mo'ijallangan «Shifo'iya» nomli bino qurilib, unga mashhur tabiblar to'planishi uchun imkon yaratildi. Madrasaning g'arbida

katta Ma'jidl jome', uning yonida «Dorul xuffoz» («Qoiriar uyi») nomli gumbaz barpo qilindi. MaMumotlarga ko'ra, Navoiyning kutubxonasida 70 dan oitfq xushxat kotib va naqqosh xat ko'chirish, kitoblarga ziynat berish bilan shug'ullangan. Shuningdek, Hirotda yana «Nizomiya», Marvda «Xusraviya» (881-hijriy, 1476 —1476 milodiy) nomli madrasalar ham Navoiy rahnamoligi asosida vujudga keltiriladi. Bulardan tashqari, Hirot va boshqa shahariarda 10 dan ortiq xonaqoh, 20 dan ortiq masjid qurdirilganligi manbalarda qayd etiladi. Bularning batafsil ro'yxati (to'rt yuzga yaqin) Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida deyarii tugal keltirilgan (Xondamir. o'sha asar, 66-68-betlar). Muhimi shundaki, mazkur inshootlar Alisher Navoiy ixtiyoridagi mablag'lar hisobiga qurilgandir. Xondamirning «Makorim ul-axloq»ida shahodat berilishicha, Sulton Husayn Boyqaro Mirzo shunday farmon berganki, unga binoan, Alisher Navoiy bir masalani to'qqiz maitagacha (o'sha asar, 77-bc) shoh muhokamasiga qo'yish huquqiga ega edi. Ana shunday katta ma'naviy Imtiyoz sohibi bo'lgan ulug' shoirning moddiy imkoniyatlari ham kam bo'lmagan. Dastlab muhrdor, keyinchalik vaziri a'zam, Astrobod viloyatining hokimi, «Hazrati Suhonning muqarrabi» («Podshohning eng yaqin qarindoshi, odami»-bu norasmiy unvon, ammo shunday unvon sohibi davlatning katta-yu kichik ishlariga aralashish huquqiga ega edi) unvonlar sohibi bo'lgan Alisher Navoiyga fcodal davlati idora usullari talablariga ko'ra, yetarli miqdorda mulk ajratilgan. «Vaqfiya» va boshqa ishonchli manbalaming qaydiga binoan,

o'sha mulklardan keladigan bir kunlik daromad yetmish besh ming dinor tilloni tashkil etgan. Qizig'i shundaki, Alisher Navoiy ko'pincha zakot to'lamagan. Chunki shunday katta daromad cgasi bo'lgan ulug' shoirda zakot to'lash lozim bo'lgan miqdorda o'lik jamg'arma to'planmagan. Kelgan kunlik daromad ana o'sha inshootlar qurilishi, turli maqomdagi xayriyalar, mudarris-u talabalarga to'lanadigan maoshlarga sarflangan. Shuningdek, Alisher Navoiy davlat xazinasidan maosh olmagan, aksincha, vaqti-vaqti bilan xazinaga katta miqdordagi mablag'ni xavriya sifatida berib turgan. Buaming barchasi yuit, el-ulus manfaatlarini ko'zda mtib amalga oshirilgan. Ko'hna tarix Alisher Navoiyday yana bir ulug' xalqparvar va saxovatli insonni ko'rgan cmas.

3. Hm va sao'at ahliga homiylik. Alisher Navoiy Sulton Husayn Boyqaro saroyida faoliyatini boshlagach, Abusaid Mirzo tomonidan musodaia qilingan ota merosi o'ziga qaytariladi. Boz ustiga, Alisher

Navoiy o'ziga suyg'ol tanibida berilgan yclardan olgan daromadining dcyarli barchasini mamlakat obodonchiligi, fuqarolarga rizq-ro'z ulashish, iim va sao'at ravnaqi hamda davlat xazinasini yanada boyitishga sarflar cdi. Zahiriddin Muhammad Bobur bu haqda quyidagi fikrlarni qayd ctadi: «Mirzodin (Husayn Boyqarodan) nima olmas, balki yilda Mirzog'a kuliiy mablag'lar pcschkash qilur crdi» (o'sha asar, 154-bet). «Boburnoma» muallifi ayni choqda ulug' shoirning ilm va san'at ahlini doimo qo'llab-quwatlab turganiga ham □ tib orqaratadi: «Ahli fazl va ahli hunarg'a Alisherbekcha murabbiy va muqawiy maMum emaskim, hargiz paydo boimish bo'lg'ay. Ustoz Qulmuhammad va Shayxi Noyi va Husayn Udiykim, sozda saromad erdilar, bekning tarbiyat va takviyati bila muncha taraqqiy va shuhrat qildilar. Ustoz Behzod va Shoh Muzaffar tasvirde bckning sa'y va ehtimomi bila mundoq mashhur va ma'ruf bo'ldilar». (o'shakitob, 154-bet). Manbalarda e'tirof etilishicha, Alisher Navoiy «Xaiosiya» xonaqosidan o'ziga maxsus ajratilgan hujra va undagi kitob-u anjomlarni «Ravzat us-safo» asarini yozish uchun Mirxondga beradi. Shuningdek, Sharq she'riyatining nozik bilimdoni Atoulloh Husayniy, juda ko'p fanlarni chuqur o'rganib, shuhrat qozongan qomusiy olim Husayn Voiz Koshifiy singari o'nlab iste'dod sohiblari ulug' shoir tarbiyati bilan kamolga yerishdUar. Bulardan tashqari, madrasa vaxonaqohda istiqomat qiluvchi kishUami oziq-ovqat, kiyim-kccchaklar bilan ta'minlash; «Xalosiya» xonaqohida istiqomat qiluvchi talabalarga har yili 2000 ga yaqin po'stin, bosma chakmon, ko'ylak-ishton, taqiya va kavsh ulashish, talabalarga nafaqa tayinlash hamda madrasa, masjid-u xonaqohlarda qatiy vaqflar belgilash kabi savobli ishlar Alisher Navoiy rahnamoligi-u homiyligi asosida tashkil etilgandir. Bulaming barchasi Hirotning yirik madaniy-ma'rifiy markazga aylanishiga bois boidi.

Alisher Navoiyning Xurosonda olib borgan odilona siyosati, mamlakat obodonchiligi va ravnaqi uchun chekkan zahmatlari unga nisbatan muxolifdagi kuchlarga boshchilik qUayotgan Nizomulmulk va Majididdin kabi amaldorlar tomonidan ijobiy qabul qilinmadi, albatta. Shuningdek, mamlakat hukmdori Husayn Boyqaro surunkali ayshishratga berila boshladi.« Boburnoma»da bu haqda quyidagicha maiumotlar beriladi: «Awal taxt olg'on mahalda olti-y yetti yU toib erdi. Andin so\*ngra ichkuga tushti, qirq yilg'a yovuqkim, Xurosonda podshoh erdi, hech kun yo'q edikim, namoz pcshtindan so'ng ichmag'ay, vale hargiz

sabuhiy qilmas edi, o'g'lonlari va jami' sipohig'a va shahrig'abu hol edi. Ifrot bilan aysh va fisq qilurlar edi\*. (o'sha asar, 147-bet). Natijada mamlakatning moliya ishlarini boshqarishdek mas'ul vazifa Nizomulmulk va Majididdin ixtiyoriga o'tib qoladi. Alisher Navoiy esa yurt boyligining kayf-safoga sarflanishi, xalqning amir-amaldorlar tomonidan xonavayron ctilishiga yo'l qo'ymas cdi. NizOmulmulk va Majididdin kabi g'alamis amaldorlar Alisher Navoiy bilan hisoblashishga majbur edilar. Hatto, undan hayiqib ham turardilar.

Alisher Navoiy saroyda vujudga kelgan nosog'lom muhit bilan chiqisha olmasligiga ishonch hosil qilib, 1476-yilda vazirlikdan iste'fo berilishini shohdan qat'iy talab qiladi. Xondaimir «Makorim id-axloq»da voqeani quyidagicha bayon qiladi: Navoiy: «Bir necha yil «Xalq o'rtasida hukmronlik qilsangiz, adolat bilan hukm yuriting»,-so'zlariga amal qilib; Bayt:

Zi mansab ro\*y dar bemansabi neh,

Ki az har mansab bemansabi beh.

Mazmuni: Mansabdan mansabsizlikka yuz tut,

Chunki har qanday mansabdan mansabsizlik yaxshi.

degan naqlning mazmunini xotirdan o'tkazib, amirlik mansabidan ifte'fo berdi. Sulton Sohibqiron ham ul hazratning ko'ngil istagini muborak ko'ngli orzusidan yuqori qo'yganlikdan, bu xususda unga hamfikir bo'Mdi». (Xondaimir. Makorim ul-axloq, 64-65-betlar).

Alisher Navoiy rasman vazirlikdan iste'fo bergan bo'lsa-da, Xurosonning eng nufuzli siyosiy arbobi sifatida faoliyatini davom ettirdi. Ulug' shoir podshohning «begi emas edi, balki musohibi» (Bobur Mirzo) sifatida mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy voqealaiga faol ishtirok etib, o'z mavqeini yanada oshira bordi. Alisher Navoiyning hajja borish orzusi ayrim sabablarga ko'ra qoldirilganligi bois, u Husayn Boyqarodan Hirot chekkasidagi Gozurgoh va unda joylashgan Abdulla Ansoriy (1006-1088) maqbarasi «jo'robkashligi» vazifasini o'z ixtiyoriga topshirishni so'raydi. Podshoh ulug' shoiming ushbu taklifini mamnuniyat bilan qabul qiladi va o'sha istakka muvofiq farmoni oliy ham beradi. Ulug' shoirning sa'y-harakatlari bilan «Piri Hirot» (Abdulla Ansoriyning laqabi) maqbarasi Xuroson poytaxtining eng so'lim go'shalaridan biriga aylanadi.

Fors-tojik adabiyotining yirik namoyandasi Abdurahmon Jomiy bilan Alisher Navoiyning o'zaio munosabatlari yanada mustahkamlanadi.

Ulug' shoir naqshbandiya tariqatining Xurosondagi yirik arbobi Nuriddin Abdurahmon Jomiyini irshod yo'lini ko'rsatuvchi pir sifatida tanlaydi. Pir-u murkflik munosabatlari tufayli bu ikki buyuk istc'dod sohibi orasidagi hamkoriik rishtalari yanada mustahkamlanadi va o'zining sermahsul ijodiy samaralarim bera boshlaydi. (Bu haqda mufassal maMumot uchun murojaat qilinsin: Vohidov R. Sharqning buyuk allomasi. Toshkent: «Fan», 1989). Hirotida bu ikki ist □ do'shibi sa'y-harakatlari bilan vujudga kelgan gavjum madaniy-adabiy muhit hamon ibrat maktabidir. XV asrning ikkinchi yarmida Hirot madaniy hayotida Shayxim Suhayliy, Atoullloh Mahmud Husayniy, Husayn Jaloyir (Tufayliy), Muhammad Solih, Ahliy, Ohiy, Osafiy, HUoliy, Binoiy Hotifiy, Mir Husayn Muammoiy, Sayfi Buxoriy, Abdullohiy, Mulla Muhammad Badaxshiy, Yusuf Bediliy kabi ijod ahli muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, Mirxond va Xondamir kabi tarixchilar; Sul-ton Ali Mashhadiy, Mir Ali, Abdujamil kotib kabi usta xattotlar; Behzod, Shoh Muzaffar, Mahmud Muzahhib singari nomdor musawirlar, Xoja Yusuf Burxon, Mavlono Alishoh, Xoja Abdulloh Marvari-y, Shayxi Noyi, Qulmuhammad Udiy, Shohquli □ ij-jakiyda to'fiz-u sozandalar ham davr il miy-ma' naviy saviyasini ko'tarishda munosib hissa qo'shdilar.

Hirotida vujudga kelgan bunday yirik madaniy-adabiy muhit Xuroson hukmdori Sul-ton Husayn Boyqaroni ham befarq qodirgani yo'q. Shunday mavjU adabiy hayotning boshida turib, gurkirab o'sishi uchun mo'Madil vaziyat yaratib bergan podshohning o'zi ham badiiy ijod bilan shug'uUanar, ilm va san'at ahUni doimo qo'Uab-quwatlab turar edi. Alisher Navoiy bunday jarayondan ham chetda turgan emas. U 1472-1476-yillarda Sul-ton Husayn Boyqaroning amr va istagi bilan birinchi rasmiy she'riar to'plami «Badoyi' ul-bidoya» («Badiiylikning ibtidosU) devonini tartib berdi. 1476-1483-yii-larda ikkinchi devon •Navodir un-nihoya» («Nihoyasiz nodirliklar») vujudga keldi.

1481-1482-yillarda Alisher Navoiy «Vaqfiya» asarini yozdi. Vaqf— biror xayrti ishning sarf-u xarajatini ta'min qilmoq uchun ajratilgan yer yoki mulk boiib, shoir mazkur asarida vaqf yeriardan tushadigan daromadlarini qat'iy tartib asosida sarflanishiga e'tiborni qaratadi. Adib yashagan davrda madrasa-yu xonaqohlarning ta'minoti vaqflar hisobiga to'g'ri kelgan. Asar muallifi mana shunday inshootlaming barpo etUishiga rahnamo boigan bunyodkor sifatida ularning ravnaq topishiga doir qarashlarini «Vaqfiya»da bayon etadi.

Alisher Navoiy XV asrning 70-yillarida yetuk shoir sifatida shakllangan, uning sh  $\square$  rla  $\text{Xuroson-u Movarounnahr}$  sarhadlaridan o'tib, ko'plab muxlislar qalbiga yo'l topishga ulgurgan edi. Shoirning badiiy iqtidori yirik epik asariar ijod etishga qodir ediki, turkiy xalqlar orasida ana shunday noyob asarlaiga ehtiyoj nihoyatda baland edi. Sharq adabiyotida Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»i bilan xamsachilik maktabiga asos soldi. Undan keyin bu ijodiy yo'lni fois-tojik adabiyotining yirik vakili Amir Xusrav Dehlaviy muvaffaqiyatli davom ettirdi. XV asrning 70-80-yillarida adabiy musobaqa maydoniga Nuriddin Abdurahmon Jomiy kirdi va y yetti dostonidan iborat «Haft avrang\* («Y yetti osmon»)ni bunyod qildi. XV asrda yashab ijod etgan shoirlar orasida Mavlono Ashraf, Ali Ohiy, Mavlono Kotibiy, Mavlono Fasih Rumiy, Xoja Hasan Xizrshoh, Mavlono Abdullo singari qalam ahli Nizomiy «Paiy ganj»i yoki uning ayrim dostonlaridan ta'sirlanib o'z asarlarini yaratgan bo'lsalar-da, ulardan aksariyati mukammal xamsu yaratish sharaliga mu'yassar bo'la olmadi yoki o'sha qalamkashlardan anchaginasi xamsa yaratishdek ulkan ijodiy maqsadni o'z oldida vazifa qilib qo'ygan emasL Alisher Navoiy esa xamsa yozishdek mas'uliyatii ishni turkiyda amalga oshirish niyatida ekanligini Abdurahmon Jomiyga bildiradi va ustozl ulug\* shoimi shunday ulkan ishni tezroq amalga oshirishga da'vat etadi.

1483 yilda Alisher Navoiy xamsa yozishga kirishdi. Ellik ikki ming ikki yuz o'ttiz satrdan iborat besh dostondan tarkib topgan bu noyob ma'naviy xazina juda qisqa muddatda, 1483-1484 yillarda yozib tugatUdi. Ikki yUdan sal ortiqroq davr ichida vujudga kelgan bu nodir adabiy durdonaning falsafiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi ilk dostoni «Hayrat ul-abror» 1483 yUda, shu yili boshlangan «Farhod va Shirin\* dostoni 1484 yU boshida, «LayU va Majnun», «Sab' ai sayyor» dostonlari shu yUning o'rtalarida (jumod us-soniy (iyun)) yozila boshlangan, so'nggi «Saddi Iskandariy» dostoni 1484 yilning dekabrda yozib tugatilgan. Alisher Navoiy «Xamsa»dek yirik asarni turkiy tilda ijod etish bUan band bo'lishiga qaramay, yirik siyosiy arbob sifatida Xuiosonning ijtimoiy-siyosiy hayotiga hamjuda faol ishtirok etdi. Shoir «Saddi Iskandariy\* dostonida ulug' salafi Nizomiy Ganjaviy uzoq muddatda «Panj ganj»ini yozganligini e'tirof etarkan, uning ijtimoiy-siyosiy hayotdan uzilib badiiy ijod bilan band bo'lganligini yengil tanqid ham qiladi:



Necha tojvardin topib parvarish,  
Ishi bu o'ttiz yilda erdl bu Ish.  
Ne el mehnatidin maloli anga,  
Ne bu ishdin o'zga xayole anga. (MAT.II. 568-b.).

Nizomiy Ganjaviydan keyin xamsachilikda dong taratgan Xusrav Dehlaviy haqida shoir «Saddi Iskandariy»da: «Necha vaqt aning ishi bu edi», -deb yozadi. Nega Alisher Navoiy bunday ta'qidga uig'u berayotir? Gap shundaki, ulug\* shoir «Xamsa» yozishga kirishgan yillarda katta ijtimoiy-siyosiy vazifalar bilan band edi. U butun kuch-quwatini Xuroson davlatini mustahkamlash, el-ulus farovonligini ko'tarish, mamlakatda adolat o'matish kabi ezgu ishlaiga sarf qilgan. Ustod Sadridin Ayniy ta\*biri bilan aytganda, Alisher Navoiy ayni yflarda badiiy ijod bilan nuqul istiohat va uyqu hisobidan shug'ullangan. Masalaning ana shu jihatlarini nazarda tutgan ulug' shoir Shayx Nizomiyni jindak tanqid qilayotir. Faqat badiiy ijoddan boshqa tashvish-taraddudi boimagan ganjalik sohir qalam sohibining «Panj ganj»ni bunyod etish uchun o'ttiz yil umr sarflashi Alisher Navoiyga sal malol kelgan ko'rinadi:

Ki, aqli musohib shitob aylasa,  
Deyilgan zamonni hisob aylasa.  
Yig'ishtursa bo'Imas bori olti oy,  
Ki boidung bu ra'noga suratnamoy.

(MAT, II. 569-b.).

«Xamsa» — Alisher Navoiy ijodining eng nodir namunasi bo'ib, u yaratilgan paytdan e'tiboran muallifning benihoya yuksak iste'dodidan darak berdi. g'oyat baland baholarga sazovor ko'rildi. Jumladan, «Xamsa» bilan birinchilardan bo'ib tanishish sharafiga muvaffaq bo'lgan Nuriddin Abdurahmon Jomiy o'zining «Xiradnomai Iskandariy» asarida bu nodir yaratmaga juda yuqori baho beradi. Zamon hukmdori Sulton Husayn Boyqaro esa turkiy tilda vujudga kelgan ayni noyob badiiyat namunasi muallifiga Hirot ahli oldida juda katta hurmat va ehtiromini namoyon qiladi. Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoc' ul-vaqoe'» asarida ma'umot berilishicha, Husayn Boyqaro o'zining bayram va zafar kunlarida minadigan oltin egar-jabduqli oq otiga o'tqizib, o'zi unga jilovdoriik qiladi. Podshohning yuitning ulug' shoiriga bo'lgan bunday oliy darajadagi munosabatini tarix sira ko'rmagan cdi.

Yuqorida qayd etilganidek, mamlakat ishlarining aksariyati Nizomulmulk va uning tarafdori Majididdin Muhammad ixtiyoriga

o'tgandan keyin, ularshohning ishonchini to'la qozonish uchun harakat qila boshlaydilar. Ayniqsa, Majiddiddin Muhammad bu ishga qattiq kirishadi. Bir paytlar Alisher Navoiyning taiabi bilan saroydan uzoqlashtirilgan bu amaldor oldingi mavqeni tiklash, katta mansabni cgailash uchun payt poylardi. Husayn Bayqaro xazinasining bo'shab qolishi Majiddiddin Muhammadga qo'l keldi. «Bobumoma»da ma'lumot berilishicha, Majiddiddin parvonachi (shohning yordamchisi) bo'lib yurgan paytlarida, Husayn Boyqaroga ozroq mablag' zarur bo'ladi. Shoh devondagi amaldorlarga murojaat qilganida, ularshohning talabini qondirish imkonsiz ekanligini bildiradilar. Shunda Majiddiddin Husayn Boyqaroni xilvatga tortib, mamlakatning butun inom-ixtiyorini menga topshirsangiz, tilagingizni amalga oshiraman, - deydi. Podshoh uning istagini bajarishga majbur bo'ladi. Majiddiddin qisqa muddatda Husayn Boyqaroning taiabini qondiradi. (Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma, 159-beL) Xuroson hukmdori bu «tadbiri» mulozimini vazir lavozimiga tayinlamoqchi bo'ladi. Sulton Husayn Boyqaro Mirzoning Majiddiddinni mansab pillapoyalariga ko'tarish yo'lidagi harakatlari, tabiiyki, Alisher Navoiyga xush kelmaydi. Zimdan ulug' shoir va vazir o'rtasidagi nizolar alanga ola boradi. Majiddiddin atrofiga tarafdoriar to'plab, shoh va shoir o'rtasidagi munosabatga rahna solish yo'llarini izlaydi. Majiddiddin Muhammad va uning tarafdoriari Alisher Navoiyni poytaxtdan uzoqlashtirishga harakat qila boshlaydilar. Husayn Boyqaro saroydagi tarafkashliklarga chek qo'yish maqsadida Alisher Navoiyni Xurosonning chegara viloyati Astrobodga hokim qilib tayinlaydi. Ayni choqda shoh bu tadbiri bilan shoiming izzat-hurmatini saqlashga ham crishishni ko'zlaydi. Astrobod Xurosonning Kaspiy dengizi atrofida joylashgan chegara viloyati bo'lib, tabiatining go'zalligi bilan ajralib turadi. Viloyatda ipakchilik taraqqiy etgani bois qo'shni mamlakatlar bilan savdo- sotiq ishlari keng yo'lga qo'yilgan edi. Umuman, Astroboddan keladigan daromad Xuroson xazinasini hajmining teng yarmini tashkii etardi. Husayn Boyqaro davridagi iqtisodiy hamda xorij bilan savdo-sotiq qiiish nuqtai nazaridan nihoyatda yuksak mavqega cga bo'lgan bu viloyatni idora qilish taxt vorisi yoki podshohning eng ishonchli kishisiga ishonib topshirilardi. Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq ilmiy-badiiy asariarda uning Astrobodga yuborilishi sal kam ikkinchi surgun ma'nosida talqin qilinadi. Aslida, masalaga bunday munosabat u qadar ma'qul emas. To'g'ri, Alisher Navoiyning ruhiy

holati, uning Hirotda bo'lgan yuksak muhabbati, yurt poytaxtida sodir bo'layotgan noxush harakatlar nuqtai nazaridan siyosiy voqealarga baho beriladigan bo'lsa, Husayn Boyqaro Mirzoning bu farmoni oliysi ulug' shoir qalbidagi gap emas edi. Ammo hamma tadbirlarga yurt taqdiri taqazosi bilan baho berishga odatlangan ulug' shoir Xuioson davlati uchun katta ijtimoiy-siyosiy, moddiy-hududiy ahamiyat kasb etuvchi Astrobod hokimligi vazifasini qabul qildi va buni muxoliflarining g'alabasi ma'nosida talqin etmadi. Shunday qilib, buyuk mutafakkir 1487 yilda Bobo Ali va Amir Badriddinni olib Astrobodga jo'nab ketadi.

Astrobod xalqi va u yerdagi ziyolilar Alisher Navoiyni g'oyatda samimiy bir rubda qarshi oladi. Ulug' shoir siyosiy faoliyatining dastlabki kunlaridanoq davlat idora ishlarida maium tartib o'rnatishga kirishadi. Markazdan ancha yiroqda bo'lganligi bois o'z xoxishicha ish yuritib xalq ahvolini juda qiyinlashishiga sababchi bo'lgan hokim va amaldorlarga nisbatan tegishli choralar ko'radi. Alisher Navoiy Astrobodga hokim bo'lib kelgandan so'ng Husayn Boyqaro saltanatiga xavf solib kelgan Mozandaron va Juijon viloyatlarining hokimlari o'z ixtiyori bilan Xuroson davlatiga tobe' bo'lganliklarini bildiradilar. Turkman sultoni Ya'qubbek qimmatbaho sovg'alari bilan ulug' shoirmi tabriklaydi. Qo'dmi Ozarboyjon va Iroq hukmdorlari Alisher Navoiy tufayli Xuroson bilan do'stona munosabatlarni qayta tiklaydilar. Shunday qilib, Sulon Husayn Boyqaro mamlakatining g'arbiy chegarasida barqaror siyosiy vaziyat vujudga keldi. Xondamir maiumotiga ko'ra, Alisher Navoiy olib boigan adolatli siyosat tufayli Astrobod mamlakatidagi obod va ma'mur oikalardan biriga aylanadi.

Alisher Navoiy mamlakat poytaxtida Sulon Husayn Boyqaroning ishonchini qozongan Majiddin boshliq bir guruh amaldorlarning saroyda fisq-u fasod, nifoq urug'ini sochayotganlaridan nihoyatda tashvishga tushadi. Shu bois ulug' shoir Hirotda qaytish istagini bildirib, Sulon Husayn Boyqaroga maktublar yozadi. Biroq shoh Alisher Navoiyning istagini qondirmaydi. Bunday noxush munosabatdan tang ahvolga tushgan ulug' shoir Amir Badriddinni o'z o'rnida qoldirib, Hirotda yoi oladi va shohdan poytaxtda qolishni iltimos qiladi. Ammo ikkinchi kuniyoq shohdan Astrobodga qaytish haqida farmon oladi. Shunday qilib, ulug' shoir sal kam ikki yil bu viloyatda hokim lavozimida faoliyat ko'rsatadi. Nihoyat, dushmanlarining Alisher Navoiyga uyushtirgan suiqaSDLari fosh etilgach, Sulon Husayn Boyqaroning

farmoni bilan Hirotg qaytishga muyassar bo'Madi. 1489-yilda Xuroson bukmдорining to'ng'ich o'g'li Badiuzzamon Mirzo Astrobodga hokim etib tayinlanadL

#### 7.5. Shoir hayotining so'nggi yillari

1488-yilda poytaxtga qaytgan Alisher Navoiy shoh saroyida biror rasmiy lavozimda faoliyat ko'rsatishni istamaydi. Biroq Sulton Husayn Boyqaro Alisher Navoiyni davlatni idora qilish ishlaridan chetda qolishini xohlamaydi va unga «muqanabi hazrati su'ltoniy», ya'ni «hazrati sultonning eng yaqini» degan unvonni beradL Bu unvonga ko'ra, Alisher Navoiy garchi biror rasmiy lavozimda bo'lmasa-da, davlat tashvishlaridan mutlaqo xoli ham emas edi. Ta'kidlash joizki, Alisher Navoiyga munosabat masalasida shohning qarashlari bot-bot o'zgarib tuigan. Saroyda faoliyat ko'rsatayotgan ulug' shoir dushmanlarining Sulton Husayn Boyqaroga ta'siri kuchaygan paytlarida u muxolifatdagi mulozimlar irodasiga moyillik ko'rsatishdan o'zini tiya olmagan. Biroq bunday vaziyat tezda o'z kuchini yo'qotgan va Suhon Husayn Boyqaro maktabdosh birodaridan samimiyatini darig' tutmagan. Lo'nda aytadigan bo'lsak, sotsialistik realizm qoliplari asosida bunyod etilgan badiiy asarlarda ifodalanganidek, shoh va shoir o'rtasidagi munosabatlarda «antagonisuk» ruh hukmronlik qilgan emas. Mumtoz manbalar sahifalari orqali yetib kelgan maMumotlar ana shunday dalil-xulosalarga kelish asosini beradL

«Muqarrabi hazrati sultoniy» sharafli unvoni bilan siylangan Alisher Navoiy saroy muhitidagi ig'vo va fisq-u fujurlardan ham xoli bo'Imagan. Balx viloyatini muvaqqat boshqarib turgan ulug' shoiming inisi Darvesh Ali bunday siyosiy nayranglardan qattiq ranjigan va shohga qarshi isyon ko'targan. Shoiming dushmanlariga bu ancha qo'l keladi. Majididdin Alisher Navoiyni isyonni uyushtirganlikda ayblaydi. Natijada ulug' shoir buning bo'hton ckanligini isbotlash uchun Sulton Husayn Boyqaro qo'shini bilan Balxga borib isyonni bartaraf qilishga hissa qo'shadi.

1490-yilda Majididdin tomonidan uyushtirilgan ig'volar fosh etilib, u vazirlik lavozimidan chctlashtiriladi. Bu mansab yana qayta Nizomulmulkka tegadi. Fisq-u fasod va nizo urug'ini sochishda Majididdindan qolishmaydigan Nizomulmulk temuriyar o'rtasida o'zaro nifoq o'tining yanada alanganishiga zamin hozirlab turadL Poytaxtda,

saroyda turli nizolar keUb chiqa boshlaydi. Shohzodalar mamlakatni bo'lib olishga intiladilar. BaLxda Daivesh Aii bUan Sulton Husayn Boyqaro sulh tuzishga crishgan boMsa-da, har narsadan hadiksiraydigan bo'Ub qolgan podshoh uni zindonga tashlaydi. Ana shunday siyosiy tang bir davrda Abusaid Mirzoning o'g'li Sulton Mahmud Mirzo Hisorda Sulton Husayn Boyqaroga qarshi urush boshlaydi. Xuroson hukmdori katta o'g'li Badiuzzamonni Astroboddan chaqirtirib oladi va Alisher Navoiyni Balxda qoldirib, o'zi Hisorga jo'neydi. Husayn Bayqaro Sulton Mahmud Mirzo bilan murosaga keladi va Hirotga qaytishda Balx viloyatini idora qilishni Badiuzzamonga topshiradi. Badiuzzamon otasining farmoniga ko'ra, Balxga yoi olganda, u o'z o'rniga o'n uch yoshli o'g'U, Husayn Boyqaroning sevikli nabirasi Mo'min Mirzoni Astrobod hokimi sifatida qoldiigan edi.

Husayn Boyqaro Alisher Navoiy bilan Hirotga qaytgach, shoh sevikli xotini Xadichabegimning talabi bilan undan boigan o'g'ii Muzafflar Mirzoni Astiobod hokimi vazifasiga tayinlash haqida farmon beradi. Bu esa o'z navbatida shahzoda Muzaffar Mirzoni taxt vorisi deb eion qilingani edi. Mazkur farmon ota va katta o'g'U o'rtasida jiddiy nizoning kelib chiqishiga sabab boiadi. Badiuzzamon Mirzo Mo'min Mirzoga Astrobodga Muzaffar Miizoni yoiatmaslik haqida buyruq bcradi. Oqibatda mamlakat yanajang-u jadaUar maydoniga aylanadi. 1496-yilda Husayn Boyqaro tomonidan Alisher Navoiy sulh tuzish niyatida Balxga yuboriladi. Shahzoda Badiuzzamon shoirni yaxshi qabul qiladi, biroq otasining uni qoiga tushirish haqidagi o'ta maxfiy farmonidan voqif boiib, sulh haqidagi fikridan qaytadi. Alisher Navoiy vaziyatning bunday tus olishidan iztirobga tushadi. Umidsizlanib, Hirotga qaytishga majbur boiadi. Ota va o'gil o'rtasida yana qonli urush kelib chiqadi, jangda Badiuzzamon yengiladi. Mo'min Mirzo Muzaffar Mirzo tomonidan asiroiinib, tezda Hirotgajo'natiladi va Ixtiyoriddin qaPasign qamab qo'yiladi. Xadichabegim Nizomulmulk bilan til biriktirib, Mo'min Mirzoni qatl etish haqida farmon tayyorlaydilar va may ichib sarxush boigan shohga bu mudhish farmonga muhr bostirishga crishadilar. Kayfi tarqagan Husayn Boyqaro ertalab farmonini rad etadi, biroq mayparast shoh kechikkan edi. Hukm ijio qUinib, Amir Tcmur Ko'ragon xonadonining tenggi yo'q istc'dodli faizandi Mo'min Mirzo vahshiyona qatl etiladi. Bu voqea 1497-yilning oktabrida yuz bcradi. Shahzoda Mo'min Mirzo vafotidan uch kun o'tgach, imom Rizo

hazratlarining mazori ziyorati uchun Mashhadga kctgan Alishcr Navoiy Hirotga qaytadi va bu og'ir xabarni cshitib juda qattiq iztirob chekadi. Badiuzzamon otasidan intiqom olish uchun yana jangga otlanadi. Mo'min Mirzoning o'limidan so'ng Xuroson ota va o'g'illar o'rtasida kechgan juda ko'p janglarning shohidi bo'ladi.

Alishcr Navoiy musulmonlikning far/ amallaridan biri bo'Igan hajga borishni juda ko'p vaqtlardan buyon ixtiyor ctardi. Biroq Xurosondagi notinchliklar uning bu istaginlng amalga oshishiga doimo to'siq bo'lib kelardi. Ulug' shoir ko'nqlidagi o'sha ezgu niyatini amalga oshirish uchun muqaddas Mashhad tarafga yo'l oladi. Husayn Boyqaro esa 1499-yilda yana bir o'g'li Abulmuhsin bilan jang olib borayotgan edi. Ota va o'g'il orasida sulh taklifi qo'yiladi. Abulmuhsin otasi tarafidan sulh tuzish uchun Alishcr Navoiyning yuborilishini talab etadi. Husayn Boyqaro Mashhadga chopar yuboradi. Alishcr Navoiyga shohning maktubi yetkaziladi. Unda hajga borish uchun yo'l tinch bo'lishi shartligi, Iroq va Ozarboyjon fitna va g'avg'o ichida qolganligi qayd ctilgan edi. Shuningdck, maktubda Alishcr Navoiyning Marvga kelishi bilan ota va o'g'il o'rtasida sulh tuzish imkoniyati vujudga kclishi bayon qilingandi. Shoir Mashhadnlng ulug'lari bilan kengash qiladi va haj safarini keyinga qoldirib, yurt osoyishtaligi uchun Marvga qaytishga qaror qiiadi. Husayn Boyqaro va shahzoda Abulmuhsin o'rtasida sulh tuziladi. Oradan ikki-uch kun o'tgach, Alishcr Navoiy hajga bormaganligi uchun Hirotga qaytib, Abdulla Ansoriy mazorida jo'rokbashlik mansabiga tayinlanishi haqida yorliq berilishini shohdan so'raydL Mirxondning «Ravzat us-safo»sida Husayn Boyqaro shoirga quyidagicha javob qaytarganligi qayd etilgan: «Modomiki, Siz mcning mamlakatimda bor ekansiz, nimaiki tilasangiz va iltimos qilsangiz, muqarrarkim, qabul sharafiga musharraf bo'lg'usidir». (Navoiy zamondoshlari xotirasida. Toshkent, 1986, 57-bet). Ayni tafsilotlar □ iyosiddiXondamiming «Makorim ul-ax!oq» asarida ham batafsil bayonini topgan (o'sha asar. 78-86-betlar). Alishcr Navoiy umrining so'nggi yillarini Abdulla Ansoriy qabrini obod qilish va ijodga bag'ishladi.

Alishcr Navoiy umrining keyingi o'n yildan ziyodroq davrini (1488-1501) juda katta ilmiy-badiiy, ilohiy-irfbnw merosning vujudga kclisliiga sarfladi.

Shoir yirik hajmli liro-epik asar «Xamsa»sini yaratgandan so'ng, nasrda barakali ijod qildi. 1488-yili «Tarixi muluki Ajam» («Ajam - g'ayriarab shohlari tarixi») asarini yozdi. Unda muallif qadimiy tarixiy manbalar bilan birga xalq o'rtasida Ajam hukmdoriari taqdiriga aloqador

mavjud afsonalarga □ tiborin qaratadi. Bundan maqsad o'tgan shohlarning hayoti va qilgan ishlari bayoni asosida zamondosh hukmdoriarga saboq bermoqdan iborat edi. Asar «Muhokamat ul-lug'atayn»da -Zubdat ut-tavorix» («Tarixlar qaymog'i») taizida ham tilga olinadi. Bunday urinish tasodifiy emas. albatta. Aslida ulug\* shoir Sulton Husayn Boyqaro davri tarixini yozishni niyat qilgan. Tilga olingan ikki tarixiy asar ana o'sha «Zubdat ut-tavorix»ning kirish qismlari hisoblanadi. Taassuflar bo'lsinki. ulug\* shoirning umri vafo qilmadi va zikri o'tgan asar nihoyalannmay qoldi. Shuningdek, Navoiyning -Tarixi anbiyo va hukamo» («Anbiyolar va hokimlar tarixi») hamda -Siroj ul-muslimin» («Mo'minlar yog'dusi») (1488) asarlari ham pand va ibrat bo'lari ilohiy-irfoniy hikoyatlardan tarkib topgan.

XV asr 80-yillarining oxiri 90-yillarining boshlarida shoir bir necha musibatlar bilan yuzma-yuz keldi. Alisher Navoiyning yaqin do'sti va ustozlari Sayyid Hasan Ardasher (1489), Abdurahmon Jomiy (1492), Pahlavon Muhammad (1493)lar ketma-ket vafot etishdi. Adib ularga bag'ishlab «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», -Xamsat ul-mulahayyirin», «Holoti Pahlavon Muhammad» nomli tarixiy-yodnoma asarlarini yozdi.

1491-yilda shoir muammo janri va uning o'ziga xos qonun-qoidalariga bag'ishlangan «• Risolai mufradot dar fanni muammo\* asarini yaratdi. Asarda eng murakkab she'riy janr sanalgan muammoning nazariy masalalaridan bahs yuritiladi va juda ko'plab muammolaming echilish usullari ko'natiladi. Maiumotlarga ko'ra, bu asar o'z davrida yuksak baholangan edi. Hatto Nuriddin Abdurahmon Jomiy uni o'g'li Ziyouddin Yusufga darslik sifatida tavsiya qiladi Pag'ambar hadislar ta'sirida qirq qit'ani o'z ichiga olgan «Aibain», Hazrat Alining «Nasr ul-laoliy»sidan joy olgan hadislar asosida, 266 ta luboiydan tashkil topgan «Nazm ul-javohir» ham shu yiliarda ijod etilgandir. 1491-1492-yillarda «Majolis un-nafois» («Nafosat ahlining majlislari») tazkirasining birinchi va 1497-1498- yillaida esa 460 ijodkor hamda tarixiy shaxslar haqida maiumot beruvchi ikkinchi tahririni (refekiyasini) yaratdi. 1492 yilda Alisher Navoiy adabiyot nazariyasiga oid «Mezon ul-avzon» («Vaznlar o'lchovi») risolasini nihoyasiga yetkazdi. Bunda amz vazni va unga xos xususiyatlar ilk bor o'zbek tilida o'zining yetarli talqinini topadi. Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a» («Balog'at ilmlari») asari ilm ahliga maium qilinganga qadar (1993) yuqoridagi fikr o'z kuchini saqlab keldi. «Funun ul-balog'a»ning 1436-1437-yillarda Ulug'bek Miizo dargohida yaratilganligi va besh qismdan

iborat buasar bir baxsiiming turidy aruzga bag'ishlangauligi inobatga olinsa, «birinchi»lik maMum ma'noda tahrirga uchraydi. Ta'kidiash joizki, Alisher Navoiy mazkur muallif va uning asaridan bexabar ko'rinadiki, ulug' adib u haqda xomush qoladi.

1491-1492-yillarda shoir turkiy tilda yozgan barcha she'riy asarlarini to'plab, yaxlit bir devon tuzishga kirishadi. Ushbu yig'ma devonlarning taitib berilishi 1497-1498-yillaiga qadar davom etadi. Yig'ma devonlar to'it qismdan iborat bo'lib, unda inson umrining yoshlik, yigitlik, o'rta yoshlik va keksalik singari bosqichlari yilning to'rt tasliga qiyosan nisbat beriladi. Majmualar har bir to'plami o'ziga xos alohida tugal devon shakliga ega. Uning birinchi kitobi «G'aroyib us-sig'ar» («Yoshlik ajoyibotlari»), ikkinchisi «Navodir ush-shabob» («Yigitlik nodirliklari»), uchinchisi «Badoe' ul-vasat» («o'rta yoshlik go'zalliklari»), so'nggi devon «Favoid ul-kibar» («Keksalik foydalari»)dir. Bularningumumiy sarlavhasi «Xazoyin ul-maoni» («Ma'nolar xazinasini») deb nomlandi. Ulug' shoiming ayni ijodiy tajribasi o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida katta voqea bo'ldi.

1495-1496-yillanla shoir yana bir yirik asari «Nasoyim ul-muhabbat» lazkrasini nihoyasiga yetkazdi Ushbu asar Abdurahmon Jomiyning «Nafohat ul-uns» («Do'stlik tarovati») nomli asarining erkin-ijodiy tajjimasidir. Shaiqning 770 ta shayxi haqidagi ibratomuz manoiqib lavhalardan taridb topgan ushbu asaida tasawuf tariqatlari, qonun-qoidalari, so'fiylaiga xos xususiyatlar o'zining ilmiy ifodasini topgan. 1498-1499-yillada shoir Fariduddin Attoming «Mantiq ut-tayr» asariga javoban fekaifiy ilohiy-irfoniy, axloqiy-ma'naviy mohiyat kasb etuvchi «Lison ut-tayr» («Qush tili») dostonini yaratdi. Ulug' adib shu viilarda maktublarini to'plab, «Munshaot» (-Munshaoti turiay) va «Munshaoti foisiy» - tuikiy hamda foisiy maktublar) taitib berdi Shuningdek, turkiy tilning a'alloklardan balis ctuvchi mashhur qomusiy asari «Mubokamat ul-lug'atayn» («Ikki til muhokamasi»)ni vujudga keltirdi. 1500-yilda yozilgan «Mahhub ul-qulub» («Ko'ngillaming sevgani») Alisher Navoiy yaratgan so'nggi go'zal asar sanaladi. Bulaidan tashqari, manbalarda ulug' adibning o'q otish haqida «Risolai tir andoxtan», lug'atshunoslikka bag'ishlangan «Sab'atu-abhui» («Y yetti dengiz») nomli kitoblaming yozganligi haqida ham malumot beriladi.

1500-yilning dekabr oyida Husayn Boyqaro yana bir o'g'li shahzoda Muhammad Hussyn bilan bo'tib o'tgan jangdan so'ng, Astrobodda sulh tuzib poytaxtga qaytadi. Bu voqea Alisher Navoiy umrining so'nggi kunlariga to'g'ri keladi. IyosiddiXondamimning «Makorim ul-axloq» asarida

malumot berilishicha, Alisher Navoiy 1501-yilning birinchi yanvarida bomdod namozini erta o'qib, poytaxtga yo'l olgan Xuroson hukmdorini kutib olish uchun otga minib Shoh Malik raboti tomon yo'l oladi. Podshohning Alisher Navoiyga yaqin kelgan mulozimlari ulug' shoir bilan ko'rishib, uni xuisand qiladilar. Husayn Boyqaroning dabdabali va ko'rkam mahofasi ko'ringanda, ulug' shoiming boshi aylanib qoladi hamda ahvolidan Shahobiddin Abdullani voqif qiladi. Podshoh bilan ko'rishish payti yaqinlashgach, Navoiy otdan tushganida, to'satdan xastalik og'iriyishib boradi va shoir vujudida majolislanish holati kuzatiladi. Shunda Mavlono Jaloliddin Qosim qo'ltiqlariga kiigancha, ulug' amir boshini baland darajali podshohning quchog'iga qo'yadi. Husayn Boyqaro do'stining holidayi bu o'zgarishlarni ko'rib iztirobga tushadi.

Alisher Navoiy mana shu ahvolda tunda o'z uyiga olib kelinadl Ertasi kuni Xurosonning mashhur tabiblari to'planib, ulug' shoir tomirlaridan qon olishga qaror qiladilar. Biroq fursat boy berilgan, «sakta» o'z ishini qilgan (miyaga qon quyilgan) ediki, bemorni tuzatishga bo'lgan urinishlar samara bermaydi. Uch kun xushsiz yotgan Alisher Navoiy 1501-yilning 3-yanvarida, yakshanba kuni tongda vafot etadi. Bundan xabardor bo'lgan ahli Hirot, butun Xuroson-u Movarounnahr buyuk shoir va davlat arbobining bu foni dnyodan o'tishini g'oyatda qayg'u va iztirob bilan qarshi oladi va motam tutadi.

XX asming 90-yillarida Alisher Navoiy hayotining oxiiigi kunlari haqida maqola e'lon qilgan o'zRFA muhbir a'zosi U.Karimov ulug' shoir o'limini Husayn Boyqaro Miizo saroyida unga qarshi harakatda bo'lgan muxolifat bilan bog'laydi. Ulug' shoimi o'Mimga olib kelgan kasallik tafsilotlarini bafuija bayon qilgan IyosiddiXondamirning ta'biriga ko'ra, saktaning (his va harakatning to'xtab qolishi) boshlanishidan muayyan muddat o'tqazilib, uning tomiridan qon olinadi (O'sha asar, 124-125-bctlar). Ammo tabiblarning bu tadbiri befoйда ketadi. Prof. U.Karimov ulug' shoir hayotiga qasdni ana o'sha nuqtada ko'radi. Ya'ni sakta boshlangan vaqtda tomirdan qon olish haqidagi taklif o'rtaga tashlanadi. Biroq saroy tabibi Sulton Husayn Boyqarodan nixsat olishni bahona qilib, bu ishni paysalga soladi. Ruhi munawariari shod bo'lgur U.Karimovning armonlari shundaki, taklif tushgan paytda muolaja to'g'ri amalga oshirilsa, ulug' shoir yana birmuncha muddat yashagan bo'lur edi. Ehtimol, shundaydir, qolgan yolg'iz qodir Egamga ayondir, xolos.



Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Alisher Navoiyning hayoti va faolitetini o'rganishda qanday manbalaiga tayaniladi? Ular haqida so'zlang.
2. Shoirning hayoti va faolitetini o'rganish XX asrga qadar qanday ko'rinishlarda amalga oshirildi? Ular xususida nimalarni bilasiz?
3. Ulug' shoir asarlarining Ovrupoda o'rganilishi va yoi qo'yilgan kamchiliklar haqida gapirib bering.
4. Alisher Navoiy tavalludining 500 yiligi munosabati bilan sobiq ittifoqda qanday ishlar amalga oshirildi?
5. XX asming 50-60 yillarida ulug' shoir asarlarini ommalashtirish borasida kimlar faoliyat ko'rsatdi va nimalaiga erishildi?
6. o'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar navoiyshunoslik taraqqiyotida muhim hissa bo'lib qo'shilgan ilmiy asarlarni sanang.
7. Istiqloq va navoiyshunoslik. Bu borada qo'lga kiritilgan yutuqlar nimalardan iborat?
8. Yosh Alisherning ma'naviy kamolotida kimlarning ta'siri sezilib turardi?
9. Alisherlar xonadonining Iroqqa ko'chishining sabablarini tushuntiring
10. Abulqosim Bobur Mirzo va yosh Alisherning o'zaro munosabatlari haqida nimalarni bilasiz?
11. Mavlono Lutfiyning yosh shoirga bergan yuksak bahosini so'zlab bering.
12. Alisher Navoiy hayotining Mashhad davri haqida nimalarni bilasiz? Shoir Mashhadga kimlar bilan tanishdi?
13. Alisher Navoiyning Hirotdan ketishini Zahiriddin Boburning «ixro» deya atashiga nimalar sabab bo'lgan deb o'ylaysiz?
14. «Masnaviy» - Alisher Navoiyning Sayyid Hasan Ardasheiga yozgan she'riy maktubida shoir o'zining yuksak badiiy salohiyati haqida iftixor bilan nimalarni e'tirof etadi va Hirotni tark etishiga sabab bo'lgan omilni sifatida nimalar qayd etiladi?
15. Samarqandda shoirga kimlar homiylik qildi? Alisher Navoiy bu shaharda tahsil olish jarayonida kimlar bilan tanishdi?
16. Alisher Navoiyning Samarqanddan Hirotda qaytishida qanday tarixiy voqea sabab bo'ldi?
17. Xurosonda barqaror vaziyatni vujudga keltirish uchun Yodgor Muhammad Miizoga qarshi kurashda Husayn Boyqaioga Alisher Navoiy

qanday tadbirlari bilan ko'maklashadi?

18. Nima sababdan Alisher Navoiy muhrdoriik lavozimida faoliyat ko'rsatishni istamaydi? Shoirni Husayn Boyqaro vazir etib tayinlashining sabablari nimalardan iborat?

19. Alisher Navoiy vazir va jamoat arbobi sifatida qanday ishlarni amalga oshirdi?

20. Alisher Navoiyning vaziriik lavozimidan iste'foga berilishining sababi nimada?

21. Alisher Navoiy «Xamsa»sining yaratilishi tarb haqida so'zlang. Abdurahmon Jomiyning bu asarga bergan yuksak bahosi va Husayn Boyqaroning yurt shoiriga ko'rsatgan ehtiromi haqida nimalarni bilasiz?

22. Husayn Boyqaro Alisher Navoiyni Astrobodga hokim qilib tayinlashda nimalarni nazarda tutadi? Shoimning Hirotda qaytishida qanday voqea sabab bo'ldi?

23. Husayn Boyqaro va shahzoda Badiuzzamon Miizo orasida nifoq solishda kimlarning qo'li bor? Mo'min Mirzoning o'limiga-chi?

24. Alisher Navoiy nima sababdan hajga borish haqidagi qaroridan voz kechadi?

25. Shoir umrining so'nggi yillarida qaysi asarlarini yozdi?

26.  iyosiddi Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida ulug' shoirning vafoti bilan bog'liq qanday tafsilotlar keltiriladi?

#### Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Ulug' shoirning o'z asarlari. Katta, muosir, tengdosh va kichik zamondoshlari asarlari. XVI—XIX asrlarda yaratilgan tazkira, tarixiy va badiiy-ilmiy asarlar. Xalq og'zaki badiiy ijodi. Navoiy ijodiga oid lug'atlar tuzish. Tazkira, tarixiy hamda ilmiy-badiiy asarlarda adib shaxsi, faoliyati va ijodiga munosabat bildirish. Shoirning avobiy va muxammaslar bitish. Dostonlarining nasriy bayonini yaratish va tajjima qilish. «Badoe'ul-lug'at». "Lug'ati Navoiy». Aloyi binni Muhibiy «AI-lug'otun Navoiyat val istashhodatul-chig'atoiyat». Miizo Madhiyxon «Mabon ul-lug'at». Fath Alibek Kojariy «Lug'ati atrokiya». Muhammad Xoksor •Muntahabul lug'at». Shayx Sulaymon Afandiy Buxoriy «Lug'oti chig'atoiya va turki usmoniy». «Tarixi Fanoiy». Sitsivishivili «Baromguriani». Xristafor «Sarandib shohi uch yosh o'g'lonining ziyorati». Fransuz sharqshunosi Katmer. M.Nikitskiy. Fitrat. «Farhodu Shirin» dostoni to'g'risida\*.  iyosiddi Muhammad. Mir Sayyid

Kobuliy, Muhammad Ali □ aribi y Husayn Boyqaro. Sharafiddin Ali Yazdiy. Abuqosim Bobur Mirzo. Maviono Lutfiy. Sayyid Hasan Ardasher. Abdurahmon Jomiy. Pahlavon Muhammad. Kamol Turbatiy. Ahmad Hojibek. Xoja Fazlulloh Abullaysiy. Yodgor Muhammad Mirzo. Badiuzzamon Miizo. Kepak Mirzo. Abulmuhsin Mirzo. Amir Shayxim Suhayliy. Mirxond. «Ravzat ul-safo.» Atoullah Husayniy. Husayn Voiz Koshifiy. Nizomumulk. Majididdin Muhammad. Ilk dewon. «Badoe' ul-bidoya». -Navodir un-nihoya». «Vaqfiya». «Xamsa». Nizomiy Ganjaviy. Xusrav Dehlaviy «Muqarrabi hazrati su'loniy». Mo'min Mirzo. Xadkhabcgim. -Tanxi muluki Ajam». «Tarud anbiyo va hukamo». «Hokxi Sayyid Hasan Ardasher». • Holoti Pahlavon Muhammad». «Xamsat ul-mutahayyirin». «Risolai muammo». «Majolis un-nafois». «Munshaot». «Mezon ul-avzon». «Nasoyim ul-muhabbat». « Xazoyin ul-maoniy». •Lison ut-tayr». «Muhokamat ul-lug\*atayn». «Mahbub ul-qulub». «Nazmul javohio. «Aibain». «Panoh». Muzaffar Mirzo. «Mubtak» bo'klum sang». Qo'ldosh Mirzo. \*Masnaviy»

#### Adabivotlar

1. AbduUaeev.V. Navoiy Samarqadda. Toshkent-1968.
2. Boyqaro Husayn. Risola. Toshkent: «Sharq»-1991.
3. Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. 2-jild, Toshkent-2002.180-bet.
4. Vohidov R. Alisher Navoiyning ijod maktabi. Buxoro-1994.
5. Davlatshoh Samarqandiy. Shoirilar bo'stoni. Toshkent, 1981.
6. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daflari. Toshkent, 1969.
7. MaUayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 349-380 betlar.
8. Navoiy zamondoshlari xotirasida. Toshkent, 198S.
9. o'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik, 2-jUd. Toshkent, 1978.
10. Xondamir □ iyosiddi Makarim ul-axloq. Toshkent, 1967.
11. Qayumov A. AUsher Navoiy. Toshkent: «Kamalak», 1991.
12. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshket: «Fan», 1996; Yana: Alisher Navoiy ijodini o'rganishning metodologik asoslari haqida. «O'zbek tili va adabiyoti», 2001,2-son. 3-9-betlar. Yana: Mumtoz adabiyot tarixi bo'Umi. «o'zbek tili va adabiyoti». 2004,2-son, 3-9-betlar.

Vin-BOB  
ALISHER NAVOIY SffITRIYATI

Alisher Navoiy she'riyaii — o'zbek mumtoz adabiyoti xazinasiga qo'shilgan qiyossiz noyob durdonadir. Bu buyuk tafakkur sohibining badiiy yaratmalarisiz, nafaqat, turkiy, balki boshqa qardosh xalqlar adabiyoti ravnaqini tasawur etish qiyin. Zero, ulug\* shoir she'riy merosida

o'ziga qadar yaratilgan Shaiq mumtoz adabiyoti an'analarini davom ettiribgina qolmay, yangi badiiy timsollarga murojaat etish orqali mutafakkirona qarashlarini ifodalash bilan ularning mavzular ko'lamini boyitdi, inson ruhiyatming murakkab qinalarini san'atkorona tasviriashga erishdi. Bu, albatta, o'z navbatida shoiming she'riy merosi o'zbek va boshqa xalqlar qalamkashlari uchun ijod maktabi, ilhom manbai vazifasini o'tadi, deyidiimizga asos bo'ladi. Alisher Navoiy ayni choqda zullisonayn shoir sifatida fbis-tqjik adabiyoti ravnaqiga ham sezilarii hissa qo'shdi. Shoir zamondoshlari uning har ikkala tilda ham birday ijod qilish imkoniyatiga ega ekanligini c'tirof qilib. ta\*bi ko'proq turkiyga moyillisni ta'kidlashgan. Jumladan, Abdurahmon Jomiy «Bahoriston» asarida yozadi: «Ba on zabon besh az vay va bch az vay kase she'r naguftaasr va gavhari nazm nasufta» («U tilda, ya'ni turkiyda hech kim undan ko'p va undan yaxshi she'r ayta olmagan va nazm durdonalarini socha olmagan\* (Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. «Irfon», Dushanbe-1966.110-bct).

Alisher Navoiynlmg hikmatga boy she'riy merosl ko'lamining kengligl bilan ham ahamiyatlidir. Uning asosini 45000 misraga yaqin o'zbekcha she'rlarini o'z ichiga olgan «Xazoyin ul-maoniy» yig'ma devonlar va 12000 misradan ziyod fors-tojik tilidagi she'rlaridan tarkib topgan «Devoni Foni», shuningdck, forsiyda bitilgan 6 falsafiy qasidadan iborat «Sittai zaruriya\* («Olti zarurat») hamda yil fasllari tasviriga bag'ishlangan • Fusuli arbaa» («To'rt fasl») qasidaları tashkil etadi. Bulardan tashqari, shoir she'riy merosiga Muhammad alayhis-salom bilan bog'liq qirq hadisning tajjima-sharlii asosida vujudga kelgan «Arbain», hazrati Alining «Nasr ul-laoniy»asarining she'riy tarjima-sharhi hisoblangan 266 ruboiydan tarkib topuvchi «Nazm ul-javohir», islom dini qonun-qoidalari sharhi talqiniga doir «Siroj ul-muslimin» singari asarlari hamda «Xamsatul-mutahayyirin», «Holoti Pahlavon Muhammad», «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mezon ul-avzon», «Mahbub ul-qulub», «Munshaot», «Vaqfiya», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Tarixi muluki Ajam» kabi nasriy asarlari taridbidagi masnaviy, ruboiy, qit'n, fard janriarida bitilgan badiiyat namunalari ham mansubdir.

### 8.1. Alisher Navoiy devoiilari, ularning tartib berilishi tarixi, janriy tarkibi va mavzulari

Alisher Navoiy badiiy ijod bilan bolalik yillaridanoq shug'allana boshladi. Oila muhiti, Xuroson hukmdori Abulqosim Bobur Mirzoning yosh shoirga boigan munosabati uning ijodiy salohiyatini tez orada ravnaq topishiga va ilmida eirof etilganidek, 10-11 yoshlarida Mavlono Lutfiydek yirik so'z so'atkorining nazariga tushib, keksa ijodkorning yuksak bahosi bilan ulug'lanishiga imkon yaratdi. Alisher Navoiy 23-24 yoshlarida shoir sifatida el orasida tanilgani, uning she'rlari Movarounnahr-u Xuroson sarhadlaridan o'tib shuhrat qozonganiga qaramay, asarlarini jamlab devon tartib berishga shoshilmadi. Ehtimol, shoir bu davrda Mashhaddan Hirotga qaytganida, hayotidagi eng og'ir yo'qotishlar tufayli bu ishga jiddiy e'tibor qilmagan bo'lishi mumkin. Zero, uning sal keyinroq Samarqanddan ustози Sayyid Hasan Ardasheiga maktub tarzida yozgan «Masnaviy»sidagi o'z ijodidan ko'ngli to'lib yozgan faxriya — baytlari shoirning xalq orasida sohib devon tarzida tanilishi uchun imkoniyat allaqachon vujudga kelganligini tasdiqlaydi.

Alisher Navoiy ijodi muxlislari bu noyob isto'dbd sohibining badiiy yaratmalarini o'z vaqtida qadrlad ilar. Ulug' shoi ming sohib devon ijodkor sifatida tanilishida she'riyati muhiblarining hissasi beqiyos kattadir. Ulaming sa'y-harakati bilan hijriy 870, milodiy 1465-1466-yillarda shoirning ilk norasmiv devoni vujudga keldi. Bu devon taniqli xattot Sulton Ali Mashhadiy tomonidan nasta'liq xati bilan ko'chirilgan bo'lib, nomaium musawirtomonidan naqshlar bilan bezatilgan edi. Dcvonga maxsus nom berilmaganligi boisidan faksimil (foto) nusxasini 1968-yilda birinchi marta nashrga tayyoriagan va chop ettirgan taniqli adabiyotshunos Hamid Sulaymon uni «Ilk devon» deb atadi. «Ilk devon»dan 391 g'azal, 1 mustazod, Imuxammas va 41 mboiy o'rin olgan bo'lib, ulaming barchasi 434 ta she'mi tashkil etadi. Mazkur asar Alisher Navoiy ijodining dastlabki bosqichlarini o'iganish uchun ishonchli manba sifatida ahamiyatlidir.

Alisher Navoiy Sulton Husayn Bovqaro Xuioson taxtini egallagandan so'ng, uning taklifi bilan o'zining birinchi rasmiy devoni «Badoe' ul-bidova\* (« Badiiy lik ibtidosi»)ni taitib berdi. Mazkur devon XV asr adabiy hayotida juda katta voqca bo'idi. Shoiming bu devoni o'zigacha yashagan ijodkoitar va zamondoshlari devonlaridan ancha ferq qilar edj. Awalo, devon taitib berish uchun debochaga o'rin berish zarurligi ijodiy tajriba

tarzida «Badoe' ul-bidoya»dan (Bizning bu ta'kidimiz o'zbek mumtoz devonchiligiga daxldor) boshlandi. Shuningdek, shoir Sharq devonchiligi qator tamoyillarini isloh qilib, uning mukammallik kasb etishi uchun c'tibor qilinishi zarur bo'lgan jihatlarini amaliyotda ko'rsatdi. Alislier Navoiy ushbu devonda debochadan so'ng dastlab g'azallarini, keyin esa boshqa janrdagi asarlarining radifi yoxud qofiyasidagi oxirgi harfiga tayanib, qat'iy tartibda, arab alifbosi siiasida o'rin berishga e'tiborni qarattirdi. Shuningdek, she'rlarining mavzulari, g'oyaviy yo'nalishi ham diqqat markazida turdi. Alisher Navoiy har bir harf sirasida kelgan g'azallarining dastlabkilari Alloh hamdi va Muhammad alayhis-salom na'tiga bag'ishlanishi, shundan so'nggina boshqa mavzudagi g'azallar tartib bilan joylashtirilishi lozimligini mazkur devon debochasida alohida ta'kidladi. Eslatilgan muqaddimada ulug' shoir matlada aytilgan fikrni g'azalning maqtaiga qadar tadrijiy rivojlantirib borish hamda oshiqona she'rlar tarkibida mav'iza, pand, hikmatlarga doir baytlar kiritilishi shaitligini ta'kidladi. o'zi zikri o'tgan tartiblarni barcha devonlarida amaliyotda ko'rsatishga muayassar bo'ldi.

«Badoyi' ul-bidoya»dan she'riyatning o'n bir janriga doir asariar o'rin olgan bo'lib, ularning miqdori va taitibi quyidagichadir

- |                  |                |
|------------------|----------------|
| 1. □ a z a 777 . | 7. Ruboiy - 85 |
| 2. Mustazod - 3  | 8. Lug'z - 10  |
| 3. Muxammas - 5  | 9. Muammo - 52 |
| 4. Musaddas — 2  | 10. Tuyuq-10   |
| 5. Tage*band-3   | 11. Fard-53    |
| 6. Qit'a —46     |                |

Mazkur devondagi she'riarning umumiy miqdori 1046 tani tashkil etadi. «Badoyi' ul-bidoya»da «Ilk devon»dagi bir qism she'riar ham kiritilganidir. Keyinchalik bu asariar «Xazoyin ul-maoniy» yig'ma devonlari taridbidan o'rin olgan.

Alisher Navoiy 1483-yilda ikkinchi rasmiy devoni «Navodir un-nihoya» («Behad nodiriiklar»)ni tuzdi. Devonning Abdujamil kotib va Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan nisbatan to'liq nusxasi bizgacha yetib kelgan. XX asming 70-yillari oxirida Alisher Navoiyning dastxati topilganligi haqidagi xabar ilm ahliini qiziqtirib qoldi. Bu haqda akademik B.Valixojayev Eron saltanati kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozmalar ko'rsatkichidagi qaydlarga tayanib birinчилardan bo'lib ilm ahliga ma'lumot berdi. Keyinchalik akademiklar VAbdullayev, B.Valixojayev, prof. A.Hayitmetov va S. □ aniyevalaminga qolalari

cion qilindi. Masala bilan izchil shug'ullangan adabiyotshunos S. □ aniyevshov-shuvlvrğa sabab boigan qoiyozma izidan tushdi va Eron Islom Rcspublikasidan uning surat-nusxasini oiishga muyassar boidi. Izlanishlardan maium boidlki, mazkur kitob ulug' shoir «Navodir un-nihoya» devonining notugal nusxasi boiib, uning muqovasida Alisher Navoiyning bir qatorlik qoiyozmasi hamda muhrining aksi bor ckan. Bundan qatliy nazar, surat-nusxa «Navoiy dastxati» (Toshkent: «Fan», 1991) nomi bilan o'quvchilarga taqdim etildi. Olima mazkur kitobga yozgan so\*z boshida, jumladan, quyidagilarni qayd etadi:

Ziyo ul-haq va-d-dunyo va-d-din  
Bcrib Ikkinchl devonimga tazyin.  
Savod uzra savod ar qldim mastur,  
Val ma'nldadur nur aio nur.

Katabahu al-abd al-faqir Alisher al-mashhur bi-n Navoiy g'af-ara zunubahi (ya'ni, liaq, dunyo va dinning nuri ikkinchi devonimni bezadi. Garchi qoralama ustiga qoralama yozilgan csa-da, lekin ma'nosida nur ustiga nur bo'lib tushdi. Bituvchi banda va faqir Navoiy nomi biian mashhur Alisher, uning gunohlari kechirilgay!) Shu >-erda Navoiy muhri bosilgan: («Kun, osha fi-d dunyo ka-1 g'arib-al-faqir Alisher») (Ya'ni: Dunyoda faqir va g'arib Alisherdek hayot kechir) (o'sha kitob, 6-bet).

«Navodir un-nihoya»ning nisbatan toiiq nusxalarida 862 she'r joylashtirilgan. Bular «Badoyi' ul-bidoya» tartib berilgandan so'ng ijod qilingan she'rlar bo'Ub, ular ham keyinchalik «Xazoyin ul-maoniy»ga kiritilgan.

Alisher Navoiyning avlodlar oldidagi yana bir buyuk xizmati uning deyarli barcha lirik tuiga mansub yozgan asarlarini o'z bag'riga olgan «Xazoyin ul-maoniy» («Ma'nolar xazinasii») yig'ma devonlarining taitib beiganligi bo'ldi. Bu xayrii ishning amalga oshishida murshidi komil Nuriddin Abdurahmon Jomiy va zamon hukmdori Sulton Husayn Boyqarolartashabbuskorboidi. Ulug' shoirning «Xazoyin ul-maoniy» «Debocha»sida bayon etilgan qaydlaridan ayonlashadiki, «Badoyi' ul-bidoya» va «Navodir un-nihoya» devonlari taitib berilgandan so'ng, ijod qilingan sh □ ri a o'planib qoladL Ulkan so'z san\*atkori ularning taqdiri haqida o'ylaydi va yozadi: «Xotiig'a kehir erdikim. agar bu avroqqa rabt-u tartib berilmasa, bir havodis tundbodi eskach, har safhasin bir yon sovurg'ay va agar bu gul barglarini zeb-u oyin bila bir guldasta bog'lamasak, bir navoyib nasimi yetkach, har varaqin bir

yonuchig'ay» (MAT, 3-tom, I2-bet). Biroq bu ishni amalga oshirishda shoir o'zida yetarli quwat topa olmaydi. Ana shunday bir vaqtda Sulton Husayn Boyqaroning Alisher Navoiy nomiga o'z she'rlarini to'plab devon tartib berishi lozimligi haqida ofarmoni vojib ul-iz'oni» («itoat ctishga mjybur farmoni») eion qilinadi. Alisher Navoiy ustoz Abdurahmon Jomiy bilan maslahatlashadi. Ularga Amir Xusrav Dehlaviyning Malikshoh Alp Arislon nomiga bag'ishlab, besh devonlar silsilasini tuzgani, ular o'z zamonasida g'oyat mashhur boisa-da, keyingi davrda faqatgina nomlari saqlangani maium edi. Ayni an'anaga ixlosmand Alisher Navoiy «Xazoyin ul-maoniy»ni to'rt devon shaklida tuzishni ma'qui ko'radi. Shunday qilib, shoir o'zbek tilida yozgan deyarli barcha she'rlarini to'rt devonga ajratadi va ularning har birini inson umrining muayyan fasliga mos keladigan bir nom bilan ataydi.

Ulug' shoir ijodiy hayotining 7-8 yoshidan 20 yoshigacha bo'lgan qismini umrining navbahori-«sig'ar» (yoshlik) fasli sifatida qayd qiladi va shu muddatda yozilgan she'riariga «G'aroyib us-sig'ar» («Yoshlik ajoyibotlari») nomli birinchi devonidan o'rin beradL 20-35 yoshlar oralig'i umming yozi-«shabob» (yigitlik) ayyomi boiib, muallif bu davr devonini «Navodir ush-shabob» («Yigitlik nodirliklari») tarzida nomlaydi. 35-45 yoshni umming kuzi—«vasat» (o'ita yosh) hisoblagan uiug' shoir «Badoyi' ul-vasat» («o'ita yosh go'zalliklari») devoniga ana shu yillarda bitilgan she'riarini kiritadi. Nihoyat 45-60 yosh «kibar» (keksalik) avoni b □ libinson umrining qishiga qiyoslanadi va ayni devon «Favoyid ul-kibar» («Keksalik foydalari») deb ataladi. Bu majmualarning barchasi «Xazoyin ul-maoniy» («Ma'nolar xazinasii») nomi ostida birlashtiriladi va 1492-1498 yillar oralig'ida tartib beriladi. «Debocha»da berilgan maiumotlarga ko'ra, mazkur devonlardan o'rin olgan har bir she'r bevosita Sulton Husayn Boyqaro nazaridan o'tkazilgan. Albatta, hazrat Navoiyning bu ta'kidlarini to'g'ri ma'noda qabul qilishni aqlga sig'dirib boimaydi. Negaki, yig'ma devonlardan uch mingdan ziyodroq she'r o'rin olganligiga e'tibor qilinsa, Sulton Husayn Boyqaroning ularni birma-bir nazardan o'tkazganligini tasawurga sig'dirish qiyin. Fikrimizcha, ulug' shoiming bunday qaydini maktabdosh do'st va zamon podshohiga yuksak hurmati nishonasi sifatida qabul qilish, yanada aniqioq aytadigan bo'isak, davr insho sao'atining uslubiy jilosi ma'nosida tushunish pand bermaydi.

«Xazoyin ul-maoniy» devonlaridan o'rin olgan she'rlarni to'la ma'noda tarixiylik tamoyiliga rioya qilingan bolda joy lashtirilgan dcyish

qiyinroqdir. Chunki ulug' shoir katta miqdorda yig'ilgan sh<sup>o</sup>rlarni devonlarga taqsimlaganda, har bir sh<sup>o</sup> ming<sup>u</sup>hi, uslubini <sup>o</sup>tiborga olishga uringan. Ammo oradan o'tgan vaqt o'z gapini aytgan hamda sh<sup>o</sup>riamixiy va mavsumiy aniqlik bilan joyiashtirishning ijoji bo'lmay qoigan. Bunday fikr taniqli navoiyshunoslar A.Hayitmetov, M.Shayxzoda va H.Sulaymon tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan (Qarang: o'zbek adabiyoti tarixi. 2-tom, Toshkent: «Fan», 1977, 86-bet).

•Xazoyin ul-maoniy» devocha. 2600 g'azal, 133 mboiy, 10 muxammas, 4 mustazod, 5 musaddas, 4 tajje'band, 210 qit'a, 10 lug'z-chiston, 52 muammo, 13 tuyuq, 86 faid, 1 masnaviy, 1 qasida, 1 musamman, 1 tarkibband, 1 soqiyнома jami 16 janrdagi shcrlardan iboratdir. Har bir devonga 650 g'azal kirilgan. Shu kichkina ishoraning

o'zidan ham ulug' shoir «Xazoyin ul-maoniy»ni taitib berishda tarixiy tamoyilidan birmuncha chekinganini sezish mumkin. Bu fikmi «G'vroyib us-sig'ar» va «Navodir ush-shabob» devonlari tarkibida «vasat» hamda «kibar» davriga oid g'azallarning va aksincha, «Badoyi' ul-vasat» hamda «Favoyid ul-kibar»da «sig'ar»-u «shabob»ga daxldor she'rlarning mavjudligi ham quvvatlaydi. Jumladan, «G'aroyib us-sig'ar» devom tarkibidan o'rin olgan g'azallardan birida quyidagi bayt mavjud:

Yoshlmg ellik bo'ldi, yuz qo'yg'il fano tufrog'ig'a,  
Kim, sliabob ayyoml aysh-u beadablig' chog'i bas

(MAT. 3. 201-b.)

Bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Shuningdek, «G'aroyib us-sig'ar» devonidagi bir qator she'riarda Sulton Husayn Boyqaroning podsho sifatida tuga olinishi ham yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Zero, Sulton Husayn Boyqaro Xuroson taxtini egaUaganida, ulug' shoir 28 yoshda edi. Bulardan tashqari, Sayyid Hasan Ardasherining vafoti (1488-1489) munosabati bilan yozilgan masnaviy «Navodir ush-shabob» devonidan o'rin olgan. Holbuki, bu davrda ulug' shoir 47-48 yoshlarda edi. Ko'rinadiki, «Xazoyin ul-maoniy» devonlariga taqsimlangan she'rlar nisbiy mohiyat kasb etadi. Yana shuni unutmaslik lozimki, «Xazoyin ul-maoniy»dan o'rin olgan asarlar 1498-yilga qadar yozilgan she'dardir. TaniqU adabiyotshunos olim Hamid Sulaymon «Xazoyin ul-maoniy» devonining ilmiy-tanqidiy matnini yaratish sohasida juda katta izlanishlar olib bordi. Tadqiqotchi «Xazoyin ul-maoniy»ning Toshkent, Sankt-Peterburg, Dushanbe, Boku, Parij, London va dunyoning boshqa shaharlariragi muzey hamda kutubxonalarida saqlanayotgan ko'p sonli qo'lyozmalari surat nusxalarini yig'ib, ulami qiyosiy o'rganib chiqib, nashr ettirdi (Alisher



Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. I, II, III, IV tomlar. Toshkent: «Fan», 1959-1960.) Alisher Navoiyning 1498-yildan keyin ijod etgan hamda turli sabablaiga ko'ra mazkuriyig'ima davonga kiritilmagan she'rlari ham olimning e'tiboridan chetda qolgan emas. Yig'ima davonlarning Hamid Sulaymon nashri IV tomida bunday she'rlar «Navoiy tomonidan «Xazoyin ul-maoniy»ga kiritilmagan she'rlar» sarlavhasi ostida keltirilgan bo'lib, ular 24 g'azal, 2 ruboiy, 8 qit'a, 4 fariddan iborat (Qarang: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. IV tom, Toshkent: «Fan», 1960, 773-794-betlar). Keyinchalik bu she'rlarning yana yangi topilganlarini qo'shib, filologiya fanlari doktori Fozila Sulaymonova «Ayyomi visol o'kli yana» nomi bilan mo'jaz bir to'plam holida (Toshkent, 1996) ulug' shoir ijodi muhblariga tuhfa qildi. (Bu haqda qarang: Vohidov R. Navoiy shoiri quloqi... «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1997-yil 7-fevral).

Alisher Navoiy she'riy merosi ko'lamining kengligi, ayni choqda rang-barang mavzulami o'zida mujassamlashtirilganligi bilan ahamiyatlidir. She'rda hayotning barcha murakkabliklari haqida nozik ishoralarda badiiy fikr yurirish adabiy ijodga xos yetakchi xususiyat sanaladi. Shu ma'noda ulug' shoir she'riyatini u yashagan davrning baktakror qomusi deyish mumkin. Unda shoir zamondoshlarining shavq-u zavqi, tabassumi-yu qahqahasi, g'azabi-yu nafrati, ingrashi-yu dardli fig'oni, shirin xayolar-yu ezgu niyatlari, baxtU kunlari-yu musibati, to'y-u ta'ziyasi, xullas, murokkab ruhiy-maishiy olami, seitashvish hayoti sahifalari yorqin iz qoldirgan. Buyuk mutafakkir faoUyat ko'rsatgan zamonning ilmiy-badiiy saviyasi, tafakkur kengUklari, falsafasi, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-talimiy, ilohiy-irfoniy mezonlari uning she'riy merosida badiiy tajassumini topgan. Shu bois ulug' shoimning rangin she'riyatini mohiyat-mazmuni bilan, shubhasizki, ma'nolar xazinasidir. Unda Sharq mumtoz adabiyoti a'inalari takomillashtirilgani, hamd, na't, mav'iza yo'nalishidagi she'rlaiga keng o'rin berilganini kuzatish mumkin. Ishq-muhabbat mavzusi esa kichik she'riy asarlarining tayanch yo'nalishini tashkil etadi. Ayni choqda bu ko'hna va doimo yangilanib boruvchi barhayot mavzu ulug' shoir qalamida ayrichajoziba kasb etdi. Natijada uning oshiqona she'rlari bag'rida XV asr ikkinchi yarmi hayotining ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-talimiy, ilohiy-irfoniy qarashlari go'zal badiiy ifodasini topdi va shunday kichik janrdagi asadar mavzular olamining boyitUishiga munosib hissa bo'lib qo'shildi. Ishq-muhabbat inson-ma'naviy kamolotida hal qiluvchi mavqega egadir. Ulug' shoir muhabbat mavzuida qalam tibratar ekan, eng awalo, daid ahli—oshiqlarga muhojrat qiladi:

Ey Navoiy, dardlig' nazmingni dard ahli bilur,  
Dardsiz dog'i boMur oni o'qig'och ahU dard.

(MAT.5. 93-b.)

Alisher Navoiy sh  $\square$  riyati dard va dard bir-biri bilan chambarchas bog'liq, biri ikkinchisini doimo taqozo qilib turuvchi tushunchalardir. Dard aslida inson vujudidagi xastalikni anglatrsa-da, biroq u ijod va ishq olamida ijobiy ma'no kasb etadi. Shoir nazmidagi «ahli dard» esa aqini hayratga solg'uvchi tuyg'ular tug'yonidan qabilarda uyg'ongan jo'shqin muhabbat bois ishq yo'lini ixtiyor etgan oshiqlardir. «Hayrat ul-abror» dostonida bu egizak tushuncha pok niyatii oshiqning ma'naviy kamoiotga, poklik olamiga yctaklovchi vosita sifatida ulug'lanadi:

Oshiq ani bilki, crur dardnok,  
Ham tili, ham ko'zi-yu ham ko'ngli pok.  
o'zlugidin ishq ani pok etib,  
Balki fano o'tig'a xoshok etib.

(Xamsa. 1960,87-b.)

Alisher Navoiy sh  $\square$  riyati aqsevarlik va insonsevarlik taMimoti bo'lgan tasawuf g'oyalariga o'zgacha jilo va sayqal berish bilan ravnaq topadi. Masalaga shu nuqtai nazardan yondashadigan bo'lsak, ulug' shoir baytlaridagi «o'zlugidin ishq ani pok etmoq»-ishq vositasida oshiqning eng katta dushmani-nafsi ustidan g'olib kelishidir. «Fano o'tig'a xoshok bo'lmoq»-oduqning eng ^ g " maqsadining amalga oshishi, uning «Ma'shuqi azal visoliga vosiU bo'lishidir. Buning uchun «dardnok» oshiqning «ham tili, ham ko'zi-yu ko'ngU pok» bo'lmoq' i zaruriy shart hisoblanadi. Foklik-juda katta tushuncha. Tilni pok tutmoq—uni bema'ni gaplar uchun ishlat niaslik, g'iybat-tuhmatga berilmaslikdir. Ko'zni pok tutmoq — shubhali narsalardan saqlanish. ko'rish noravo bo'lgan nomahramlarga boqmaslik hisoblanadi. Ko'ngilni pok tutmoq esa ~ umuman man' qilingan jamiki narsalardan, istaklardan tivilishdir. Ko'rinadiki, poklikni ixtiyor qilgan inson o'z haddi va haqqiga qanoat bilan yashamog'i zarur ekan.

Ishq-muhabbat talqini uhig' shoir she'riyatidagi eng serqina ma'no-mohiyat kasb etuvchi mavzu sanaladi. Jumladan, insonni insonga, hayotga, tabiatga va Yaratuvchiga bo'lgan samimiy scvgisini ifodalagan she'riar bu keng qamrovli mavzuning tayanch ustumidir. Alisher Navoiy qit'alarida bu tushuncha haqiqiy va majoziy ishq taizida talqin qilish mumkin bo'lgan yo'nalishda badiiy ifodasini topadi. Haqiqiy ishq insonning Allohga, majoziy ishq esa insonning insonga, hayotga, tabiatga

va butun muUci borliqqa boMgan muhabbatidir. Ulug' shoir mavjudot olami ajoyibotlari orasida ziddiyat emas, balki bog'liqlik, aloqadoriikni ko'radi. Ular bir-birini taqozo qiladi. Alisher Navoiyga xos bunday dunyoqarash uning qifalaridan birida sarlavha vazifasini bajargan: «Majozdin maqsudi haqiqat ckani izhor qilmoq va suratdin g'araz ma'ni kkanin padidor qilmoq»

Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,

Nedinki, ahli haqiqatqa bu tariqat erur.

Majozdin chu haqiqatqa yo'l topar oshiq,

Qilur majozni nafyi ulki, behaqiqat erur. ( 6. 512)

Ulug' shoir mazkur qit'ada majoziy muhabbatni e'tirof etgani holda, o'sha ishq poklik va haloilik bilan nurlidir hamda u poklanish tufayli ilohiy ishq maqomiga ko'tariladi, degan g'oyaga sodiq qoladi. Shuningdek, ulug' shoir majoziy ishqdan murod ilohiy ishq haqida o'ylash, fikr yuritish, uning liijron-u iztiroblaridan lazzatlanish ahli haqiqatning tanlagan yo'lidir, deydi. Bu yo'ida tariqat va uning hayotbaxsh ta'limoti madadkoridir. Alisher Navoiy she'riyatida, jumladan, tahlil qilinayotgan qit'ada majoz va nazmiy sao'atlar vositasida badiiy mushohada yuritish mayli baland. Aksariyat hollarda so'zlar zulma'naynlik (ko'p ma'nolilik) fazilatiga ega. Shuning uchun ular mohiyatini darrov payqash dushvor. Navoiyona misralar mag'ziga chuqur mulohazasiz yetish imkondan tashqaridir. Shunday fazilat yuqoridagi va quyida ko'chiradiganimiz qit'ada ham yorqin ko'zga tashlanadi:

Ko'rmasa husni niajozi ichra juz haq sun'ini,

Oshiqekim, bo'lsa ishq atvori ichra pokboz.

Zohido, bu ishqdin man' aylamas oshiqnikim,

Gar sen idrok aylasang, ayni haqiqatdur majoz. (6.512-513)

Ushbu qit'ada ulug' shoiming falsafiy mushohadasida tcranlik bilan yonma-yon dadillik va anqlik turganligini his qilish qiyin emas. Chinakam oshiq yor — mahbusasi jamolida Yaratganning nuri tajalliyisini his eta olsa va uning sa'y-harakatlarida poklik ustuvor bo'Isagina. majoz haqiqat pillapoyalariga ko'tarilishi mumkin. Qit'ada zohidga murojaat ham bejiz emas. Umuman, zuhd-u zohidlik masalasidagi qarash ehtiyotkoriikni taqozo etadi. Chunkibu toifa ahlining xatti-liarakatida namuna olsa arzigulik jihatlarbor. Ulartoat-u ibodat, namoz-u ro'zani kanda qilmaydi. Doimo tavbaqilib, tahoratliyurishadi. Biroq ularning riyokorligi toat-u ibodatini ko'z-ko'z etishi vajannat tama'ida bo'lishlarida yoiqin ko'rinadl Oshiq va

zoliid dunyoqarashlari o'rtasidagi keskin tafovutga adabiyotshunos N.KomiIovning «Tasawuf» kitobida nozik ishoralarbor. U o'z fikriariga mashhur so'fiy ayol Robia Adviyaning (714-801) Allobga munojotlarida quyidagicha noia qilib aytgan so'zlarini keltirish bilan oydinlik kiritadi: «Ey Parvardigorim, Ey yori aziz. agar jannating tamaMda toat qiladigan bo'lsam, jannatingdan benasib et, agar do'zaxingdan qo'rqib ibodat qiladigan bo'lsam, meni do'zax o'tida kuydir, ming-ming roziman! Ammo agar Sening jamolingni deb tunlarni bedor o'tkazar ekanman, yolvoraman, meni jamolingdan mahrum etma!» (Komilov N. Tasawuf. Birincli kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 19%, 6-bet). Ko'rinadiki, tasawuf ahlida hayotga tavakkul bilan qarash kayfiyati baland. Ularning qafiy ishonchiga ko'ra, solik ishq va tariqat maqomlari sari intilishini davom ctishi, bu haqda baland ovoz bilan gapirmasligi, tama'dan yiroq turishi lozim. Ulug\* shoir g'azallarida ushbu fikrlarni quwatlovchi ko'plab baytlami uchratish mumkin:

Navoiy, ishqdin ne kelsa, dam urmaki oshiqqa,

Keraktur ishq pinhoni-yu dog'i ishq pinhoni. (6. 426.)

Alisher Navoiy ushbu bayt bag'riga o'zi muridi komili boigan naqshbandiya tariqatining «Dil ba yor-u dast ba kor» tayanch g'oyasi mohiyatini singdiigan. Aslida ulug' shoir she'riyati qahramonlari ishqdan yetgan barcha ozor-u mashaqqatlaiga sabot va matonat bilan bardosh berishga tayyordirlar. «□ a r o y i b s - s i g ' a r » devoni g'azallarining biriga mansub bo'lgan quyidagi bayt she'rda harakat qiluvchi qahramoni haqida ham shunday xulosaga kelishga asos bo'ladi:

Ey Navoiy, ishq mushkil deb nechuk tarkin tutay,

Elga gar bu ish hunar bo'Isa, bo'luptur fan manga. (3. 35.)

Ulug' shoir ishq bobida tenglik falsafasini ilgari surib, g'azallarining birida: «Ishq aro shoh-u gado tengdir, balki gado fuzun», - deya e'tirof etadi. Biroq bu muqaddas tuyg'uni e'tiqodida sobit bo'lmagan, munofiq kishilar tomonidan toptalishini keskin tanqid qiladi:

Ulki ermas ishq pok-n sajda aylar ko'rsa husn,

o'yladurkim, aylagay fosih tahoratsiz namoz. (3. 182.)

Husn — go'zallikni ko'rib, unga mahliyo bo'lgan kishining sajda qilishi pok ishqning nishonasi emas. Undagi «sadoqat» va «e'tiqod» nobakor kimsaning yuviqsiz — tahorat olmay namoz o'qishi bilan barobardir. Ishq, awalo, poklik, qolaversa, sadoqat-u chinakam e'tiqod bilan muqaddasdir. Mana shu talab-tamoyillar buzilgan joyda xoh majoziy, xoh ilohiy ishq bo'Isin, bular haqida gap-so'z bo'lishi mumkin

emas. Ishqda vafo, sadoqat g'oyasi shoirming quyidagi g'azalida oshiqning o'ziga xos qasamyodi sifatida ifoda ctilgan:

Ko'nglum o'rtansun agar g'ayringg'a parvo aylasa,  
Har ko'ngul hamkim sening shavqungni paydo aylasa.

Har kishi vaslin tamanno aylasam navmid o'lay,  
Har kishi hamkim sening vasling tamanno aylasa.

O'zgalar bsnin tamosho aylasam, chiqsnn ko'zum,  
o'zga bir ko'z hamki husnungni tamosho aylasa.

□ a y z i k r i n oshkora qilsa lol o\*lsun tilim,

Qaysi bir tO hamki zikring oshkoro aylasa.

Rashkdin jonimg'a har nargis ko'zi bir shu'latur.

Bog' aro nogoh xirom ul sarvi ra'no aylasa.

Yo'q og'izdin nnkta aytur mahvashimdek bo'Imag'ay,

Gar qnyosh har zarrasidin bir Masiho aylasa.

Oqibat jonimg'a yetti, ey xnsh ul mug'kim, meni

Bir qadah birta xarobot ichra rasvo ayiasa.

Keltnrung daFi jununung'a parixon, yo'q tabib

Kim nl ansabdur pari har khnni shaydo aylasa.

Subhdek bir damda gardun qo'ymag'ay osorini,

Nogah ahli sidq ko'ngli mehrin ifsho aylasa.

Dahr sho'xig'a, Navoiy, sayd bo'Ima nechakim,

Kun uzori uzra tun zulfin mutarro aylasa. (I, 66-67).

Ko'chirilgan g'azal o'n baytli, tuzilishiga ko'ra yakpora-musalsaldir. Mavzu va g'oyaviy yo'nalishi nuqtai nazaridan oshiqona-orifona g'azallar sirasiga kiritish mumkin. Radifli («aylasa» o'zgarishsiz takrorianib, shunday vazifani ado etadi), taxallusli. Matla' o'zaro qofiyalangan, birinchi bayt (band) va maqtaiga (xulosa, xotimaga) ega. Matndagi «parvo», «paydo», «tamanno», «tamosho», «oshkoro», «ra'no», «Masiho», «rasvo», «shaydo», «ifsho», «mutarro» so'zlari qofiya vazifasida kelgan. Qofiya uchun mazmun ozor chekkan misralar ko'zga tashlanmaydi. □ a z a l d m a ' s h u q a bevosita ishtirok qilmaydi. Uning haqidagi barcha ma'himot-u xabariar oshiq tilidan beriladi. g'azalda matladan boshlangan mazmun (oshiqning ma'shuqa nazdidagi qasamyodi) maqtaga qadar izchil davom etadi. Ayni uslubiy-g'oyaviy jilo g'azal yakporaligini ta'min etgan. □ a z a l d m a j o z i y va ilohiy-irfoniy ishq qorishiq keladi. Bunday mayl, ayniqsa, g'azalning yetti va sakkizinchi baytlarida ravshan ko'rinib qoladi. Undagi «quyosh», «zarra», «Masiho», «mug'»,

•qadah», «xarobot» singari qator ishoralar shunday xulosaga kelish uchun asos beradi. Ishqda poklikni tayanch shart sifatida biluvchi oshiq unga rioya etishni vujud-vujudi bilan istaydi va ayni talabni ma'shuqadan ham so'raydi. Shunday bayt misralarida qasamyodlar yonma-yon tutilib, badiiy talqin beriladi: Oshiq o'z qat'iy so'zi ustidan chiqish uchun yuragini tilka-pora qilishga, juvonmarg bo'llshga, ko'zlarining ko'r. tilining lol (soqov)ga aylanishiga rozi. Shunday qarg'ishlar shartini buzgan ma'shuqaga yoxud uni poklik yo'lidan chalg'itishga urinuvchi - ag'yorga ham ravo ko'riladi. □ azald a shoh baytlar uchraydi. Fikrimizcha, beshinchi va oltinchi baytlar shunday xususiyatga ega. Unda bir necha badiiy sao'atlar (tashbeh, yashirin talmeh, mubolag'a, tanosub va hokazo) qorishiq kelib misralar nazokatini ko'tarishga xizmat qilgan. Oshiq gulzor ichra xirom qilib yurgan sarvi ra'no ma'shuqasini nargisdan ham rashk qiladi. Ma'shuqa nuqta misol (yo\*q hisobi) og'izchasi bilan so'z aytisa, uning oydek gulgun chiroyi yana ochiadi va hokazo.

Alisher Navoiy sh □ riyatidamd, na't yo'nalishidagi asarlar, ijtimoiy hayotning turli muammolari, odob-axloq me'vorlariga bag'ishlangan badiiyat namunalarini juda ko'plab uchratish mumkin.

## 8.2. Alisher Navoiy g'azaliyotning shaldiy, g'oyaviy xususiyatlari, yetakchi qahramonlari va badiiyati

Alisher Navoiyning o'zbek tilidagi qomusiy devoni «Xazoyin ul-maoniyy» mumtoz adabiyotimiz xazinasidagi jozibali she'riyatning eng yuksak cho'qqisi sanaladi. Ulug' sho'iming kichik sh □ r jomrlar taraqqiyoti tarixidagi muhim xizmatlaridan biri shuki, u o'zi yashagan davrga qadar turkiy badiiy so'z saivatida mavjud bo'lgan g'azal, masnaviy, qasida, tuyuq, qit'a, mboiy, fard, soqiynomani yuksak ravnaq pog'onasiga ko'tardi. Shuningdek, yig'ma devonlarini rang-baiang mavzularda bitilgan. turkiy she'riyal uchun nisbatan taqchil bo'lgan muxammas va musaddas, musamman va mustazod, taije'band va tariobband, muammo va lug'z-chiston singari adabiy shakllar bilan bezadi.

Alisher Navoiy ma'naviy merosi tarkibidagi 16 janr orasida g'azaliy alohida mavqega ega. Ulug' shoir o'ziga xos uslubda ijod etgan bunday badiiy yaratmalarida, awalo, mavzuni batafsil yoritish uchun matlada aytilgan fikmi mantiqiy rivojlantirib borish, she'r qahramoni hissiy-

mhiy kechinmalarini badiiy san'atlar yordamida haqqoniy va samimiy tasvirlashga erishdi. Oshiqona g'azallari tarkibida mav'iza-pand-nasihati mazmunidagi baytlarga keng o'rin berdi. Ayni mayli g'azal janrini tor oshiqona qoliplardan ma'no-mavzu ko'lamdorligiga olib chiqish uchun qulay imkoniyat yaratdi. Badiiy tasvir vositalaridan foydalanishda ulug' shoir yuksak saodatkorlik namunalarini namoyish qildi. o'zidan keyingi ijodkorlar uchun ilhom manbai, adabiy maktab vazifasini o'tagan navoiyona bunday uslubning shakllanishida, shubhasiz, XV asrga qadar musulmon mintaqada adabiyotida vujudga kelgan adabiy airanaiami teian o'rganish muhim ahamiyat kasb etgan. □ iyosuddin Xondamirning ma'lumotiga ko'ra, Alisher Navoiyning bolalik chog'laridanoq ulug' turkigo'y shoir malik ul-kalom Mavlono Lutliyning nazariga tushib, uning yuksak bahosiga loyiq ko'rilishi yosh shoirning ijod maydonida zavq bilan javlon urishi uchun o'ziga xos adabiy maktab vazifasini □ tagan«Xazoyin ul-maoniy» tarkibidan □ riolgan besh musammat (3 muxammas, 2 musaddas) barchasining faqatgina Mavlono Lutfiy g'azalriga bog'langan taxmislari ekanligi fikrimizni to'la quwatlaydi. Ulardan birining maqtada quyidagi satrlar mavjud:

Har gado egnida bo'lsa eski to'n yo choki jayb,  
 BUmay asli niyatin qilmoq g'alatdur shakku rayb,  
 Ey Navoiy, chun sanga ma'lum emastur sirri g'ayb,  
 Lutfini mayxonada oshufta ko'rsang, qllma ayb,  
 Kim, bu majnun ixtiyori zulfi quUobindadur. (S. 457.)

Mavlono Lutfiy g'azaUyoti ravon, o'ynoqi ohangda bitilganligi, baytlarda xalq maqollari va iboralaridan foydalanib yetakchi g'oyani o'quvchiga teran yetkazish liamda insonning murakkab ruhiy holatlari tasvirini she'rxon ko'z o'ngida o'sha vositalar yordamida ta'sirchan bo'yoqdor gavdalantirish fazilatiga egaUgi bilan ahamiyatlidir. Alisher Navoiy g'azaliyotida ham lutfiyona bunday uslubning ijodiy rivojlantirilganhg'ini kuzatish mumkin. Ufug' shoir shundan bo'lsa kerak, «Badoyi' ul-bidoya» devoni "Debochasi"da turkigo'y ijodkorlardan Mavlono Lutfiy va Mavlono Sakkokiyga juda yuksak baho berib, yozadi: «...Va uyg'ur iboratining fusahosidin va turk alfozining bulag'osidin Mavlono Sakkokiy va Mavlono Lutfiy rahimahum oUohkim (Alloh ularga marhamatU bo'lsin) birining shirin ab'yoti ishtihori Turkistonda bag'oyat va birining latif g'azaliyoti intishori Iroq-u Xurosonda benihoyatdurur va devonlari mavjud bo'lg'ay.» (MAT. 1-tom, 14-bet). Alisher Navoiyning Mavlono Sakkokiy ijodi bUan yaqindan tanishligi

Navov a va »n) ^ ^ . . . . .

aJSSSSSS^ " • J ^ H B f t J . (4 423.)

orq,li picl«fnazarda  
" " f r ? . . . . . hosil qiliudi), ularni o'qigan  
•Piclioqclu\* (S^okijO uyallb, o',ini so'yish uchun pichoq topofoy

bobidabundan-dayifcakraobtbol'n«s\_.  
Jl^r TM o'Kkonlarini darig' tutmaan. Jumhdan,  
kuchl. h o f i ^ u m n ^ b ^ n ^ i w . . . . . r v o

^J x S L T j P"\* is bifean shoiisa o'ziga qadar bolgan  
(ois-lojik « arab adabiyotlanni o'ta sinchkovlik bihn o'iganish imkonijatini

Sa^ly, Kamol Xojandiy, Salnion Sovajiy, Mavloni Lutfiy.  
Abdurnlimon Jomjy, smgan ustoz ijodkorlar mrosini o'ta zavq bilan

T ^ M ! ' ^ c w n f ma'naviy mrosilari uning ijodkor  
a t o l a shakllanishjda m a lun, ( f a ^ b ^ x ^ mas.

Uhig\* shoir zikn o (gan adabiy guLsliandan ilk bor tuygan va dtqqauni  
loilgan. dinwgjnq qilJqlaga. . . . . bir umrga  
unufmaydi. Shundaii Do>bakcnik, g'azalchiiikbobidao'zshc^riyatidaAmir  
Xusrav, Xoja Hohz,Alxftirnhinon Jomiy o'mini alohida ta'kidlaydi va  
ularni usloz deysinndan faxrianadi. «Xazoyin ul -maoniy\* va «Devoni

Foniydigi o'nlab ishomlar shundan daiotac beradi. Favovid ul-kibar»  
devonidag. 2 \* \* \* iihatdan, lymqsa, ahamiyatlidir

Kfm. andin yaxshi yo'q na/m chUmoll.

S. JJ! i f ? J \* . . . . « hinq  
Ki. Lshiq ahilai o'rtar so'z-u koli.

BM Iso wfaMik rindi Shcroz,

Fano dayrida mast-u louboli.  
Biri qudsi asarlik orifi Jom  
Ki, jomi Jamdurur sing'an safoli.  
Navoiy nazmig'a boqsang, emastur,  
Bu uchning holidin har bayti xoli.  
Hamono ko-zgudurkim, aks solmish,  
Angga uch sho'x mahvashnng jamoli. (6, 516).

Alisher Navoiyning mazkur qit'asida Sharq adabiyotining uch buyuk allomasi ulug'lanadi. Qizig'i shundaki, ko'chiiganimiz she'riy misralarda nom-u taxallusdan nishona yo'q. Alisher Navoiy ijodiyotidan yaxshi xabardor bo'lmagan kitobxon uchun ushbu misralardagi ishoralar jumboqligicha qolaveradL Qifaning boshida Amir Xusrav Dehlaviy tilga olinadi. Shoir uni «sohiri hind» tarzida tanishtiradi. Alisher Navoiyning boshqa asarlarida ham bu ishora tez-tez uchraydi. «Sohir—sehigar, jodugar, ajoyib sao'atkor, qiziq hunarlar ko'isatuvchi» kabi talqiniarga ega. Hind—Hindiston. Shajara ildizi Shahrisabzdan boshlanadigan Amir Xusravning Hindistonda istiqomat qilganligiga ishora. Yakunga keladigan bo'Isak, Amir Xusrav Alisher Navoiy nazdida oddiy shoir emas. U so'z ma'no qirralarini teran kashf etgan va uni sehr-yuksak san'at maqomiga ko'targan ilohiy iste'dod egasidir.

Ikkinchi ustoz—«Iso nafaslik», «rindi sheroz», «mast-u louboli», «fano dayrida» (sohillarida) sayr qilish maqomidagi shaxs. Ayrimlari qayd tilgan fazilat-belgilar rindga daxldor. U—Sherozdan. Alisher Navoiy ma'naviy mcrosidan voqif kitobxonga manzara ancha oydinlashadi. Ma'no rishtalari Xoja Shamsuddin Hofiz Sheroziyga ulanadi. Majoziy va haqiqiy ishqni bir sho'x jilg'aga mastona oqizish uning qo'lidangina kelgan, xolos. Shuning uchun u mast va sho'xliklar qilishga haqli. U—rindona raftor qilish huquqiga ega. Rind—musulmon mintaqa adabiyotining faol timsolaridan biri. Sho'ro zamonida rind dahriylik ramzi bo'lib keldi. Aslida unday emas. «Ziyrak», «hushyor», «erkin fikrli», «sho'x», «beparvo», «ishratga bcrilgan». «mayxo'r» kabi ma'nolaiga ega rind tasavuf olamiga daxldordir. Maslak, oyin (tariqat) maqomida esa Xoja Hofiz she'riyatida ustuvor o'mashgan. Shundan bo'lsa kerak, Rind Hofiz taxallusining sinonimi ma'nosida ham tushuniladi. Rind so'zi talqinidagi «may», «ishrat», «mayxo'riik», «bepavolik» va hokozolar majoziy ma'nodadir. Aksarit belgilariga ko'ra, rind-u rindlik malomatiya tariqatiga tortib qoladi.

Yana biri—Orifi jom. Undan poklik nuri yog'iladi. Uning qo'lidagi



singan safol—afsonaviy Jamshid jomidan ham afzaldir. Jom-u may— oriflar nasibasi - ma'rifat nuridir. Bunday dovuqli orif naqshbandiya suukining Xurosondagi peshvosi Nuriddin Abdurahmon Jomiyning sifatovchisi. Har uchala ustoz qalbi va asarlarini birlashtiradigan yagona g'oya va fazilat—ishqdir. Uning oxirgi bekati pokianish, oriflik rutbasi. Alisher Navoiy uchun ham bu bekat — orzu, intilish ma'vosi nuqtasidir...

Ulug' shoir Sharq mumtoz adabiyotining asrlar davomida vujudga kelgan boy an'analarini mufassal o'iganib, Amir Xusrav Dehlaviyga xos so'zning ma'no qirralarini teran kashf etgan holda uni yuksak san'at maqomiga ko'tarish, Hofiz Sheroziyga xos majoziy va ilohiy ishqni bir o'zanga birlashtirib tarannum etish, Abdurahmon Jomiyga xos poklik va ma'naviy yuqulikli ulug'lash singari fazilatlarini o'z ijodida birlashtirdi. Shuningdek, Mavlono Lutfiy va Mavlono Sakkokiy singari qalamkashlarning tajribasidan, dahosidan, ijodidan adabiy ta'sirlandi. Ayni choqda, Alisher Navoiy shakl va raa'noning o'zaro uyg'uniigini asjirning badiiy salohiyatini oshiradigan hamda uning umrboqiyigini ta'miniyadigan muhim jihat deb biladi. «Hayrat ul-abror» dostonining muqaddimaviy boblaridan birida adibning bu haqdagi adabiy-tanqidiy qarashlari quyidagicha tasvirlanadi:

Boimasa e'joz maqomida nazm,  
Bo'hnas edi tengri kalomlda nazm.  
Nazmda ham asl anga ma'ni durur,  
Boisun aning surati har ne durur.  
Nazmki, ma'ni anga marg'ub emas,  
Ahli maoniv qoshida xo'b emas.  
Nazmki ham surat erur xush anga,  
Zimnida ma'ni dog'i dilkash anga.

(Xamsa. 1960,34).

Shoir nazdida, nazm e'joz—mo'jiza ko'rsatish maqomidadir. Unda shu fazilat boimagan edi. Tangri kalomida (Qur'oni karimdagi «she'rdi sehr boi» iborasi yashirin talmeh vositasida misraga singdirilgan) nazm bo'lmas edi. Badiiy ijod o'ziga xos yuksak chitros bilan ulug'langan mazkur parchada muallif nazmdagi eng muhim jihat shakl-u mazmun mavzuidagi mulohazalarini bayon etadi. Awalo, shuni ta'kidlash o'rinliki, shoir tafakkuridagi shakl g'oyatda katta tushuncha. Uni shoir asarlarining faqatgina jinsi (janri) doirasida chegaralab qo'yish to'g'ri bo'lmaydi. Badiiy yaratmalarda qo'lanadigan tasvirvositalari—adabiy sao'atlar liam maium

ma'noda unga taalluqlil Ikkinchidan, shakl va mazmun o'itasida Iskandar devorini qo'yish ham adolatdan emas. Chunki istiqbol san'atkor qalami tuhfa qilgan badiiy yaratmada (xoh u nasr va xoh nazmda bo'lsin) muallaq turuvchi unsur bo'lmaydi. Anosirning katta-kichikligidan qat'iy nazar, ularning har biri o'z vazifasiga ega bo'ladi. Biri ikkinchisini toidiradi, taqozo etadi. Ularning hammasi yagona maqsadni ro'yobga chiqarish, muallif g'oyaviy niyati tantanasi yo'ida xizmat qiladi. Maromiga yetgan badiiy asami yaxlit tanaga qiyoslash joiz bo'lsa, murakkab jarayonda ishtirok etgan barcha bo'iaklar o'sha jismni shakllantiigan teng huquqli a'zoldir. Ulardan birida nuqson sezilsa, dunyoga keladigan asarning toiaqonligiga putur etishi tayin.

Taniqli adib va navoiyshunos olim M. Shayxzoda «Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida» (Asarlar. 6 tomlik. 4-tom, Toshkent: G'ulistan, 1972, 195-216-betlar.) nomli maqolasida shoir g'azaliyotiga xos yetakchi to'rt uslubiy jilo liaqida fikr yuritadi. Ularning ikkitasi bevosita tadrij badiiy san'atiga murojaat etish bilan (yakpora yoki voqeband, musalsal) vujudga keladi. Alisher Navoiy she'riy ijodiga xos boigan g'azallarda baytlarni ma'nan, fikran va shaklan bog'lash orqali maium voqea yaratish yoki mantiqiy izchillikka asoslangan fikrlarni vujudga keltirish bilan maium xulosani bayon etish, shuningdek, baytlar silsilasida obrazning tadrijiy etiluvu, takomilini ta'minlash shular jumlasidandir. Tadrij sao'atiga murojaat etish vositasida g'azal tuzilishi jihatidan musalsallik yoki maium voqea asosida vujudga kelishiga ko'ra voqebandlik kasb etadi. Maiumki, Shaiq g'azalchiligi tarixida bunday g'azallar uchrab tursa-da, baytlararo mantiqiy bog'liqlik g'azalga xos yctakchi xususiyat maqomini olgan emas edi. Mumtoz adabiyotda davom etib kelayotgan an'anaga ko'ra, g'azallar mohiyatan ko'p mavzuli (parokanda) edi. Mustaqil baytlardan tuzilgan bunday g'azallarda mavzular mantiqan bir-biri bilan izchil bog'lanmagan (ayni ta'kid nisbiy mohiyat kasb etadi) baytlarda yoritilardi. Ularda yagona mantiqiy butunlikni vazn, qofiya, radif singari badiiy unsurlar va she'r qahramonining ichki dunyosi tasviri, shuningdek, muallifning hayotga, ishqqa, zamon va ahli zamonga munosabatini ta'minlab turadi. Alisher Navoiy ijodida tuzilishiga (g'azal misralarining joylashtirilishi) ko'ra har ikkala yo'nalishga oid g'azallar uchrasa-da, ularning aksariyati mohiyatan musalsallik kasb etadi. Fikrimizni quyidagi g'azal bilan asoslashga harakat qilamiz:

Yordin ayru ko\*ngul mulkedurur sultoni yo\*q,  
 Mulkkim sultonl yo'q, jismedururkim, joni yo'q.  
 Jismtlin jonsiz ne hosil, ey musulmonlarkim, ul  
 Blr qora tufrog'dekdurkim, gul-u rayhoni yo'q.  
 Blr qora tufrog'kim, yo\*qtur gul-u rayhon anga,  
 Ul qorong-u kechadekdurkim, maiii toboni yo'q.  
 Ul qorongu kechakim yo'qtur mahi tobon anga,  
 Zulmatcdurkim, anhig sarchashmai hayvoni yo'q.  
 Zulmatckim, chashmayi hayvoni oning bo'lmag'ay  
 Do'axedurkim, yonlda ravzai rizvoni yo'q.  
 Do'zaxekim ravzayi rizvondin o'lg'ay noumid,  
 Bir xumoredurki, anda mastlig' imkoni yo'q.  
 Ey Navoiy, bor anga mundoq uqubatlarki, bor  
 Iiajrdin dardi-yu lckin vasdin darmonl yo'q. (3, 2S2-2S3).

Awalo, ta'kidlash joizki, mazkur g'azalda ko'zga «yarq» etib tashlanadigan san'at bargardonishdir. Ya'ni mazmuni kuchaytirish, ta'kidlab ko'rsatishga xizmat qiluvchi «takrir», takror, qaytarishdir. Ayni g'azalda baytning birinchi misrasi oxirida kelgan so'z yoxud kalimalar guruhi ikkinchi satr boshida kelib, aytilmoqchi bo'lgan g'oyaviy niyatni ta'kidlab ko'rsatishga xizmat qiladi. Masalan: «Mulkkim sultoni yo'q, jismedururkim joni yo'q, Bir qaro tufrog'dekdurkim...» va hokazo. Ikkinchidan, g'azal matlaida ifodalangan bo'liq ma'no-mazmun uning maqtaiga qadar tashbch, talmeh, tazod, iyhom, tanosub kabi sao'atlar vositasida tadrijiy rivojlantirish usulida vozilgan. Unda yor-ko'ngil, mulk—sulton, jism—jon, tufrog' — gul-u rayhon, qorong'u kecha—oy, zulmat—obi hayot (tiriklik suvi), do'zax—ravzai rizvon, xumor (ichkilik, majozan ishq)—mastlig' (ilohiy fayzdan sarxushlik) kabi juftliklar o'zaro ziddiyatni hosil qilgan. Awalo, shuni ta'kidlash lozimki, matlada shoirning oshiqona, orifona, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ma'rifiy qarashlari o'z in'ikosini topgan. □ azalning keyingi baytlarida ishora ketgan barcha mavzularga oid mulohazalar silsilaviy takomillashtirilgan. Asardagi baytlararo fikmi mantiqiy bog'lash quyidagi tartibda ekanligi ko'zga tashlanadi: Yoisiz ko'ngil-sultonsiz mulk, sultonsiz mulk-jonsiz jism, jonsiz jism—gul-u rayhonsiz qora tupioq, gul-u rayhonsiz qora tuproq-oysiz tun, oysiz tun—obi hayoti bo'lmagan zulmat, obi hayoti bo'lmagan zulmat—jannat bog'idan yiroq bo'lgan do'zax, jannat bog'idan yiroq bo'lgan do'zax-ishqsizlik, ishqsizlik—ilohiy fayzdan bebahralik. Xotima: hajming dardi bo'la turib, vasl

darmoni (umidi) bo'lmasa-da, ishqdan voz kechma!

Matnga asoslanib, «Yordin ayru ko'ngil»ni — sultonsiz mulk, jimsiz jon, gul-u rayhonsiz qora tuproq kabilarga tashbeh qilingani singari matladagi «sultonsiz mulk» ham teng bog'liqlik asosida aytilganlarga qiyoslangan, deyish mumkin. Anglashiladiki, shoir g'azalda ma'naviy va ijtimoiy-siyosiy hodisalarni yondosh rivojlantirib boradi va ko'ngil uchun mahbuba, ishq va undan bahramandlik qanchalik zarur bo'lsa, mamlakat uchun ham podsho shunchalik muhim, degan umumlashma-xulosani ilgari suradi. Faqat matla' va undan oldingi baytda shoirning ishqiy mavzuga oid qarashlarini badiiylashtirishga maylikuchayganligini unutmaslik lozim. Bu, albatta, shoir g'azaliyotidagi yetakchi mavzu ishq-muhabbat ckanligini yana bir karra tasdiqlaydi. Shuningdek, unda qo'llangan badiiy timsollar vositasida ilgari surilgan yetakchi g'oya ishq majoziy-insoniy muhabbat va haqqa yetgan oriflar ishq — ilohiy ishqqa ham birdek daxl qila oladi. Alisher Navoiyning uqtirishicha, ulkan bir shartning o'sha ikki ishq o'rtasida ko'ndalang turishi muhabbat talqinidagi tasniflarga sababdir. Inson taqdirining hamma jabhalarida ko'zga tashlanadigan ishq jazvasida pok niyat, pok qalb, pok so'z, pok ko'z, pok e'tiqod amal qilsagina ishq majoziy haqiqiy ishq maqomiga ko'tarila oladi. o'shandagina tasniflarga chtiyoj sezilmaydi. Mumtoz adabiyot namoyandalari, jumladan, Alisher Navoiy g'azaliyotiga doir ajratishlar (oshiqona, orifona, rindona, qalandarona...) esa o'ta nisbiy tushunchalardir. o'tmish shc'riyati bo'stoniga qadam bosgan muxlis o'z mayli va zavqi nuqtai nazaridan o'sha g'azallarga yondashadi, qalbiga moyil tuyg'ulami ilg'ab oladi. Xuddi shunday xususiyatni quyidagi g'azal tahlili jarayonida ham kuzatish mumkin:

Yoriardin qilibon ram go'yo,  
Boidung ag'yorga hamdam go'yo.  
Xayli ushsboqki mardud yetting,  
Bormen ul xavlda men ham go'yo.  
Dudi oh ichra qora kiy mishlar,  
Boidi ishq ahlig'a motam go'yo.  
Buki, devona ko'ngul sevdi pari,  
Bevafodur bani odam go'yo.  
Girdi bolish anga xurshid oidi,  
UI erur Isoi Maryam go\*yo.  
Olam asbobi uchun g'am cmagil,  
Arzimas bungacha obun go'yo.

Ey Navoiy, buki, ayladi babib,

Y □ q t u d zahmga malham go'yo. (6, 25).

□ a z a y y e t t i bayt. o'n to'rt misradan iborat. Taxallusli, mazmuniga ko'ra oshiqona-orifona. Chunki unda har ikkala ishqa ham moyillik seziladi. Butun she'r davomida «go'yo» radif bo'lib kelgan. Radifni she'riyatning shunchaki zohiriy unsuri sifatida qabul qilish yaramaydi. Salohiyati bor ijodkor qo'ida she'rga olib kirilgan har bir belgi yoxud so'z o'z muayyan vazifasini bajaradi. Bunday g'azallarda muallaq yoxud bctaraf turuvchi ishorani topish noimkon bo'lib qoladi. Ko'chirganimiz g'azalda radif zimmasiga katta mas'uliyat yuklatilgan. U g'azal ohangini belgilashi sharL - G □ y o z a m i r i d a gumon maylidan tashqari, muayyan bir holatni ko'ia turib, ko'rmaslikka olish va uni tasmollab so'lash tuyg'usi ham yashiringan. Mumtoz she'riyaida shoir tomonidan tutilgan bunday yo'l tajohuli-orif sao'ati deyiladi. Ko'rinadiki, ulug' shoiming sohir qalami g'azal matlaidayoq mazmuni bo'liq yuzaga chiqamvchi she'riy sao'atlar lashkarini safga tizib qo'yadi:

Voriardin qilibon ram go'yo,

BoMdung ag'yorga hamdam go\*yo.

Matladagi «ram» va «ag'yoi» izoh talabdir. Birinchisining «hurkish», «cho-chish», «qo'rqish» singari ma'nolari bor. Ag'yor esa (g'ayri, o'zga, raqib) mumtoz sh □ r i y a t d a g i u i k c h i obrazlar - oshiq-u ma'shuqalar borjoyda hozir-u nozir, ularsuvini loyqalatuvcchi, rashk qo'zg'atuvchi, oshiq qalbida shubha tug'diruvchi timsoldir. Ijod ahli esa ayni urinishlar bilan muhabbat otashini shu lalantirishga harakat qilishgan. Ishq yonida jindak rashkning bo'lishi oshiqlik darajasini belgilashda mahaki imtihon (tamal toshi) vazifasini o'taydi. Oshiq iltijolariga parvo qilmagan ma'shuqa go'yo ag'yorga «qiy boqadi». Bunday urinish ravshanki, oshiqqa ham yoqmaydi va u yor payidagi sergak harakatini davoni ctitiradi. Ba'zan ginaxonlik ham qilib qo'yadi. Shunday manzara tahiil qilayotganiniiz g'azal matlaida ko'zga tashlanadi. Oshiqning kclayotganini ko'rgan ma'shuqa o'zini atayin uni ko'rmaslikka oladi va qustdan ag'yorlar tomon yura boshlaydi. Mahlubaning bunday raflori osliq nigohida qo'rzoqlik, aniqiog'i, va'daxiloflik bahosini oladi. Ulug' shoir shu o'rinda tazod (qarshilantirish) sao'atiga tayanadi. Ma'shuqaning oshiqdan «yuz o'girishi» va ag'yoiga qarab yuz burishi lavhahiri ifodasida bu (tazod) badiiy tasviriy vositasining o'mi yoiqin nazaiga tashlanadi. Shu □ r i n d a n a bir hodisani aytish joiz ko'rinadi. Mumtoz g'azallarimizda deyarli hamisha ma'shuqa jafokor, oshiq jafokash

qiyofasida namoyon bo'ladi. Mushohadalarimizga asos bo'lgan baytda ham xuddi shu manzara mayjuddir. Yana an'anaviy mumtoz g'azallarda mahlubaning o'zi shaxsan ko'rinmaydi. Uning yaxshi-yomon jihatlar haqidagi xabar oshiq tilidan keltiriladi. Tahlil qilinayotgan g'azalda ham shunday holat nazaiga tashlanadi.

Ma'shuqaning jafokoriigi esa o'z izohlariga ega. U ishqday ulug' insoniy tuyg'uga yengil-elpi qaramaydi. o'ziga munosib yor tanlash ilinjida tuhiy qiynoqlarga dosh beradi. Hijronning shunday murakkab azoblarini oshiqning ham boshiga soladi. Ana shu jarayonlar ishq ahlini ikkiga - bardoshli, bosiq hamda qo'nimsiz, bulhavas oshiqlarga ajratadi. Alisher Navoiy talqinidagi aksariyat oshiqlar o'sha tasnifning birinchi gumhiga mansubdir. □ a z a l n i k e v i n g i s a t r i a r i d a ma'shuqasidan shikoyat qilayotgan oshiqning ruhiy holati o'z ifodasini topgan:

Xayli ushshoqki, mardud yetting,

Bormen ul xaylda men ham go'yo.

Dudi oh ichra qora kiymishlar,

Bo'ldi ishq ahliga motam go'yo.

□ a z a l n i k i n c h i baytida alamzada oshiqning ginaxonligi davom etadi. U o'zining oshiqlar to'dasidan haydalganligidan shikoyat qiladi. Uchinchi baytda she'r qahramonining ichki kechinmalari yanada chuquriashadi. Hijron iztiroblari ushshoqqa qora libos kiydiradl Ular motam libosida. Ulug' shoir o'quvchini hayratga soladigan manzara tasvirini chizadi. Aslida oshiqlar libosining qoraligi motam tufayli emas. Ular o'zlari tortgan so'ngsiz ohlaming dudiga bo'yalib, shu qiyofaga kirdilar. o'ta mubolag'a san'ati muallif muddaosini ro\*yobga chiqarishda qoi kelgan. Ayni lavhalar tasviridagi voqalar makoniga ham o'z ta'sirini ko'isatadi. Ulug' shoiming chizgilari muayyanlikdan mavhumlikka, yerdan samoga qarab yuz tuta boshlaydi. Mo'ridan oqib chiqqan tutun samoga o'rlaydi va osmonni qoplaydi, falakdagi yog'du zulmat ichra yo'qola boradi. Yuzaga kelgan bunday ajib manzara yer yuzasida yuigan insonlar uchun ham izsiz ketmaydi. Katta tutun barcha narsani o'z domiga tortgani va qoraga bo'yagani uchun ham ular qorayib ko'zga tashlanadi. Radif bo'lib kelgan «go'yo» o'z vazifasini o'tay boshlaydi. Zulmatga hamrang qiyofadagilaming dilini hijron uqubatlari xufton qiladi. Ular go'yo motam libosiga burkanganlar. To'rtinchi baytda yer go'zali va tasavvurdagina namoyon boiuvchi afsonaviy hur-parilar yonma-yon qo'yiladi:

Buki devona ko'ngil sevdi pari,

Bevafodur banl Odam go'yo.

Baytda yana tqjohui orifga, bilib biimaslikka oiish san'atiga murojaat ctiladi. Ma'naviy san'atlar sirasiga kinivchi tajohuli orif ijodkorlar niuddaosini qabariq yuzaga chiqarishda qo'l keladi. Alisher Navoiy ham bu sao'atning o'sha imkoniyatidan juda unumli foydalangan. Radif vazifasida kelgan «go'yo» aytganimiz badiiy tasvir vositasi (san'at) foydasiga xizmat qilgan. She'rning qahramoni oshiq o'z ko-ngli bilan 8'naxonik qiladi. Hur-parilarni sevgani uchun oshiq o'z yuragini «dcvona'ik»da ayblaydi. Muallif nozik qochirim bilan Odam Ato naslidan bo'lgan yer go'zali tabiatidagi va'daxiloflikka ishora qiladi. Asiida esa mahbubaning yunigi liam ishq otashi ta'siridan xoli emas. U ham olovda yonadi, ammo hayo va ibo, iffat va nomus uning bardoshini toblantiradi. O'z nazokatini, ayollik sharafini himoya qilishga da'vat etadi. Boz ustiga, oshiqni imtihondan o'tkazish, undagi ishqning rostligiga ishonch hosil qilish ishtiyoqi ma'shuqani yanada sabr-u bardoshli bo'lishga undaydi.

□ azalning o'rtinchi bayti yer-u samoni bir-biriga ulagan bo'lsa,

beshinchi bayti undagi orifona-ilohiy ruhni yanada kuchaytirishga xizmat qilgan. Buning uchun ulug' shoir talmeh sao'atiga tayanadi:

Girdi bolish anga xurshid □ idi,

Ul erur Isoi Maryam go'yo.

Baytda Iso va Maryam bilan aloqador voqealarga shama' qilish talmehni yuzaga chiqargan. Maryam-Iisus Xristosning onasi. "Injil" hamda "Qufon"dagi ta'kidlarga ko'ra, u turmush qurmay, crkak zoti bilan yaqinlik qilmay, ilohiy nurdan homilador bo'lgan va Iso payg'ambar tug'ilgan. Shuning uchun ham nasroniylar o'z payg'ambarlarini Xudoning o'g'li taizida talqin qiladilar. Aslida unday dc'yish Ailohga shirk keltirishdir. Qur'oni karimning «lxlos» surasida xabar beriladiki, «U (Alloh) tug'magan, tug'ilmagan, tug'dirmagan va Azaliy hamda Abadiy mo'jizasidir» shundan bo'lsa kerak, Iso islomiy ta'Umotga ko'ra, payg'ambar va alayhis-salom, uning tug'iiishi bilan bog'liq voqealarni Ilohiy qudratning mo'jizasi sifatida qarash to'g'riroq boladi. □ azalning beshinchi baytida yana o'sha ishqiy voqealarga ishoia ketadi. Ma 'shuqaga baxt kulib boqdl Bibi Maryam singari Quyosh ko'rdi, biroq sanalagan lavha-yu manzaralar aslida sodir bo'lgani yo'q. «Go'yo» yordamida oshiq shularga pisanda qilayotir. Masalanning botiniy jihatiga qaytadigan bo'lsak, ulug' shoir qu^oniy g'oyalarai taig'ib qiiishdan tashqari, ishqning ilohiy ne'mat sifatida insonga Alloh tomonidan inoyat qilinganligini satrlar mag'ziga singdirishga muvaffaq bo'lgan. Keyingi baytda nasihat maylining kuchliligi yoiqin ko'zga tashlanadi:

Olam asbobi uchun g'am emagil,  
Arzimas bungacha olam go'yo.

Dunyo va uning mol-mulki mehr qo'yishga arzimaydi. Yuzaki qaraganda, bu gaplarning ishqqa daxli yo'qday tuyuladi. Mazkur bayt g'azal badanida begonasirab turganday ko'rinadi. Satrlarning ohangiga jiddiyroq quloq solinsa, unday emas. Ulug' shoir mavzuga teran nazar soigani uchun ataylab «asbob» so'zini qo'llaydi. Holbuki, «olam asbobi»ning tarkibiy qismlaridan biri ishqdir. Oshiq hamma narsadan kechishi mumkin, ammo jism-u joniga payvand pok tuyg'u—ishqdan bir laliza ham o'zini xoli tasavur qilolmaydi. Bu o'rinda ishq ko'p qirrali tushuncha timsolida nazarga yetadi. Maqta'—oxirgi qo'sh misra shunday xulosaga kelish huquqini beradi:

Ey Navoiy, buki aylandi habib,  
Yo'qtur ul zahmiga marham go'yo.

Tahlil qilayotganimiz g'azalning xotimaviy baytida ishq va uning iztiroblariga aloqador ma'no mujassam va ulug' shoir bu o'rinda dard manbai—boiskoriniani qo'rsatadi. U—habib. Bu biiginaso'zning talqinlariko'p. Habib—ma'shuqa, liabib—Alloh, habib-do'st, habib—Muhammad payg'ambaming sifatidir. Bulaming barchasi ham oshiqdan yuz o'g'irsa. uning bag'rida paydo bo'lgan yaraga shifo bo'hivchi davo-malham topilmaydi

Alisher Navoiy o'z davrining ulug' mutafakkiri, davlat aibobi sifatida g'azallarida ham ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taiimiy qarashlarini badiiylashtirdi. Buning uchun shoiiga tuzilisligiga ko'ra mustaqil baytlaidan (nisbiy tushuncha) tarkib topgan (paiokanda) g'azallar qoi keladi. Zeio, ularda ijodkor garchi muhabbat mavzuida qalam tebratayotgan bo'lsa-da, jamiyat haqidagi mulohazalarini ham bayon etish imkoni mavjuddir. Mana shu imkon g'azalning mavzu doirasining ancha kengayishiga zamin hoziriydi. Aytilganlar nuqtai nazaridan Alisher Navoiyning quyidagi g'azali ahamiyatlidir.

Lolagun boimish surarda qatlima dildor tiyg',  
Yo balo togidin etmish lolazor izhor tiyg'.  
Gul tani yuz chok o'lub bukim bo'yalmish qon aro,  
Tegdi g'amzang xaylidin go'yo anga bisyor tiyg'.  
Hyg' tortib yetkaz-o-q qildim fidosi jonikim,  
Bolmag'ay ozurda qotil, ko'rmagay ozor tiyg'.  
Jism paykoning bila to'ldi-yu jondur g'amdakim,  
Ayilasang qatlim'ga rag'bat boim'ay nokor tiyg'.  
Ishq dashti sabzasidin lola har yon sochilur,

Ya'ni ul sahro giyohi bor cmish xuobor tiyg'.  
Olam abli qatlini bir damda qilsang or/u,  
Yuzdin ol burqa'ni, qindin chekmagil zinhor tiyg\  
Nazm muDdn til chekib olmish Navoiy uylakim,  
Cheksa olamni olur shohi falak miqdor tiyg'. (3, 246-247).

Y yetti baytdan tarkib topuvchi g'azalda «tiyg'» (qilich) radif bo'lib kelgan. «Dildor», «izhor», «bisyor», «ozor», «nokor», «xunbor», «zinhor», «miqdor» esa g'azalning qofiyadosh so'zlaridir. Radif va qofiyadosh so'zlar o'rtasida zich mantiqiy aloqadorlik mavjud. Shoir mustaqil baytlardan tuziigan g'azailar «beradigan» imkoniyatdan mahorat bilan foydalangan. Mazkur g'azal g'oyaviy yo'nalishiga ko'ra oshiqona. Boshdan aytib qo'yaylik, g'azaldagi ishq talqinida omexalik balandroq. Ba'zan majoziylik, gohida haqiqiy—ilohiylik ustun keladi. Satrlarda mantiq va manzaralarga murojaat nuqtai nazaridan tez-tez yer-u samo bog'lanib turadi. Bunday jarayon tasvirlanayotgan voqealarning holati ruhiyasidan tabiiy ravishda kelib chiqadi. Shunday gapni misralarda ifodalangan ranglar jilosi tanosubi xususida ham aytish joizdir. Mazmun rishtasining bir uchi "lolagun" va «lolazor»dan boshlanadi. Shunday misralarda lola tusi qizil rang va qon o'rin almashtirib turadi. Tazod san'ati she'r voqealari ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Sh □ mi itgyanch qahramoni—oshiq. Barcha «saiguzashtlar» uning tilidan hikoya qilinadi. Matladayoq mubolag'a san'ati ishga solingan. Tiyg' damidagi qon yuqi lola rangida. Uni oshiqning qon yoshlari bo'yagan. Oshiq talqinidagi manzara sal boshqacha tus oladi. G'o'yo ma'shuqa oshiqni o'ldirmoq uchun tiyg' ko'targan va qilich uning badaniga tegib ketishidan jarohat hosil bo'Ub, dam (qilich) qonga bo'yalgan. Oshiq gumonlarini davom etadi: Yo'q, ko'p tiyg'lar ishga tushgan, balo tog'day yuksalgan va balanddan oqqan qon yer yuzini qoplaganki, u lolazorni eslatadi... Shu tariqa «ishq dashti» manzaralari xususiylikdan (juz'iydan) umumiylikka (kullga) o'sib boradi, yer-u osmonni bir-biriga ulaydi... Xotimada kichik bir ishora bilan she'rriyat vajamiyatdagi ko'rinishlar qiyoslanadi. Nazm dunyosida tiyg' vazifasini tii va tafakkur ado etadi. Ana o'slia bir-biriga uzviy aloqador omillar oqilona ishga solinsa, olam guliston, kishvar sizning tasarmfingizda... Shohning yo'rig'i boshqacha, u kishvami olish uchun son-sanoqsiz tiyg'larni ishga solishi muqarrar... Albntta, biz ayrimlarini bayon qilganimiz talqinlar she'riy qatorlarning zohlrriy ma'nolari xolos. Tabiiyki, har bir so'z, ishora, majoz-u tashbeh o'z tag ma'nolariga ega. Ularni uzoq sharhlashdan

tiyilgani holda, aniq rouddaoni dadil aytish mumkin. Til ham tiyg\ uning vazifasini «so'z lashkari\* qonsiz uddalay oladi. Aql-u farosat ishga tushsa, olam tabiiy lolazor tusiga kirgusidir...

Alisher Navoiy g'azallarining bosh qahramoni, shubhasiz, shoirning o'zidir. Ularda muallifning ichki tug'yonlari, ruhiy iztiroblari-yu quvonchlari, tajimai holiga oid qaydlar uchraydi. Shuningdek, shoir g'azalivotidagi boshqa obrazlar ma'shuqa, shoh, darvchsh, shayx, zohid, orif, rind, soqiy, raqib kabi rang-barang badiiy timsollar asardagi yetakchi g'oyani she\*rxonga teran yetkazish uchun buyuk tafakkur sohibining taxayyul olamidani sh □ rgko'chadi hamda uning badiiy salohiyati yuksak g'azallaming vujudga kelishini ta'min etadi.

### 8.3. Kichik she'riy asarlari: qit'a, ruboiy, tuyuq va lug'z (chiston)lar

•Xazoyin ul-maoniy»ning ko'plab sahifalari kichik she'riy asariar bilan bezalgan. Bular orasida qit'aning alohida o'mi bor. Arabcha «parcha», «bo'fak», «pora» ma'nolarini anglatgan bu so'z istiloh sifatiaa ikki va undan ortiq baytlardan tashkii topgan, jufl misralari o'zaro qofiyalanuvchi ( a-b—v—b—s—b...) she'riy shaklga nisbatan qo'llanadi. Qit'a—boshsiz (matlasiz) g'azal ham deyiladi. Bu janr arab, fors-tojik va turkly xalqlar adabiyotida keng qo'llanilgan she'riy shakllardan biridir. Mavzular olami rang-barang bo'lgan qifalarda ko'pincha shoirlarning falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy ilohiy-irfoniy qarashlari ifoda etiladi. Sharq mumtoz adabiyotida qit'a alohida janr sifatida amal qiladi va axloqiy-taiimiy, falsafiy-ma\*rifiy qarashlar ifoda etilgan nasriy badiiy, tarixiy-memuar, pandnoma asarlar, shuningdck, devonlaming dchochalari tarkibida ham uchravdL Odatda, ijodkoriai bunday asarlarda ma'um bir masala yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalarini yakunlash, umumlashma-xulosalarini bayon etish maqsadida qit'adan foydalanishgan. Qit'aning bunday xususiyati «qissadan hissa» chiqarish vazifasini bajarishga safarbar etilgan.

Alisher Navoiyning sohir qalami qit'aning o'zbek mumtoz she'riyatidagi yetakchi janrlaridan biriga aylanishini ta'minladi. Bu ulug' so'z san'atkoriga qadar Yusuf Amiriyning «Bang va Chogir munozarasi»da (ikkita o'zbekcha), Xorazmiy «Muhabbatnomasi»da (bitta) va Mavlono Lutfiy devonida qit'a janriga mansub asarlar mavjudligi kuzatiladi. Alisher Navoiy turkiy adabiyotda juda kam qo'lanilgan bu



adabiy janming yuzlab mumtoz namunalarini ijoci ctdi. «Xazoyin ul-maoniy»da 210 ta qit'a mayjuddir. Yig'ma dcvonlar «Dcbocha»sida kelgan qit'alar esa yuqorida ko'rsatilgan raqamga qo'shilmagan. Bulardan tashqari, «Mahbub ul-qulub», «Arbain hadis» va boshqa asarlar tarkibidagi qifalar ham nazarda lutilsa, ularning soni uch yuzdan ortadi. Chunki «Arbain hadis»ning o'zida Janobi rasuli akramning axloqqa doir qirq hadisi qirq qit'a shaklida o'zbeck tiliga o'girilgan va keng kitobxonlar ommasiga taqdim ctilgan.

•Xazoyin ul-maoniy» tarkibida kelgan qifalar ulug' shoiming muayyan vaziyatdagi kayfiyatini, juda chuqur falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'iimiy, ilohiy-irfoniy qarashlarini badiiy ifoda etganidan kelib chiqib aytish mumkinki, ular daqiqnazar ijodkoming hayotga yanada teran nigoh bilan qarashi mahsuli sifatida vujudga kelgan. Awalo, yig'ma dcvonlarga kiritilgan har bir qifadan oldin nasriy sarlavhalarning berilishi o'sha qifalar mazmunining mukammalligini ta'min etgan. Qit'adagi baytlar va ularning badiiy nasriy sarlavhasi shoir aytmoqchi bo'lgan fikrni o'quvchi ko'z oldida to'laqonli namoyon bo'lishida xolis xizmat qiladi. Buning uchun o'sha sarlavhalaming shoir tomonidan maqol, hikmatli so'z darajasiga ko'tarilganligi, ularning muallif tajjimai holi va ijodi bilan aloqadoriigi hamda payg'ambar hadisleri bo'iiq g'oyalarini she'riy tarzda ifodalashga qaratilganligi kabi juda ko'plab fazilatlar shunday mukammallikning vujudga kelishiga asos bo'lgan. Quyida nomlari keltirilgan qifalar sarlavhalari fikrimizning yorqin daliiidin «Yomon yomonlig'ini qilmasa, yaxshilig'cha bor va bir yaxshilig' qilsa o'n yaxshilig' qiliqcha», «Falokatdin ayog'iga kafsh bo'lmag'ong'a chun kafsh uchun ayog'i bor, shukr vojibdur», «Do'stdinkim dushman xayi bo'Ig'ay, dushman yaxshiroqdurki, do'st ro'yi bo'Ig'ay», «O'ziga bu mulkdin yetgan balolar toshi ozori, bosh olib o'zga mulkka boruming izhori», •Majozdin maqsudi haqiqat ekani izhor qilmoq va suratdin g'araz ma'ni ekonin irqor qilmoq\*, «Annosu\* 'alo dini muluk» hadisining ta'siri» va hokazolar shular jumlasidandir. Ko'chirilgan sarlavhalarning o'zi Alisher Navoiy qif alarining mavzular ko'lami juda kengligini tasdiqlaydi. Shoiming o'zi ham shu janrda yozilgan she'rlarining o'shanday fazilatini quyidagicha e'tirof etadi:

Bu qit'a o'z qit'alari ta\*rifidakim, bu ham alardn birdu va ta'rif bunga ham sodiq kelur

Mundoq muqattaaUcim, men yig'misham, erur  
Har bir hadiqai xirad aylar uchun farog'.

Majmuin uyla kishvavi anglaki, sathini,

Hikmat suyidin aylamisham qit'a-qit'a bog'. (6, S20)

Shu ming'arlavhasidan anglashiladiki, shoir qalami tuhfa qilgan qit'alaming mohiyatini izohlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Baytlardagi mazmun quyidagicha: nica shunday qit'alar yig'dimki (yozdimki), ulaming har biri xotirjam yashash uchun bir aql bog'idir. Barchasini bir mamlakat sifatida tusawur qilsang, uning hududini hikmat suvidan sug'orib bo'lak-bo'lnk bog' qildim. Alisher Navoiy qit'alarining barchasini bir mamlakatga o'xshatar ckan, qit'a so'zining lug'aviy ma'nosidan keiib chiqib, ulami shu mamlakatdagi bo'lak-bo'lak bog'larga qiyoslaydi. Bu bog'lar hikmat suvi bilan sug'orilganligi bois insonlaming osoyishta umr kcchirishlari uchun xizmat qiladi. Baytlarda kcltirilgan «hikmat» so'zi alohida c'tiborga molikdir. U «bilim», «donolik», «falsafa», «sir», «ilohiy ilm», «mohiyat» singari ma'nolami anglatadi. Bulardan tashqari, Qur'oni karim-Allohning hikmati, ilmi va sirlarining bayoni tarzida ham talqin qitinadi. Ayni paytda bu so'z Alisher Navoiy qit'alari xalqimiz milliy qadriyatlarining ajralmas bo'lagi sanalgan islom dinining umumbashariy g'oyalari bilan sug'orilganiga ishoradir. Zero, ulug' shoir devonlari tarkibidan hamd, na't yo'nalishidagi qit'alaming o'rin olganligi ham bu fikrni yanada quwatlantiradi. Anglashiladiki, ilohiy mavzuda yozilgan qit'alar ulug' shoir devonlarida salmoqli mavqega ega. Shundav qit'alarining birida Alisher Navoiy komil musulmon sifatida o'z ruhiy isyonining shiddati va ko'nglini aytib, haqning karami kengligi hamda bandasini avf qilishi osonligini sariavhadayoq bayon qiladi. Undagi baytlardan asosiy mazmun-mohiyat shoirning Allohga munojoti sifatida tasvirianadi:

Qilibmen oncha isyonkim, agar do'zax aro kirsam,

Mening behad gunohim biria do'zax sarbasar bo'Ig'ay.

Xudoyo, avf osonroqdurur, yo'qsa g'azab qQsang,

Magarkim o'zga do'zax, o'zga o't, o'zga azob boig'ay.

(5,504-506).

Alisher Navoiy zamonasining ulug' mutafakkiri sifatida qitalarida adolatli shoh, ota-ona hurmati, ilm-ma'rifatni egallash, yaxshi axloq egasi bo'lish, yomonlik va yomonlardan uzoq bo'lish singari mavzulami qalamga oladi. Shubhasizki, bunday qit'alar markazida barcha zamonlar uchun birdav oizu bo'lib kelgan komil inson g'oyasi turadi. Shoir -Hukamo qalbining tajjimesi insoniyat bobida» («Donishmandlaming insoniyat haqidagi fikriari tarjimesi») nomli qit'asida komil inson uchun

ucli narsa muhimligini □ tiroeffadi. Bular: tavoze' (izzat-ikrom, ehtirom), kamtarlik, kechirimli bo'lish, bergan hadyasini minnat qiimaslik. Shoirning Gkricha, tavoze' — kamtarlik himmat-u saxovatni ahli davlat ham odat qilsalar nur ustiga a'lo nur bo'lur edi:

Tavoze' yaxshi, ammo yaxshiroqdur,  
Agar da'b etsa ani alili davlat.  
Erur ham avf xo'b-u xo'broq ul  
Ki, zohir bo'lg'ay el topqanda qudrat  
Ato ham turfa ishdur turfaroq bil,  
Agar yo'qtur aning yo'qdur yonida minnat.  
Hakim insoni komil debtur ani  
Ki, bo'lg\*ay zotida bu necha xislat (4, 523).

Alisher Navoiy qit'alari nafaqat mazmundoriigi, balki badiiy mahoratining yuksakligi bilan ham noyob san'at namunalari sanaladi. Shoir ko'pincha qit'aning ilk baytida keltirigan tayanch g'oyani o'quvchiga yetkazish, uning his-tuyg'ulariga so'zning ilohiy sehri bilan ta'sir etish maqsadida hayotiy tamsil (misol keltirish)lardan g'oyat ustalik bilan foydalanadi. Buning uchun shoir qit'ada ifodalangan tayanch g'oyaga uyg'un borliqdagi voqea, hodisa, narsa, hayvonot olami kabilardan tashbehlar izlaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, Alisher Navoiy hayotga o'ta teran nigoh bilan nazar tashlagani bois mutafakkirona fikriariga mos borliqdagi favqulotda o'xshashliklarni kashf etadi. Shunday qilib, ana o'sha muqoyasalar qit'ada o'z ifodasini topib, she'rxon qalbini to'lqinlantiradi. Aytilganlar nuqtai nazaridan shoirning «Oz-oz demakning manfaatida-vu va ko'p so'zning manzanatida\* nomli qit'asi ahamiyatlidir

Navoiy, tiliog asrag'il zinhor,  
Desangkim, yemay dahr ishidin fusus.  
Nazar qilki, o'q og'zi tilsiz uchun,  
QOur tojvariar bila dast bo's.  
Necha tojvardur kesariar boshin,  
Chu hangomsiz nag'ma tortar xurus (3, 549-550).

Ilk baytda ulug' shoir dunyo ishlaridan afsuslanmasiik uchun tilingni zinhor asragil,-deya o'z-o'ziga murojaat etadi. Qit'a to'la ma'noda til odobiga bag'ishlangan bo'lib, ilohiy ne'mat til va so'zni qadrlash, behuda gapirishning zarari ko'plab nozik badiiy ishoralarda o'z ifodasini topgan. Alisher Navoiy qit'asining muvaffaqiyatini uning keyingi baytlarida keltirilgan ikki tamsil tashkii qiyadi. Dastlab ulug' shoir she'rxon

diqqatini o'qqa qaratadi. Uning uchini og'izga tashbeh qilib, unda til yo'q ekanligi nafis ta'kid qilinadi. Ayni choqda bu sukut saqlash, kam so'zlash tilni ehtiyot tutishni ham anglatadi. Boya ta'kidlangan o'q shu «fazilati» tufayli podshohlar bilan qo'lma-qo'l ko'rishish sharafiga mussar bo'ldi. Keyingi tamsil esa tahlil qilayotganimiz tamsil bilan ma'no jihatidan zidlik hosil qiladi. Unda ta'kidlanishicha, xo'roz qanchalik tojkor bo'lsa ham, bevaqt qichqirgani uchun boshi kesiiadi. Ayni baytda tamsilni irsoli masal san'ati misra mag'ziga xalq maqoli mazmunini singdirish bilan quwatlantirib kelgan. Ko'rinadiki, Alisher Navoiy qit'ada badiiy san'atlar, jumladan, tamsillarni kitobxonga aytish lozim bo'lgan g'oyani yuzaga chiqarishda mohirlik bilan xizmat qildiradi. Uhig' shoir qit'alarining g'oyaviy mazmun va badiiy mahorat jihatidan mukammalligi mazkur adabiy shaklining o'zbek mumtoz she'riyatining faol janrlaridan biriga aylanishiga zamin hozirlaydi.

Alisher Navoiy ruboiy janrida ham barakali ijod etgan ulug' so'z san'atkoridir. «Xazoyin ul-maoniy»ning birinchi devoni «G'aroyib us-sig'ar»da 133 ruboiyga o'rin berilganligi o'shanday xulosaga kelish huquqini beradi. Shuningdek, mazkur devon «Debocha»sida o'ttiz, «Nazm ul-lavohir» tarkibida ikki yuz oltmish oltita hamda boshqa ilmiy, badiiy, tarixiy asariari bag'rida ko'plab turkiy tilda bitilgan ruboiylar uchraydiki, ayni dalillar ulug' shoiming bu janiga yuksak muhabbatidan darak beradi. Shoiring «Devoni Foniyy» va yana boshqa asarlarida keluvchi forsiy mboiylarining umumiy miqdori esa yuzdan oshaadi. Anglashiladiki, Alisher Navoiy she'ritida ruboiyjanri ham o'ziga xoso'rin va mavqcgga egadir.

Arabcha «to'rtlik» ma'nosini anglatuvchi bu so'z adabiy istiloh sifatida to'rt niisradan tarkib topgan, satrlari a-a-b-a yoki a-a-a-a tarzida qo'flyalanuvchi hazaj bahrining «ahram» va «ahrab» shajalaralaridan birida (ularning 24 ko'rinishi mayjud) bitiladigan sh □ rishaklga nisbatan qo'llaniladi. Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon» asarida niboyni «dubaytiy» va «tarona» nomlari bilan ham atalishini eslatib o'tadi. Mumtoz manbalarda qayd etilishicha, fors-tojik adabiyotida ruboiyning dastlabki namunalarini Abu Abdulloh Ro'dakiy va Shohidi Balxiylar ijod etishgan. Shubhasizki, ruboiyning adabiy janr maqomida yozma adabiyotda shakllanishida Abu Ali ibn Sino ham salmoqli hissa qo'shdi. Mazkur janming g'oyaviy-badiiy ravnaqi, falsafiy-irfoniy yo'nalishining tcran ildiz otishi esa Umar hayyomning nomi bilan chambarchas bog'liqdir.

Turkiy adabiyotda mumtoz sh □ riy nazariyasi talablariga to'la javob beruvchi niboiy namunalari Mavlono Lutfiy devonida uchraydi. Bu adabiy

shaklning nomlanishida arabcha so'z asos qilib olingan boisa-da, o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi, xususan, xalq og'zaki ijodida ruboiyning tayanch ma'no-mohiyatiga uyg'un hamda qo'flanishi bir xil bo'lgan to'itliklarni juda ko'plab uchratish mumkin. Jumladan, Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'otit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq». Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asarlaridagi to'rtliklar bunga misol bo'la oladi. Bu to'rtliklarning ruboiylardan jiddiy farqi, faqat ulaming vaznidadir. Shunga qaramay, mazkur to'rtliklar o'zbek adabiyoti tarixida mumtoz ruboiy janrining shakllanishi va iavnagi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy ruboiynavislikda turkiy og'zaki va yozma adabiyot tajribalari hamda fors-tojik adabiyotining bu boradagi boy adabiy a'inalarini teran o'iganib, mboiyning yuzlab mumtoz namunalarini ijod etdi. Shoir qalamiga mansub ruboiylar asar muallifining mayjud an'analar doirasida cheklanib qolmay, masalaga ijodiy yondoshganligidan dalolat beradi. XV asming ikkinchi yarmiga qadar

o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida asosan ishqiy mavzuda bitilgan ruboiylarni uchratish mumkin edi. Alisher Navoiy she'riyatida esa bu ndubiy shaklda ijod etilgan asariaming mazmun-mohivati, mavzular olami ancha kengaydi. Ularda hamd, na't, falsafiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mavzular qalamga olinib, yangi-yangi badiiy obrazlar, timsol-u tamsillar vositasida yetakchi g'oyalarning o'quvchi shuuriga yuksak san'atkorlik bilan yetkazilishiga erishildi. Ulug' shoir mboiylari, ayniqsa, ijodkor tajimai holiga oid qaydlar hamda ijtimoiy ohanglarga juda ko'p murojaat etilganligi bilan ahamiyatlidir. She'r qahramoni ijodkoming ruhiy-ma'naviy olami bilan nafas olgani tufayli ularda qalamga olingan zamon va ahli zamonga munosabatdek dolzarb mavzular vositasida adibning hayoti bilan bog'liq ma'um bir lavhalarga ishora etilganligini iig'ash mumkin. Biroq bu ishoralarning ulug' shoir hayotining qaysi faslibilam aloqadorligini aniqlash juda mushkul. Bunday holatlarda satrlardagi ba'zi so'zlarga tayanib, ma'um bir taxminiy xulosani bayon qilish imkoniyati vujudga keladi, xolos. Fikrimizni quyidagi ruboiy tahlili jarayonida quvatlantirishimiz mumkin:

Andin berikim , qoshimda yorim yo'qtur,

Hijronida juz nolal zorim yo\*qtur.

Dasht uzra quyun kabl qarorim yo'qtur,

Sargashtaligimda ixtiyorim yo'qtur. (3, S71).

Ruboiyning ikk misrasidagi «andin berikim» birikmasi she'r qahramonining yillar davomida mahbusasiz umr kechirganiga ishoradir. Ayni choqda. matndagi bu ikki so'z ushbu asar shoir umrining «kibar» davri mahsuli bo'lishi mumkin, degan fikrni sh □ rxo taxayyuiida jonlantiradi. Oshiqning ko'pdan beri yori yo'q ckan. tabiiyki, uning ma'shuqa hijronidan o'zga «nolai zori» ham yo'q. Ishqiy mavzuda bitilgan mazkur niboyning dastlabki qo'sh satri undagi asosiy g'oya -muaiifhing ichki kechinmalari tasviridan iborat ekaniigini dalillaydi. Keyingi misra bildirilgan mulohazalar rivoji uchun xizmat qiluvchi hayotiy tamsildan iborat. Unda shoir o'z holati bilan dasht uzra ko'kka dahshat solib. beqaror izg'iyotgan quyun orasida o'xshashlik boriigini tasviriaydL Quyun maqsad-muddaosiz osmonga o'riaydi, aniqrog'i, u shamolning hukmiga tobe'dir. So'nggi misrada esa shoiming quyun misol saigashatligining sababi ixtiyori o'zida emasligining ifodasi bilan yakunlanadi. Demak, shoir bu «ixtiyoisizlik»ni taqdirdan deb biladi. Xuddi shunday qismatdan shikoyat g'oyalari bilan sug'orilgan ruboiyarni Aiisher Navoiy sho'riyatida yanajuda ko'plab uchratish mumkin:

Ollimda tabibi chorasozim ham yo\*q,

Yonimda rafiqi dilnavozim ham yo'q.

Tegramda anisi jongudozim liam yo'q,

Boshimda shahi bandanavozim ham yo'q. (3, 577).

Mazkur she'rda shoir o'zining tanholigini nafaqat mahbuba bilan bog'liq holda tasviriaydi, balki u qismatidagi bu holatni ifodalash uchun "tabibi chorasoz»-she'r qahramonini shunday holatdan xalos etuvchi, dardiga davo topuvchi tabibning, «rafiqi dilnavoz»-kerakli paytda jonini qiynovchi, unga ozor beruvchi yoki huzur baxsh etuvchi yaqin kishining hamda «shohi bandanavoz» boshini silovchi, bechoraparvar shohning (yana bir ma'nosi mahbuba) mavjud emasligidan shikoyat qiladi. Tabiiyki, aytilgan sifatlar ma'lum ma'noda ma'shuqaning fazilatlariga ham tegishlidir. Biroq asarda ifodalangan shoir holatidagi yakkalikning sabablaridan yana biri mavjud hayotiy voqelikdir. Ko'rinadiki, shoir

o'z hasbi lioli bilan aloqador fikrlarni zamon va ahU zamon bilan bog'liq tarzda tasviriaydi. Bu tabiiy hol, chunki she'r qahramoni ham o'sha mavjud ijtimoiy hayot bilan biiga nafas oladi, biiga o'sha ijtimoiy-maishiy muhitda yashaydi. Ruboiyning o'ziga xos ohangdorligi uning tarse' badiiy san'atiga asoslanganligida namoyon bo'ladi. Asarning har bir misrasi boshidagi ilk so'zlari («ollimda», «yonimda», «tegramda», «boshimda») bo'g'in jihatidan teng bo'lib, o'zaro qofiyadoshlik hosil

qilgan. Xuddi shunday holatni muayyan taitib asosida satriarda joylashgan keyingi so'zlarda ham mavjudligini kuzatish mumkin. E'tibor qilinsa, birinchi misradagi so'zlar soni bilan keyingi qatordagi so'zlar miqdori ham o'sha tartibga (bo'g'inlar tengligi va qofiyadoshiik) qat'iy amal qilingani bois teng bo'lib qolgan. Natijada «ipga maijon (izmoq\* ma'nosini anglatuvchi tarse' badiiy san'ati vujudga kelib, ruboiyning o'ziga xos ohangdorlik kasb ctishini ta'min etgan.

Alishe Navoiy she'riyatida muhabbat mavzuida qalamga olingan va ko'proq ma'shuqa ta'rif-tavsifiga bag'ishlangan ruboiylar mayjud. Bunday she'rlar shoiming yuksak san'atkorlik mahorati mahsuli va ayni choqda turkiy badiiy san'atning noyob namunalari ham sanaladi. Shoiming arab yozuviga asoslangan «jon» (u^ ) so'zidagi har bir harfning ma'sluqaning turli uzvlariga tashbeh qilishi bilan vujudga kelgan quyidagi mboiysini shunday asarlar sirasiga kiritish mumkin:

Jonlmdagl «jlm» ildd dolingg'a fido,

Andin so'ng «alif» toza nihollngg'a fido.

«Nun» dag'i anbarin hiloliugg'u fido,

Qolgan ikki nuqta ikki xollingg\*a fido (3, 563).

Harf san'ati bilan bezalgan ruboiyni to'g'ri, teran tahlil qilish, uning ma'no-mohiyatini mukammal anglash uchun «jon» so'zining arab yozuvidagi har bir harfi tuzilishini puxta bilish, shaklini ko'z odiga keltira olish talab etiladi. Bu so'z arab alifbosida (uL^ ) «jon» ko'rinishida ifoda etilib, undagi «jim» (£), «alif» ( | ), va (j «nun» harflari ko'rsatilgan shaklda namoyon bo'ladi. Asaidagi mazmun «jon»ning muqaddasligini ham nazarda tutishni talab qiladi. Zero, oshiqning ma'shuqaga fido qiluvchi jonidan o'zga mo'tabar biror narsasi yo'q. Shu bois oshiq jonidagi «jim»ni (C) ma'shuqaning ikki «dob»iga, «alif»ni ( | ) toza niholiga, «nun»ni (j) anbarin hiloliga, qolgan ikki nuqtani esa («jim» va «nun» haxflaridagi nuqtalar nazaida tutiladi) ikki xoliga fido qiladi. Bunga «jon» so'zining arab yozuvidagi har bir harfi ifodasi bilan ma'shuqa uzvlarining shoir tomonidan nozik kuzatishlar asosida kashf qilingan shakliy o'xshashliklar imkon yaratadi. Yana shuni ta'kidlash o'rinliki, shoir istiora badiiy san'atidan ham katta san'atkorlik bilan foydalangan. Chunonchi, she'ixon ijodkor tomonidan bildirilgan ma'shuqaning «ikki doli» deganda, uning «dob» (J) harfiga shaklan o'xshash bo'lgan ikki zulfini, «niholi» deganda, nozik qaddini, «anbarin hiloli» deganda, go'zal qoshlarini taxayyulida (xayolotida) gavdalandiradi. Eng muhimi, oshiqning joni butunicha ma'shuqaga fido

ctilgani ruboiy satrlari mazmuniga singdirilgan. Ayonlashadiki, Alisher Navoiy ham mazmun, ham shakl, ham ohang jihatidan ruboiy janrining mumtoz namunalarini yaratadi. Shuning uchun keyingi davr ijodkoriari, ayniqsa, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ulug' shoir an'analarining davom ettirilganligini kuzatish mumkin.

Turkiy xalqlar adabiyotining eng ajoyib kichik she'riy shakllaridan yana biri bo'lgan tuyuq, she'rxonning shakl va talafluzi jihatidan birlik, mazmun nuqtai nazaridan esa turlicha bo'lgan so'zlarning ma'no qirralarini to'la anglash ko'nikmasini shakllantirish va ravnaq topishiga xizmat qiluvchi adabiy shakidir. Alisher Navoiyning «Badoyi' ul-vasat\* devonida uning o'n uchta namunasi kiritilgan. Adib - Mezon ul-avzon» asarida tuyuq haqida quyidagi ma'mumotlarni keltiradi: «Yana turk ulusi, bataxis chig'atoy xalqi aro shoyi' avzondurkim, alar sumdlarin ul vnzn bila yasab, majolisida ayturlar. Birisi «tuyug'»durkim, ikki baytqa muqarrardur va sa'y qilurlarkim, tajnis aytilg'ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdur, andoqkim:

Yo rab, ni shahd-u shakar yo labmodur?  
Yo magar shahd-u shakar yolabmodur?  
Follotun foilotun foilon  
Jonima payvasta novak otqali,  
G\*amza o'qin qoshig\*a yolabmodur\*  
Follotun foilotun foilon (16. 91-92).

Ulug' shoirning tuyuq haqidagi qaydlaridan anglasliiladiki, ushbu adabiy shakl turkiy xalqlar adabiyotiga xos bo'lib, u shu xalq vakillari tomonidan qo'shiq qilib bazm, yig'inlarda aytiladigan vaznlarning birida yoziladi. Bu vazn ramali musaddasi maqsur (foilotun foilotun foilon) ckanligi ham qayd etilgan. Shuningdek, tuyuq ikki bayt, ya'ni to'rt misradan tarkib topib, tajnisli qofiyadan (omonim so'zlarning qofiyalanishi) hosil bo'ladi.

Tuyuqlar ko'pincha a-a-b —a tarzida qoliyalanadi va ishqiy mavzuda yoziladi.

Alisher Navoiy she'riy merosida qit'a, ruboiy janrlarida ijod etilgan badiiy asarlar tuyuqlaiga nisbatan miqdor jihatidan ancha ko'pdir. Buning tayanch sabablaridan biri tuyuq ijod etishning faqatgina murakkabligida bo'lmay, hulki bu janrda yaratilgan asarlarning turkiy xalqlar orasida kcng tarqalganidir. Ulug' shoir turkiy tilda mumtoz she'riyatning turli janrlarida badiiy jihatdan mukammal asarlar ijod etishni oizu qilardi. Buning uchun sohir qalami tuhfa qilgan g'azal, ruboiy, qit'a



singari janrlarda biliigan asarlari fors-tojik adabiyotining boy an'analari negizida shu tilda yaratilgan badiiyat namunalari bilan bellasha olish xususiyatiga ega bo'lishi lozim edi. Tuyuqda ijod qilingan she'rlar oldida esa bunday talab qo'yilgani yo'q. Shunday bo'lishiga qaramay, shoiming bu janrdagi ijod etgan asarlari g'oyaviy-badiiy nazokati nuqtai nazaridan turkiy tuyuqnavislikning eng sara namunalarini maqomida bunyod qilingani bilan ahamiyatlidir.

Alisher Navoiyning ma'shuqa go'zalligi vasfiga bag'irlangan yuqoridagi tuyug'i ham badiiy mahoratining yuksakligi bilan shu adabiy shaklda yaratilgan asarlarning mumtoz namunasi hisoblanadi. Mazkur tuyuq «yo labmudui\* so'zining uch ma'nosi, aniqrog'i, shakli bir xil, ammo ma'nosi uch xil bo'lgan uch kalimaning satri oxirida qo'fiyalanishidan vujudga kelgan. Dastlabki misralarda ulug' shoir muxlis c'tiborini ma'shuqaning labiga qaratar ekan, she'r qahramonining o'ta hayajonli holatini tasvirlash niyatida «Yo rab», - deya Allohga murojaat cladi. She'r qahramonining cheksiz his-hayajon va ehtixpsi she'rxonga ttoyohuli orifona sao'ati yordamida «ul shahd-u shakar yo labmudur?»- tarzida gavdalaniriladi. Misradagi mazmun quyidagicha: Yo rab, u asal-u shakarday shirin mo'jizalar ma'shuqaning til uchida omonat tuigan labimikin? Bunday tasvir o'quvchining tuyg'ulariga ta'sir etmay qolmaydi, albatta. Shoir tajohuli orif-bilib, bilmaslikka olish badiiy sao'atiga tayanib, ma'shuqa dudog'larining ehtirosli tasvirlarini chizishga erishadi. Ikkinchi misra o'sha fikmi yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Unda qalbni kucltli tug'yonga keltiruvchi ehtirosli savol: «Yoki sevgilim asal-u shakar yalabd»mikin?»- shaklida tadrijiy rivojlantiriladi. Keyingi satriarda esa ma'shuqa qosh-u ko'zining tajnis-u tajohuli orif hamda istiora sao'atlari vositasida go'zal tasviri hosil qilinadi: «Ma'shuqa jonimga qo'shaloq novaklami otish niyatida kiprik o'qlarini qoshi kamonga yoylabdimikin?» Ayonlashadiki, ulug' shoirga mahbubaning kamoni shaklidagi ikki qoshi va ularga o'q yanglig' tutashib turgan uzun ki priklari hamda lablarining payvasta—bog'liqligi o'ziga xos hazil-mutoyiba qilish imkonini yaratgan. «Yo labmudur\* qo'fiyadosh so'zlarining ma'nolari esa quyidagicha: 1.«Yofabmikin?». 2.«Yalabd»mikin?» 3. «Yoylabdimikin?» Tahlil etilgan she'r ma'shuqa go'zal jamolining o'ziga xos qochirim, hazil-mutoyiba hislari uyg'unligida tasvirladming mahsuli sifatida vujudga kelgan bo'lsa, shoiming «Bormag'in» tajnisli so'zlarining qo'fiyalanishidan hosil bo'lgan tuyug'ining ijod etilishida oshiq va ma'shuqaning o'zaro munosabatlari. mahbubaning o'jar-u qaysariigi mavzu sifatida tanlangan:

Necha dedim ul sanamg'a borinag'in,  
Qilmadl ul tark oxlr bormog'in.  
Munchalik xudroylik ko'rgazdi ul,  
Aql hayrat qildi, tishlab barmog'Mn (5, 519).

Tuyuqning ilk bayti she'r qahramoni va uning sevgilisi orasidagi o'zaro bahslashuv, kelishmovchilikka o'xshash bir mayl tasviri asosida qurilgan. Unda oshiqning maslahat-u fikrlariga qaysarlik bilan munosabatda bo'luvchi ma'shuqaning saricashlik xususiyatlari badiiy tajassumini topgan. Dastlabki misra ishda sobir, sadoqatli oshiqning o'tinch-u pandlari ifodasidan iborat: «Necha dedim ul sanamg'a bormag'in». She'nonda haqli bir savol paydo bo'ladi: Ma'shuqa qayerga bormoqchi-yu, rashk olovida yongan oshiq unio'sha yo'ldan to'xtatmoqchi? Misra tajohuli orif sao'ati asosida qurilgan. G o'z ma'shuqa ag'yorga peshvoz chiqmoqchi, biroq uning bunday niyati, tabiiyki, oshiqqa ma'qul emas va shu bois u yuragini qon qilib, sevgilisini o'sha harakatdan qaytashga urinib ko'radi. Biroq ma'shuqa uning pandlarini nazarga ilmaydi oshiqning mahbubasi o'jarligidan shikoyati keyingi misrada oshkora aytiladi: «Qilmadi ul tark oxir bormog'in.» Tuyuqning keyingi baytida aql timsolidan juda o'rinni istifoda etilganligiga guvoh bo'lamiz. Seviklining bunchalik o'jarlik qilganini ko'rgan «aql hayratdan barmog'ini tishlaydi». So'nggi misradagi qo'fiyadosh so'z «barmog'ini» ma'nosini ifodalab kelgan. Ayni paytda ushbu satrdagi «barmog'ini tishlab» iborasi kuchli hayratlanish ma'nosini anglatadi. Mazkur iboraning aql bilan yonma-yon tutilishi va aql timsolining jonlantirish badiiy tasviriy vositasini hosil qilishi misralarda go'zal manzaralarning gavdalanishi uchun zamin hoziragan. Yuqorida zikri o'tgan adabiy sao'atlar qatoriga iyhomning qo'shilishi she'r nazokatini shoyon qilish va muallif yuksak mahoratini ko'rsatishga xizmat qilgan. Shunday qilib, ulug' shoirtuyuq ijod etishda faqatgina tajnisli so'zlamning turii ma'no qirralaridan foydalanibgina qolmay, bunday janidagi asariarida nihoyatda topqirlik bilan qo'langan tamsil-u qavroqi iboralaming mazmun-mohiyatiga tayanib, mazkur adabiy shaklning mumtoz namunalarini ijod etdi, desa mubolaga bo'lmaydi.

Alisher Navoiy she'riy merosining yana bir namunasi chiston (lug'z)lardir. Adabiy istiloh sifatida «lug'z» arab adabiyotida, «chiston» esa fois-tojik adabiyotida keng qo'lanilgan. Turkiy adabiyotda esa bu atamalar bir-birining ma'nodoshi bo'lganligi bois nazmiy topishmoq taizida yozilgan asariami nomlashda ikkalasidan ham foydalanilgan.

o'zbek xalq og'zaki ijodida topishmoq janrining ko'plab she'riy va

nasriy shaklda god etilgan namunalari uchraydi. Ularning aksariyati istiora (metafora)li topishmoqlardir. Bu adabiyjanrning vujudga kelishida istiora badiiy san'atining ulushi nihoyatda kattadir. Istiora k□ chimning bir turi bo'lib, uning talabiga ko'ra badiiy asarda o'xshagan narsa (mushabbih) o'rnida o'xshatilgan narsa (mushabbihun bih) yoki o'xshagan narsaning ba'zi xususiyatlari qo'Uanadi. Natijada she'rxonning zchnini imtihon qiluvchi topishmoq, o'zbek mumtoz adabiyotidagi chislon (lug'z) janri ijod ctiladi. Aiisher Navoiyning «Badoyi' ul-vasat» dcvonidan o'rin olgan o'nta lug'z ham mana shu usulda yaratilgan bo'lib, ulan qalam, tanga, igna, miqroz (qaychi), o'q, anor, bel, yumurtqa (tuxum), poki (ustara) parvona singari to'qqiz narsa-buyum va bir hasharot (parvona)ga bag'ishlangan.

Lug'z va chiston so'zlari sho'rning mazmuniga nisbatan qo'llangan adabiy istilohdir. Ulug' shoir chistonlarining barchasi qit'a shaklida ijod ctilganligi fikrimizni quwatlantiradi. Alisher Navoiyning lug'z ijod ctishdagi mahorati hamda ushbu janrning o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishish maqsadida sho'irning «miqroz» («qaychi») nomi yashiringan chistonini tahlil jarayoniga tortamiz:

Ne qushlar erkin alarkim. birardurur qanoti,  
Qaiiotiung uchida har birisiga minqor.  
Biror ayog'lari ham bor-u turfaroq bukim,  
Ayog' uchida biror ko'z ham ettflar izhor.  
Qachon ayog'larin almashtunniar, ul soat  
Qanot urarg'a bo'lurlar tuyurdek tayyor.  
Qanot ko'p urmoq ila qari uchariari yo'q,  
Ucharda garchi qaridur alarg'a istizhor (5. 510).

Yuqoridagi she'ming birinchi baytida chiston bag'rida «yashiringan» ashyo qushga o'xshatiladi. Keyin esa uning shakli turli o'xshatilmishlari qiyosida tasvirianadi. Matn bilan to'liq tanishgan o'quvchi baytlardagi bir-birini to'ldirib bomvchi o'xshatilganlarning nomi satrlarda sir saqlangan narsa bilan o'xshash jihatlarini xayolida gavdalanitira boradi. Jumladan, bu qusllarning qanoti «birardumr» so'zi bilan izohlanishi qaychining matoning kesadigan qismlari bir-biri bilan jipslashib qolganiga ishoradir. Aslida ularning ikkita ekanligi «Qanotin uchida har birisiga minqor» misrasida ifoda etilgan. Minqor—tumshuq bo'lib, qaychining uchlari shakliy o'xshashlik asosida qushning tumshug'iga qiyoslanadi. Qizig'i shundaki, bu qushning har bir qanotida bittadan tumshug'i bor. Shunday qilib, o'xshatilmishlar vositasida qaychining

o'quvchi tasavur qilishi mumkin bo'lgan bir qismi to'la tasvirlanadi.

Qaychining ikkinchi qismini lug'zda ifoda etish uchun o'xshatilgan qushning oyoqlari hamda ko'z timsollaridan foydalaniladi. Chistonda nomi yashiringan qush, ya'ni qaychining oyoqlari ham o'z-gacha, uining turfaigi shundaki, qushning oyoqlari uchida uning bittadan ko'ziari ham borligi zuhur etib turadi. Ayoniashadiki, qushning oyoqlari qaycliining kishi tomonidan tutiladigan qismini, ko'zlari esa barmoqlar o'tkaziladigan teshiklarni anglatadi. Bu bilan shoir istiora badiiy sao'ati asosida qaychining suratini to'la chizishga muvaffaq bo'ladi. Endigi navbat uning xususiyatlari bayoniga yetadi. Lug'zning uchinchi va to'rtinchi baytlari ana shu xususiyatlar bayoniga bag'ishlangan. Ularda tasvirlanishicha, bu qush qachon oyoqlarini almashtirsa, xuddi qanot qoqib uchishga tayyorlanganday tuyuladi. Qushning parvoz qilishiga garchi «qari» (qoi uchlari)unga homiylik qilsa ham, u har qancha qanot qoqmasin, baribir, «bir qari» (qoi uchidan tirsakkacha bo'lgan masofa) ham ucholmaydi. Bu bilan shoir qaychi qismlarining ochib-yopilishi qo'ilar ishtirokida amalga oshirilishiga ishora qiladi. Natijada lug'z bag'rida yashiringan narsaning nomi miqroz (qaychi) ekanligi zehni o'tkir o'quvchiga ayonlashib qoladi. Alisher Navoiy sohir qalami mahsuli bo'lgan boshqa lug'zlari ham she'rxonni mantiqiy fikriashga undashi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

#### 8.4. Alisher Navoiy-qasidanavis

Alisher Navoiy qasida janrida ham ijod etgan ulug' shoirdir. Bu buyuk so'z sao'atkorining «Badoyi\* ul-vasat» devonidan o'rin olgan, turkiyda bitilgan mashhur «Hik(liya)» qasidasidan tashqari, fors-tojik tilida ijod qilingan «Sittai zamriya» («Olti zaruraU), -Fusuli arbaa» («To'rt fasl») nomli qasidalar turkumi ham mavjud. Namlari qayd etilgan ikki turkum quyidagi o'n qasidadan tarkib topgan. Shulardan mana bu olti qasida «Sittai zaruriya»ga tegishlidin «Ruh ul-quds» («Pok ruh», 132 bayt), «Ayn ul-hayot» («Hayot chashmasi», 106 bayt), «Tuhfat ul-afkor» («Fikriar tuhfasi», 99 bayt), «Qut ul-qulub» («Qalb ozuqasi», 120 bayt), «Minhoj ul-najot» («Qutilish yo'li», 138 bayt), «Nasim ul-xuld» («Jannat shabbodasi», 129 bayt). Quyidagi qasidalar esa «Fusuli arbaa» tarkibidan o'rin olgan: «Saraton» («Yoz» 71 bayt), «Xazon» («Kuz», 33 bayt), «Bahor» («Bahor», 57 bayt), «Day» («Qish» 70 bayt). Bu ikki turkum qasidalarni taniqli olim Hamid Sulaymon

birinchi bo'lib aiab va joriy yozuvda nashiga tayyoriadi (Qarang: Alishcr Navoiy. Sittai zamriya. -Adabiy meros». Hujjat va tadqiqotlar. Toshkent: «Fan», 1968, 1-son, 194-282- betlar. Alishcr Navoiy. Fusuli arbaa. •Navoiyga armug'on\*. (Nizomiy nomidagi Davlat pedagogika instituti ilmiy tashkiloti Toshkent, 1968). Shuningdek, «Fusui arbaa\* turkumi va «Ruh ul-quds» qasidasi keng o'quvchilar ommasiga alohida majmualar shaklida taqdim etildi (Qarang: Alishcr Navoiy, Fusuli arbaa.(Qasida. Matn va o'zbek tilidagi nasriy bayon). So'z boshi, nasriy bayon va lug'atlar bilan nashrga tayyorlovchi R.Vohidov, G. Boltayeva. Buxoro, 1998; Alishcr Navoiy. Ruh ul-quds. .(Qasida. Matn va o'zbek tilidagi nasriy bayon). So'z boshi, nasriy bayon va lug'atlar bilan nashrga tayyorlovchilar R.Vohidov, N. Bckova. Toshkent: «O'zbekiston», 2002).

Ulug' so'z san'atkori Alishcr Navoiyning 1469-yil 14-aprel (hijriy 873 1- shawol) ramozon hayiti kuni turkiyda ijod etilib, ulug' hukmdor Suhon Husayn Boyqaroning taxtga chiqishi munosabati bilan o'tkazilgan tahniyat (shohni muborakbod etish) marosimida ilk bor tantana ishtirokchilariga taqdim etilgan mashhur «Hiloliya» qasidasi shohimning nihoyatda teran badiiy tafakkuri va taxayyulining mahsulidir. Qasida 91 baytdan tarkib topgan, uning matla' va maqtaida yangi oy-hilolga ishora qilinadi. Jumladan, asarning ilk bayti o'quvchining diqqatini samoga. aniqiog'i, hilolga qaratish niyatida bitilganligini ilg'ash mumkin:

Chun nihon qildi turunji mehr rahshon tal'atin,

Oshkor yetli falak bir taqvi g'abg'ab hay'atin (5. 477).

Ulug' shoir qasidasining matlasidanoq tantanavor kayfiyatni aks ettirish niyatida samoviy jismlarning timsollarini insonlarday harakat jarayonida ko'rsatadi hamda istiora sa'atiga tayanib, hilolni yangi nom bilan ataydi. Misralarda ifodalangan ma'no falakda juda kamdan-kam kuzatiladigan ulug'vor bir holat vujudga kelganidan darak bejadi. Quyosh olmasi (quyosh olmaga qiyoslanadi) o'zining porioq yuzini yashirishi bilan falak o'zining baqbaqaga o'xshash jismini namoyon qiladi. Bunday baqbaqaga monand holat hilolning samoda yog'du sochib tuigan paytida uning doirasida sodir bo'lgan manzaraga qiyoslanadi. Asarning maqtaida hilol va islomiy hayit bayrami Sulton Husayn Boyqaroning tahniyat kuniga to'g'ri kelgani bois ularning yanada muqaddaslashganiga diqqat qaratiladi:

Yangi oy-u iyd ikki qullug'ching o'lsun, aylagan

Sen hilol oning otin, bayrara bu yerning kunyatini. (5. 483).

Bayt bag'riga singdirilgan ma'no quyidagicha: «Yangi oy va hayit

sening iioatgo'ying, sanogo'ying (maddohing) bo'lishsin, chunki sen uning otini hilol, ikkinchisining nomini bu yerning bayrami qilding». Yangi oyning hilol nomini olishi va yangi davrning (Sulton Husayn Boyqaoi hukmronligining), hayitning bayram deb atalishi esa poyindor xursandchilikning boshlanishidan darak beradi. Ulug\* shoir orzusiga ko'ra, zamon hukmdori taxtga chiqqach, yurtga mana shunday shodiyonalarni, albatta. baxsh etadi. Qasidaning «Hik>liya» taizida nomlanishining zamirida ham ana o'shanday osoyishtalik va farovonlikning debochasiga ishora mavjud.

«Hiloliya» qasidasi mazmun-mohiyati va badiiyatining mukammallashuvini uning voqeyiy asar ekanligi ham ta'min etgan. Qasidadagi voqealar to'rt asosiy obraz atrofida aylanadi: shoir, Atorud (Merkuriy sayyorasi. mifoigiyaga ko'ra, ayni yulduz shoir va yozuvchilar homiysi sanaladi), ulug- shoiming sevgilisi va shahanshoh Husayn Boyqarolar shular jumlasidandir. «Hiloliya»ning yetakchi qahramoni ulug' shoirning o'zidir. Asar muallifi iydi akbar — ramazon hayiti tunida to'qqiz falak: Oy, Atorud, Zuhra (Nohid, Venera), Quyosh, Mirrix (Mars), Mushtariy (Yupiter), Zuhal (Saturn), falaki savobit (tuig'un yukhizlar, ya'ni samoning buijlar joylashgan o'mi), falak ul-aflokni (Aish va Kursining falakdagi o'rni) sayr qiladi. Ulug' shoir samoviy jismlar timsollarining mifologiyaga ko'ra anglatgan ma'nolarini ulkan taxtga endi o'tirayotgan hukmdor tahniyatiga xizmat qildiadi. Jumladan, yodkori homiysi bo'lgan Atorud-qasidago'y shoir nafosat va go'zallik ramzi bo'lgan Zuhra- sozanda, mutrib; Quyosh-sham' (tunda Quyoshning boimasligi nazarda tutilib, u podshoh haramining cng xilvatini ham sham' bo'lib yoritish maqsadida pastga tushgan); jang-u jadal timsoli bo'lgan Mirrix— yasavul; falak qozisi Mushtariy—maddoh va duogo'y; falaki savobit- shohning bayram dasturhoni; falak ul-aflok csa-shoh raqqoslari o'ynayotgan singari qiyoslardan anglashilgan mazmun asosida baytlar bag'riga singdiriladi. Ulug' shoiming tungi sayri davomida Atorud bilan istiqbollashshish (peshvoz chiqish) manzarasining olib kirilishi qasidaga yangi ruh baxsh etib, uni tutilmagan toza ma'nolar bilan boyishiga xizmat qilgan. Atorud shoh madhi va tahniyati shodiyonalariga bag'ishlab quyidagi matlani o'qiydi:

«Ey, seiing qoshing qilib zohir yangi oy xijlatin,  
V-ey, yuzung sharmanda aylab iydl akbar tal'atin». (S. 479).  
Atoruddan bu baytni «eshitgan» ulug' shoiming rashki tug'yon qila

boshlaydi va o\*z tab'ining nimabrga qodirligini ayon qilish niyatida shoh madhiga bag'ishlangan quyidagi Javob baytini o'qiydi:

«K-ey, qoshingning rashki aylab xam yangi oy qomatin,

Iydi ruksoring qilib nobod bayram zi>natini». (5.480).

Bu rangin misralami «eshitgan» Alomd xijoat chekib k>l qoladi. Ulug' shoir bu ulkan ijodiy g'alabadan zavqlanib, uyga qaytganida, sevgilisi ko'kda bayram hilolini ko'rib, xursandchilik qilish uchun kelgan va oshig'ini kutib turgan ekan. Ulug' shoir faxriyadan fbydalanib o'zi va Atorud bitgan zavqli misralami qalbida iftixor tuvib sevgilisiga o'qib beradi. Go'zal mahvash esa shoiidan eshitgan baytlari evaziga shirin tabassum hadya qilib qo'yadi va ijodiy musobaqadan chctda qolishni istamagan ma'shuqa oldidagi qalamni olib, bir soat muhlat o'tmay, ulug' shoimi liyarat—hayajonga sotuvchi quyidagi misralami yaratishga muassar bo'ladi:

«K-ey, yuzung zohir qilib bayram sabohi safvatin,

Anda qoshing aylabon paydo yangi oy hay'atin» (S. 480).

Bunday najib lavhalardan uhig' shoir «behol-u masm'» bir holatda shoh saroyiga keladi va shu ma'noda boshqa bayt yozish mumkin cmasligini da'vo qilib, Atorud, □ x'a mahbusasi bitgan baytlarni o'qiydi. Shoh kulib, o'zining nozik tab'i mahsuli boigan quyidagi badihaning yangi baytini majlis ahliga yetkazadi:

"Shoh Abulg'oziy saodat axtari Sulton Husayn,

Kim, quyoshni zarra dcr ko'rgan sipchri hashmatin» (5. 481).

Yuqorida keltirilgan ayrim lavhalardan ko'rinadiki, Samarqandda yashayotgan ulug' shoir Xuroson davlati atrofida sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'ta sinchkovlik bilan kuzatarkan, maktabdosh do'stining ulug' g'alabasiga katta ishonch bilan qaragan. Ayni kurashlaming intixosi tahniyat marosimiga olib kelishi muqarrarligi avliyosifat shoiiga tobora ayonlashib qolgan. U «Sayqali ro'yi zamin» Samarqandda «Hiloliya»day go'zal asami bunyodga keitirish uchun puxta hozirlik ko'rgan. Nihoyat, 1469 yil navro'zi arafasida Amir Shayxim Suhayiyning «lydiya» va Alisher Navoiyning «Hiloliya» qasidalari yaratiladi. «lydiya» forsiyda, «Hiloliya» turkiyda ibratli ijodiy hamkoriikning dilbar namunasi sifatida io'shnolik ko'radi. Ta'kidlash joiz, garchi «Hiloliya» ulug' shoiming yagona turkiy qasidasi bo'Isada, biroq unda qo'llangan mutlaqo yangi uslubiy jilo, teran falsafiy mazmun, betakror sao'atkorlik tufayli shunday yuksak mahorat pag'onasiga ko'tarilganki, ayni she'riy janrda bunyod qilingan o'nlab she'rlar bilan bermalol raqobat qila olish qudratiga egadir.

Qasidada Sulton Husayn Boyqaro tarixiy shaxslikdan badiiy asar qahramoni darajasiga ko'tarilib, juda zo'r ehtiros bilan madh qilinadi. Shoh saodat yulduzi yanglig' porloqdir. Uning ulug'vorligi nazdida quyosh bir zarra bo'lib ko'rinadi. Shu tariqa ulug' shoir hukmdomi samoviy jismlar timsollaridan foydalangan holda uning o'ta mubolag'aviy badiiy tasvirini chizishga erishadi. Alisher Navoiy «Hiloliya»da o'zi orzu qilgan shoh timsolini Husayn Boyqaro qiyofasida ko'rsatishga harakat qiladi. Shoir nazarida mazkur hukmdor shohlar darveshi-yu darveshlar shohidir. U suratini shoh, siyratini darvesh maqomida tutganligi uchun ham yuksak ehtiromga loyiq zotdir. Shunday tantanavorlik, ko'tarinki kayfitni o'zida aks ettirgan misralar va yuqorida ko'chirilgan maqta'noyob badiiy mahorat namunasi b □ lga qasidaga yakun yasaydi.

Alisher Navoiyning ikki turkum qasidaları ham ana shunday ehtirosli baytlardan tarkib topgan. «Sittai zamriya»dagi badiiyat namunaları falsafiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-talimiy mohit kasb etib, ular Anvari, Xusrav Dehlaviy, Xoqoniy Shervoniy, Abdurahmon Jomiy va Sharqning boshqa buyuk shoirlarining qasidalariga tatabbu' sifatida yaratilgandir.

«Sittai zamriya» tarkibidagi uchinchi forsiy qasida «Tuhfatul-afkor» bo'lib, Amir Xusrav Dehlaviyning «Daryoi abror», Nuriddin Abdurahmon Jomiyning «Lujjat ul-asror» asarlari ta'sirida dunyoga kelgan. Alisher Navoiy «Xamsat ul-mutahayyirin» asarida mazkur qasidaning yaratilishi tarixiga doir qiziqarli lavhalar keltiradi. Xuroson davlatining vaziri a'zami lavozimida faoliyat ko'rsatayotgan ulug' shoir Marvga qilishi lozim bo'lgan rasmiy safari oldidan (1476-yilda) Maxdumi Nuran ziyoratiga kiradi. Suhbat jarayonida Abdurahmon Jomiy «Lujjat ul-asror» qasidasini Alisher Navoiyga beradi. Ulug' o'zbek shoirining o'z taklifi bilan Amir Xusrav Dehlaviy «Daiyoi abror»ga javobiya tarzida yozilgan bu qasida unga (Alisher Navoiyga) favqulotda ta'sir etadi va shu tabanuk dargohda ushbu shc'rga tatabbu' qilish niyati tug'iladi. Nihoyat, Hixot — Marv safari davomida, ot ustida to'qson to'qqiz baytdan iborat shoh qasida «Tuhfat ul-afkor» dunyoga keladi. Asar chindan ham jo'shqin ilhom, ulkan ehtiros va zavqning mahsulidir. Mulohazalarimiz muallaq qolmasin uchun o'sha dilbar qasidaning shoh baytlaridan birini nazardan o'tkazaylik:

Ba dahoni xushku chashmi tar qanoat kun az on-k,  
Har ki qone' shud ba xushku tar. shahi bahr-u bar ast. (20. 230)  
Mazkur misralar mamlakat podshohiga murojaat yo'sinida yozilgan.

Podshohi qanoat va qon □ lik nürmush tarziga aylantirgan yurt gul-gul yashnaydi. Ammo hayot hamisha ham insonga gul tutmaydi. Gulni suyuqchi qalb uning tikani zahriga dosh bermog'i zarur. Shohlik faqat ishrat emas. saltanat o'z-o'zicha turmaydi va shukuh paydo qilmaydi. Uning zarbalari, qon yuttirishlari, iztirob-u tashvishlari (ogiz-quruq ko'zlar-yoshli) borki, sabr-u qanoat ila o'shalarga bardosh beigan fahm-u farosat bilan ularni bartalaf eta olgan shohgina AUoh inoyatiga muassar va katta sarhaddagi (bahr—dcngi/. bar-samara, tuproq usti-quruqlik) mamlakatning sohibidir. Qone\* va qanoatlilik faqat podshohninggina emas, barchaning (shoh-u gadoning) ham kunlik fazilatiga aylangan yuit nurafshondir...

«Sittai zaruriya» bag'rida kelgan to'rtinchi asar «Qut ul-qulub» qasidasi bo'lib, shu haqda ozroq muloliza yuritish bilan cheklanamiz. 240 misradan iborat manzuma Hakim Anvariyning shu yo'nalishdagi falsafiy-irfoniy qasidasi tavrada-tatabbuidi yaratilgan. Tavr-tatabbu' Alisher Navoiyning o'z c'tirofidir. Biroq bunday qaydlar ulug' o'zbek shoiri qalamidan chiqqan asariarning ijodiylikiga. ohoriga qilcha bo'lsin. ta'sir ko'isata olmaydi. «Qut ul-qulub» tagdor ishoralarga, ko'p ma'noli majoz-u tashbehlaiga, teran tafakkurga undovchi ibora-yu istilohlarga boyligi bilan diqqatni jalb qiladi.

Ana o'shanday badiiyat zamirida yashirin g'oyaviy niyatni «fano va baqo o'itasidagi masofa, oliy xilqat—insonning unga munosabat i» tarzida umumlashtirish mumkin. Dunyoga kelish, tug'ilish haq, tabiiy-ilohiy qonuniyat ekan, unga vido aytish, fano qa'riga singib, yo'q bo'ib kctish, oiish ham muqarrardir. Baqo-mangulik inson peshonasiga bitilmagan. Qur'oni karimdagi xabaiga qaraganda, Luqmoni hakim ming yil, Nuh alayhis-salom ham shunga yaqin umr ko'rishgan. Biroq ularga ham dunyoning ustuni bo'ib yashash nasib etmagan. Rivoyat qiludilar, zulmat tubida pinhon obi hayot - tiriklik suvini Iskandari Maqduni va Xizr alayhis-salom birga izlashgan. Iskandar qolib, Hizr payg'ambarga

o'sha majo'iy obi hayot nasib bo'lgani uchun ham ul zoti bobarakot czgulik tug'i ostida yaxshilik urug'ini sochishda davom ctayotgan ckanlar... Alisher Navoiy bunday hikmat-u rivoyat, hikoyat-u haqiqatlardan ko'pini bilgan. o'shalardan qaysigadir ixlos bilan qaragan, ishongan, ba'zilarini shubha ostiga olib inkor qilgan. Shundan bo'lsa kerak, qasidaning butun matnini bosiq, sokin va o'ychan kayfiyat egallab olgan. Uning har bir so'zidan falsafiy mushohada, ogohlikka da'vat mhi anqiydi. Ulug' shoir insonga qarata uig'u ila yozadi:

Jahonki marhalai tangi shohrohl fanost,

Dar o' niajo'y iqomat, Id rohl shoh-u gadost. (20. 257).

Ushbu misralarni quyidagicha o'zbekchallashtirish mumkin: Dunyo ayvoni inson uchun muqim manzil emas—o'tkinchi. U fanoga olib bomvchi shoh ko'chadagi muvaqqat bekatni eshladi. Bekat esa hamisha omonatdir. Unda uzoq turish niyatida boiganlar qattiq yanglishadilar. Negaki, shoh yo'l chetidagi bekat tafovutni bilmaydi U shohni ham, gadoni ham birday qabul qilib, kuzatishga mojijallangandir. Dunyo ayvoni-harakatdagi kaivon. Bo'ynida qo'ng'irog'i bor nor tuyalar hamisha safarda Dafiari a'molidagi schili bitikka ko'ra, navbat—banavbat fanodan baqo olamiga ketish davom etadi... Alisher Navoiyning bunday qarashlaridan noto'g'ri xulosaga kelish yaramaydi, albatta. Qasida muallifi mo'min-musuimonlami uzlatga, go'shanishinlikka da'vat etayotgani,

o'lishdan buin o'limga ham undayotgani yo'q. Ul zoti mukarram ikki jihatdan bunday g'oyani ilgari surolmas edi. Birinchidan, Alloh marhamati bilan Odam Ato zurriyotlari uchun taqdir qilingan ne'matlardan butkul yuz o'girib, go'shaga kirish islomiy e'tiqod ahkomlariga rost kelmaydiki, ulug' shoirning unga xayrixohlik qilishi mumkin emas edi. Ikkinchidan, Alisher Navoiy naqshbandiya tariqatiga mansub bo'la turib, «Dil ba yor-u tan ba bozor», «Dil ba yor-u dast ba kor» kabi solikning o'z luqmai halolini tanti qoi mehnati bilan topishga choriovchi hayotsevariik g'oyalarini inkor qilolmasdi, albatta. «Qut ul-qulub» keyingi satrlarining mutolaasi muallifning tayanch g'oyaviy niyatini oydinlashtirish imkoniyatini hozirlaydi. Buning uchun bayt-u satrlaida qoilangan tazod sairati kitobxon uchun ko'niakku kcladi. o'sha badiiy-tasviriy vosita yordamida fano va baqoning qirralari juda ko'p hayotiy lavhalar, tabiiy, tarixiy, ilohiy, adabiy, afsonaviy istiloh-u dalillami keltirish, yuzlashtirish orqali ochib beriladi.

Nahang agarchi buvad qahramoni kishvari bahr,

Ba kirml obie az xud fuzun hamesha g'izost. (20. 259).

Nahang (akula) dengiz-u okeanning cng katta hayvoni va o'zini o'sha makonning egasi, yagona sohibi hisoblaydi. Atrofida o'rmalab yuruvchi ko'p sonli suv qurtchalarini nazar-pisand ham qilmaydi. Ammo vaqt-u soati kelib, u ana shu quitchalarning ycmiga aylanishini xayoliga ham keltirmaydi. Tashbeh uchun nahangning tanlanishi tasodifiy emas. Shunday urinish negizida katta hikmat, ibrat bor. Xuddi shunday gapni suv quitiga nisbatan ham aytish □ rinlidifano olamida hamma narsaning sarhad-u oichovi bor. Bu hukm jismoniy, ruhiy, ma'naviy, moddiy



n □ matlarni barcha-barchasi uchun birday tegishlidir. Pahlavonlikning o'zlik, yoshlikning qarilik, zebolikning xunuklik, boylikning qashshoqlik bilan almashinishi muqarran. Nahangning fojiali qismati bunga yorqin misol. Afsuski, bugun hamma narsani g'alamislik bilan yutuvchi bu yuho sifat maxhiqertagayutilish navbati o'ziga yetishini unutibqo'yadi... Kcyingi baytda ganj va ajdarho timsollariga duch kclamiz. Og'zaki va yozma badiiy adabiyot namunalarida bular hamisha yonma-yon keladi. Xazina bor joyda, nlbatta, ajdarho paydo bo'ladi. Bu maxluq xazinadagi javohirotni yutmaydi, ammo undan bahra olndi. Biroq tirik ekan, uni birovga ravo ko'rmaydi... Ulug' shoiresa bu moxluqqa doir hukmini ham cMon qiyadi: liirs ham fano. Xazina siljiydi, ajdarholar csa kelib-ketishda davom etadi. Biroq ulug' shoiming muddaosi dahshatli maxluqlar qismatini yoritish emas. Ulug' shoirning nigoh-u nidosi csa insonga, uni nafs-u hirs domidan qutqazish, g'aflat uyqusidan bcdor qilishga qaratilgandir.

Suxan mago'y zi anqo, ki liar kio' qone' sbud,  
Farozi Qofi qanoat bidon kio' anqost. (20. 259).

Qo'hi Qof, unga anqo urug'ining b □ lishhaqidagi afsona qadimiy. Ultig' shoir esa o'sha sayyor va ao'anaviy a&onaga yangi niyat bilan murojaat qllgun. o'zi yo'q anqoni izlashdan murod hosO bo'Imaydi. Undan ko'ra qanoatgn zo'rberish ma'qul. Naliang-u ajdariyoning fojiasidan xulosa qilmoq va hirs o'p'qoniga tushmaslikka intilmoq insonni Qo'hi Qofdan ham yuksakroqqa ko'tarib qo'yadi. Ustma-ust tabiiy misollarga murojaat etish, fojiiy qismatlanii io'kach qilishdan ulug' shoiming ko'ziagan muayyan maqsadlari ham yo'q emas. Insonning yashashi uchun moddiy omillar juda zaiur. Uni inkor qilish hayotni tan olmaslik bilan barobandir. Biroq ma'naviy-ma'rifiy omillaisiz ham inson hayx>ti qashshoqlasliib qolmaydimi? Fikrimizcha, Alisher Navoiyning qalbi va tafakkuridan-da shunday savollar tez-tez o'tib tuiganligi tufayli o'sha bezovtalik nihi uning barcha nazmi-yu nasriy asariariga ko'chgan. Shu jihatdan «Sittai zaniriya»ning xotimaviy qasidasi «Nasim ul-xuld»dagi mana bu misralar e'tiborni toytadi:

Chunin gulshan naboshad g'ayri bog'i ma'rifat, ey dll,  
Ki kard orosta az bahri komil sun'l yazdonash.  
Chi komil on ki az taMimhoi in muallim yoft,  
Sharaf vayronai zohlr, zaxoir ganji pinhonash. (20. 300).

Dil yayravdigan, zavq-u sliavqqa to'ladigan notakror gulshan - bog' - ma'rifat bog'idir. Unda hamma uchun birday yo'l yo'q. Yazdon bu bog'ni komil insoniar go'shasi sifatida zcco oro berib qo'ygan. Alisher Navoiy talqinicha, haqiqiy komilhk, donishmandlik ilohiy ma'rifat orqaligina

shakllanishi mumkin. Shu g'oya ulug' shoirning (katta-yu kichik, nasri-yu na/miy, ilohiy-u dunyoviy) barcha asarlarida ko'rinib qoladi. «Sittai zaruriy»da hukmron mavzu darajasiga ko'tariladi. Islom mknlari, shar'iy (alablar go'zal badiiy libosda yuksak shoirona ifodasini topadi. Bunday notakror saboqlarning muallifi ham notakroridir. U-Allohdir. Qasidalar lurkumida, ko'chiiganimiz iqtibosda ham komil insonning zohiriy va botiniy olami muvozanatiga alohida □ ti bberiladi. Zohir-dabdabadan xoli, ammo axloqiy qiyofa—sharafi. Yuzadagi sokinlik—botindagi ma'rifiy zahira tufayli ko'rkamdir. Zero, u—pinhon. Komiliik-sokinlik, har damda hush bilan qadamni nazarda tutmoqlikdir. Shunday saodatga muyassar ftiqarolari bor yurtning istiqbolida buyuklik nuri porlaydi...

#### 8.5. «Devoni Foni»ning tuzilishi, janriy tarkibi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari

Adabiyotimiz tarixida Alisher Navoiyning tabarruk nomi zuliisonayn ijodkor sifatida ham qadriidir. Shoir bu sharafl unvonga boy ma'naviy mcrosi tufayli sazovor bo'idi. U fors-tojik tilini puxta bilibgina qolmay, qadimiy an'analarga boy bu tilning imkoniyatlaridan ham durustgina xabardor edi. Buni ulug' adibning «Muhokamat ul-lug'atayn» asari to'ia tasdiq etadi. Asar forsiy va turkiy tillar bilimdonining shu ikki lisonning ichki imkoniyatlarini o'zaro qiyoslash asosida bildirgan umumlashma-xulosalari zaminida vujudga keldi. Shuningdek, Alisher Navoiyning fors-tojik tilidagi asariari - Devoni Foni\* (Ba'zi manbalarda to'plam «Devoni forsiy» tarzida ham tilga olinadi. Bunday nom ilmiy haqiqatga zid) nomi bilan mukammal bir to'plam tusini oldi. Devonning mundarijasi xususida muallifning o'a « Muhokamat ul-lug'atayn» asarida shunday mulohaza yuritadi: «Yana forsiy g'azaliyot devoni Xoja Hofiz tavidakim, jami\* suxan adolar va nazm piyrolar nazarida mustahsan va matbo'dur, tartib beribmankim, ko'prak ul hazrat she'riga tatabbu' voqe\* boiubtur.» (Alisher Navoiy. Asarlar. 14-tom, 125-bet) Ko'chirganimiz parchadan «Devoni Foni»ning ikki muhim xususiyati ayon bo'iyotir. Bulardan birinchisi, shu to'plam tarkibidagi asarlarning aksariyati Xoja Hofiz Sheroziy g'azaliyotiga tatabbu' qilinganligi hisoblanadi. Ikkinchisi, to'plamga kiritilgan she'rlar miqdorining (misralar sonining) olti ming baytdan ziyodroq ekanligidir.

Alisher Navoiy o'zining bu devoniga daxldor qaydlarini davom ettirar ckan, yozadi: «Va ba'zi hazrati Shayx Muslihiddin Sa'diyy'akim

g'azal tavri muhtariidur. Va ba'zi Mir Xusravg'akim, ishq otashkadasining shu'la angizidur va dard g'aribxonasining ashkrezi. Va ba'zi hazrati Maxdumi Nurang'akim, kamoj avjining mehri lomiidur va mazkur bo'lg'on azizlar holatining jamiiki, bu devon xaloyiq orasida shoe'dur va rovg'or ahlining tab'lari ul sari roje\* va anda ko\*p turluk dilkash adolar va dilpazir ma'nolar voqe'durki, tafsili bu faqirdin munosib emas». (o'sha asar. 125-bet) Alisher Navoiy musulmon mintaqada she'riyati shuhratini Sharq-u  $\square$  a r b dtanitgan yetuk ijodkorlar haqida gapirar ekan, u birgina jumlada ular nazmining o'ziga xos xususiyatini ta'kidlashga erishadi. Shuningdek, shoir «Devoni Foni\* tarkibidagi nazmiy janrlarni ham ma'lum qiliadi. Shoir qaydlariga ko'ra, bu to'plam taridbida g'azal. qit\*a. ruboiy, masnaviy, ta'rix, lug'z. qasida, musaddas kabi janriarda bunyod eilgan she'riar jamlangan. Shu bilan bir qatorda, ko'pchiiigi Abdurahmon Jomiy e'tiboridan o'tkazilgan besh yuzga yaqin muammolar ham «Devoni Foni\* tarkibidan o'rin olgandir.

•Devoni Foni»ning ikkita Parij, ikkita Turkiya, ikkita Hirot va bitta Tehron kutubxonalarida saqlanayotgan nusxalari mavjud. Adabiyotshunos Hamid Sulaymon o\*z tadqiqotlarida sanab o'tilgan qo'lyozmalar o'rtasida «Devoni Foni»ning Parij nusxalari birmuncha mukammal ekanligini c'tirof etadi. Akademik B.Valixojayev ana shu nusxalar asosidagi «Devoni Foni» tarkibidagi she'rlarning quyidagicha janriy tarkibga ega ekanligini ma'lum qiladi:

«1. Debocha; 2. Qasida-10 ta; 3.  $\square$  azal-554 ta; Musaddas-1ta; 5. Mareiya-1ta; 6. Qit'a-72 ta; 7. Ruboiy-73ta; 8. Ta'rix-16 ta; 9. Muammo-373 ta; 10. Lug'z-9ta. Demak, devonda jami 1109 ta asar bo'lib, ularning umumiy hajmi 6179 baytni tashkil etadi». (B.Valixojayev. Mumtoz siymolar. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002, 122-bet). Olim devonning mukammal nusxasi hali aniqlanmaganligini asosli dalillar vositasida izohlaydi: «Bu o'rinda Alisher Navoiyning forsiy tildagi muammolar soni haqida «besh yuzga yaqin muammo\* (MAT. 20-tomlik, 16-tom, 32-bet) degani c'tiborga olinib, bu Parij nusxalaridagi muammolar soni (373 ta) bilan solishtirilsa, unda Parij nusxalari ham «Devoni Foni»ning mukammal nusxalari bo'la olmasligini ko'rsatadi. Bu fikrni Alisher Navoiyning «Muliokamat ul-lug'atayn»da forsiy she'riarjanrlariqatorida masnaviyini cslatishi va bu janrdagi asarning Parij nusxalarida uchramasligi yana bir karra tasdiqlaydi. Demak, «Devoni Foni»ning mukammal nusxasini aniqlash hali davom etmoqda\* (o'sha asar. 122-bet).

«Devoni Foni»ning mazmun va mundaryasini belgilashda «Ixtirolar» va «o'ziga javob ayiadi», «-Na't», «Zamon ahli tanqidiga doir», «Zamonaning bevafoqligi xususida nasihatlar\*», «o'sha tavrda», «Oldingi ushabda», «Mav'iza», «Ba'zi azizlarga tatabbu'», «Maxdum she'riga javob», «Amir Xusrov Dchlaviy g'azaliga tatabbu'», «Maxdumning Xoja tavidagi g'azaliga tatabbu'\* singari sarlavhalar muhim ahamiyat kasb etadi. «Devoni Foni»dagi sh  $\square$  ritaravzu doirasi, g'oyaviy-badiiy qatoridan nafisligi va til boyligi jihatidan «Xazoyin ul-maoni» qatoridan o'rin olishga sazovor. Bu ayniqsa, Navoiy—Foniyning muxtarlarida—ixtiro g'azallarida yorqin ko'zga tashlanadi. Yuqoridagi sarlavhalar shoiming javobiya yo tatabbu' tarzida aytilgan g'azallariga tegishli bo'lib, ulardan tashqari, devon tarkibida bevosita Alisher Navoiyning o'z kashfiyoti bo'lgan muxtare'-ixtiro g'azallar ham talaygina uchraydi. Ko'rinadiki, g'azal shoiming turkiy devonlarida bo'lgani singari «Devoni Foni»da ham yetakchi janr sifatidagi mavqecini saqlab qolgan. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, muxtare' va tatabbu' g'azal namunolari bilan yaqindan tanishish «Devoni Foni» haqida umumiy tasavur hosil qilishga imkon beradi. Hamid Sulaymon, Abdug'ani Mirzoyev, Rasul Hodizoda, Shoislom Shomammedov, B.Valixojayev, Rahim Vohidov, E.Shodiyev, Alisher Shomammedov, Yoqubjon Ishaqov kabi adabiyotshunos olimlar «Devoni Foni»ga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarida ulug' shoirning forsiy she'rlari ham turkiyda bitilgan ko'p sonli asarlari singari mazmun-moluyati, badiiyati nuqtai nazaridan g'oyatda qimmatli ekanligini  $\square$  tiroftadilab, ayniqsa, Alisher Navoiy g'azalliyot iga xos bo'lgan musalsallik—fikmi tadrjiv rivojlantirish uslubini forsiy devon tarkibidagi g'azallarning vujudga kelishi uchun liin asos bo'lganligida yaqqol ko'zga tashlanadi. «Devoni Foni»dagi ixtiro g'azalarga mansub bo'lgan quyidagi voqcaband g'azal ham yuqorida qayd etilgan navoiyona uslubning mahsulidir

Rasid on parichehra mastona imshab,  
 Zi masti maro soxt devona imshab.  
 Maro loilbai bexudi-yu junun shud  
 Az on partavi ro\* parixona imshab.  
 Zi sham'c tajalli namud on, ki megasht,  
 Maloyik ba davrash chu parvona imsbab.  
 Zi ganji visolash lmorat paziruft,  
 Maro kunji torild vayrona imshab.  
 Zi shavqi mai vasll o' bud nazdik,

Ki pur sozadaiu charx paymona imshab.  
Ba bomu darain az pai iu tamoshu  
Furo' raxta xeshu begona imshab.  
Ba in naslfai ishq-u may gasht Foni,  
Hama umr devona, tanho na imshab.

Mazmuni:

U parichchra bu kecha mast bo'lib keldi,  
Mastlikdan meni bu kecha devona qildi.  
Bu kecha mening bexudlik va jununiy kulbam  
Ul parining chchra sochgan nurdan parixonaga aylandi.  
Bu kecha qandaydir bir sham' nur sochdiki,  
Malaklar uning atrofida parvonadek aylanar edi.  
Bu kecha u (mahbuba)ning vasl xazinasidan  
Qorong'u, xaroba kulbam obod bo'Mdi.  
Bu kecha uning vasli mayining shavqidan  
Falak paymonamni todirayozdi.  
Bu kecha shu tomosha uchun tom-u eshiklardan  
Qarindosh-u begonalar yopirilib tomosha qilgani kelishi.  
Foniy bu ishq va may nash'asi bilan  
(faqat) bu kechagina emas, bir umr devonadir.

(Navoiy. Asarlar. 5-tom, 1-kitob. 102-103-b)

Ko'rinadiki, ushbu g'azaining matlaidan maqtaigacha ishqiy kechinmalar qalamga olinadi. Matlada mahbubaning mastona yurib kelishi, buni ko'igan oshiqning telbalarcha raftori ustida gap boradi. Ikkinchi baytda o'sha ruhiy holat tasviri davom ettiriladi. Oshiqning xaroba kulbasi yor jamolidan charog'onlashib, parixona tusini oladi. Uchinchi baytda oshiq kayfiyati haqida so'zlanadi. Sham\* bor joyda parvona bo'ladi. Shuningdek, yorug'likka maloikalar ham talpinadi. Mahbubaning jamoli yomg'irdan sarmast oshiq parvona-yu maloikalar vazifasini ado etadi, yor atrofida kapalakday aylanadi. To'rtinchi baytda oshiqning xaroba kulbasi xususida gap boradi. Mahbubaning tashrif buyurishi bilan oshiq kulbasi o'z qiyofasini o'zgartiradi. ko'rkamlashadi. Beshinchi baytda she'r qahramoni—oshiq ruhiy-ma'naviy kayfiyatining tasviri chiziladi. Oltinchi baytda oshiq va ma'shuqa visol onlarining qo'ni-qo'shnilariga ta'siri borasida gapiriladi. Odatda, xonadonda xursandchilik boisa, qo'ni-qo'shnilar unga sherik. Qulay joy topib tomosha qilishadi: kim eshikdan, kim tomdan o'ziga qulay joy topib qaraydi. Mahbuba qadamidan obod boigan oshiqning xarobasi ham bu oqshom ana

shunday tomoshagoh tusini olgan. □ azaining maqtaida oldingi baytlarda tasvirlangan voqealarga yakun yasaladi. Shu ma'noda maqta' g'azalning xulosasi bo'lib xizmat qiladi. Yor vasli va boda kayfiyatidan sarxush bo'lish oshiq uchun mavsumiy, tasodifiy narsa emas, balki doimiy holdir. U umri bo'yi o'zini ana shu yo'liga baxshida etgan. Ko'rinadiki, Alisher Navoiy talqinidagi oshiq uchun bulhavaslik, qo'nimsizlik tamoman begona. Zotan, bunday holat ulug' o'zbek shoirining tabiati va tub orzulari uchun mutlaqo yotdir. Buning aksi o'zaroq buyic mutafakkir g'azallarida tasvirlangan oshiq irodasi, o'z □ tiqodigandiq barcha qiynoq va imtihonlarga bardosh berish uchun tayyor turgan kishi sifatida namoyon boiadi.

Alisher Navoiyning aksariyat tatabbu' she'rlari Xoja Hofiz Sherozly g'azalloridan ijodiy ta'sirlanish samarasi o'zaroq vujudga kelgan. «Devoni Foniy»da «Dar tavi Xoja Hofiz», «Tatabbu' Xoja» sarlavhalari ostida talaygina javobiya-g'azalar jamg'arilgan. Ularning miqdori haqida turlicha fikr bor. Akademik A. Miizoyevning yozishicha, devonning Tehron nashrida Navoiy-Foniyning Xoja Hofizga tatabbulari soni 232 tadir. Prof. H. Sulaymon «Devoni Foniy»ning Fransiya Muli kutubxonasida saqlanayotgan nusxasi asosida bu raqamni 237 taga yetkazadi. (Hamid Sulaymon. Alisher Navoiyning fois ti Udagi meiosi tadqiqotidan. «o'zbek tili va adabiyoti», 1965.5-son). Devonning Toshkent nashrida esa hammasi bo'lib 156 ta tatabbu'-g'azallar uchraydi. Agar yuqorida eslatilgan ikki olimning ma'umotlari ishonchli bo'lsa, unda «Devoni Foniy»ning Toshkent nashri ham mukammal emas ekan.

Xoja Hofiz—dilbar she'riyat meros qoldiigan ijodkor. Uning o'ynoqi, yuksak mahorat bilan yozilgan mazmundor she'riyati Sharq-u □ arbd a dovrug' taratdi. Unga eigashish, undan o'iganish, mag'zli g'azallariga javob aytish, tatabbu' qilish, muxammas bog'lash, hofizxonlik bazmlari o'tkazish badiiy so'z mulkida qutlug' ana tusini oldi. Shu ro'yxat boshida AUsher Navoiyning tabarruk nomi bor. Aytilganlaiga qanoat hosil qilish uchun AUsher Navoiy va Xoja Hofizning bittadan g'azaliarini qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdin Xoja Hofiz:

DQ saropardai muhabbat o\*st,  
Dida oinadori tai'ati o'st.  
Man. ki sar bar nayovaram ba du kavn,  
Gardonam zeri bori minnati o'st.  
Tuv-u to'biv-u mov-u qomati yor,  
Fikri har kas ba qadri himmati o'st.

Gar man oludadomanam, chl ziyoi?  
Hama olam guvohi ismati o'st.  
Man ki bosham dar on haram, ki sabo,  
Pardadori harimi hormati o'st  
Davri Majnun gnzasht, navbati most,  
Har kase panjro'za navbati o'st  
Fikri zohir mabin, ki Hofizro,  
Sina ganjinai muhabbatl o'st.

(Hofizi Sheiozi. Muntaxabi g'azaliyot. Dushanbe, 1967, sah. 46.)

Tojikistonda Xoja Hofiz asariarining yana ikki nashri (Dushanbe, 1971, 1983) amalga oshirilgan. Yuqorida ko'chirilgan g'azal keyingi ikki kitobda (sah. 33, sah. 96) ham bor. Ammo mazkurg'azal juda katta o'zgarishlar bilan shu kitobdan joy olgan. Birinchidan, so'nggi nashrlarda ko'chirilgan g'azal o'n bir baytdan iborat. Ikkinchidan, g'azalda baytlarning joylashtirilishi shu qadar aralash-quralashki, bunday «tahriri»ni tasawurga sig'dirish qiyin, albatta. So'zlaming yozilishidagi xilmn-xillikni aytmasak ham bo'lar. Quyidagi baytlar esa biz murojaat qilgan kitobda uchramaydi, ammo keyingi nashrlarda mayjud:

Mulkati oshiqi-yu ganji tarab,  
Har dri doram, zi yumni himmati o'sL  
Man-u dil ar fano shavem, cM bok?  
□ a r a zmdar miyon salomati o'st.  
Bo xayolash mabod manzarl chashm,  
Z-on ki in go'sha xosi xilvati o'st.  
Har guli nav, ki shud chamanoroy,  
Asari rang-u boi so'hbati o'st.

Matnshunoslik bilan bog'liq bunday chalkashliklar Xoja Hofiz taqdirida o'tmishda ham bo'Igan ko'rinadi. Alisher Navoiyning tatabbu'-g'azali sliunday xulosaga kelish uchun nsos boiadi. Chunki javobiya y yctti baytdan iborat. Navoiy-Foniyning quibi o'n bir baytli g'azalga javob aytishga ham etar edi. Biroq ulug' shoir qoiiga mazkur g'azalning y yctti baytli nuxsasi tushgan ko'rinadi:

Navoly—Foniy:

Dar dilam otashi muhabbati o'st,  
Obi chashmam zi dudi furqati o'st.  
Nest dudi dilam ba hay'ati sarv,  
Az dilam rasta sarvi qomati o'st.  
Labl laiash, ki shud may oluda.

Chashmam oluda xun zi hasrati o'sl.  
Rahshash abri balo-u lam'ai na'l,  
Dar gahi poya barqi ofati o'st.  
Gar zaiQam ba ishq-u may, ey shayx,  
In mazallat ham az maishati o'st  
Bandai piri dayram, ey zohid,  
Ki farog'am zi durdi suhbatl o'st.  
Foniy-u dilbari xaroboli,  
Ki fano hosilash zi xidmati o'st.

Mazmuni:

Dilimda yor muhabbatining o'ti bor,  
Ko'z yoshlarim firoq tutinidandir.  
Dilimdan chiqadigan sarv yangligi (narsa) dilim tutini emas,  
(Balki) dilimdan o'sib chiqqan uning sarv qomatidir.  
U nozaninning la'l lablari niyga, bo'yalgan,  
Ko'zim esa uning hasratidan qonga belandi.  
Uning chaqin sochuvchi taqali oti-balo buluti-yu,  
Yurish chog'ida u go'yo ofat yashinidir.  
Ey shayx, agar ishq va may sababi bilan xor bo'lsam.  
Bu xorlik ham Tangrining xoxishidandir.  
Ey zohid, mayxona pirining qulidirmen,  
Farog'atim esa uning suhbatidagi may quyqasidandir.  
Foniy (bo'Isin-u) unga mayxona dilbari bo'Isin, chunki  
Uning xizmatidan foniylik (yo'qlik) hosil bo'ladi.

(Asarlar. 5-tom, I-kitob. 122-123-betlar)

Ulug' o'zbek shoiri ayrim javobiya-g'azallarida aifanaviy nazmiy unsurlar vazn, qofiya, radif, timsol va tashbehlarni saqlab qolgani holda, she'rning g'oyaviy mazmun qirralari, she'r qahramoni ruhiy holati va g'azal ohangini o'ziga manzur yo'nalishda davom ettiradi. Ayrim javobiyalarida esa nazirachilikning an'anaviy shakliiy unsuriari batamom ko'zga tashlanmaydi. Bu fikr yuqorida keltirilgan tatabbu'-g'azalga to'la daxldordir. Chunonchi. Alisher Navoiy Xoja Hofiz g'azallarida qo'llangan atigi birgina qofiyani saqlagani holda, qolganlarini batamom yangilaydi. Bunday harakatni Navoiy—Foniy g'azaliga singdirilgan ayricha mazmun va g'oyalar taqazo etadi. Tatabbu\* g'azaldagi yangiilikni faqat y yetti qofiyadosh so'zning almashganidan iborat deb qarash ham to'g'ri emas. Chunki tatabbu'-g'azal zamirida buyuk mutafakkirning shoxsiy kuzatishlari, o'ziga xos insonsevarlik g'oyalari, tcran hayotiy

mushohadalari yotadi. Ijtimoiy hayot va uning zeboliklariga navoiyona muhabbat nuri g'azal sairlariga yog'du sochadi. Xoja Hofiz g'azalining matlaida majoziy muhabbat haqida gap boradi. Biroq o'sha ishq talqini mavhum, o'quvchi shuuriga aniq va zudlik bilan yetib bormaydi. To'g'ri, Xoja Hofiz g'azalidagi faqr-u fano, ishq ilohiyga aloqador bo'lgan lalucalar ma'lum darajada Alisher Navoiyning ham tatabbu'-g'azalida ko'zga taslilanadi. Biroq «Sheroz sehigari»ga izdoshiik qilgan ulug' o'zbek shoiri o'sha ao'anaviy she'riy ashyolarni: ishq va uning mojarolarini ijodiy talqin qilish va yangicha jiloda tasvirlash yo'lidan borgan. Alohida ta'kidga sazovor nuqta shundaki, Navoiy-Foniy javobiyasida dunyoviy ruh, ko'tarinki hayotiy kayfiyat, insoniy muhabbat va undan zavqlanish ko'zga tashlanadi. Ayni mulohaza Xoja Hofiz va Alisher Navoiy g'azallarining umumiy mhiyatida ohangdoshlik, uyg'unlik boriigini ham inkor etmaydi. U bor. Chunki har ikkala ulkan iste'dod sohibining maslakdosh qilgan, bir-biriga bu qadar jipslashtirgan bosh omii— inson va uni ulug'lash mavzuidir. □ ovaviyo'nalishi, ifoda ushibi, dunyoqarashda Xoja Hofizning ham, Alisher Navoiyning ham o'ziga xosligi borligini e'tirof etgan holda, har bir tatabbu'-g'azalda, o'sha tafovutlardan qat'iy nazar, ikki dohiy so'z san'atkorini yuqorida eslatganimiz kabi bosh ma'naviy uyg'unlik birlashtirib turadi.

Navoiy—Foniy o'z g'azallarining ichki tuzilishiga alohida c'tibor bilan qarugan. Tatabbu'-g'azal matnida muallifning voqeabandlikka ishtiyoq bilan qaraganligini his qilish qiyin emas. Tadrijga erishmoq uchun shoir satrlarda qo'langan voqea-hodisalar va buyumlarning xossalriga, shuningdek, ularo'rtasidagi mantiqiy uzviylikka amal qiladi. Ana shu zaminda Alisher Navoiyning aksariyat g'azallarida bir-biriga ma'no va mazmun jihatidan tutash baytlar vujudga keladi. Bunday misralarda gapdan-gap tug'iladi. Xoja Hofiz g'azaliga qilingan tatabbuning matlai va undan kcyingi baytida Navoiy-Foniyning o'ziga xos o'sha yctakchi lasvir uslubi ravshan namoyon boiadi.:

Dar dilam otashi muhabbati o'st,  
 Obl chashmam zi dudi furqati o'st.  
 Nest dudi dilam ba hay'ati sarv,  
 Az dilam rasta sarvi qomati o\*st.

Mazmunl:

Dilimda yor muhabbatining o'ti bor,  
 Ko'z yoshlarim firoq tutunidir.  
 Dilimdan chiqadigan sarv yanglig' (narsa) dilim tutini emas.

(Balki) dilimdan o'sib chiqqan un»ng sarv qomatidir.

Tatabbu'-g'azal matlaida ishq, oshiqlik va uning iztiroblari, mashaqqatlar xususida gap boradi. Hijron azoblaridan oshiqning dihi yonadi, go'yo unda laxcha cho'g' bor. Uning k □ zlarida qatra-qatra yoshlar oqadi. Buning boiskori ham o'sha olams'o'z ishq. Oshiqning ma shuqa firoqida cho'g'dek yongan yuragidan bo'rq'sib tutun chiqadi. Achchiq tutun oshiqning ko'zlariga ta'sir etadi, achitadi, yoshini shashqator qiladi. Qarang, birgina baytda qanchalik teran mazmun va voqealar tizmasi mujassam. Ayni satriarda she'r qahramonining azoblaiga Uq to'la mhiy olami tasviri ham yorqin ifodasini topgan. Biroq, shoir haU tugal yoritilmay qolgan niynt lanni ro'yobga chiqarishda q o i kelishi mumkin boigan so'z va tasviriy ashyolar bilan g'azal matlasidayoq «xayriashib» qo'ya qolmaydi. Aksincha, uiami sharhlash, mohiyatini kengroq ochish, yoritilmay qolgan yangi-yangi qirralarini leashf qiUshda davom etadi. Ulug' o'zbek shoiri o'rta qo'ymoqchi bo'lgan g'oyaviy muddaosiga mos tushuvchi nozik hayotiy manzara - -dildan o'riab chiqqan tutun»dir. Tatabbu'-g'azalning ikkinchi bayti ana o'sha tashbehU birikma asosida quriladi. Maiumki, m □ ridam chiqqan tutunning samoga «sayri» - o'rlab chiqishi kuzatishga arziguUk manzara va u rang-barang shakllarni vujudn keltiradi. Birinchidan, ulug' shoiroshiqning iztirobU, oh-u fig'onli qalbi bilan mo'ridan chiqayotgan tutun o'rtasida monandlik tuyadi. Masalaning yana bir nozik jihati ham bor. Xoja Hofiz g'azalining matlaida ishq Uohiyga ishoralar mavjud edi. Navoiy — Foniy luun tatabbuida buni nazardan qochiigani yo'q. o'sha «ko'z ostiga olingan» g'oyaviy niyat nafis ishoralarda o'zini ko'rsata boshlaydi. Shuning uchun tasvir yo'nalishi samoga qarab buriladi. Ikkinchidan, buyuk mutafakkirning topqirligi va sinchkovligi shundaki, unchalik nazarga tashlanmaydigan ana shu oddiygina hayotiy voqeadan nafas topgan. o'sha topilma bo'yoqdor, zavq uyg'otuvchi, ta'sirchan badiiy taslibeh tarzida kitobxon hukmiga havola etiladi. Alamlar girdobida qolgan oshiq dildan toshib, osmonga ko'tarilayotgan tug'yon oddiy shakldagi tutun emas, u sarv ko'rinishidadir. Aslida u odatiy sarv daraxti ham emas. Oshiq dili zaminida o'sib, parvarish topgan ma'shuqaning hushbichim, sarvmisol qomati. Daraxt quyoshga, nurga intilgani kabi qomat-sarv ham osmonga bo'y cho'zmoqda. Qarang, qanday nozik, ta'sirchan va mohirona o'rta qo'yilgan chiroyU tasviri Navoiy-Foniy tatabbu'-g'azaliga xos bo'lgan bunday fazilatlarini Xoja Hofiz sh □ riaridam ravshan his qilish mumkin. Xususan. Alisher Navoiy ilhomini



qo'g'aygan g'azaining o'n bir baytli nusxalari matlaida tajassumini topgan ma'no-mazmunning har tomonlama o'ylangan va mushohadaga undovchi o'ramiarda (pech dar pech) beriiganiga qanoat hosil qilish mumkin. Rindi Sheroy bu yo'lda donishmandlik va bo'liq mahorat ko'rsatgan. Tafakkur va mantiq qudratiga tayangan, forsiy kalomning ko'p ma'nolilik xususiyatlaridan o'rinni foydalana olgan. □ a z **o**atrlarida «parda», «oyina», «tal'at», «ikki dunyo» («du kav»), «himmat», «ismat» («poklik»), «faqr», «zohir» so'zlarining tagdorligi kitobxonni flkrlashga undaydi. Ro'yxatdan joy olgan so'zlarning misralarda qoilanishi tasodifiy emas. Xoja Hoiz qasddan bu so'zlarga murojaat qiladi. Ko'ngliga tukkani iddaoni kitobxon qalbiga ko'chirish istagi o'sha majburivatini ado etishga undagan. Ayonlashadiki, hayotiy va islomiy-ilohiy yoxud tasavvufiy oqimlar boshini yagona o'zanda birlashtirish mayli lison ul-g'ayb (Xoja Hofizni) shoirmi shunday yo'l tutishga undagan. Sinchkov nazm shina'vasi ham u so'zlamiga befarq ko'zdan o'tkazib yubormaydi. Ayniqsa, «du kav». «faqr», «tal'at» kabi so'zlar fikriashga choriyadi. Sirli sandiq qulfini ochish uchun kalit vazifasini bajaruvchi mazkur so'zlar tufayli Yer-u Samo o'rtasidagi masofa qisqaradi, mazmun rishtalari teranlikka yuz tutadi. Borliq olami va ruhiy dunyo o'itasida ko'ndalang turuvchi chegara chiziqlari ko'zdan g'oyib bo'la boshlaydi. Shuningdek, ayrim baytlarda tazod she'riy san'atiga ataylab murojaat qilinishi zamirida ham tosavvufiy va hayotiy muhabbat manzaralari iibdasining qorishiq berilishi anglatishda ishoraday tuyuladi. Oslinqning nazarida ikki qomat—to'bi-yu yana yor jilvasi namoyon. Har bir o'quvchi esa ulardan o'ziga ma'qul va maqbulini tanlab oladi. Oshiq poklik da'vo qilmaydi, amnio bunday harakatidan ortiq tashvish ham tortmaydi. Chunki u inson aviodiga mansub. Shunday ekan, u qaysidir jihatdan nuqsonga yo'l qo'yishi mumkin. Aniqrog'i, oshiq xalqning «beayb Alloh» dono hikmat iga amal qiladi. Xoja Hofiz satrida ham shunga yaqin ishora ko'zga tashlanadi. Butun olam uning pokligiga guvohdir □ a z **o**isralarida\* parda ortldugi juinoi bilun aloqamand ta'kidlarning ko'chib yurishi ham tasodifiy emas. Xoja Hofizday zakiy daho qalami tuhfa ctgan g'azalda tasodifiy so'zlarning «kezib» yurishi aqlga aslo sig'maydi. □ a z **o**timaga tortgan sayin zubardast shoirning g'oyaviy niyati tobora qalqib yuzaga chiqi boshluydi. Ishq a/oblari bobida Majnun navbatining o'tganligi, boriiq dunyosining fano—besh kunligiga daxldor gaplar hali g'azalning yakuni emas. Aslida yakunga— matlaga ravshanlik kirituvchi maqtadagi xulosaga o'tish uchun tayyorgariikdir. Xoja Hofizning zohiran bu

dunyodan voz kchish haqidagi gapiriga qarama, aslida uning siynasi—yuragi ma'shuqa muhabbat iga xazinadir! Qarang, qanday tagdor va teran mushohadaga da'vat etuvchi xulosa. Bunday jumboqli yakundan har kim o'ziga keragini oladi. Yana o'ylab qolasan, bu ta'kid naqshbandiya tariqatining «dil ba yor-u dast ba kor» talab—tamoyiliga amaliy javob emasmi? Garchi, Xoja HoOzning bu tariqatga aloqasi ayon bo'imsada, o'shanday xulosalar misralar zamiridan sizilib chiqadi, Masalaning bu tomoni oyin-u tariqatlar tabiatida kuzatiladigan mushtarak jihatlarning amal qilgani bilan izohlansa, ajab emas. Ana o'sha jihatlari uchun ham Alisher Navoiy Xoja Hofiz g'azaliyotining maftuni bo'lmadimikin? Foni—Navoiyning tatabbu'-g'azallarida yorqin ko'zga tashlanadigan yana fazilat-oddiv hayotiy voqealardan go'zal badiiy umumlashmalar chiqarishda namoyon bo'ladi. Aytilgan gapni tahUI qilayotganimiz g'azal misolida ham ravshan his etish mumkin. Tatabbu'-g'azalda ma'shuqa tashqi qiyofasining ayrim chizgilari beriladi. Ayniqsa, yoming labi tasviriga diqqat qilinadi. Sharq xalqlari adabiyotidagi ao'anaga ko'ra, ma'shuqaning labi haqida gap ketganda, ko'pincha u la'lga nisbat beriladi. Navoiy—Foni ham shu shakllangan an anaga rioya qiladi. Ko'rganimiz satrlarda ifodalanishicha, yorning la'l misol labi mayga bo'yalgan. La'l qizilcha. may csa tiniq qip-qizil. Ikki rang birlashib to'q qizilni vujudga keltiradi. Mahbuba labining bunday jozibasi oshiqqa xush yoqadi. Shuning uchun oshiqning halovati yo'qoladi. Gap lab ta'rifida ketar ekan, yana bir nozik jihatni eslatishga to'g'ri keladi. Ulkan shoir yor labining faqatgina rangin tasviriash bilan kifoya qilmaydi. Go'zal misraga «mayga bo'yalgan»lik ishorasini kiritish bilan satrlar o'rtasida mantiqiv zanjimi vujudga keltirgan. Ikkinchidan, shu kichik bir urinish bilan labning ko'rk-u tarovatini kuchaytirishga erishgan. Negaki, nami qochgan bo'yoqdan ko'ra, obdor rang, qaqragan labga qaraganda, namli labning joziba va dilkashligi chandon baland bo'ladi.

Navoiy-Foni g'azal misralaridagi tashbeqli iboralarning muvozanati, mutanosibligiga jiddiy diqqat qiladi. Tahlil etilayotgan g'azaldagi mayohid lab va qonga to'lgan ko'z tasvirida shunday urinishni yaqqol ko'rish mumkin. Tahlil qilayotganimiz she'riy qatorlarda turli ishoralarda davr jarohatlarini «qistirib» o'tish hodisasi ham ko'zga tashlanadi. Mayolud labning qonga qiyoslanishi, ko'zlaming qonga to'lganligi va yosh o'mida qon tomishi lavhalari zamirida «Gahi toptim falakdin notavonliq», -deya o'z zamonasidan zoriangan ulug' shoir, uning jafokash zamondoshlari iztiroblari yotmadimikin? Shunday qilib.

Navoiy—Foniy barcha iatabbu'-g'azallarida, ularning deyarli hamma misralarida o'rtaga qo'yilgan masalalarga ijodiy qarash, zakiyona munosabat mujassam. Mutafakkirona g'oyalar, teran mazmun, navoiyona mushohada o'rtaga qo'yilgan muammolar yechimida sobitqadamlik, insondo'stlik o'sha asarlarning mag'z-mag'ziga singdirilgandir.

Alisher Navoiyning maqtaga xotimaga kelish yo'ida Xoja Hofiz g'azahda kuzatganimiz tasvir ushibiga mayl seziladi. Navoiy — Foniya fanoning uyqash qilinishi, xarobotga moyillik. o'sha g'aribona kulbani yoqtiradigan dilbaiga xizmat qilishni sharaf bilish zamirida yashiringan mazmun g'oyat keng qamroviidir. Masalaning bir uchi esa qanoat va qoneiik, faqirona turmush tarziga bog'lanadi. Shuningdek, dabdaba-yu suniylikdan xoli turish, nivat va qalbning pokligi, shuhrat va mol-u mulkka hirs bilan qarash ilatiga o't ochish tuyg'usiga borib ulanadi. Bular Alisher Navoiy qalbini rom etgan, umr bo'yi uni shu voida xizmat qildirgan ezgu niyatlar edi. Yuqorida qisman qiyosiy o'rganganimiz ikki g'azaldan ravshan bo'ladi, tatabbuchiik ao'anasi Alisher Navoiyning nihoyatda cheksiz badiiy salohiyati imkoniyatlarini jilovlab qo'yaqolmagan. Ulug' o'zbek shoiri loqaydona taqlid qoiiplarini yorib, yodiy kengliklarga ko'tarilgan. Ana shu hukmi Alisher Navoiy qalami hadya etgan barcha tatabbu'-g'azallar, fors-tojik adabiyoti ulkan arboblarining eng sara asariari tavrda vujudga kelgan she'riariga ham taalluqli desak, xato boimas. Bu va shunga o'xshash qator fazilatlariga ko'ra «Devoni Foniy\* Alisher Navoiy adabiy merosining eng qadrlı manbalaridan biridir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Alisher Navoiy she'riy merosining asosini qaysi manbalar tashkil etadi?
2. Ulug' shoir devonlari, ularning tartib berilishi tarixi, janriy tarkibi liaqida so'zlang.
3. Alisher Navoiy she'riyatidagi mcjoziy va ilohiy ishq mohiyatini nima tashkil etadi? «Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq» misrasini izohlang.
4. Ulug' shoir g'azaliyotidagi yetakchi uslubiy jilolar haqida nimalami bilasiz?
5. Alisher Navoiy g'azalnavislikda kimlami o'ziga ustoz deb bilgan? Shoiming nazmda shakl va ma'no mutanosibligi xususidagi adabiy-tanqidiy qarashlarini izohlang.

6. Musalsal va mustaqil baytlardan tarkib topgan g'azallarning bir-biridan farqli jihatlari nimalarda namoyon bo'ldi?

7. Shoirning «Yordin ayru ko'ngil mulkedurur sultoni yo'q» misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida qanday mavzular qalamga olinadi?

8. Kichik sh  r  arlar: qit'a, ruboiy, tuyuq, chiston (lug'z)larning janriy xususiyatlari haqida gapirib bering.

9. Alisher Navoiyning qaysi asarlari tarkibida qit'alar mavjud va shoir o'z qifalariga xos xususiyatlar haqida qanday mulohazalarini bayon etgan?

10. Shoir ruboiylarining yatakchi mavzui nimalarda ko'rinadi?

11. Alisher Navoiyning qit'a, ruboiy singari janrlarga nisbatan tuyuq janrida kam asarlar ijod etganligining sababi nimada deb o'ylaysiz?

12. Shoirning chistonlarida nimalar yashiringan?

13. Alisher Navoiy turkiy va forsiy tillarda qanday qasidalar ijod etgan?

14. «Hiloliya» qasidasining yozilishi tarixi va voqebandligini tashkil etuvchi lavhalar hamda yatakchi obrazlari haqida so'zlang.

15. «Devoni Foni»ning qo'lyozma nusxalari, janriy tarkibi haqida nimalar bilasiz?

16. «Devoni Foni»dagi sariavhalar nimani anglatadi? Muxtare' va tatabbu'-g'azal deganda nimani tushunasiz?

#### Mavzuga oid tayanch tushunchalar

«Ilk devon». «Badoyi' ui-bidoya». «Navodir un-nihoya». «Xazoyin ul-maoniy». Nasriy asariardagi she'riy parchalar.  a z a lRuboiy. Muxammas. Mustazod. Musammat. Musaddas. Taijeband. Tarkibband. Qit'a. Lug'z-chiston. Muammo. Fard. Masnaviy. Qasida. Musamman. Soqivnoma. Ishqi majoziy. Ishqi ilohiy. Musalsal g'azal. Voqeband g'azal. Mustaqil baytlardan tashkil topgan g'azal «Hiloliya». «Sittai zaruriya\*». «Ruh ul-quds». «Ayn ul-hayot». «Tuhfat ul-afkot». Ag'yor. «Qut ul-qulub\*? - Minhaj ul-najot». «Nasim ul-xuld». «Fusuli aibaa\* «Saraton». «Xazon». «Bahor». «Day». «Devoni Foni». Muxtare'-g'azal. Tatabbu'-g'azal Tavr. Ixtiro. Mahbuba..

#### Adabiyotlar

Alisher Navoiyning adabiy mahorati. Maqolalar to'plami. Toshkent: «Fan», 1993.

2. Alisher Navoiy. Lirik (Tuzuvchi :N.Mallayev, 3-nashri). Toshkent: «o'qituvchi», 1992.

3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 1 -6-toinlar. Toshkent: «Fan», 1997-2000. (Iqtiboslarda jild va sahifalar ko'rsatib borilgan).
4. Alisher Navoiy. □ az alla 8harhlar. Toshkent: «Kamalak», 1991.
5. Abdug'afforov A- «Xazoyin ul-maoniy» jumboqlari. «O'zbek tili va adabiyoti». 1995, 1-son, 10-18-betlar
6. Valixojayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002, 85-129-betlar.
7. Vohidov R., Ne'matov H., Mahmudov M. So'z bag'ridagi ma'rifat. Toshkent: «Yozuvchi», 2001.
8. Jumaxo'ja N. Satrlarsilsilasidagi schr. Toshkent: «o'ituvchi», 1996.
9. Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: «o'qituvchi», 1976, 380-419-betlar.
10. Shayxzoda M. Asarlar. 6 tomlik, 4-tom. Toshkent: □ . □ u l o m nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972, 195-234-betlar.
11. o'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 2-tom. Toshkent: «Fan», 1987, 82-201- betlar.
12. Hayitmetov.A. «Xazoyin ul-maoniy» devoni tahlili va Husayn Boyqaro. «o'zbek tili va adabiyoti», 1998. 1-son,«7-10-betlar; Yana Alisher Navoiy uslubi muammolari. «o'zbek tili va adabiyoti». 1999, 1-son, 26-28-betlar.
13. Hasan.N. XVI asr o'zbek adabiyotida Yassaviy ao'analari. «o'zbek tili va adabiyoti». 2004, 2-son, 26-34-betlar.
14. Haqqul I. Kamol ct kasbkim. Toshkent: «Cho'lpon», 1991.
15. Haqqul I. Tasawuf va she'riyat. Toshkent: □ . □ u l n o m i d a g i Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.

IX-BOB  
SHARQ XALQLARI ADABIYOHDA XAMSACHILIK AN'ANASI  
VA ALISHER NAVOIY «XAMSA»SI

9.1. Xamsachilik an'anasi va Alisher Navoiy «Xamsa»sining  
yaratilishi tarixi

Sharq xalqlari adabiyat tarixida beshlik dostonlar turkumining huniyod etiiishi an'anasi Alisher Navoiy dunyoga kelgunga qadar sal kam uch yuz yillik jarayonni boshidan kechirdi. Ozar xalqining suyuqli va salohiyatli farzandi Ilyos Yusuf o'g'li Nizomiy Ganjaviy (1141-1205) «Panj ganj» («Besh bcbaho xazina») asarining yaratilishi musulmon olami badiiy so'z sao'ati tarixida inqilobiy hodisa, mo'jizaviy voqea bo'ldi. Foislydn dunyo yuzini ko'rgan bu besh ma'naviy xazina qalam sohiblari qalbini junbushga soldi, ular uchun chinakam ijodiy bahs va mahorat darajasini belgilashning sinashta tamal toshiga aylandi. Shunday qilib, Nizomiy Ganjaviyning mo'jizakor qalami tuhfa etgan «Panj ganj» Sharq xalqlari adabiyoti tarixidan xamsachilik an'anasiga asos bo'lgan asar sifatida o'rin oldi. Xamsa ijod etish besli doston yozish bo'lgina qolmay, bu adabiy janiga xos bo'lgan mo'jizakor «Panj ganj»ning xususiyatlaridan kelib chiqib belgilandi. Bunga ko'ra, dostoniarning nomi, janri, vazni, voqealar tizimi, qahiamonlari va tuzilishi bilan Nizomiy Ganjaviy beshligi talab-tamoyilariga monand bo'lishi, shuningdek, yangi ijod etilgan xamsa ulug' ozar shoiri shoh asarining takrori yoki taqlidiy nusxasi bo'lmay, balki mavzu va g'oyalari, badiiyati nuqtai nazaridan tamomila yangi asar bo'lgan talab etilgan bulardan tashqari, xamsa muallifi so'z sao'atining ilohiy qudratini teran his qilgani holda uning vavnaqini yanada yuksak cho'qqilaiga ko'tarishga o'z asari bilan xizmat qilmog'i lozim edi. Sharq adabiyotida bu nihoyatda murakkab va o'ta talabchan ao'anaga aylanib qoldi. Musulmon mintaqa xalqlari adabiyotida bu adabiy janmning vujudga kelishi sabablarini taniqli adabiyotshunos olim, akademik B.Vaiixojayev quyidagicha izohlaydi: «Xamsa deb ataluvchi asariarning maydonga kelishigacha, ya'ni XII asrgacha bo'lgan davrda turkum qissa va dostonlardan iborat «Kalila va Dimna», «Sindbodnoma» (Ro'dakiy), «Shohnoma» (Fiidavsiy), «Qutadg'u bilig» (Yusuf Xos Hojib) kabi iorsiy va turkiy tillarda bitilgan turkum asariy mayjud edi.

Eslatilgan asariarning ayrimlari bir syujetli («Qutadg'u bilig») bo'lsa, boshqalari ko'p syujetli («Kalila va Dimna», «Shohnoma») asarlaidir.

Xuddi ana shu davrda xamsa o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan

badiiy janr sifatida shakllandi. Shuning natijasida u ham bir syujetli, ham ko'p syujetli hamda syujetsiz-maqolatlardan iboiat asariardan tashkil topdi, ya'ni qurilishi jihatidan ko'p qirrali janr bo'ldi. Uning asosiy mavzusi ham insonning ko'p qirralari faoliyatini badiiy obrazlar misolida aks ettirishdan iboratdir\* (Vaiixo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 131-bet).

Ko'rinadiki, xamsa inson kamolotining serqirra jihatarini o'zida to'la io'ikos etish imkonini hosil qilgan adabiy janr sifatida vujudga kelib, bir va bir necha syujetli asarlaiga xos bo'lgan xususiyatlarni o'zida mujassam etdi va ijodkoming yana o'sha komil inson xususidagi falsafiy, itohiy-irfoniy, jtimoiy-siyosiy, axloqiy-talimiy qarashlarini mufassal bayon etishi uchun tarkibida mayjud bo'lgan syujetsiz maqolalar bilan mukammallashdi. Ayni choqda xamsa tuzilishiga aloqador bo'lgan bunday unsurlar bir— birini taqozo qilishi bilan ahamiyatlidir. Jumladan, Shayx Nizomiyning «Panj ganj»i «Maxzan ul-asror» («Sirlar xazinasini») sarlavhali dasturiy doston bilan boshlanadi. Mazkur asar tarkibidagi maqolat-u hikoyatlar uning «Panj ganj»ining barclm dostonlari uchun rcjanoma vazifasini o'tashini ta'min etgan. Ana slra shoh asarda xalq maqollari kabi sayqallangan va lo'nda xulosalar tarzida teran badiiy ifodalangan dolzarb umuminsoniy mavzu— muammolar turkumning «Xusrav va Shirin», «Layli va Majnun», «Haft paykar» («Y yetti go'zal»), «Iskandamoma» kabi masnaviylarida mantiqiy badiiy tajassumini topadi. Shuning uchun ham zohiran alohida—alohida va mustaqil dostonlar maqomida ko'zga tashlanuvchi bu asarlar uchun ana o'sha «mustaqillik» o'ta nisbiy tushunchadir. Ular, bizningcha, barcha a'zolari bir-biri bilan uzviy aloqador, yaxlit, yagona jismni eslatadi. Aslida ana shu bosh tamoyil xamsaning Sharq xalqlari adabiyoti tarixida mustaqil janr maqomida ko'rinishining tayanch omilidir.

Shayx Nizomiydan keyin undan o'iganish, uni ustoz deb bilish, ilg'or adabiy an'analarini davom ettirish adabiyot olamida asriar osha turii shakllarda yashab keldi. Buyuk Nizomiyga izdoshlik qilish ao'anasiga doir ma'lumotlarni umumlashtirgan holda uch katta yo'nalishga ajratish mumkin:

1.«Panj ganj»ga to'la javobiya yozgan shoirlar. Amir Xusrav Dehlaviy (1253-1325)—xamsa janrining yuqorida eslatganimiz nozik nuqtalarini to'g'ri ilg'agan va uni nazariy jihatdan amalda asoslagan ikkinchi xamsanavisdir. Shoir «Xamsa»sining ilk dostoni «Matla' ul - anvor» («Nuriaming boshlanishi»), «Shirin va Xusrav», -Majnun va

281

Layli», «Hasht behisht\* («Sakkiz jannat»), «Oyinai Iskandariy» («Iskandar oynasi») singari keyingi masnaviylari uchun ma'naviy sarchaslama, kengaytirilgan rcjanoma vazifasini o'tadi.

Turkiy adabiyotni jahoniy mavqega ko'taigan ulug' o'zbekshoiri Alisher Navoiyning ham qutlug' nomi «Panj ganj»ga to'ia javobiya yozgan shoirlar qatoridan munoslb o'rin oldi. «Agar bir qavm, gar yuz, yo'qsa mingdur, muayyan turk ulusi xud meningdur»,-dcya iftixor bilan e'tirof etgan uhig' shoir «Xamsa»si turkiy qavmlar ma'naviy ehtiyojini qondiigan yagona shoh asar bo'lganligi bilan boshqa xamsalardan tubdan farq qiladi. Turkiy tilda xamsa yozish Alisher Navoiy ko'nglida tugilgan oizulardan biri ekanligi •Hayiat ul-abror»dagi quyidagi baytlarda o'z ifodasini topgan:

Kim bu yo'l ichraki alar soldi gom,  
Bir necha gom o'lsa manga ham xirom.  
Forsi o'ldi chu alarga ado,  
Turki lla qllsam ani Ibtido.  
Forsi el topti chu xursandllq,  
Tiujk dog'i topsa baromandliq (7, 55).

She'riyatimaR>obokalonining shirin oizulari ushaldi. U o'z oldida qo'ygan ulkan maqsadiga crishdi. Juda qisqa muddatda, atigi ikki yil (1483 - 1484) ichida turkiy tildagi birinchi va hozirga qadar yagona «Xamsa»ni maydonga keltirdil^Hayiat ul-abroi\* («Yaxshi kishilaming hayratlanishi») «Fariid va Shirin», «Layii va Majnun», «Sab'ai sayyor» («Y yetti sayyoh, musofir»), «Saddi Iskandariy» («Iskandar devori») kabi g'oyaviy-badiiy jihatdan baquwat besh go'zal masnaviyni o'zida birlashtimvchi turkum dunyo yuzini ko'rdi. Alisher Navoiy «Xamsa»si nihoyatda salmoqli asar -ellik bir ming ikki yuz o'ttiz misradan tashkil topgan. Shunchalik ulkan badiiy yaratmani shiddat bilan, juda qoyil qilib ijod etgan shoir xotimaviy doston — «Saddi Iskandariy»da bu ulkan beshlikni yozish uchun bevosita sarflangan vaqt olti oy ekanligini qayd etadi:

Cbekib xoma bu noma itmornig'a,  
Yeturg'aysen og'ozin anjomig'a  
Ki, ahli muxosib shitob aylasa,  
Deyilgan zamonin hisob aylasa,  
Yig'ishtursa bo'lmas bori olU oy,  
Ki, boidung bu ra'nog'a suratnamoy (11, 569).

Alisher Navoiy yirik jamoat aibobi sifatida Xuroson mamlakatining buyukdavlat daiajasiga ko'tarilishi, el-yuit osoyishtaligi va mulk ma'murligi yo'lida jonbozlik ko'rsatdL Mana shunday ulug' ishlardan xoli bo'lgan

paytlarida Ustod Sadriddiy Ayniy ta'biricha, uyqu va istirohat soatlari hisobidan sevimli mashg'uloti - badiiy ijod bilan shug'ullandi. Tabiiyki, Husayn Boyqaro mamlakatidagi siyosiy jihatdan beqaroriik shoh asar ustida qizg'in ijod bilan mashg'ul bo'lgan Alisher Navoiyni ham befarq qoldirishi mumkin emas edi. Buyuk shoir ulug' xamsanavis salafllari zimmasida bunday mas'uliyatli vazifa (davlatni idora qilish ishlariga aralashish) bo'mmagani, ulatda mavjud bo'lgan imkoniyat nuqtai nazaridan masalaga yondashib «Xamsa»ning ijod etilishiga sarflangan vaqtni hisob qilsak, olti oyga bormasligini e'tirof etadi. Bu ta'kid zahirida, bizningcha, umrining «shabob ayyomi»da shoiming ustozlari va otaxoni darvesh Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan maktubidagi o'z ijodiy salohiyatidan iftixor tuyib, ehtiros bilan bitilgan baytlari (bir kunda yuz, ikki yuz bayt bitish holva eyish bilan barobar...) mubolag'a emasligiga ishora mavjud.

«Pary ganj»ga to'la javobiya yozgan shoirlar qatorida fors—tojik adabiyotining ulug' namoyandasi Nuriddin Abdurahmon Jomiyning nomi ham yuksak chtiromga sazovor. Bu buyuk so'z sa'o'atkori «Haft avrang»ining ayrim dostonlari Alisher Navoiyning, ba'zi masnaviylari bilan oldinma-keyin yozilgan bo'lib, har ikkala za^ndoshning shoh asarlari xamsanavislikda yana bir yuksak pag'onaning zabt etilishiga sabab bo'ldi. Hojui Kirmoniy (1281- 1352), Mavlono Ashraf (vafoti 1450), Abdulla Xotifiy (vafoti 1521) kabi ijodkorlar ham Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»ga to'la javob aytish baxtiga muyassar bo'idilar. Biroq xamsachilik tarixida bu qalamkashlarning hammasi ham birday mavqega ega emas. Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy xamsalarining shuhrati ancha baland bo'ldi. Buning boisi, bizningcha, o'sha mualliflar qalami sehri, iqtidorining balandligi, fikriy teranlik, tasvir mahoratining yuksakligi, umuminsoniy g'oyalar, axloqiy-taiimiy, ilohiy-irfoniy qarashlarning boiiqligidadir. Bizning bu ta'kidimiz Hojui Kirmoniy, Mavlono Ashraf, Abdulla Xotifiylarning beshliklari xususida noto'g'ri taassurot uyg'otmasligi lozim. Mazkur mualliflar asarlarining shuhrat qozonishida o'sha noyob badiiy yaratmalar qo'iyozma nusxalarining kamyobligi, bugungi kunga qadar tugal holida nashr yuzini ko'rmaganligi, yetarii darajada ommalashmayotganligi salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, ajab emas.

2. «Panj g:mj»ning ayrim dostonlariga javob yozgan shoirlar. Bu guruhga mansub ijodkorlar o'z oldida yaxlit «Panj ganj»ga emas, balki uning tarkibidagi u yoki bu dostonga javob aytishni maqsad qilib qo'yishdi. o'sha harakat tufayli Sharq xalqlari adabiyotida sayyor mavzu, voqea-



qahramonlar guruhi shakilanib, musulmon olami badiiy adabiyotida kong tarqaldi. Faqatgina Layli va Majnunlaming fojiaiy scvgi sarguzashtlari bilan bogiiq voqealar asosida arab, fois-tojik va turkiy t illarda yuz elikdan ortiq nomdosh, biroq bir-birini mutlaqo aynan takrorlamaydigan dostonlarning bunyodga kelganligi Shayx Nizomiyga izdoshlik qilish ikkinchi yo'nalishining ancha faol kcchganligidan yorqin nishonadir (Ageh Sirri Levend. Arap, fars ve turk edebiyatlarinda Leyli vc Mejnun hikayesi. Ankara. 1957). Ikkinchi yo'nalish harakat maydoni va qutblarining bu qadar koiamdoriigi maium ma'noda adabiy aloqa va o'zaro ta'sir hodisasiga uzviy bogiiqdir. Mazkuryo'nalish o'z navbatida ichki bo'linishga ham ega. «Panj ganj» tarkibidagi muayyan voqealar tizmasiga murojaat qilib, doston yaratgan tab' ahliining hammasi ham bevosita Nizomiy Ganjaviy asariaridan ilhomlangan emas. Ya'ni Nizomiy Ganjaviy dostoni ta'sirida vujudga kelgan yangi asarlardan ruhlangan (ta'sir tufayli ta'sir) boshqa zamon, makon va zabondagi ijodkoriar o'zining toza tarhdagi shc'riy namunasini yaratgan. Shu tariqa, bosh xalqaga ulanuvchi luilqachalar tufayji yaxlit adabiy zanjir shakllana botgan.

Demak, Nmniy Ganjaviy «Panj ganj»i bag'ridagi ma'naviy-ma'rifiy, ilohi^irfoniy, axloqiy—falsafiy ziyo nuri asrlar, zaban-u makonlar osha yashab, sayqallangan. takommiQashib, barkamol inson tarbiyasi yoiida beminnat xizmat qilgan. Yaxshi g'oya, so'z va qadriyatlaming millati, makoni va zamoni bo'Imaganidek, ular pinhon tiam qolib ketmaydi. Ezgulikka tashna qalblar uni, albatta, topib oladi. Kuzatganimiz ayrim lavhalar ayni paytda adabiy aloqa va o'zaro ta'sirning nihoyatda murakkab ijodiy hodisa ekanligidan dalolatdir. Shayx Nizomiydan boshlangan badiiy mantiq zanjiri Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylar ijodida davom ctdi. Forsiy zaban ozar adabiyoti Shayx Nizomiy siymosida fois-tojik, o'zbek va yana bir qator xalqlar badiiy so'z sao'atiga o'zining samarali ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Alisher Navoiyning Muhammad Fuzuliy (1498-1556) adabiy merosiga ko'isatgan ijodiy ta'siri tufayli (xususan «Layli va Majnun»da) Shayx Nizomiy dahosining hayotbaxsh ma'naviy-mhiy olami o'zbek adabiyoti vositaciiiligida yana o'z ona xalqi adabiyotiga g'oyaviy rahnamolik qildL

o'sha ma'noda Shayx Nizomiy keyingi davming aksariyat ijodkoriari (o'zbek, fors-tojik, turkman, ozar...) uchun bilvosita ustoz boiib qoladi...

3.«Paqj ganj» dostonlarinl crkin-ijodiy taijima qilLsh. Nizomiy Ganjaviyga payravlik (izdoshlik) qilishning uchinchi yo'nalishi adabiy

aloqa va o'zaro tasiming faoi shakli - tajjima san'atiga bog'liqdir. Bu toifhga mansub tab' ahli ikki tomonlama ijodiy mehnatni o'z zimmalanga olgan: Birinchidan, Shayx Nizomiy mahorat maktabidan o'rganish, unga payravlik qilish va javobiya yaratish; ikkinchidan, ulug' ozar ijodkorining schrgar qalami va yuksak tafakkuri tuhfa etgan go'zal ma'naviy xazinadan turkiy tilda so'ziashuvchilami bahramand etishdan iborat edL o'zbek ijodkoriari Qutb va Haydar Xorazmiylaming (XV asming birinchi yarmida yashashgan) ana shu yo'ldagi xayrli qadamlari g'oyat ibratlidir. Shunday qilib, tarix hukmi, davr taqazosi bilan Ozarbayjonda yaratilgan dilbar asar fors—tojik tili orqali juda katta hududdagi kitobxonlar o'rtasida shuhrat topdi, ulaming ma'naviy-adabiy boyligiga aylandi.

9.2. «Hayrat ul-abror» — muqaddimaviy doston. Asaraing tuziishi, maqolat va hikoyatiar tahlili

• Hayrat ul-abror»-Alisher Navoiy «Xamsa»sining birinchi muqaddimaviy-rejanoma dostoni. Mazkur asar o'z y&ibatida «Xamsa» uchun g'oyaviy-mazmun nuqtai nazaridan yo'naltinjcviilik ahamiyatiga molik. Unda lo'nda xulosalar holida bayon etilgan aono fikrlar, komil insonga xos noyob fazilatlar talqini «Xamsa»ning boshqa dostonlarida mantiqiy rivojlantiriladi, takomihga yetkaziladi «Xamsa» dostonlarini ana shu shoh asardan ibtido topuvchi pishiq, o'ylangan tafakkur zanjiri bir-biriga bog'lab, tutashtirib turadi. Doston 63 bobdan tarkib topgan bo'lib, uning 21 faslini ao'anaviy muqaddimaviy boblar, 40 bobini—20 maqolat va 20 hikoyat, qolgan ikki bobini esa—xotima va bir hikoyat tashldl etadi. Asaming o'z ichki bo'linishlariga ega bo'lgan ao'anaviy — muqaddimaviy boblari, insonning ijtimoiy hayotdagi o'mi va ma'naviy kamolotiga bag'ishlangan maqolat hamda ulardagi fikriarning tasdig'i uchun keltirilgan hikoyatlari ham mohiyat e'tibori bilan butun «Xamsa»ning boshlanmasi sanaladi. Muqaddimaviy boblar bir-biri bUan mantiqan chambarchas bog'liq bo'Ub, ulami shartli ravishda uch gumhga ajratish mumkin:

LHamd, munojot va na'tlar (I-II-boblar ) Bunda ikki hamd, to'it munojot va besh na'tga o'rin berilgan.

2.Ulug' salafilar, zamon hukmdori va so'z ta'rifi (12-16-boblar). Mazkur boblarning dastlabkisida ikki ulug' xamsanavis Nizomiy Cianjaviy va Amir Xusrav Dchlaviy, keyingi to'rttasida esa Nuriddin Abdurahmon Jomiy, so'z ta'rifi va Sulton Husayn Boyqaro haqida fikr yuritiladi.

3. Ko'ngil ta'rifi, uch hayrat va Bahouddin Naqshband hamda Xoja Ubaydulloh Ahror Valiy vasfi (17-21-boblar).

An'anaviy boblar «Hayiat ul-abror»ning dasturiy — rejanoma doston bo'lishi uchun zamin hozirrganini bir misol asosida izohlashga harakal qilamiz. Maiumki, asaming ilk misiasini «Bismillohir-rahmonir iahim» ilohiy jumlasini tashkil etadi. Jami bir yuz-u ikki misiadani tarkib topuvchi ushbu bobda boshdan oxir o'sha «Mehribon va rahmli Olloh nomi bilan (boshlayman)» ilohiy jumlasiga badiiy talqin beriladi. Harf sa'o'atiga tayangan ulug' shoir, nafaqat so'zlarda, balki o'sha so'zlamini yozuvda aks ettirishga ishtirok qiluvchi har bir harfga keng mazmunli hamda badiiy bo'yoqdor talqinlar beadi. Ulug' shoir harflami sharhlar ekan, ilohiy jumlagamunosabat qiluvchining ko'ngil holatiga ko'ra, istiqbolga kcluvchi kayfiyatini (yaxshi yoxud yomon) alohida uig'u bilan ko'rsatadi.

Musulmon dunyosida amalga oshiriladigan har bir savobli, xayrli ishning «Bismilk>hir—rahmonir rahim» ilohiy jumlasini bilan boshlanishi muqaddas an'anadir. Zamonasining yetuk va komil musulmoni boigan Alisher Navoiy esa o'sha ao'anaga rioya qilishni sharaf hisoblagan. «Hayrat ul-abror» birindfiTjQbining ayni muqaddas mavzuga bag'ishlanishi fikrimiz dalilidir. «X a m B £ n o'rin olgan «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari boshida - birinchi bobida o'sha ilohiy jumla ko'zga tashlanmaydi. Shayx Nizomiy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy singari Alisher Navoiy ham «Xamsa»ni yaxlit jism, o'zaro mantiqan bog'iangani dostonlar turkumi sifatida qabul qilgani uchun ham shu yo'ldan boradi. Ikkinchidan, «Hayrat ul-abror»dayoq keyingi dostonlaiga taalluqli ishora-yu lavhalar singdirilib boriladi. Shundan bo'lsa kcrak, har bir dostonning oxirida «Hayrat ul-abrof»ga daxldor xulosa bor, ammo yakuniy xutba-duo yo'q. Butun «Xamsa»ning xotima-yu xutba- duosi «Saddi Iskandariy» dostonining oxirida beriladi. Bunday janriy belgilami yana qatorlashtirish mumkin. Fikriniizcha, bildirilgan mulohozalarimiz ham «Xamsa»ning yaxlit asar ckaniigini ko'rsata oladi. Shunday ckan, aytish mumkinki, -Hayrat ul-abior» Alisher Navoiy «Xamsa»sining muqaddimaviy-dasturiy dostoni ckan, «Saddi Iskandariy» uning xulosaviy—xotimaviy masnaviysidir.

«Hayrat ul-abror» qomusiy asar bo'lib, uning asosiy qismini tashkil ctuvchi maqolat va hikoyatlarda barcha zamonlar uchun o'ta dolzaib b □ Iga barkamol avlod, komil inson haqidagi ulug' mutafakkimning teran axloqiy—ma'naviy, jtimoiy—falsafiy mulohazalari badiiy ifodasini topgan. Turkiy adabiyot tarixida bunday asariar ramziy-majoziy

obrazlamning turli masalalarga oid savol-javobi (Yusuf Xos Hojib «Quladg'u bilig\*») yoki asar muallifining hadislariga tayanib insonning ma'naviy kamolatga yetkazuvchi fazilatlarini hamda uni jaholat botqog'iga chorlovchi nuqsonlarini qiyoslash (Ahmad Yugnakiy «Hibat ul-haqoyiq») uslubi bilan vujudga klgan bo'Msa, Nizomiy Ganjaviy ilk dostonlning crkin-ijodiy tajjimasini bo'Mgan Haydar Xorazmiyning «Maxzan ul-asror»ida kuzatilgani singari «Hayrat ul-abror»da ham ijodkorning barkamol shaxs haqidagi o'ylari maqolatlarda yorqin in'ikosini topgan. Asardagi hikoyatlar esa maqolat larda ilgari surilgan tayanch g'oyaiami o'quvchi shuuriga yanada teranroq ta'sir etishi, uning mavzu bilan mukammalroq tanishishiga imkon yaratadi. Dostondagi maqolatlar sarlavhalarining o'zi asarda komil inson ulug'langanligidan dalolat beradi:

- 1-maqolat: «Iymon sharhida».
  - 2-maqolat: «Islom bobida».
  - 3-maqolat: «Salotin zikrida».
  - 4-maqoiat: «Riyokorlik-firibgariik haqida».
  - 5-maqolat: «Xayr-u chson vasfida».
  - 6-maqolat: «Adablilik odati haqida».
  - 7-maqolat: -Qanoat haqida».
  - 8-maqolat: «Vafo haqida».
  - 9-maqolat: «Ishq o'ti ta'rifida».
  - 10-maqolat: «Rostlik haqida».
  - 11-maqolat: «Ilm osmonining yulduzlaridek baland martabaliligi haqida».
  - 12-maqolat: «Qalam va qaiam ahllari haqida».
  - 13-maqolat: «Bulutdek foyda kcltimvchi odamlar haqida».
  - 14- maqolat: «Osmonning tuzilishidan shikoyat».
  - 15-maqolat: «Jaholat mayi».
  - 16-maqolat: «Xunosasifat olifia!ar».
  - 17-maqolat: «Bahor yigitligining soffiigi haqida».
  - 18-maqolat: «Falak g'amxonasi haqida».
  - 19-maqoIat: «Xurosonning misli yo'q viloyati haqida».
  - 20-maqolat: «Maqsadning o'talغانligi haqida».
- Ulug' shoir nuqtai nazarida iymon—komillikning tayanch belgisi. «Hayrat ul abror» birinchi maqolatining iymonning badiiy sharhiga bag'Mshlanishi ham shundan dalolatdir. «Xamsa»ning tayanch masalasi insoni komilning zamonlar imtihonidan o'tishga yaragulik ibratli timsolini yaratish ckan, ulug' shoiming mavzu ibtidosini iymondan boshlashi

tasodifiy emas, albatta. Iymon—islom dargohiga boshlovchi yo'l, unga olib kiruvchi eshikdir. Iymondan so'zlanganda, mantiqiy tafakkur rishtalari islomga borib taqalishi bois ham «Hayrat ul abror»ning ikkinchi maqolati islom ruknlari talqiniga bag'ishlangan. Mazkur bobda shu ulug' c'tiqodni tutib tuigan besh rukn xususida birin-ketin badiiy mushohada yuritiladi. Tabiiyki o'sha qarashlarning ibtidosini «La ilaha illalloh» shahodat kalimasi tashkil etadi, ya'ni islomning birinchi tayanch ustuni kalimai shahodatdir. Bunda Allohning bir-u borligi, azaliy-u abadiyligini □ tirof qilishdan tashqari, Muhammad Mustafoning Uning rasuli, eichisi ckanligi masalasi ham bor. Ana shu mo'tabar g'oya har bir iymonli mo'min-musulmonning tilidan tushmasligi vojib. Bu hali hammasi emas.

o'sha muborak tuyg'u dildan ham mustahkam o'rin olmog'i shart. Sidq-u sadoqati butun insonlarda til va dil muvozanatining tanosubi o'zak masala hisoblanadi. Salot—namoz, savmaa— ro'za, zakot, muqaddas haj tavofi singari ruknlar negizini ham insonning ruhiy-ma'naviy poklanishi bilan aloqador murakkab jarayonlar tashkil qiladi. Bular o'lasida ro'za tashi bilan ahamiyatlidir. Ulug' shoir bu haqda

ayricha sinov vazifasini o'quyidagicha fikr yuritadi:

Soyiri a'ziga xalal ctmamak,  
 Shar\* xilolga shuru' ctmamak.  
 Har biri o'z shug'tig'a zohid bo'lub,  
 Man'i xilof ichra mujohid o'lub.  
 Bormag'a-yu ko'rmag'a-yu tntmag'ay,  
 Aytmag'ay, eshitmag'a-yu yutmag'ay (7, 115).

Keltiriigan iqtibosdan uch muhim xulosaga kelish mumkin. Birinchidan, har qanday toat-u ibodat shu amallarni bajaruvchi insonning salomatligiga ziyon yetkazmasligi, aksincha. uning jismoniy-ma'naviy balog'atiga hissa bo'Ub qo'shilmog'i shart. Ikkinchidan, har bir sa'y-u harakat shariati islomning talab taqazolari doirasida ijro ctilmog'i lozim. Uchinchidan, har bir islomiy rukn ijrosida iymoniy mukammaliksiz kutilgan natijaga yetib bo'lmaydi. Ana shu tamoyil ro'zaga ham tegishiidir. Islomiy ibodatning bu rukni ijrosi uchun tongdan oqshomga qadar (quyoshning chiqishidan sal oldinroq va uning botishidan keyin bo'lgan muddat ichida) yeyish hamda ichishdan tiyilishigina kamlik qiladi. Alisher Navoiyning qafiy ta'kidiariga binoan io'za tutishdan kuzatiladigan maqsadni to'la yuzaga chiqarmoq uchun insonning jismidagi barcha a'zolar bahamjihat harakat qilmoqlari lozim. Ya'ni qo'l harom narsa-yu ishlarga

cho'zilmasligi, oyoq noravo joylarga olib bormasligi, ko'z noloyiq narsalarni ko'rmasligi, buning biror noxush hidni sezmasligi, yurakdan ikkilantiruvchi holatlarning kechmasligi... Ko'rinadiki, o'rtaga qo'yilgan barcha axloqiy-ma'naviy tamoyil-talablar bir nuqtaga — inson tabiatida mavjud bo'lgan nomaqbul xatti-harakatlarga qarshi qaratilgan. Alisher Navoiy o'zining shar'iy axloqiy mulohazalarini ibratli hayotiy lavhalar bilan dalillash maqsadida musulmon dunyosida dovruqli mutasawif Ibrohim Adham haqidagi she'riy hikoyatini keltiradi. Mazkur lavhalarda yana bir taniqli ma'naviy-ruhiy arbob Robiai Adviya ham ishtirok etadi. Ibrohim Adham o'n to'rt yil sahra kezib Makkai mukarramaga yetib keladi. Ammo Ka'batuUoh o'z o'mida yo'q ekan. o'sha muqaddas makonda hozir bo'lganlar muborak sajdagohning Robiai Adviya istiqboliga chiqqanligini ma'lum qilishadi. Tabiiyki, bunday kutilmagan hodisa Ibrohim Adham fig'onini falakka ko'taradi. Shunday qilib, Ibrohim va Robianing uchrashuvi hamda muloqotlari voqc' bo'ladi. Ibrohim Adhamning fig'onli savollarini tinglagan bokira-yu zakovatli ayol Robia quyidagichayovob qaytaradi:

Kobia ddi anga: «Ogoh bo'l,  
 Kim ncha yil bodiyada borcha yo'l. '  
 Ho'ldi ishing arzi namoz aylamak,  
 Sheva manga arzi niyoz aylamak.  
 Sanga samar berdi namoz-a riyo,  
 Bizga bu bar berdi niyoz-u fano» ( 7, 120).

Ka'batullohning Robiai Adviyaga bir qadar ehtirom-u Ibrohim Adhamga tamomila teskari munosabatda bo'lishini nimgabi nima? Axir, Ibrohim Adham ham umrini Alloh va uning vasliga muyassar bo'lishdek ulug' orzuga baxsh etganligi ma'lum-ku? Masalaga zohiran nazar tashlaganda, go'yo Ibrohim Adham faoliyatidagi hamma narsa o'z o'mida tuiganday namoyon bo'ladi. Aslida uning e'tiqodi yo'lida, zohir va botini o'rtasidagi tanosubi oz bo'lsa-da ozor topgan. Alloh nazariida faqat toat-u ibodatgina emas, inson shar'iy ahkamlami ijro qilish bilan birga, o'zini atrofdagilar, dindoshlariga ezgu ishlar qilishga ham bag'ishlamog'i lozim. Robiai Adviyada ana shu nuqta ham mujassam edi. Ibrohim Adham faoliyatida esa, ayni masalada norasolliklar nazarga tashlanadi. Hamma narsani ko'mvchi, biluvchi, sezuvchi, baholovchi Parvardigorga o'sha bo'shliq ayon bo'lgan edi. Shuning uchun Alloh ana shu qaltis nuqtani suyakli bandasi Robia ko'ngliga solib uning tili orqali oshkor avladi. Bu ikki mutasawif o'rtasidagi yuzma-yuz muloqot

jarayonidagi holatning badiiy tasviri esa ilohiy karomatdan kichik bir lavhadir, xolos. Shu riyatchada ramziylik ham nazarga tashlanadi. Bodiyaning ma'nosi arablamning bepoyon va qaqragan sahosini anglatadi. Ko'chirilgan iqtibosda bodiya Ibrohim Adhamning ibodat-u tariqat yo'lda sarflangan umri ma'nosini ham ifodalagan. Yuqorida ta'kid qilganimizdek, sidq-u sadoqat, e'tiqod-u ibodat jabhasida faqat rostlik bo'lishi ham muqarrar. Xuddi shunday hodisa Ibrohim Adham bilan sodir bo'ldi. Fojiga teng qo'yish mumkin bo'lgan o'sha bo'shliq Robia javobida mujassam: Uning namozida zohidlarcha riyokorlik (o'zini yomonliklardan saqlagan) ko'rsatish, ikki yuziamalik) alomatlar borligi tufayli Ibrohimning nafasi o'tmaslashib qolgan. Robianing islom va tariqat daigohidagi barcha sa'y-u harakatlarida «arzi niyoz» (sidqan yaratganga yalinish, yolvorish, umid-tavakkulga ko'ngul bog'lash) mayli hukmronlik qiladi. Tavakkul—tasawufda bir maqom, mutavakkilning ko'nglidagimani uborjoydatama boimas. Ikkinchidan, solikyo'xud iymonU shaxsining turmush ildir-chikirlari haqida bosh qotirish, mol-mulk va hokazolar haqida o'ylashga tob-u toqati ham, vaqti ham boimaydi U o'zini loia Alloh panohiga topshigani holda, toat-u ibodatini sidq bilan amalga oshiradi. Bunday yo'ning ibrati Robianing qismatidir. Fikrimizcha, «Hayrat ul-abror»ning hamd, munajat, na't boblari, iymon-u islomga ulug' shayx-u tariqat peshvolariga atalgan sahifalarida ilohiy-islomiy bo'yoqning quyulash tiri Ushi zamirida ham ana o'shunday mazmun-mohiyat mujassam. Ular-ibrat, o'qilmagan hayot sabog'i, murdorlik, bulg'anishlardan hazar qilishga da'vat, czgulik, rostlik, sidq-u sadoqat, luqmai halolga intilish, qanoat panohida ma'naviy-ruhiy olam ostonasini tavof qilishga chaqirishdir. Ayni choqda bu o'lmas mavzular «Xamsa»ning boshqa masnaviyolari uchun ham tayanch omil sanaladi. Istiqlo' malkurasining tayanch maqsad-muddaosi ham ana shunday komillik sadoqatiga yo'li solishdan iboratdir...

Alisher Navoiy mulk-mamlakatni ma'lik-podshosiz tasavur q'Ua olmaydi. Jumladan, «Xamsa»ning bosh qon tomirini ham mamlakat va podsho mavzuining rang-barang qirralarini badiiy talqin qilish tashkil etadi, deya sira xato bo'lmaydi. Mazkur masala «Xamsa» tarkibidagi dostonlarni o'zaro tutashtiruvchi oltin zanjirni eslatadi. Uning bosli xalqasi esa «Hayrat ul-abror»dan mustahkam joy olgan. Masnaviyning uchinchi maqolati («Sak)tin zikri»ga bag'ishlanadi. Ayni ana shu sahifalaida

ulug' shoiming ibratli podsho (shohi g'oziy) qiyofasining yorqin chizgilariga duch kelamiz. Awalo, aytish joiz, Alisher Navoiy nuqtai nazaridan podsholar ikkiga: shohi g'oziy (odil), shohi zolimga taqsimlanadi. Bunday tasnif shoiming qit "a-yu g'azallarida ham uduaydi. Ammo podshoga nisbatan fikrini yorqin ko'rsata olish uchun «vase'»-keng maydon deya ta'riflangan masnaviyning imkoniyatlari ancha qo'i keladi. Doston muallifi shoh qiyofasi manzaralarini chizishga jazm etar ekan, -Hayrat ul-abror»ning uchinchi maqolatida uning qismatida kuzatilishi muqarrar bo'lgan bir-biriga zid har ikkala nuqtani yonma-yon tasvirlashni ma'qul ko'radi.

Hotami adlingg'a sipehri baland,  
«Rosti-yu rusti» bilan naqshband (7, 122).

Podsholik tojining kimgadir muyassar boiishi—Allohning o'sha insonga ko'rsatgan behad marhamatidir. Ikki olam sarvari taxtni ravo ko'rgan bandasiga Hotam niginli (muhrii) uzuk taqishni ham ravo ko'radi. Shu bilan barobar uning muhriga «rosti-yu rusti»ni naqsh etad. Ya'ni Allohning hifz-u panohida bo'lishni istagan podsho dayjatni adl-u amniyat bilan idora qilmog'i lozim. Shuningdek, muhrida o'yi^pzilgan «rosti-yu rusti» — kuch adolatdadir, rostlik—halollik, rostli^jiymonlilik, insofga tayanishdir kabi dasturiy bitikiarodil podsho kunlik faoliyatining negizini tashkil ctmog'i k>zim. Ikkinchi misra oxirida kcigan «naqshband» so'zining qo'Uanishida ivhom-so'zning yaqin va uzoq ma'nolarini nazarda tutish san'ati mayjud. Ushbu so'zning birinchi talqinini «rosti-yu rusti» naqsh, zeb-u ziynat misol uzuggingga o'yib yozildi. taizida yakunlash mumkin. Alisher hazratlari komil naqshband edi. Buyuk mutafakkir shu tariqat soliki ekanligi bilan faxrlangan. Ikkinchidan, naqshbandiya tariqati taiimotining ham podsho elkasiga yuklaydigan mas'uliyati «rosti-yu msti»dir. Alisher Navoiy ana shu haqiqatga ishora qilmoqda. Bobdashohlik tojini kiyib, bosar-tusarini yo'qota boshlagan. ma'rifat-u ma'naviyati past podsholar bilan qizg'in bahsga kirishiladi:

Bil munikim, sen dag'i bir bandasen,  
Ko'ragidin ojiz-o afgandasen (7, 122).

Ulug' shoir ming marta haq. Podsho ham yer farzandi. Uning jismida ham to'rt unsur muttahiddir. Ba'zan o'shalar jazaba qilib bosar-tusarini ham bilmay qolishi mumkin. Shuning uchun mutafakkir adib uni ogohlantiradi. Butun bob davomida mamlakat boshlig'ining fazilat-u nuqsonlarini badiiy tasviriash mayli hukmronlik qQadi. Maqolatda o'itaga qo'yilgan muk>hazalaming tasdig'i sifatida o'quvchiga «Shohi □ o z iya



tilla kampii» haqidagi she'riy hikoyat taqdim etiladi. Unda naql qilinishicha, Shohi G'oziyning yurishlaridan birida mamlakatda yashayotgan bir kampirning yakka-yu yagona o'g'li shahid bo'ladi. Taxt egallangandan keyin, podsho shahid bo'lgan yigit va uning onasini unutadi. Boquvchisini yo'qotgan kampir moddiy jihatdan ancha qiynaladi, kunining o'tishi og'irlashib qoladi. Kunlardan birida podshoning mushtipar ona yashayotgan yurtga kelishi haqidagi xabar kampirga yetadi va u ham hukmron istiqboliga chiqadi Munkillagan, asosiga tayangan kampir Shohi □ oziyning'lini to'sadi va uni zolimiikda ayblaydi. o'timish voqealarini to'g'ri eslay olmagan hukmdor shariat qozisiga murojaat qilib, masalani yetarli o'rganish lozimligini aytadi. Taftishlardan keyin, kampir haq bo'lib chiqadi. Bunday vaziyatdan noqulay ahvolga tushgan tojkor otdan tushadi, bir qoiida yalang'och qilich, ikkinchi qo'lida esa oltin to'la hamyonni tutgan holda kampiiga qarata aytadi: Ey ona, o'g'lingiz xunini istang, xun bilan, istasangiz pul bilan oling!. Podsho bilan sodir bo'lgan bunday hayratomuz manzara kampirga qattiq ta'sir qiladi. U shohga murojaat etarkafll^aytadi: Sen odii inson ekansan. Agar men o'z t irikchiligimni o'ziiStashkil qQa olganimda edi, o'g'limning xunidan jo'mardlik va adoflimg uchun kechgan bo'lardim. Biroq, bugun mening iqtisodiy ahvolim tang boigani uchun hamyonni tanlashdan boshqa choramyo'q. Hikoyatgashundayxotimayasaladi:

" Zolnl anjum kibi siymi ravon,  
 Zoli falakdek qilibon nayjuvon.  
 Siym kuchidin boiubon siymbar,  
 Xalq laqab aylab anga «Zoli zar» (7, 132).

Shohning otdan tushib, asoga suyangan kampir yoniga kelishi, uning arz-u dodini tinglashi, bir qo'lida qinidan sug'irilgan qilich va ikkinchi qoiida tilla to'ia xaltachani tutib turishi-bularning barchasi ulug' shoirning kitoblar sahifasida qolib ketgan shirin orzularidir. Alisher Navoiy ana shunday shohning saltanat surishini o'zining maktabdoshi, do'sti Husayn Boyqaro misolida real hayotda ko'rishni juda-juda istar cdi. Biroq istak va hayotning, badiiy adabiyot sahifalari va saroy muhitining mutlaqo boshqa-boshqa narsalar ekanligi, ularni murosaga keltirish, yagona yoidan yurgizish noimkonligini yetuk ijodkor achchiq uuribalari qiyosida ko'p maita ko'rdi. Lekin oizu-orzuligmi qildi. Ulug' Alisher Navoiy qalbi orqali kitoblarning nurli sahifalariga ko'chib, insoniyat avlodiga ibrat bo'lish, zarra qadar bo'Isa-da, unga ta'sir ko'rsatishda davom etayotir.

Alisher Navoiyning shoh va shohlikka doir bunday mulohazalari «Hayrat ul-abror»dan o'lmas «Xamsa» tarkibidagi boshqa dostonlarga ko'chdiginagina emas, yangi-yangi talqinlarini topdi.

«Hayrat ul-abror»ning beshinchi maqolati karam ta'rifiga bag'ishlangan bo'lib, 108 baytdan tashkil topgan. Karam—komil inson qiyofasida, umuman, inson umri va uning taqdirida hal qiluvchi ahamiyatga molik fazilatdir. Karam-saxovat, himmat, ehson, marhamat, olijanoblik, yaxshilik, ochiq qo'ulilik, javonmardlik singari xilma-xil qirralarga ega. Tarix qavatlarida jo'mardlik, javonmaidlik nomlari bilan tildan tushmay kelgan bu atama komillikka, ma'naviy-ruhiy balog'atga olib borishi lozim bo'lgan yo'llardan (tariqatlardan) biri sifatida ma'lum. Uning bosqich-zinalari esa karam talqinlarida mujassam. Shundan bo'lsa kerak, Alisher Navoiy ana o'sha qirralarning har birini ayri-ayri ixlos-u uyg'u bilan bo'yoqdor yoritish yo'lidan boradi. Maqolat ibtidosidayoq zamin-u samovotning alohida e'tibor qo'lishga arzigulik voqea-hodisa, harakat-holatlar ulug' shoir muddaolarini yuzaga chiqarish, ularning ko'p sonli kitobxonlarga bekkani^t'fjko^st yetkazilishi yo'lida beminnat xizmatga shay turadi. Aytilganlar noqta nazaridan, quyidagi baytlarni tahlilga tortib ko'aylik: ^ g p

Ey tushub egningga karam kisvati,

Qolmayin ilgingda diram qiymati.

Panjang oiub siym fishonliqqa fosh,

Mashriq-u Mag'ribda nechukkim quyosh (7, 143-144).

Maqolatning birinchi satridayoq ulug' shoirning g'oyaviy niyati o'zini ko'rsatib qo'yadi. Saxovatpeshalik-o'Ujanoblik. Maqolat markazida ijobiy fazilatlar bilan salobat to'kib turgan qahramon, eng awalo, ayni ana o'sha jihati bilan ulug' shoiiga manzur va uning mehmi oqibatini qozongan. Himmat va yaxshilikni nomigagina yuzaga chiqarib bo'lmaydi. Bu bo'ladagi suniylilik va soxtalik dairovi o'zini ko'rsatib qo'yadi. Shundan bo'lsa kerak, Alisher Navoiy ta'simi o'zak masaladan boshlashdan tashqari, yana bir haqiqatni qat'iyat bilan o'rtaga qo'yadi. Jo'mard yoxud o'Ujanob inson bo'lib tug'ilish lozim. Tabiatan va sidqan moyillik bo'lmas ekan, bu jabhadagi barcha sa'y-u harakatlar bekorga ketaveradi. Fikrimzcha, birinchi satrda «kisvat»ni qo'llash zamirida ana o'sha maqsad yotadi. Kiyim, ust-bosh ma'nosidagi o'sha so'z mantiqiy uyg'u vazifasini o'taydi. Saxovatpeshalik shu yo'lni qismat qilgan insonning zohir-u botinidan anglashilib turishi lozim. Shunday bo'lsagina u pul «jinni»ligidan xalos bo'ladi. eng mayda chaqani ham mushtumiga

mahkam tutib, uni «tug'dirish» ilinjida tunlarni tongga ulamaydi. Ochiq va himmatli panjalar sifatida shuhrat qozonadi. Bunday manzaralardan sarxush shoir himmat ko'rsatadi, o'sha panjalarni quyosh bilan yonmayon qo'yadi. Shams-yaxshilik, himmat-u saxovat izmida bo'lganlarning sarxayli. Bu borada tanlov uning uchun begona, Sharqdan □ arbgacha bo'lgan bepoyon hududda birday nur sochaveradi. Himmat va saxovatni hayot dasturiga aylantirgan inson ham quyoshdan ibrat olishi va «siymfishonlikka» (siym-kumush, tanga, aqcha, yorning badaniga nisbatan rangni: oq, oppoq va silliq; fishon-sochuvchi) uning yo'lini davom ettirishi lozim. Saxovat—tama'dan yiroq. Oluvchi olgani ni qaytara oladimi (o'zini yoxud ortig'i bilan), yo'qmi, beruvchi uchun masalaning bu jihati ahamiyatsiz boimog'i lozim. Shuning uchun satrda quyosh va saxiy odam yonma-yon turibdi, hatto quyosh ibrat darajasiga ko'tarilgan. Ulug' shoir kitobxon e'tiborini yana muhim bir masalaga jalb qilishni ham unutib qo'ymaydi. Barcha sohada hudud va me'yor bo'lgani kabi saxovatning ham chegaralari bor. Alisher Navoiy mavzuning shu jihati ustida jiddiy bahs^ypritadi. Shuningdek, baxil-baxillik, qurumsoqlik, xasislik bilan bog'liq masalalar liam qalamga ohnadi:

AqlMita'rif etar avsofhi,  
Byxl bila teng tutar isrofoi (7, 145).

Maqtov, shon-shuhrat uchun sochilgan mol-mulk saxiylik emas. Hamisha va hamma yeida inson aql-u farosat doirasidan chetga chiqmasligi lozim. Isrof—illat. Hatto behuda isrofgarchilik xasislik bilan barobardir. Ulug' shoirning takror va takror ta'kidiga ko'ra, aql-u farosat tamoyiUariga zid har qanday harakatning oqibati yaxshilikka olib kelmaydi. Alisher Navoiy nazdidagi saxovatli inson quyidagi baytlarda o'z ifodasini topgan czgu fazilatlar sohibidir

Oni saxiy anglag'il, ey xushmand,  
Khni davlat qiUbon sarbaland.  
HoU agar yaxshi durur, gar taboh,  
Kimsadin etmas tama'i mol-u joh.  
Ham neld haq bersa qanoat qilur,  
Ham neki amr etmish itoat qUur (7, 148).

Alisher Navoiy «Hayrat ul-abror»ning beshinchi maqolatida vujud-vujudi bUan saxovatni targ'ib qiladi. Uning xayolga keltirish dushvor boigan ochUmagan qirralarini kashf etishga erishadi. Biroq o'sha qarashlarning tasdiq muhri sifatida «Hotami Toyi va o'tinchi chol» hikoyatini taqdim qiladiki, uning ayni lavhalarining mazmuni

boshqacha... Holam—musulmon dunyosida saxovat timsoli. Uning haqida behisob asari yaratilgan. Ulug' o'zbek shoiri she'riy hikoyatining qairamoni ham o'sha Hotami Toyidir. Kunlardan birida Hotamning suhbatdoshlaridan biri «dunyoda o'zingdan ham himmatliroq odamni ko'rdingmi?»- deb so'raganda, u javob beradi:

Dediki: «Bir kun qilbon jashni om,  
Indab edim bodiya ahlin tamom.  
Matbax aro yuz teva qurbon edi,  
Qo'y-u qo'zi behad-u poyon edi.  
Bazm ichidin dasht sori bir nafas,  
Kasbi havo aylamak ettim havas.  
Sayrda ko'rdum blr asiri mihan,  
Bir quclioq orqasig'a yuldab tikan (7, 152).

Shakilangan ao'anaga ko'ra haftaning muayyan kunlaridan birida nochor-u nokom, beva-yu bchoralar Hotamning hovlisida yig'ilishib, «yuz tuya va behad qo'y-u qo'zilar»m so'y|b xayriya taomlari pishirib ycb kctisliar ckan. Ana shunday kunlardan birida, bazm ayjigffshiqqan paytda Hotam tanholikni qo'msab qoladi va hoylisining orqasida jiyilashgan katta sahroga chiqadi. Sahro sayri paytida uningko'ziga uzoqdanbir qora ko'rinib qoladi. Dastlab o'sha namoyon boigan qora to'it oyoqli bir jonzotday ko'zga tashlanadi. o'rtadagi masofa yaqfiflasligach, Hotam munkillagan. aftoda, asoga suyanib qadain tashlaydigan bir choiga io'baro' keladi. Fartud chol bir orqa yontoqni ko'tarib olgan, aso yordamida bir qadam qo'yadi va nafasini rostlab olib, yana harakatini davom qiladi. Alisher Navoiy o'sha manzarani quyidagicha badiiy aks cttiigan:

Jismi uyin aylabon ul yuk nigun,  
Tirkabon ul uyga asodin sutun.  
Har qadam olg'uncha tinib muddate,  
Har nafas urg'uncha o'tub muddate (7, 152).

Ulug\* shoir yantoqfunish cholning davron va yular azobidan zada bo'lgan, bujmaygan jismini tom yuki bosib qoigan uyga □ xshatadi. Badiiy topqiriik va qiyosni davom ettiigan muallif hayotiv lavhalami satiga oUb kirish san'atiga zo'r beradL Fatorat uyning tomi bosib qolmasin uchun unga yordamchi ustun va tirgaklar qo'yish turmushdagi odat. Oiinchi cholning jism uyi ham shunday yordamga muhtoj. Shuning uchun u aso ushlagan va liar qadamda unga tayanmay iloji yo'q. Ammo shunday boiishiga qaramay, uning hayot taslivishlari oldida taslim boigisi, kimningdir minnatli taomi bilan kun ko'igisi kelmaydi. Oxiigi

nafasigacha mehnat noni lazzatini his etib yashashni afzai ko'radi...

Hotami Toyi unga murojaat qilib aytmoqda:

Ki—cy qadin cmgak yuki past aylagan,  
Jismida g'am xori nishast aylagan.  
Dasht aro go'yoki xabar bilmading,  
Hotam uyi sori guzar qUmading?  
Da'vat ctib asr-u farovon bukun,  
Qildi yomon-yaxshini mehmon bukun.  
Tashla tikan, gulshani izzatqa yet,  
Chckma mashaqqat, ko'p-u da'vatqa yet (7, 153).

Yantoqfurusji chol Hotami Toyini tanimaydi. Yclkasiga ko'tarib olgan yantogi bilan uning so'zlarini tinglaydi. Asoga tayaiyb, orqalab olgan yukini yerga qo'yadi va peshonasidagi maijon-maijon tclarini sidirib tashlab, Hotami Toyiga nigohini qadab javob beradi:

«K-ey solibon hirs ayogingg'a band,  
Ozu tama' lio'ynug'a bog'lab kamand.  
Vodiyi gayratga qadam urmag'on,  
Kunguri hinunatg'a alam urmag'on.  
Scn dog'i chekkO bu tikan mehnatin,  
Toftmagil Hotami Toy minnatin.  
Bir diram olmoq chekibon dast ranj,  
Yaxshiroq andinki birov bersa ganj (7, 153).

Alisher Navoiy talqinidagi Hotami Toyi karam - himmat, saxovat timsoU boiish bilau bir qatorda, adolatli, xolis va rostgo'y inson qiyofasida ham nanfeyon boiadi. U o'tinchi cholning dadil va asosli javoblari oldida lol qoladi, uning qatiyatini mardona tan oladi. Himmat masalasida savol bcrgan suhbatdoshiga quyidagicha yakuniy javob qaytaradi:

Ulki bu yanglig' so'zi mavzun cdi,  
Medtin aning himmati af/un edl (7, 153).

Bu aslida Alisher Navoiyning ham «yuz o'khab, bir kesilgan» xulosasL Naqshbandiya tariqat-u taiimoti, umuman, inson tabiatidagi barcha ezguliklarning oshuftasi bo'lgan ulug' shoiming boshqacha xulosa payidan boiishi aslo mumkin emas edi. She'riy hikoyatdagi Alisher Navoiyning □xulosasi tajassumini topgan mana bu satriari ham bizning mulohazalarimizni quwatlaydi:

Himmat agar bo'lsa Navoiy sanga,  
Banda durur Hlotami Toyi sanga.

Soqiy, ayoq tot, karani izhor qil,  
Bazlni Hotamg'a namudor qO (7, 153).

Hotami Toyi himmat bobida o'tinchi cholni o'zidan ustun qo'ygan ekan, bu o'z navbatida ulug' shoiming ham hukmidan aks-sado beradi. Darvoqe, ixchamgina she'riy hikoyatda o'tinchi chol mehnat kishisining timsoli sifatida ishtirok etadi. U o'zining xislat-xususiyatlari, dunyoqarashi, insonning yashashdan maqsadi, hayot va uning voqea-hodisalariga teran va o'ychan nazari bilan diqqatni tortadi. Hikoyat mitti bo'lgani kabi o'tinchi chol ishtiroki ham unda bir lahzalikdir. Biroq anashu «Iip etib» ko'rinib, so'ng bedarakbo'lishiga qaramay, bu nuromy va zahmatkash mo'ysafid o'zining mag'zli hamda mardona javoblari bilan o'quvchi nigohida saxovat, himmat, qanoat, halollik, poklik nimzi sifatida muhrlanib qoladi. Alisher Navoiy o'tinchi choldagi olijanoblikdan zavq olar ekan, uning yo'lini «Xamsa» tarkibidagi dostonlarda harakat qiluvchi juda ko'plab qahramonlar faoliyatida rivojlantiradi, xilma-xii qirralarini oshkqreta boradi. Albatta, bunday pandnomalar, dilkash manzaralar faqat kitob sahrfaiarining bezagi uchungina yaratilgan emas. Ular ulug\* sboiming avlodlarga vasiyati—ezgulikka, poklik—poklanish, halol mehnat noni bilan umr ypiini bezashga shirin da\*vatidir.

«Hayrat ul-abror»dagi maqolatlarda insonni czgu amallar sohibi bo'lib, noqisliklardan mosuvo boiishga da'vat ctilar ekan, fikr tasdig'iga xizmat qildirilgan hikoyatlar qahramoni sifatida turli ijtimoiy tabaqa vakillari tanlanadL Shohi □ o z i(Sulton Husayn Boyqaro), Anushirvoni odil, Sulton Muhammad Xorazmshoh, Iskanaar, Bahrom singari hukmdoriar, Boyazid Bistomiy, Ibrohim Adham, Robia Adviya, Xoja Abdulloh Ansoriy, Shayx Iroqiy, Imom Faxr Roziy, Abdulloh Muborak, Hasan Robi', Muhammad Porso, Xoja Abu Nasi\* kabi tasawuf ahli namoyandalari, shuningdek, darvesh va mchna^fash inson timsoU boigan o'tinchi chol. oddiv xalq vakili hisoblangan ikki vafbli yor, yuksak insoniy fazflaUami o'zida mujassamlashtirgan «qoni\* javonmard\* va boylikka hics qo'ygan «tomi' jahongard» kabi obrazlar ishtirokida maydonga kclgan g'oyatda sermazmun badiiy lavhaJarda insonni komillik mtbasida ko'rish g'oyasi hayotiy tamsillar bilan boyitiladi. Ko'rinadiki, ulug\* shoir dunyoqarashicha, inson qaysi tabaqa vakili bo'lishidan qat'iy nazar, ma'naviy kamolot pillapoyalaridan odimlab bashariyatning komili darajasini egallashga haqli. Dostonda insonni ana shunday yetuklik sari yctaklovchi ma'naviy-ma'rifiy omillardan yana biri odob va hayo (oltinchi

maqolat) xususida juda ibratli mulohazalar bayon etiladi. Ulug' shoirning fikricha, insonga sharaf uning nasl-u nasabi yoki amal martabasidan emas, balki hayo-yu odobi tufayli keladi. Shu bois hayoning qatrasi tuproqni oltinga aylantiruvchi kimyoga qiyoslanadi:

Elga sharaf bo'lniadi joh-u nasab,  
Lek sharaf kldi hayo-yu adab.  
Chunki yogMn manbai oidi hayo,  
Qatrasi tuprog'ni qilur kimyo.  
Boimas adabsiz kishilar arjumand,  
Past etar ul xavlni charxi baland (7, 155).

Maqolatda behuda kulgu adabsizlikning belgisi deya talqin qilinadi. Adabning eng yaxshi sifati—tavoze'dir. Biroq ulug' shoir bu borada ham me'yorga rioya qilish tarafdori. Chunonchi, gado oldida s:ijda qilish karamning belgisi bo'lmay, unga bir diram in'om etiph saxovat namunasi sanaladi. Shuningdek, adib bola tarbiyasiga eiiDorni qaratib, awalo, unga munosib nonyjo'yish, yaxshi muallimga berib ilm o'rgatish ota-ona mas'uliyriuaubgini ta'kidlaydi. Ayni choqda ota-onaga hurmat ko'rsatish h jp maqolatdagi o'zak mafolalar qatoridan o'rin olgan:

^ Riri erqr makrumati volidayn,  
Bilkl munung qilmogidur farzi ayn.  
Bu ikining xizmatini bir bil,  
• Har necha ifrot csa, tatsisir bil.  
Boshni fido ayla, ato qoshig'a,  
Jismni qil sadqa aib boshig'a.  
Ikki jahonngg'a tilarsen fazo,  
Hosil et ashbu ikisidin rizo.  
Tun—kunungg'a ayfagaa nur fosh,  
Bfaisin oy angla, Mrisiii quyosh.  
SoVlaridin chekma qalam tashqari,  
Xatlaridin qo'yma qadam tasiiqari.  
Bo'lsun adab birla bori xizmatig,  
Ham qil adab «dol»i kibi qomating.  
Soiigra rahmning silasin qarz bll,  
Rahm o'shnl toifag'a farz bil (7, 160).

Maqolat so'ngida odob va hayosi bilan podshohlik darajasiga k □ tarilgan Anushirvon haqidagi kichik bir hikoyat kcltirUadi. Anushirvon shoh boimasidan avvai bir go'zalning ishq bilan beqaror boiib qolgandi. □ u n c hkabi ko'ngli toia qon boigan oshliq

sirlarini pinhon tutar, toki mahvashning visoliga yetguniga qadar hisobsiz g'am-u anduhlar iskanjasida yashar edi. Nihoyat, bir gulzor ichidagi ovloq joyda ma'shuqasi bilan suhbat qurish baxtiga muyassar boigan komgor (baxtli) oshiq yoriga tomon intiladi. Gul yuzli sevgilisi ham butun ixtiyorini Anushirvonga taslim qilgandi. Oshiq dilbarni quchish niyatida qoi cho'zganida, ko'zlari banogoh nargis guliga tushadi. Odob va hayo bobida yakto bo'lgan Anushiivon holatida ajib bir o'zgarish sodir boiadi. Qo'llari o'z-o'zidan mahbuba tomon intilishdan voz kechib, orqaga qaytadi. Bundan hayratlangan go'zal yor oshiqiga savol biian murojaat qiladi:

«Klm bu ne qoi sunmog'u chekmak cdi?»

Posuxini shohi muaddab dedi

«Kim: bu visol ichraki voqe' durur—

Nargisi shahlo ko'zi mone' durur\* (7, 164).

Keltirilgan iqtibosdan angiashiladiki, Anushirvon holatining o'zgarishigu nargis gulining qarab turganligi sataMtjadi. Nargis — oq yoxud sariq rangdagi ko'zga monand shakld^ochQaoiAn gul turidir. Uning gulchalaridagi ko'zga sRaklan uyg'unlirfQjj'iq taakuri da nargis nigohlarining bu voqeaga qadalganini eslatadi. Tao i iyki;ftmaddab shoh bundan xijolat chckadi. Ayni choqda ulug' shoir taniagan naigis timsoii o'quvchiga odob va hayo haqidagi ijodkor tushunchalarini yanada teran idrok etish uchun imkoniyat yaratadi. Ulug' shoir insondagi bunday yuksak faziilat e'tiqodiy qarashlari samarasi o'laroq vujudga kelishini eiifrof etib, juda ibratli xulosani she'rxon hukmiga havola etadi:

Ayni hayo birla futuwat anga,

Bcrmedi ul amrda quwat anga.

Nargisinl toidurubon yoshidin,

Qo'pti dogi kechti ul ish boshidin. °

To ani oxir bu arig' niyati,

Buyla hayo shevasi xosiyati.

Jumlai olam aro shoh aviadi,

Adlini olamg'a panoh ayladi.

Aysh, Navoiy, necha dilkash durur

Lek adab biria hayo xush durur (7, 164).

Anushirvonning parichehra mahbubi visoliga crishgunga qadarbeliisob g'am-tashvishlar iskanjasida qolganligi, ammo shunday bo'lishiga qaramay, komgor sevishganlaming bir muddat visol lazzatidan bahramand bo'lishlaridan «voqif» bo'lsa-da, uni idiok ctolmavdigan, eiga oshkor qilish

imkoniyatiga ega bo'lmagan, lilsiz va dilsiz, feqatgina suraikh ko'zga monandiik zuhur qilib tuigan kichkina guldan uyalib bir oniylik nasib etgan visoldan voz kechishini izohlash mushkul. Alisher Navoiy buning sababini hayo va futuwatdan deb biladi. Futuwat XV asrda ancha ommalashgan javonmardlik tariqatidir. «Istfloh (termin) sifatida fiituwat deb omma orasida yaxshi sifatlar va namunali axloq bilan mashhur bo'lishni aytadilar, bu vajdankim, bunday odam hamisifa axloqi bilan o'z kasbdoshlari, toifa-tabaqasi orasida doimo mumtoz bo'ladi. Xos ta'rif yuzasidan esa fiituwat insoniy fitrat nuri zuhurining nalsoniy belgilar zulmatiga qarshi qo'yilishi, (shu zulmatni) yorib o'tishdan iboratdir» (Husayn Voiz Koshifly. Futuwatnomai suhoniy yoxud javonmaidlik tariqati. Toshkent, 1994, 7-bet). Futuwat kishidagi hamida va najib axloqni taig'ib qilar ekan, tabiiyki, shar'iy nikohsiz yaqinlashishni man' etadi. Anushiivon shu bois ko'zlariga yosh olib niyatidan qaytadL Undagi yangi niyat, odob va hayo jumla olamaro adolatli shoh bo'lishiga sabab bo'ladi. Ulug' shoir esa aysh qanchalik dilakash bo'Imasin, odob bilan hayo xush ekanini uqtiradL Bu ulug' falsafa insonni czgu amaliar sari choriashi, jahplat va tubanlik botqoqlaridan asrashi, jamiyatni ax loqsizl i kiardan fong' etishi bilan nihoyatda yuksak ahamiyatga molikdir. Tabiiyki, bu o'hiirag'Qya «Xamsa»ning boshqa masnaviylaridagi Farhod va Shirin, Ltfiyl va Majnun, Bahiom va Dilorom kabi pok sevgi sohiblari saiguzashtlari tasvirida yanada sayqallashdi, mukammallik kasb etadi.

«Hayrat ul-abroi\* uiug' shoiming insoni komil xususidagi falsafiy mushohadaiani mahsuii sifatida vujudga kelgan asar bo'ib, uning o'ziga xos quiulmasi «Xamsa»dagi keyingi dostonlarga nur baxshida ctib tuigan quyoshni eslatadi. Dostonda haq, olam, odam munosabatlari, iymon— c'tiqod, bashariyat taraqqiyoti, uning o'tmishi, buguni, kelajagi singari inson aqlining asriar davomida fikrlashga undovchi muammolari xususida ulug' shoirning mutafakkirona qarashlariga badiiy zeb berilishi, asaming kishini tafakkur olamiga undovchi g'oyatda sermazmun hayotiy tamsillar bilan mukammalashtirilishi quyoshdan ayrilgan zarralarga xos munawariik namunalari bo'lsa, keyingi masnaviyalarda o'sha oimas g'oyalaming yanada sayqal topishi ezgulik nuridan nabotot olamining jlanishi, fusunkoriik kasb etishini yodga soladi.

9.3. «Farhod va Shirin» — ishqiy sarguzasht doston. Asarning tuzilishi, mavzu va g'oyalar olami, yetakchi qahramonlari

«Farhod va Shirin»—Aushcr Navoiy «Xamsa»sining iik masnaviysi «Hayrat ul-abror»dagi umumbashariy fikr-mulohazalardan nur olib



Sharq she'riyati ixlosmandlarining qalhida yolqin o' paydo qilgan buyuk beshlik tarkibidagi syujctli dastlabki dostondir. Farhod, Xusrav va Shirin muhabbati mojarolari musulmon xalqlari og'zaki va yozma ijodiyotida keng tarqalgan sayyor syujet sanaladi. Ulug' shoir «Xamsa»sining ikkinchl dostoni «Farhod va Shirin\* uchun ham, an'anaga k □ r anana shu sayyor syujetga murojaat ctiladi. Turkiy «Xamsa» ijodkori mazkur asarni yozishga kirisharkan, nihoyatda topqirlik bilan keltirilgan hayotiy haqiqatga o'quvchi eiiborini qaratadi. Adibning fikricha, nozik va nafis naqshlar solib to'qilgan ipak mato bilan uyni bezash uchun, awalo, o'sha uyning taihi (loyihasi) ham did bilan ziynatlangan, puxta o'yiangan boiishi lozim. Doston muallifi she'rxon hukmiga havola ctgan tamsil negizida o'zi qalamga olgan ko'chuvchi voqealar tizimini nazarda tutadi. Buning boisi shuki, mazkur mavzu bilan aloqador dilkash nazm namunalari ijod etilgan boiib, uning afsonasi ham eshitguvchining tabiga g'oyatda muvofiqdir. Masalaning nozik nuqtalarini tcran anglagan shoir «Farhod va Shirin»da o'ziga murojaat etib quyidagi baytlami bitadi:

Burun jam' et nckim bo'lg'ay tavorix,  
 Borida ista bu farxunda tarix. ^ ^ H ^ \*  
 TopiIg'ay shoyad andog' bir necha so'z, H  
 So\*z aytur clga ul yon tuslunagan ko'z.  
 Anl nazm etki tarhing toza boig'ay,  
 Ulosqa mayfi beandoza bo'lg'ay.  
 Yo'q crsa nazm qilg'onni xaioyiq  
 Mukarrar aylamak sendin ne loyiq.  
 Xush crmas el so'ngincha raxsh surmak,  
 Yo'Uldm, cl yugurmishtur yugurmak.  
 Biravkim bir chamanda soyir crdl,  
 Nechaldrm gul ochilg'on ko'rddi, terdi.  
 Hamul yerda emas gul istamak xo'b,  
 Bu bo'ston sahnida gul ko'p, chaman ko'p (8, 44).

Alisher Navoly inazkur baytlarda ko'chib yumvchi voqcaiar tizimi asosida doston bunyod etishdagi o'ziga xos ijodiy ushibidan o'quvchini voqif etadL Shoir o'ziga murojaat etib, dastlab shu mavzuda yozilgan asarlami jamlash, ulami o'rganish lozimligini ta'kidlaydi. Ijod—yangi, ohori to'kUmagan so'z aytish, aytganda ham nihoyatda nazokat bilan she'ixon his-tuyg'ularini junbushga kcltiradigan darajada aytishdir. Uhiq' shoir har bir asariga^ana shu tayanch tamoyil nuqtai nazaridan yondashadi. Asar muallifi Farhod, Xusrav va Shirin muhabbati

mojuroluri mavzuida badiiyat namunalarini ijod etgan shoiriarning sohir qalami hali bu o'tli ishqning barclia sir-u asrorini oxirgi nuqtasiga qadar yoritishga muyassar bo'lmaganliklarini va hali bu borada aytiimagan so'zlar topilishidan umidvoriigini bayon etadi. Mana shu aytilmagan so'z bilan asar toza tarhda nazm qilinsa, u yangi vabir xil qolipdagi andozalardan xoli bo'ladi. Shuningdck, shoir o'zidan oldin bunyod etilgan badiiy yaratmalarni taqlidan qayta takrorlashni el oti ortidan ot choptirish yoki birov bir chamanda sayr qilib, ochilgan gullarni tergan-u yana o'shanday dilcash gullarni izlashga vaqt sarflashday behuda harakatga qiyoslaydi. Bunday chckilgan «zahmat»ni «xush ermas»-deya qoralaydi. «Bu bo'ston sahnida gul ko'p, chaman ko'p» misrasida ijod maydonining sarhadsizligi-yu nihoyatsizligini nazarda tutadi.

Musulmon xalqlari adabiyotida mashhur bo'lgan bu ishq mavzui qahramonlaridan biri Xusrav haqida fikr yuritgan ko'pgina sharqshunos olimlar uning tarixiy shaxs ckanligini c'tirof etishadi. Ularning fikricha, Xusrav mashhur sosoniy podshohlaridan bo'lgan Anushcervonning nabirasi Xusrav Parvez binni Hurmuzdir. Maiumotlarga ko'ra, u 590-628-yillanda hukmionlik qiladi va o'g'li Shcmya buyrugi bilan qatl etiladL X asr arab tarixchilart Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning «Tarixi rasul val-muluk», Ibn al-Faqih Hamadoniyning «Kitob ul-buldon», Mis ar-Muhilhil abu Dalafning «Risolai soniya», XII asrda yashagan mashhur muarrix Abu Abdulloh Yoqutning «Mu'jam ul-buldon» kabi asarlarida ham shunday qaydlar uchraydL Ayrim maiumotlaiga ko'ra. jumladan, Muhammad at-Tabariy asaiida arman qizi yoki oromiylardan iboigan Shirin ham tarixiy shaxs bo'lib, u Xusravning sevildi xotini bo'lganligi c'tirof etiladi. Xusrav Parvezning shaxsi va davlat aibobi sifatidagi faziatlari haqida zamondoshlari bo'lmish misriik Feofikat Simokattaning «Tarix» kitobi va arman tarixchisi Sebecosning «Ycpiskop Scbcosning tarixi» asariarida ham hikoya qilinadi. Bulardan tashqari, XV asr tarixchilari Mirxond va Xondamir asariarida hamda Alisher Navoiyning «Tarixi muluki Ajam» asari sahifalaridan ham Xusrav Parvezga oid maiumotlar o'rin olgan. Mana shu tarixiy voqealar zaminida xalq og'zaki badiiy ijodida turli-tuman alsona, rivoyat va qissalar vujudga kela boshlaganki, kcyinchalik o'shalar asosida badiiy yozma adabiyotda nomlari kcltirilgan tarixiy shaxslarni xotiiga kcltiruvchi, ammo ulardan farqlanuvchi qahramonlar vujudga kelgan.

Xusrav va Shirin muhabbati yozma badiiy adabiyotda ilk bor Abulqosim Firdavsiy «Slmhnom»sida uchraydi. Unda mazkur obrazlar

tasvirida tarixiy nuqtai nazaridan yondashilganligi, muallif sevizhanlarning tarixiy shaxs sifatidagi faoliyatini yoritishga harakat qilganligi diqqatni to'itadi. Firdavsiy asaridagi Farhod obrazi Xusravning sarkardasi bo'lib, ishq bobida uning Shiringa yaqinligi nazarga tashlanmaydi. Nizomiy Ganjaviy «Xusrav va Shirin» dostonida esa asar qahramonlari tarbiy shaxsdan badiiy obraz darajasiga ko'tariladi. Undagi Farhod toshyo'nar hunarmand bo'lib, Shiringa muhabbat qo'rgan oshiq sifatida namoyon bo'ladi. Biroq pok muhabbat sohibi bo'lgan Farhod dostonida qalamga olingan voqelikning ibtidosidan intoxosiga qadar ishtioq etuvchi obraz sifatida qalamga olingan emas. U sut arig'i qazish lavhalari tasvirida asar voqeligiga jalb etiladi. Shu asnoda u Shiringa ko'ngil qo'yadi, ma'shuqasi visoliga erishish uchun Xusravning ogir shartlarini bajaradi, ammo Xusrav uyushtirgan makkor kampirning hiylasiga ishonib fojiali o'lim topadi. Nizomiy Ganjaviydan so'ng xamsanavislikda dong taratgan Amir Xusrav Dehlaviyning «Shirin va Xusrav» dostonida Farhod obrazi yana-da takomillashtiriladi. U endi Chin xoqonining o'g'ii, shahzoda tarzida tasvir etiladi. Shuningdek, Farhod va Shirin muhabbati ikki taraflama sevgi ekanligi bilan dostonning g'ovaviy-badiiy qimmatining oshishiga sabab bo'ladi. «Shirin va Xusrav»da ramod asar voqeligiga yetakchi badiiy obrazlar singari birmuncha faol ishtivok etadi. Mazkur sayyor syujetning badiiy talqinlari bilan yaqindan tanishgan taniqli shoir Alisher Navoiy «Farhod va Shirin»da Xusrav Dehlaviy dostoni ko'ngliga ancha ma'qul tushganini bayon qiladi:

Chu Xusrav surdi bu rangin fasona,  
Dedi so'z awalidin ham nishona.  
Manga ham chun bu pok insbo ko'rundi,  
Bidoyatdin demak avlo ko'rundi (8, 49).

Ulug' shoir o'z asarida ushbu mavzu badiiy talqini haqidagi elga u qadar maium boimagan fikrlarini davom ettirar ekan, uning o'tli nihohi yana ikki ijodkor dostoniga qaratiladi:

Bo maydong'a chu Ashraf surdi markab,  
Bu so'zni o'zga nav\* yetti murattah.  
Yana boig'oo ekan bu noma marqum,  
Vale roqim emastnr yaxshi maium (8, 49).

Farhod, Xusrav va Shirin ishq mojarolaridan bahs etuvchi asar mualliflaridan biri XV asrda yashab ijod etgan xamsanavis, «Shirin va Xusrav» dostoni muallifi Ashraf Maiog'aviydir. KekirUgan iqtibosdan Ashraf Marog'aviyning bu ko'hna mavzuni yangicha talqin etgani ma'lum bo'ladi

Ozar adabiyotshunosi akademik H.Orasli «Orif Ardabiliy va uning •Farhodnoma pocmasi» tadqiqotida uhig' shoir muallifi noina lumligini ta'kid etgan asar ijodkori XIV asr o'italarida Shimoliy Ozaibayjonning ArdabU vUoyatida yashab, badiiy ijod bUan shug'ulbuigan shoir Orif Ardabiliy bo'ishi mumkin, degan fikmi ilgari suradL «Faihodnoma» dostoni 717 hjiyriy (1369) yikh fbiS tiUda bitUgan. Asar muaUifi ushbu mavzuda qalam tebratayotgan shoiriar orasida birinchi bo'lib, Fartiod obrazini dostonning bosh qahramoni darajasiga ko'taradi. Orif Ardabiliy •Farhodnoma»sining bosh qahramonini Xusrav Dehlaviy dostonida kuzatilgani kabi Chin xoqonining o'g'li, shahzodadir. Akademik B. Valixo'jayev «Farhodnoma»ning qisqacha mazmunini quyidagicha bayon etadi: «...dostonning birinchi qismi Nizomiy va Xusrav Dchlaviylarda boimagan voqea bilan, Farhodning Abxaziyalik mashhur toshyo'nar uManing qizi GulLstonga oshiq bo'lishi bilan boshlanadi. Voqca davom yetib. Faihod Abxaziyaga kelib, Gulistonga uylanadi, uch faizand ko'radi. Guliston vafot etadi. Shundan so'ng dostonning ikkinchi qismi, ya'ni Farhodning Abxaziya hokimi aio^hirin bilan bog'liq qissasi boshlanib, Farhodning vafoti bilan nihoyasja yet idi» (Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 151-bet). K □ rinSi k iFaihodnoma»ning umumiy syujeti AUsher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidan farqhdir.

Ulug' shoir «Xamsa»sining Uddndii dostonini ijod etishda mazkur sayyor syujetning xaiq og'zaki ijodidagi badiiy talqinldri bilan ham yaqindan tanish bo'lgan ko'rinadL Ozbek va qardosh xalqlar foUdorlarida Farhod va Shirin muhabbatini vasf etuvchi rivoyatlar X-XI asriaidan vftjudga kela boshladi. Jumladan, Xorazmdagi Dev qal'a yodgoriigi bUan bog'Uq rivoyatda Farhod odamzot bajara olmaydigan ishlami yolg'iz uddalovchi dev sifatida tasvirianadL Bunday tasviriar xalq og'zaki ijodining qissa, afsona, rivoyat kabi janrlarida turii-tuman ko'rinishlarda ko'plab uchraydi. o'tmish tarixnavisligida bunday foUdor namunalaridan unumU foydalanilganUgi maium. Ulug' shoir doston muqaddimasida: «Qilib ko'nglimni bu andesha shaydo, Tavorix ayladim har sori pavdo»,- satriarini bitganida. tarixiy manbalar bilan bir qatoida Sharq xalqlari og'zaki baduy ijodidagi mavzuga oid turii janriaida yaratQgan asariarni ham nazarda tutgan bo'Ushi mumkin. Shunday qUib, ulug' shoir bu ko'chib yunivchi syujetning badiiy talqiniari bilan yaqindan tanishib, uning yangi namunasini ijod qilishga kirishadi va 54 bob (5782 bayt)dan tarkib topgan •Farhod va Shirin»ni 1484 (hqriy 889) yilda bunyodga kcltiradi.

Doston an'anaga muvofiq hamd va na'tlar (1-5- boblar) bilan ibtido

topadi. Ijodkor qalami ta'rili ulug' salafilar: Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy (6-hob) va Abdurahmon Jomiy (7-bob) maqtovidan so'ng, dostonning yozishga nimalar sabab bo'lgani (8-bob) hamda asar rejasini tuzib olgani, tarixiy manbalarni ko'rib chiqqani, shu mavzuda yozilgan dostonlarda yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatib, o'z g'oyalarini qay tarzda ifoda etmoqni niyat qilgani bayoni (9-bob) keltiriladi. Shundan so'ng zamon hukmdori Sulton Husayn Boyqaro (10-bob) va shahzoda Badiuzzamon Mirzo madhi (U-bob)ga o'rin beriladi. Dostonning muqaddimaviy boblari mundarijasi ana shulardan tashkil topgan bo'lib, asosiy voqealar bayoni (12-52- boblar) Chin xoqoni ta'rifi, uning faizandsizligi va Farhodning tug'ilishi bayoni bilan boshlanadi. «Farhod va Shirin» dostoni Sulton Husayn Boyqaroning o'g'li Shoh Mirzo madhi va shoming unga nasihatlari (53-bob) hanida asar xotimasi (54-bob) bilan yakunlanadi.

Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» ilgari shu mavzuda ijod etilgan dostonlar, xususan, ulug' salafilar Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy asarlaridan tubdan farq qiladi. Bu farq, avvalo, shoir dostonining badiiy qimmatini, turkiy tilda bunyod qilingani hamda Farhodning bosh qahramon darajasiga ko'tarilganligida namoyon bo'ladi. Biroq Alisher Navoiy asarlaridagi yangicha talqini yuqorida aytilgan fikriardangina iborat deyish tushunish buyuk so'z sa'atkorini dostonining javharini yo'qqa chiqarib qo'yish bilan barobardir. Ta'kid etilganidek, ozar shoiri Orif Ardabiliy « Farhodnoma» dostonini yozgan, Farhodni bosh qahramonlik shohsupasiga olib chiqqan edi. Bulardan tashqari, asar nomining o'zgartirilishi ham doston mahini tubdan o'zgartirishga olib kelmasligi tayin. Jumladan, Alisher Navoiy talqinidagi Farhod ham shahzoda, Chin mamlakati xoqonining yakka-yu yagona va tilab olingan farzandi edi. Zarrin taxt, behisob mulk, davlat-u saltanat unga muntazir. Masalaning bu jihati uni Xusravga yaqinlashtirib qo'yadi. Ammo Alisher Navoiy o'ylatgan. qalam ushlatgan mavzuning bu kabi shakliy jihatlari emas edi. Bariiayot ishq mojarolaridan «Mavzun bir libos» sifatida foydalangan muallif sayyor a'naviy mavzu mohiyatini yangi o'zanga burib yuborish orqali kuzatilgan maqsadini naqshbandiya tariqati mahaviy-axloqiy talablariga muvofiq keldigan lomil inson hamda shahzoda timsolini yaratishdan iborat bo'lgan. Uhiq' shoir bunday ezgu niyatni «Hayrat ul-abror» dostonining 21-bobtdayoq muxlislariga ma'lum qilib qo'ygan. Mazkur bob Bahouddin Naqshband va Xqja Ahiori Valiy madhiga bag'ishlangan

kan, muallif o'zining shu ta'limot muridi ckanligi bilan faxr etadi. Ana shu ulug' ta'limot mas'uliyati Alisher Navoiy badiiy tafakkuri va sohir qalamini mohiyatan yangicha jilodagi doston yozishga undadi. Shuning uchun ham «Farhod va Shirin»da muayyan shaxsdan umum manfaat, shohdan ulus ehtiyoji, aysh-u ishratdan ishq dardi, hijron azoblari ustun qo'yiladi. Shuning uchun ustozlari shaiini daxlsiz bilgan Alisher Navoiy sharqona va tariqat odobi doirasida ularning ayrim g'oyalariga qo'shilmaligini ma'um qiladi. Ulug' shoirning quyidagi misralarini xuddi shu ma'ioda qabul qilmoq o'rinlidin

Vale chekkanlar ushbu jomdin roh,  
Sarosar boidilar Xusravga maddoh.  
Ki, mulki andoq-u oyini mundoq  
Sipohi andoq-u tamkini mundoq...  
Topib gah Maryam og'ushida orom,  
Shakar halvosidin gohi olib kom.  
Yaqindurkim bu shohi noz parvard,  
Erur dard-u balo oyinidin fard (8, 45-46).

«Rosti-yu rusti» ntingida naqshlangan va unga amal qilishga hamisha tnyyor turgan shohgiro raiyat g'amida bo'ladi. Bunday shoh behisob mol-mulk va go'zallar og'ushida farog'at topish ilinji bilan nafas olmaydi. Ishq — ilohiy javhar, uni muqaddas bilgan oshiqning ma'shuqani ishrat manbaiga aylantirishi noravo. Ishq dard-u balolar olovida toblanib, poklanishi mumkin. Ishq — mehnat, bunyodkorlik, fidoyi'lik, jasorat bilan nurli. Ana shular Xusravda yo'q. Shuning uchun

Ustozlar qalamida sayqallangan Xusrav Alisher Navoiy tabiatiga mos olmaydi. Shuning uchun ulug' Navoiy barcha ibratli fazilatlariga ko'ra Xusravning ziddi bo'lgan Farhod timsolini yaratish ishtiyogi bilan qalam surdi. XV asrning ikkinchi yarmi Xurosonda murshidi komili hazrat Jomiy boigan naqshbandiya tariqatiga sidqan ixlos qilish bilan qanoatlanmaydi, inson manfaat va poklikdan o'zga iddaosi boimagan o'sha o'lmas g'oyalarni badiiy ijod olamida keng targ'ib qilgan Alisher Navoiy «Farhod va Shirin»da ham ayni g'oyaviy uslubiga sodiq qoladi, «Dil ba yor-u dast ba kor»ni farzona Farhodning ham harakat dasturiga aylantiradi. Muallifning bunday urinishi dostonning boshlanish boblarida kelgan mana shu satrlardayoq namoyon boiadi:

Zaruratkim solib bir o'zgacha tarh,  
Bu mehnatnomani qilgimdurur sharh (8, 46).

Ana shu ishoradan ravshanki, dostonida ifodalangan sevgi sarguzashtlari

mchnat, hunar, qahramonlik, jasorat, sadoqat, yuksak insoniy birodariik singari qator olijanob g'oyalami yuzaga chiqarish uchun xizmat qilgan. Shu bois Aai sher Navoiy tasviridagi Farhodni yuz baloga giriftor qilgan yagona dard — bu uning Shiringa bo'lgan samimiy va beg'ubor muhabbati bo'iadi. Asii da bu javonmardning. ya'ni Farhodning fei—atvori va tabiatiga ishq o'ti cndi tasir qilayotgani yo'q. U dunyoga ko'z ochgan kundanoq uning qismatida ishqiy mojarolar bitilgan cdi. Shahzoda va taqdiri toj-u taxt quishovida bo'ladigan Farhodni nimalar kutmoqda edi, degan savolga shoir uning ismi birinchi sharhi munosabati bilan yozadi:

Jamoliddin ko'rungach farri sholii,  
Bu fardin yorudi inoh to bamolil.  
Quyub yuz himmat-u Iqbol-u davlat,  
Hamul far soyasidin topdi ziynat.

\*

Bu javhariarg'a chu isnod topti,  
Murakkab aylagach Fariiod topti (8, 67).

Muammo qoidalariga amal qilgan ulug' shoir shu olti satrda shahzoda Farhod nasibasiga nimalar bitilganligi, aniqrogi, shu muborak ismning birinchi sharhini berayotir. «Farri shohiy»dan (shohlik savlati, izzati, qadr-u qinmati) «Far»ni (porloqlik, hoshama#shukuh, bezak) olib, unga «Hi-nmat», «Iqbol» (arab yozuvida alif bilan yozilishi nazarda tutilgan) \a «Davlat» so'zlarining bosh harflarini ilova qilish orqali (Far — h — o — d) yasalisl u ko'rsatilmoqda. Boshqacha aytganda, toj kiyib, taxtda o'tirganida Farhodga o'sha fazilatlarining hamdam boiishi tayin edL Odam Ato singari zuvalasi ishq sharobi-la qorilgan bu faixunda shahzoda nomining ikkinchi talqini esa quyidagicha beriladi. Bu o'rinda ham ulug' shoir muammo qonun-qoidalariga ko'ra ish ko'radi:

Bu nav' eraus ato qo'ymadi otin  
Ki, ko'rgach ishq aning pokiza zotin.  
Anga farzona Farhod ism qo'ydi,  
Hurufi ma\xazain besh qism qo'ydi.  
Flroq-u rashk-u hajr-u oh ila dard,  
Biror harf ibtidodin aylabon fard.  
Borin ustodi ishq etgach murakkab,  
Tarakkubdin bu ism o'ldi murattab (8, 67).

Parchadan ikki jiddiy xulosa o'rta ga chiqadi. Birindiidan, tugilgan yosh chaqaloqqa bu Ismni otasi qo'ygani yo'q. Azal kotiblari uning peshonasiga isliqiy qismatni katta qillb yozib qo'ygani uchun liam «Ustodi ishq» unga Farhod nomini ravo ko'idi. Ikkinchidan, ushbu nom shunchaki qo'yilgan

emas. U «tarakkub» (bir naqliy moddaning birikishidan hosil qilish) talaboti asosida yuzaga kelgan sirlı nomdir. Chinakam ishq yo'lini tanlab olgan va uni yuksak ilohiy na'mat maqomida qabul qilgan oshiq hech qachon arzongina visol nashidasi payida bo'lmaydi. «Otdan O'g'ilt-deganlariday Odam Atoning zurriyodi bo'lgani uchun ham Farhod pokiza ishqning kuyish, kuydirish oreali poklanishga olib bormvchi tanti yo'lga munosib ko'rildi. Bunday shamfni uning nasibasiga «Ustodi ishq»-Alloh munosib ko'lgani uchun ham «firoq», «mslik», «daid», «oh», «diar» so'zlari birinchi harflarini tarakkub etishni loyiq topdi. Aksariyat hollaida arab yozuvida «a» harfi ifbdasini topmay qoladi. Shu qoidaga asosan Farhoddan ikkinchi harf«fard» bo'lgani, ajralib chiqqani (yozilmasligi) uchun nom so'zning arab alifbosidagi imlosida uning ko'rilmasligi lutf sa'o'ati orqali sliama' qilinadi.

Alisher Navoiy Farhodning ma'naviy-jismoniy kamolotini uning bolalik yillaridan boshlaydi:

Uchunchi oy ravon bo'ldi savodi,  
BunungM yilda Qur'on bo'ldi yodi.  
Agar bir qatla ko'r'di har sabaqni,  
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni...  
o'qub o'tmak, uqub o'tmak shiori,  
Qolib yodida sa'Oia-sa'Uia bori (8, 70).

Farhodning hunaiqa bo'lgan ishtiyoyi yilning to'it fasliga moslab uning uchun bunyod etilayotgan hashamdor qasriar qurilishi jarayonida yanada yorqinroq ko'zga tashlanadi. Shu o'rinda Alisher Navoiyning naqshbandiya tariqatining sidqiy muridi ckanligini yana bir karra his qilish qiyin emas. Asarning faqatgina XV bobida naqqosh, naqshin, naqshpayvand, naqshband kabi so'z-u birikmalar IS maitaga yaqin ifoda etiladL Shuningdek, Farhodning qurilish jarayonida qo'l keladigan hunariarni, ayniqsa. teshaga suv berib toblash, tosh kesish, naqsh solishni mohiriik bilan o'rganishida ham o'sha mayl scziladi. Aslida asaming 12-bobidan Farhodni Shaxs. Oshiq, ma'naviy-ma'rifiy olami shakllangan Inson pag'onasiga ko'tarish uchun tayyoriash jarayoni boshlanadi, «Tabiiy, riyoziy, ilohiy» faniarni mukammal o'zlashtiigan Farhod qiyosida «Arastu kichik bir shogirdi»ga aylanib qoladi. Farhod—shahzoda, uning istiqbolida taxt turibdi. Toj-u taxt esa qo'shin bilan himoya qilinadi. Uni sarkarda boshqarishi, ehtiyoj tug'lganda oldinda shohning o'zi ot surishi va birinchi qilkhni uning o'zi chopishi lozim. Shuning uchun Xoqon suyukli Farhodini jismoniy jihatdan shakllantirishga alohida e'tibor qiladi. Muallifning o'z e'tirofi bilan

ayiganda: «Boiub o'n yoshqa umrining mururi, yigirma yoshcha qadd-u jism-u zo'ri» bo'Ub qoladi. Pahlavonsifat Farhod harbiy ilm-u mashqlarni ham maromiga yetkazib o'lganadL Natijada •Qiiichi zaibasi olinida har marz, Shigof andoqki suvdin yer aro darz» darajasiga k □ tariladBunday qudrat-u shiddat faqat haib maydoni uchun emas, balki ishq-u hunar olami uchun ham zarur edi. Shundan bo'Isa kerak, dostonning 14-bobida Mulkoro sarkoriigida yilning to'rt fasliga moijallangan to'rt qasrning bunyod etilishi tashvish-taraddudlari boshlanadi. Keyingi boblarda esa (14-15-boblar) Farhodning toshyo'nuvchi Qoran, musawir—naqqosh Moniy bilan tanishuv jarayonlari kechadL Farhod—Alloh marhamatiga muyassar inson. Uning kuch-quwatiga munosib fahm-u farosati, aql-u zakovati, zehn-u idroki bor. Alisher Navoiy ana shu taizda uni komiUikning ibratli maqomiga ko'tarish uchun tayyoriy boiadi. Farhod Qoranning po'lat teshaga suv berishi sir-u asrorini o'rganadi. Bunday tesha xoroni—tog'ning eng qattiq toshini pichoq suvni yoxud yog'ni kesganday kesadi. Alisher Navoiy ijodiy uslubining tarkibiy qismi bo'Igan dalillash, ishontirish san'atlariga «Farhod va Shirin»da ayricha urg'u beriladi. Shundan bo'Isa kerak, asarda vazifasiz, muailaq turuvchi lavhani topib bo'imaydi. Ana shu ma'noda muallif Farhodning kasb o'tg'aiushini asoslash barobarida uni hunarii, iymon — e'tiqodi but, Alisher Navoiyning o'z so'zlari bilan aytganda -Demonkim ko'ngU pok-u ham o'zi pok, tiU pok-u so'zi pok-u o'zi pok» naqshbandiya solUd maqomiga ko'tarib qo'yadi. Alisher Navoiy talqinicha, Faihod o'n to'rt yoshida balog'atga yetdi, uning qalbida ishq o'ti paydo bo'ldi. Aslida Farhod qismatida ishqdan dardnoklik u dunyoga kelgan kundan mayjud edi. Biroq shahzoda va uning atrofidagiLar bu hazinlikning sababini idiok etolmasdi. Xoqori buyrug'i bilan qurdirilgan yilning to'rt fasliga mos hashamatli qasrlar ham Farhod qalbidagi tushkun kayfiyatni dunyo go'zaiUklari bilan forig' etish yo'lidagi bir urinish bo'ldi. Chin hukmdori farzandi ko'nglini g'ashlik g'uboridan ozod qilish maqsadida bir yil davomida to'it qasrda bazm uyushtirdi. Biroq bunday tadbiriar bUan shahzoda hoUda hech qanday o'zgarish paydo b □ ImadiXoqon dilbandining ruhiyatidagi o'sha tushkun kayfiyatni siquv ostiga olish oizusi bilan yashar, ammo o'zining barcha sa'y-harakatlari besamar ketishidan ajablanardi. U mamlakat taxtini shahzodaga topshirish vaqti kcldi, deb o'ylaydi. Xoqon Farhodning bu ishga har jihatdan mos ekaniigini yurak-yurakdan his etardi. Toj-u taxt o'giini anduhlar girdobidan xalos etishiga ishonardL



U saroy ahliini chaqirib ulkan yig'in o'tkazadi. Farhodga taxti oldidan joy berib dilidagilami tiliga keltiia boshlaydi. Shoh Alloh bergan toj-u taxtdan minnatdoriigini, buning ustiga Tangri unga Farhoddek solih farzand in'om etganidan mamnunligini bayon etadi. Kcynchalik muddaoga o'tib, yagona tilagi o'zining faizandi aijumandini taxt uzra ko'rish ekanligini Farhodga quyidagicha maium qiladi:

Ki, oimasdin burun ochib ko'zumni,  
Sarir nzra yigit ko'rsam o'zumni.  
G, ya'ni toj-u taxt-u saltanat ham,  
Sipoh-u mulk-u mol-u mamlakat ham.  
Bori boisa scning biria omzayyan,  
Seai o'z o'rnuma qilsam muayyan.  
Sanga tutsam musallam podsholiq,  
Xaloyiq ustida kishvarxudoliq.  
Manga shahlikda qulluq ham qil emdi,  
Atoliq ham, o'g'ulluq ham qil emdi (8, 114).

Farhod qalbini xufton qilgan g'am-anduh bulutlarini quyosh yanglig' kuydiiuvchi cho'g', uni oyinafom etib, shahzoda ko'ngliga ma'shuqi Mutlaq jamolini jilvalantiruvchi o't dunyo zeb-u ziynatlarinyu amal maitabasi boimay, balki azal kotiblari uning peshonasiga bilgan ishq edi. Shu bois u juda ko'p hayotiy daliilar keltirib Xoqon laklifini rad etadi. Biroq Chin hukmdori qarorida sobit turgani uchun yosh shahzoda otasining ko'ngil istaklariga qarshilfk ko'rsatishga botinolmaydi. Vaziyat undan bir oz chekinishni talab etmoqda cdi. Vujudga kelgan siyosiy holatni to'g'ri baholay olgan Farhod taklif etilgan ishning ulugiigi-yu o'zining hali yosh va tajribasizUgini, shu choqqacha barcha ishlardan g'ofil boiib, faqat aysh-ishrat bilan band bulganligini, shu sababli podshoh inoyat etsa, bir-ikki yil kichik xizmat bilan boshqaruv siriarini o'zlashtirishi lozimligini bayon etadi. Xoqonga uning Hkri ma'qul bo'ladi. Alishcr Navoiy asardagi ushbu badiiy lavhalar vositasida Farhodni temuriy shahzodalarga ibrat qilib ko'rsatish bilan bir qatorda doston qahiamonining qalban mol-dunyoga qiziqmasligi va darvesh tabiatligini namoyon qiladi. Shuningdek, shoir yana o'sha fikrini dalillash ijodiy uslubiga sodiq qolib, Xoqon xazinasidan o'rin olgan sandiqda pinhon tutiluvchi Iskandar oynasiga e'tiborni qaratadi. Bu bilan ijodkor asar tugunini voqealar rivojiga ulash imkonini yaratadi. Sandiqda yashirin saqlanuvchi tutsimlangan oyna har biri Aflotunga teng to'it yuz nafar dono olimlar tomonidan yaratilgan boiib, uning tibimi

yechilsa. oyna g'ayfo sirlarini oshkor qila boshlashi lozim. Biiq bu ishni amalga oshirish g'oyatda murakkab edi.

Iskandar oynasini ko'rishni istagan kishi Yunonistonga safar qiiiib, Suqrot yashaydigan qorong'u g'orga yetib borishi lozim bo'lgan. Bu yo'lda uch manzil b i i blaming har birida bir ofat bor edi. Birinchisida — A.Jdarho, ikkinchisida—Axriman dev, uchinchisida bulardan ham mudhishroq balo kishiga io'baro' keladi. Mana shu ofatlardan g'olib kelgan insongina so'nggi — to'rtinchi manzil—Suqrot yashaydigan qorong'u g'orga yctadi. Agar Suqrot tirik bo'lsa. uni izlab kelgan kishini mushkullaidan xalosetadL Biroq u hayot qaydida bo'lmasa, uning mhiga tavajjuh (chuqur tafakkurga berilib o'zi istagan odamni huzuriga olib kelish va u bilan yuzlashish) qiiiishi lozim bo'lgan. Shundagina Suqiot ruhi kluvchiga uning kelajagini aytib bcarkan.

Iskandar oynasi tilsimini yechimi nimada ekanligini anglagan shahzoda yunon safariga chiqishni ixtiyor etadi va bu qaroridan atobegi Mulkoroni voqif qiladi. Xoqon vaziri bilan ayni masala xususida uzoq bahslashgandan so'ng, Farhod bUan biiga borishni, ya'ni yunon mulki tomon lashkar tortishni ma'qul ko'radi. Taniqli adabiyotshunos N.Komilov Farhodning yunon safarini suluk yo'lga kirib, ma'rifat manzillarini (maqomotni) bosib o'tish deb biladi. Chin shahzodasi zo'r qobUiyat bUan zohiriy biUmlami i zlashtiiigammmo ular tilsimotlar, ya'ni Uohiy sir-asrorni ochishga kifoya qUmaydi. OUmning fikricha: •Irfoniy-botiniy bilimlami cgallab, ilm ul-yaqin darajasidan haq ul-yaqin dan'jasiga ko'tarilish ko'ngil oynasida g'ayb jamolini aks ettira olish uchun esa u (Farhod)-piri komU ta'limini olishi kcrak edi. Fariiodning xazinadagi ko'zguni billur sandiq ichidan ololmay (chunki u tilsimlangan) Yunonistonga safari, Suqiot huzuriga otlanishiga zarurat shundan kelib chiqadi» (Komilov N. Tasawuf. Bitinchi kitob. Tokent: «Yozuvchi», 1996, 204-bct). N.Komilovning mazkur tadqiqotida dostondagi obraz va timsollaming ramziy-majoziy xususiyatlari liam juda to'g'ri tahlil qilingan. Jumladan, Farhodning Yunonistonda hakim Suhayloga uchrashi - shahzodaning tariqat yo'lidagi birinchi piridan saboq oiishidir. Hakim Suhaylo besh yuz yil hayot qaydida bo'Ub, Farhodning kclishini ilhaqlik bilan kutadi. U qadimgi Eron afsonaviy donishmandi va inunajjimi Jomospning bashoratida Chin shalizodasi Iskandar tilsimini echadi,-dcya fikr bildirilganligini aytadi hamda Farhod yengib o'tishi kcrak bo'lgan to'siqlar: ajdaho va devdan xabar bcradi. Shuningdck, shalizoda Axriman devni yengib juda katta boyUkka ega bo'lishi,

biiq bulaming hammasi Xoqonga tuhfa qilinishi lozimligi, o'zi uchun esa Suqrot bilan uchrashish va Iskandar tihimiga nazar solish kifoya ekanligi Jomosp bashoratida qayd etilganligini bayon etadi. Hakim Suhayk) Farhodning tariqat yo'lidagi ilk piri bo'lganligi bois unga ilohiy ishq siriirini o'igatadi. Awalo, talcidlash o'rinUki, dostonda kcltirilgan bu obraz bilan aloqador badiiy timsollaming ma'no-mohiyati majozda o'z ifodasini topgan. Jumladan. Suhaylo Farhodga ajdarhoni yengish uchun bir necha otashgohlardan yurib yiqqan samandar yog'ini tuhfa etadi. Samandar — afsonaga ko'ra. o'tda kuymaydigan qush bo'lib. u — ishq. ajdaiho esa — nafs timsoU. Demak, Farhodning piri unga ishq bilan ko'ngUni oyinafom etish. nafeni mag'lub qiUsh siriirini o'igatadi. Shahzoda Suhayloning so'zlariga amal qilib, Axriman devni o'ldiradi. Uning bo'ynidagi lavhani o'Ub o'sha yoidamida Jamshid jomini qo'lga kiritadi. Jom aylanasida esa Suqrot huzuriga olib boiuvchi yo'l haqidagi yozuv mavjud edi. Ayni choqda. dostonda ifodalangan dev salianat-hokimlik ramzi bo'Ub, jom-Farhodning ishq o'ti bilan shaffoflanayotgan qalbidir. Shahzodaning ishqqa tashna qalbi uhig' piiga tomon intilishda davom eUkd. Zero, tasawuf ta'limotiga lco'ra, shayxlar o'z muridlarini maium muddat taibiya qilgandan so'ng, salohiyati o'zlaridan yuqori bo'lgan boshqa piriardan taiim olishni tavsiya etganlar. Farhod ham Suhaylo yordamida komillik sari Udamlayotgan bo'lsa-da, haU u tilsimni yechish imkoniyatiga cga cmasdL Shahzodaning iifoniy bilimlarining oshganligi esa Xizr alayhis-salomga duch kelishida namoyon bo'ladi:

Padid oidi falakdck marg'zore,  
Quyosh yangUg' ichinda chashmasore.  
ZuloUy chashmai hayvon masaUik,  
Boiub har qatra andin jon masaUik.  
Qirog'inda daraxti ko'kka hambar,  
Bu hayvon suyi ul Xizri payambar.  
Yetib Farhod anda boidi xurram,  
Yig'ochqa bog'labon raxshini mahkam.  
Hamul suv ichra g'usU ayladi pok,  
Yubon g'am chirkini boidi tarabnok.

Sujud y etti tilab maqsudig'a yoi,  
Tazarni' aylabon ma'budig'a ul.  
Ko'targach boshni ko'rdi sabzpo'she,  
Yuzi nuroni andoqklm surushc.  
Chu ko'rdi oni, holi topti tag'yir.

Buyurdi lutf-u shafqat ko'rguzub pir  
 Ki, cy farzand, g'amdin bargaron bo'l,  
 Bu ishim koming o'lmish, komron bo'l.  
 Mcni Xizr anglakim, tuttum yo'lungni,  
 Ki, to bu yoida tutqoymcn qoiungni (8. 163).

Farhodning istiqbolida osmondek keng ko'lamlı ko'kalamzor, uni qarlisida obi hayot chiqarib turgan buloq hozir bo'ladi. Buloq suvining har qatrası jondek shirin va yoqimli, qablarga huzur baxsh etadi. Obi hayot bulogining qirg'og'ida ko'kka bo'y cho'zgan bir daraxt mayjud bo'lib ayni ashyolar ramziy mohiyat kasb etadi: obi hayot manbai buloqni — tiriklik, osmon bilan bo'ylashuvchi daraxtnı esa Xizr payg'ambar timsoli deyish mumkin. Shahzoda xursand bo'lib otini daraxtga bog'laydi va buloq suvi bilan g'usl qilib poklanadi. U Allohga tazarru' qilarkan, maqsadiga erishmoq uchun Yaratgandan inoyat so'rab ibodat qiladi. Farhod sajdadan boshini ko'targanida, uning nigohi yashil kiyimli Surush (Jabroil alayhis-salom) yanglig\* bir nuroniy cholgı ko'/j tushadi. Bunday kutimagan manzaradan Fariiodning nihiy holatida o'zgarish paydo bo'ladi. □ aybdan kelgan ulug' pir shahzodaga lutf-u shafqatini namoyon etib, unga «farzand»,-deya murojaatqiladi. Nuroniy mo'ysafid shahzodaning tanlagan voii uning baxti ekanligini va bu yo'lda unga baxtiyor bo'lishlikni tilarkan, o'zining Xizr ekanligini aytadi. Xizr Farhodga hamisha madadkor bo'lishini bildiradi. Ko'rinadiki, Farhod ishq siriidan voqif bo'la boshlagani bois g'aybdan kelgan madad timsoli Xizr payg'ambar maslahati bilan jomga qaraydi, unda Suqrot maskan tutgan tog' va qoiiong'u g'omi ko'radi. Farhod bu ulug' zot oldiga borish uchun eng mudhish manzil hisoblangan sher va «temir paykar» odamlar- robotlar maskaniga duch kcladi. Sher - g'azab, temir paykarlar esa-dunyo m □ jizalaramzi. Farhod Axriman devdan tortib olganı saltanat timsoli—Sulaymon xotami bilan shemi daf etadi. Temir paykar bilan jangda Xizrdan olgan tasbihiga tayanib g'olib chiqadi va qoiiong'u g'omi jomi Jamshid — ko'ngli shuasi bilan yoritib Suqrot huzuriga yetadi.

Alisher Navoiy Suqrotni nihoyatda ehtios bilan ta'riflaydi. Shoir nazdida u buijlar orasidagi quyosh bo'lib, olam allomalari uning oldida shogirdirlar. Tog' o'midan tbranmaganidek, u dunyoviy ne'matlardan tog'dek ctak uzgan donishmanddir. Uning ko'ngli shu qadar kengki, unda olamning awalidan oxirigacha bo'lgan davr zuhuriangan. Yuzi - ilohiy nur ko'zgusi, o'zi g'aybiy siriame mukammal anglagan zotdir.

Farhod, Chin xoqoni, Mulkoroni Suqrot ochiq yuz bilan kutib oladi. Dastlab Xoqonga yuzlanib, uning bu yerga juda ko'p ranj chekib kelganining, evaziga Sulaymon uzugi-yu Jamshid jomiga, yana bir qancha dur-u javohiriarga ega bo'lganini so'zlaydi. Suqrot Xoqonni yana ikki xushxabar bilan xushnud etadi. Biri - uning umri juda uzoq bo'lishi haqida ulug' hakimning bashorati bo'lsa, ikkinchisi harqanday kasallikni daf etuvchi yumaloq toshning tuhfa qUmishidir. Xoqon keksayganida uni og'ziga solib, bir oz tutib turgandan so'ng, suvini yutsa qayta yasharadi. Ayni vositalar tufayli uning umri uzayib ajdodlari ichida u qadar uzoq hukmronlik qilgan boshqa bir zot topilmaydi. Suqrot Mulkoroga qarata shoh tirik ekan, vazirlik unga hamisha nasib ctishini bashorat qiladi. Mulkoro keksayganida kasalliklardan forig' qihivchi tosh yordamida shoh uni ham yasliart irishini bayon qiladi. Suqrot yana shoh va uning vaziri taqdirida to'rt unsuming ikkitasi: ycr va suvdan xatar bo'lishi, Alloh xoxishi bilan bu xatarlar bartaraf qilinsa, ular besh yuz yil umr ko'rishlarini ta'kidlaydi.

Xoqon va Mulkoro Suqrot oldidan chiqib ketganlaridan so'ng, donishmand Farhodni yoniga chorlaydi. Chin shahzodasining kelishini u intzoriik bilan kutganini so'zlab, murodi hosil boigani uchun Allohga shukronalar qQadi. Vaqt qisqaligi uchun tezda maqsadga o'tib, Farhodga abadiylik haqidagi mulohazalarini bildiradi. U shahzodaga dunyoning Ibniiyi, umrning o'tkinchiligi, Iskandar mulki-yu Nuh hayoti nasib etsa ham, hayotning bir kun intiho topishini bayon etadi. Alloh vaslini umid qilgan kishigina abadiy yashashini maium qiladi. Buning uchun o'sha yo'lni ixtiyor qilgan inson o'zligidan kechib, mahbubi Mutlaqni topishi lozim. Dengiz tubiga sho'ng'ımay, tengsiz dumi topib boimaganı singari kishi o'zligidan kechmay Uni topolmaydi. Majoziy ishqni haqiqiy ishq maqomiga ko'tarilishi o'zlikdan kechishning nishonasldir. Tong paytida nurıar sochilib quyosh paydo bo'lganidek, majoziy ishq ham hijron-u iztiroblar olovida toblanib, sayqal topadi. Shoir majoziy ishq haqiqiy ishqqa ctuvchi yo'l ekanligini nihoyatda go'zal tasvirlaydi:

Majoziy ishq bo'ldi subhi anvar,  
 Haqiqiy ishq anga xurshidi xovar (8, 181).

Ko'rinadiki, ulug' shoir talqinicha. ishqı majozh-yomg' tong bo'lsa. ishqı haqiqiy—Sharq quyoshidir. Abadiy ishqning chaqmog'i ctiaqnaganida. uning bir alangasi majoziy ishqni kulga aylantiradi Suqrot Farhodga ham majoziy, ham haqiqiy ishq nasib etishini, uning dovnig'i butun olamga mashhur bo'lishini, otasidek yuzlab xoqon-u podshohlar

unutilsa ham, shahzodaning yaxshi sifaUari jahon ichra abadiy qolishini so'ziab, Suhaylo singari u ham foniyl olamdan o'tadi. Xoqon, Mulkoro va Farhod Suqrotning dafh marosimini o'tkazadilar. Donishmand yashagan tog\* va uning atroQda ulkan shahar barpo etib, vatanga qaytadilar.

Chin shahzodasi Iskandar oynasining tikimini yechishga muvafllaq bo'iadL Bu tilsim — komil inson Suqrotning qalbi edi. Unda Farhod Shirinni, o'zini va o'z boshidan kechirishi lozim bo'Igan voqealarni ko'radi. Suqrot ta'kidlaganidek, Farhodni maqsad sari ehuvchi yo'l— ishqij majoziy bo'lib, unda oshiqning jismi yonib erishi —o'zligidan foniyl bo'lishi talab etiladi. Buning uchun bir mazhar— ilohiy jamol siymosida aks etgan kishi lozim edL Shunday vazifani Shirin o'taydi. Shahzoda ko'zguda go'zal mahubbasini ko'rib, hushidan ketadi. Tabiblar dengiz safariga chiqishni tavsiya etadilar. Dengizda kuchli to'fon sodir bo'Iib, Farhodni xoqon va Mulkorodan ajratib qo'yadi. Xo'tandan Yaman tomon yo'i olgan savdogariar kemasi ulkan dengizda bir taxta ustida hushsiz yotgan Farhodni ko'rib, uning hayotini saqlab qolishadi. Kemaga qaroqchilarning hujum qilishi va Farhodning mislsiz qahramonlik namunalarni ko'rsatib savdogariarni ofatdan asrashi, Shopur bilan tanishib, Arman mamlakati tomon yo'l olishi, bu yerda mashaqqatlar girdobiga qolgan xalqning holiga achinib, «Nahr ui-hayot» arigi, «Bahr ui-najot» hovuzining barpo etishga Idrishi dostonidagi Farhod obrazimng har tomonlama yetuklik sari intilishini badiiy ifoda etgan jozibali lavhalaidir. Shuningdek, Shirinni ilk bor ko'rgan shahzodaning behush bo'Iib yiqilishi, Xusravning Shiringa o'ylanish oizusi bilan unga sovchi yuborishi, murodi hosil bo'Imagach, Arman mamlakatini qamal qilishi, yana Farhodning jasarati oldida dushmaning ojizligi-yu hiyla bilan uni tuzoqqa ildirishi singari badiiy lavhalarning barchasi Farhodning majoziy ishq yo'lida chekkan hijron iztiroblarining asardagi io'ikosidir. Ayni choqda, dostonida Shirinning Chin shahzodasi ishqiga bo'lgan mayli yolqinlanib namoyon bo'lganligi nihoyatda joziba bilan tasviriangan. Ikki sevishgan qalbning bir-biriga nisbatan pok muhabbatiga Xusrav Parvezning rahna solishga urinishi dostonidagi qahramonlararo zidiyatning kuchayisliiga sabab boigan. Ana shunday ruhiy holatlarni boshidan kcchirayotgan Shirin Mehinbonudan Xusrav sovcilarining so'zini eshitganida, o'zining bu zolim shohga nisbatan nafiatini quyidagicha bayon etadi:

Manga nc yor-u ne oshiq havasdur,  
Agar men odam o'Lsam, ushbu basdur!  
Agar Bonu iloje bilsa, qilsun,

o'zumni o'ltururmeayo'qsa, bilsun! (8. 293-bet).

Alisher Navoiy tasviridagi Farhodning ishqqa va o'z sevgilisiga munosabatini oydinlashtirishda uning Xusrav Parvez bilan qilgan munozarasi katta ahamiyat kasb etadi:

...Dedi: ncdur sanga olamda pesha?  
Dedi: ishq ichra majnunluq hamisha...  
Dedikim: ishq o'tidin de fasona!  
Dedi: kuvmay kishi topmas nishona.  
Dedikim: kuymagingni ayla mainm!  
Dcdi: andin crur joh ahli mahrum!  
Dcdi: qay chog'din o'ldung ishq aro mast?  
Dcdi: ruh crmas crdi tang'a paypast...  
Dcdi: bu ishq tarki yaxshiroqdur!  
Dedi: bu sheva oshiqdin yiroqdur!  
Dedi: ol ganj-u qo'y mehrin nihoniy,  
Dcdi: tufroqqa bermon kimyoni!..  
Dedikim: shahg'a boima shirkat andesh!  
Dedi: Ishq ichra tengdur shoh-u danesh!..  
Dcdi: kishvar beray kech bu havasdin!  
Dcdi: bechora kcch bu multamasdin!  
Dedi: ishq ichra qatling hukm etgom!  
Dedi: ishqida maqsudumg'a etgum! (8, 323-325).

Mazkur parcha bir necha jihatdan e'riborni tortadi. Ishq va junun— oshiq qismatida markaziy halqa. Chunki bu o'rinda majnunlik jismoniy-ruhiy xastalik emas. Jazba yoxud junun — ishqning maqomlaridan biri. Bunday bosqichdagi ishq majoziy yoxud haqiqiy boisin, uning vatani dildir va u boshqa har qanday tuyg'udan ustun turadi. Junun holatiga yetgann oshiqni ma'shuqadan keladigan hijron, g'am, anduh, jabr-u jafu qilcha bezovta qilmaydi. Ishqning kuydirishini oshiq o'zi uchun sliaraf deb biladi va uni quvonch bilan peshvoz oladi. Ncgaki, ana shu sinovlarsiz poklanish baxti muyassar bo'lmaydi. Shuning uchun ham Farhod muhabbatni shahvoniy hirsni qondirishning vositasi deb biluvchi Xusravga pisanda qilayot ir. Kuyishni so'z bilan yetkazib boimaydi, uni jisman va qalban tuymoq lozim.

Munozarada o'rta qo'yilgan masalalardan yana biri ishq va uning tarki (undan voz kechish) muammosidir. Sadoqat shcvasini shior aylagan oshiqqlar uchun ishqdan kechmoq — o'zidan kechmoq, o'Um bilan barobardir. Insonning olijanob fazilatlaridan biri so'zining ustidan

chiqish, lafzini himoya qila olishi hisoblanadi. Oshiqlar ahli bu borada ibratdir. Xuddi shunday dadil munosabat ishq va ganj, ishq va zar (boylik) xususida ham namoyon bo'ladi. Fidoyi oshiq nigohida ishq-muhabbat daxlsiz dareoh hisoblanadi. U sotilmaydi va sotib olinmaydi. Farhodning Xusravga bergan javobida buni yorqin sezishimiz mumkin. Ishq ruhiy-ma'naviy xazina. Javohirot xazinasini esa uning qiyosida tuproq bilan teng. Ishq-kimyoyi. Kimyoyi faqatgina kimyoyi bilan yonma-yon qo'yish mumkin. Kimyoyi yoxud kimyoyi Sharq mumtoz adabiyotida qo'lanadigan va serjilo so'z, istiqbolardan biridir. Kimyoyi fanning nomi. Yana bir tushuncha ham mumtoz adabiyotda keng tarqalgan bo'lib, asariardan asarga ko'chib yashaydi. o'sha aqidaga ko'ra, shu fan vositasida mis, qaiyai kabi ma'danlarni (hatto tuproqni) oltinga ayiantirish mumkin ekan...

Kimyoyi—ajoyib, noyob, nodir naysa. Har qanday oitiqchaliklardan arigan, pokiza sohadir. Farhod lafrida ana shu ma'noda istifoda etilgan ishq pok ruhiy-ma'naviy tuyg'u. Xazina esa bu sharafdin benasibdir. Bunday qochirim o'z mantiqiy zaminiga ham ega. Negaki, biror-bir ma'dan tabiatda kimyoviy nuqtai nazardan sof holida emas, balki qotishma, qorishiq taizida uchraydi. Ulug' shoir shu qonuniyatni nazarda tutadi va ishq kimyosini xazina bilan bir salga qo'yish uchun rozilik bermaydi. I Imiyi-adabiy asariJa «kimyoyi vujud» atamasi ham uchraydi. Mazkur ibora vujudni poklovchi, vujudni saralovchi iksir ma'nolarida keladi. Odam vujudi uchun iksir vazifasini komiUik maqomiga ko'tarilgan ulug' zot — pir, shayxning nazari yoxud favqulotda ta'sir qilish kuchiga ega bo'lgan narsa, tuyg'ular o'tashi mumkin. Tabiiyki, ikkinchi omil ishq-u oshiqUkdir.

Ulug' shoir she'rlarida »ishq ichra shoh-u gado tengdur, balki gado fiizun»,-degan g'oya yashaydi. Farhod tiUda o'sha mazmun yana bir karra aks-sado bermoqda. Ishq iksir ekan, u poklanishga moyii barcha qalblardan makon topishi muqarrar. Ayonki, o'sha safda shoh ham, gado ham tura oladi. Alisher Navoiyning gadoga urg'u berishi o'z tag ma'nosiga ega. Shohning suyangan toji, taxt-u baxti, joh-u davlati bor. Gadoda esa yolg'iz ishq iksiri mujassam. Uning gadoligiga esa o'sha ishq boisdin. Chunki oshiqning ko'ngil xazinasini ana o'sha boylikdan o'zgasini qabul qila olmagani tufayli gadoUk holatiga tushgan. Shundan ishq Ucsini tufayli Farhod toj va mamlakatdan «toza!anib», oshiqUk shevasini shior aylagan edi. Xusravning qatl haqidagi do'g'u-dabdabalarini ham Farhod nihoyatda sovuqqonlik bilan, seskanmay qabul qiladi. Bahouddin Naqshband hazratlari nuqtai nazaridan «o'lim do'stning do'st huzuriga (AUoh daigohiga) tashriifi ekan, bundan xafa bo'lmoq ne hojat?»

Darvoq, odamning dunyoga kelishi Uning xoxish—irodasi ekan, qayt isli—o\* limi ham bandasini o'z huzuriga da'vati emasmi? Komil musulmon rutbasidagi Alisher Navoiy uchun bunday islomiy qarashlar kunday ravshan edi. Shundan bo'isa kerak, uning qalamidan sayqal ko'rgan Farhod pinagini buzmay, «ishq yo'lida qurbon bo'lish mening maqsadimdir»,-deya turaveradi.

Dostondagi ilohiy ishqdan mahrumlik, dunyoviy zulmning timsoli bo'lgan Xusrav Parvez Farhodning javoblaridan nihoyatda ta'sirlanadi. Uni dorga osmoqchi bo'ladi, biroq vaziri Buzrug Ummidning taklifi bilan Chin shahzodasi Salosil (Zanjirlar) g'orida bandilikda saqlanadi. Shunday qilib, ma'rifat martabalaridan odimlab, ruhiy-ma'naviy yuksaklikka tomon harakatlanayotgan oshiq bilan jaholat, makr-hiyla, bcburdlik, g'ofillik botqoqlarida botib borayotgan zolim orasidagi to'qnashuv asar sahifalarini g'oyat ziddiyatli lavhalar bilan boyitadi. Suqrot ta'kid etgan: «Haqiqat ahli zindoniyydur asru»,-dagan hukm shahzoda qismatida liam mavjudligi namoyon bo'ladi. Farhod Suqrotidan olgan taiimi asosida tutqunlikdan xolos bo'lish imkoniyatiga ega edi. U shunday qudrat sohibi ekanligini namoyon ham qiladi. □ oyo'lida qum va olmos tashianganligi-yu, besh yuz qorovul tayinlanganiga qaramay, benialol temir darvozani ochib chiqib ketaveradL Biroq nigohbonlar Xusrav tomonidan oiimga hukm etilishini istamay, yana zanjirlar g'origa kelishni ixtiyor etadi. Shopur bu xabardan voqif bo'lib, hushsiz yotgan Shiringa Farhodning tirik ekanligini aytadi. U oshiq va ma'shuqaiaming ishq haroratidan jo'shib bir-biriariga intiqlik bilan yozgan maktublarini ularga yetkazib turadi. Biroq ezgulik jaholat qurboniga aylanadi. Xusrav yana makr-hiyla yoiiga o'tadi. Hiyla-nayrangi falaknikiga o'xshash, qaddi ikki bukilgan qari kampirni Farhod huzuriga yo'llaydi. Firibgar zol Xusrav Arman mamlakatini bosib oladi, Mchinbonu u bilan yarashadi. Shirinni unga berishga rozi bo'ladi, ammo Shirin bunga chidolmay o'zini halok etadi, deb Farhodni ishontiradi. Bu makkora kampir afsonasidan Farhod ichida yuz minglab tig' tushib, u faiyod ko'taradi:

Giryovi tortibon Farhodi mazlum,  
Dedi: Bas qilki, boidi qissa maium.  
□ a r agar jon edi, olding ana hoy,  
Oiuq tandin nc istarsen yana voy.  
Ko'ngul qonin ichardin to'yg'il emdi,  
Meni o'z mehnating'a qo'yg'il emdi.  
Debon qo'pti jahondin silkibon qo'l,

Adam dashtig'a hijron aylabon yo\*1.  
Yoshldin tog'da solib sel rezl,  
Demakim sel rezi rustaxezl.  
Bu seli jismlning qasrin qo'ngorib,  
Hayoti xayli bam ul suvg'a borib (8, 402).

Alisher Navoiy Farhodning keyingi ayanchli ahvolini tasvirlarkan. uning butun vujudi sckin-asta parokanda boMayotganiga □ tib o m ar atadi. U — g'oyatda ta'sirli ko'ngil g'ashlarini bag'riga olgan hajr dashtining oviga aylanadi. Hajr esa o'tkir qilichdan ham og'ir jarohat yetkazib, uning bag'rini ikki pora qiladi. Farhod fig'on tortib o'rnidan turishga har qancha harakat qilmasin, holsizlanib yiqildi. Ajal buzg'inchisi jismidan quwatini oladi, natijada uning ko'zi oldldn olam qorong'u go'r boMib ko'rinadi. Qorong'ulikda toshlar tomon talpingnnida, jismidagi suyaklar sina boshlaydi. Shunda u boshini toshlaiga urib yigMaydi. Farliod charxga, g'am tig'i. anduh toshi, aj.il. qiynoq, azob, hijron g'ami. tog'. metinday qattiq tog' toshi, hayvonlarga nolalar qila boshlaydi. Uning oMimi oldidagi bu afg'onlarida hayotga tashnaiik tuvg'usi nihoyatda bo'itib ko'rinadi. Shundan so'ng u bodi saboga iltijo qilib, Chin-u Xito mulkiga yo'l olishini, Xoqonga uchrab ota yuzini k □ rol m ay mon bilan o'lgan farzandidan unga xabar yetkazishini o'tinadi. Shuningdck, bu □ tin c h amirida Farhodning salomi mushtipar onasi, Mulkoro vaBahrom, ustozlari Moniy va Qoranga ham yo'llanganligini ifodalaydi. Do'sti Shopurdan qabrining toshidan hamisha voqif bo'lishini iltimos qilib jon taslim etadi:

Buzulg'on joni jononig'a tushti,  
Balo o'ti buzuq jooig'a tushti.  
Ul o't bir nav kuydirdi vujudin,  
Ki, kul qildi vujudi tor-u pudin.  
Qilib jononi otin tilga taMim,  
Tutub jonou otin, jon yetti taslim (8, 419).

Farhodning oMimi yirtqich hayvonlarga ta'sir qilib, ular makkora kampimi burda-burda qilib tashlashadi.

Chin shahzodasining halok b □ I gan lib a qidagi xabar tezda el orasida tarqaladi. Uning dushmani bo'lgan Xusrav Shirin isoliga yetish oizusidan shodlansa-da, Allohning g'azabiga uchrashidan qo'rqardi. Nima bo'lganda ham Mchinbonu qasriga kordonlari-ishbilarmon kishilarini yuboradi. Mehinbonu Farhodning o'limiga bir onadek aza tutgan b □ lsa-dawalo, qamalda qolgan xalqning ayanchii ahvoli va arkoni davlatning mulohazalariga tayanib, Xusravning taklifini qabul qiladi. Shirin esa bir



necha bor oz joniga qasd qilishga urinadi, biiq afrofitagilar bunga mone\*lik qilishadi U juda ham beqaror, betob bo'lib qoladi. Mehinbonu Xusravdan ruxsat olib, Shiiinni istirohat uchun Farhod keltiigan suv va qurdiigan qasr tomon yuboradi. Bu orada Shiringa oshiq bo'lib qolgan Xusravning o'g'li Shemya o'z otasini o'ldiradi. Voqealar rivqjida Shopur tutqunlikdan ozod boiadi. Shirin Farhodning jasadi qo'yilgan uy eshigini ichkaridan mahkamlab, oshigi bag'rida mangu uyquga ketadi:

Bo yanglig' uyqu ko'rgach sarvi cholok,  
Anga ham xobaliq qildi havasnok.  
Qo'vubon io'y-barro\ do'sh-bardo'sh,  
Bo'lub o'z bedili biria hamog'ush.  
Ko'nguldin sbnialiq obe chiqordi,  
Ko'zi hamxobadek uyqug'a bordi.  
Ne uyqu, klmsa andin qonmas uyqu,  
Qiyomatqa degil uyg'onmas uyqu (8, 446).

Shirin husn-u malohatda yakto bo'lgan, Farhodning mahbubi Mutlaq visoliga erishish yo'lidagi mazhar bo'lish bilan bir qatorda, oshig'i singari ulug' niyatni ko'nglida tukkan oshiq edi. Uning ham jismi hajr qiynoqlaridan afgor bo'lib borar, ko'ngli g'ashlik saltanati hukmronligiga tobe' boiib qolgandi. Farhodning mangu orom oiayotganini ko'rib unga havas qiladi. Xayolan sevgilisining yuziga-yuz, taniga-tanini qo'yib, o'zini uning og'ushida ko'radi. Ko'ngUdan o'th biroh chiqib. ko'zi Farhodniki singari mangu uyquga kctadi. Ko'rinadiki, Farhod va Shirinning o'limi ular qalbidan o'riagan o'tii oh natijasida sodir bo'ladi. Bu Suqrot bashorat etgan chaqin boiib. uning shuiasidan ishq majoziy harorat olib, ishq haqiqiyga aylanadi. Bu sevishganlar ruhining jism zindonidan ozod bo'lib, abadiylik olamiga ravona boiishidir. Ayni choqda ranj-u masliqatlar natijasida poklangan ko'ngil hijron iskanjalaridan jonini o'tli bir oh bilan xalos etadi. Shunday o'lim Mehinbonu qismatida ham uchraydL Ulug' shoir Shirinning jonsiz tanini ko'igan Mehinbonuning foniy dunyoni tark etishini quyidagicha tasviriaydi:

Chn Bonu ko'rdi mundoq turfa holat,  
Anga xud bor cdi jondin malolat;  
Chiqib gardun sori afg'oni ooling,  
Fig\*oni birla chiqti joni oning.  
Cho Shirin joni erdi onsiz o'ldi,  
Damekim oidi onsi/, jonsiz o'ldi (8, 447-448).

Dostonning asosiy voqcalari qirqqa yaqin fazl egalari bo'lgan

donishmandlaming bir xil lush ko'rishi hamda Farhodning ko'kakloshi Bahromning Arman o'lkasiga lashkar tortib Sheniyani mag'hib etishi va yurtda adolat o'rnatilishi bilan nihoyatda Asardagi (ush iavhasi undagi yetakchi g'oyani teran tahlil etish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Unda tasviriyanishicha, benihoya go'zal jannat bog'ida Farhod va Shirin bir qasr ichra nurdan yasalgan taxt uzra barqaror turadilar. Mchinbonu ham shu yerdan, sevishganlaming ota-onalari ham bu zavq-u shavqdan bahramand emishlar. Shoirning xulosasiga ko'ra, ishq o'tida poklanganlar va ularning yaqinlari Farhod-u Shirinning

Vujudin o'rtab ul so'z-u gudozi,

Haqiqatqa badal bo'ldi majoz (8,449)- tufayli bu saodatga loviq ko'rildilar.

Dostonda idrok etilishi nihoyatda murakkab bir mavzudan bahs etiladi. Jumladan. Xoqon, Mulkoro, Bahrom, Qoran, Moniy, Mehinbonu, Shopur singari obrazlar ham zohirbin kishilar vakili bo'lsalar-da, ular ilohiy fayzdan bahramand bo'lib, komillik sari intiluvchi Farhod va Shirin zulm qilishmaydi, ulaiga madadkor bo'lishga tayyor turishadi. Xusrav, Buzrug Ummid, Sheruya, makkora zol esa nafs bandalari. ulaming qalbi zulm va qabohat, makr-hiyala maskanidir. Alisher Navoiy Farhod va Shirin singari komil insoniami komil jamiyat vujudga keltirishi va avaylab asrashi lozimligidan o'quvchilarga saboq beradi. Bahromning g'alabasi, Arman o'lkasida adolatning tantana qilishi buning yorqin namunasidir. Asardagi Suhaylo, Xizr, Suqrot obrazlari orqali haqsevariik, insonsevariik g'oyalari ilgari suriladi. Shuningdek, ular vositasida inson olamning gultoji ekan. uning tafakkur doirasi kengligi, ma'rifati, hamida axloq-u najib fazilatlar bilan o'zini komillik nitbasida ko'rishga qodirigiga ishora etiladi. Doston so'ngidan Shoh  a r i b Mirzoga nasihatlaming o'rin olishi zamirida esa ulug' shoirning adolatU jamiyat qurish orzusi o'z ifodasini topgan.

#### 9.4. «Layli va Majnun» — ishqiy, fojiviy doston. Asarning tuzilishi, yetakchi obrazlari va badiiyati

AUsher Navoiy «Xamsa»sining uchinchi dostoni musulmon mintaqa xalqlari adabiyotida keng shuhrat qozongan Layli va Majnunning dardchU ishqiy saiguzashtiriga bag'ishlangan. Bu sayyor mavzu nihoyatda qadimiy bo'lib, manbalarda e'tirof etilishicha, uning badiiy taiqini namunalarU VII asming ikkinchi yarmidan arab adabiyotida vujudga kela boshlaydi.

Dastlab qadimgi ko'chmanchi arab qabilalari orasida paydo bo'lgan mazkur mahzun qissaning tarixi va tadrijiy takomiliiga doir ilmiy tadqiqotlarda Majnunning tarixiy shaxsligi masalasi munozarali ekanligi qayd etiladi. Jumladan, arab manbalarining ayrimlarida el orasida Bani Omir qabilasiga mansub bo'lib, Majnun nomi bilan tanilgan shaxsning haqiqiy nomi Qays ibn Mulawah yoki Qays ibn Muod bo'lganligi haqida ma'umot beriladi. Shuningdek, ba'zi manbalarda Majnunning haqiqiy nomi Mahdiy ibn Muod yoki al-Buxturiy ibn al-Ja'd tarzida ham uchraydi. Qays o'z qabiladoshi Laylani sevgan va shu muhabbatning hijron iztiroblariga doir mungli sho'rlar ijod etgan. Shunday qaydlar IX asrda yashagan Ibn Qutaybaning (vafoti 889) «Kitob ush-she'r va shuaro» asarida ham mavjud. VIII asr va IX asrning boshlarida yashagan ba'zi arab tarixchilari, jumladan, Avon ibn Hakim al-Qalbiy (vafoti 764) hamda Hishom al-Qalbiy (vafoti 819)lar esa Majnunning tarixiy shaxsligini inkor etishadi. Ularning fikricha, Majnun tarixiy shaxs emas, uning nomi majoziydir, uning nomi bilan bogliq sho'rlar esa, o'z yaqin qarindoshlaridan birining qiziga oshiq bo'lgan ummaviylar xonadoniga mansub bir yigitning g'azallari bo'lib, u o'z nomini oshkor etmaslik uchun Majnun taxallusini qo'llagan. Y yetti yildan ziyodroq davr ichida musulmon davlatlarida sayohatda bo'lgan fors-tojik adibi Nosir Xusrav esa o'zining «Safaroma» asarida Arabistonda unga Layli hamda Majnun nomi bilan bogliq joylarning xarobalarini ko'rsatishgani haqida ma'umot beradi. Ko'rinadiki, Majnun tarixiy shaxsligi qanchalik bahsli bo'lsa, uning to'qimaligi va unga nisbat berilgan sho'rlarning muallifi masalasi ham shunchalik munozaralidir. Shunday qilib, mavzu tarixiga oid aksariyat ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishicha, dastlab Majnunga nisbat berilgan mungli sho'rlar VIII asrda arab adabiyotida uning sevgisiga oid rivoyatlar paydo bo'la boshlagan. IX asrdan boshlab esa bunday to'qima voqealar miqdor jihatidan ancha ko'payib keng xalq ommasi orasida shuhrat qozongan, uning yangi-yangi tahrirlari paydo bo'lgan. X asrga kelib Majnun nomi, unga nisbat beriluvchi sho'rlar hamda uning Layliga bo'lgan yoniq muhabbati haqidagi voqealar tizmasi Arabiston sarhadlaridan oshib, sayyor syujet sifatida musulmon xalqlari orasida keng tarqalib boshlaydi.

Layli va Majnun haqidagi dardchil ishqi sarguzashtlar va bu mahzun voqealar tizimining to'laqonli badiiy asar sifatida sha'rdanib, yozma adabiyotdan mustahkam o'rin olishida taniqli ozar shoiri Nizomiy Ganjaviyning «Layli va Majnun\* (1188) dostoni asos bo'ldi. Albatta,

bizning bu ta'kidimizning shu mavzuda yaratilgan barcha mustaqil asarlarga tegishli ekanligi, yangi manbalarda kashf qilinib, ayni yo'nalishning o'q ildizlari VIII-IX asrlarga (hatto undan oldinroqqa ham) daxidor bo'lib qolishi mumkinligini ham esdan chiqarmaslik lozim. Shuningdek, yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, she'riy satrlarda Layli va Majnunlar nomining tilga olinib, ularning nomurod muhabbatiga doir armonli layhalaiga ishora qilish johiliyat davridan boshlanib, hozirgacha qadar davom etayotganligi adabiy haqiqatdir. Shayx Nizomiyning asari esa nomlari qayd etilgan maxsus baduy yaratmalar ijod qilinishining debochasi hisoblanadi. Turk adabiyotshunosi Agah Sirri Levend «Arap, fors va turk adabiyotlarida Layli va Majnun hikoyasi» (Anqara, 1957) nomli tadqiqotida ayni mavzu bilan bog'liq voqealar asosida yuqorida sanalgan tillarda yuz ellikdan ortiq nomdosh, biroq bir-birini mutlaqo aynan takrorlamaydigan dostonlar bunyodga kelganligini e'tirof etgan edi. Salohiyatli olim mazkur kitobida o'zi qo'iga kiritishga erishgan asari haqida mulohaza yuritadi. mayjud ma'umotlarni umumlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Asar oxirida Layli va Majnun mavzuidagi dostonlar va ularning muallifi to'g'risida ixcham ma'umotnomadan iborat ro'yxatni ilova qiladi. Biroq Agah Sirri Levendning bu qaydlarini ham hali tugal deb bo'lmaydi. Chunki o'sha mavzuda juda katta jug'rofiy hududlarda yozilgan barcha asari ro'yxatini bir muallifning tugal to'plashi qiyin, albatta. Masalan, Shamsuddin Shohin (1859-1893) 1888-yilda Buxoroda tojik tilida «Layli va Majnun» dostonini yozdiki, bu asar, hatto shu muborak zaminda istiqomat qilayotgan ko'pchilik mutaxassislariga ham tanish emas. Bunday dalilning yana ko'plab topilishi muqarrardir.

Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy «Xamsa»ning uchinchi dostonini ijod etayotganida, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Ashraf-Marog'aviy, Shayxim Suhayliylarning shu mavzuda yozilgan asarlari bilan yaqindan tanish edi. Buyuk salaf va tengdoshlarining ushbu mavzuga oid masnaviylariga yuksak ehtirom bilan baho bergan ulug' shoir «Layli va Majnun» dostonini yozishdan ko'zlagan maqsadi bu sayyor syujetni yanada takomillashtirish, unga sayqal berib, yangicha jUo baxsh etish ekanligini quyidagi misralarida aks ettiradi:

Awalda ko'p ayladim ta'amul,  
To' ko'ng'luma kirdi bu taxayyul.  
Kim, Ganjada ganjlar yoshurg'on,  
Har ganjigakim yasadi qo'rg'on.  
Yo hind najodi hinduviyzod.

Kim, qasriarini qildi obod.  
Ham qaFa ucun kerakdurur shahr,  
Ham qasrg'a bog'-u sabzadin bahr.  
Boisa manga fursat ul qadar chog'  
Kim, shahr ila tarfa solibon bog'.  
Bog'ini riyozı xurram etsam,  
Shahrini savodi a'zam etsam (9, 43-44).

Shoir ko'chirilgan iqtibosning dastlabki baytida ko'ngliga mana shu o'y kelguniga qadarjuda teran mulohaza yuritganini ifoda etadi. Shubhasizki, bu taxayyul «Layli va Majnun» dostonining loyihasi (dastlabki chizgilari) umumiy rejası edi. Bunday ishoralar parchaning keyingi misralarida yanada tepanroq badiiy inikosini topgan. Jumladan. «Ganjada ganjlar voshuig'on», - deganda, ulug' shoir Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganj»ini nazarda tutadi. Har ganjdan yasalgan «qo'rg'onlar» esa o'sha ganjina tarkibidagi dostonlardir. Ayni masnavilari bilan Nizomiy Ganjaviy Sharq xalqlari orasida mashhur bo'lgan sayyor syujetlarni bir joyga to'pladi, ulaiga badiiyat libosini kiygizib, har birini ulkan bir qo'rg'on monand to'laqonli badiiy asar holida yozma adabiyot olamiga olib kirdi.

Amir Xusrav Dehlaviy ham o'z navbatida o'sha «qo'rg'onlar»ni yangi go'zal qasrlar bilan obod qildi. Alisher Navoiy mantiqiy-badiiy tafakkurini tadrijiy rivojlantirar ekan, qasrni ko'zni qamashtiruvchi bog'-u bo'stonlar bilan bezash lozimligim ta'Mdiydi. Alisher Navoiy nigohida, Layli va Majnunning dardchil ishqiy sarguzashtiga bagishlangan Nizomiy Ganjaviy dostoni bir qo'rg'on bo'lsa, Xusrav Dchlaviy masnaviysi unga yanada ko'rkamlik baxsh etgan qasrdır. Ulug' shoir o'zining turkiyda bunyod qilingan dostoni haqida ham badiiy mushohada yuritishni unutmaydi. Alisher Navoiyning talqinicha, o'z qalami tuhfa qilgan doston o'sha «qal'a»lar ichra «savodi a'zam» — ulkan shahar hamda qasrlar husniga husn qo'shuvchi «riyozi xurram» - gullab-yashnagan bog'dır. Baytlarda keltirilgan bunday ajoyib tamsillar vositasida Alisher Navoiy salafilar yaratgan asarlardan yuksak badiiy zavq olib, ta'sirlanganini, ular istiqbolida turib, o'sha masnaviylar «panjasiga parya urishga» yaroqli doston yozishday g'oyat murakkab vazifani bo'yniga olganligini o'quvchilardan sir tutmaydi.

Alisher Navoiy «Layli va Majnun» dostonining xotimasida ham salafilari (jodi hamda o'z asarining fazilatları xususida qiyosiy badiiy mushohada yuritadi:

Men xastaki, bu raqamni chektim.

Tahriri uchun qalamni chektim.  
 Yozmoqta bu ishqı jovidona,  
 Maqsudum emas cdi fasona.  
 Mazmunig'a boMdi ruh mayli,'  
 Afsona cdi aning tufayli  
 Lekin chu raqamga keldi mazmun,  
 Afsona anga libosi mavzun.  
 Bu erdi g'arazkim ul guruhe  
 Kiin, so".da ayon qilib shukuhe,  
 Bu nomtf uchun bo'lub raqamkash,  
 Safflia yuzin ettilar munaqqash.  
 Gar nuktalari jahonni tutti,  
 □ avg'olaıhs-u jonni tutti.  
 Chun forsi erdi nukta shavqi,  
 Ozroq erdi anda turk zavqi,  
 Ul til bila nazm bo'ldi maifiiz.  
 ICim, forsi anglar □ l dımahzuz.  
 Mcn turkcha boshlabon rivoyat,  
 Qiddlm bu afsonani hikoyat  
 Kim, shuhrati chun jahong'a toig\*ay,  
 Turk eliga dog'i bahra boig'ay (9, 310-311).

Keltirilgan ma7knr iqtibosda ulug' shoir ushbu sayyor mavzuning badiiy talqini xususidagi ikki muhim jihatga o'quvchi eıborini qaiatadi. Dastlab asar muallifining bu «jovidona» — abadiy ishq haqida doston yozishdan muddaosi shunchaki afsona so'zlash boimay, balki bag'rida turk xalqi «zavqi»ni yashirgan davrning ulug' dardlarini badiiy umumlashtiruvchi bir doston yozishdan iboratligini yoniq satriarda iiodaiashga erishadL «Aisona anga Ubosi mavzun» miszas ocqaii turiay dastonda qadimiy mavzu harjihatdan vangicha badiiy jilo topganligiga ishora qilinadi. Bu holat, ayniqsa, qahramonlar ichki kcchinmalari tasvirida yaqqol namoyon bo'ladi. Asardagi tabiat manzaralari ham doston ishtirokchilarining murakkab ruhiy holati badiiy ifodasiga xizmat qildiriladi.

«Layii va Majnun» dostoni «Xamsa» tarkibidagi nisbatan ixcham masnaviylardan biri boıib. amzning hazaji musaddasi ahrabi maqbuzi mahzuf(mafuhi mafo'ilun taulun —v v-v- v—) bahrida bitilgan. Doston 38bobdan iborat. Asamingdastlabki to'qqizbobiananaviy muqaddima (hamd. na't, ustozlar. Suhon Husayn Boyqaro, Badiuzzamon Mirzo madhi va «Ul tun mahobati ta\*rıff») bo'Ub. 10-bobdan asar asosiy

voqealarining badiiy ifodasi boshlanadi. Masnaviyda qalamga olingan Layli va Majnun fojiviy ishqiy sarguzashtlari tasviri scvishganlarning vafoti bilan intiho topadi. Dostonning soiigi uch bobi uning xotimasidir. Unda «Ishq ta'rifidakim.>, shahzoda Sulton Uvays Bahodir madhi hamda ulug\* shoir «dard navhasi\* («dard nolasi»), deya e'tirof etgan «Layli va Majnuno voqealari yakuniga bagishlangan boblaiga ham o'rin berilgan.

Asaming «Ul tim mahobati ta'rifi» nomli 9-bobini o'ziga xos boshlanma tarzida talqin etish mumkin. Ulug' san'atkor bu bo'limda navoiyona bir uslub bilan buyuk ustozlari asarlariga bo'lgan o'zining cheksiz ehtiromini go'zal badiiy ifoda etadi hamda tun va hotif (g'aybdan ovoz beruvchi) obrazlari vositasida «Ma'nisi daquq lafzi shirin», «dard-u so'zi ko'prak» boiishi nazarda tutilgan dostonining asosiy voqealari tasviriga kirishadi. Tun, chaqin, yomgir timsollari va ishqqa berilgan ta'rif-u tavsiflar orqali ulug' shoirning tayanch muddaosi asar qahramonlari ruhiy holati va ichki kechinmalarining jozibador tasvirini yaratish ekanligi anglashilib turadi. Ulug' shoiming vujudi qorong'u zulmat asiri bo'lganda, u taxayyul otiga erk beradi. Xayol tavsani (chopqir oti) Arabistonga yetishi bilan ishq hidini tuygani bois chopishdan to'xtaydi. Axir, u ishq vodiysiga yetgan edi-da! Bu vodiidan o'tish esa nihoyatda mushkul. Boz ustiga otning oyog'i ham oqsoqlanib qoladi. Bu ham yetmaganidck, bulut ko'z yummay yosh to'ka boshlaydi. Tungi shamolning dahshat solib esishi yomg'ir shiddatini kuchaytiradi. Ba'zan-ba'zan Tur togi uzra chaqnagan chaqin quyosh Sharqni yoritganidck tog'ni shuialantiradi. Mana shunday vahimali tun bag'ridagi chaqin yog'dusida Hay qabilasi ko'zga tashlanadi. Xayolot olamiga g'arq shoir bunday hayratli manzaradan ko'z ocholmay qoladi. U (shoir - satrlarda harakatlanuvchi qahramon) tong yeli tun kulini supuiganidagina, bir lahza orom oladi. U yana aql-u hushini egallagan tun tafsilotlari haqida o'z-o'ziga savol bilan murojaat qiladi: «Bu tunmi yoki balo dashtidan nishona — qorong'u kunmi?! Har tomondan ofat yog'iladi, nahotki, jahonda shunchalik ko'p jaholat bor bo'lsa?! Bu qanday zulmatli vodi y ekanki, hatto, nafas yo'lini qorong'ulik tutadi?!» Ulug' shoir—she'r qahramoni poyonsiz savollariga javob topishga ulgurolmay g'oyibdan nido keladi:

KhN: «Keldi bu dasht-ishq dashti,  
Jon ofati keldi sarguzashti.  
Har barqki ko'rdung ozari ishq,  
Har lanrasi barqi xanjari ishq.  
Har tiyra sahib zulmat andud,

Gardun uza ishq o'lidin dud.  
Yomg'ur dema, qatrai bahoron,  
Ishq aylabon anda tlyrboron.  
Darranda sibo'kim solib sho'r.  
Bu dashtda har taraf ushog' mo'r (9, 53).

Shu tariqa hotif - g'oyibdan kelgan sado ulug' shoiiga Layli va Majnunning jonso'z ishq haqida hikoya qiladi. Ayni mavzuda o'ziga qadar qalam tebratgan ulug' salafir hamda unga shunday noyob asami bunyod etish uchun to'g'ri yoi ko'rsatgan hotifga tasannolar aytiladi:

Ul nav'ki hotif yetti irshod,  
Men ham qildim fasona bunyod (9, 57).

«Layli va Majnun» dostonida ishq talqini «Xamsa» tarkibidagi boshqa masnaviyiarga nisbatan batamom ayricha yo'sinda hai etiladi. Dostonda naql qilinishicha, Qays Hay qabilasida joylashgan maktabga o'qish uchun bcriladi. U o'qishga kelgan kuni Layii xasta bo'lgani sababli mashg'ulotda yo'q edi. Layli sog'ayadi va maktabga keladi. Qays Laylini va u Qaysni ko'radi, nigoh-nigohga tushishi bilan qalblaiga ishq otashi tutashadi. Firoq va h(jron azoblari o'sha kundan boshlanadi. Ushbu dostonida qahramonlar holatida sukr (mastlik, sarxushlik, o'zidan ketish) alomatleri bag'oyat baland. Layli va Majnun visol onlaridagi qarashlar to'qnashuviga dosh berolmaydilar va ular tabiatida mastlik, behushlik kayflyati yuz beradi. Ilk uchrashuv manzarasi Laylining tuzalganidan shodlangan ustodning hamma shogirdlarini daisdan ozod qilgandan so'ng. Layli vaqizlargulshan sayriga chiqqanlarida sodir boiadi. 5-6 yoshlardagi bu norasida go'daklar bir-biriariga io'baro' kclganlarida, Qays bexosdan ishq haqida so'zlaydi. Uning ruhiy holatida jiddiy o'zgarishlar paydo bo'ladi. Qaysning hushidan ketishi Laylini sarosimaga soladi. Ikki kanizak kclib qizni bu tashvishdan xalos etishadi. Majnundagi junun - ishq tufayli. U o'ta yuksak harorat bilan Laylini (uning timsolida Allohni ham) sevadi. Biroq bu muhabbatga Laylining otasi rozi cmas. Chunki Qays mansub bo'lgan Bani Omir qabilasi mavqc-c'tibor jihatidan Hay qabilasidan birmuncha past. Shunday gapni davlat-u sarvat xususida ham aytish o'rinlidir. Barcha to'siqlar ana o'sha nuqtadan boshlanadi. o'itaga Ibn Salom qo'shiladi. U arablaming Bani Asad qabilasidan. Dostonning 18-bobida Ibn Salom xususida shunday satriar bor

Ham xayli Bani Asadg'a voli,  
Yuz xayli Bani Asadcha moK (9, 128).

Laylining otasiga ma'qul kelgan jihat ham Ibn Salomning ana o'sha



nufuzi, molidir. Doston voqcalarining keskin tus olishi Ibn Salom sovchilarining katta sovg'a-salom bilan Layli mansub xonadonga kclishidan boshlanadL

Qaysdagi ishq jununi kun sayin cmas, hatto, soat sayin ortar cdi. Qabila oqsoqoliarining maslahati bilan Qays islom olamining muqaddas sajdagohi- Ka'baga olib boriladi. Muborak va muallaq mo'jizaviy tosh-ohajar ul-asvad» qaishiada Qays Yaratganga munojot qilib, o'z «dardi»ga shifo tilashi lozim edL Qarang, Qays Egamdan nimalami iltijo bilan so'raydi:

Ko\*r.gJumga fazo harimi ishq et,  
Jonimg'a gizo nasinii ishq et!  
Ishq isidin et damimni mushkin.  
Ishq oiidin et yuzumni rangin!..  
Jonimg'a sol ul sharoran! ham,  
Boshimg'a ur ushbu xorani ham.  
Ko'nglum g'am Ila to'q ayla, yo rab!  
Ishq ichra meni yo'q ayla, yo rab!  
Deriar manga: -Ishqni uuutg'il,  
Layfi g'amidin kanora tutg'iU.  
Alloh, Allah bu ne so'z oig'ay,  
Ul qavmg'a Tengri uzr qo'lg'ay...  
Layli ishqin tanimda jon qil,  
Layli shavqln ragiinda qon qil.  
Dardini najotim et, Ilohi,  
Yodini hayotim et, Ilohi! (9, 145-146).

Majnunning ushbu munojoti g'oyaviy mazmuni, ishqqa boigan baiaid mas'uliyati jihatidan Farhodning Xusrav bilan qilgan munozarasiga juda yaqin turadi. Alisher Navoiy qalami bilan nash'-u namo topgan bu yuksak o'tiqodli oshiq'larning ma'naviy-ma'rifiy olami boy. Ular shunchaki bulhavas oshiq cmas, balki xudoboxar, sabr-u bardoshli, hayo va iboni, shariy axloq talablariga rioya qilishni bir lahza ham unutmaydigan, iymon-c'tiqodi butun insonlardir. Ulug' shoir kitobxon qalbida shubha uyg'otmaslik maqsadida ularni tanbo qoldiradi, dil rozini aytish uchun shart-sharoit hozirlab beradi. Biroq scvishganlarning barcha sa'y-u harakatlari iuhiy-ma'naviy muloqot doiiasidagina qolib ketadL Na Farhod va na Majnun faoliyaaida odobsizlik, jismoniy yaqinlashishga mayl alomatlar, shariati islomiva ahkomlariga xik>f harakatlar ko'zga tashlanmaydi. Aniqrog'i, shariv axloqiy tatablar

ularni ma'lum nuqtaga (oriib tumdi, Shuningdek, qanoat va qonciik tamoyillari ham borki, Farhod-u Majnunlar unga qat'iy rioya qiladilar. «Layli va Majnun» dostonida «Farhod va Shirin»dagi Shopurni xotirga keltiruvchi bir timsol mavjud. To'g'ri, ularning mavqe va ijtimoiy hayotdagi o'rni birday emas. Shopur ~ Eron farzandi, u jahongashta tijoratchi. dunyo kezgan, yurt ko'rgan «base achchiq-chuchuklarni» boshidan kechiigan inson. Muhimi, u faqat pul topish, uni sanash va mo'may foyda izidan quvuvchi, ma'naviy olami qashshoq kimsa emas. Shopur-ma'rifatli, fahm-u farosati joyidaboigan shaxs. Uo'z vao'zgalari qalbi ila sirlasha oladi. Shuning uchun u Farhodni o'zi uchun kashf qiladi, uning qalbi tubida pinhon darddan ogoh bo'la oladi. Shunday jasur, hozirjavob, hunarli insonga madad qo'ini cho'zishni o'zi uchun sharaf hisoblaydi. Farhod va Shopurdagi ma'naviy-ma'rifiy uyg'unlik ularni shu qadar yaqinlashtiradiki. natijada bu ikki birodar yagona maqsad yo'ida birday xizmat qiladi. Shopur tabiatida Axiy («Sab'ai sayyor»dagi birinchi hikoyat qahramoni)ga xos fazilatlar namoyon bo'ladi. «Layli va Majnun»da Navfal shunday qiyofada ko'zga tashlanadi. Awalo, mushohada qilib ko'raylik, Shopur, Navfal, Axiylarning voqealar to'qimasiga olib kirilishi hayot haqiqatiga rost keladimi? Ular suniy ravishda o'ylab topilgan to'qima timsollar emasmi? Dadil javob berish mumkinki, ushbu qahramonlar o'zlari mansub asariarda faoliyat ko'rsatmasa, o'sha dostonlarda norasoUK, kemtildik yuz berardi va o'sha badiiy yaratmalarning adabiy-ma'rifiy qadri bu qadar yuksakda bo'lmas edi. Xalqiyatda «ahU dard» degan ibora mavjud. Uning paydo bo'lishi esa tasodifiy emas. Dard bor joyda uni his etuvchi, himmat qo'lini cho'zuvchi insonlarning bo'lishi shak-shubhadan xolidir. Fikrimizcha, o'shanday zaminda «ahU dard» iborasi tugilgan. Navfal ana shunday ahU dardlardan biri edL U tasodif bilan sahrada jonivorlar bilan siriashib, qalbiga taskin berib yuigan Majnun bilan uchrashib qoladi. Navfal - o'z ma'naviy olamiga ega sarkarda. U faqat nayzabozlik qUish, qilich cbopishni emas, insonlar qalbiga quloq tutishni ham bUadi. Qaysning tashqi ko'rinishi uni hayratga soladL Biroq u bilan muloqot jarayonida Navfal uchun juda ko'p sohalaiga oydinlik kiritiladi. Sarkardaning Qaysga doir tasawuri ijobiy tomonga o'zgaradi. Ayniqsa, Qaysdagi boy ma'naviy-ma'rifiy olam Navfalni hayratga soladi va unda shunday dardmand (ishq daidiga giriftor), bama'ni yigitga madad berish istagi tug'iladi. Navfal Laylining otasiga murojaat qiladi, uni yo'lga solmoqchi, murosaga keltirmoqchi bo'ladi. Biroq sarkardaning bunday savobli

urinishlari hayf ketadi. Tabiiyki, muloqotda mag'lubiyatga uchragan shijoatli Navfal jismoniy kuchga tayanmoqchi bo'ladi. Sarbozlari bilan Laylining otasiga qarshi jangga hoziriik ko'radi. U Layli mansub qabilani, uning sardorini kuch bilan taslim qilish maqsadida qurol ishlatish payiga tushadi. Ishqday daxlsiz insoniy tuyg'uning zo'raonlik quishovida qolishi va uning shu yo'l bilan hal etilishi Alisher Navoiyga ma'qul emas edL. Biroq asarga o'sha voqealar tasvirini kiritmaslik ham tabiiylikka xilof bo'lardi. Shuning uchun ulug' shoir ana shunday tang vaziyatdan chiqishning xolisona va tinch yo'llarini izlaydi. Dostonga kiritilgan tush manzarasi tasviri ana o'sha ijodiy izlanishlarning samarasidir.

Asardagi tasvirga ko'ra, Majnun tushida Laylini ko'radi. Layli o'z sevgilisiga xabar beradi: «Agar Navfal qabilamiz (Hay qabilasi) ustiga qo'shin tortsa, otam meni o'ldirmoqchi\*». Bu shum xabar Majnunga yashinday ta'sir qiladi va u Navfal huzuriga boradi. Majnunning iltijolari tufayli sarkarda jang qilish fikridan qaytadi. Lekin u Majnun bilan mutlaqo xayrlashib ham kctmaydi. Sarkaida Navfal jo'mardlaracha yo'l tanlaydi.

o'zining bo'yg'a yetgan qizini Majnunga nikoh qilib bermoqchi bo'ladi. Shunday qilib, bir kechada bir yoqda Layli va Ibn Salomning, ikkinchi tarafda esa Navfalning qizi va Majnunning nikoh to'ylari bo'lib o'tadi. Muhimi, har qanday vaziyatda ham Alisher Navoiy o'z qahramonlarini himoya qiladi, ular pokligiga ozor yetkazadigan barcha urinishlar oldini olish, baitaraf qilishning tabiiy, ishonarli omillarini topadi. Nikoh to'ylari bo'lib o'tadi, biroq Alisher Navoiy taJqinidagi qahramonlarning pokligiga qilcha bo'lsin. xalal yetmaydi. Navfalning qizi bilan Majnun tanho qoladilar. Kelin Qaysga iltijoli nazar tashlab, o'z sevgilisi borligi va otasi iiodasiga qarshi borolmay, to'yg'a rozi bo'lganligini ma'lum qiladi. Ayonki,

o'zi ishq o'tida yonayotgan Qays Navfal qizining irodasiga zid borolmas edL U o'sha lahzadayoq kelinga taloq-rozilik berib, o'zi Najd tog'iga qarab yo'l oladi. Ibn Salom va Laylilarning mushkuli ham ana shunday ishonarii darajada hal etiladi. Kuyovning xafaqon xastaligi bor edi. Orzusining ushalishi va to'y shodiyonalaridan ko'proq ichib qo'yg'anligi sababli Ibn SaJomning o'shakasalijazabaqiiadi. U hushsizlanib yotib qoladi. Funatdan foydalangan Layli kelin libosida uni tark ctadi. Shu tariqa Layli va\* Majnunlarning pokizaligi saqlab qolinadi. Asar xotimasida jisman birlashish baxtiga muyassar bo'lmagan oshiq-u ma'shuqalar nihan shunday baxtga erishadilar.

Alisher Navoiy ikki sevishgan qalb sohiblarini yana o'sha qorong'u tun qo'ynida uchrashtiradi. Layli Ibn SaJomning notobligi tufayli dashtga

yoi olgan bo'lsa, Majnun ham taqdir taqazosi bo'lan kitobxonga tanish  
ishq vodiysiga ravona bo'ymoqda edi. Tasvir va tamsillar o'zgaradi.  
Kitobxon ko'z o'ngida dahshatU bir manzara emas. aksincha, sokin  
ruhiyat hukmron bo'lgan ishq vodiysida sevishganlar dardlashadiar.  
Oshiq — ma'shuqlar bir-birlarining vasliga etishganidan butun borliq  
xushnud tin olmoqda: hayvonlar, o'simliklar-barcha-barcha mayjudot  
sukut saqlaydi. Pok muhabbat sohiblari rulian birlashadilar. Ikkilik o'rmini  
birlikka—tavhidga bo'shatib bcradi:

Majnun soginib o'zini Layli,  
Aylar edi noz-u ishva mayli.  
Layli o'zini sogindi Majnun,  
Shukr ettiki, yori erdi maqrun.  
Ul bu bo'ldi-yu lek bu ul,  
Topmadi aroda ikldlik yoi.  
Har ishki oiub haloklikdin,  
Ayrmas erdi poklikdin.  
Ishq ahli bu nav' o'lsalar pok,  
Gar vasl muabbad o'lsa ncbok?  
Oshiqki nrarodi koni boig'ay,  
Oshqlik anga liarni boig'iy.  
Alqissa ul ikki yori dilband,  
Chun qildilar o'yla vasl payvand.  
Payvandi sipehrning uzuldi,  
Ohangi jafu yana tuzuldi.  
Yolg'on kunlariga bo'ldi roigib,  
Kim, q'udi tulu' subhi kozib (9, 250).

Layli va Majnun o'rtasidagi pok muhabbat sevishganlami Ruhi  
Mutlaqqa yaqinlashtiradi. Ular bir-biriga mazhar boiganligi bo'ls pok  
ishq bilan shunday ma'naviy yuksaklikka ko'tariladilarid, natijada qalblari  
Uohiy fayzdan bahra oladi. Tong otishi bilan hajr izriroblari yana qalbida  
o'sha haroratli muhabbat tug'yon uiganlami o'z iskanjasigaotia boshlaydi.  
Majnun Najd tog'idan makon topadi. U vahshiy hayvonlar va qushlar  
bo'lan unlashib, Layli qabilasini kuzaiardi. Tabiat Qaysni o'z bag'riga  
choriaydi, unga tasalli bcradi, mehr ko'rsatadi. o'g'illarining Navfal  
uyidan ketganini eshitgan ota-ona ham g'am-anduhlarga bardosh  
berolmay dunyodan o'tishadi. Majnun tushida ularning vafotidan voqif  
bo'ladi. U qabristonga ke'ub ham ota-onasi, ham sevgilisidan ayrigani  
uchun zor-zor yig'iyadi, nihoyatda ko'p iztirob chekadi. Farhodning

Shirinning o'lgani haqidagi xabarni eshitganidan so'ng jismi parokandalikka yuz tuta boshlagani singari Majnunning tanasi ham zaiflasha boshlaydi Ayni choqda Qaysning boshiga tushgan bu kuifatlarga o'zini sababkor bilgan Laylining ruhiy holatida ham shunday o'zgarishlar kuzatiladi. Qattiq iztiiobdan Layli tanasida kuchli harorat paydo bo'iadi. Tabiblar bu kasallik oldida ojiz edilar. Shu tariqa Layli ahvoli borgan sari og'riyashadi. U onasiga so'nggi armonlarini so'zlarkan, Majnunning kelishini, unga o'z faizandlariga qilgan munosabatlari yanglig' mehr ko'rsatishlarini o'tinib so'raydi. Qays ayni paytda g'oyat xastahol yotardi. Tasodifan quloqlariga bir nido kelib, Laylining o'lim oldida ekanligidan xabar beradi. Majnun jismida zaiflik sodir bo'lgan bo'lsa-da, qoplon yoinki tog' kiyigi singari Hay qabilasi tomon yo'l oladL Layli endi onasiga aytadigan vasiyatlarini tugatish arafasida edi:

Layli qilibon safarg'a niyat,  
Aylardi anosig'a vasiyat.  
Har nuktald aylabon guzorish,  
Majnunni qilur edi suporish.  
Kim, kirdi uy ichra yori joni,  
Yo'q, yo'qki raflqi jovidoni,  
Bir-birga nazar kushod topti,  
Ham bu va ham ul murod topti.  
Jononig'a ul fido qilib jon,  
Bu jon beribon nechukki jonon (9, 290)

Shunday qilib, Layli va Majnunning dardchil ishqiy saiguzashtlari ikki 'scvishganlaming vafoti bilan yakunlanadi. Ulug' shoir «Xamsa»ning ikkinchi dostoni «Farhod va Shirin»da pok ishq insonni ruhiy-ma'naviy yuksaklikka ko'tarishi asar qahramonlari saiguzashti asosida tasvir etilgan edi. «Layli va Majnun»da ayni g'oyaning yangicha jilodagi badiiy ifodasi ko'zga tashlanadi. Farhodning ma'rifat maitabalaridan odimlashida Suhaylo, Xizr, Suqrot singari donish ahli qo'l beigan bo'lsa, Majnunga Navfal madadkor bo'ladi. Biiq ishq falsafasini teran anglash bobida Navfal Faihodga madadkor bo'lgan ulug'laiga tenglasha olmaydi U jismoniy kuchga ishonadl Hay qabilasi boshlg'i, Ibn Salom singari obrazlar timsolida ilohiy fayzdan bebahra kislilaming ' qiyofasi namoyon bo'ladi. «Layli va Majnun»dagi jozibadodik qahramonlaming nihiy holati tasviri, tabiat manzaralarining ramziy-majoziy mohiyat kasb etishi, tush lavhalarining kelajakdan xabar berishida yaqqol ko'zga tashlanadi.

#### 9.5. «Sab'ai sayyor» — Navoiy nazmining y yetti sohlr tuhfasi

Alisher Navoiyning «Sab' ai sayyoi» (Y yetti musofir, sayyiq) dostoni ulug' shoir \*Xamsa»si tarkibidagi masnaviylerden tuzilishiga ko'ra tubdan farq qiladi. Dostonning tuzilishi «Ming bir kecha», «To'tinoma» asarini singari bo'lib, uning boblari voqea ichida voqea taizida joylashtirilgan. 1484 yilda ulug' shoim o'z e'tirofiga ko'ra bor-yo'g'i to'rt oyda yakunlangan dostonning hajmi besh ming bayt atrofidadir. Bahrom Go'r va uning ma'shuqasi Diloromning sevgi sarguzashtlari asaming qoliplovchi, yetti iqlim yo'lidani keltilirilgan yetti musofirning yetti rangdagi qasrda ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-falsafiy muammolardan bahs etuvchi voqealari qoliplanuvchi hikoyatlardir.

Asarning bosh qahramoni Bahrom Sharq xalqlari adabiyotida juda ko'p murojaat etilgan an'anaviy obrazlar sirasiga mansub. Uning zamiri qadimiy mifologiyaga borib taqalishi bilan bir qatorda, tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Sosoniy hukmdoriardan Varaxran V (hukmronligi 418-438) bilan ham bog'liqdir. Alisher Navoiy «Tarixi muluki Ajam» asarida Bahromning go'r (xachir) oviga mayli ko'proq bo'lgani uchun xalq orasida «Bahrom Go'r» laqabi bilan taniqanligini e'tirof etadi. Shuningdek, muallif Bahromning shijoatliligi, jasurligi bilan aloqadortarixiy maiumotlami ham keltiradi. Unga ko'ra, Sosoniy hukmdor Yazdijurd vafot etgach, undan zulm ko'rgan arkonii davlat mamlakatni uning o'g'li Bahromga topshirishni istashmaydi. Ardasher naslidan Kisro nomli kishini taxtga o'tqazadilar. Bundan xabar topgan Bahrom No'mon bilan Yazdijurd saltanatini egallashga harakat qiladi. Arkonii davlatga uning uchun toj-u taxt ota meros ekanligini ta'kidlaydi. Bahrom va Kisro o'rtasida talosh bo'lgan saltanat tojini ikki och arslon orasiga qo'yishga va bu ochofatlarni mahv etgan qahramon mamlakat podshohi bo'lishiga qaror qilinadi. Kisro bosh salomatligini g'animat bilib bu ishdan voz kechadi. Bahrom esa arstonlami halok qilib mainlakat tojini boshiga kiyadi va adolatli siyosat yurgizadi (Alisher Navoiy. Asarlar. Oii besh tomlik. 14-tom, Toshkent, 1967, 218-bet).

Bahrom Go'r haqidagi rivoyat va afsonalar hamda tarixiy manbalardagi maiumotlardan ijodiy foydalangan taniqli fors-tojik shoiri Abulqosim Firdavsiy yozma adabiyotda ilk bor slrn mavzuga bag'ishlangan doston ijod etdi. Shoir «Shohnoma»si tarkibidan o'rin olgan ushbu asarda Bahromning shohligi tarixi va u bilan bog'liq juda ko'plab afsona hamda rivoyatlar o'zining badiiy talqinini topgan. Doston muallifi asarda Bahromni nihoyatda sliavkatli va adolatli podshoh, vatanparvar bahodir, pahlavon va mohir ovchi sifatida tasvirlash bilan birga uning aysh-

ishratga mayli yuksakligi hamda qahr-g'azabi quyushqonidan chiquvchi dahshatli shaxs ekanligini ham badiiy ifoda etadi. Dostondagi shoir qalamida badiiy sayqallashtirilgan eng mashliur lavha - Bahromning Munzir tomonidan unga hadya ctilgan kanizak xushovoz xonanda Ozoda bilan ovga chiqishidir. Shoh Bahrom o'zining kiyik ovlashdagi san'atini ko'z-ko'z ctish maqsadida Ozodadan qarshisidagi jonivorlarni qanday otishni so'raydi. Ozoda tomonidan qo'yilgan shartga ko'ra, u ota kiyikning ikki shoxini o'q bilan kcsib tashlab uni ona kiyikka, ona kiyikni esa o'q otib ota kiyikka aylantirmog'i, shuningdek, keyingi kiyikning oyog'ini o'q bilan uning qulog'iga bogiamog'i lozim edi. Shoh Bahrom Ozodaning shartlarini qoyil maqom qilib bajaradi. Biroq kanizak uning mohiriligini olqishlamagani uchun uni ot bilan toptab pidiradi.

Ulug' ozar shoiri Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»ining to'rtinchi dostoni «Hafi paykar» («Y yetti go'zal»)da ham Firdavsiy asaridagi singari ov lavhasi qalamga olinadi. Bundagi kanizakning nomi Fitna bo'lib, u Bahromga faqat kiyikning oyog'ini uning qulog'iga bog'lashni shart qilib qo'yadi. Amir Xusrav Dehlaviy «Xamsa»sidagi «Hasht bchisht» («Sakldz jannat») dostonida esa Bahromning kanizagi sifatida tanitilgan Dilorom ov chogida ota kiyikni ona kiyikka, ona kiyikni csa ota kiyikka aylantirishni talab ctadi. Har ikkala ijodkor asaridagi kanizak obrazi mag'rurligi bois jazolansa-da, o'limga hukm ctilmaydi. Oradan anclia vaqt oigach, ular Baluom bilan qayta topisliadi. Nizomiy Ganjaviy dostonining asosiy qismi Bahromning tug'ilishi bilan boshlanndi. Shoir zolim ota Yazdijurddan yaxshi farzand tug'ilishi mumkinligi, buning hammasi tarbiyaga borib taqalishiga □ tiborqaratadi. Dastlab No'mon, keyinchalik uning o'g'li Munzir tarbiyasini ko'rgan Bahrom adolntli hukmdor bo'lib yetishadi. Xusrav Dehlaviy «Hasht bchisht» dostonining asosiy voqealarini Bahromning taxtga chiqishi lavhasi bilan boshlaydi. Shoir Bahrom Go'r haqida sakkizta hikoya so'zlashni muhim deb biladi. Hikoyalar hind folklori namunalari asosida ijod etilgan bo'lib, ulardagi ko'tarinki ruh, baytlarning badiiy san'atlar bilan mohirona ziynatlanganligi o'quvchiga estetik zavq bag'ishlaydi. Alisher Navoiy zamondoshlaridan Ashraf Marog'aviy «Xamsa»si tarkibida ham Bahrom Go'r sarguzashtlariga bag'ishlangan «Haft avrang» («Y yetti U»») nomli doston mavjud. Asarni qiyosiy o'rgangan taniqli adabiyotshunos S.Hasanov quyidagi umumlashma-xulosalarini bayon ctadi: «Ashrafning «Hafi avrang» asari alohidasyujet va kompozitsion tuzilisligi cga bo'lib, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy va Alisher Navoiy dostonlaridan

keskin farq qiladi. Ko'plab shoirlarning tatabbu'si uchun asos bo'lgan Bahrom va Ozoda haqidagi afsona esa asarda o'z aksini topmagan. Buning asosiy sababi, yuqorida aytganimizdek, Ashraf ana shu afsona asosida Bahromning o'z kanizagiga bo'lgan muhabbati haqida asar yaratishni o'z oldida maqsad qilib qo'ymaydi. U odii shoh Bahrom haqida doston yaratmoqchi. Shuning uchun ham Bahromning kanizagi bilan ovda bo'lib o'tgan voqealarga Ashraf tashabbus bilan Bahromni tarixiga qo'lib beradi» (Hasanov S. Navoiyning yetti tuhfasini. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adabiyot Nashriyoti, 1991, 39-bet).

Alisher Navoiy ulug' salallari asarlarini teran o'rganib o'zining ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-falsafiy qarashlarini dostonida ifodalash niyatida an'ana sodiq qolgan holda, yangicha mhdagi doston yozishga intiladi. Ulug' shoirning bu sa'y-harakatlari dostonning nomlanishidanoq ko'zga tashlanadi:

Lutf bu nazm aro bag'oyatdur,  
 G\*araz ammo yeti hikoyatdur.  
 Chunki qoyO yeti musofir edi  
 Ki, alar sayr ishiga mohlr edi.  
 Boidi chun bu raqam ishi tayyor,  
 Qo'ydum otini «Sab'ai sayyoo (10, 409).

Buyuk so'z san'atkorining asar xotimasidagi e'tirofiga ko'ra, rahshbu doston ko'p qirrali ma'no va mazmun bilan boyitilgan bo'lib, undagi asosiy maqsad yetti hikoyatda o'z ifodasini topgan. Buning sababi ijodkor tanlagan hikoyat so'zlovchilar sayr-u sayohat ishiga mohir bo'lgan, dunyo ko'lgan musofir-darveshlardir. Shu bois doston ijod etilgach, shoir uni «Sab'ai sayyor» - y yetti kezuvchi, sayr qiluvchi doston nomlaydi.

Alisher Navoiy «Sab'ai sayyor»ining yana bir o'ziga xos muhim jihati qoliplovchi hikoya sanalgan Bahrom va Dilorom ishqiy sarguzashtlarining yetti hikoya bilan sa'atkorona bir butunlik hosil qilishida namoyon bo'ladi. Unga ko'ra, aysh-ishi, mayxo'rlik va ovga berilgan shoh Bahrom dashtda musawir Moniyini uchratib qoladi. Moniy Xojasi chang chalishda mashhur bo'lgan parichehra Diloromni Xitoy davlatining bir yillik xiroji evaziga sotmoqchi ekanligini aytib, shohga kanizakning suratini ko'rsatadi. Bahrom suratni ko'rib qizga g'oyibona oshiq bo'lib qoladi va Xitoy mulkiga odamlarini yuborib bir yillik xiroj evaziga Diloromning vasliga erishadi. Bahrom mahvasi bilan birga ov qilari, uning qo'lidan boda ichari, changda yoqimli

nag'malar chalgan suyuklisining san atidan zavq-shavqqa lo'iar, Xuilas, vaqtini xushnudlik va baxtiyoriik biian o'lkazar edi. Shu lariaq shoh Bahrom mamlakat. sipoh ishim unutadi, ci-uius unga malomat qila boshlaydt. Yaqinlari shohni bu ko'ngilsiziikiardan voqif qilishadi. Hukmdor Dilorom singari parichehralar vasliga erishish uchun podshoiiik vosita ekanligini o'ylab «tarki ishq eegali» babona qidira boshlaydi. Mahvashi bilan ovga chiqqan shirakayf shoh qaishisida hozir bo igan kiyikni qanday otishni undan so'raydi. Diiorom kiyikning ikki oyog'ini band etib, keyin uni bo'g'izlashni taklif qiladi. Bahrom oigan dastlabki o'q kiyikning bir oyog'idan o'nb ikkinchisiga qadalishl natijusida o'ljafa tuzoq qo'yiladi. Keyingi o'q bilan shirakayfhukmdor kiyikni b □ giziaydiBahrom sevgilisidan maqtov kutadi, biroq Dilorom bir ish biian muntazam shug'ullanishning natijasi shunday bo'lishini bildiadi. Shoh g'azablanadi. Uning holatidagi o'zgarishni ko'igan Dilorom misol tariqasida o'zi chang chalganida, barchaning hushi og'ib qoiishini aytadi. Hukmdorning qahr-g'azabi yanada alanganadi va sevgiisining boshini kcsishni buyunnoqchi bo'ladi. Biroq atrofidagilarning ayol kishiga tig' ko'tarish mumkin emasligini maium qiiishi Diloromning joniga oro kiradi. Bahromning bo'yrug'i bilan Diloromni o'zsochlariga bog'lab dashtga tashlab kctadilar. Saroyga qaytib tong ottirgan shoh ma shuqasini so'raydi. Bo'lib o'tgan voqealardan xabar topgach, qiimishidan iztirobga tushadi, hatto, o'zini oidirmoqchi bo'ladi, biroq shohlik g'ururi yo'l qo'ymaydiL Bahrom o'zini idora etolmay ikki kun hushsiz yotadi\* o'ziga kelgach, Diloromni iziashga tushadi. Shoh sahrodan sevgilisining na o'ligini va na tirigini topa oladi. Chodir qurib o'sha yerda tunashga to'g'ri keladi. Bahrom dahshatli tunni Diloromning siymosini ko'z oldiga keltirgan holda cheksiz sahro va uzun tun bag'ridagi chodirda o'tkazadi. Hukmdor sevgilisini qo'msaydi, vijdon azobida qiynaladi, o'zini-o'zi urib ingraydi, nihoyat, tongga yaqin hushidan ketadi. Bahromga tobe shohlar va beklar sarosimaga tushib ulug' hukmdomi shahardagi bir boqqa olib kcladilar. Uning muhlik- halok qiluvchi ishq, zolim firoq azobidan jismu aqli omon qolmaydi:

Gah-gahi cheksa erdi nolai zor,  
 Jismi zori topar crdi ozor.  
 So'zi ichra yo'q erdi hush asari  
 Yo'q edi o'z degonidin xabari.  
 Xaylida kimda-ldm bor erdi bilik,



Borcha yigiab yovdilar ondin ilik (10, 129).

Arkoni davlat to'rt yuz tabibni cbaqirib Bahromni davoiash lozimiigin aytadiiar. Hakimiar shoh ishq dardiga muftalo boiganini ma'ium qilishadi. Uiarining fikriclia, ishq dardi — o't, tabib muolajasi esa — xasdir. Bas shunday ekan, o'tni xas bilan daf elib bo'lmavdi. Shunday boisa-da, jidd-u jahd bilan Bahrom jismiga sihat kirishi ilinjida hukamo sa'y-harakatda boiadilar. «Ikki yil tarki xo'rd-u tob aylab, Ish saranjomig'a shitob aylab» qilingan tabiblar muolajasi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shoh Bahromning savdoyiligi ancha barham topadi. Hukmdorni bu darddan yanada xalos etish uchun hakimiar taklifi bilan y yetti iqlim podshohi y yetti qasr bunyod etishga kirishadi. Shoh Bahromning o'zini awalgidan ham sogiom his qila boshlaydi. Ulkan imoratlar qurib bitkazilgandan so'ng, tabiblar maslahati bilan Moniy ulami y yetti rangda nihoyatda maftunkor qilib bezaydi. Shoh Bahrom ulardan zavqlanib kundan-kun dardini unuta boshlaydi. Uning tamomila sog'ayishi uchun qasrlami bezash ishlari nihoyalangach, y yetti iqlim shohi o'z'lari qurdiigan y yetti qasrda qizlarini joylashtirishari, shoh Bahrom huftaning har kunini bir qasrda xursandchilik bilan o'tkazib, y yetti go'zalni o'z nikohiga olishi maqsadga muvofiq deb topiladi.

«Sab'ai sayyor» dostonidagi qoliplovchi hikoyaning so'nggi bobi mana shu □ r in dahoyalanib, asaming asosiy qismini tashkil etuvchi y yetti musofir hikoyatlariga o'rin beriladi. Shanba kuni qora qasrda hinduvash go'zal harir kiyimlarda shoh Bahromni qarshi olib. hukmdoiga e'zoz ko'rsatadi. Tabiblar boshqa iltifotni ta'qiqlashgan edi. Buni mahvash bilardi. Kech boigach, u o'z pardasiga nihon boiadi. Podshoh uyqusizlikdan aziyat chekadi. Duch kelgan musofimi keltirishni mulozimlariga buyuradi. Birinchi iqlim yo'iidan kelgan musofir insoniyat baxt-saodati uchun muhim hisoblangan birodariik, insonpaivariik va baynalmilallik g'oyalari ilgari surilgan Farrux bilan Axiy haqidagi hikoyatni so'zlaydi. Yakshanba. Sariq qasr. Zaibob kiyimlar kiygan Bahrom sariq libos kiygan mmlik go'zal bilan oltin qadahda sariq may ichib, zo'rg'a kunni kech qiladi. Rumdan tashrif buyuigan musofir Zayd zahhob (Zayd zargar) saiguzashtlarini hikoya qiladi. Shu tariqa dushanba kecha yashil qasrda shahrisabzlik musofir «Sa'd», seshanba kecha gulgun qasrda tarozlik musofir «Jo'na va Mas'ud», chorshanba kecha moviy qasrda shoh Bahrom huzuriga kelgan musofir «Mehr va Suhavb», payshanba kecha sandal (qoramtir-saig'ish) rangli qasrda tashrif buyurgan musofir -Muqbil va Mudbir», nihoyat, juma kecha kofuriy

(oq) qasrda Xorazmlik musofir «Dilorom» hikoyasini so'zlab beradi. Shunday qilib, shoh Bahrom floqida o'rtanayotgan sevgilisi Diioromning taqdiri bilan bog'liq ma'umotlarni Xorazmlik sayyoh hikoyasidan bilib oladi. Ulug' shoir bunday yo'l tutish bilan qoliplovchi hikoyat va ichki hikoyatlar orasidagi yaxllikni ta'minlagan bo'ladi. Natijada Bahrom va Diloromning ishqiy saiguzashtlari bilan ijodkorning o'quvchiga taqdim etmoqchi bo'lgan tayanch g'oyaviy niyatlarini o'zida mujassamlashtirgan y yetti hikoyat o'zaro butunlik hosil qiladi. Xamsanavisiyda dong taratgan Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviy dostonlarida esa asaming qoliplovchi qismi bilan hikoyatlar o' nasidagi bog'liqlik mavjud bo'lmay, ular mustaqil voqealar tizimidan tashkil topgan alohida asariga o'xshab qolgandi.

Alisher Navoiy «Sab' ai sayyor»da ulug' salafllari asarlarini yuqori baholab, shu bilan birga ularning dostonlaridagi haqiqatdan yiroq bo'lgan ba'zi lavhalaiga ham o'zining munosabatini bildirdi. Avalllo, ustozlar badiiy tafakkurining mahsuli bo'lgan Bahromda «moyai dard»-insonga xos bo'lgan haqiqiy sevgi mavjud bo'lmasa-da, uni ishqaro tengsiz deya e'itirof etilishi shoir e'itiroziga sabab bo'ladi:

Biri bukim yo'q anda moyai dard,  
QQdilar ishq so'ridin ani fard (10, 54).

Ulug' shoimning ikkinchi e'tirozi «Haft avrang» va «Hasht behisht»da qolamga olingan ba'zi lavhalarining hayotiy emasligi bilan bog'liq:

Yana biri buki anda ba'zi ish,  
Zohiran nomunosabat tutmish (10, 54).

Nizomiy Ganjaviy dostonida to'it yil No'mon qo'lida Yamanda tarbiyalangan Bahrom ustozining tavsiyasiga ko'ra, Eronda Munzir bilan bahavo tepalikda qasr qurish uchun joy izlaydilar. Buyuk binokor Simnor «Havarnaq» («Ichkilik ichadigan joy») qasrini bunyod etadi. Bu ulkan imoratni tomoshasiga kelgan Bahrom ilgari umuman kirmagan xonada bo'lib, y yetti go'zal qizning suratini ko'radi. Keyinchalik Bahrom, mana shu y yetti iqlim shohining qizlari uchun y yetti qasr qurdiradi. Amir Xusrav Dehlaviy dostonida esa haddan tashqari ovga berilib ketgan Bahrom Go'rni poytaxtga qaytarish uchun y yetti qasr bunyod etib, ularning har birida y yetti go'zal joylashtiriladi. Alisher Navoiy har ikkala asardagi qasriar qurilishi lavhasi shoh Bahromning aysh-ishrati tasviri uchun keltirilganligi, shuningdek, y yetti malikaning Bahromni uxlatish uchun afsona so'zlashlari tabiiy emasligini qayd etadi. Shoir salafllari talqinidagi odat-u sifati g'aflatda bo'lgan Bahromning uxlashi

uchun afsonaga hojat bormi, dcya □ rinta'kidlaydi:

Anga xud g'afflat o'ldi da'b-u sifat,

Uyqusig'a fasona ne hojat?(10, SS)

«Sab'ai sayyor» dostonidagi qasrlar quriishi, ularning Moniy tomonidan y yetti rangda bezatilishi, shuningdek, ularda y yetti iqlim shohlari qizlarining joyiashtirilishi hamda y yetti musoflr hikoyati Bahromning ishq dardi—savdoyilikdan xoli bo'lishi va Ditoromning kcyingi taqdiridan voqif etilishiga xizmat qildiriladi. Demak, Aiisher Navoiy talqinidagi Bahrom ustoz xamsanavislar dostonidagi bosh qahiamondan farqli o'laroq ishq-muhabbat nuqtai nazaridan Diloromga befarq bo'lolmaydi. Undagi «moyai dard», shohni savdoyilikka duchor etuvchi sevgi maishatpaaist va xudbin hukmdomi chinakam oshiq maqomiga ko'taradi.« Haft paykar\* va «Hasht bchiisht\* dostonida tasviriangan nodon Bahrom vasfiga oitiqcha berilgan ijodkoriar Alishcr Navoiyning yana bir e'tiroziga sabab bo'ladi:

Kim munungdek Od vahidi zamon,

Har bir o'z vaqtida faridi zamon.

Buyla nodon uchun yozib avsof,

Anga qilg'aylar o'zlarin vassof.

Madhini behisob yozg'ayiar,

Balki mavzun kitob yozg'aylar.

Har bir ul nazmida ko'rub ko'p ranj,

Qflg'ay o'z «Paoj ganj»idin bir ganj.

O'Uoh, O'Dofa, ne gaoj boig'ay bu!

Sarbasar elga ranj boig'ay bu!

Boia olmas bu ish magar bu tavr

Ki, desang ul ild yagona davr.

Baski, ustod edflaru komil,

Boidilar g'arralig' bila g'ofil (10, 55-56).

Alisher Navoiy «Xamsa»sining o'zagini insoni komilning jismoniy-ma'naviy balog'atiday hamma zamon-u makonlar uchun birday qadrli bo'lgan mavzu tashkil etar ekan, muallif har biri hajman, mazmun-u mohiyatan bir dostoniga teng keluvchi «Sab'ai sayyor» tarkibidagi she'riy qissalarda o'sha mavzuning muayyan olmos qirralarini yoritishni niyat qiladi. Shoir dostonida o'sha qissalar hayot atalmish doshqozonda obdon pishgan, har birining ibratli sarguzashtlari mayjud boigan musofir darveshlar tilidan kcltiriladi. Shanba kunini zohiriy va botiniy g'alayonlar og'ushida o'tkazgan Bahromning tun zuimati

yaqinlashganidan dilxunligi ortib boradi va u mulozimlarga jahongashta bir qissaxon topishni buyiadi:

Kim yoiuqsa, manga keltursunlar,  
Baytul—axzonima etursunlar.  
Kim, necha nukta oshkor desun,  
Sarguzashtin fasonavor desun (10, 140-141).

Shoh Bahromning bu farmoni oliysi ijro etildi va dunyo ko'rgan, olam bo'ylab takror safar-u sayohatlarda bo'lgan jahongashta musofir uning huzuriga keltiriladi. Ana shu musofir Bahromga Axiy va Farruxlaming ibratli hayot sarguzashtlari haqidagi qissani so'zlab beradi. Sarandib poytaxti bo'lgan, Hind-u Xitoy va Kashmirda qadar hukmi o'tadigan davlat podshohi Jasratxon qirq yildan ziyodroq hukmronlik qilgan, yoshi saksondan oshgan, adl-u amniyat yo'lini tutib saltanat suigan inson. Shohning behisob boyligi, faiovon mulki, havas qilgudek, taxt-u baxti bor. Ammo ko'nglidagi yagona armoni-taxt vorisligini ta'min etuvchi faizandi yo'q. Jasratxonning munajat-u iltijolari ijobat bo'lib, keksaygan chogiarida Farrux ismli o'g'il ko'radi. Shahzodalarga xos taibiy ko'rib kamolga etgan Farruxga keksa va donishmand otasi mamlakat taxtini ishonib topshirishni ixtiyor etgani asarda quyidagicha tasvir etilgan:

Yoshi seksonga tegru yetmish edi,  
Ko'nglidin umr zavqi ketmish edi.  
Istar erdi tirikligida o'zi,  
Yorunioq o'z charogi biria ko'zi,  
o'g'lig'a mulk-u taxt-u tojin ham,  
Hind molin, Xito xirojin ham,  
Beribon yuz tafoxur aylar edi.  
Lek Farrax tanaffur aytar edi (10,142-143).

Doston muallifining mayli Farrux tarafida. Shuning uchun uni himoya qiladi. Farruxning qalbi saltanatni xushlamay turibdi. Uning faqiga moyilligi baland. Faqr-saltanatning ziddi. Xoksonona turmushjismaniy-botiniy tahorat, ma'rifat zinapoyalari orqali haqiqatning nuri olamiga kirib borish—faqr yo'lining bckatlaridir. Farrux tabiatida shunday ishtiyoq makon tutdi. Faqr — tariqat ostonasi. Tariqat esa ishqning kuydiruvchi olovlarida jizg'anak bo'lib, poldanish, ma'rifat sharobidan sarxushlik orqali qalban-ruhan asliyatga qaytishdir. Ana shu jarayon badiiy asariarda tuifa ramziy-majoziy manbalarda namoyon bo'ladL Ma'shuqa vasli qo'l ostidagi buyum, do'kondagi mato emas. Shundan-da, kimdir unga yetadi, kimgadir u mutlaqo nasib qilmaydi. Alisher Navoiy Famixni

ana shunday murakkab, g'oyat addiyatli bir olam biian yuzlashtirib qo'yadi. Tunlardan birida Famix tush ko'radL U olamon oqimida suzib yuribdi. Katta tuya, uning ustida to'rt tomondan qora parda biian o'ralgan taxtiravon. Osmon gumbazini eslatuvchi taxtiravon to'rt tarafga mushku anbamning muattar liidlarini anqitib o'tmoqda. Bexosdan ko'tarilgan shamol tufayli qora parda ko'tarilib, quyoshday sho'la sochuvchi sohibjamolning'qiyofasi ko'rindi. Ayni manzara Famixning sabr-u qarorini oldi. Noz uyqu quchog'idagi quloqlariga «Bu yer Quddusdur»-so'zlari kiradL Uyg'onib ketgan Farrux mh iyatidagi inqilobiy o'zgarishlar ana shu nuqtadan boshlanadi. Ulug' shoir o'z suyuqli qahramonini saroy doirasidan, toj-u taxt tashvishlaridan «yulib olib» katta va oddiy insonlar hayoti qa'riga otadi. Albatta, Farnix uchun bu azobi alim. Biroq ulug' shoir uni oldindan shunday tirikchilik tarziga tayyorlaydi. Bunday jaiayonning ibtidosi faqr yo'lining intihobida ko'ringan edi. Faqr-ozga qanoat, dabdaba-yu hasham, kibr-u havo, birovlar mchnatidan foydalanish kabi holat—hodisalardan saqlanishdir. Famix dunyo ko'rish bahonasi bilan otasidan ruxsat oladi. Biroq u tanho emas. Atrofida mulozimlar, sarbozlar, xizmatkoriar... Ayni jihatlar ishq yo'lga ziddir, chunki ishq mardlikni, mayl-xoxishni, tarafavn intilishni xush ko'radi Zar va zo'r aralashadigan nuqta uchun musaffo ishq begona. Ulug' shoir Famixni ana o'sha quishovdan tabiiy va ishonitirarli tarzdaqutqazish uchun vosita izlaydi. Asaixla bcirilgan ikkinchi tush tasviri ana shu vazifani ado etadi. Farruxning ikkinchi tushida u borishi lozim bo'lgan makon ta'kidlanadi: «Muroding taxtiravonda ko'rganing sohibjamol bo'lsa, bu yerlarda yurma, Halabga bor»,-degan ovoz uning quloqlari ostida aks-sado beradi. Halab - katta, serodam shahar. Biiq unda ichimlik suvi tanqis. Ehtimol, jug'rofiy jihatdan shundaydir. Ammo Alisher Navoiy uchun Farruxni o'z qurshoviga olgan odamlardan xalos qilish shait. Shuning uchun ulug' shoir kitobxonni ikkilantirmaydigan chora izlaydi. Vaziyatni hisobga olgan Farnix kunning tun pardasi ortiga o'tishini kutadi. Hamma uyquga ketgach, qog'oz-qalam olib, sheriklariga maktub yozadi. U endi boshiga ishq savdosi tushganligini ham yashirmaydi. Hamrohlik qiiganlari uchun ularga minnatdorchiik bildirib xayriashadi. Farrux shu yerdan shohona liboslariga vido aytadi. Qora namatdan tikilgan kiyimda shahar ko'chalari bo'ylab sayohatini davom etadi. Famixning sheriklari uyg'ongach, uning maktubi orqali bo'lgan voqeadan xabar topishadi. Uni izlashning befoyda ekanini his etgan qo'shin va mulozimlar Saiandibga qaytib ketishadi. Bir necha kunlik

ochlik, tashnalik va ruhiy iztiroblar o'zini ko'rsatib qo'yadi. Farrux madorsizikdan Haiab shairidagi musofirxonalardan birida yotib qoladi:

Shahr aro po'ya urdi ko'y-bako'y  
Telba yanglig\* yugurdi so'y-baso\*y.  
Oqibat kunji gulxanl topti,  
Yotib o'zga palosini yopti.  
Garchi gulxan kull makoni aning,  
Lck do'zax o'tida joni aning.  
Anga bu hol soldi kofir ishq,  
To ne qilg'ay ishinl oxir ishq (10, 151).

Halabda Axiy ismli boy-badavlat kishi yashaydi. To'g'ri, bu gayjum shaharda sarvat-u hashamatli insonlar va saxovatpeshalar ko'p, ammo ular Axiy emas. Uning o'zgalardan butkul farq qiladigan fazilati — oliy darajadagi javonmardligidadir. Akademik A.P.Qayumov ta'biri bilan aytganda: «Axiyda muruwat va futuwat mujassam» («Ishq vodiysi chechaklari», 194-bet). Shundan bo'lsa kerak, u har kuni erinmay shahar musofirxonalari bir-bir aylanadi, muhtojlarga himmat qo'lini cho'zadi. Axiy uchun bunday odat- qalb ehtiyoji. Ana shunday «sayr»lardan birida taqdir Farrux bilan Axiyni uchrashtirib qo'yadi:

Xojae bor edi Halabda g\*aniy,  
Mehmondorliq shior-u fani...  
Ko'ngli behad rahim-u tab'i saxiy,  
Shahr xalqi ichinda oti Axiy...  
Go'yi ul kun Axiyi sohib xayr,  
Shahr atrofini qilur edi sayr.  
Kim, buzug'ni vatan qilib Farrux,  
Q □ y dūbor tufrog'i uza ruh...(10, 154-155)

Shunday qilib, Axiy behol Farruxni odamlari bilan uyiga olib keladi, liammomda cho'miltirib, toza kiyimlar kiyintiradi. Kechki ovqat va suhbatlar jarayonida musofir yigitning yuragida o'tli bir dard borligi, u o'sha azobda qovjirayotgani seziladi. Biroq Famixdan biror gapni aniqlashning imkoni bo'lmaydi. Tajribali Xoja yo'l izlaydi va nihoyat, uning xayoliga bir reja keladi Axiy Famixni gapitirish uchun sharobdan foydalanadi. Maydan sarxush bo'lib qolgan musofir yigit seygi dostonini boshlaydi. Muloqot jarayonida aytilgan bclgilami o'z xonimida ko'rgan Axiy ruhiy iztirobga tushadi, ammo bunday holatini mehmoniga bildirmaslikka harakat qiladi. Famix bilan muloqotini tugatib, mehmoni uyquga ketganidan so'ng, o'z xonasiga kirgan Axiy jufti haloli bilan suhbat quradi. O z Axiysini joni

dilidan sevgan sohibjamol crining so'zlaridan hayiatga tushadi:

Chekdi gulrux nafir Ua faryod,  
Ki: « Nedin mundog' ayiading bedod,  
Ne ko'rub manga bu sitam qilding?  
Qismatim to abad alam qilding! »(IO, 165).

Axiy xotini bilan muomala- munosabatini davom ettirar ekan, unmg to'la roziligiu kntmasdan umr yo'kk>shiga tanoq beradL She'ny qissa qahiamonining bunday rafiori har qanday kitobxonni ham hayratga solishi tabiiy. Chunki Sharq xalqlaii uchun ayol mo'tabar xilqatdir. Chindan ham eri ishtirokida ayolning husn-u jamolini maqtash, unga nisbatan ortiqcha haikatlar qilish ayanchli fojialarga yo i ochib berishi tuigan gap. Axiy ham mo'min. unga ham bu talablar begona emas. Ulug\* shoir bizning dilimizda kechayotgan tub itoatlarni takror va takror aql-u farosai mezonida tortib, zamriy loshlami qo'yisiga ulguigan.

Asarda Axiyning ichki mhiy kechinmaiaii va xotini bilan bog'Uq holatlaiga doir nozik ishoralar bor. Biiq ushbu javonmaidning tutgan yo'li oddiy insoniy munosabatlar doiasiga sig'maydi:

Jazm qiidi Axiy dano dil,  
Qayoim oig'onni xasta shaydo diL  
Dedi, fikr aylabon muruvvai ila.  
Topti bu nuqtani futuwat ila.  
Kim: bu yanglig\* g'arib-u ham oshiq,  
Ishq tavrada bu sifat sodiq...  
Menki oning g'amig'a qolurmen,  
Dardi chora aylay olurmen.  
Qilmasam, o'lsa, ul muruwat emas,  
Oni yaxshi murowat ahli demas (10, 162) .

Keltirilgan iqtibos bir qator savollarga dadil javob bera oladi. Axiy uchun tasawuf— qismat. U shunchaki boy-badavlat, himmat-u karanmi yashash dasturiga aylantirgan emas. Axiy ma'rifati baland, dunyo ko'rgan, hayotdagi har qanday hodisa (xoh yaxshi, xoh yomon) utrofida sovuqqonlik ila mushohada yuritish qobiliyatiga ega shaxs. Shuning uchun xotini bilan aloqador muammolardan u hayrat-u dahshatga tushniadi, esankirab qolmadi, choia izladi. Axiy tasawuf olami talab-u tamoyillarini pishiq biladigan solikkina emas, o'sha nazariy ko'reatnialami o'z badanida sinovdan o'tkazishga qodir va shunday imtihonlardan dadil o'ta oladigan «daiyo dil» inson. Birovga pichoq sanchishga qasd qilgan banda o'z jismigu hech boimaganida, nina suqib ko'rishi lozim. Axiy — tariqatning ikki

katta jilg'asini bir o'zanga oqiza olgan solik. Futuwat (borini bermoq) va mumwat (boridan bermoq) uning ikki kaftida turgan. Muayyan sharoit shulardan qaysini talab qilsa, Axiy o'shasini qo'llagan. Farruxning dilidagi o'sha ruhiy holat borini ayamay berishni talab qilardiki, Axiy vaziyatni to'g'ri baholashdan tashqari, juda o'rinli qaror ham qabul qildi. She'riy qissa voqealari shu yo'sinda tabiiy, jonli davom etadi. Axiy o'z xotinini Farruxga shariy nikoh qilib beradi. Yetarii mol-muik va yo i anjomlarini hozirlab, kelin-kuyovlarni Sarandibga kuzatib qo'yadi. Farrux yodgor sifatida uning namat liboslarinigina olib qoladi. Yo'lda kuyov kelinning yuragiga qoi solib ko'radi. Uning ko'zlaridan yosh o'mida qon oqayotganligini ko'igan Famixning taajjubi oshadi va kclin bilan jiddiy suhbatlashadi. Ana shu muloqot jarayoni anchagina jumboqlami yechib beradi. Famix bor haqiqatdan xabar topdi va uning Axiy va axiylikka bo'lgan sidq-u sadoqati yuz chandon oshdi. Famix o'sha lahzada sadoqat shevasiga sodiq bu sohibjamolni o'ziga singil deb eion qildi va shunday munosabat boshlandi. Axiyning «omonati xiyonatsiz» muhofazaga olindi.

Famix vataniga yctib bordi. Vorisiylik mc'rosi — taxt unga nasih bo'ldL Musofiratni boshidan kcchiigan, dunyo g'alvalari-yu oddiy insonlar turmushidan ogoh boigani uchun ham u davlatni adl-u amniyat, iymon-u insof, din-u diyonat talablari asosida shunday boshqarishni afzal ko'rdi. Famix shoh tutingan singiini ham unutmadi, uning ucliun maxsus *qasr* qurdirib, o'sha yerda farovon yashash tarzining barcha shart-sharoitlarini hoziriab berdi. Bulaming hamma-iiammasi shoiiga ma'qul, ammo Farrux yo'lga qo'ygan boshqa bir fazilat mavjudki, doston muallifining bosh murodi ham shu edi:

Axiy ishin shior aylab cdi,  
Tavrini ixtiyor aylab cdi.  
Mchmonxonai yasab oliy,  
□ ura b andin oimayin xoli.  
Goh o'lur erdi otlanib soyir,  
Shahrning davrig'a boiub doyr (10, 172).

Famix tufayli Axiylik - muruwapeshalik harakati Shom-u Halabdan to Hindiston-u Xitoyga qadar bo'lgan katta hududda shuhrat tutdL o'z izdoshlarini topdi. «Sab'ai sayyor»dagi Famix Alisher Navoiyning ma'naviy-ruhiy faizandi ekan, uning tomirlaridan navoiyona falsafa yo'g'rilgan qonning oqqanligi shak-shubhasizdir. Farrux axiyona sayriaridan birida kutilmagan mo'jizaviy holat ustidan chiqdi:

„, Ushbu kuukun Axiyga crdi hu hol  
 Sayr aro erdi shohi farruxfol.  
 Ul buzucj sori chunki soldi nazar,  
 Qildi o\*i holi xotirig'a guzar.  
 So\*rdi ul yonki: «Ne g'arib crkin  
 Ki, bu mehnat anga nasib erkio?»  
 o'z palosioi oshoo ko'rdi,  
 Notavooe palos aro ko'rdi.  
 Dedi: "Qo'p, ey g'aribi tiyra oiaosh!"  
 Axiy uyg'oodi-yo ko'tardi bosh.  
 Shahol ol taoidi-yu ooi shoh,  
 Otidio tushthi shoh tortib oh.  
 Shoh tushgao zamoo Axiy qo'pti,  
 Ul niuni quchti-yu bu yer o\*pti (10, 172).

o'z xotinini Farruxga nikoh qilib bergan, mol-u sarvat bilan yo'lga kuzatgan Axiy shahzodaning oshiqlik libosini (palosini), qora namatdan tikilgan kiyimlarini olib qolgan edi. Oradan bir muncha vaqt o'tdi, ancha suvlar oqib bo'ldi. Baxt qaishisida badbaxtlik hamisha shay turarkan. Omadsizlik omad payini qirqish ilinjida uni hamisha ta'qib qilarkan. Axiy bilan ham shunday bo'ldi. Shum raqiblarning qo'li baland keldi. Axiy fitna va g'urbatning qurboni bo'ldi. Halab podshosi uning mol-mulkini musodara qilib, o'zini o'linga mahkum etdL Axiy sadoqatli do'stlari yordamida Halabdan jonini olib chiqishga ulgurdi. Axiy tomonidan o'z xotinining Famixga nikoh qilib berilishi, iltifol va c'tibor bilan kuzatib qo'yilishi raqiblariga omad keltirdi. Yuit podshosi hech qanday taftishsiz fitnachilar gapini ma'qulladi va yuqoridagidek hukmni e'lon qlldl.

Umrini inson ma'rifati yo'lida baxsh etgan Axiyni ham ulug' shoir balolal domiga tashlab qo'ymaydi va uni o'z muhofazasiga oladi. Farrux Axiyni ko'rishi bilan darrov uni taniydi va o'z og'ushiga oladi. U (Farrux) zamon podshosi edi. Uning Axiy bilan o'rtasiga tushgan ayriliqlardan bir necha yil o'tgan edi. Shularga qaramay, Farrux asligini ko'rsatdi va Axiyga iltifot qildi.

Ishq dardiga chalinib, uning g'amidan tatiy boshlagan oshiq, albatta, qora libos (aksariyat oshiqlar pashmina) kiyadi. Maxsus g'amxonalarda o'sha iztiroblar "nashidasini suradi".Yana bir mumtoz manbalarda ommaviy holat ham yashab keladi. Dardmandning darddoshi, sirdosh-u homiysi timsoli vazifasida og'zaki hamda yozma badiiy adabiyotimlznig



"sinashta va tanish" timsollari harakat qiladi. o'sha belgilar birinchi musofir hikoyati qahramonlari taqdirida ham namoyon bo'ladi. "Oyning o'n beshi qorong'li, o'n beshi yog'du bilan",- deydi dono xalqimiz. Famix esa o'sha zulmatni nurafshon etgan oy misol Axiy uni o'z panohiga oldi. Xotinini hech qanday xiyonatsiz, yangidan nikoh bilan unga qaytaidi. Saroyidan nufozli lavozim berdi. Saiandibda o'zini Halabdagidek his ctmog'i uchun barcha shart-sharoitlarni muhayyo ayladi Biroq Axiy cgnidan qora libosini tashlamadi, sababi:

Qora rang elga toj-u torakdur,

Kim bu rang ichradur, muborakdur (10, 176).

'Sab'ai sayyor"dagi Zayd zahhob saiguzashtlariga bag'ishlangan ikkinchi she'riy qissada ulug' shoir yurt hukmdorlarini nihoyatda seigak va hushyor, zukko va tadbirkor bo'lishga chaqqiadi. Mamlakatni idora etishda ilm-u hunar ahlining madadidan foydalanishning afzalliklari, ayni choqda. podshohning e'tiborsizligi bilan shu ijtimoiy tabaqa vakillarining ba'zi nopok harakatlariga yoi ochilishi natijasida saroy fisq-u fujur, adovat, qalloblik makoniga aylanishi haqida fikr yuritiladi. Zayd tabiblikda tengi yo'q shifokor. Falsafa bobida tengsiz faylasuf. Xullas, u liarjihattan usta va uddaburon inson. Uning yagona nuqsoni—hiylagariik va firibgadik bilan boylik orttirishga intilishidir. Ilm-u hunari bilan podshohning cng yaqin kishisiga aylangan Zayd hukmdordan ikki ming botmon oltin talab etib, ulkan taxt barpo etishga kirishadi. Zaigar tabiatidagi nuqsonli illatlar g'olib kelib, bunyod etilayotgan oltin taxtning juda katta ichki qismi kumush bilan "bezatiladi". Keyinchalik saroy a'yonlari Zaydning bu qilmishini fosli etishga tushishadi. Hukmdor taxtining yuqori qismidan o'rin olgan toil tovus qunotlarini yoyib, Humo qushi misol unga baxt-iqbol tilagandek soyabon boiardi. Taxtning pastki minoralarida joylashgan to'tilar esa: "Shohg'a kom o'sun, Anga bu taxt mustadom o'lsun" deyishardL Saroy ahli ikki to'tini almashtirib, ulardan biriga: "Taxt ro'kashdur", ikkinchisiga esa: "Musannifi g'ashdur",-so'zlarini o'rgatishadi. Shu tariqa Zaydning qallobligi fosh boiib, u zindonband etiladi. Ilm-u hunarini namoyish ctgan va nafsini tiya olishi bilan tutqunlikdan ozod boigan Zayd butparastlar vatani boigan Qustantaniyaga yoi oladi. Bu yerda butparastlikning rasm-u qoidalarini yaxshi o'zlaslniradi, buyuk diniy arbobga aylanadi. Ammo shu yerda ham u qallobligidan voz kechmaydi. Oltindan yaratilgan butlarni o'zi yaratgan temir butlar bilan almashtirib, ularni olib yurtiga qaytadi. Mamlakat hukmdori xastalanib yotgan edi. U Zaydni ko'rishni

istaydi. Zargar podshohi xazinasini o'g'irlangan oltin butlar bilan boyitib, uni kasallikdan forig' etadi va yana hukmdorning yaqin kishisiga aylanadi...

Uchinchi iqlimdan kelgan musofir "eshigi hojat ahlining vatani" bo'lgan Misrdagi badavlat bir kishining o'g'ii Sa'dning ishqiy sarguzashtlari haqidagi qissani hikoya qiladi. Sa'd yashil kiyimli ikki musofirni o'z uyiga mehmon qiladi. Suhbat asnosida ulardan biri Kesh yoki Shahrizabz deb ataluvchi shahardagi bir ibodatxonada bir kecha tunagan kishiga ikki qush kelajagidan xabar berishini bildiradi. Ikkinchisi esa ko'ngan tushdan so'ng nima qilishini bilmagan kishiga bir g'orda yashayotgan donishmand Faylaqus yordam berishini aytadi. Sa'd otasining fotihasini olib yo'lga tushadi. Ibodatxonada tunaydi. Tongga yaqin uyquga ketgan Sa'dning tushida bir qush: "Kim nasibing pariy bo'lmish. Ki, yuzi mehri xovariy bo'lmish,-desa, sherigi: "Kim seni dev qilg'usidur asir. Solib ikki oyog'ingga zanjir»,-deya ma'umot beradi. Shundan so'ng, Sa'dni Shahrizabzga boshlagan musofirlar Faylaqus yashaydigan g'orga olib borishadi. Donishmand yigitning nomini, bu yuqilarga nima sababdan kelganligi, ko'rgan tushini Sa'ddan hech narsa so'ramay so'zlab beradi. Faylaqus o'z tarixini ham hikoya qiladi va yigitning taqdirida Shahrizabz shohining go'zal qiziga uylanishi uchun uch shartni bajarishi bitilganligini bildiradi. Faylaqusdan o'rgangan ilmlari asosida Sa'd Qatron nomli qora devni cngadi, donishmandning savollariga javob beradi va o'ziga ro'ba-ro' kelgan sehrgardan g'olib kcladi. Shundan so'ng yigit yashil qasrda shahrizabzlik malikaga uylanib, baxtli hayot kechiradi. Hikoyatda ezgulikka da'vat, inson tafakkur olamini ma'rifat nurlari bilan yoritib, ko'ngil ozodalligini ta'minlash saodat asosi ckanligi, bunday ma'naviy kamolotga crishgan ustoz tadbirlarining' afzalliklari kabilar badiiy ifodasini topgan.

"Sao'ai sayyor"dagi to'rtinchi hikoyat shoh Juna va cheksiz saxovat sohibi bo'lgan Mas'ud saiguzashtlariga bag'ishlangan. Dehli podshohi Junaning boyligi nihoyatsiz bo'lib, u huzuriga kelgan kishilarga saxovat ko'rsatishi, adolatli swosati bilan mashhur edi. Qissada tasvirianishicha. tog'-u toshlardan oslib podshohga meva olib kelgan bir muhtoj bog'bon Junaning unga bo'lgan munosabatidan ranjiydi, bundan xabardor bo'lgan hukmdor bog'bonga himmat ko'rsatadi. Bir kun shohning huzuriga kelgan mehmon unga g'ayri tabiiy bir ko'zguni toitiq qiladi. Uning g'aroyibligi shundaki, kimki yolg'on gapirsa, ko'zguda uning yuzi qora bo'lib aks etadi. Mehmon oliyhimmatlik va saxovatda Junani tengi yo'q, deya ta'rif etadi.

Biroq mehmon podshohning talabi bilan oynaga yuzlanganida, uning yuzi qo'ia rangda akslanadi. Shunda mehmon saxovatda Hocami to'yni o'itda qoldiruvchi Mas'ud haqida malumot beradi. Juna Mas'udning uyiga mehmon bo'ladi. Uning oliyhimmatliligi va mehmondo'stligiga qoyil qoladi.

Taroz viloyatining valiyi Jaypur zolim va pastkash inson edi. Juna tezda Jayurning o'riga Mas'udni hokim qilib tayinlaydi. Alamzada Jaypur o'z noyibi Mailu bilan Mas'uddan o'ch olish payiga tushadi. Mas'udning uyida uyushtirilgan ziyofatdan so'ng, uyquga ketgan xonadon sohibini Mallu arqon bilan bog'lab shahar chetidagi bir chohga olib borib tashlaydi. Malluning go'zal, oy yuzli qizi Gulrux Mas'udni sevib qoladi. U sevgilisini chohdan ozod etadi. Voqealar rivojida Mas'ud Juna saroyiga borib qoladi. Hukmdor Jaypur bilan Malluni qatl etadi.

Hikoyatda oliyhimmatlilik va pastkashlik, insofva insofsizlik, adolat va zulm, to'g'rilik va munofiqlik o'rtasidagi ayovsiz kurash qalamga olingan. Ulug' shoir mamlakat hukmdorlariga Junani, viloyat hokimlariga esa Mas'udni ibrat namunasi qilib ko'ratishga harakat qiladi. Asardagi g'ayri tabiiy ko'zgu timsoli hikoyatda ilgari surilgan yctakchi g'oyani o'quvchiga muayyan taizda yetkazishda imkon yaratgan bo'lsa; Mas'ud Junaga to'itq qilgan jom, oy yuzli qiz va Gulgun laqabli oti saxovatpeshalikni ulug'lash hamda voqealar tizimining yaxlitlashuviga xizmat qikiirilgan.

Beshinchi iqlimdan kc'lgan musofir mehr-oqibat, vafu-sadoqat, shijoat va qahramonlik g'oyalari ilgari surilgan Mehr va Suhaylning ishqiy sarguzashtlariga bag'ishlangan qissami hikoya qiladi. Adan mamlakatida Jobir ismli bir qaroqchi bo'lib, u dengiz sayohatiga chiqqanlarga zo'ravonlik ko'rsatish yo'ii b'uan katta mol-mulk sohibi bo'lishni odat qilgan edi. Kunlardan bir kun dengiz sayohatini ixtiyor qilgan Bihishti shahrining hokimi Navdamlng sohibjamol qizi Jobirning tuzog'iga tushadi. Zolimning hujumidan omon qolgan Mehming yaqinlari Jobir qaroigohiga keitmladi. Kemadagi ar o'iasida Zuhra (yulduz) misol go'zal qiz ham asir tushganini eshitgan Jobir Mehmi ko'rishni istaydi. Qiz uning huzuriga keltirilgach, qaroqch'Uar boshlig'i hushidan ketadi. Bu holat bir necha marotaba takroriangach, Mchr qararga eltib qo'y'Uadi, uning odamlariga esa vataniga qaytishga ijozat beriladi. Mehr Yaman shohi No'monning o'g'li Suhaylga unashtirilgan edi. No'mon Suhaylni dengiz yo'ii bilan ko'p sovg'a-salomlar ortilgan kemada to'y kunini belgilash maqsadida Navdaming okliga jo'natadi. Kema dengizda bo'ronga uchaydi. Keyinchalik Jobir boshliq qaroqchilar qarshiligiga duch keladi. Suhayl Jobiiga qarshi mardonavor kurashadi, biroq Jobir hiyla yo'l'iga o'tib Suhaylni asir oladi

va uni birorta asir hali omon chiqmagan cho'g'a tashlaydi. Farzandlarini zolim Jobimning asiri bo'lganini eshitgan Navdar qumqlikdan, No'mon esa dengi/dan qaroqchilarga qaishi jangga kirishadi. Navdar o'rmonda bir go'zai ldyikni uchratib, uning ortidan quvib ketadi. Oqibatda shoh lashkaridan ayriifl), dushman qo'lga asir tushadi. Ulug' shoirshu lavhadan so'ng, "Sab'ai sayyor"ning bosh qahramoni, ovga mayli juda yuksak bo'lgan Bahrom va barcha shohlaiga o'git bo'larli quyidagi satriami bitgan:

Shah tilar bo'lsa shohlik, qilmoq,  
Sipahidin kcrakmas ayrilmoq.  
Shahni dcriar sipoh birla shoh,  
Shoh emasdur yo'q ersa anda slpoh.  
Shahg'a xayl o'lsa fatli aning ishidur,  
Bir kishi Rustam o'lsa, bir Idshldur,  
Shahlig' oyinin aylabon zanbo'r,  
Aylamas besipah sukunu murur.  
Ucbsa yol'uz ko'rarga oq-u qaro,  
Ne tafovut ulu yana bir aro.  
Borsa shatranj shohining sipahi,  
Ko'rid, bormu hisob ichinda shahi.  
Chunki Navdar adug'a boidi asir,  
So'yдилar har ne kiyganin bir-bir (10,295-296).

No'moning kemalari ham dengizda to'fbnga uchraydi. Bu tabiiy falokat No'monning kemalarini va sanoqsiz askariarini dengiz tubiga olib kctadi. o'zining omon qolisliiga ham ishonmagan No'mon Jobirga asir tushadi. Mchming tadbiri bilan chohdan ozod boigan Suhayl Jobir oldiga peshvoz chiqib: "Sen agar zohir ctting itlikni, Men sanga ko'rguzay yigitliki",-deya dushmanini halok etadi. Shu tariqa adolat tantana-qilib sevishtganlar visolga erishadilar. Navdar va No'mon mamiakatlari birlashtirilib uning taxti Suhaylga iV topshiriladi.

Oltinchi iqlimdan kelgan musofir cho'l-u biyobonda ko'p yurib tajriba oittigan, dili pok, ko'ngli ochiq, sabr-toqatli Muqbil, dengiz sayrida ustasi larang, biroq o'zining yolg'onchiligi, yaramas odatlari bilan kishnaiga zivon yetkazuvchi Mudbir liaqidagi qissani so'zlab beradL Baxtar nomli mamlakatdan Xovar yurtiga otlangan bu ikki yo'lovchi tabiati tamomlla bir-biriga qarama-qaishi. Bu zidlik "Vodiyi hamim" ("Qaynoq vodiy")dan o'tish jarayonida yorqin namoyon bo'ladi. Muqbil taqdiriga tan berib, sabr-toqat bilan Tangriga shukronalar qilib, toat-u ibodatni kanda qilmay manzil tomon davom etsa, Mtidbir taqdiiga tan berish o'rniga falakdan

shikoyatlar qiladi, Tangriga shak keltiradi. Ular dengiz satarida toibniga uchrab bir orolchaga borib qoladilar. Sandal daiixti ostidagi chashmaga cho'milish jaiayonida Muqbilga Allohning inoyatidan bahramand bo'lish nasibetadi. U chashmada cho'milganda, pariyo misol bir qizni sevib qoladi. Muqbilning tani esa chashma suvi haroratining yuqoriligidan laiya boshiyadi. U yolg'onchilik qilmaslikka so'z berib, buloqdan suv ichgan edi. Yana yolg'onchilik qilsa, yorilib o'lishini bilardi. Biroq Muqbil eski odatidan voz kecha olmaydi. Ikki yo'lovchi dengizda sandal daraxtlari on ilgan ulkan kemaga duch kelishadi. Kemadagi odamlar ochlikdan halok bo'lishgan edi. Kema Xovar yuiga yoi oladi. Mamlakat podshohi oldida yolg'on gapiiigan Muqbil yoiUb o'ladi. Muqbil esa o'sha chashmada ko'igani Xovar podshohining qiziga uylanadi. Hikoyatda kishilarni sabr-qanoatga undash g'oyalari ustuvortik qiladi.

Yettinchi iqlimdan kelgan musofir shoh Bahromga bir tomondan, o'zi Xorazm o'lkasining mashhur sozandasi bo'la turib, taqdir taqozosi bilan bu yurtga kelib qolishining tafsilotlari, ikkinchi tomondan esa Diloromning saiguzashtlaridan bahs etuvchi qissani hikoya qiladi. She'riy qissadan ma'lim bo'iishicha, Xorazmga Xitoy savdogari chang chalishda mashhur boigan kanizagi bilan kelganida, uning ovozi butun o'lkaga tezda tarqaladi. Xojaning mol-u dunyosi behisob, osmondagi oyga o'xshash go'zal, samodagi Zuhra misoli mashhur sozanda bo'lgan kanizagining ta'rifiga so'z o'z. U chang chalib musiqagajo'r bo'lganida, chshituvchilar jon berishga ham tayyor edi. Xorazm shohi ham bu qizning ta'rifini eshitib, uning kuyi va husn-u jamo'iga mahliyo bo'ladi. Kanizakni sevib qolgan shoh oraga sovchilar qo'yadi. Biroq qizning tarbiyachisi Xoja Haq uni davrning yagonasi va dunyodan toq o'tadigan qilib yaratganini ma'ium qiladi. Shoh esa qizning visoi'ga zo'riik bilan crishishga harakat qiladi. Uni majburan haramiga o'Ub keladi. Shunda qiz qo'lga changgini olib, shunday mungU bir kuy chaladikidiki, saroy ayonlari va shoh uyquga ketadi. Bu hol bir nccha bor takrorlanadi. Shoh oppoq kiyimli kanizak visoliga zo'riik bilan erishish mumkin emasligini anglagach, Xojani ota, qizni esa singii sifatida qabul qiladi. Yettinchi iqlim yo'Udan kelgan musofir mashhur sozanda bo'lgan kanizakning san'atini eshitgan xalq Xorazm mashshog'iga bo'lgan iltifotini o'zgartiradi. Xorazm xalqi bazmlarining dostonnavozi boigan mashhur sozandaning ishi kasodga uchraydi va u aiz qiUb Xoja hamda uning kanizagining oldiga boradi. Boshqa hunari yo'qligi, lozim topishsa, shu kanizakka shogird tushishini aytadi. Shunday qilib, o'zaro

ahdlashuvlardan so'ng, Xorazm mashshog'i kanizakdan musiqa sirlarini o'rgana boshdaydi. Kanizakning kuyida qandaydir dard, alam bor. U sozandadan Wnlari alk)na so'ziashni iifimos qilar, so'z firoq, hajr haqida ketganida o'ksib-o'ksib yig'lardi. Xorazm sozandasi kanizakning ko'nglidagi sirlarini bilishga harakat qiladi. Qiz esa, awalo, taftishni bas qilishni taklif qiladi. Agar ko'nglida pinhon saqlangan siridan voqif bo'lishni juda istasa, bu o'ikadan bosh olib ketishga so'z berishini mashshoqdan talab qiladi. Shunday qilib, Diloromning Bahromga turmushga chiqqani, o'jarligi bois sahroda o'z sochlariga bog'lab tashlab ketilgani, uni ko'rishga kelayotgan Xojasi kanizakni sahroda hushsiz va holsiz bir ahvolda uchratgani, hushiga kelgach, Bahromdan uzr so'rash Uchun uning oldiga borishni qanchalik talab qilmasin, Xojasi Xorazmga olib kelganini so'zlab beradi.

Shoh Bahrom yettinchi iqlim yo'idan olib kehgana musofirdan Diloromning hayot ekanligi haqidagi xabami eshitgach, shohligini ham unutib, afsona so'zlovchini quchoqlab oladi. Hukmdortong otishi bilan Xorazmga borishga ahd qiladi. Biroq arkoni davlatining maslahati bilan Xoja va Diloromga maktub bitib har ikkalasini saroyga choriashni ma'qul ko'radi. Shunday qilib, sevishganlar qayta topishadi. Ular yetti qasrda bazm uyushtirishadi lekin, yetti darvesh hikoyasidan tegishli xulosa chiqarmagan shoh Bahrom yana ovga beriladi. U ovlagan jayronlarning terisi yer yuzini qoplaydi. Qonlari ariq bo'lib oqadi. Ko'k yuzini qoplagan bulutlardan tomayotgan yomg'ir selga aylanadi. Ov maydoni yumshoq, usti o'tlar bilan qoplangan botqoqlik edi. Jonivorlarning behad ko'p oqzilgan qoni bilan aralashgan yomg'ir suvlari botqoqlik yuzini ishg'ol q'Uadi va shoh Bahrom hamda uning hamrohlarini ycr yutadi. Aiisher Navoiy doston so'ngida shoh Bahromni tushida ko'rganligini o'quvcliilariga so'zlaydi. Hukmdor shoiiga nihoyatda yuksak ehtirom bilan munosabatda bo'ladi. Husayn Boyqaroni o'ziga o'xshashligini aytib, uning davlatiga xayr-saodat tilaydi. Bu bilan ulug' shoir shoh Bahrom qissasidan barcha podshohlar xulosa chiqarishi lozimUgini ta'kidlaydi.

"Sao'ai sayyor" dostoni uchun asos bo'lgan hafta kunlari, ularga bomyilik q'Uuvchi, qadimdan muqaddaslashtirilgan yetti sayyora xos ranglar bilan qasriaming bezatilishida o'ziga xos ramziy-majoziy ma'no "yuklangan". Taniqli adabiyotshunos S.Hasanovning "Navoiyning yetti tuhfası"(Toshkent, 1991) asarida bu masalaga alohida e'tibor beriladi. Jumladan, shanba kuni Zuhul (Kayvon, Satum) sayyoiyasi bilan bog'liq bo'lib, qasming rangi Bahromning yurish-turishi-

barcha-barchasi shu rangda tasvirlanadi. Bu rang, awalo, sevgilisidan ayrilgan shoh Bahromning musibatli kunlarini anglatadi, dastlabki hikoya qahramonlari Axiy va Farruxlar uchun muaiwat, yaxshilik va saodatli hayot ramzidir. Bu bilan shoir inson axloqi, yurish-turishi uning taqdirini beigilaydi, degan g'oyani ilgari suradi. Shuningdek, qora rang yoshlik va baxt ramzi deya ham taqin qilinadi. Bunday xulosaga kelishda Axiy va Farrux sarguzashtlarining dostonidagi tasviri imkon beradi. Demak, shoir har bir rangning o'ziga xos ramziy-majoziy ma'no qirralariga alohida o'ziga qarataadi. Shoir qahramonlar ruhiy holatini yanada yorqinroq tasviriashda, ranglarning ramziy-majoziy ma'no qirralaridan so'z atkorona foydalanishda davom etarkan, bu usubiga dostonning asosiy voqealar tizimining yakuniga qadar sodiq qoladi.

Yakshanba kuni Quyosh sayyorasi homiyi bilan bog'liq bo'lib, shoir talqinida oltin rang tiniq, xursandchilik-ohjanoblik ramzidir. Shuningdek, bu rangga xos bir oz o'zgaruvchanlik, tovlanish unga sharmandalik va nafrat uyg'otish ma'nolarining ramziy ifodasini ham beradi. Natijada dostonidagi oltin rang DUromidan ajralgan hukmdorning ishq dardiga chalinib xastalanganligini anglatish bilan bir qatorda, ilmu-hunar ahlining ba'zi nuqsonlaridan bahs etuvchi Zayd zahobning qallobligi, firibgarligini ifodalaydi. Dushanba kuni Oy sayyorasi bilan bog'liq, shoh Bahrom yashil qasrda afsona tinglaydi. Yashil — tasawufiy ta'limotga ko'ra, hayot ramzi sanaladi. Uchinchi qum musofiri tomonidan so'zlangan qissa qahramoni Sa'd ulug' piri Faylaqus o'g'itlari asosida baxtli hayotga erishadi. Ayni choqda, bu rang samoviy mayjudotlar bilan bog'liq ham anglatadi. Shu bois Sa'd ikki musofir va uzlatda chekingan Faylaqusdan madad oladi. Shuningdek, bu hikoyat bilan shoir shoh Bahromni baxtli hayot uchun kurashga undaydi. Seshanba kuni Mirrix (Mars, Bahrom) sayyorasi homiyligida o'zini. Shu bois shoh Bahrom shu sayyora rangi bilan bog'liq qizil qasrda kunni o'tkazadi. Bu rang qoliplovchi hikoyat qahramoni xastaligining ayj nuqtasini ifodalaydi. Keyingi qasrlar bilan aloqador ko'k, sandal va oq rang hukmdor tanasidan kasallikning asta-sekin barham topa boshlaganini bildiradi. Shuningdek, ranglarning asta-sekin so'na boshlashi Bahrom hayotining so'ngi damlari yaqinlashganidan darak beradi. Ulug' shoir dostonida qizil rang e'zgu kuchlarining yovuz kuchlar ustidan qonli kurash bilan g'olib klib, baxtga erishish ramzi sifatida qo'lyoz beradi. Hikoyatdagi e'zgulik kuchiari: Juna, Mas'ud, yovuzlik kuchlari bo'lgan Jaypur, Ma'uni hayot uchun kurashda mag'lub etadi. Chorsanba kuni Utorid (Mercuriy)

sayyorasi homiyligida o'tadi. Shoh Bahrom shu sayyora rangiga uyg'un bunyod etilgan moviy qasrda bazm uyushtiradi. Dostonda ko'k yoki moviy rang qandaydir bezovtalik va g'amgin holatni eslatadi. Bu shoh Bahrom riihiv holatining beshinchi iqlimdan kelgan musofir qissasi qahramonlari zolim Jobir qo'lida tutqunlikda qolgan sevishganlar Mehr va Suhayl iztiroblari bilan mushtarakligini bildiradi. Hikoyat davomida hukmdorlar juda ko'p lashkarlarining vafbt etishi esa moviy rangning motam ramzi ekanligini dalillaydi. Mushtariy (Yupiter) sayyorasining homiyligida o'tadigan payshanba kuni shu samo yoritqichi rangi bilan aloqador sandal rangli qasnia shoh Bahrom uchun bazm uyushtiriladi. Sandal shifobaxshlik va xotijaml ik ramzL Hovar mamlakati podshohi qizining sandal daraxtidan shifo topishida bunga ishora bor. Muqbiining har qanday holatda ham qanoat bilan xotijam harakati uni baxtga eltadi. Mudbir esa fojiali o'lim topadi. Shoh Bahrom ruhiy kasallikdan asta-sekin tuzala boshlaydi, biroq uning axloqiy tuzalishi, aytilganlardan xulosa chiqarishi uning irodasiga bogiiq. Nihoyat, juma kuni sodir boiadigan voqealar Zuhra (Venera) sayyorasining hukmiga bogiiqligi bois uning rangi bilan aloqador kofuriy (oq) qasrda shoh Bahrom qissasi davom ettiriladi. Oq rang poklik va sofdillik ramzi boiganligi bois Bahrom uzoq ayriliqdan so'ng. Diloromning vasliga qayta etishidan darak beradi. Shuningdck, bu rang keksalik, inson hayotining poyoniga etishidan nishona tarzida ham talqin qilinadL Shu bois o'zini axloqiy jihatdan tuzatishga iroda topa olmagan Bahromning hayoti fojiali yakun topadi.

Ko'rinadiki, ulug' shoir "Sab'ai sayyor" dostonida shoh Bahrom va Diloromning ishqiy saiguzashtlaridan bahs etuvchi qoli plovchi qissa hamda inson ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi y yetti hikoyatni yagona voqealar tizimiga ega bo'lgan yaxlit doston holida yuksak sa'o'atkorona mahorat bilan ijod etgan. "Xamsa" ichidagi xamsa deya nomlash mumkin bo'lgan bu doston XVIII asrda yozma va og'zaki adabiyotimizda Bahrom va Gulandom turkumining paydo boiishi, XIX asida qashg'ariik □ ari b i g'omonidan «Shoh Bahrom va Dilorom\*». Umar Boqiy qalamiga mansub «Qissai haft manzari Bahrom» singari ko'plab asariaming vujudga kelishiga zamin hoziriadi.

9.6. «Saddi Iskandariy» — "Xamsa"ning xotimaviy dostoni.  
Asarning mavzu va g'oyalar olami, hikoyat va masallar tahlili

"Saddi Iskandariy" ("Iskandardevori")—Alisher Navoiyning adolatli va ma'rifatli hukmdor rahnamoligida markazlashgan davlat baiipo etish,



xalq osoyishtaligi va yurt ma'murligini ta'minlash, o'zaro toj-taxt kurashlari, ixtilof-u nifoqlarga barham berish singari umumbashariy g'oyalarni o'zida badiiy ifoda etgan dostonidir. Ulug' shoir "Xamsa" tarkibidagi boshqa asarlarida bu masalaga alohida o'rin berib, Anushervoni odil, Sulton Muhammad Xorazmshoh, Shohi Goziy, Chin xoqoni, Xusrav Parvez, Bani Omir va Hay qabilasi boshliqlari, Ibn Salom, Balirom singari katta-kiclik hukmdoriar obrazini ijod etdi. Mazkur asarlarda o'sha hukmdoriaming yaxshi a'moliari yuksak sa'otkoriik bilan vasf etilgan bo'lsa, ularning tabiatidagi noqisliklar tanqid ostiga olindi. "Hayrat ul-abror" dostonida "Iskandaming y yetti iqlim mamolikini panjai tasarrufig'a kiyurg'oni va xoli ilik bila olamdin rixlat markabin surgoni" (14- maqolatdan so'ng keltirilgan hikoyat)ni ibrat namunasi qilib ko'rsatgan buyuk mutafakkir "Saddi Iskandariy"da odil va ma'rifatli, ma'naviy yetuk shoh obrazini Iskandar timsolida mujassamlashtirdi. Bu bilan shoir "Xamsa" tarkibidagi boshqa dostonlarida ilgari surilgan ijtimoiy-siyosiy qarashlarini "Saddi Iskandariy" dostonida yanada takomillashtirib, o'zi orzu qilgan hukmdoming mukammal obrazini asar qahramoni misolida badiiy tasviriadi.

Iskandar tarixiy shaxs bo'lib, u eramizdan oldingi IV asrda (356-323) yashagan buyuk jahongir Aleksandr Makedonskiyning Sharqdagi nomidir. Sharq xalqlari orasida bu ulug' sarkarda iskandar Zulqarnayn, Iskandari Rumi, Iskandar Maqdon nomlari bilan atalgan. Aleksandr nomi shu so'zga talaffuz jihatidan uyg'un "Iskandar" so'zi bilan ifodalangan bo'lsa, "Rumi" va "Maqdon" uning vatanini anglatgan. "Zulqarnayn" Iskandaming ilohiylashtirish zaminida unga nisbatan berilgan sifat bo'lib, ikki shoxli degan ma'noni bildiradi. Manbalarda ma'lumot berilishicha, shoh juda qadim zamonlarda Yaqin Sharqda ilohiy qudratning timsoli sanalib, xudoiar singari shoxli tarzda tasavur qilingan. Aleksandr Makedonskiyning taibiyasi bilan uning ustoz Aristotel (Arastu er. av. 384-322) shug'ullangan. Eramizdan avvalgi 336-yildaotasi Filipp o'ldirilgach, Aleksandr Makedonskiy taxtgachiqadi. 26 yoshida Doro III ni yengib, Eronni egallaydi. Keyinchahk u Movarounnahr va Hindistonni zabt etadi. Dunaydan Hind daryosigacha bo'lgan katta hududda ulkan mamlakat barpo etadi, nihoyat, eramizdan avvalgi 323-yilda, 33 yoshida vafot etadi.

Aleksandr Makedonskiyning harbiy yurishlari haqida antik davr tarixchilaridan Arrian Flaviy va Plutaix asarlarida ma'lumot beriladi. Yunon tarixchisi Arrian Flaviy Iskandar haqidagi rivoyat-u afsonalaming vujudga

kelishi sababini uning jahongirlik yurishlarida ishtirok etgan askariar faoiyati bilan bog'laydi. Unga ko'ra, Iskandar jangdan vataniga qaytayotgan askariarga forsiar va midiyonlami, baqtriyaliklarvashaklami, Kaspiy dengizga qadar cho'ziigan hududda yashovchi parfiyonlarni, xorazmiyami va girkanlami qanday bo'ysundirgani haqida hikoya qilib berishni aytgan ekan. Hikoyachilar tarixiy ma'lumotlarga nisbatan taxayyul va uydurmaga ko'proq berilishiari natijasida bir qancha a&ona va rivoyatlar vujudga kclgan. Kcymchalik XI-XII asriaida Ovrupoda Iskandar haqidagi ritsariik romanlari ijod ctilgan.

Sharq yozma badiiy adabiyotida atoqli (brs-tojik shoiri Abulqosim Firdavsiy ilkbor Iskandar haqida doston ijod etdi. Asaming bosh qahramoni «Shohnoma» tarkibidagi bir qator sosoniy hukmdoriaiga bag'ishlangan dostonlardagi yetakchi obrazlardan keskin farq qilmaydi. Shoir buyuk jahongiga bag'ishlangan ushbu masnaviysida uning Doroga qarshi janggi, insonlarni ya juj-ma'ujlardan xalos etish uchun g'ov qurishi singari lavhalar bilan Iskandami adolatlil va najot kor hukmdor qiyoiasida tasviriiasada, sarkardaning ko'plab jangovor yurishlarining sababi, mohiyati va oqibatini ochib bermaydi. 1203-1211-yiliarda ulug' ozar shoiri Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»i tarkibidan o'rin olgan «Iskandamoma» dostonini ijod etib, xamsachilikda Iskandaming jahongirlik yurishlari va hukmronligiga bag'ishlangan alohida doston yozish ao'anasini boshlab berdi. 1300-1301-yillarda Amir Xusrav Dehlaviy «Xamsa»sining so'nggi dostoni «Oyinai Iskandariy» ijod etildi. Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» dostonini 1484-yilning scntabr-oktabr oylarida nihoyasiga yetkazdi. Bu ma'lumot taniqli adabiyotshunos B.Valixojayevning «Mumtoz siymolar» (Toshkent, 2002, 179-bct) kitobida bir necha dalillarga tayanilgan holda qayd ctiladi. o'sha yilning 28-dekabrida Abdurahmon Jomiy «Xiradnomai Iskandariy» dostonini yozib tugatdi.

Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» dostoni uchun Iskandar Zulqamaynning jahongirlik yurishlari tarixini asos qilib olsa-da, ulug' shoir asarida tarixiy Iskandar-Aleksandr Makcdonskiydan tubdan farq qiluvchi yangi bosli qahramon obrazini yaratdi. Buyuk mutafakkir o'z davriga qadar yozma va og'zaki badiiy adabiyotning turli janriarida sayqallashib, takomillashib borgan Iskandarobrazi va uning hukmronligi, jangovor yurishlarining badiiy lavhalaridan ijodiy foydalandi. Shuningdck, bu asar «Xamsa» tarkibidagi boshqa masnaviylarda ilgari surilgan yetakchi g'oyani takomillashtimvchi, yaxlit janr hisoblangan «Xamsa»ning yakunlovchi dostoni bo'lgani uchun uning tuzilishi navoiyona badiiy

tafakkur bilan alohida mohiyat kasb etdi. «Saddi Iskandariy»da nazariy-axloqiy doston sanajgan «Hayrat ul-abror» va yaxlit voqealar tizimiga ega dostonlar «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun\*», «Sab' ai sayyor» asarlariga xos tuzilishning o'zaro yaxitlashuvi ko'zga tashlanadi. Dostonning asosiy voqealari Iskandaming tug'ilishi. Faylaqus uni valiahd deb e'lon qilishi, tarbiyalagan otasi (Faylaqus) vafotidan so'ng, Iskandaming taxtga chiqishi lavhalarini o'zida mujassamlashtirgan XV bobdan boshlanadi. Bu bob asar asosiy voqealari tizimining muqaddimasi sanaladi. Keyingi tartibda keluvchi har to'rt bob mazmunan bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, asaming alohida bir qismini tashkil etadi. Unda Iskandaming sarguzastlariga oid biror bir lavhani tasvirlashdan oklin hukmdoming to'g'ri yo'l tutganini nazariy jihatdan asoslash uchun awalgi uch bobda ma'lum bir masala xususidagi shoiming mulohazaiari (maqolat, chunonchi, himmat, adolat avf xususida), uni tasdiqlovchi biror hikoya yoki masal va Arastuningayni masalaga oid qarashlari keltiriladi. Asardagi har to'rt bobning dostonning bir qismini tashkil etishi Iskandar sarguzastidan bahs etuvchi boblaming so'ngida keltirilgan lavhaga yakun yasovchi so'qiy, mug'anniy va shoiming o'ziga murojaati o'rin olganligida ham ko'riladi.

Sakson to'qqiz bobdan tashkil topgan dostonning muqaddimasi sanalgan (asosiy voqealar badiiy tafsilotining boshlanishi nuqtai nazaridan) XV bobda Alisher Navoiy talqinidagi Iskandar tarixiy Iskandar-Aleksandr Makedonskiydan tamomila farqli ekanligiga ishora qilinadi. Ma'umki, tarixiy manbalarda Iskandar Zulqaraaynning nasl-nasabi xususida turlicha ma'umotlar uchraydi. Ba'zilaruni Eronshohi Doro II ning o'g'ii desa, boshqa asar mualliflari jahongiming shajarasini Misr fl'avnlariiga borib taqalishini qayd etadi. Alisher Navoiy dostonidagi Iskandar esa asrab olingan farzand, uning nasl-nasabi ma'um emas. Asarda tasvirlanishicha, shikordan qaytayotgan Rum-u Rus podshosi Faylaqus otining sarkashligi tufayli endigina tug'ilgan. yordam boimagan uchun madorsizlanib chalajon holiga kelgan chaqaloqni qo'liga oladi. Unga Iskandar nomini berib, o'g'il va valiahd deb e'lon qiladi. "Hayrat ul-abror"ning "Adab dabVdagi bobida o'rtaga qo'yilgan talablaming amaldagi ijrosini Iskandaming jismoniy-ma'naviy shakllanish jarayonida ham his qilish mumkin. Iskandarga ta'lim va ta'biya berish uchun zamonasining eng zo'r donishmandlari jalb qilinadi.

Naqumohis olinda dastur edi,  
Ki hikmatqa olamda mashhur edi (11,90).

Iskandar bilan Arastu hamsaboq edi. Uning ma'naviy-ma'rifiy shakllanish yillari ana o'shanday muhitda kechdi. U zamonasining yaktolari-allomai davronlaridan insonshunoslikni, Insonni qadrlash ilmini o'zlashtirdi. Tarafayn (ikki taraflama) sa'y-u harakatlar tufayli zamon Iskandari:

Bori ilm aro, o\*yla, sohib kamol,

Ki, komil aningdck topmmoq mahol (11, 91)-

martabasiga k□tariladiUlug' shoir asariarining asosiy voqealari to'qimasiga talay hikmat va hikoyatlarni kiritganki. bu ayni badiiy yaratmalaming mantiqiy bo'liqligi, g'oyaviy mazmuni nuqtai nazaridan ta'sirchan bo'lishini ta'min ctgan. Aytilganlar jihatidan -Iskandar va gadolikni ktivor etgan shahzoda muloqoti» taizida nomlash mumkin bo'lgan sh □ rihikoyat ahamiyatli. Mag'rib davlatiaridan birini o'z tasamifiga olgan jahongir odatiga ko'ra o'sha yurt shohlaridan (yoxud o'sha luikrndoming avlodlaridan) biriga taxtni topshirishi kerakedi. Mulozimlari munosib nomzod topmay qaytishadi. Iskandaming takroran talablari oqibatida go'ristondan go'sha topgan, aftodahol kiyingan, hamma yog'i kir sliahzodani uning huzuriga olib kelishadi. Iskandaming podshoning taxtni unga topshirish bobidagi urinishlari befoyda ketadi. Chunki shahzoda faqirlikni shohlikka almashtirishni istamaydi. Iskandar o'z qarorida turib olgach. shahzoda uning oldida quyidagi to'it shartni ko'ndalang qo'yadi:

...Biri andin o'ldi hayoti abad,

Ki. yo'qdir aning intihosig'a had:

Yana bin yigitlikka topmay xalal,

Qariliq bila bo'lmag'ay ul badal,

Yana bir gMnoyi muabbaddumr,

EJ, olinda iflosqa raddurur.

Yana: shodlig'kim, yo'q aning g'ami,

Adam bo'lg'ay ul surning motami (11, 102).

Tabiiyki, ushbu shartlarning ijrosi bir emas, minglab Iskandariarning ham qo'lidan kelmaydi. Garchi Alisher Navoiy o'z Iskandariga jahongirlik bobida mag'lubiyatni ravo ko'rmasa-da, ammo ma'naviy-irfoniyl olamda uni qo'llab-quwatlash buyuk mutafakkiming ham qo'lidan kelmaydi. Gadolik — faqr yo'lini tanlagan shahzoda oldida ma'rifiy-nihiy mag'lubiyatga duch kelgan Iskandaming tilidan quyidagilami shoir tan oldiradi:

«...Ki bu dayr aro topsang ogohlik,  
Sanga faqr bcrdi, manga shohlik.

Agarchi mcni ayladi aijumand,

Sanga berdl himmalni meodiii baland» (11, 103).

Alisber Navoiyning o'lmas «Xamsa»si uning yakuniy dostoni "Saddi Iskandariy"da hamon yechimini topmagan bunday jumboqlar benihoiya ko'pdir. Tahlil etayotganimiz hikoyatdagi dastlabki savol Iskandami dovdiratib qo'ygan edi. Iskandar huzuriga kelayotgan shahzoda ikki qo'lida ikki kalia suyagini ham ushlab kelgan edi. U qarshisida shohona salobat bilan o'tirgan Iskandarga ma'noli nigoh tashlar ekan, birinchi savolini o'rtaga qo'yadi: Kalla suyaklaridan qay biri shohniki-yu. qaysinisi gadoniki? Javob — sukut. Darvesh mantiqiy-ma'rifiy shiddatga zaib bcrar ekan, so'raydi:

«...Chu oiganda blrdur bu ikld mato',

Tiriklikda nevchun qiluriar nizo'» (11, 102).

Insoniyat avlodi qachon bu jumboqni ijobiy hai qiladi, yolg'iz Parvardigorgagina ayon, xolos. Alisher Navoiy Iskandar taqdiridagi ikki qutb — jismoniy (jahongiriik daVosidagi janglar) va ma'naviy-ma'rifiy munozarani yonma-yon qo'yib badiiy ifodalashda davom etadi. Yurtda iymon-u adolat bilan hukmronlik qiladigan shohning bo'lishi shart. Ikkinchidan, badiiy adabiyotda yashab kelayotgan markazlashgan davlat g'oyasi borki. Alisher Navoiy ham unga xayrixohlik qiladL Biroq bu boradagi kurashlar jangsiz kcchmaydi. Jang — vayronahk, begunoh odamlar qonining to'kilishiga boisdir. Bunisi Alisher Navoiyga ma'qul cmas. Asar davomida bir-biriga zid ana shunday tuyg'ular muaUifni o'z iskanjasiga oladi. «Saddi Iskandariy»da o'shanday tang vaziyatdan nozik chiqib ketilgan o'rinlar bilan birga, ikkilanishlar, chalkashliklar ham ko'zga tashlanib qoladi. Mana, bir misol. Faylaqus saltanati zamonida Rum-u Rus davlati Eronga, Doroga ming tovuq tuxmi kattaligidagi olmos hajmida boj to'iar edi. Taxt Iskandarga o'tgach, u o'sha xirojni to'iamay qo'yadi. Doroning elchilariga u tuxum tug'adigan o'sha tovuqlaming oigani, endi yo'q, ular tarzida javob qaytaradi. Bundan darg'azab bo'lgan Eron tojdori bir chavgon shari, tayog'i va bir xalta kunjut berib, takror elchilarini yuboradL Bu bilan Doro aytmoqchi: Sen hali bolasan, toj-taxt da'vosini qo'ya turib, chavgon o'ynab yur. Mening kunjut donalariday behisob qo'shinim borki, sen uning zarbiga tob berolmaysan. Elchilami ramziy ashyolari bilan qabul qilgan Iskandar hushyorlik ko'rsatadi. U mulozimlariga bir to'da och tovuqlami haydab kelishni buyuradi. Elchilar ko'z oldida xaltadagi kunjut tovuqlaiga beriladi va bir necha daqiqada uning nom-nishoni ham qolmaydL Chavgon tayog'i

va shar (koptok)ni Iskandar o'zicha talqin qiladi: Dunyo koptok (shar) singari aylana va yumaloq. Doro uning ixtiyorini menga qo'yib beribdi... Elchilar ko'rgan va eshitganlarini Doroga aytib berishadi. □ a z adiga mingan Eron podshohi Iskandar davlati ustiga qo'shin tortadi. Jang muqarrar, chiqmaslikning iloji yo'q. Iskandar ham mudofaaga otlanadi. o'rtada tog' tizmalari. Urushning boshlanishiga hali muayyan fursat bor. Iskandar xos yigitlari bilan tog' qullalaridan biriga chiqib, Doro qo'shinini kuzatadi. Ular mo'r-u malax singari behisob, keti ko'rinmaydi. Hayratga tushgan Iskandarni xayol o'z og'ushiga oladi. Shunday bir kayfiyatda uning ko'zi ikkinchi bir qulla ustida o'zaro urushayotgan kakliklarga tushadi. Biri — semiz, ikkinchisi — o'zg'in. Kutilmagan hodisa yuz beradi, havoda birburgut paydo bo'ladi va chang urib semiz kaklikni olib ketadi. Iskandar o'zicha fol ochadi: Semiz kaklik — Doro, o'zg'ini — men. Uni burgut olib ketdi, g'alaba esa menda qoldi... Navqiron jahongir o'z qarargohiga qaytadi, unga Eron tarafidan elchilar borligini ma'ium qilishadi. Iskandarning muloqotidan ma'ium bo'ladiki, Eron qo'shini sarkardalari shohga qarshi isyon ko'tarishgan va unga suiqasd qilingan. Iskandar elchi libosida Do'o huziriga kirib boradi. (Kcynchalik ana shu lavha asosidagi hikoyat «Lison ut-tayr»ga kiritiladi). Eron shohi chindan ham tiriklikning oxirgi daqiqalarini boshidan kechirayotgan ekan. Iskandar o'zini tanishtiradi. Shu o'rinda ulug' shoir Doroning uch vasiyati badiiy talqiniga urg'u beradi: Menga qasd qilib, qonimni oqizgan sarkardalarni jazola. Chunki, men ularni bolaligidan taibiyalab shu darajaga olib keigan edim. Menga xiyonat qilgan bu nonko'riar seni ham, albatta, aldaydi. Mening avlod-ajdodlarimga ozor berma, qizim Ravshanakka uylangin. E'tiborqiling, Alisher Navoiyjuda katta nazokat ko'rsatadi. Harbir ishora-yu lavhaning hayotiy-shariy jihatlarini hisobga oladi. Bulardan eng asosiysi — kitobxonni ishontirish muammosiki, asarda uning yechimi ham yaxshi taassurot qoldiradi. Ana shu to'qimalarning barchasi sodir b □ listayin boigan katta xunrezlikka chap berishga qaratilgandir. Shunga yaqin manzara Kashmiming olinishida ham ko'zga tashlanadi. Badiiy adabiyotda Kashmir schr-u jod-u vatani sifatida ham ma'ium.

Iskandar va uning qo'shini Kashmirda ajib bir to'siqqa duch keladilar. Shahar qal'asi shunday silliqki, uni hech narsa qilishning iloji yo'q. Alisher Navoiy tasviridagi Iskandar sarkarda, davlat arbobi, donishmand va valiy maqomiga etgan shaxs. U qo'lga kiritayotgan g'alabalarning tayanch omili ham bor. U tanho emas. Iskandar zabaidast

olimlar quishovida harakat qiladi, ulaming maslahatlariga quloq tutadi. Kashmiring zabt etilishida ham shu manzara namoyon bo'ladi. Sehrli devorni ko'igan olimlar Iskandardan uch kunlik muhlat so'rab, sabr qilishni maslahat ko'rishadi. Aytilgan muddatda katta miqdordagi toshni balandga va uzoqqa ota oladigan qurolni yasab berishadi. Uning yoidamida Iskandar Kashmir tilsimini ochadi va bu shaharni qo'lga kiritadi. Shu yurt podshosi Malluning qizi Mehrinozga uylanadi. Qarang, bu o'rinda ham asar muallifi o'z Iskandarini himoya qila oladi. «Saddi Iskandariy» dostonining markazida tuigan bosh masala Ya'juj va Ma'jujlarning insoniyat boshiga soladigan qionining oldini olishga xizmat qiladigan sad (to'siq) — devomi bunyod etishdir. Aslida bu mavzu sayyorligining teran tomirlari Qur'oni karimdan boshlanadi. Ayniqsa, ilohiy kitob «Qahf» suiasining 83-98-oyati karimalari ayni mavzu uchun g'oyaviy asos vazifasini ado etgan. Shu gapni Alisher Navoiy dostoni haqida ham aytish mumkin. Mulohazalarimizni daliUash uchun «Qahf» surasi 94-96-oyati karimalarini nazardan o'tkazaylik: «Ular. «Ey Zulqamayn, shak-shubhasiz, (shu tog'lar ortidagi) Ya'juj va Ma'juj (qabilalari) yer yuzida buzg'unchilik qiluvchilardir. Bizlar senga bir (miqdor) to'rov to'lasak, biz bilan ulaming o'itasiga bir sad chckib (bir to'g'on qurib) bcurmisan?»-dedilar. U -Zulqarnayn aytdi: «Farvardigorim menga ato etgan (saltanat) sizlar beradigan (mol-dunyodan) yaxshiroqdir. Bas, sizlar menga (mol-dunyo bilan emas, balki) kuch-quwat bilan yoidam beringlar, men sizlar bilan ulaming o'itasida bir devor bino qilay. Sizlar menga temir parchalarni keltiringlar. To (temir parchalari) ikkala tog' bilan barobar boigach, (Zulqarnayn: «Bosqonlar bilan) dam uringlar»,-dedim. Bas, qachon u (temir-teisaklarni qizdirib) o't qilgach (eritgach) dedi: «Menga critilgan mis ham keltiringlar, uni (temir parchalarining) ustidan quyurman» (Quroni karim. o'zbekcha izohli tajjima. 213-bet). Sharq xalqlari adabiyoti tarixida yaratilgan deyarli barcha Iskandarnomaiarda I lohiy kitobdagi shu lavhalar asos vazifasida keladi. Jumladan. «Saddi Iskandariy»da ham ikki tog' oraligida Ya'juj va Ma'jujlar yuradigan yo'l ustida haybatli yoysimon (qilichsimon) devor barpo etiladi. Turli metall qotishmalaridan qad rostlagan devoming o'sha maxluqlaiga qaragan yuzasi oqish-kulrang ma'danlar bilan silliq qilib pardozlanadi. Bular — ramz. Insoniyat tafakkurining yovuzlik yo'lini to'sish bobidagi chorasi, kashfiyotidir. Qay zamonlar uchun bunday sadlar — to'siq-u to'g'onlar o'zining ramziy «burchi»ni bajarib, insoniyat qalbiga dalda berib kelgandir.

Alisher Navoiy o'z Iskandari uchun XV asr sharoitida inson aql-u zakovati qodir bo'lgan barcha mo'jiza-yu czguliklarni ravo ko'radi, biroq uni haddan ziyod taltaytirib ham qo'ymaydi. Dunyoning baqosizligi, foniyligini unga har daqiqada eslatib turadi. Arastu bilan qilgan muloqotlari orqali ana shu tuyg'uni uning shuuriga singdira boradi. Ayni balog'at yoshida (o'ttiz uchda) uni o'lim bilan ro'baro' qilib qo'yadi. Ulug' shoir Iskandarning achchiq qismati orqali insoniyatga dahshatli haqiqatni yana bir karra ravshan ko'rsatadi.

Azal kotiblari belgilagan lahzalar yetsa, na mol-dunyo, na mansab-u saltanat, na suyangan tog' laring joningga oro kirolmaydi. Sen dunyodan to'ymagan ko'zlaringni jovdiratib ketasan, ular esa (mol-dun-yo va hokazolar) chapak chalib qola beradi! Iskandari Maqduniy bilan ham shunday boidi, qazosi yetganini his qilgach, uning ko'zi ochiidi, ammo endi kech edi. Jahongir shundagina afsus qildi:

Ne qilg'on xayolim bori xom emish,  
Havas jomi ko'nglumga osxom emish (II, 522).

o'shanday lahzada onasini (tutingan onasi Bonuni) esladi. o'sha mushtipar nazdidafarzandlikbuichini ado etaolmaganidan nadomat chekdi. Undan rozi-rlzolik tiladi, gustohliklarini alv etishini o'tindi:

Demon qllsam erdi o'g'ulluq sanga,  
Qabul aylasam erdi qulluq sanga (II, 523).

Bunday holat-hodisalar inson avlodi peshonasida naqsh topgan bitikka o'xshaydi. To'rt muchasi sog', ishi ayjida, kuch-quvyati to'lib-toshib yurgan paytlarida inson xudbinlik, hirs-u havas ctagida yuradi. Boshi yostiqa yctgach, afsus tortadi. Iskandar bilan ham shunday boidi. Ulug' shoir tili bilan aytganda: «Necha saivari baxti farxundasani, Alar bandadur, sen dog'i bandasan», ha, ba'zan ma'naviy-ma'rifiy dunyosi boy odam ham bandaligini unutiib qo'yar ekan, chunki o'rtadagi (Alloh bilan orif o'rtasidagi) hijob yo'qolgan emas, ma'naviy-ma'rifiy shakllanish jarayoni maiomigayetmagan. Iskandar ham qalbida shunday bo'shliq borligini tuydi... Dostonda ular jahongirning onasiga (tug'gan cmas, tarbiyalagan enagasi) yozgan maktubida alam va dard bilan ifodalanaadi. o'slijaonso'z maktub oxirida esa Iskandarning vasiyatlarini beriladi. «Hayrat ul-abroi»da ular ayrim lavhalar shaklida keltirilgan bo'lsa, «Saddi Iskandariy»da uning baluija tasvirini ko'ramiz.

Iskandarning ancha keng shuhrat tutgan bu vasiyati uch banddan iborat. U onasiga murojaat qilar ekan, ta'kidlaydi: «Boshim uzra ko'p iztirob aylamang, Jahonni azodan xarob aylamang». Masalaning bu

qabilda qo'yilishi shariy talablarga to'la mos keladi. Negaki, islomiy taiimotga ko'ra, odamning tug'ilishi Xudoning berishi, uning o'limi Yaratganning bandasini o'z huzuriga da'vat etishi, olishidir. Falsafiy-mantiqiy jihatdan tug'ilish muqarrar ekan, oiim ham haqdir. Iskandarning ikkinchi vasiyati mulozimlariga qaratilgan va she'rdagi ifodasi quyidagicha:

Qiling naql jahd-u jidd aylab bori,  
Skandarni Iskandariya sori.  
Tiriklikda ul yer edi ma'manim,  
Oium vaqti ham aylangiz madfanim (II, 526).

Ostona, kindik qoni tomgan zamin parchasi — Vatanning boshlanishidir. Odamiyligi bor, o'zini qadriy oladigan inson uchun o'sha go'sha mo'tabar sajdagohdir. Iskandarning vasiyatida ana o'sha muborak tuv'g'u ustuvor. U—ibrat maktabi. Iskandarning uchinchi vasiyati — falsafiy-mantiqiy teran. Uning zamirida Alisher Navoiyning yurak nidosi ham yashirin. U zamon, zabon, makon nuqtai nazaridan sarhad bilmaydi. Iskandarona—navoiyona bu ibratnoma—pandnoma butun insoniyat avlodiga qaratilganligi, umumbashariyligi bilan ham ahamiyatlidir.

«...Chiqoring bir ilgimni tobutdin,  
Hamul nav'kim rishta yoqutdin.  
Ki el solib ul sori hayrat ko'zi,  
Ne hayrat ko'zi, balki ibrat ko'zi:  
«Bu panjaki, barmoqlari chekti saf,  
Jahonni jahon ahlidin urdi kaf.  
Kafi ichra oldi jahon kishvarin,  
Bar-u bahming lai ila gavharin.  
Chu urdi ajal ilgi tabli rahil,  
Baqo bo'ynig'a soldi habli rahil.  
Jahondin shal ilgi misoli borur,  
Nechukkim, chinor ilgi xoli borur.  
Angakim, madadkor boig'ay bilik,  
Jahon shug'lidin bori chekkay ilik\* (II,526-527).

Hikmat maqomidagi bu gaplar Iskandarning tilidan aytilayotir. U oddiygina podshoh emas, deyari butun jahonni o'z tasamifiga olgan hukmron. U mol-u dunyosi, dur-u javohirotnining son-sanog'i, hisob-u kitobini bilmaydi. Uning diydalari yer-u suv osti-usti ajoyibotlariga to'yib-to'yib boqdi. Uch yurtinirig uch sanamini og'ushiga olib, aysh-



ishrat ham surdi. Tobutdan qoini, ochiq panjaiari bilan chiqarib qo'yish xalqimizda qasam bilan barobardir. Qaysidir jiddiy orzusi ushalmagan insongina bu fano dunyosidan ochiq ko'z yoxud qoi bilan armonli kctadi. Uiug' shoir buiarni biladi. Kitobxon yuragida shunday shubha kechmasin uchun vasiyat so'ngidagi bayt ilova qilingan. Darvoqç, aytiiganlar Iskandaming armoni emas, o'ttiz uch yillik umr sabog'ining qaymog'idir. U—chaqiriq, u—da'vat, u— ibrat, u—jahongirdan qolgan yodgorlik. Zero, hech bir boylik ma'naviy-ma'rifiy zahiraday bardavom emas. Alisher Navoiy «Xamsa»si ana shunday umumbashariy g'oyalarni badiiy ifoda etganligi bilan qimmatlidir.

#### Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Xamsa ijod etish uchun «Panj ganj»ning qanday xususiyatlari bu adabiy janrga xos bo'lgan me'yor sifatida belgilandi?

2. Sharq xaiqiari adabiyoti tarixida Shayx Nizomiya izdoshlik qilish an'anasi qanday yo'nalishlarda davom etdi?

3. Alisher Navoiy «Xamsa»si va uning yaratilishi tarixiga doir nimalarni bilasiz?

4. "Hayrat ul-abror"dan keltirilgan maqolat va hikoyatlarning mazmun-mohiyati, g'oyasi nimalardan iborat?

5. Ulug' shoir "Farhod va Shirin" dotonini ijod ctarkan, uni yangicha tarhda yaratish niyatini qanday tamsillar vositasida badiiy ifoda etgan? Xuddi shu holat "Layii va Majnun"da qanday bayon etiladi?

6. Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida ulug' salafларining ijodiy tajribasiga qanday munosabat bildiradi? Ularning Xusrav, Shirin va Farhod muhabbati mojarolaridan bahs etuvchi dostonlari xususidagi turkiy xainsa ijodkorining e'tirozlari nimalardan iborat?

7. "Fahod va Shirin" dostonidagi yctakchi obrazlaming ramziy-majoziy xususiyatlarini izohlang.

8. Layli va Majnun dardchil ishqiy-saiguzasht mavzuining tarixiy asosi va tadrijiy takomili xususida nimalarni bilasiz?

9. Dostondagi («Layii va Majnun»dagi) tun va tush lavhalarining o'ziga xos xususiyatlari haqida so'zlang.

10. Layii v.i Majnunlaming pokscvgisi haqidagi mushohadalariniTni bayon eting. Majnunning Ka\*ba ziyorati ta&ckxlari lavhasini shaihlashga harakat qiting.

11. Shoh Bahromning ishqiy saiguzashtlari mavzuining tarixi va tadrijiy takomili haqida gapirib bering.

12. "Sab'ai sayyor"dostonining Shoh Bahrom ishqiy saiguzashtlariga

bag'ishlangan shu mavzudagi boshqa asariardan jiddiy farqlanuvchi jihatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

13. Dostondagi ("Sab'ai sayyor"dagi) hukmdorlar obraziga oid fikrlaringizni bayon eting.

14. Dostondagi hikoyatlar, qasrlaming ranglari bilan qoliplovchi hikoyatning qanday bog'liqlik jihatlari mavjud?

15. Shoh Bahrom obrazi «Xamsa» tarkibidagi Fariiod va Majnun obrazlaridan qaysi jihatlariga ko'ra farqlanadi? Shoir«Sab'ai sayyor"da oshiqlik va shohlik haqidagi qanday falsafiy qarashlarini bayon etadi?

16. «Sab'ai sayyor" dostonidagi tush lavhasining ijtimoiy ahamiyati nimalardan iborat?

17. Iskandar haqidagi afsona va rivoyatlarning keng tarqalishini qadimgi tarixchilar qanday izohlashadi?

18. "Saddiy Iskandariy"ning nomlanishida qanday majoziy ma'no mujassam? Uni boshqa dostonlar nomlari bilan qiyosiy izohlashga harakat qiling.

19. " Iskandar va gadolikni ixtiyor etgan shahzoda muloqoti "da qanday umumbashariy muammolar xususida fikr yuritiladi?

20. Iskandaming adolatli shoh ekanligi dostonidagi qaysi lavhalarda o'z ifodasini topgan? Ulug' jahongir vasiyatining mohiyati nimalardan iboiat?

#### Mavzuga oid tayanch tushunchalar

«Panj ganj\*ga to'la javobiya yozgan shoiriar. «Panj ganj»ning ayrim dostonlariga javob yozgan shoirlar. «Panj ganj» dostonlarini crkin-ijodiy tarjima qilgan shoiriar. Ibrohim Adham va Robiai Adviya. Shoh □ c z iyā zoli zar. Hotami Toyi va o'tinchi chol. No'shiravoni odil. Farhod. Shirin. Chin xoqoni. Mulkoro. Moniy, Boniy, Qoran. Ajarharo, Axriman dev, «temir paykar\*. Suhaylo. Xizr alayhis-salom. Suqrot. Mehinbonu. Xusrav Parvez. Buznig UmmkL Makkora zoL Shemya. Bahrom LaylL Majnun, Hay va Bani Omir qabilasi boshliqlari. Ibn Salom. Navfal. Zaydi zahhob. Shoh Bahrom.Dilorom.Jasratxon.Famix.Axiy. Sa'd. Juna. Mas'ud. Mallu. Jaypur Mehr. SuhayL Navdar. No'mon. Jobir. MuqbilL Mudbir. Faylaqus. Iskandar. Arastu. Doro. Bonu. Ravshanak. Mchrinoz. Lo'baynti chin. Manjaniq. Usturiob.

#### Adabiyotlar

I. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 7-11-tomlar.Toshkent: «Fan» 1991-1993. (Izoh: Ushbu manbalaiga murojaat

etilganda, qavs ichida jildi va sahifasini ko'rsatish bilan kifoyalanildi).

2. Abduqodirov A. Tasawuf istilohlarining qisqacha izohli lug'ati. Xo'jand-1997, %-bct.

3. Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari. Maqolalar to'plami. Toshkent: «Fan», 1993.

4. Alisher Navoiy • Xamsa»si (maqolalar to'plami). Tadqiqotlar. Toshkent: «Fan», 1986, 144-bet.

5. Axmedov T. Alisher Navoiyning «Layh va Majnun\* dostoni. Toshkent: «Fan», 1970.

6. Valixojayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003, 129-185 betlar.

7. Vohidov R., Mahmudov M. Ma'naviyat — komillik saodati. Toshkent: «Ma'naviyat», 1997.

8. Vohidov R., Mahmudov M. Iymon — qalb gavhari. Toshkent: «Manaviyat». 1999.

9. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyotL G'.G'uk>m nomidagi ASN. Toshkent1974.

10. Erkinov S. Navoiy «Farhod va Shirin» va uning qiyosiy tahlili. Toshkent: «Fan», 1971. Yana «Farhod»ning vorisiari va «Shirinning» izdoshlari. «Fan va turmush», 1976, 8-son, 10-11-betlar.

11. Polyakova E. Bir sevgi fojiasi. «Guliston». 1976,7-son, 28-bet.

12. Qayumova A. «Hayrat ul-abror» talqinl. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi ASN., 1977; Yana «Farhod va Shirin» sirlari. Toshkent-1979; Yana «Ishq vodiysi chechaklari» Toshkent: G'.G'ulom nomidagi ASN., 1985, 256-bct.

13. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent: «Fan», 1996.

14. Hasanov S. Navoiyning y yetti tuhfası. Toshkent: G'. □ u l o m nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.

X-BOB  
"LISON UT-TAYR" FALSAFIY MASAL DOSTON

"Lisonut tayr" (\*\*Qush tili") Alisher Navoiy hayotining so'nggi yillarida ijod etilgan falsafiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-ta'limiy doston bo'lib, unda Haq, Boriq va Inson munosabatlariga doir ulug' mutafakkimning teran mushohadaari badiiy inikosini topgan. Shoir asarning hamd bobida Tangri taoloning buyuk yaratuvchanlik xususiyatlarini vasf qilgan, Allohning butun olamni vujudga keltirishdan ko'zlagan maqsadi Inson ekanligini quyidagi satrlarida badiylashtiradi:

Ofarinishdin qilib inson g'araz  
Oni aylab xalq ichinda beavaz  
Ko'nglin oning maxzani irfon qilib,  
Ul tilism ichra o'zin pinbon qilib (12, 9).

Ulug' shoir dunyoqarashiga ko'ra, Allohning olamni yaratishdan maqsadi inson bo'lgani bois uni butun yaratilgan orasida beevaz, ya'ni tengsiz q'lib vujudga keltirdi. Odamning ko'nglini irfon-tafakkur bilan olamni anglash xazinasiga aylantirgan buyuk Tangri o'zini mana shu ko'ngil tilsimi ichra yashirdi. Demak, inson ulug' Yaratuvchini o'z ko'nglidan izlamog'i, ishq o'ti, dard kuli bilan poklanib shaffof holga kelgan ko'ngil ko'zgisida jilvalangan Alloh jamolini ko'rish baxtiga muayassar bo'lmog'i lozim. Buning uchun riyozat bosqichlaridan sabot va matonat bilan o'tib, ma'naviy komiilik rutbasiga ko'tarilish talab etiladi. Yuksak badiiy salohiyat sohibi bo'lgan Alisher Navoiy olamdagi eng oliy mavjudot sanalgan insonga ilohiy no'mat sifatida in'om etilgan ong, shuur va fikrlash qobiliyati ilm bilan uning ko'nglini yanada ma'ruf boyitishni, natijada Alloh sifatlarini o'zida mujassam qila boshlagan ko'ngil bilan Yaratuvchi orasida ruhan biriik hosil bo'lishini qushlar tilidan majoziy tasvirlaydi. Sharq xalqlari adabiyotida mavjud bo'lgan\* bunday adabiy tajriba Alisher Navoiyni maktab ostonasiga endi qadam qo'ygan davriaridanoq o'ziga oshufta qilgan edi. Ulug' shoir hijriy qamariy hisob bilan 60 yoshga to'lganida, ana shu ruhda yozilgan Shayx Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonini bolalik davridayoq yod olganini e'tirof etadi (12, 293-297).

Fors-tojik adabiyotining yirik namoyandasi Fariduddin Attor 1148-1151- yillar orasida Nishopur yaqinidagi Kadkana qishlog'ida tavallud

topgan. Uning asl nomi Muhammad bo'lib, sboir otasi Abubakr binni Ibrohimdan meros qolgan attorlik do'konida faoliyat ko'rsatgan va tabiblik bilan shug'ullangan. Fariduddin Attor juda ko'plab ilohiy -irfoniy mohiyat kasb etuvchi asarlar hamda bir qator g'azal va qasidalar muallifidir. Manbalarda shoiming 1219-1221-yillarda vafot etganligi qayd etiladi.

Alisher Navoiy "Lisonut ta'ar^da Fariduddin Attoming vahdat (Alloh bilan birlashish) sirlari tavsiriga bag'ishlangan nazm va nasrda ijod etilgan adabiy merosini juda yuksak baholaydi. Shoir olamdagi dengiz va konlarda bor narsalar Attor do'konida (ijodida) ham yuzlab mavjudligini e'tirof etadi. Eng muhimi, "Mantiq ut-tayr"muallifi asarlarida insonni tubanlik botqog?'dan poklovchi g'oyalar o'zining badiiy ifodasini topgan:

Odami tab'ini jahl aylab zalil,  
Har yamon axloqdin qilsa alil.  
Boig'oli zoyil har andoq illati,  
Bu do'kon ichra muhayyo sharbati (12, 28).

Alisher Navoiy dostonidagi ulug' salafiga bag'ishlangan bobda Fariduddin Attorning "Musibatnoma"si ko'ngilga tushgan musibatga taskin berishi, "Ilohiynoma"si ilohiy sirlaming tugal sharhi ekanligi, "Ushtumoma" ("Tuyanoma")sida har xil nozik ma'nolar go'yo nortuyalar kabi tizib qo'yilgani, "Lujjai hiloj" ("Umr bulog'i") asaridagi ma'no durlarining har birining qiymati butun bir mamlakat xirojiga tengligini bayon etadi. Shuningdek, shoiming qasida, g'azal va ruboiylariga yuksak baho beradi hamda "Nasr ila chun tazkira mavjud etib, Avliyo arvohini xushnud etib" baytida Fariduddin Attoming "Tazkirat ul -avliyo" asarini nazarda tutadi. Alisher Navoiy shoiming nomlari keltirilgan asarlari qanchalik tahsinga sazovor bo'lsa, uning "Mantiq ut -tayr"dostoni ham shunchalik c'zozga arzigulik ekanligini ta'kidlaydi va Shayx mhidan madad olib shu yo'sinda asar yozish niyatini bayon qiladi.

"Lison ut-tayr"dostonining xos xususiyatlari haqida ko'pgina olimlar, jumladan, E.E.Bertels, V.Zohidov, N.Mallayev, B.Valixojayev, A.Hayitmetov, Sh.Sharipov, N.Komilov, R.Vohidov, H.Ne'matov, M.Mahmudov, LHaqqul, S.Olim kabilar ilmiy tadqiqotlarida o'z munosabatlarini bildirishgan. Asarni eski o'zbek yozuvidagi dastlabki tanqidiy matn holidayi nashri (Toshkent:"Fan,"1965) Sharofiddin

Eshonxo'jayev tomonidan amalga oshirildi. Kril yozuvimizdagi nashri (Alisher Navoiy. Asariar. 15-tomlik, 11-tom, T:"Fan,"196S) ham Sh.Eshonxo'jayev sa'y—harakatlari bilan chop etildi. o'lkamizda milliy istiqlol shabadalari esa boshlagan davrlarda "Lisonut tayr"ga munosabat ancha o'zgardi. Adabiyotshunos V. Rahmonov asaming asl matnini (ilmiy tanqidiy nashr asosida) "o'zbek adabiyoti bo'stoni" mkni ostida keng o'quvchilar ommasiga taqdim etdi. Unda olim "Ko'ngillar hamrozi"nomli so'zboshisi bilan ishtirok etib, dostonning nashri, o'rganilishi tarixi haqida teran mulohazalarini bayon etdi. Alisher Navoiy "Mukammal asarlar to'plami"(20-tomlik)ning 12-jildi "Lisonut tayr"ga bag'ishlangan bo'lib, uni ham sharh-u izohlar bilan Sh.Eshonxo'jayev nashrga tayyorladi (Toshkent:"Fan,"1996).

"Lisonut tayr" 193 kichik bobdan tarkib topgan bo'lib, dostonning 13 bobi ao'anaviy muqaddimani tashkil etadi. Unda hamd, munojot, na't, chahoryorlar: Abu Bakr Siddiq . Umari Foruq, Ustnon Zunnurayn, Hazrati Aliga bag'ishlov va hikoyatlar hamda Shayx Fariduddin Attor madhiga o'rin berilgan. Asarning asosiy voqalar tizimi 14-bobdan boshlanadi. Kunlaming birida guliston, dengiz, o'rmon va sahro qushlari o'z guruhlari bilan bir yerga jam bo'lib majlis qiladilar. Ular muhabbat bilan kuy kuylab, yana osmonga parvoz qilmoqchi edilar. Chunki bu bazmda ulaming o'rinlari belgilangan emasdi-da. Shu bois qushlar orasida nizo chiqdi. Bu kelishmovchilikning sababi tojdorlar poygohda qolib, tojsiz qushlar to'rga chiqib o'nashgani, hunarlilar o'mini hunarsizlar egallab olgani va to'rdagilar quyida joylashgan qushlarga nopisandona munosabat korsatganlari bo'ldi. Ular sodir bo'lgan bunday mojaroni qizgin muhokama qildilar hamda insof-u diyonatli, yaxshi tartibni talab qiladigan va adolatli podsligoga muhtoj ckanliklarini ma'um qildilar. Qushlar orasidagi g'avg'o-to'polon va uning muhokamasi ishtirokchisi bo'lgan Hudhud (Popishak) aql nuridan bahramand, boshini to'g'ri yo'i ko'isatuvchi toj bezab turgan, sharaf-u i'zzati yuksak qush edi. U shoh izlab, uni topa olmay, hayron bo'lib tuigan qanotli jonivorlar davrasiga devonavor kirib Qof tog'ida yashovchi Anqo, butun olamda Simurg' nomi bilan shuhrat topgan zoti ony qush haqida so'zlaydi:

Borcha olam qushlarig'a shoh ul,  
 Holingizdin mo'-banio' o'goh ul.  
 Ul yoqin sizga-u siz ondin yiroq.

Vasl anga oyin, vale sizga- firoq.  
 Har parida yuz (uman rangi ajib,  
 Lck har rangida ynz naqshi g'arib,  
 Naqsh-u rangidin xirad ogoh yo'q,  
 □ o f i k k o n g a x i r a d i k r o h y o'q.  
 Kiin xlrad idrokidin afzundur ul,  
 Mundin idrokig'a topmas aql yo'l.  
 Siz tushub ul shohdin behad baid,  
 Ul yoqinroq sizga min hablil varid.  
 Har klshi bo'lsa tirik ondin yiroq,  
 Ul tiriklikdin o'lum ko'p yaxshiroq (12, 33).

Qushlar Hudhudning so'zlaridan shodlanib, Simurg' haqida surishtira boshlaydilar. Shunda Hudhud Simurg'dan ba'zi nishonalar so'zlaydi. Keyin uning tunda Chin shahri uzra parvoz etgani, Simurg' parvozidan butun shahar yorishib, xalq beshuur bo'lib qolgani, podshoh qusli qanot qoqqanida, bir pari yerga tushib bu par butun Chin mamlakatini hasham-bezakka o'rab yuborganini bayon qiladi. Simuig' haqida afsona eshitgan qushlar tabiatida shavq o'ti alanganana boshlaydi va ular bunday shohdan ayri yashash mumkin emasligini tushunib yetishadi. Hudhud qushlarni Simuig'ni izlashga targ'ib etadi va To'ti, Tovus, Bulbul, Qumri, Kaklik, Tazarv (Tustovuq), Durroj (Qig'ovul), Shohboz (Lochin), Shunqoiga alohida-alohida murojaat qilib, ularni Simuig' vasliga erishishga choriyadi.

Hudhud qushlarni ishq sirlaridan voqif qildi. U vasl va hijron haqida so'zladilar. Qushlarga o'zlarining hijronida qolganliklari malol kclib, ular vasl haqida shirin xayolga berildilar. Qanotli jonivorlar bu yo'lda qancha ikk mashaqqat-u azob bo'lmasin, barchasiga baidosh berib shoh oldiga borishga qaror qilishdi. Qushlar keng samo uzia parvoz qilib ulug' maqsad yo'lida qanot qoqa boshlaydilar. Bir necha kun ko'kda katta jamoani tashkil etib, k ngildagi ezgu niyatga yetish ilinji bilan harakatlanayotgan qushlar bir sahrodan uchib o'tishadi. Yoida juda ko'p qiyinchiliklar, ranj-u amalar ularga yuzlanadi. Odatiy hayot tarzining o'zgarishi qushlarni toliqtiradi. Ular o'zlari nochor ahvolda ekanliklarini Hudhudga bildiradilar. Hudhud qushlarni to'plab bir vodiya qo'nadi va ularning arz-dodlarini tinglaydi. Qushlar birin-kctin maqsadning ulug'ligi, yo'lning sermashaqqatligi-yu, o'zlarining ojiz-u notavonliklarini vaj qilib o'z uzriarini bayon qiladilar. Ba'zilari o'zlarini shoh bilib boshqa

shoh izlashga chtiyoj yo'qligini ham ro'kach qilishadi. Shunda Hudhud To'tiga hiylagarlikni kasb qilgan yashil chakmon kiygan kishi, Tovusga masxaraboz hindu, Bulbulga shohga oshiq bo'Igan gado, Qumriga uquvsiz bog'bon, Kabutarga ishyoqmas, tanbal kishi, Tog' kakligiga tolei past qallob kishi, Tazarvga Muqbil va Mudbir, Qarchig'ayga bir tog'lik odamning sayyoh yuigan ayiqni qo'lga o'rgatishi, Shunqorga bir podsho bazmida o'zini bo'yra shohi deb eion qilgan masxaraboz; Buigutga hunarsizlikda yagona bo'Igan zo'r pahlavon qismati, Kuf (Boyo'gii)ga ganj umidida jonidan ayrilgan telba, Humoyga savdogarning arzimasi besh-o'n dirhami evaziga dengiz tubidan sadaf izlovchi g'awos, o'rdakka Makka atrolini suvda bir necha bor aylanib pulga hirs qo'ygani bois haj farzini ado etmay dengizga g'arq bo'lgan savdogar haqidagi hikoyatlarini so'zlaydi. Bu hikoyatlar uzrini bayon etgan qushlarning tabiatidagi noqisliklar bilan uyg'unligi, ayni choqda ularda inson tabiatidagi illatlar keskin tanqid ostiga olinganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Hudhud majlis nihoyasida Tovuqning uzrini tinglaydi. U Yaratuvchi tomonidan Toquqqa bir yerda muqim yashash hukm qilinganligini bahona qiladi. Dostonda shu o'rinda Hudhud tilidan quyidagi ibratomuz fikriar baytlar bag'riga singdiriladi:

Bor oningdek qushki ochmay bol-u par,  
 Sldra shohi ustida aylar maqar .  
 Keldi xilvatgohi oning anjuman,  
 Sayr etar lekin yeri doim vatan.  
 Arsh parvoz oidi-yu sidranishin,  
 Elga zohir aylamay parvoz ishin.  
 Ermas ul Simurg'din ayru dame,  
 Vaslidin ko'ngliga o'zga olame.  
 Yetmayin jonig'a hajridin gazand,  
 Surati vaslida har dam naqshband (12, 87).

«Lison ut-tayr» qahramonlari orasida ko'kda parvoz etish bobida o'n to'rt qushning eng ojizi Tovuqdir. Bu borada o'rdak ham Tovuqqa o'xshab ko'rinsa-da, uning suvda bemalol suza olishi sayr-u sayohatdagi imkoniyatini ancha kengaytirgan. Har ikkala jonivoming ham ucha olish imkoniyatini asardagi boshqa obrazlar bilan qiyoslaydigan bo'lsak, ularning qushligi, albatta, o'ta shartlidir. Alisher Navoiy ana shu ikki obrazni shartli ravishda qushlar safiga qo'shish bilan insonni komillik mtbasida ko'rish, haq vasliga yetish xususidagi o'zi e'tiqod qo'ygani

naqshbandiya tariqati g'oyalarini badiiylashtiradi. Buni Tovuq uzriga javoban Hudhud tilidan aytilgan yuqoridagi misralar misolida yaqqol ko'rish mumkin. Asarda Tovuq umumiy nom sifatida Xo'rozga nisbatan qo'llanilgan. Shu bois bu jonivor Tangri taqdir etgan qismatidan so'zlarkan, Yaratganning o'zi unga subhi shomda elni toatga-namozga choriashni va bir joyda sokin yashashni hukm qilganligi, eriik bobida esa unga omad berib, bir necha chiroyli kelinlami (tovuqiami) in'om etganini ta'kidlaydi. Xullas, Tovuq Qof tog'iga borib Simuig'ning vasliga yetishni o'zi uchun ushalmaydigan oizu deb biladi. Tabiiyki, uning ojiz-u notavonligi ftkrularining ancha o'rinli ekanligini dاليilaydi. Biroq Hudhud osmonning yettinch qavatida o'sadigan sidra daraxti shohida maqom tutib, qimirlamay turadigan qush Simuig'dan bir nafas ham ayri emasligini misol keltirib Tovuqning uzrini inkor etadi. Naqshbandiya tariqatidagi shioriami kasb etgan qush "Xilvat dar anjuman" aqidasiga amal qiladi. Botinda Allohni zikr qilib, u haqda mushohada yuritadi. Shuningdek, bir joyda muqim turuvchi bu qush "Safar dar vatan" aqidasini ham amakSa tadbiiq etadi. U botinan paivoz etib, uni elga oshkor qilmaydi. Shu bois u Simuig' vaslidan bir nafas ayri emas. Tabiiyki, asarda Tovuq va sidra shohini maqom etgan qush bir yerda muqim yashovchi avom va orifning majoziy timsollaridir. Orif insonga in'om ctilgan ulug' ne'mat taxayyul, tafakkur qilish va muroqabadan bahra olib, ko'nglini Allohning jilvagohiga aylantiradi, avom esa buni xayoliga ham keltirgan emas.

Hudhud har bir qushning uzrini tinglab, ulaiga munosib javob qaytaigandan so'ng, qushlar o'zlarining Simurg'ga bo'lgan nisbatlarini so'laydilar. Hudhud Simuig' zukuridan so'z ochib, uning butun olam go'zalligini o'zida saqlovchi zoti awal bir maxfiy xazina ckanligini, keyinchalik u ko'zguda jilvalana boshlaganini so'zlaydi. Olamdagi barcha qushlarning shakli uning hikmatga to'la soyasidan iboratligini ma'lum qiladi. Asarda Hudhud tilidan ifodalangan fikriaming daliU sifatida " U1 shoh hikoyatikim, husnini zohir qilurg'a ko'zguni vasila qildi" va "Iskandaming clchilikka borg'on hikoyati"ga o'rin beriladi. Qushlar Hudhuddan bu yo'lning ahvoUni surishtira boshlaydilar. U bu yo'ldagi kishining eng oiyi sifati ishq bo'Imog'i iozimligini bayon qiladi. Qushlar dostonidagi eng yirik hikoyat, ta'bir joiz bo'Isa. she'riy qissa deb nomlash mumkin bo'lgan Shayx San'onning ishqiy saiguzashtiarini tinglagach. Simuig' vasliga erishishga qat'iy qaior qilishadi. Endi ulaming horib charchaganlari tamoman unut bo'lib, ixtiyoriarini ishq qo'llaridan olib



qolgan, barchalari shavq o'tidan beqaror edilar. Ko'ngildagi niyatni amalga oshirish qat'iyati mashaqqatli yo'ldagi to'siqlardan mardonavor o'tishni talab qUardi. Biioq qushlar to'dasida zor-u zaif, ojizlar ham bor. Butun jamoani ezgu maqsad sari boshiovchi bir rahbarga ehtiyoj seziladi. Qushlar shunday rahbar sifatida Hudhudni taniyduar, biroq u bu ishni o'z zimmasiga olmaydi. Qushlar nomiga qura tashlanadi. Qur'a tashlash natijasiga ko'ra, Hudhud qushlar to'dasini Simurg'ning manzU'i tomon boshiovchi rahbar bo'ladi. QanoTU jonivorlar rahbari rahnamotigida bir necha kun parvoz yetib benihoya cheksiz kulfat va hajr shomiga qiyos qUGulik bir vodiya keUb qoUshadi. Qushlardan biri bu yoi nima sababdan bo'm-bo'shligini so'raganda, Hudhud ularga Boyazid Bistomiyning bir tunda maxluq jinsidan asar bo'lmagan vodiyni kezishi haqidagi hUCoyatni so'zlab bcradi. Qushlar ko'ngUda vahima, qo'iquv hukmionUk qUa boshlaydi. Ammo ular ortga qayta olmas edilar. Shu bois olis manzilga yetish uchun ko'ngilda xotijjamiik paydo qilish maqsadida bir yerga to'planadUar va yana Hudhudni savolga tuta boshlaydilar. Hudhudning javoblari ulami ezgu maqsad sari sabot bUan harakat qilishga chorlaydi. Ayniqsa, qushiarning rahbari o'z mulohazalarini daliUovchi payg'ambar-u ulug' shayxlar, darvesh-u zoUm shohlar hamda oddiy xalq valdlari saiguzashtlari bilan bog'Uq ibratli hikoyatlarni so'zlashi ulami yanada ruhlantiradi. Dostondagi Shayx Nqjmiddin Kubroning so'zi va itga tushgan ko'zi, Shayx Abu Sayid Abulxayr, Odam Safiy alayhis-salom, Shayx Abu Tuiob Naxshabiy, zoUm podshoh va ikki darvesh, Shayx Xaraqoniy, Basra shahridagi bir ochko'z kishining choponiga tikilgan boyligi bilan suvga g'arq bo'Ushi, o'zini darvesh qiyofasida ko'rsatgan bangi, Arastu va uning kofiriar ibodatxonasidan chiqqan go'zalga oshiq bo'lgan shogirdi, Sulaymon va AzroU, Misrdagi bir oliyhimmat kishi, Odamga sajda qUmagan Azozil, Shoh Ibrohim Adham, qiyomat kuni Jom Shayxi mast Zinda Pilning Tangriga muiojaati, Xoja Muhammad Porso, Majnun anal-haq, Boyazid Bistomiyni tushda ko'igan murid, Shayx Abu Bakr Nishopuriy, Xoja Abduila Ansoriy, Abu Said Xarroz, shahzoda va uning oshiqdari singari hikoyatlarda insonning nafsoniyat iskanjasidan xalos bo'lib, komillik mtbasini qozonishi g'oyasi o'zining badiiy ifodasini topgan.

Hudhud asi manzilga yetish uchun y yetti vodiy: talab, ishq, ma'rifat, istig'no (ehtiyosizlik), tavhid (biriik), hayrat va faqr-u fano (faqirlik va yo'qlik)ni bosib o'tish lozimligini bayon etadi. Har bir

vodiy haqidagi Hudhudning mulohazalari hamda ularni quwatlantirish uchun keltirgan ibratli hikoyatlar qushlarni doimo mhlantirib turadi. Oqibatda ulardan o'ttiztasi yetti vodiydan o'tib Simurg' manziliga etadi. Qushlar Simurg'jamolini ko'ratib o'zlarini foniylikdan boqlylikka crishtiradi, degan xayol bilan yo'Iga chiqishgan edilar, biroq ular yetib kelganda, manzillarining qay tomoniga boqishmasin, unda o'zlarining akslarini ko'ra boshladilar

Ko'rdiir o'zni qayonkim tushti ko'z,  
Olloh-Olloh ne ajoyib dur bu so'z.  
Kim qilib Simmg'ni o'ttuz qush havas,  
o'zlarin ko'rdilar ul si murg'u bas (12, 268).

Ulug' shoir keltirilgan iqtibosda tajnis badiiy saodatiga murojaat etib, qushlarsayridan ko'zlangan maqsad mohiyatini kitobxon shuuriga kutilmagan taizda singdiradi. Bu Simutg' jamolini ko'rish oizusida ne-ne dengizu quroqiqlardan o'tgan o'ttiz qush si murg' (fors-tojikcha, o'ttiz qush) sifatida o'zlarini ko'rishlarida namoyon bo'ladi. Shoir riyozat, azob-uqubat chekish poklanish asosi ekanligini nafsoniyatni ycnnggan insonda ruhoniyat-ma'naviyatdan boshqa narsa qolmasligini qushlar tili va qushlar timsollarida ifodalaydi. Shuningdek, Alisher Navoiy Alloh, olam va odam biriigi falsafasidan kelib chiqib quyidagi xulosani bayon etadi:

o'z vujuding'a tafakkur aytgH,  
Har ne Istarseng o'zungdin istag'il (12, 270).

" Lisonut tayr"da o'z odatiy hayot taizidan uzilib, ezgu maqsad sari yo'l olgan qushlarning dastlabki sinoviatga bardosh berolmay uzixohlik qilishlarida, ularning tabiatida haddan ziyod kibr-havoga berilish mayli ustuvoriigi sezilib turadi. Jumladan, Shunqor Hudhudga uzrini bayon qilarkan, o'zining qushlar shohi ekaniigini e'tirof etadi. Hatto, mcning barcha ahvolimni: qushlar orasidagi zotimni ham, otimni ham yaxshi bilasan, deya Hudhudga sha'ma qiladi." Xo'b emas bir shah qo'yub boshig'a toj, o'zga shahg'a zohir etmak chtiyoj",- derkan o'zidagi menlikdan iftixor tuyayotganligi sezilib turadi. Hudhudning javobida esa o'zini podsho deb bilgan bu kibrli qush ayovsiz tanqid qilinadi:

Har kishi ermen dcbon ermu bo'lur,  
Kelmas ishni ilkidin dermu ho'lur.  
Qavmi nodonkim degaylar seni shoh,  
Butni yo o'tni degoodektor Uoh (12, 76).

Hudhud tilidan so'zlangan hikoyat ham g'oyatda ibratli. Unda ko'ngil yozish niyatida butun mamlakatga katta to'y beigan ulkan hukmdor bazmida bir behayo razii kishi o'zini bo'yra shohi deb eion qilganligi bayon etiladi. Hikoyatdan anglashilishicba, bir necha nokas masxaraboz do'stlarini ham o'ziga o'xshash yasantirgan bo'yra shohining kiyimi, o'q-yoy soladigan xaltasi, qalqon va bayrog'i ham bo'yradan edi. Masxarabozlar guruhi turli buzuq, bid'at o'yinlar namoyish eta boshlaydi. Ularning boshligi o'zini mamlakat shohi kabi tutib, ko'rsatayotgan hazillarini chin deb biladi. Bazm nihoyasiga yetgandan so'ng, bu ablah o'zicha ta'ziya tutdi. Uni ushlab olib, soyaboni va tojini boshiga urdilar, bo'yra to'nini esa buzib, kuydirib yubordilar. Alisher Navoiy hikoyani quyidagi bayt bilan yakunlaydi:

Boidi bu hangomadin ogohlig'i,  
Kim tamashur ermish oning shahligi (12, 77).

Ko'rinadiki, bo'yra shohi boiib o'tgan voqealardan so'ng, o'zining shohligi masxara bo'lishdan boshqa naisa emasligini anglyadi. Asadagi qushlar ana shunday o'git-u hikoyatlar ta'sirida tabiatlarida mahkam o'mashgan takabburlikdan xalos b □ boshlaydilar. Hudhud Simurg' vasliga ctuvchi yo'lni tanlaganlar uchun eng oliy sifat ishq ckanligini e'tirof ctarkan, ishq ahlihdan masiahat yiroqligi-yu jonon uchun jon-u jahonidan kechish hech gap cmasligini so'zlaydi. Uning fikricha, oshiq tan-u jondan ham, aql-u hush-u kufr-u iymondan ham, oru nomus. mazhab-u islomdan ham fard bo'bnog'i lozim. Ishqqa faqat shavq, yonish vadaid munosixlir. Shayx San'on rivoyati asosida vujudga keigan asardagi eng jozibali she'riy qissa qushlar ko'nglini bu yo'idagi kiikli silat bo'lgan ishq bUan ziynatlaydi.

Alisher Navoiy talqinidagi Shayx San'on - ko'ngli g'ayb siriaridan ogoh, Ka\*bada shayxul-mashoyih maqomiga erishgan ulug' zot. Shohlar uning ostonasida gadolik, ogoh kishilar unga quUuq qilishdan ittixor tuyadUar. U biror g'amgin kishi haqida duo qUsa, malaklar to'dasi qo'l ko'tarib "omin"deydi. Har biri Junayd Bog'dodiy, Boyazid Bistomiy maqomidagi to'rt yuz ashob-u muridi uning atrofida. Duolari doimo ijobat bo'lguvchi bu shayx tushida biior naisa ko'isa, shubhasiz, bu voqea uning o'ngida ham ro'y beiadi. Shayx Sanon bir necha tun bir xU tush ko'radi:

Kim matofi erdi bir begooa bum,  
Aylasa maium, ul bum erdi Rum.  
Onda bir dayr ichra erdi zor-u mast,  
Mastlig'dio dayr didek butparast (12, 97).

Shayx (ushida begona bir yerni tavof qilar edi. Keyin ma'lum bo'Mishicha, bu yer — Rum ekan. U yerdagi bir butxonona ichida zor-u mast holda turgan Shayx mastlikdan o'sha ibodatxonona ahli kabi butparastiikka yuz tutgan edi. Bu balodan saqlanib bo'lmasiigiga ishonch hosii qilgani bois irshod maqomidagi ulug' murshid tushda ko'rgan mamlakatiga safar qiladi. Tariqat piriga to'rt yuz murid ham bu yo'lda liamroh bo'ladilar. Ular Runga yetib borgach, Shayx Sao'on ko'nglida yuz xil to'palonlar tug'yon ura boshlaydi. U hamrohlari bilan qaycrga bormasin, banogoh, oldlarida g'alati butxonona paydo bo'lardi. Dunyo dunyo bo'lib bu xil butxonani sira ko'rmagan, uning toqi osmon gumbaziga yetar, juft-u toqida esa ko'pgina sirlar yashirin edi. Dostonda uning tasviri o'ziga xos mubolag'ali tarzda ifoda etilgan:

Kunguridin rahnaiar imon sari,  
Ishq shayniniog namudori bari.  
Ta'biya har kungurida toshiar,  
Ishq tig'idin kesilgan boshlar.  
Ahli din boshig'a parron qOg'aH,  
Olam uzra sangboron qilg'ali.  
Fitna xaylig'a mamar danozasi,  
Fitnagar toqi sipehr andozasi (12, 98-99).

Bu ajib butxonona tasviriga bag'ishiangana baytlardagi mazmunda islom dini peshvosi boshiga tushuvchi ishq savdosining nihoyatda og'ir sinovlariga ishoralar boriigini sezish mumkin. Barchasi ishq dog'ini oshkor etuvchi butxonona kungiralari imonga rahna soladi. Kungiralarda saf lortgan toshlar ishq tig'idan kcsilgan boshlarni cslatadi. Go'yo bu toshlar din ahlining boshini uchirib yuborish, olam uzra ularni toshbo'ron qilishga mo'ijallangandek. Darvozasi (itna to'dasi yurib o'tadigan joy, fitnagar toqi esa bu hunarda falakdan andoza olgan. Bularni ko'rgan Shayxning tanasida harorat ko'tarila boshlaydi. Xastahol, parishon xotir bir holatda har tarafga qarab turganida, uning qarshisida yuziga parda tortilgan bir go'zal paydo bo'ladi. Shu payt shamol kelib, uning yuzidagi pardani ko'tarib yuboradi va quyosh yanglig' ma'shuqa jamolining nuri har tarafga yoyilib ketadi. Taiso qizining husn-u jamoli Shayx Sao'on ko'ngliga chaqnagan chaqin boiib, uning es-hushini o'zidan bcgonalashtiradi:

Qasr uza bu shakl ila tarso qizi,  
Bal quyosh ayvonida Iso qizi.

Shayx ko'ngiiga cboqOg'och o'yla barq,  
Shu'ia daiyosig'a joni bo'ldi g'arq (12, 102).

Shayx San'on nihoyalda ezilgan va zaif holda butxona tuprog'ida xor-u zor hoida yotadi. U o'zining bunday ayanchii ahvoliga yig'lab, o'tkazgan tunining nihoyatda uqubatii, do'zax o'tining tuniga o'xshash vahimali ekanligini bayon qiladi. As'hob-u murid nasihatlarini inobatga olmaydi. Ularning o'gitlariga rioya qiimoq uchun kishi o'zligini yo'qotmagan bo'lishi lozimligini bayon qiladi. Erta tongda ibodatga kelgan butxona ahii Shayxning bu holidan juda mamnun bo'ladilar. Nihoyat, nomusga chiday olmagan muridlar Shayxni yolg'iz tashlab ketishga ahd qilishadi. Shayx bir oy davomida tahqirlangan holda yotadi. Taiso qizi bu holning sababchisi o'zi ekanini bilsa-da, bilmaslikka oladi. Kunlaniing birida bexud yotgan Shayxning oldiga nozli husni bilan butun olamga o't soluvchi tarso qizi kelib, u bilan hamsuhbat bo'ladi. Shayx butxona ichida bu xil xor, ishq bandiga giriftor bo'lishi va joniga yuz xil balolarning yuzlanishiga sabab - tarso qizining yuzini ko'igani ekanligini aytadi. Shunda qiz yoshi to'qson bilan yuzga borib qolgan, eng oliy sifat egasi boigan murshiddan bunday so'zlamni eshitganiga hayratlanib, unga ta'na qiladi. Shayxni beqaroriikda, tiii bilan ko'ngli bir emaslikda ayblaydi. Shayx o'zining haqiqiy oshiq ekanligini bayon qilgandan so'ng, tarso qiz o'zining quyidagi shait va jurmona (jarima)larini oshig'iga taklif ctadi:

Kxm mening vaslim tamanno aylamish,  
Ixtiyor etmak kerakdnr to'rt ish:  
May lchib, zunnor olib, boig'onda mast,  
Knydnrub Mus'hafm, boimoq butparast.  
Ishqnmg bu to'rt crur shukronasi,  
Yona Odd ish erar jurmonasL  
Klm erur bu to'rt takbiri fano,  
UlOribu to'rt ifnosi yano.  
Xokbonfig keldi bir yil yonasi,  
Boimoq otashgoh o'ti devonasi.  
Shayx agar bu dayr aro oshiq esa,  
Ishqining da'vosida sodiq esa.  
DB edi shukrona ham, jurmona ham,  
Ko'p balolar bormu mundin yona ham.  
Gar mening vaslim sanga matlob crur.

Hamnashin bo'Mmog'ligiin marg'nb erur.  
Bn daganlarni qabul etmak kcrak,  
Vasl ko'yida nanzol rfmik kcrak (12, 115-116).

Sbayx San'on tarso qizining vasliga yetish uchun barcha shaitlarni bajaradi: may ichib, zunnor bog'laydi, butparastlikni qabul qilib, Qur'onni o'tda kuydiradi. Biryil davomida kunduzlari cho'chqa boqadi, tunlari otashgohda o't yoqish bilan mashg'ul bo'ladi. Uning ixtyoridagi to'rt yuz as'hob-u murid Shayxni bu ahvoldan xalos qilishga hech imkon topa olmagach, har yoqqa tarqalib ketishadi. Shayxning farjo maqomiga crishgan bir muridi bo'lib, u hayotda ishq savdosi bilan juda ko'p to'qnashgan kishi edi. Murshid Rum safarini ixtiyor etganda, uning doimiy hamrohiga aylangan bu sodiq izdoshi taqdir taqozosi bilan boshqa mamlakatni maskan tutgandi. Murid Ka'baga qaytadi. Shayxdan panoh istab xonaqoh tomon yuzlanadi, biroq u yerdan biror kishini topa olmaydi. Shayx muridlarining xalfasi bo'lgan bu kishini bo'lib o'tgan voqeadan xabardor qiladilar. Barcha as'hob-u muridlarni bir yerdan to'plab, Shayx ahvolini diqqat bilan o'rgangan "sohib dardi rindi boxabar" faqraro muridlik shaztini buzganlarni qattiq qoralab, jumladan, shunday deydi:

Shayxkim pir enfi-yn sltar mnrid,  
Borchag'a ushodkb behbod nmid.  
Faqr aro sfaarti irodat kekfi bo,  
Khmri qflsa ranrshidi farxunda xo'.  
Xayl-u as'hobi tashabbah ayiamak,  
Tangriga lekin tarajjnh ay bunak.  
Gar taalfaq boisa, gar tajrid anga,  
Har ne qQsa ayiamak taqlid anga.  
Siz vafosiziarg'a faqr atvori hayf,  
Ahli taqvo hirqa-u dastori hayf (12, 124).

Dard sohibi bo'lgan murid so'zlaridan anglashiladiki, Shayx San'onni Rumda yolg'iz qoldirgan izdoshlar faqriik shaitiga vafosizlik qilganlar. Faqrlidagi murid-u murshidlik munosabatlari buzilgan. Unga ko'ra, kimki qutlug' tabiatli bo'lib murshidlik mnriHlari ham unga o'xshash bo'iishlari lozim. Bunday asosiy talab tangriga tavajjuh qilish-Al loliga yu/Jan moqdir. Shunday ckan, piming qilgan amallaridan murod-"tangriga tavajjulTdan boshqa naisa emas. Shu bois Shayx yaxshiyomon kunlarida nima ish qilgan bo'lsa, muridlar ham unga taqlid

ctishlari lozim edi. Biroq ular "faqr ahli atvori"-faqrta taalluqlilar sifatiga amal qilmadilar. Dard sohibi bo'lgan murid haligi jamoa bilan biigalikda Runga yoi oladi. Shayx esa butun inon-ixtyorini taisto qizga topshiigan edi. U telba oshiq bo'lib, maydan mast holda bexudlik dardiga muhtalo boigan, unda imon-u islom, aql, zuhd-u taqvodan asar qolmagan edi. o'zligini tamoman unutgan oshiq oldiga kelgan as'hob-u muridni tanimaydi, ulardan yuz o'girib, cho'chqalar to'dasi tomon qaraydi. Shayxning ko'zi ishq g'avgosidan xiralashib qolganini e'tirof etgan sodiq murid safdoshlariga Allohga hamd-u sanolar aytib, Ka'baga qaytishni maslahat beradi. o'zi esa shaharga borib, otashparastlar boshlig'iga maqsadini ayon qiladi. K nglia Shayxning bu darddan xalos bo'lishini niyat qilib xudoga munojot qilish, duo o'qish bilan vaqtini o'tkazadi. Tangri uning iitijolarini qabul qiladi. Sodik murid tushida Muhammad payg'ambarni ko'radi. Alloh rasuli muridning sidq ila qilgan iltijolari ijobat bo'lganini ayon qilib, jumladan, shunday deydi:

Sidq ila tuz niyatingg'a ofarin!  
Sa'y-u oliy himniatingg'a ofarin!  
Oncha zohir aylading ajz-u niyoz,  
Kim tarahhum biria hayyi korsoz.  
Ayladi ajz-u niyozingni qabul,  
Nola-u so\*z-u gudozingni qabul.  
Teogri maxfiy hikmati izhorida,  
Sayr dashtida, suluk atvorida.  
Solik ollida qo'yuptur voridot,  
Kim o'zin qutqarmay ondin yo'q najot.  
Shayxingizg'a voride erdi qavi,  
Ko'rmagan ondoq bu paydo rahravi.  
Haq najot yetti karomat, shod boi,  
Shukr aylab qayg'udin ozod boi.  
Chun sanga yuzlandi ko'p ranj-u taab,  
Haq bu lutf aylarga sen bo'ldung sabab  
Sharh qildi chun rasululloh bu roz,  
Shodlig' ashldn to'kub sohib niyoz (12, 127-128).

Alloh rasuli sodiq murshidning sadoqatiga tahsinlar aytib, Tangri o'z maxfiy hikmati namoyishida bu yo'lga kirganlaiga voridot-olami g'ayb narsa-hodisalarini suluk ahliga zohir qilishini bayon etadi. Payg'ambar alayhis-salomning e'tiroficha, kishi o'zini bulardan

qutqarmay nzyot topa olmaydi. Shayx San'on shunday bir sinovga yo'liqqanki, bu ahvolga hech bir yo'iovchi tushmagan edi. Alloh rasuli Shayxga sodiq muridning sa'y-harakatlari haq lutfiga sabab boiganini ayon qiladi. Erta tongda barcha as'hobi muridlar xalifa boshchiligida Shayx makon tutgan manzilga yoi oladilar. Tarso qizi oshigiga g'oyibdan ogohlik yetgan cdi. U kofirlar kiyimini tashlab, yana hirqa kiyadi va butun jamoa Ka'ba sari ravona boiishadi.

Tarso qizining tushiga Iso payg'ambarkirib Shayx San'on orqasidan Ka'baga borishini, Shayxdan kcchirim so'rab, uning juflı haloli bo'lishi lozimligi haqida xabar beradi. Nasroniy qizi Shayx oyog'ining izi bo'lishni istab Ka'ba tavofi uchun yo'iga tushadi. Azim biyobonda qizni vahima, qo'rquv, hayrat bosib kela boshlaydi. Azob-uqubatlar shiddati uni holsizlantiradi:

«Chun yiqildi hushi zoyil boidi pok,  
Y yetti tufrog' uzra xor-u dardnok» (12, 131).

Oliy dar`jali Shayx va "muridi rahravi ogohga" bu hodisa ayonbo'ladL Ular butun jamoa bilan voqea yuz bergan joyga yetib kelishadi. Tarso qiz Shayxga juda ko'p urzxohlik qilib, islom dinini qabul qiladi va bir oh chekib oshig'i qo'ynida jon beradi. Shayx San'on Ka'ba ziyoratiga boigandan so'ng, qazo uning yoriga qo'shganligi she'riy qissaga yakun yasovchi quyidagi baytlarda o'z ifodasini topgan:

Shayxqa alqissa y yetti chun farog',  
Dayr ishidin Ka'bag'a aylab yarog'.  
Yorni dafh yetti ishq ayvonida,  
Din-u iymon ahli go'ristonida.  
Ka'badin andoqki qldi azmi dayr,  
Dayrdin ham Ka'bag'a ko'rguzdi sayr.  
Tengriga arz yetti uzri momazo,  
To ani ham yorig'a qo'shti qazo (12, 135).

Alisher Navoiy talqinidagi Shayx San'on hikoyati o'zining nihoyatda jozibadoriigi bilan alohida ahamiyat kasb etadL Suhikni ixtiyor etgan solik kulli sifat bo'Igan ishq bilan ziynatlanarkan, Tangrining maxfiy hikmatlari ko'z oldida namoyon bo'lishi uchun juda mushkul sinovlarga bardosh berishi, "Tangriga tavajjuh"gina solikni oliy maqomga ko'tarishi she'riy qissada o'z ifodasini topgan. Shoir Rumdagi butxona. tarso qizi tavsifini bayon etishda nihoyatda yuksak badiiy salohiyat sohibi ekanligini namoyish etadi. As'hob-u muridlaming Shayx Sao'onga nasihatlari,

ayni choqda o'zligini unolgan murshidning ulaming o'gitlarini keskin rad etishi. larso qizining dashnomlariga Javoban keksa oshiqning ishq mayidan sarxushiihini ifodalovchi so'zlari asar bosh qahramoni qiyofasini shunday ochib beradiki, oqibatda Shayx Sao'onning ishqiy kechinmalari. dard-u alamlari o'quvchi ko'z oldida aniq gavdalanadi.

"Lison ut-tavr" dostonida insonning ma'naviy kamolot pillapoyalaridan odimiashishiga to'siq bo'lib, uni tubanlik, raziliik botqoqlariga cltuvchi eng katta dushmani bo'lgan nafsga qarshi kuiashda murosasiz boiishga da'vat etiladi. Ko'ngil istaklari nafs tizginiga o'tsa, uning oqibati halokat bilan yakunlanadi. Jumladan, o'rdak uzriga javoban aytilgan hikoyatda "moyai savdo dimog'iga tushib", bir yurtda o'n kun turmay dengiz orqah savdo-sotiq bilan shug'ullanib yurgan savdogar suvga g'arq bo'lib, katta bir baiiqqa yem bo'lishi o'z ifodasini topgan. Savdogar Makka atrofini necha bor suvda kezib chiqqan bo'lsa-da, ko'ngil istaklarini o'z izmiga olgan nafs uning Alloh oldidagi farzini ado etishiga imkon bermaydi. Shuningdck, bir qush "Bir nafas gar bo'Imasa ilkimda siym, Hajridin jonimg'a bor oimakka biym", -dcya o'z nuqsonini so'zlab shikoyat qilganida. Hudhud basralik bir xasis kishining halokati haqida hikoya qiladi. Unda tasvirianishicha, o'sha tuban tabiatli kishi juda katta xazina to'plab ulami yerga ko'madi. Kunduzlari ham osmonda yaraqlagan yulduzlar kabi ko'zni oluvchi oltinlarining bir qismini tanimga quwat, jonimga sihat boiadi, dc b o'ylab to'niga tikib oladi. Baxil kishi bir kun savdo-sotiq qilish uchun daryo sohiliga keladL U yerda savdo qilgan molidan tushgan harom pullariga ovqatlanadi. Shundan so'ng, daryo qirg'og'iga borib qo'Uarini yuvayotganda, to'ni og'iriik qUib suvga g'arq bo'ladi.

Ko'rinadiki. "Lison ut-tayr "da qalamga o'Ungan turii lukoya, masal va qissalar uning yaxUt bir doston holida shakllanishida hamda asardagi asosiy mavzu insonni komillik nitbasida ko'rishni hartomonlamato'laqonli tasviriashta imkon yaratgan. Dostonda Simurg' — haq vasliga vosil boiish niyatida harakatlanayotgan kibrii qushlarga turii toifa vakillari bo'lgan kishilar, shuningdck, av'Uyo va nabilar, haq oshiqklarining yashash tarzi, orzu-intilishlari, maqsadlari ibrat namunasi sifatida kcltiriladi. Alisher Navoiy dostonida o'zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, ilohiy-iribniy, axloqiy-ta'limiy qarashlarini turii majoziy, tarixiy va to'qima obrazlar vositasida tasviriarikan, inson ko'ngUni ma'rifat nuriariga oshno qilishni eng muhim muddao deb biladi. Ulug' shoir "Lison ut-tayr" asari bilan dostonlar



turfcumidan tashicil topuvchi xamsachilikda qanchaiik shuhrat qozongan bo'lsa, alohida doston ijodkori sifatida ham shunday maqom sohibi bo'Mdi. Alisher Navoiy dostonlari faqatgina turkiy adabiyot tarixida emas, baiki Shaiqxaqlari mumtoz badiiy (iodiyotida muhim hodisa bo'Iganligi ko'plab ijodkor va olimlar tomonidan e'tirof etildi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" asarining yozilishi tarixi haqida gapirib bering.
2. Shoir ulug' salafi Fariduddin Attorning qaysi asari haqida maMumot beradi?
3. Dostonning qisqacha mazmunini hikoya qiling.
4. Asardagi Simurg', Hudhud va boshqa qushlar timsoUarining ramziy-majoziy xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Hudhudning Tovuqqa qilgan nasihatlarida qanday ma'no mujassam?
6. Shayx San'on shc'riy qissasining umumiy mazmunini hikoya qUing. Shayxning asiob-u muridlar nasihatini rad etishi, tarso qizining oqibatda islom dinini qabul qiiishini izohlang.
7. Alisher Navoiy talqinidagi «sohibi dard-u rindi boxabar\* muridning boshqa muridlardan farqi nimada? Nega u boshqalami faqr aro muridlik shaitini buzganlikda ayblaydi?
8. Dostonda nafsga berilishning ayanchli oqibatlari haqida qanday hikoyatlar keltirilgan?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Farididdin Attor. "Musibatnoma". "Ushtumoma". "Lujjai hiloj". Tazkirat ul-avUyo". "Mantiq ut-tayr". Hudhud, Simuig' va o'n to'rt qush. Shayx San'on. Taiso qiz. Fano maqomiga crishgan murshkL Talab. Ishq. Ma\*rifat. Istig'no. TavhkL HayraL Faqr-u fano.

XI - BOB  
ALISHER NAVOIYNING NASRIY ASARLARI

Alisher Navoiy XV asr nasr an'anelarini yangicha mhdada davom ettirib, turkiy nasrni ilmiy, ijtimoiy-siyosiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-talimiy mohiyat kasb etuvchi juda nodir asari bilan boyitdi. Ulug\* mutafakkirning nasriy asarlarini quyidagi tasnif asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir

11.1. LDmiy-filologik Udqiqotlar

«Majolis un-nafois», «Muhokamat ul-Iug'atayn», «Mezon ul-avzon», «Risolai muammo»

«Mijo6s un-nalois» («Nafosat ahfining njfcsli») — XV asrda Movaiounnahr va Xuiosonda yashagan 459 ijodkor hamda adabiy hayot bilan aloqador voqcalardan bahs etuvchi noyob tazkiradir. Asarning birinchi tahriri 1491 yilda vujudga kelgan bo'lib, u 1498 yilda muallif tomonidan qayta tahrir qilingan va to'kifirflgan. Afisher Navoiy «Majolis un-nafois»ning kirish qismida tazlirada Sulton Husayn Boyqaro tavalludi(1438)dan asar yozilgan davigacha faoliyat ko'rsatgan shoir va she'riyatga aloqador shymolar haqida ma'lumot berilganligini qayd etadL Ayonlashadiki, «Majolis un-nafois»da muailif o'zi bilan bir davnl yashab qalam tebratgan shoirlaming badiiy ijodiga oid adabiy-tanqidiy qarashlarini ifoda etgan, shuningdck, zamondosh tab' ahli hayoti va faoliyati bilan bog'liq maumotlarni yozib qoldiigan.

«Majolis un-nafois» muqaddima, sakkiz majlis va xotimadan iborat. Muqaddimada asarning yozilislii sabablari bayon etiladi.

Tazkiianing tuzilish tamoyillariga ko'ra sakkiz majlisini uchga bo'lib tasnif etish mumkin:

1.1-III majhslar. Bunda nomlari keltirilgan shoiriar bilan Alisher Navoiyning uchiashgan-uchrashmagani, ular bilan muloqotda bo'lgan-bo'lmagani asos qilib olingan. Jumladan, tazkira muallifi uch-to'rt yoshlarida mashhur mutasawif shoir va faylasuf Qoslm Anvor (vafoti h. 735, M. 1432)ning g'azallarini scvib yod olgani va adabiyot muhihlari davrasida ulardan namunalar o'qib, suhbatdoshlarini xushhol qilganini xotirlab, «tayammun (biror ishni o'ngdan boshlash) jihatidin bu muxtasarni (tazkirani ma'nosida) alarning sharif ismi bila ibtido qiUganini uqtiradi hamda «tabarruk bo'lgani uchun» bu ulug' shoir g'azallaridan ikki matla' keltiradi. Alisher Navoiy bolalik chog'laridanoq

Qosim Anvor she'riyatining ixlosmandi bo'lgan va umrining oxirigacha bu uhiq' Shayxga bo'lgan c'tiqodi shoirni hech qachon tark etmagan: «...Va ui hazratning muborak marqadi (qabri) Jom viloyatida Haijut qasabasidadur. Va faqir hamul ostona joro'bkashlaridinmen»,-deya e'tirof etadi tazkira muallifi. Alisher Navoiy Qosim Anvorni o'zi ko'rmagan bo'lsa-da, nihoyatda hurmat qiladi. Shu bois asar muallifi «Majolis un-nafois»ning o'zi shaxsan uchratish sharafiga musharraf bo'Imagan ijodkoriaiga bag'ishlangan «awalg'i majlisi»ni Amir Qosim Anvor nomi bilan boshlashni ulug' saodat deb biladi va shoir haqida ancha mufassal ma'lumot beradi.

2. IV-VI majlislar. Bu fasllarda she'riyatga daxldor shaxslar - foziiilar, miizozodalar hamda Xurosondan tashqari hudud larda yashovchi fozil va donishmand kishilar haqida maiumot beradi.

3. VII—VIII majlislar. Yettinchi majlisda she'r hamda nazmga mayli yuksak boigan Amir Temur va temuriy shahzodalar xususidagi mulohazalarga o'rin berilgan bo'lsa; sakkizinchi majlis to' bligicha Sul-ton Husayn Boyqaroga bag'ishlangan.

Arab va fors-tojik adabiyotida tazkirachilik an'anasi Alisher Navoiy davriga qadar juda katta tarixiy taraqqiyot bosqichini o'tadi. Abu Mansur as-Saolibiyning «Yatimat ad-dahr...», Muhammad Avfiyning «Lubob ul-albob», Davlatshoh Samarqandivning «Tazkiratkirat ush-shuaro» asariari tazkirachilik ravnaqiga muhim hissa bo'fib qo'shildi. «Mqolis un-nafois», awalo, turkiy tilda yaratilganligi biian yuqorida nomlari keitirilgan tazkiralardan tubdan farq qiladi. Shuningdek, unda XV asrda yashab, turkiy va fors-tojik tilida ijod ctgan zullisonayn shoiriir haqida maiumot beradi. Asarning XVI —XVIII asrlarda to'rt marta Faxriy Hirotiy, Muhammad Qazviniy, Shoh Ali, Abulboqi Sharif Razaviylar tomonidan fors-tojik tiliga tajjima qilinishi tazkirada davr adabiy muhiti har tomonlama mufassal yoritilganligidan dalolat beradi.

XV asrdagi zullisonaynlik an'anasi haqida Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois» asari nodir maiumotlar beradL Mana, o'shalardan ayrimlari: Alisher Navoiy turkigoV shoir Yusuf Amiriy xususida fikr yuritar ekan, yozadi: «Mavlon Amiriy turk erdi va turkcha she'ri yaxshi voqe' boiubdur, ammo shuhrat tutmabdur. Va bu bayt aning « Dah no ma'sid i ndu n

Ne cmakdin, ne uyqudin solib so'z,  
Yemakdin to'yub uyqudin yuuiub ko'z.

Va forsiyda Shayx Kamol tatabbo'i qUibdur. Bu matla\* avningdurkim:

Ro'zi qismat har kase az aysh baxshi xud sitond,  
□ a y zohid k-o\* riyozatho kashidu xushk mond.

Aning qabri Badaxshon sari Arhang saroydadir (Alisher Navoiy Asarlar. 12-tom, 23-24-betlar. Bundan keyin jild va sahifa ko'rsatib boriladi. R.V., H.T.)). Ko'rinadiki, Alisher Navoiy Yusuf Amiriya samimiyat bilan munosabatda bo'ladi, uni o'z davrining iste'dodli ijodkori tarzida hurmat bilan eslaydi. Yusuf Amiriyning hayot yo'li va adabiy merosiga doir amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar ulug' o'zbek shoiri ko'rsatmalarining hayotiy va ilmiy xulosalar ekanligini tasdiqlaydi. Davlatshoh Samarqandiy o'z tazkirasida Yusuf Amiriya haqida ma'umot berar ekan, uning Shohruh Mirzo saltanati zamonida shuhrat qozonganligini ma'um qiladi. Yusuf Amiriya bizgacha yetib kelgan va ilmiy jamoatchilikka ma'um bo'lgan kichik she'riy shakldagi asarlardan tarkib topgan devoni, «Dahnoma», «Chogir va bang» munozarasi kabi ma'naviy merosi zamondoshlari tomonidan aytilgan samimiy mulohazalarning to'g'riligini ko'rsatadi. Yusuf Amiriya o'z zamonasining zullisonayn shoiridir.

«Majolis un-nafois»da yana bir shoir haqida quyidagilar qayd etilgan: «Mavloni Hoji Abulhasan—turkdu, ammo tolibi ilmlikka mashg'ul bo'lib, biror nima modda hosil qilibdur, chun tabi xo'b erdi, she'r aytug'a mashg'ul boidi. Bu turkcha matla' aningdurkim:

Kelibtur ul gul-u bir hafta turub boradur,

Bu o't ko'ngulga tushub jonni kuydurub boradur.

Muammo fanida dagi yaxshi erdi. «Boyazid» ismig'a bu latif muammo aningdurim:

Har kl binad sarvi man boloi zeboi turo,

Bar kanori dida ravshan kunad choi turo» (12-27).

Alisher Navoiy tomonidan fors-tojik tilida yozilgan muammosi latif asar sifatida e'tirof etilgan Mavloni Hoji Abulhasanning ham har ikki: turk-o'zbek hamda fors-tojik tillarida nafis she'rlar yaratuvchi zullisonayn ijodkor bo'lganligiga shak-shubha qolmaydi.

Adabiy dalillar XV asming birinchi yarmida o'zbek adabiyotida katta jonlanish yuz berganligini ko'rsatadi. Bu holatni shu adabiyotda rang-barang she'riy shakllarda yaratilgan sara asariarda, salohiyatli ijodkorlar safining ko'pligi misolida ko'rish mumkin. Yana bir muhim tomoni shundaki, adabiyot maydoniga shiddat bilan kirib kelgan iqtidorii qalam sohiblari bir xalqning ma'naviy merosidan bahra olish, uni boyitish bilan kifoyalanmay, ikki xalq ma'naviy chashmalaridan nur emib,

illar zavqi, armoni, orzu-istagini hisobga olgan holda dilbar asariar yozishgan. Ana shu tariqa turiciy xalqlaiga mansub qalam ahli o'z ona tifi bilan bir qatorda fois-tojik tilida ham g'oyaviy-badiiy baikamoi asariar ijod eta boshladi. Bunday xayrli urinishlar tufayii zuUisonayn ijodkoriai safi to'lishib bordi. «Maviono Qutbiy,-dcydi Afisher Navoiy «Majoiis un-nafois» tazkirasida,-Suitoan Mas'ud Miizo mulozimi eidL Sho'x tab" kishi erdi. Tuikiy va forsiy she'rda jaid cidi. Bu tuikcha matiai mashhurdurkim:

Gimcha gar nisbat qUur o'ziga dUdor og'zini.

Ey sabo cli, to'laqon ayla zinbor og'zmi» (12. 27).

Shu tariqa, «Majoiis un-nafois»da tuririygo'y va zuUisonaynligi bUan shuhrat qozongan Mavlono Naimiy, Harimiy Qalandar, Mavlono Tarxoniy, Darvesh Nozukiy, Mavlono Lutfiy, Mavlono Yaqiniy, Mavlono Muqimiy, Mavlono Kamoliy, Mavlono Latifiy, Mavlono Shavqiy, Mavlono Ziyo, Mavlono Gadoiy, Abulqosim Bobur Miizo, Mavlono Bilol kabi tab' ahli haqida ham g'oyat samimiy fikr-u mulohazalar bildirilib, ularning har ikki tildagi ajoyib baytlaridan namnalar keltiriladi. Ana shu ro'yxatning o'ziyoq XV asrning birinchi yarmida adabiy muhit g'oyat gayjum boiganligidan darak bcradi. Masalaning yana bir muhim tomoni sifatida o'sha adabiy hayotda ikki tillilikka bo'lgan ishtiyonning tobora balandlashib borganini ko'isatadi.

«Majolis un-nafois»ga xos boigan xususiyatlardan yana biri shulri, unda Xuroson va Movaiounnahrdaigi adabiy va madaniy hayotning ravnaqiga muhim hissa qo'shgan temuriy hukmdor va shahzodalar haqida ham maiumotlar keltiriladi. Tazkiraning yettinchi majlisi ulug' sohibqiron Amir Temur shaxsining badiiy adabiyotga munosabatini oydinlashtirish bilan ibtido topadi. Muallif buyuk hukmdorni «muluk shajarasining bo'stoni va salotin gavharlarining ummoni, xoqoni jahongiri sohibqiron», - deya ta'riflaydi va quyidagi maiumotlarni bayon etadi: «Temur Ko'ragon, agarchi nazm aytmoqqa Utifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni andoq xo'b mahal va mavqe'da o'qubdurlaridm, aningdek bir bayt o'qug'oni ming yaxshi bayt aytqoncha bor» (12.163). Ayonlashadiki, Amir Temur garchi badiiy ijod bilan shug'ullanmagan bo'lsa-da, juda ko'plab nazmiy va nasriy asarlardan xabardor bo'lgan, ulardan namunalar yod bilgan va adabiy davralarda faol ishtirok etgan.

Alisher Navoiy «Majolis un-nafois»da temuriy shahzodalardan Shohg'arib Mirzo ijodi xususida kengroq to'xtaladi, shuningdek, uning turk va fois-tojik tilidagi asarlaridan nisbatan ko'p namunalar tanlab, tazkirasiga kiritadi: «Shohg'arib Miizo-sho'x tabii'g' va mutasarriif zehnlilik

va nozik laxayyuliuq va daqiq taaqqulluq yigitdur. Nazm va oasrda naziri ma'dum va mutahayyila va hofizada adili nomaium. Ov va qush xotirig'a marg'ub va qurro va o'qush ko'ngiiga mahbub. Bu matla\* aningdurkim:

Qaysi bir gulchehra ul gulbargi xandonimcha bor,  
Qaysi bir shamshod qad sarvi xironimcha bor.

Bu matlai ham yaxshi voqe' boiubturkim:

Tarki mehr aylab agarchi boidi jonon o'zgacha,  
To tirikman qilmag'umdur ahdi paymon o'zgacha.

Bu matlai xos xayoi va g'arib ado topibdurkim:

Porso yoring'a may ichmak shior oimish yana,  
Baski tortarman sabu, egnim figor oimish yana.

Bu forsiy matlai ham bag'oyat oshiqona tushubturkim:

Bozam baloi jon g'ami on mohpora shud,  
Ey voy, on mariz lu dardash du bora shud.

Bu matlai ham bag'oyat oshiqona va muxlisona va muassirona voqe' boiubturkim:

Do'ston, hargah guzar so'i mazori man kuned,  
Joi takbirara duoi joni yori man kuned

Devon ham jam' qilibdur. Yaxshi matlaiari bu muxtasarg'a sig'mas, magar yana bir kitob biti!g'ay» (12. 170). Alisher Navoiy bu ijodkoiga samimiy munosabatda bo'ladi. Bu bejiz emas, albatta. Tazkira muallifining

o'zi mazkur sahifada bir ishoradayoq o'sha samimiyatni qo'zg'atgan omilning manbaiborasidagapiradi. Shohg'arib Miizo-shahzoda. U-Husayn Boyqaroning farzandi. Ammo Shohg'arib Mirzo tabiatan boshqa shahzodalardan, shuningdek. o'z aka-ukalaridan farq qiladi. Uning mayli ov, qush janglari singari ko'ngil ochish o'yinlaridan anchagina uzoqda. Bulaming teskarisi o'laroq, uning o'qish, o'rganish, ijod bilan band boiishga rujui baland. Zotan, Shohg'arib Mirzo tabiatidagi bu tomonlar AlisherNavoiyga ma'quL Shuning uchun ham ulug' o'zbek shoiri Shohg'arib Miizoni ayricha ehtiom ila xotirlaydi. Manbalarining guvohligidan ayonki, Shohg'arib Miizo shunchaki crmak yoki shuhrat uchun onda-sonda badiiy ijodga murojaat g'lgan shahzodalardan emas. Aksincha, ijod daidi uning asosiy mashg'uloti, qalb zarurati sifatida doimiy hamdani bo'lgan.

«Majolis un-nafois»ning sakkizinchi majlisi Sulton Husayn Boyqaro ijodiga bag'ishlangan. Alisher Navoiy tazkirada maktabdosh do'stini madh etarekan, uni saltanat sohibi sifatida emas, balki nazm bog'ining bog'boni, so'z gulshanining sohibqirovi, hakami taizida sharafflashni o'z oldida bosh maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun tazkira sohibi

Suiton Husayn Boyqaro faoliyatidan ana shu maqsadga xizmat qila oluvchi dalillar tanlab, o'shalar sharhi bilan shugiillangan. Alisher Navoiyning ta'kidicha, «ul hazratning (Sulton Husayn Boyqaroning) xo'b ash'ori va marg'ub abyoti bag'oyat ko'ptur va devon ham murattab boiubtur» (12.174). «Majolis un-nafois» muallifining guvohligiga ko'ra, mazkur devon asosini g'azal janrida bunyod etilgan sh  $\square$  ri atashkil qiladi. Shuningdek, uning tuzilishi ham ao'anaviy shaklda bo'lib. to'plamga she'riar arab alifbosi sirasida joylashtirilgan. Alisher Navoiy o'sha devondan e'tiborga aizigulik matlallarni tanlaydi, ularni ixcham, biroq mazmundor sharh va baholar bilan toidirib, tazkirasiga kiritadi. Shu manoda, «Majolis un-nafois»ning sakkizinchi majlisi Husayn Boyqaro ijodiy faoliyati ustida yaxlitgina tasavur paydo qila oluvchi ixchamgina tadqiqotni xotirga keltiradi. Tazkira muallifi nazarida Sulton Husayn Boyqaro baytlarida qo'llanilgan she'riy san'atlar ham chetda qolmaydi. Alisher Navoiy asar tabiati ko'tara olishi mumkin boigan darajada maktabdosh do'sti misralarining g'oyaviy mazmuni, shakl va mundarijasi muvozanatini taminlashdagi mahorati ustida ancha jonli, bis-hayajondan xoli bo'lmagan fikriarni o'rta tashlaydi. Masalan, «be» harfi bilan intiho topuvchi g'azallardan biri xususida «Majolis un-nafois»da o'qiyimiz: «Bedillig'idin telba ko'nglin tilay boig'onin bu g'azalda oxirigacha musalsal aytilibdur va zebo deyilibdur  
Telbarab itgan ko'ngilni istadim har yon borib,  
Tog-u daryo-vu biyobonlarni bir-bir axtarib...» (12. 175).

Firoq zulmidin jong'a o't va ko'ngiida tobin o'tqa tushgan qil pechu tobig'a tashbih qilibdur va g'arib tashbih voqe\* boiubtun  
Ey firoqning zulmidin jonimda oi, ko'nglumda tob,  
O'iq tushgan qil kabi jismim aro ham pechu tob» (12. 176).

Ta'kidlash o'rinliki, Alisher Navoiyning Husayn Boyqaro she'riy merosi xususidagi mulohazaiari ayrim nuqsonlardan ham xoli emas. Xususan, o'sha davr tasvir uslubi ta'sirida aytilgan jimjimador, mubolag'ali jumlarlar, baho me'yorining buzilishi hollari, his-hayajon bilan aytilgan iboralar ham uchrab turadi. Ana shunday holat qator harflar bilan tugallanuvchi baytlardan oldin yoxud keyin kelgan tazkiranavis izohlarida ko'zga tashlanadi. Jumladan, «zol» harfi sarlavhasidan keyin shunday jumlaning o'qiyimiz: «Bu harfda dagi muqaddam turkigo'y shuarodin, xoh Mavlono Lutfiy va xoh Mavlono Sakko'kiykim Movoraunnahrda malikul-kalom erdilar, nazarg'a kelmaydur, hamono yo'qtur

Qildi ruhafzo labing kulmak bila jonimni ahz,

YigMatib kofir koVung ham naqdi iymonimni ahz» (12. 178).

Ana shu qabiidagi ta'kidlar-ha", "hc", "sc", "sod", "zod" singari o'nlab harflar bilan yakunlanuvchi baytlardan oldin keltirigan izohlovchi jumalalarda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Fikrimizcha, bunday o'riniarda Alisher Navoiy aqidalarida Husayn Boyqaro salohiyatini boridan oittirib ko'rsatish, uni ma'lum darajada ilohiylashtirish mayli borday ko'rinadi.

Alisher Navoiy "Majolis un-nafois"ning sakkizinchi majlisida Husayn Boyqaroni nuktasanj va hofizasi o'tkir shaxs sifatida ham ko'rsatishga urinadi. Muallifning bunday harakati, ayniqsa, o'sha majlisning ikki o'rnida yaqqol namoyon bo'ladi. Bulardan biri Mavlono Lutfiy va Alisher Navoiylar o'rtasida Amir Xusrav Dehlaviy bayti munosabati bilan bo'lgan suhbat bayonida bo'lsa (12.207-208), ulardan ikkinchisi tazkira muallifi va Mavlono Qabuliyning hamkoriik munosabatlariga tegishlidir. Unda hikoya qilinishicha, Mavlono Qabuliyning "tab'i turkiy va forsiy nazmga muloyim" bo'lib, u Hirot shahri uchun musofir hisoblanadi (12.208-209-bctlar). Qunduz va Hisor tarafidan kelib qolgan bu yosh yigit Sulton Husayn Boyqaro dargohiga yo'l topish uchun o'sha zamonning ananasiga ko'ra nazmiy vositadan foydalanmoqchi bo'ladi. Shu maqsad bilan Mavlono Qabuliy bir g'azal yaratib, uni Alisher Navoiy imtihonidan o'tkazadi. Buyuk shoir g'azalning matlaidan keyingi baytini quyidagicha tuzatib beradi:

Sarv moyil boidikim, uygay ayoging tufrogin,

Yo'qsa har soat sabo tahrikidin xam boimadi.

Mavlono Qabuliy saroy mulozimlaridan biri orqali mazkur g'azalni zamon hukmronigayetakazishga muvaffaq boiadi. Tortiq etilgan g'azalni ko'zdan kechirgan Sulton Husayn Boyqaro o'sha she'r ikkinchi baytining Alisher Navoiy qalamiga daxldorligini his etadi va masalani oydinlashtirish muddaosida Mavlono Qabuliyini saroyga chaqitiradi. Shuningdek, o'sha maqsadni o'zida mujassam etgan savol bilan Alisher Navoiyga ham murojaat qiladi. Xullas, o'z aqidasiga qat'iy ishonch paydo qilgan shoh, Alisher Navoiy va Mavlono Qabuliyilar obro'yiga flitur yetkazmaslikni ko'zlab masalani jamoat oldida oshkora hal etishdan saqlanadi. Shu kichkina bir lavhaning o'zidayoq Alisher Navoiy Sulton Husayn Boyqaro faoliyatidagi uslubshunoslik, ziyraklik va andeshaning baland ekanligini ko'rsatishga erishadL

Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida Sharq



adabiyotshunosligida shakllangan ikki an'ana: tazkirachilik va biror shoir sho'rlariga sharh bitish uslubi ko'zga tashlanadi. Asar muallifi "Majoiis un-nafois" tazkisasi vositasida XV asrda Xuroson va Muvarounnahrda yashab ijod etgan tab\* ahnga aloqador muhim ma'umotlarai manguya muhladi, shuningdek, yuqorida ta'kidlangan ikki uslubni turkiy adabiyotshunoslikka olib kirdi va uning ravnaqiga muhim hissasini qo'shdi.

«Muhokamat ul-lug'atayn» («Ikki til muhokamasi»). Alisher Navoiy o'zining ulkan dengizga qiyos etishga arzigulik badiiy ijodi bilan turkiy adabiyotni jahoniy mavqega ko'tardi, ayni choqda, bu til imkoniyatlarini o'sha davrda mashhur boigan arab, fors-tojik, hind tillaridan qolishmasligini amalda isbotladi. Ulug' shoir turkiy til yetukligini nazariy jihatdan ham asoslash niyatida 1499-yilning dekabrda "Muhokamat ul-lug'atayn" risolasini yozib tugatdi.

"Muhokamat ul-lug'atayn"da so'z duiga qiyoslanadi, uning daiyosi ko'ngil sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, so'zning durdan tafovut etiladigan jihatlarining benihoya ko'pligi, uning "sharafidin o'lgan badang'a ruhi pok et"ishi, "kasifidin (qo'polligi, nojo'ya aytilishidan) hayotlig' tang'a zahri halok xosiyati zuhur et"ishi bayon qilinadi. Shu tariqa insonga in'om etilgan ilohiy ne'mat so'z so'zlashdan muddao ma'no ekanligi asarda o'z ifodasini topadi: «Ammo chun alfoz va iboratdin murod ma'nidur va mazkur maxluqotdin maqsud insondur va ul mazhari maoniy va bayon, so'z aning so'zindadur va takallum aning kalomida borur"(16.9).

Alisher Navoiy turidy tilning "fasohat-u diqqati" (ravon, yoqimli, qoidaga muvofiq-u nozikligi) va "balog'at-u vus\*ati"(badiiy ifoda-yu keng imkoniyatlari) haqidagi rad etib bo'lmas fikriarini risolada bayon qilish uchun uni o'zi mukammal bilgan fors-tojik tili bilan chog'ishtirishni ma'qul topadi. Bu uslub muallifning risola yozishdan ko'zlangan maqsad-muddaosini amalga oshirish uchun eng to'g'ri imkoniyat edi. Alisher Navoiy turkiy til haqidagi umumlashma-xulosalarini boshqa bir til imkoniyailari bilan qiyoslamay bayon qilsa, uning nazariy mulohazalari shunchaki o'z ona tilini madhidangina iborat bo'lib qolishi mumkin edi. Shu bois risola muallifi har ikkala tilning zukko bilimdoni, bu tillarda o'lmas badiiy asariar ijod etgan taniqli shoir sifatida asardagi turkiy tilning fazilatlariga oid mulohazalarini juda asosli dalillar bilan quwatlantiradi. "Muhokamat ul-lug'atayn"da turkiy-o'zbek va fors-tojik tillari imkoniyatlarini taqqoslashdan yana bir muddao: o'sha davrda fors-tojik tilida ijod qilishga mayli ko'proq boigan

o'zbek shoirlarini turkiy tilning "fasohat-u diqqati, balog'at-u vus'at i"dan xabardor qilish edi. Alisher Navoiy risolada fors-tojik tilida jahoniy mavqega ega bo'lgan badiiy asarlar ijod etilgan bo'lib, turkiy tilda bu jarayonning rivoji ancha sust borayotganligiga e'tiborni qaratadi. Shuningdek, buning sabablarini izohlashga harakat qiladi. Muallifning fikricha, shoiriar turidy tildagi ko'p ma'noli so'z va ifodalarni yetariicha anglab, ularni shariyat mahorat bilan qoilash mehnatidan qo'rqadilar, mushkullardan zadalanib, osonlikka mayl qiladilar. Ikkinchi sabab: ba'zi idrokli so'z san'atkorlari o'z zamonasidagi hukmron an'ana doirasida qolishni ma'qul ko'radilar. Uchinchi sabab: yosh ijodkorlar o'zlariga ma'qul bo'lgan asarlarini tajribali shoiriarga ko'rsatib e'tirofga sazovor bo'lishni istaydilar. Biroq o'sha taniqli so'z sa'atkoriari forsiyo'ylardir. Ular turkiy tildan bahramand emaslar. Shu bois endi ijod yoiiga kirib kelayotgan shoiriar turkiyga emas, forsiyga mayl ko'rsatadilar. Alisher Navoiy turk shoirlarini nihoyatda latofatli bo'lgan o'z ona tillarida ijod qilishga da'vat etadi va zamon hukmdori Sulton Husayn Boyqaro tomonidan bu haqda maxsus farmonlar qabul qilinganini eslatadi: "...Va iltifot va chtimom yuzidin ba'zi ma'nilar topib, nazm qilurg'a hukmlar ham joriy bo'ldi va so'z uslubig'a ta'yinlar va adosig'a ta'imiar ham izhori boidi" (16. 38). Turkiy til va adabiyot ravnaqini niyat qilib risola yozishga kirishgan muallif o'z ona tilining fors tiliga xos bo'lmagan, muhimi, badiiy ijod uchun juda qo'l keladigan ba'zi xususiyatlarini "Muhokamat ul-lug'atayn"da bayon qiladi.

Ma'nodoshlik-badiiy uslub ziynatidir. Alisher Navoiy masalaga mana shu nuqtai nazardan yondashib, turkiy tiidagi bir sinonimik qatomi tashkil qiluvchi so'zlaming barchasini fors-tojik tilida uchratib boimasligiga diqqatni jalb etadi. Buning isboti sifatida "Muhokamat ul-lug'atayn"da fors tilida «muodidi bo'lmagan» yuzta feining ro'yxati keltiriladi. Jumladan, "sipqarmoq" va "tomshimoq" so'zlari haqida bildirilgan mulohazalar turkiy til nafosatini yaqqol namoyon etishi bilan ahamiyatlidir.

"Shuaro akobiridinki, ba'zi "may" ta'rifida mubolag'a qilibdurlar va bu mo'taddun bih amiedurki, may ichmoq qavoidida so'z ko'p sump, zarofat nihoyatsiz zohir qiluriar. Biri sipqarmoq lafzidurki. mubolag'a mundin o'tmas. Turkcha nazmda bu matla' borduridm. Bayt:

Soqiyo, tot bodakim, bir lahza o'zunidin boray,  
Shart bukim, har necha tutsang labo-lab sipqaray.

Oyo! Bu sipqaray lafzi mazmunig'a yctganda. forsiy she'rdane iloj

qilg'aylar? Va tomshimoqki, g'oyat zavqdin bot ichmas va lazzat topa-topa, oz-oz ichar. Bu g'arib ma'ni adoada turkchada bu matla' bordurkL Bayt:

Soqiy chu ichib, menga tutar qo'sh:

TonKhiy-tomshiy ani qilay no'stT (16.13-14).

"Muhokamat ul-lug'a'ayn"ning muhim xususiyatlaridan yana biri shuki, unda turkiy tilda shakldosh so'zlarning juda ko'plab uchrashiga alohida e'tibor qaratiladi. Bu tajnis va iyhom badiiy sao'atlari bilan ziynatlangan baytlar, she'rxon tuyg'ularini junbushga keltiruvchi tuyuqlar ijod etish uchun qoi keluvchi til imkoniyatidir. Alisher Navoiy risolada ot (ism), ot (hayvon), ot (otmoq) va it (ko'pak), it (yo'qol), it (itar) shakldosh so'zlarining she'riyatda qoilanishiga misol tariqasida ikki tuyuq keltiriladi va bir necha jinsdosh so'zlarang ma'nosini izohlaydi (16.18-19).

"Muhokamat ul-lug'atayn" adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan ham o'ziga xos mavqega ega bo'lgan mo'tabar mamba sanaladi. Unda muallif o'zining devonlari, "Xamsa" tarkibidagi dostonlari, "hiqiqat asrorin majoz suratida ko'iguz"gan "Lison ut-tayr" va boshqa asadari ro'yxatini ularning nihoyatda ixcham tavsifini keltiradi. Shuningdek, risolada fois-tojik adabiyotining yirik daig'alari Xoqoniy, Anvari, Nizomiy, Sa'diy, Xusrav Dehlaviy, Salmon Sovajiy, Hojui Kirmoniy, Ashraf, Abdurahmon Jomiy kabilarning turii janr taraqqiyotida qo'shgan hissalarini, adabiy ta'sir masalalari muxtasar taizda bayon etiladi. Asarda Amir Xusrav Dehlaviyning ijodiga yuksak baho beriladi, jumladan, shoirning "Daryoi abror" qasidasi haqida iltixor bilan aytgan o'z fikriari risolada qayd etiladi: "Yuz ming baytdin ortug devonlarim g'azaliyoti va qasoyid va masnaviylarim ao'yoti agar olam sahifasidin yulsa va davron sahifasidan mahv bo'Isa va bu qasida qolsaki, anda ma'ni istiyfosi vofiydur, bu fan ahlig'a mening fazoyilim daliliga kofiydur"( 16.28). Ishq mavzuini nihoyatda yuksak ehtiros bilan she'rlari bag'riga singdirgan bu ulkan so'z sao'atkorining mo'jizakor badiiy uslubi Alisher Navoiy va boshqa ko'plab tab' ahliga manzur bo'lgandL "Muhokamat ul-hig'atayn"da Abdurahmon Jomiy "Daiyoi abror"ga tatabbu' qilib, "Lujjat ul-asror» nomli qasida yozganligi, bu badiiyat durdonalari ta'sirida Alisher Navoiyning "Tuhfat ul-afkor"i vujudga kelgani haqidagi qimmatli ma'umotlarga o'rin beriladi. Risolada muallifning Amir Xusrav Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy singari buyuk so'z sao'atkorining ijodiga katta qiziqish va ehtirom bilan munosabatda boinganligi yaqqol namoyon

bo'ladi. Ayni choqda, Alisher Navoiy turiogo'y shoiriardan Mavlono Lutfiy ijodini ham ana shunday yuksak maqomga munosib deb biladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug atayn" asarida turkiy tilning badiiy ijod uchun muhim birligini fazilatlarini fbrsiy tilni kamsitmagan holda qiyoslash usuli bilan nazariy va amaliy jihatdan asoslanadi. Muallif til va adabiyot masalalarini bir-biriga bog'liq holda tahlil qilib turkiy til va badiiy ijod ravnaqi uchun muhim umumlashma-xulosalarini bayon eladi. Risolada Sulton Husayn Boyqaroning o'zbek tili va adabiyotiga munosabatini yorituvchi, shuningdek, ulug' shoirning o'z hayoti, ilmiy-badiiy ijodi, adabiy ta'sir masalalari bilan aloqador ma'mumotlarning keltirilishi mumtoz adabiyotimiz tarixini o'rganish uchun nihoyatda muhimdir.

Alisher Navoiy adabiyot nazariyasiga oid ikki risola ham yozdi. Ulardan biri adabiyotshunoslik tarixida o'ziga xos mavqega ega birligini "Mezon ul-avzon" ("Vaznlr o'lchovi") asaridir. Risolada amz nazariyasiga aloqador umumiy ma'lumotlar keltirilishi bilan bir qatorda, muallif tomonidan unga qo'shimcha va yangiliklar ham kiritildi. Jumladan, "Mezon ul-avg'on"da aruz istilohining kelib chiqishi, ruknlar, asllar, bahriar va bahriar doirasi, taqti\* (paragdigma) va boshqa masalalar tushunarli tilda izohlanadi. Arab, fors-tojik va turkiy she'riyatning o'ziga xos vazni asarda deyarii hardoim chog'ishtiriladi, ular o'rtasidagi umumiylik, yaqinlik va farqli jihatlar misollari bilan oydinlashtiriladi. "Mezon ul-avzon"da har uchala xalq badiiy ijodida qo'llanib kelingan amzning o'n to'qqiz shajarasidan tavil, madid, basit, vofir va komil bahriarida turkiy tilda juda oz ijod etilgani ta'kidlanadi.

Alisher Navoiyning amz nazariyasiga qo'shimcha va yangiliklar kiritgani, aruz bahriari yuzasidan tuzilgan doiralarni todirishi va yangi doiralar yaratishida namoyon bo'ladi. Masalan, u arab she'riyatiga xos tavil, madid va basit bahriari asosida tuzilgan, keyingi davrlarda fors-tojik tilida asarlar yaratilmagan "Doirai mushtabiha"ni "Mezon ul-avzon"ga kiritadi. Shuningdek, asar muallifi o'zi ixtiro qilgan "Doirai mujtamiya" hamda "Doirai muxtalita" haqida ma'umot beradi.

Alisher Navoiy tomonidan Sharq poetikasining tarkibiy qismi bo'lgan aruz ilmini turkiy she'riyat qonun-qoidalari asosida yoritishi o'z davri va keyingi asrarda yashagan ijodkorlar uchun asosiy qo'llanma vazifasini o'tadi. Shuningdek, olimning muammo janri va uning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlab fors-tojik tilida yozgan "Mufradot" asari ham adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etdi.

## 11.2. Ustozlarga bagishlangan yodnomalar

XV asr 80-yillarining oxiri 90-yillarning ibtidosi Alisher Navoiy uchun katta yo'qotishlar davri bo'ldi. 1489-yilda 14-15 yoshlarida tanlashib "iltifoti zotiysi (shaxsiy iltifoti) bu faqir bila bor erdi va farzand der ediiar,-deya keyinchalik o'kinch biian xotiralar bitgan shoir ota maqomidagi aziz kishisi Sayyid Hasan Ardasherdan bir umiga ajraldi. "Alar tariq va ravishi bu faqimi andoq shefta qildikim, bir kun alar mulozamatig'a yetmasam erdi, sabr-u toqatim qolmas erdi va alar ham kelib ahvol so'rarlar erdi: "Tashvishe boimamish boig'aykim, bukun sendin xabar topa oImaduk",-taizida ma'naviy-nihiy jihatdan nihoyatda bir-biri bilan yaqinlik tuygan bu ikki nozik qalb sohiblarining manguga qadar o'zaro vidolashishlari, shubhasiz, katta yo'qotish bo'ldi. 1492-yil 8-noyabrda shoirning mehribon ustozlari va hamdardi, samimiy maslahatchisi Abdurahmon Jomiy, 1493-yilda qirq yillik qadrdoni Pahlavon Muhammad ham bu fonyi dunyoni manguga tark etishdi. Alisher Navoiy XV asr Xuroson mamlakatining adabiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotida juda yuksak mavqega ega bo'lgan bu ulug' zotlarning nomlarini abadiylikka muhrlash, ularning yuksak insoniy fazilatlarini ibrat namunasi sifatida ko'rsatish maqsadida «Xamsat ul-muttaliyyirin» (1493-1494), «Hok'ti Pahlavon Muhammad» (1493-1494) va «Holoti Sayyid Hasan Ardasher» singari yodnomalarni ijod etdi. Ushbu asarlar Navoiy davri nasriy uslubining qonun-qoidalari asosida yozilgan bo'lib, ularda o'mi bilan she'riy parchalar, hikoyat va rivoyatlar keltiriladi. Yodnomalardagi ijodkor mushohadalari, asar qahramonlari bilan bog'liq badiiy lavhalar axloqiy-taiimiy mohiyat kasb etishi bilan qimmatlidir. Nuriddin Abdulahmon Jomiy vafoti munosabati bilan yozilgan «Xamsat ul-mutahayyirin» asari asosida aytilgan fikrni qavatlantirishga harakat qilamiz.

Abdurahmon Jomiyning vafoti Alisher Navoiy uchun katta yo'qotish, behad judolik edi. Uning ruhiyatida qo'zg'algan to'fon, ayriliq, soya solgan iztirob asarning debochasidayoq seziladi. «Agarchi ahli olamg'a motam yuzlandi, ammo sohib motam bu nomurodi so'g'vor erdim va soyir avlodi odamg'a azo voqe' bo'ldi va lekin sohib azo bu noshodi ta'ziyat shior erdim» (15. 8). Asar nomidagi xamsa — besh raqami uning tarkibiga, tuzilishiga tegishli. Ya'ni yodnoma muqaddima uch maqolot va xotima-besh qismdan tashkil topgan. Muallif bu haqda quyidagilarni yozadi: «...chun bu risola xayolga keldi, binosin bir

muqaddima va uch maqola va bir xotimag'a qo'yuldi va besh dafa so'zg'akim, o'quvchilarg'a ko'p mujibi tahayyur crdi», Xamsat ul-mutahayyirin\* tasmiya qilindi\* (15, 8). Ayonlashadiki, asarning «Bcsh hayrat» tarzida nomlanishi uning tuzilishiga ishoradir.

Asaming muqaddimasida Abdurahmon Jomiyning tajimai holi, shajarasi, tahsil yiUari, yashash manzillari haqida fikr yuritiladi. Alishcr Navoiy o'rtaga qo'yilgan mazkur masalalarni yoritishda aniq hujjatlaiga, Abdulahmon Jomiyning o'z asariariga tayanadi. MaMumki, fors-tojik adabiyotining buyuk aliomasi o'z vafotidan besh yil oldin «Rashx ul-bol» (•Yurak tomchilari») sariavhali holiya qasidasini yaratgan edi. Muqaddimada ana shu manzumaga tez-tez murojaat qilinadi.

Yodnoma muallifi ustozining inson, olim, shoir va jamoat aibobi sifatida shakllanish jarayoniga, mudarris va madiasalar qurshovida o'tgan yillari tafsilotiga jiddiv e'tibor qiladi. Muqaddimadagi ayrim ishoralar Abdurahmon Jomiy Allohning xos bandalariga ko'rsatayotgan inoyatlaridan bebahra bo'Imagan, degan xulosaga kelishga imkon beradi.

«Alar to'rt yo besh yoshlarida,-yozadi Alisher Navoiy asar muqaddimasida,-emdi maktabg'a borur vaqtlari emish, hazrati Mavlono (Faxriddin Lo'ristoniy) alarni o'z qoshlarida o'ituitub, barmoq ishorati bila havoga mashhur otlarni: «Umar» yo «Ali»dek bitir ermish va alar taammul bila o'qir ermishlar va hazrati Mavlono alaming tulbliyatda bu nav' zehn-u va zakosidin mutabassim, mutaajjib bo'ur ermishlar» (15, 10). Abdurahmon Jomiy tahsil yillaridayoq naqshbandiya xojalari ta'sirida tarbiya ko'radi. Shayx Bahouddin Umar, Boyazid Puioniy, Muhammad Asad taiimotlari bilan voyaga yetadi. «Qutbi tariqat va g'avsi haqiqat\* Maviono Sa'diddin Koshg'ariyga katta ixlos qo'ydi, uni o'zining ma'naviy piri sifatida tanidi. Muhammad binni Hasan binni Abdulloh binni Tovus binni Hurmuz binni Shayboniy Nuriddin Abdumhmon Jomiyning o'zi ham keyinchalik naqshbandiya xojalari silsilasiga qo'shildi.

«Xamsat ul-mutahayyirin»ning awalgi maqoloti ikki hikmat sohibi o'rtasida kechgan g'ayoib voqealar, hayiatli holatlar, latif saiguzashtlami o'zida mujassam ctgan hikoyatlaidan tuzilgan. Bunday lavhalarining Abdurahmon Jomiy va Alishcr Navoiylar taqdirida ko'plab sodir bo'iganligi tabiiydir. Asar muallifi ulaidan o'n yctititasini tanlab o'quvchilariga taqdim etadi. Aytish joiz, mazkur lavhalar turmush ikir-chikiriari, shaxsiy xudpaiastlik doiasida o'ialashib qolgan emas. Ulaida katta axloqiy, taibiyaviy, adabiy mavzulaiga daxl qilinadi, latif tabassum, nozik mutoyiba, lutf va

muloyim qochirimlami qo'llash oiqali hayotda kuzatiladigan illatlarustidan kulinadi. Ayrim hikoyatlarda topqiriik, zakovat, badihago'ylik qadrlanadi. Shuningdek, Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy o'rtasida qizg'in ijodiy musobaqalar, o'zaro mhlantirish, aql va zchmi charxlashga xizmat qiluvchi sinovlar bo'lib turganligi anglashiladi.

Jomiy va Navoiyning o'ttiz yildan ziyodroq muddatga cho'zilgan hamkorlik tarixida turli sahifalar, ibrat olsa, eigasha arzizulik ao'analar nihoyatda ko'p. Ayni zamonda poklik, halollik, iymon va diyonatgina hukm surishi mumkin boigan ijod olamida kuzatilmaganyoxud kamyob hodisalar bu ikki alloma tajribasida namoyon boiadi. Aytilgan muddao tasdig'i uchun awalgi maqolotning hikoyatlariga murojaat qilaylik. Sul-ton MuzalTar Husayn Mirzoning boshiga musibat tushadi. Uning o'g'ii Ahmad Husayn vafot etadi. Ta'ziya izhor etmoq uchun AbdurahrnOn Jomiy va Alisher Navoiylar «Bogi safed»ga borishadi. Alisher Navoiy shu musibat munosabati bilan yozgan marsiyasining mana bu satrlarini o'sha davrada astagina Abdurahmon Jomiy qulog'iga o'qib beradi:

Gar shanr murd, mehri falakro mador bod,  
Gar qatra rext, obi baqoro qaror bod.

Ulug' o'zbek shoirining mazkur bayti Jomiy ijodiy imkoniyatlarini ilhomlantigan va u qog'oz hamda qalam so'rab olib, quyidagi misralami o'sha azo dasturxonni atrofida yozib, Alisher Navoiyga o'qib beigan.

Farzand mevayest zi shohi daraxti umr,  
Gar z-on ki meva rext, shajar poydor bod (16.20).

Mo'jizani qarang, mushoira udumiga qat'iy rioya qilingan va Alisher Navoiy matlaiga munosib javob bayti vujudga kelgan. Har ikki bayt satriaridagi mazmun va hatto tashbehlar ham g'oyat uyg'un. Alisher Navoiy matlaida tazod she'riy sao'atining chiroyli namunasi qo'langan. Birinchi satida olamni taik etgan o'g'il — o'chgan shamga, ota esa falakda kezuvchi va mangulikka daxldor Quyoshga qiyoslanadi. Albatta, bu bilan o'zbek shoiri Muzaffar Husaynni o'imas zot darajasiga ko'tarmoqchi emas. Balki uning hayoti ham tabiatda amal qiladigan qonuniyatga asoslangan. Quyosh-yog'du va nur manbai. Faizandning bunyodkori esa ota va onadir. Ular bardam-baquwat bo'lissha, yana faizandlarning paydo bo'lishi tabiiydir. I kkinchi satida ham o'sha sao'at va mantiq rishtasi izchil amal qiladi. Faizand —ota jismining qat-rasi. Ota vujudida o'sha qatralar boqiy boisa boigani, to'kilganlar-o'lganlar o'rning qoplanishi muqarrardir. Matla\* zamirida donishmand xalqimizning insonparvarikka asoslangan urflari. taskin-tasalliysi yotadi. Chunki ta'ziya

izhor etishdan murod, marhum xotirasini shod qilish bilan birga, tiriklarga ruhiy madad, dalda berish, hamdardlik bildirishdir. Zotan, manguga ketganlar qaytib kelmaydi. Yangi tug'ilganlar esa o'z nom-u nasibasi, taqdir-u tarixi bilan yomg' dunyoga ko'z ochadi...

Abdurahmon Jomiyning bayti ham javobiya aytilayotgan satrlar yo'nalishida va ancha rangin chiqqan. Uning talqinicha, ota daraxt, faizand shu umr daraxti shohlarining mevasidir. Zero, daraxt shoxlari va samaradorligi ko'p jihatdan uning parvarishi hamda yashovchanligiga bog'liq. Umr uzoqqa cho'zilsa, bardamlik poydor boisa, shox ham, hosil ham serob bo'ladi. Modomiki shunday ekan, daraxt shoxlaridan hosilning bcmavrid to'kilishidan o'ksinish yaramaydi. Manba-asos omon boisa, yana son-sanoqsiz mevalarning tug'ilishi tabiiydir. Tahlil etilgan she'riy misralarning yana bir jihatini aytmay iloj yo'q. Jomiy va Navoiylarqo'lagan tashbehlarning zamini mustahkam. Badiiyat hayot haqiqati talablariga rost keladi. Ko'rinadiki, bir-birini qalb-qalbdan his etmay, badiiy tafakkurda mushtaraklik tuymay turib, bunday hamohang she'riv misralami yaratish imkondan tashqaridir. Ikkinchidan, ayni misralar har qanday o'quvchida qiziqish uyg'otadi, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar o'rtasida kcchgan samimiy va sadoqatli birodariikdan ibrat olishga undaydi.

Yodnomaning ikkinchi maqolati Jomiy va Navoiyning maktublaridan tuzilgan. Bu ikki hikmat soliibi o'itasidagi insholar — munshaotning ko'p boiganligi shak-shubha tug'dirmaydi. Asar muallifi ulaming barchasini keltirishdan saqlanadi. Saralaydi, bag'oyat muhim va hayratangiz hisoblanganlarinigina ikkinchi maqolatga kiritadi. Shunday qi'Ub, yodnomadan o'n bir yo'naltirilgan va javob maktublari (jami yigirma ikki) o'rin olgan. So'nggi maqolatdagi ma'umotlar Abdurahmon Jomiy ijodiyotini o'rganishda qanchalik ahamiyatli b □ L saavoiyshunosUk uchun ham shu qadar zarurdir. Chunki ushbu maqolatda Jomiy qalamidan chiqqan talay asarlarning -tarjimai hoU» berilgan. Xuddi shunday gapni Alisher Navoiyning aksariyat badiiy yaratmalari xususida ham aytish joizdir. Ikki ulug' ijodkor □ n a si dachgan beg'ubor birodariik, xolison^ ijodiy mushoiralar o'sha nodir durdonalarning doyasi bo'lib xizmat qilgan. Maqolat boshidayoq Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiyning katta-yu kichik o'ttiz olti asari ro'yxatini ilova qilar ekan, «bu faqir alar tasnifig'a sabab va ta'Ufig'a bois boiubmen va bu ma'ni ko'prak kutub va rasoilda mazkurdir»,-deya ta'kidlaydi (15-48).

«Xamsat ul-mutahayyirin»ning xotimasi garchi hajm jihatidan

ixchamdir, ammo qamrovi nuqtai nazaridan ancha ko'lamli. Xotima awalida Abdurahmon Jomiy huzurida yoxud ishtirokida o'qilgan asariar, risolalar ro'yxati keltiriladi. Aruz, qofiya, muammo, tasawuf ta'limoti va tarixi, ilohiyotga atalgan bunday risolalar soni o'n beshga yctib qoladi. Bular o'ttiz yildan ko'proq davr ichida kechgan bahamjihat hayot, muhokama-munozara, bamaslahat ijod ayyomining hosilasidir. Xotimada yana besh hikoyat ham ilova qilingan. Mazkur lavhalarda Abdurahmon Jomiy tabiatida mayjud bo'lgan karomatlar haqida fikr yuritiladi. Xotima oxirida Nuriddin Abdurahmon Jomiy vafoti, dafn marosimi tafsilotiari va Alisher Navoiyning shu munosabat bilan yozgan marsiyasi matni keltiriladi. Ustod Sadrididdin Ayniy mazkur marsiyani «Eng jonso'z chiqqan asar» sifatida qadrlagan. Darvoqe , ulug' shoir Alisher Navoiy qalamida sayqal topgan mazkur asarni qancha madh etsa, shuncha oz.

...Do'ston, dar hama fan nodirai olam ku?  
Afzal-u afsahi ajnosi bani odam ku?  
Dar biyoboni tamannosh xaloiq murdand,  
Ba davoi hama on Xizri Masiho dam ku?..

Mazmuni:

Do'stlar, hamma fanda olam yagonasi qani?  
Odam bolalari jinsini afzali va cng fosihi qani?  
Orzusi biyobonida xaloyiq halok bo'ldi,  
Hammaning daVosi bo'lgan Isinafas Xizr qani?  
(P. Shamsiyev tajjimas. Asariar, 15 jildlik, 14-tom, 257-bet)

### 11.3. Tarix, tasawuf va din tarixiga oid asariar

«Tarixi muluki Ajam», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Nasoyim ul-muhabbat», «Vaqfiya».

«Tarixi mulnki Ajam» («Ajam shohlari tarixi»). 1488-yilda yozib tugatilgan bu asar «Muhokamat ul-lug'atayn»da «Zubdat ul-tavorix» («Tarixlar qaymog'i») tarzida tilga olinadi hamda uning podshohlar tarixiga bag'ishlanganligi ta'kidlanadi: «... «Xamsa» shug'lidin chun farog'at topibmen, taxayyulim geti navardin salotin tarixi dashtig'a chopibmen, chun noma savodi zulmatidin «Zubdat ul-tavorix» adosin tuzupmen, salotin o'lgan otin bu hayvon suyi bila tirguzupmen» (16. 26). Ajam shohlari tarixiga bag'ishlangan tarixiy va badiiy asariar Alisher Navoiyga qadar ham juda ko'plab yaratilgan edi. Ulug' shoirning o'z



asarlari, jumladan, «Xamsa» tarkibidagi dostonlarida ham Anushirvoni odil, Xusrav Parvcz, Bahrom, Iskandar singari shu silsilaga mansub bo'lgan hukmdorlar obrazi mavjud. Bu holat shuning Ajam shohlari tarixidan juda yaxshi xabardor ekanligi, ular bilan aloqador tarixiy dalillar hamda afsona-yu rivoyatiami mukammal bilganligidan dalolat beradi.

•Tarixi muluki Ajam»ni yozishda muallif Firdavsiyning «Shohnoma», Jaloliyning «Jome' ut-tavorix», Xazrat Nasihat ul mulk», Hamidulloh al-Mustavfiyning «Guzida» asarlari, shuningdek, •Tarixi Tabariy», «Tarixi Banokatiy». «Qozi Baydoziy» kabi tarixiy manbalarga tayanadi. Jumladan, asaida Bahrom binni Shopur nomli zalim podshoh haqida: «Banokatiy debcurkim, aning zulmidin el anga g'avg'o qildilar va ul g'avg'oda halok bo'ldi», «deya qayd etiladi (16. 233). Shuningdek, «Tarixi muluki Ajam»da «derlarkim», «debdlarkim» so'zlarining tez-tez uchrashi yuqoridagi fikmi quvvatlantiradi.

Alisher Navoiy Ajam shohlarining peshdodiyalar, kayoniylar, ashkoniylar, sosoniylar singari to'rt sulolasiga mansub hukmdorlar tarixini muhtasar bayon etish bilan zamonasi uchun juda muhim bo'lgan bir nechta ijtimoiy-siyosiy, ilmiy, adabiy maqsadlari, orzu-istaklarini amalga oshirishini ko'zda tutadi. Asarda to'rt sulolaga mansub podshohlarning deyarli hammasi afsonaviy hukmdor Kayumarsdan boshlab, sosoniylarning so'nggi vakili, Eronning arablar tomonidan istilo qilinishi qurboni bo'lgan Yazdi Jurdi Shahriyorgacha tavsif beriladi va ularning bashariyal tarixi uchun podshoh sifatida qulgan yaxshi-yomon ishlari muhtasar bayon etiladi. Bu bilan Alisher Navoiy Ajam shohlari d hukmdorligi silsilasini ma'lum tartibiga asos soladi, shuningdek, Sharq adabiyotida keng qo'llangan o'sha hukmdorlar obrazining niif xususiyatlariga oid ma'lumotlarni umumlashtiradi. Ulug' mutafakkirning bu xizmati turkiy va fore- tojik adabiy aloqalari rivojining yuksak cho'qqisi sanalgan XV asr uchun nihoyatda muhim edi.

•Tarixi muluki Ajam» an'anaviy tarixnavislik uslubida yaratilgan bo'lib, unga turli afsona va rivoyatlarga o'rin berish bilan uning badiiy qimmatini oshirishga, qiziqarli bo'lishini ta'minlashga alohida e'tibor qaratiladi. Hukmdorlar hayotidan keltirilgan bu adabiy lavhalar ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etib, o'zaro urush-taloshlarning sababkori bo'lgan temuriyodalarni ogohlikka da'vat etishi bilan ahamiyatlidir. «Tarixi muluki Ajam»da podshohlarning yuqoridagi da'vosi

bilan chiqishlaridan ko'ra k □ promulk ma'murligi-yu yurt osoyishtaligi yo'lida ko'rsatgan jonbozliklariga o'tibor qaratilishi, zolim podshohlarning ayanchli qismatining bayoni zamirida muallifning temuriylarning siyosiy vaziyatini to'g'ri baholashlaridan umidvorligi mujassamlashgan ko'rinadi. Alisher Navoiy Xo'shang, Jamshid, Faridun, Manuchchr, Tahmosb singari peshdodiy, Bahrom Go'r, Feniz. No'shiravon, Turon Duxat kabi sasoniy hukmdorlarni adolatli shoh sifatida tasvirlaydi. Jumladan, Firuz binni Yazdijird haqida quyidagilarni yozadi: «Firuz binni Yazdijird musulmon va oqil va kordon va odil podshoh erdi. Adolat bilan mamolikni obod qildi va rioyat bila raoyoni xushnud va sliod etti. Aning saltanati zamonida yeti yil qaxat voqe' bo'ldi va raoyodin xirojni soqit qildi. Bu yeti yil hech kishidin hech nima tilamadi»(16.238).

Alisher Navoiy Xo'shangni «odiil va xiradmand podshoh erdi», Jamshidni esa «jamol-u husnga beshubha va benazir va kamol-u fazlda bcadil erdi»,-deya ta'riflaydi. Xo'shangni mamlakami ilm va qonun bilan boshqarishga urungani, tarixda birinchi bo'lib kitob bitgani, toshdan tcmir chiqafgani, yog'ochdan uylarga eshik yasagani, konlar topgani, otga egar yasagani va boshqa obodonchilik ishlarini e'tirofetadi. Asarda Jamshid haqidagi maMumotlar ham shu tariqa bayon qilinadi. Uning juda ko'p binolar qurdirgani, bu inshootlarqurilishi nihoyasiga yetgach, katta bazm uyushtirgani, o'sha qutlug' kun «Navro'z»-, deya atalgani asarda o'z ifodasini topgan. Alisher Navoiy: «Jamshid saltanatining zamoni y yetti yuz yilga etishdi»,-deganda ko'proq uning mifologik qahramon ekanligini nazarda tutgan bo'lishi mumkin.

«Tarixi muluki Ajam»da ahamoniylar sulolasining so'nggi vakili Doro III zolim podshoh sifatida tasvirlanadi. Iskandarning Doro taxtini tonib olishi ijobiy hodisa sifatida talqin etiladi. Shuningdek, asar muallifi Iskandar haqidagi juda ko'p maiumotlardan xabardor bo'lgani holda, uni vali deva ta'riflaydi. Biroq «ba'zilar unga nubuvvat isnodi qilibdurlar» tarzidagi ayrim tarixchilarning Iskandarga payg^ambarlik nisbatini bei^anliklariga c'tiroz bildiradi. Asarda Bahrom G □adolatli shoh bo'lsa-da, uning g'urnrga, kayf-safoga berilishi, shaxsiy inanfaatlar qurboniga aylangani bois mamlakat va xalqini yomon ahvolga solib q □yishigatibor qaratiladi. Podshohning ana shu illatlari uning saltanatini xavf ostida qoldiradi, faqat u qattiq kurashlar olib borgani uchun taxtini egallaydi.

Alisher Navoiy «Tarixi muluki Ajam»da Sulton Husayn Boyqaro tarixini ham yozish niyatida ekanligini e'tirof etadi. Ushbu istak asar

xotimasida keltirilgan masnaviyda o'z ifodasini topgan. Unda ulug' shoirning odil shoh haqidagi falsafiy qarashlari Husayn Boyqaro timsolida badiiylashtiriladi (16. 255-257.). Biroq muallifning bu orzusi amalga oshmagan ko'rinadi.

«Tarixi muluki Ajam» tcran ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taMimiy mazmunga ega boMgan iisar bo'lib, u bilan muallif turkiy tilda tarixiy asar yozishning o'ziga xos uslubini namoyon etdi. Asar tilining soddaligi, uslubining ravonligi bilan keyingi davrlardagi tarixnavislik ravnaqiga muhim hissa bo'lib qo'shildi. Asardagi she'riy parchalar, hikoyat-u rivoyatlar o'tmishda tarixnavislik badiiv ijod bilan uyg'un uslubda olib borilganligini dalillaydi. Shuningdek, «Tarixi muluki Ajam» ulug' o'zbek shoiri dostonlarini o'rganish, Eron mifologiyasi bilan yaqindan tanishish hamda Alisher Navoiyning o'ziga xos nasriy uslubini ilmiy tadqiq ctishda muhim manba bo'Iib xizmal qiladi.

«Tarixi anbiyo va hukamo» (Payg'ambarlar va faylasuflar tarixi). Bu asar hijriy 890-904 (melodiy 1485-1498) yillar oralig'ida yozilgan bo'lib, u bashariyatni iymon-e'tiqodga da'vat etuvchi, o'zlarining hamida axloqi, yuksak insoniy fazilatlarini bilan kishilarga o'rnak bo'luvchi, hayratomuz mo'jizalari bilan Allohning bir-u borligi, vagonaligiga iymon keltirishga undovchi payg'ambarlar va ilm-u hikmat sohibi bo'Igan donishmand—faylasuflar hayotining ibratli lavhalari, hikmatli so'zlaridan tarkib topgan. Ma'lumki, payg'ambarlar tarixiga oid rivoyat-u hikoyatlarni o'zida mujassamlashtirgan asarlar Alisher Navoiy davriga qadar ham yaratilgan. Jumladan, «Tarixi Tabariy», «Tarixi Banokatiy» singari mo'tabar manbalarda ba'zi podshohlarning yurishlari bilan bir qatorda payg'ambarlar qissalari ham keltiriladi. Shuningdek. Nosimddin Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asari turkiy adabiyotda ayni mavzuga bag'ishlangan eng virik nasriy asar sifatida ma'lum va rnaslihurdir. Alisher Navoiy ham bu mavzuga murojaat etib, turkiy xalqlarni ulug' nabilar hayoti bilan bog'liq qissalar va hakintlarning purma'no fikrlaridan bahramand etishni ulug' saodat deb biladi.

«Tarixi anbiyo va hukamo» ikki qismdan tarkib topgan. Asarning dastlabki qismida Odam alayhis-salomdan boshlab Nuh, Ismoil, Ya'qub, Yusuf, Muso, Homn. Sulaymon, Iso, Luqmoni hakim singari ulug' payg'ambarlar hamda As'hobi qahf voqyasi haqida ma'lumot beriladi.

Asarning payg'ambarlar tarixiga bag'ishlangan dastlabki qismi Odaming yaratilishi voqyasi bilan boshlanadi hamda «As'hobi qalif va ba'zi mutafarriq axbor» bayoni bilan nihoyalanadi. Anbiyolar haqidagi

qissalar uslubining sodda va ravonligi, xalq og'zaki badiiy ijodiga yaqinligi bilan ulug' adibning boshqa nasriy asariaridan farq qiladi.

Asarda nomlari keltirilgan payg'ambarlar bilan bog'liq voqealar dastlab muayyan qahramonni tanishtirish mazmunidagi boshlanma bilan ibtido topadi. Adib ularni tanishtirish jarayonida turii manbalardagi ma'lumotlarni o'quvchiga yetkazishga harakat qiladi. Jumladan, Luqmoni hakim haqidagi bir-birini inkor etuvchi quyidagi fikrlar asarda o'z ifodasini topgan: «Ta'rix ahlidin ba'zi ani hukamo silkida mazkur qilibdurlar. Va ko'prak el ani payg'ambar debdurlar. Va ba'zi rivoyatda mundoqdurki, tengri ta'oloni nu'buwat va hikmat orasida muxbir qildi. Har taqdir bila «Va laqad otayno Luqmonal hikmata» aning sha'nidadur. Bo'la olurki, bovujudi nu'buwat hikmat dag'i anga nasib bo'lmish bo'lg'ay. Rangi qaro erkandur. Dovud alayhis-salom suhbatig'a musharraf bo'lur crdi. Va andin ko'p g'aroyib vujud tutar erdi. Ba'zi debdurlarki, qul erdi va ozod bo'lg'onida muhtalif rivoyat bor» (16, 168). Ko'rinadiki, muallif islom tarixiga oid manbalardagi ma'lumotlarni umumlashtiradi, bir-birini inkor etuvchi qarashlarni asarda yondosh keltiradi va nlardan ba'zilarini Qur'oni karim oyatlari asosida quvatlantiradi.

Muallif Luqmoni hakimni «tengri ta'olo nu'buwat va hikmat orasida muxbir qi'Uganiga ishonch hosil qilgani bois uning qutlug' nomini asaming ham anbiyolar va ham donishmandlar faslida keltiradi.

Alisher Navoiy payg'ambarlar qissalarini imkon qadar muxtasar va sodda tilda bayon qilishni maqsad qilganligi asarriagi ba'zi ishoralardan ayonlashadi. Jumladan, «Muso va Homn alayhis-salom\* qissasida Muso payg'ambarning tug'ilishi, go'dakning Allohning cheksiz inoyati bilan Firavn zulmidan asrab qolinishi hamda Shuayb alayhis-salom qo'ylarini boqishi voqealari ixcham bayon etiladi. Sho'ayb payg'ambar Musoni Safura ismli qizga uylantirib, o'n yildan so'ng Odam Safiyulloh jannatdan chiqargan hassasini unga beradi. Muso payg'ambar Misrga yoi oladi. Shu o'rinda Alisher Navoiy Muso alayhis-salomga payg'ambarlik a'molining nasib etilishini quyidagicha tasviriya'di: «Chun Muso alayhis-salom besh kun yuridi, Tursino tog'ig'a yetishti. Oltinchi kechakim havo sovug' bo'lub, bulut olamni tiyra qildi. Safurag'a tug'urur dardi paydo boiub, o'tqa ehtiyoj boidi va ul tog' sori mutavajjih bo'ldikim, o't kcturgay. Ko'p yurg'ondin so'ngra bir yomg'lug' ko'mndi, yelkoch, ul yomgiug' bir daraxtda crdi, Muso alayhis-salom yetkoch, daraxtqa chiqti. Va ul yorugiug' qoshida quyosh nuri tiyra ko'rundi, ammo yig'ochni kuydurmay, yafrog' va shoxlarin tozaroq qihb erdi. Muso

alayhis-salomg'a hayral g'olih bo'lub dedi: Yo rab, bu na hoi crkin? "Inni anailoh\* nidosi kelib, Muso alayhis-salomning davlatmand boshig'a risolat toji qo'yuldi va saodatniand cgniga nubuwat xiPati kiyduruldi va yadi bayzo va aso mo'jizasi karomat bo'ldi. Va orada o'tkon mukolama «Toho» surasida ma'lum bo'lur\* (16.136). Ayonlashadiki, muallif asarining asosiy manbasi Qur'oni karim bo'lgani bois ba'zi voqealar tafsilotlari xususida undagi muayyan suralarga ishora qilinadi. Qissada Muso aiayhis-salomning Fir'avn bilan muloqot qilishi va uni otengri taolo ubudiyatiga (bandalikka) dalolat» qilishi, Fir'avn csa undan mo'jiza ko'rsatishni talab etishi iavhalari asar payg'ambarlar mo'jizalari bilan o'quvchini ko'proq tanishtirish maylida bunyod etilganidan dalolat beradi. Bu hodisa Iso alayhis-salom qissasida ham o'z ifodasini topgan. Muso alayliis-salom hassasini tashlaganida, u ajdarlioga aylanadi. Haybatidan bir necha kishi halok bo'ladi. Fir'avn hushidan kcladi, o'ziga kclib, Muso alayhis-salomdan hassani olishni iltimos qiladi. Alloh cchisi ajdarlioni «yadi bayzo»ni (oppoq qo'l; zo'r, kuch, qudratli qo'lni) ko'rsatib qo'lga olganida, u yana hassaga aylanadi.

«Tarixi anbiyo va hukamo»dagi Sulaymon alavhis-salom bilan bog'liq qissada Sulaymon payg'ambarning ulug'voriigi-yu, biroq uning bu hashamati Tangri taollo qudrati oldida zarrachalik qadrsizligi bayonidan iborat rivoyatlarga o'rin beriladi. Qissa so'ngida keltirilgan ruboiyda dunyoning o'tkinchiligi mo'r-ilon bilan aloqador hayotiy tamsil vositasida o'z ifodasini topadi. Ruboiy nafsdan g'olib kfjjish. ma'naviy-mhiy kamolotga da'vat ruhida ijod ctilgani bilan ahamiyatlidir«Ruboiy:  
 Olamni Sulayniog'a haq ctmish ma'mur,  
 Hukmi soldi jin-u bashar xaylig'a sho\*r.  
 Oxir chu ajal anga maqom ayladi go'r,  
 Tufroq lehida qildl vatan o'ylaki mo'r (16.168).

«Tarixi anbiyo va hukamo»ning ikkinchi qismi «Hukamo zikri» deb nomlangan bo'tib, unda bashariyat tarixida katta nufuzga ega bo'lgan Luqmoni hakim, Fishog'urs, Jomosp, Buqrot, Buqrotis, Suqrot, Aflotun, Aristotilis, Balinos, Jolinus, Batlimus, Sodiq, Buzuijmehr singari olimlar haqida ixcham tavsif va ma'lumotlar beriladi, ularning hikmatli so'zlaridan namunalar keltiriladi. -Hukamo zikri»ning cng muhim fazilati shundaki, shoir o'sha faylasuflar tomonidan aytilgan purma'no fikrlaming asl mohiyatini bir bayt she'rda umumlashtiradi. Baytlar nihoyatda ta'sirchanligi va xotirada oson muhrianishi bilan ahamiyatlidir. Umuman olganda, «Tarixi anbiyo va hukamo»ning har

ikkala faslida ham insoniyat larixida cvrilishiar paydo etgan buyuklaming hayoti, hikmatli so'zlaridan ibrat olishga daVat etiladi, insonning komillik rutbasini qozonishi uchun asos bo'lgan umuminsoniy qadriyatlar haqida fikr yuritiladi. Fikr tasdig'i sifatida «Hukamo zikri»dan tanlangan ayrim parchalami keltirish bilan kifovalanamiz:

Buqrot hakini. Fishog'ursning shogirdidir. Va Bahman chog'ida erdi va tibb ilmida mohir erdi va tasonifi bor. Va fusuli Buqrot uljumladinurkim, atibbo qoshida bag'oyat mo'tabardur. Ul debdurkim, umr qisqadur, ish uzun. Oqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilg'aykim, zaruratroqdur, ya'ni oxirat maslahati va tengri taolo rizosL She'n

Kishiki qildi amal tengrining rizosi bila,

Haq y yetti oxiratin kom-u muddaosi bila (16.191-192).

Aristotolis. Aflotunning shogirdidir. Iskandaming vaziri erdL Aning so'zlaridin budurkim, podshoh ulug' rudg'a o'xshar va atboi arigMarg'akim. ul mddin ayrildilarkim, rud suyig'a har hol bo'lsa, arig'larg'a hamul holdur. Ul chuchuk bo'lsa, bular chuchuk; ul achig' bo'lsa, bular achig'; ul sof bo'lsa, bular sof. Ul loy bo'lsa, bular loy. Bas, podshohg'a vojibdur g'oyat hikmat va e'tidol bila maosh qilmoq, to xayl va hashami anga mutobaat qilg'aylar. She'n

Sboh daryo va xalq crur anhor,

Ikkisining suyig'a bir maza bor (16.193).

Buzurjmehr. No'shiravoni odilning vaziri erdi. Aning so'zlaridindurkim, ustodimdin so'rdimkim, yigitlikda ne qilrnoq yaxshi va qarilig'da ne qilmoq yaxshi? Dedikim, — yigitlikda ilm kasb qilmoq va qarilig'da ani amalga kelturmak yaxshidir. She'r

Yigitlig'da yig' ilmning maxzani,

Qarilig' chog'i xaij qilg'il ani (16.194).

Ayrimlari eslatilgan nodir fazilatlaridan ko'ra «Tarixi anbiyo va hukamo» Alisher Navoiy badiiy nasrining go'zal namunalaridan biridir.

«Nasoyim ul-muhabbat» ("Muhabbat shabbodalari")—xaiqni haq va haqiqat sari yo'Ilash, bashariyatni ilohiy ma'rifatga etishtirishdek ulkan vazifani o'z zimmasiga olgan ulug' ulamo va urafo, mashoyix-u avliyolar haqida bitilgan noyob manbadir. Hijriy 901 (1496) yilda vujudga kelgan o'zbek nasri va tasawuf adabiyotining mumtoz namunasi sanalgan bu asaming t  I  m  om  i  ni muallif «Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuwat» («Ulug'lik xushbo'yliklarini taratuvchi sevgi shabbodalari\*»), deya e'tirof etadi. Tazkira Abdurahmon Jomiyning «Nafohat ul-uns» asari asosida vujudga kelgan. Alisher Navoiy uning yozilishi tarixini

quyidagicha bayon etadi: «Doim oshufta xotirg'a kelur erdi va parishon xayolg'a evrulur eidikim, ul kitob alfozi forsiydir, arabiyg'a payvasta va iborati ishorat ahli tiliga vobasta va ul tillar vuqufidin bahravariar va ul iborat-u ishoratdin bexabariar ul alfozdin o'z qobiliyatleri hurdida va ishtig'oilari muqobalasida naflar toparlar va fayz elturlar.

Ammo turk ulusidin ba'ziki, ko'ngul sidq-u safosig'a bahramanddurlar, bu kimiyo asar so'zlar ta'sirig'a Tengri inoyatidin aijumand, ul alfozg'a vuquf qillatidin ul fayzdardin mahrum va xaqoyiqning daqoyiqi ularga noma'lum. Xotirg'a kechmishkim, agar sa'y qilsam, bu kitobni turk tiliga taijima qila olg'aymunianV-deb mutaammil erdim daqoyiq-u mushkulotni ravshanroq alfoz va ochuqroq ado bila o'tkara olg'aymuman?-deb mutaammil erdim. Va ne bu xayol-u muddaodin o'zumni o'tkara olur erdim va ne ishning azimlig'i va dushvorlig'i jihatidin shuru' qila olur erdim.

To ta'rix to'qquz yuz birdaki, ul kitobning taiifidin yigirma yil oiub erdi, Tengri taolo tavfiqi birla bu ulug' ishg'a ilik urdum va bu azim amrg'a qalam surdum> (17. 12). Ayonlashadiki, Alisher Navoiy turkiy xalqlarni «bu kimiyo asar» («Nafohat ul-uns»)da nomlari keltirilgan ulug'lar bilan yaqindan tanishtirish maqsadida uni o'zbek tiliga taijima qiladi. Abdurahmon Jomiyning «Nafohat ul-uns min xazorat ul-quds» asari 1476-1478-yillarda yozilgan bo'lib, muallif tazkijfning bunyod etilishida Alisher Navoiy da'vatkor bo'lganligini e'tirof etadi. Demak, ana shunday asar yozish zarurati ulug' o'zbek shoiri ko'nglida yillar davomida yashab kelgan.

«Nasoyim ul-muhabbat» muallifi sharqona xokisorlik bilan «ushbu kitobni taijima yo'sini ila bunyod ettim», -deya ta'kidlagan bo'lsa-da, tadqiqotchilar tazkira yangi ma'umotlar bilan boyitilgani, unga juda ko'p o'zgarishlar kiritilganini e'tirof etishadi. Jumladan, «Muqaddima», \*Asosiv qism» va «Xotima»dan tarkib topgan asarning «Muqaddima» qismi bevosita Alisher Navoiy qalamiga mansub. Tazkira muallifi ulug' shayxlar nomlari zikr etilgan «Nasoyim ul-muhabbat»ning asosiy qismini quyidagicha mukammallashtirganini ham bayon etgan: «Va hazrat Shayx Fariduddin Attor q.s. bitigan «Tazkirat ul-avliyo»din ba'zi kibor mashoyixkim, -Nafohat ul-uns»g'a doxil bo'imabdur erdi-har qaysini munosib mahalda doxil qildim va hind mashoyixi sharhi ham oz mazkur eidi, mumkin bor tilab, topib hazrat Qutb ul-avliyo Shayx Farid Shakaiganj q.a.din so'nggi mashoyixgacha ilhoq qildim va turk mashoyixi zikri ham ozroq erdi, oni dogi hazrat Shayx ul-mashoyix Xoja Ahmad

Yassaviy r.din bu zamong'acha ulcha mumkin bor tilab topib, zikrlarin va ba'zi holot-u so'zlarin o'z mahalida daij qildim. Va hazrat Maxdumi n.m.n.ning oti va muosir-u musohib mashoyix q.a. zikri dag'ikim, ul mutabarrak kitobda yo'q erdi, munda qo'shdum va ul kitobda dag'i avliyoulloh zikridin ba'zi so'z'kim, zamon ahlig'a ko'p muhtoj unilayh ermas erdi itnob vahmidin tarkin tutdum va bu tajjimadin o'ksuttum;va chun bu valoyat riyozi muhabbat nasimig'a muhib va futuwat shamimig'a sabab bo'Idi» (17.12-13). Shunday qilib, Alisher Navoiy «Nafohat ul-un»da 618 (584 erkak, 34 ayol) mutasawif haqida berilgan maMumotlarni 770 taga yetkazadi, ulardan 35 tasini ayol avliyolar sha'niga bildirilgan fikrlar tashkil etadi. Bunda muallif Fariduddin Attoming -Tazkirat ul-avliyo», Shayx Farid Shakarganjning shu yo'nalishda yozilgan asaridan foydalandi hamda turk mashoyixlari, shuningdek, Abdurahmon Jomiy va o'ziga zamondosh bo'lgan ulug'lar nomlarini tarixda manguga muhrlaydi.

«Nasoyim ul-muhabbat»ning muhim fazilatlaridan biri uning «Bu toifaning a'mol-u a'fol va muomilot-u riyozatidin ba'zini zikr qilmoq» nomli muqaddima qismida avliyo va mashoyixlaming a'mol (ishlari), aPol (f□llari)muomalat (yashash tarzi) va riyozat (iroda mhlarini chiniqtirish)lari bayon ciladi hamda tasawuf ahlining tavba, halol, iuqma talabi, shariat rioyati, namoz, zakot, ro'za, haj, yetuk axloq, bazli mavjud (o'zidagi narsalarni boshqalarga ravo ko'rish), hilm, rizo, sabr, sidq riyozat kabi sifat va xislatlar sharhlanadi. Bulardan tashqari, ma'lum kasb-hunar bilan halol luqma topib faoliyat ko'rsatgan Shayx Muhammad Sakkok (pichoqchi), Shayx Abu Hafz haddod (temirchi), Shayx Abulabbos Omiliy (qassob), Shayx Ibrohim Ojuriy (xisht avalabdur), Mirchai Safolfurush (doshgar), Adulhasan Muzayyin va Shayx Bannon (hammol), Shayx Abulhasan (najor). Xoja Bahouddin Naqshband (kimho naqshini bog'lamoqqa mashhur) kabilar hayotini ibrat qilib ko'rsatadi. Alisher Navoiy ilohiy fayzdan bahra olishning eng oliy sifati luqmai halol ekanligini uqtirib quyidagilarni bayon etadi: «Va soyir mashoyixi kibordin ham ko'pi halol luqma kasbig'a muzduriuq qilibdurlar, o'tin toshibdurlar va halol luqma bu ishda kulliydurki, ondin fayz-u ma'rifat zoyanda boMur» (17. 15-16).

«Nasoyim ul-muhabbat» musulmon mintaqa xalqlari ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotida yuksak nufuzga ega bo'lgan tasavvuf tarixi, uning tarmoqlari va ulug' mashoyix-u avliyolari haqida ma'lumot berishi, shuningdek, tasawufning nozik jihatlari bilan turkiy xalqlami



tanishlirish yo'lida yozilgan ilk tazkira boiganligi bilan ahamiyatlidir. Bulardan tashqari, bu mo'tabar manba Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy singari o'z davnning peshqadam ziyolilari bo'lgan ulug' zotlar dunyoqarashining shakllanishida bevosita ta'sir etgan shaxs va asarlar bilan yaqindan tanishishga imkon yaratadi.

(Alisher Navoiyning «Vaqfiya» (h.886. m. 1481) asarida o'zining davlat aibobi sifatkiagi faoliyatida qanday ijtimoiy-siyosiy tamoyillarga asoslanib ish tutgani. o'z ixtiyoridagi mulk va mablag'lanlan asosan qanday niyallarda foydalangani. shu mablag'lar hisobida qurdiigan bino, madrasalarda o'ratgan taitiblari, vaqf qildiigan yerlari, mulklari va bog'lari haqida ma'umot kchirilgan. Asar XV asr ijtimoiy-siyosiy. madaniy, iqtisodiy hayoti tarixini, shuningdek, ulug' shoir hayoti va faoliyatining ko'pgina jirralarini o'iganishda ishonchli manba vazifasini o'taydi. J

#### 11.4. «Mahbub ul-qulub» («Ko'ngillarning scvgani») pandnomasi

Alisher Navoiyning eng so'nggi yirik nasriy asari bo'lib, hijriy 506 (1500) yilda yozilgan. Unda ulug' shoir va adib, olim va buyuk mutafakkimning barakatli umri davomida ko'igani, kuzatgani, boshidan kechirgani, hayotiy tashvishiarining qalb qatlam-u qavatdaridan sizilib chiqqan Io'nda, umumlashma-xulosalari o'z ifodasini topgan. Musajja' sa'o'atining nodir namunasi sanalgan bu noyob asaming bunyod etilishi sabablarini muallif quyidagicha izohlaydi: «Bu muqaddimotdin maqsad bukim, har ko'y va ko'chada yugumbmen va olam aholidin har nav' elga o'zumni yetkumbmen va yaxshi-yamonning afoiin bilibinen va yamon-u yaxshi xislatlarin tajriba qilibmon. Xayr va shar\*din (yomonlik. gunohlardan) no'sh va nish ko'ksunga yetibdur va laim (past, xasis. nokas) va karim zamx va marhamin ko'nglum dark etibdur. Va zamon aholidin bayozi asiiob (suhbatdosh) va davron xayhdin ba'zi ahbobki (ayrim do'stlar) bu hollaidin xabarsiz va ko'ngullari bu xayr va shardin asarsizdur. Qit'a:

Ne bu'g'ay ul kishikim, shahd-u mayni totmaydur  
Ki, vasl-u hajr kibi ul chuchuk durar, bu achig'.  
BUur zalU musofirki, po'ya aylarda,  
Qum-u to'zon yumshog', tog'-u xoradur qattiq.

Bu nav as'hob va ahbobga intiboh (tanbeh) qilmoq va alami nav' bu holatdin ogoh qilmoq vojib ko'mndiki, har toifa xisolidin (xulqlaridan) vuqufiari (xabardoriklari) va har tabaqa ahvoiidin shuudari boig'ayki, munosib el xizmatig'a shitob qilg'aylar va nomunosib el suhbatidin ijtinob

vojib bilg'aylar (uzoqlashgaylar) va bari el bila maxfiy rozlaridin so'z demag'aylar. Va shaytonin (shaytonlar) makr-u firibidin boziy emagaylar. Har nav' el suhbat va xususiyatiki, alaiq'a havas boMg'ay, bu faqiming tajribasi alarg'a bas b l'g'ay» (14.10-11).

Nihoyatda katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan adibning axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-ma'rifiy mavzudagi muayyan qarashlarining teran badiiy ifodasidan tarkib topgan «Mahbub ul-qulub» pandnomasi uch qismdan iboratdir

•Awalgi qism—Soir un-nosning afol va ahvolidning kayfiyati («Xaloyiqning ahvoli va fe'l-atvori hamda so'zlarining kayfiyati»).

«Ikkinchi qism- Hamida afol va zamima xisol xosiyati» («Yaxshi qiliq va yomon xislatlar xususiyatida»).

«Uchinchi qism- Mutafarriqa favoid va amsol surati («Yaxshilikning natijasi va yomon xislatlarning oqibati») (14.11).

«Mahbub ul-qulub»ning birinchi qismida ccallagan vazifasi, ko'rsatilajak ta'siri jihatidan jamiyat taraqqivot ida bclgili mavqega ega qirq to'qqiz toifa ahlining fe'l-atvori, ahvoli xususida fikr yuritiladi. Bu safda shohdan gadogacha bo'lgan aksariyat toifa a'zolarini uchratish mumkin. Ro'yxatda zikr etilgan sohalardan k pchilicvosita ishlash chiqarish jarayonida ishtirok ctmaydi. Lekin o'sha jarayonning rivoj-u ravnaqida muayyan o'rni, ta'siri bor. Yana, asar muallifi aksar toifa ahli faoliyatiga tanqidiy munosabat bildiradi. Shunday qilib, odil sultonlar, islompanoh bcklar, zolim va fosiq shohlar, vazirlar, nomunosib noiblar, noqobil sadrlar, fosih bahodiriar, shayx ul-islom, qora cherik (qo'shin), qozi, mufti, mudarrislar, kotiblar, mutrib-u mug'anniylar, tijorat ahli, olib sotariar, bozor kosiblari singari turfa toifalarga doir gohida muloyim, ba'zan nafrath" qarashlar bayon etiladi. Ulug' adibning boshqa asariarida kuzatilgani kabi odil shoh haqidagi falsafiy qarashlarini -Mahbub ul-qulub»da badiiy ifodalarkan, awal, adolatli podshohni yurt ma'murligi-yu xalq osoyishtaligining asosi deb biladi. Muallif bir umr o'zi orzu qilgan hukmdorning ta'rif-u tavsifini asarda niltoyatda katta ehtiros-u o'ziga xos tashbehtar voitasida badiiy lashtiradi: «Odil podshoh haqdin xaloyiqqa rahmatdur va mamolikka mujibi amniyat va rafohiyat. Quyosh bila abri bahordek qora tufrog'din gullar ochar va mulk ahli boshig'a oltun bila duriar sochar. Fuqaro va notavonlar aning rifq va madorosidin osuda, zalama va avonlar aning tig'i siyosatidin farsuda. Hirosatidin qo'y-u qo'zi bo'ri xavfidin emin va siyosatidin musofir ko'ngli qaroqchi vahmidin

mutmain»( 14.12). Pandnomada zolim, johil va fosiq podsho esa butun yomonlig-u razolatning sababkori sifatida talqin etiladi. Uning zulmidan obod yclar vayronaga, kabutar toqchalari boyqush oshyoniga aylanadi, bunday shoh bazmida boda scli tug'yon qilib, u sel mulk mainurligini vayron etadi. Alisher Navoiy saroy amaldorlarining yaxshi yoki yomon a'mol sohibi boiishlarini ham hukmdoiga bog'liq holda talqin etadi:

«Bu yomon podshohki. boig'ay vaziri ham yomon, andoqki, Fir'avn nayobatida Homon. Bayt:

0\*ylakim sboh, morg'a boig'ay mudid ham ja'fariy,

Yo vaboyi xalqqa toun ham oig'ay bir sari

Tengri mundoq balolarni adam chohidin vujud taxtgohig'a kelturmasun va yo'qluq zindonidin borlig' shahristonig'a yetkurmasun» (14.15-16).

Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub»da saioy amaldorlari, shoh atrofidagi mansabdorlar va boshqa nufuzli tabaqa vakillari bo'lgan: vaziriar, nomunosib noiblar, bediyonat sadriar, riyoii mashoyixlarning kirdi-koriarini keskin qoralaydi, ulardan nafiratlanishini ochiqdan-ochiq namoyon etadi va o'z istagiga ko'ra bunday toi& vakiDari qanday fazihlarga ega bo'lishi lozimligini ham bayon etadi. Jumladan, adib vuzaro haqida fikr yuritarkan, o'z zamonasida hech bir durust vazir ko'rmaganligini, qachonlardir Osaf ismli bir vazirgina insofli bo'lganligini □ tir o'fadi. Majiduddin, Nizomulmuik singari Husayn Boyqaro saltanatining «ishonchli ustun!ari» sanalgan vazirlar o'z manfaatlari yo'ida hamma narsani, hatto, insonni ham quibon qilishga tayyor tuiganliklariga bir necha maita guvoh boigan ulug' mutafakkir bunday toifa vakillarini keskin tanqid qiladi: «Bu zolimlar yurtni barbod berguvchilardir va mulk ahli yig' ishtuig'onlarin bitirguvchilardur. Avlo ulkim, bular zikrida kishi xoma surmag'ay... Zahr berib bemor o'lтуiguvchi tabib, bulaming holig'a mushobehdur va qarib... Bular, jumlasi chayonlar, xaloyiqqa yetkurur ziyonlar\* (14.16).

Aytilganlarga qiyosiy nazar tashlanadigan boisa, Alisher Navoiyning o'ttiz birinchi fasldagi jumalari o'zining samimiyati, xayrihohona ohangi bilan diqqatni jalb etadi. Chunki mazkur fasl «Dehqonlar zikriga atalgan». Fasl boshidayoq o'sha mehr, muloyimlik yarq etib ko'zga tashlanadi. «Dehqonki dona sochar, yerni yormoq ila rizq yo'lin ochar» (14.37). Ixchamgina jumla. «Sochar», «ochar» so'zlari niusajja' san'atini hosil qilgan. Jarangdorlikni, qofiyadoshlikni ta'min

etgan. Dehqonning sharafi shundaki, u saraton oflobida kuygan qiyofasi, qadoqli qilib bilan nazokat yaratadi, ro'zini mo'l-ko'l qiladi. Odam Atodan mcros kisht-u korni kanda qilmay, takomillashtirib keladi. Ulug' adib mulohazalarini sayqalli davom ettiradi: «Qo'shi ham ikki zo'r pahlavon, yukiga bo'yun sunub olida ravon, ish qilurda hamdam va hamqadam, dehqon alarni surarda andoqki Odam. Olam ma'murligi alardin, olam ahli masrurligi alardin. Har qayon qilsalar harakot, elga ham qut yetkarur, ham barakot.» (14.37). Matndagi «pahlavon», «ravon», «hamdam», «hamqadam», «Odam», «ma'murligi», «masrurligi», «harakot», «barakot»so'zlarisaj'ni-qofiyadoshlikni vujudga keltirgan. Parchada talmeh san'ati -Odam Atoning qo'sh haydashiga ham nozik ishora bor. So'z tanlashda ulug' adibning bepoyon dalasiday bag'ri kong, tanti dehqonga ixios-u muhabbati namoyon boiadi. Ho'kizlar-pahlavon, ravon va o'z sohibiga hamdam-u hamqadam...

«Ruh ul-amin», «Surush» unvonlari bilan ham badiiy adabiyotda eslanadigan farishta Jabroyilning Odam Atoga aytgan gaplarini eslaylik: «o'z qo'ling bilan dehqonchilik qilib, qut-baraka topgin!» Alisher Navoiyning jumllarida o'sha so'zlar va ohang aks-sado beradi. Dehqonchilik Allohning inoyati bilan va farishta Surush rahnamoligida boshlangan hunar. Shuning uchun unda xayr-u baraka, himmat-u karam, halollik ustuvor. Fikrimizcha, Alisher Navoiy masalaning ana

o'sha jihatlarini ham inobatga olgan holda dehqon haqidagi madhiyani yanada cbuquriashtira boradi: «Dehqonki tuzluq bila dona sochar. Haq biriga y vetti yuz eshigini ochar. Sichqon dona ko'karguncha, urub ximonqilib mahsulini ko'targuncha; qurt-u qush andin bahramand va dasht vahshi aning bila xursand. Mo'rlar uyi andin obod va go'riar xotiri aning bila shod. Kabutarlarga andin mastlig', to'ig'aylarga andin nishotga hamdastlig'. o'roqchig'a andin ro'ziy, boshqochining yorub andin koi» (14.37). Mazkurjumllar mutolaasi harqanday kitobxonni ham to'kpnlantirishidan tashqari, uning Alisher Navoiy dahosiga zehnu zakovai. quwai hofizasi-yu mahoratiga ixlos-e'tiborini chandon ko'taradi. Bu qadar sinchkovlik, ziyraklik va dehqon mehnatining mayda-claoydasi-yu mashaqqatlarini nazardan qochirmaslik sao'atiga tan bema' iloj yo'q.

«Mahbub ul-qulub»ning birinchi qismida bayon etilgan fikrlar ulug' adibning hayotiy tajribalari umumlashmasi bo'lib, unda atrofdagi voqeahodisalardan doimo ogoh bo'lishga da'vat etiladi. Bu da'vatlar yurt sarvaridan tortib, oddiy fuqarogacha taalluqlidir. Shuningdek, ushbu

bobda tuvii ijtimoiy tabaqa vakillarining adib nafrat bilan keskin tanqid qilgan fe'l-atvoridan mumkin qadar tezroq voz kccchish, yaxshi fazilatlar soliibi bo'lib, komillikka crishishi uqtiriladi. Asarning ikkinchi qismida komillikka erishish yo'li tasawuf tamoyillari nuqtai nazaridan asoslanadi. Ushbu qismdan yomonliklardan mosivo bo'lishning eng to'g'ri yo'li nafsni riyozat bilan mahv etib, sabr-u qanoat bilan pok yashash, ruhni chiniqtira borib, hamida axloqqa erishish xususida fikr yuritiladi. Nafsni mag'lub etib, ilohiy fayzdan bahra olishning dastlabki bekati tavbadir. Tavbadan murod haq yo'lga kirgan solikning barcha yomon ishlardan ogoh bo'lib, ulardan butkul voz kechishi, har taraflama poklanishidir. o'n fasldan tarkib topgan asarning ikkinchi qismida tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavoze' va adab, zikr, tavajjuh, rizo, ishq singari tasavvufiy istilohlar sharhlanadi. Shuningdek, har bir axloqiy masala nazariy jihatdan umumlashma tarzida bayon etilganidan so'ng, aytilgan fikrlarni dalillash maqsadida bir hikoyat keltiriladi. «Mahbub ul-qulub»ning ikkinchi qismi tuzilishiga ko'ra "Hayrat ul-abror» dostonidagi maqolat va hikoyatlarga o'xshab

ketadi.

Pandnomaning uchinchi qismi turli foydali pand va hikmatlar, shuningdck. 127 tanbehdan tarkib topgan. Asaming mazkur bobi oklingi boblarda bayon etilgan ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-talimiy qarashlarni uhig' shoirning maqoilarga uyg'un hikmatli so'zlari bilan birmuncha kengaytiriladi va umumlashtiriladi. Keltirilgan tanbehlar adibning uzoq yiUar davomidagi hayotiy kuzatishlari hosilasi bo'lib, o'ziga xos hukmlardan iborat. Ular saj' va boshqa badiiy sao'atlar bilan ziynatlangani boiso'quvchi c'tiborini o'ziga jalb etadi. Quyida ularning ayrimlaridan namunalar keltiramiz:

fVafog'a hayo bila payvastaliq, andoqki, hayog'a vafu vobastaliq (14.82). Yana: Mazlumg'a baxshoyish ko'rguzki, zolimdin osoyish ko'rgaysen. Zerdistlarga naf yetkur, agar tilasangki, zabardastlardin zarar ko'rmagaysen. Xiradmand muxolifatdin qochar va muvofaqatga muloyamat eshigin ochar. Zanbur g'ayg'osidin nish mutasawardur va asal savdosidin no'sh muyassar (14.85).

Yana: Fosiq olim donishvaredur o'z nafsiga zolim, g'aniyi baxil nodonedur o'z ziyonig'a nadim. Bu ikki kishi umr zoyi' o'tkardilar va go'rga hasrat va armon olib bordilar. Biri ulkim, ilm o'rganurg'a ranj tortti-yu amal qilmadi, biri ulkim, mol yig'arg'a emgak chckti-yu sarf qilurin bilmadi. Qit'a:

Olimekim, ilmi erdi beamal,  
Yo g'aniykim, molig'a buxJ erdi yor.  
Oidilar yuz hasrat-u armon bila ,  
Elga boidi ishlaridin e'tibor (14.89).

Yana: Yamonlarg'a lutf-u karam, yaxshilarg'a mujibi zarar va alam.  
Mushukka rioyat-kabutarg'a ofatdur. Shag'ol jonibin tutmoq — tovuq  
tuxmin qututmoqdur. Fard:

Bo'rini qo'zi bila qilg'an semiz,  
Kiyik jam'-u xaylig'adur rahmsiz (14.89).

Yana: Kishi molidin nekim bahra oldi aningdekdur, har nekim  
asradi o'zganing. Zahmat bila topqoningni o'zvingdin ayama va mehnat  
bila yiqqoningni do'stlar bila dushmanlar uchun asrama. Bayt:

Mol uldurkim, el andin topsa bahr,  
Dushman andin topsa tengdur no'sh-u zahr (14.90).

Keltirilgan iqtiboslar xalq maqollari kabi ixcham, ammo qalblarda  
o'chmas taassurot qoldirishi bilan ahamiyatlidir. Pandnomada badiiy  
umumlashma mayli nihoyatda baland ekanligi seziladi. Shuningdek, unda  
liasbi hol rulii ham o'zini namoyon qilib turadi. «Mahbub ul-qulub»dagi  
falsafiv mushohada, umumlashmalar ulug' adibning so'ngi tahriri  
sanaladi. Alisher Navoiyning muayyan bir masalaga doir qarashlarida  
villar o'tishi bilan tafovut paydo boigan boiishi mumkin. «Mahbub ul-  
qulub»da oldingi asarlarda bildirilgan mulohazalar taliriga uchragan, badiiy  
jihatdan yanada sayqallashtirilgan boiishi tabiiy. Chunki shu asardan  
keyin ulug' shoiiga ko'p yashash ham, yozish ham nasib etmadi.

«Xamsa» she'riyat mulkida shohlikka munosib bo'lsa, «Mahbub ul-qulub»  
nasr bobida shunday sharaftga muyassardir. lilug' adibning maktublaridan  
tashkil topgan «Munshaot», umrining so'nggi yiOarida yozilgan «Munpjo»  
asariari, devonlari tarkibidagi «Debocha»lar ham adib nasriy asarlari  
namunasi sanaladi. Alisher Navoiy turkiy nazm-u nasming shoh asariarini  
ijod etgan ulug' so'z sao'atkoridir. Asriar davomida bu buyuk daho qalamiga  
mansub bebaho ilmiy-adabiy meros insoniyatning ma'naviv kamolotiga  
munosib xizmat qilib kclmoqda. Ular ilhom manbai sifetida shoir yashagan  
davridanoq ijodkodar qalbida yangi-yangi fikriar paydo bo'lishi, o'ziga xos  
ehtiroslar uyg'onishiga bois bo'ldi. Asrlar davomida uhig' shoir g'azallariga  
muxammastrar bitilmooda. Uning ulkan ilmiy-badiiy merosi jahonning turii  
nufuzli tiliariga taijima qilindi. Og'zaki va yozma adabiyotda ulug' shoiming  
la'xxi va feoliyatiga bag'ishlangan asariar ijod etildi. Bulaming bardiasi Alisher  
Navoiy nomining mangulikka daxldoriigidan dalolatdir.

Mavzunl mustahkamlash uchun savoliar

1. Alislier Navoiyning qaysi asarlari ilmiy-filologik tadqiqotiar sanaladi?
2. «Majoiis un-nafois»ning yaratilishi tarixi, tuzilishi va asosiy xususiyatlari haqida so'zlang.
3. «Majolis un-nafois» ilgari yozilgan tazkiralardan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?
4. Tazkimda Shoh □ a r i Mirzo va Husayn Boyqaro haqida qanday ma'lumotlar keltirilgan?
5. «Muhokamat ul-Iug\*atayn»ning vujudga keiishi sabablari nimalardan iborat?
6. Risolada turkiy tilning o'ziga xos qanday fazilatlar ulug'lanadi?
7. Alisher Navoiy forsiy tilda jahoniy mavqega ega bo'lgan badiiy asarlar yaratilgani holda turkiy tilda bu jarayonning sust borayotganligini qanday izohlaydi?
8. «Muhokamat ul-Iug'atayn»ning adabiyotshunoslik uchun muhim jihatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
9. Alisher Navoiy adabiyot nazariyasiga oid qanday asarlar yozgan? I
10. Shoirning ustozlariga bag'ishlangan yodnomalari qaysilar? 1  
Ularning yaratilishi tarixi haqida nimalami bilasiz?
11. «Xamsat ul-mutahayyirin»ning tuzilishi va asosiy mazmunini gapirib bering.
12. Ulug' adibning tarix, tasawuf va din tarixiga oid asariari qaysilar?
13. «Tarixi muluki Ajam»da cpysi sulolalar haqida ma'lumot bcriladi?  
Asarda odil shoh va zolim shoh sifatida kimlaming nomlari tilga olingan?  
Ularning odil yoki zolimligini ko'rsatuvchi jihatlar nimalardan iborat?
14. «Tarixi anbiyo va hukamo» necha qismdan iborat hamda unda qaysi payg'ambariar va olimlarning nomlari tilga olingan?
15. «Tarixi anbivo va hukamo»dagi qissalaming bir-biriga uyg'un va ' |  
farqli jihatlari nimalardan iboratj
16. «Nasoyim ul-muhabbat» tazkirasining yaratilishi tarixi haqida so'zlang.
17. Tazkiraning «Muqaddima» qismida nimalar haqida (ikr yuritiladi?  
Ma'Um kasb-hunar bilan rizq topib faoliyat ko'rsatgan shayxlar kimlar?
18. Alisher Navoiyning «Vaqqfiya» asarida qanday maMumotlar keltiriladi?
19. «Mahhub ul-qulub»ning varatilishi tarixi, uni yozishdan muallifning

ko'zlagan asosiy maqsadlari nimalardan iboratligini so'zlab bering.

20. Asar necha qismdan iborat? Uning liar bir qismida qanday masalalar haqida fikr yuritiladi?

21. Asardagi odil shoh va zolim shoh tasvirida muallif ularning qaysi jihatlari e'tiborni qaratadi?

22. «Mahbub ul-qulub»dagi dehqonlar ta'rifi boshqa ijtimoiy Ubaqa vakilari, jumladan, vazirlar haqida bildirilgan mulohazalardan nimasi bilan farq qiladi?

23. «Mahbub ul-qulub»ning tarbiyaviy ahamiyati haqida so'zlang.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

«Majolis un-nafois». «Muhokamat ul-lug'atayn». «Mezonul-avzon». «Mufradot». «Xamsat ul-mutahayyirin». «Holoti Sayyid Hasan Ardasher». «Holoti Pahlavon Muhammad». «Tarixi muluki Ajam». «Tarixi anbiyo va hukamo». «Nasoyim ul-muhabbat». «Vaqfiya». «Munojot». Devonlar tarkibidagi «Debocha»lar.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Asarlar. 13-16-tomlar. Toshkent: «Fan»-1997-2000.

2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 17-tom, Toshkent: "Fan", 2001.

3. Valixojayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002.

4. Vohidov R. Navoiyning ikki durdonasi. Toshkent: "Fan", 1992; Yana. «Majolisun-nafois» tajjimalari. Toshkent: «Fan»-1984.

5. Ramazonov N. "Nasoyim"ning o'ziga xos xususiyatlariga doir. "Navoiyning ijod olami" kitobida. Toshkent: «Fan»\2001, 152-187-betlar, Yana. «Nasoyim ul-muhabbat» va uning manbalari.

6. Hayitov Sh. "Mahbub ul-qulub"da tasawufiy jilolar. Toshkent: "Fan", 1996.

7. Hayitov Sh. Barkamol inson timsoli. Toshkent: "Fan", 2003.



XII - BOB  
ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

12.1. Boburshunoslik (arixiga bir nazar)

Zahiriddin Muhammad Bobur — shoir, adib, sh  $\square$  rshunos–adabiyoshunos. donishmand faqih (islom qonunshunosi), tilshunos, clshunos, mantiq va riyoziyot ilmkindan puxu xabariJorpmoat aibobi sitUkla o'zidan bcbaho ma naviy mcros qoklindi. Bosliqa odamlamikidan dcyarli tuq qilmaydigan mo'Jazgina ko'ksida sheming yuragi va jur'atini ko'tarib o'tgan bu mukanam zot aql bovar qilmaydigan kashfiyotlar bilan yuzma-yuz yashab o'tdi, o'zidan saia ma'naviy xazina va nom qoldirish uchun kurashdl

Zahiriddin Muhammad Bobuming hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi eng noyob ishonchli manba. shubhasizki, uning «Boburnoma»skiir. Shuningdck, bu ulug' shoir va sarkardaning qizi Gulbadanbeginning «Humoyunnoma», Muhammad Haydaming «Tarixi Rashidiy\* asariari ham «Bobumoma» maqomiga yaqin tumvchi asariar sirasiga mansub. Buning boisi shuki, Gulbadanbegim va Muhammad Haydar Bobur Miizo bilan yaqindan muloqotda bo'lishgani bois o'z asarlarida buyuk hukmdoming faoliyati, shaxsiyatiga aloqador qimmatli ma'lumotlami kehirishgan. Hasanxo'ja Nisoriyning «Muzakkir ul-ahbob» (1566) tazkirasida ham Bobur Miizo bilan aloqador ishonchli qaydlar o'z ifodasini topgan. Xuddi shunday fikmi Hindistonni idora qilgan boburiy hukmdoriar Akbarshoh, Jahongirshoh, Shoh Jaiion zamonida vujudga kelgan tarixiy asarlar borasida ham aytish mumkin.

Hindiston ingiizlar tomonidan fath etilgandan so'ng, aniqrog'i. XVIII asrdan boshlab Bobuming hayoti, faoliyati, ijodi kabi masalalar Oviupo sluuqxshunoslarining diqqatini o'ziga jalb etdi. Vitsen, Jon Leyden, U.Erslidn, R.M.Kaienot, Pave de Kuiteyl, Denison Ross, A.Beverijd xonim, Len Pul, E.Holden, V.H Morcland va boshqa tadqiqotchilar Bobuming hayori va faoliyatini  $\square$  rganish asariarini nashr va tarjima qilish bflan shug'ullandilar. Bu olimlar orasida ingliz tarixchisi Uilyam Erskinning olib borgan izlanishlari mutaxassislar tomonidan juda ko'p e'tirof etilmoqda. Shotlandiyalik katta ycr egasining o'g'li bo'lgan Uilyam Edinburg universitetida tahsil olgandan so'ng, 20 yil (1803-1823) Bombayda istiqomat qilgan. «Bobumoma»ning 1809-yilda Jon Leyden (1875-1911) boshlagan tajjimasini U.Erskin nihoyasiga yetkazgan. Shuningdek, U.Erskinning «Temuriylar avlodidan bo'lmish Bobur va Humoyun davridagi Hindiston

tarixi\* nomli 600 sahifaga yaqin hajmdagi yirik tadqiqoti 1854-yilda, muallif vafotidan keyin nashr etilgan. Olimlarning e'tirof etishicha, U. Erskin fors tilini mukammal bilgan va temuriylar sulolasi tarixini sinchiklab o'rgangan. o'zining ular haqidagi ilmiy xulosalarini asoslashda, «Tabokat Akbariy», «Tarixi Rashidiy», «Xulosat ul-Akbar», «Xulosat ul-tavorix», «Shajarat ul-atrok» kabi ko'plab ilmiy-tarixiy qo'lyozmalardan keng foydalangan. Ingliz olimining ushbu yirik tadqiqoti qisqartirilgan holda o'zbek tiliga Sotimov tomonidan tarjima qilinib nashr etildi (UQuyam Erskin. Bobur Hindistonda. Toshken: «Cho'lpon», 1995).

Rus sharqshunolaridan N.I.Uminskiy, N.I.Pantusov, S.I.Polyakov, N.I.Veselovskiy, V.V.Vyatkin, A.Samoylovich, V.Bartold, afg'on olimlaridan Ahmad Ali Kohzod, Abdulhay Habibiy, Gulchm Maoniy, hind olimlaridan Zokir Husayn, Ntirul Hasan, S.ASharmi, R.P.Tripatxi, P.Saron, Kanunga, turk olimlaridan Fuod Kupruluzoda, Rashid Rahmati Arad kabilar ham Bobur faoliyati va merosi bilan shug'ullandilar.

Boburning hayoti, faoliyati, ilmiy, badiiy merosini o'rganish, asarlarini nashr etish borasida o'zbek olimlari ham muayyan ishlami amalga oshirdilar. Adibning shoh asari «Bobumoma»dan parchalar 1928 yilda Abdurauf Fitratning «o'zbek adabiyoti namunalari» niajmuasida e'lon qilindi. Shundan so'ng bu asar 1948-1949- yilda 2 jildda, 1960, 1989 yillarda esa asaming to'dirilgan nusxasi nashr etildi. Umuman, boburshunoslik ravnaqida Yahyo ulomov, Vohid Zohidov, Homil Yoqubov, Porso Shamsiyev, Sabohat Azimjonova, Aziz Qayumov, Hamid Sulaymon, Said Aliyev, B.Valiyxo'jayev, S.Hasanov kabilarning ilmiy tadqiqotlari muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Bobur shuhratining jahonga yoyilishida turli mamlakat yozuvchilarining ham munosib hissasi bor. Jumladan, hind adibi Muni Laining Bobur va boburiylar haqida oltita roman yozgan Ugi e'tirof etiladi. Shuningdek, turii manbaiarda fransuz yozuvchilari Flora Anna Stilning «Boburxon», Femand Grnandning «Bobur», Amerika adiblari Harold Lembning «Bobur - shcr», Vambcr Gaskonining «Bobur va uning avlodlari yoki buyuk Mo'g'ullar» romanlari mavjudligi haqida ma'umotlar keltiriladi. o'zbek yozuvchi va shoiriaridan Pirimqul Qodirov, Barot Boyqobilov, Xayriddin Sultonovlar Bobur haqida roman, esse-roman, qissa va dostonlar ijod etishdi.

o'zbekiston mustaqil Uikka erishgandan so'ng, Bobur va uning ilmiy, adabiy merosiga mi'viiy istiqlo'l g'oyasi tamoyillari nuqtai nazaridan



munosabat ko'rsatila boshlandi. Uning dinly asarlari, jumladan, «Mubayyin» nashr etildi. Mamlakatimizda Bobur xalqaro jamg'armasi tu'ilib, o'zining scrqirra faoliyatining amalga oshira boshlagani boburshunoslikda muhim voqea bo'kii.

## 12.2. Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ilmiy — adabiy merosi

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda (hijriy 888-yil muharram oyining 2-kuni) Faig'ona viloyatini idora qilayotgan temuriy hukmdor Umarshayx Mirzo xonadonida dunyoga keldi. Ma'lumotlarga ko'ra, Zahiriddin Muhammad ismini yosh shahzoda uchun o'sha davrdagi Movarounnahrning atoqli ulamolaridan bo'lgan Xoja Nosiriddin Ubaydulloh Ahror Valiy tanlagan. Keyinchalik chig'atoylar arabcha «Zahiriddin» so'zini talaffuz etishga qiynalganliklari bois otanasi uni Bobur deb ataydigan bo'iib qolishgan. Shunday qilib, rasmiy hujjatlarda ulug' shoir, adib va hukmdor nomi Zahiriddin Muhammad Bobur tarzida qo'liana boshlangan (Erskin U. Bobur Hindistonda. Toshkent, 1995,8-9-bctlar). Umarshayx Miizo Sulton Sohibqiron Amir Temuiga to'itinch avlod-evara sanaladi. Uning shajarasi: Umarshayx Mirzo—Abusaid Mirzo— Mironshoh Mir/o-Sohibqiron Amir Temur. Boburning onasi Qutlug' Nigorxonim o'zbcklashgan mo'g'ul turklariga mansub boigan Toshkent hokimi Yunusxonning qi'idir.

Umaishavx Miizo temuriy hukmdorlar orasida toj-taxt kurashlari keskinlashgan bir davrda Faig'ona viloyatini idora qildi va bu kurashda faol ishtiiok etdi. Pokiza e'tiqodli, Hazrat Xoja Ubaydulioiga iiodati bor. ravon savodli bu temuriyzoda Bobuming ma'lumotiga ko'ra: «Xamsatayn (Nizomiy va Dehlaviy «Xamsa»larini — R.V., H.E) va masnaviy kitoblami va tarixlami o'qub edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'ig'a parvo qilmas edi» (10-bct). Tabiatida «hamisha mulkirklik dag'dag'asi bor» bo'lgan Umarshayx Miizo yurttalabiik da'vosi bilan Samarqandga bir necha bor yurish qiladi. Faig'ona viloyatining osmonida umsh buludari qalqib yuigan damlarda fojjiali vafot etadi.

Bu voqea 1494-yilda sodir bo'ldi. Umarshayx Mirzoning akasi Sulton Ahmad Mirzo va Toshkent hokimi Mahmudxon (Umarshayxning qavnog'asi va Suhon Ahmadning kuyovi) o'zaro ittifoq tuzib Faig'ona viloyatiga yurish boshlaydi. «Bobumoma»da Sulton Mahmud va Sulton

Ahmadning «Umarshayx Mirzoning badmaoshlig'idin mutazarrir\* (qo'polligidan zarar) ko'rganliklari bunday harakatning sababi sifatida keltiriladi. Axxi qal'asi (Axxikat) Umarshayx Mirzo saltanatida Andijondan keyin ikkinchi mavqega ega bo'lgan qaTa bo'lib, podshoh ko'p vaqtini o'sha yerda o'tkazar edi. «Boburnoma»da Umarshayx Mirzoning fojiali vafoti haqida quyidagilar qayd etiladi: «... Bu asnoda g'arib voqea dast bcrdi, mazkur bo'lub cdikim, Axxi qo'ig'oni baland jar ustida voqe' bo'lubtur, imoratlar jar yoqasida erdi. Ushbu tarixda dushanba kuni ramazon oyining to'rtida Umarshayx Mirzo kabutar va kabutaixona bila uchub, shunqor bo'ldi. o'ttiz to'qquz yoshar erdi» (9-bet). Taomilga ko'ra, Faig'ona viloyatining taxti to'ng'ich o'g'il Bobur Mirzoga topshirikli. Shunday qilib, Bobur Mirzo «Tengri taolo inoyati bilan va chahoryori bosafolarning himmati bilan scshanba kuni ramazon oyining beshida tarix sakkiz yuz to'qson to'qquzda Faig'ona viloyatida o'n ikki yoshda podshoh bo'ldum», -deya c'tirof etadi. Yosh hukmdor mamlakatni idora eta boshlagan davr nihoyatda tahlikali edi. Unga awal otasining yaqin beklaridan Shayx Mazidbek, keyinchalik Boboquli Bobo Alibek bck atka sifatida tayinlanadi. Bobur Alloh inoyati va beklamining rahnamoligida Faig'ona viloyatida o'z idora taizini saqlab qoladi. o'rarepa, Xo'jand, Maig'ilonni zabt ctib Quvaga yaqinlashgan Sulton Ahmad qo'shinlari kutilmaganda katta talofat ko'iadilgan «Biri bukim, - talofat sabablarini bayon etadi «Boburnoma» muallifi, - Quboning botqoqlik qoia suyi bor, ko'prigidin o'zga yerdin kechib bo'lmas, qalin cherik kelib ko'prukda tiqUib, qalin ot va teva bu qora suvga yiqilib zoye' bo'ldi. Uch - to'rt yil mundin burunroq Chir suyining guzarida ulug' shikast topib edilar, bu voqea andin yod berib, cherik eliga vahmi g'olib boidi.

Yana biri bukim, ul fiirsatga andoq ot o'lati boidikim, tavila-tavila otlar yiqilib o'la kirishdi» (18-bet). Qo'shini to'zigan, ustiga-ustak katta talofat ko'rgan Sulton Ahmad sulh tuzib, Samarqandga qaytishga majbur bo'ladi. Quva voqeasidan so'ng xastalanib qolgan Samarqand hukmdori o'ratepada vafot etadi. Sulton Mahmudning esa Axxining qamal qUishi natija bcrmay, u ham orqaga qaytishga majbur bo'ladi. Bu jang yosh taxt sohibi Boburning birinchi va juda muhim g'alabasi edi.

Bobur Mirzoning mamlakatda osoyishtalikni barqaror qilish uchun juda ko'p ter to'kishiga to'g'ri keladi. U mahalliy hukmdoriaming o'zboshimchalikka yuz burishlari ayjiga chiqqan davida Farg'ona viloyatini idora qiimoqda edi. Bunday boshboshdoqchilik taxt sohibi hayoti uchun

ham nihoyatda tahlika solardi. Boburning ukasi Jahongir Mirzoni shoh qiiish maqsadida fitna uyushtiigan Hasan Ya'qub boshchiigidagi bekiar unga qarshi suiqasd uyushtirishdi. Bobur va uning tarafdorlari sa'y-harakati bilan fitna o'z vaqtida fosh etildi, qo'lga olingan isyonchi bcklar jazolandi. Yovuz niyati amalga oshmaganidan aiamazda bo'lgan Hasan Ya'qub Samarqand sari yo'l oladi. Biroq qabih maqsadi yana xuruq qilib Axxi tomon kelganida, Qo'qon yaqinida vafot etadi. Bobur Mirzo katta va notinch viloyatni boshqarish uchun Andijon atrofidagi shaharlarda bir necha marotaba yurishlar qilishga majbur bo'lad i.

1495-yilda Sulton Ahmad o'mida bir muddat hukmronlik qilgan ukasi Sulton Mahmud vafotidan so'ng, uning o'g'illari Mas'ud, Boysung'ur Mirzo, Sulton Ali o'rtasida Samarqand taxti uchun o'zaro urushlar boshlanadi. Sulton Ali Samarqandni egallaganda, bu urush alangalari yanada yolqiniana boshlaydi. Bobur Mirzo ham ulug' sohibqiron Amir Temur poytaxtini qo'lga kiritish ilinjida Samarqand tomon lashkar tortadi. Bu payt Sulton Mas'ud Miizo Shahrizabzni o'z idorasi ostiga olib, Samaiqandga tahdid sola boshlagan edi. Hisor va Qunduzdan Sulton Husayn Mirzo qo'shinining xavfi ham mayjud edi. Uch-to'rt oy uch tarafd an Samarqandga qarshi hujum uyushtirilgach, Sulton Ali nomidan Xoja Yahyo kelib, ittifoq va hamjihatl ikdan so'z ochadi va Bobur Mirzo bilan o'zaro kelishuvga crishadi. Biroq oradan ko'p vaqt o'tmay, Samarqand taxtini Boysung'ur Mirzo qo'lga kiritadi.

1497-yilda Bobur Miizo mingga yaqin qo'shini bilan Samarqandni qo'lga kiritish uchun jangga o'tlanadi. Shahar y yetti oy qamal qilinadi. Boysung'ur Mirzo Shayboniyxondan madad kutadi, biroq Shayboniy qo'shinlarining yordami besamar ketadi. Natijada shahar hukmdori Qunduzga Xusravshohdan pano h izlab kctishga majbur bo'ladi. Bobur Miizoni Samarqand shahri ulug'lari, bcklar mamnuniyat bilan qarshi oladilar. «Bobumoma»da muallif bu voqeani iftixor bilan quyidagicha bayon etadi: «Rabiulawal oyining avoxirida (1497-yil noyabr) kelib arka Bo'stonsarog'a tushtum. Tengri taoloning inoyati bila Samarqand shahri va viloti muyassar va musaxxar bo'ldi» (43-bet). Sharqning cng yirik, boy va mashhur shahariaridan biri bo'lgan Samarqandning qo'lga kiritilishi yosh hukmdomi nihoyatda sevintiradi. U keyinchalik «• Boburnoma»da bu azim shaharning tabiati-yu masjid va madrasalarini, Ulug'bek Miizo barpo etgan rasadxona-yu saroy va maqbaralarni ehtiros bilan tasviriaydi. Afsuski, Bobur Mirzoning scvinchi uzoqqacho'zilmaydi.

Y yetti oy qamal ichida qolgan shahar nihoyatda xarob holda edi. Ozuqa zahiralari tugagan, dehqonchilik o'zaro urushlar natijasida izdan chiqqan. shahar aholisi aftoda bo'lib qolgan edi. Yosh hukmdor bu ahvoldan qutilish choralarini qanchalik izlamasin, biror maqbul tadbimi amalga oshirish imkondan tashqari edi. Bobur Mirzo qo'shinlari Samarqanddan hech qanday o'lja qo'lga kiritmaydi. Awalo. hukmdorning o'zi xalqni talashga mone'lik qiladi. Oqibatda oziq-ovqat tanqisligi seziladi, shuningdck. askariar uylarini sog'ina boshlaydilar. Bitta-bitta b □ l qochishga tushadilar. «Bobumoma»da ta'kidlanishicha. awal Xonquli Bayonquli, yana Ibrohim Bekchik, keyin esa mo'g'ullarning barchasi qochadi. Suhon Ahmad Tanbalning qochishi yosh hukmdorga qarshi yana bir fitnaning uyushtirilishiga omil bo'ladi.

«Bu fitnalami angiz qilg'uvcli. mundin qochib borg'onlami yomonlikka tez qilg'uchi xud Uzun Hasan haromnamak ekandur,—deya ta'kidlaydi Bobur Mirzo. —Borchasi Ahmad Tanbal borg'on bo'a zohir va oshkora yomonliq maqomida bo'ldilar\* (49-bet). Yosh temuriyzoda Samarqandni qo'lga kiritish uchun qo'shin tortganida, Andijonni Ali Do'st tog'oyiga, Axsini esa Uzun Hasanga ishonib topshirgandi. Samaiqanddek Shahri azim Bobur Mirzo tasamifiga o'tganida esa u og'ir xastalikka duchor bo'ladi. «Andoqkim, to'rt kungacha tilim tutildi, -deya xotiriydi muallif «Bobumoma\*da, — og'zing'a paxta bila suv tomizurlar erdi. Mening bila qolg'on bek va begot va yigit yalang mcning tirilmagimdin ma'yus bo'lub, har kim o'z fikrida bo'idilao (SO-bet). Bobur Miizo Xoja Abdullo Mavlono qozini qochoqlaming ba'zilarini jazolash, ba'zilarini esa qayta Samarqandga yuborish niyatida Uzun Hasanning oldiga jo'natadi. Biroq Uzun Hasan Bobur Mineoga qarshi uyushtirilgan fitnaga boshchilik qilmoqda edi. Bu omda u Ahmad Tanbal bilan til biriktirib, Axi va Andijonni Jahongir Mirzoga olib bcirsh payida bo'ladi.

To'lun Xoja Bobur Mirzoga □ tiqod bo'lgan mo'g'ul beklaridan edi. U liam qochoq mo'g'ul askarlariga nasihat qilib, ulami hukmdorlariga itoat qUishga chaqirish vazifasi bilan Farg'ona viloyatiga yuboriladi. Biroq g'aflatda qolgan To'lun Xoja Uzun Hasan va Ahmad Tanbal tomonidan mag'lub ctiladi hamda o'ldiriladi. Xoja Mavlono Abdullo qozi Xoja Ubaydulloning muridlaridan bo'lib, Bobur Mirzo oilasiga e'tiqod qo'yg'an pirlardan edi. Bu ulug' zot Bobur Mirzoning davlatxohligi uchun o'z ixtiyoridagi o'n sakkiz ming bosh qo'vni shu hukmdorga hayrixoh bo'lgan yigitlarga ulashadi. Andijon taxti tobora tahluka ostiga

qola boshlagan davrda Boburning onasi Qutlug' Nigorxonim va Eson Davlatbegim bilan kengashib, Samarqand hukmdoriga bir necha marta maktub yuboradilar. Natijada Samarqanddek shahri azimda yuz kun hukmdoriik qilgan Bobur Mirzo 1498-yilning fevralida Andijonga safar qilishga majbur bo'ladi. Birhafta yo'riy Bobur qo'shinlari Xo'jandga kirib kcladi. Bu orada bir kishi yosh hukmdor Samarqandni tashlab cliiqqan kuni Ali Do'st tog'oyi Andijonni isyonchilarga topshirgani haqidagi xabarni yetkazadi. Maium boiishicha, isyonchilar Andijonni qamal qilganda, Uzun Hasan Bobur Mirzoning betobligi, uning tili tutilib, og'ziga paxta bilan suv tomizayotganJiklarini Ali Do'st tog'oyiga aytib ont ichadi. Bundan sarosimaga tushgan Ali Do'st tog'oyi isyonchilarga qaPani ochib beradi. Bobur Mirzoning Xo'jandga yetib kelganidan xabar topgan «munofiqi namakharom mardak\* (Uzun Hasan) Xoja Abdullo Mavlono qozini ark darvozasida beizzatona osib shahid qiladi. Bu voqea yosh temuriyozdaga nihoyatda qattiq ta'sir ko'rsatadi. «Boburnoma»da uning tafsilotlari quyidagi alamli jumalarda o'z ifodasini topgan: «... to podshoh boiub edim, to o'zumni bilib edim. bu yo'sunluq ranj va mashaqqatni bilmaydur edim» (SI-bet).

Andijonni deb Samarqandni qo'ldan ketgazish va taqdiming alamli «hazil»lariga duchor bo'lib bir yoia har ikkalasini boy berishdek muvaffaqivatsizlig-u yutqazishlar metin iroda sohibi bo'lgan Bobur Mirzo belini bukohnaydi. U ota meros saltanauii tiklash niyatida tog'asi, Toshkent hokimi Mahmudxondan madad so'raydi. Birgalikda Andijonni cgallash uchun olib borilgan janglar natija bermaydi. Bobur Mirzo goh Xo'jand, goh o'ratepa, goh Konibodom atrofidagi qishloqlarda bo'lib, tog'alarining ko'magi bilan ba'zan Andjjonga, ba'zan esa Samarqandga talulid solib turadi. Nihoyat, Xo'jandga yetib keladi, ammo bu ycr nisbatan kichikroq qasaba bo'lgani bois Bobur tasarmfidagi ikki yuzdan oniqroq qo'shinni z □ rg'saqlab turishi mumkin edi. Shu sababli Bobur Mirzo o'ratcpani idora qilib turgan yana bir tog'asi Muhammad Husayn Ko'ragon do'g'latdan Yor yayioq kentidagi Pashog'ar qishiog'ida qishlashga ruxsat so'raydl Bu yer Xoja Abdullo Mavlono qoziga qarashli bo'lib, u Samarqand yo'lida joylashgani uchun Bobur Mirzoga juda ma'qui manzil cdi. Sarson-sargaidonlikda kun kechirayotgan yosh hukmdor ko'nglida xiraiashft) qolgan umid chirog'i fatilasini tozalab, unga qayta volqinlashish baxtini hadya ctgan muhim voqea ham aynan ana shu muqaddas zaminda yuz beradi. «Boburnoma»da hikoya qilinishicha, Xoja Abulmakorim ham quvg'inga

uchrab, darbadarlikda umr kechirayotgan edi. Bu ulug' zot Bobur Mirzoning ahvolidan xabar topib, unga juda achinadi va yosh hukmdor haqiga duo qiladi. Bu hoi Bobur Mir/oga qattiq ta'sir etadi. Shu kuni peshin namozi vaqtida dara tarafda bir otliq paydo bo'ladi. Maium bo'lishicha, u Ali Do'st tog'oyining navkari ckan. Otliq unga bir maktubni tutqazadi. Unda Bobur Mirzo gunohidan kechsa, Ali Do'st tog'oyi Maig'ilonni uning bctiyoriga topshirishi bayon qilingan edi. Bobur Mirzo kutilmagan bu taklifni qabul qiladi va uch kun yoi yurib, Ali Do'st tog'oyining xoinlik yo'lini tutmasligiga ishonch hosil qilishgach, ikki yuz-u qirq kishiga yaqin qo'shin bilan Maig'ilonga kirib boradi. Bobuming hukmronligi Ahmad Tanbal va Uzun Hasanning zolimligidan ko'p aziyat chckkan xalq uchun nihoyatda zaruredi. Shu bois o'z hukmdoriga xoinlik qilgan bu ikki ittiqochining Marg'itonni qamal qilishi ularga hech qanday naf keltirmaydi. Bu orada Bobur Mirzo tomonidan Andijonning janubiga yuborilgan Qosimbek boshchiligidagi yuz kishilik qo'shin Ibrohim Sori askariarini Axi qatagacha qmib boradi. Vaziyatning bunday tus olganidan xabar topgan Uzun Hasan Marg'iton qamaliga jalb etilgan to'daani Axi tomon harakatlanishga bo'yruq beradi. Uning yigitlari Sirdaryoni kesib o'tishda Boburning otliq askariariga asir tushadi va oiimga mahkum etiladi. Uzun Hasanning Andijonga chekinishdan boshqa chorasi qolmaydi. Biroq shahar hokimining Bobur tomoniga o'tgani u va hamrohlarini juda tang ahvolda qoldiradi. Nihoyat, Uzun Hasan o'zi boshqarib turgan Axi qo'rg'oniga, Ahmad Tanbal va unga qo'shilgan Jahongir Miizo csa o'shga tomon yo'l oladL Shunday qilib, ikki yillik sarson-saigardonlikdan so'ng, hijriy 904-yil zulqa'da (1499-yil iyun) oyida 16-yoshli Bobur Miizo otameros poytaxti Andijonni qayta egailaydi. Ahmad Tanbal o'shga yctib borgach, tayoq va toshlar bilan qurollangan xalqning g'azabiga uchraydi. Bu yerda o'zining oitiqchaligini anglagach, Jahongir Mirzo bilan hamkoriikda Qashg'aiga yaqin tog'lar orasidagi Yorkent tomon ketadi. Axsida Bobur Mirzoning ta'qibiga duchor bo'lgan Uzun Hasan csa mag'lubiyatini tan olib, mol-mulki, oilasi va hamrohlari bilan biigalikda Qorategin oiqali Hisoiga yoi oladi.

Bobur Mirzoning mo'g'ul askarlarigajavob berib yuborishi, o'zining mardona tan olishicha, «bemulohaza hukm qilg'oni» edi. Bunga yosh hukmdor alrofidagi beklaming qoiga kiritilgan mol-mulkni Uzun Hasandan qolgan mo'g'ul askarlari bilan baham k □ rishni istamaganliklari sabab boidi. Askariari soni oz bo'lgan Bobur Mirzoning



chtiyotsizlik bilan chiqargan bu hukmi to'rt mingga yaqin mo'g'ul askarlarining Ahmad Tanbal tomon o'tishiga imkon yaratdi. Slumingdek, Toshkent hokimi Mahmudxonning o'g'li Sulton Muhammad Xonikaning besh-olti ming kishiik qo'shini ham Aiimad Tanbalning iltimosiga ko'ra unga ko'makka keldi. Shunday bo'lishiga qaramay, Bobur Miizoning bek va askarlari dushmanga qarshii mardonavor kurash oib borishdi. O'sh, o'zgand, Andijon, Xo'tan, Koson qaTasi, Axxi, Beshharan qaPasida Bobur Mirzo qo'shinlari goh dushman biian yuzma-yuz keldi, goh turli tadbirlarni anialga oshirdi. Ahmad Tanbal Besiiharan qal'asida yashiringanda, natijasiz urushiardan bezgan Ali Do'st, Qambar Ali singari sarbozlar Boburni sulh tuzishga ko'ndirishga harakat qildiir. 1500-yil fevral oyi oxirida tuzilgan sulhga ko'ra, Axxi, Koson va uiar atrofidagi mulk Jahongir Mirzo betiyoriga o'tadL Sirdaryo Bobur va Jahongir Miizo saltanati o'rtasida chgara sifatida belgilanadi. Andijon va boshqa qasabalar Bobur Mirzo tasarrufida qoladi. Shuningdek, shahzodalar mamlakat isllarini yo'lga qo'ygach, biigalikda Samarqandga yurish qilishi, Samarqand qo'lga kiritiisa, uning taxti Bobur Miizoga, Andijon csa Jaliongir Mirzoga berilishiga ham kelishiladi.

Movarounnahrda shahzodalar o' rtasidigi ziddiyatlar tobora keskinlashib bormoqda edL Bunday muxoiifat Sulton Ali Miizo va Muhammad Majid Taixon o'itasida ham paydo bo'ladi. Bu shahzodalar hamkoriigidan hech ish chiqmasligi aniq edi. Sulton Ali Miizo mo'g'ullardan Abdulvahob degan ldshini Bobur Miizo huzuriga yuborib, uni Samarqandga kelishga da'vat etdL Bobur Miizo Jahongir Miizoga kishi yuborib, zudlik bilan Samarqandga yurish qilishini xabar qiladi. Axsida tuzilgan sulh Jahongir Miizo tomonidan Bobur Miizo saltanati hududiga daxl qilish imkonini bermasdi. Biroq Bobur qo'shinlari Quvaga yetib kelganda, Ahmad Tanbalning ukasi Xalil o'shga hujum qilgani ma'him bo'ladi. Bobur Miizo bo'Tib o'tgan voqeadan qanchalik ranjimasin, Samarqand tomon yurishni yana davom ctiraveradi. Yosh hukmdor Ali Do'st va Qambar Ali singari ulug' beklaming keyingi harakatlaridan ulaiga tayanish har doim ham yaxshilikka olib kelmasligini sczib qoladi. Shuningdck, Muhammad Majid Taixon boshliq beklar ham Mir Mo'g'ulni yuborib, Andijon hukmdorining Samaiqandga kelishiga ko'z tikib turishgandi. Shunday qilib, Bobur Miizo; "Samarqanddek poytaxt tuig'uncha, ne kiroyi ul qilg'aykim. Andijondek yer uchun kishi avqot zoye' qilg'ay\* (70-bet), -degan fikr bilan yo'lda davom etadi.

Bobur Miizo qo'shinlari o'ratepaga yetib kelganda, Shayboniyxon Dabusiya qal'asida Boqi tanconni mag'lubiyatga uchratib, Buxoroga yurish qilgani haqida xabar keladi. Xon yurti deb nomlangan manzilda Majid tarxon boshliq Samarqand beklari Bobur Mirzoni iliq kutib olishadi. Beklar bilan birgalikda o'tkazilgan mashvaratdan Samarqandning yirik din peshvolaridan biri Xoja Yahyoning nufuzidan foydalanib Amir Temur poytaxtini jangsiz qo'lga kiritish mumkinligi ma'ium bo'ladi. Biiq Xoja Yahyoga yuborilgan vakil tayinli javob keltirmaydi. Bobur Mirzo va unga hamroh bo'lgan beklar Shahrisabzga yetib kelishadi. Bu yerda bir-ikki hafta bo'lganiarida, Suhon Ali Miizo Samarqandni Shayboniyxon ixtiyoriga topshirganligi ayonlashadi. Voqea tafsilotlarini hikoya qilgan «Boburnoma» muallifi uning sababini Sulton Ali Mirzoning onasi Zuhrabegimning «bilmasligidin va beaqligidin» ekanligini ta'kidlaydi. Zuhrabegim o'zining oshiqona maktubida Shayboniyxonga turmushga chiqsa, o'g'ini unga Samarqandni jangsiz topshirishini bayon qiladi. Bundan ustalik bilan foydalangan Sliayboniyxon shahami qo'lga kiritgach, Sulton Ali Miizoni qatl ettiradi. Zuhrabegimni navkarlaridan biriga inom qiladi. Xoja Yahyoga Xurosonga kctishga mxsat beradi va ketidan kishi qo'yib, uni ham o'ldirtiradi. Shunday qilib, 1500-yilda temuriylaming ko'hna poytaxti Muhammad Shayboniyxon tasamifiga o'tadi.

Bir muddat Shahrisabz — Hisor hududlarida sarson-sargardon kezgan Bobur Mirzo Samarqand xalqining ko'magiga ishonib, ikki yuz qirq kishilik navkari bUan shahaiga hujum qiladi. Yctmish-sakson chog'U Bobur yigitlari tunda qaTaga noivon qo'yib, Femza darvozasini egallaydilar. Tong otishiga yaqin Bobur Mirzo Samarqandga kirib keladi. Boiib o'tgan voqeadan shahar ahli haU to'la xabardor emas cdi. Temuriy hukmdomi tanib qolgan do'kondorlar u haqda duo qilishardi. Ko'p o'tmay shahar xalqi voqeadan xabar topadi. Qo'Uariga tosh va tayoq koiaigan kishilar to'it yuz-besh yuz chamasi Shayboniy tarafdoriarini o'ldirishadi. Nihoyat, y yetti ming askariy quwatga ega boigan tajribali hukmdor Shayboniyxondan juda oz miqdordagi qo'shin bilan 19 yoshli temuriyzoda Samarqandni tortib oladi. Xalq Bobur Mirzoni qo'llab-quwatlashda davom etadL Shovdor, Sug'd va atiofdagi qo'ig'onlar uning idorasi ostiga o'ta boshlaydi. Shayboniyxon Buxoroga chckinadi. Bu orada Boqi tarxon Qarshi, □ uzorn Abulmuhsin Mirzo Qorako'lni qoiga kiritadi. Shayboniy qo'shinlari liar tarafdan quvilib, Buxoro atrofida to'planishga majbur bo'lishadi.

Yosh (emuriy hukmdorning qadimiy poytaxtni nihoyatda xavfli va tajrihali dushmandan tortib olishi xabari Xuroson poytaxti Hirotga ham yetib boradi. Bobur Mirzo ulug' shoir va davlat arbobi Alisher Navoiydan maktub oladi. Ayni choqda xatga javob yozib, unga turkiy bayt ham bitganligini e'tirof etgan «Boburnoma» muallifl o'zining «kitobati»ga ulug' shoirning javobi yetib kelguniga qadar «tafriqa va g'avg'o» bo'lganligini bayon qiladi. Bobur Mirzo endigina badiiy ijod bilan shug'ullanib sheV mashq qila boshlaganini inobatga olsak, ulug' shoir Alisher Navoiyning maktubi siyosiy mavzuga, aniqrog'i, Shayboniyxonni mag'lub etgan Bobur Mirzoning uikan g'alabasiga bag'ishiangan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Bobur Mirzo Andijondan chiqqandan so'ng, uning oila a'zolari yuz tashvish va mashaqqatlar bilan o'ratcpaga yetib kelishgandi. Samarqand fahtidan nihoyatda shodlangan yosh hukmdor oilasini bu azim shahatga olib keiadi. U amakisi Sul-ton Ahmad Mirzoning qizi Oyisha Sul-tonbcgimni o'z nikohiga olgan edi. Ko'p o'tmay Samarqandda to'ng'ich farzandi Faxruniso dunyoga keladi. Biroq bu shodlik uzoq davom etmaydi. Faxmniso chillasidan chiqmay vafot etadi.

Bobur Mirzo o'zini buyuk poytaxt taxtida ko'rib qanchalik quvonsa, har zamon tahdid solish xavfi kuchli bo'lgan Shayboniyxonning ulkan qo'shinidan ham shunchalik tashvishlanardi. Bu tashvish yosh hukmdordan juda ko'p ulkan vazifalarni bajarishni talab etardi. Buni teran idrok etgan shahzoda Samarqand mudofaasini mustahkamlash maqsadida yon atrof-dagi temuriylar saitanati hukmdoriariga eichilar yuborib, ulardan yordam so'raydi. Toshkent hokimi Sul-ton Mahmuddan to'rt — besh yuz, Jahongir Miizodan Ahmad Tanbalning inisi Xalil boshchiligida yuz-ikki yuz kishilik qo'shin ko'makka keladi. Biroq: «Sul-ton Husayn Miizodek sohib tajribalik podshohdinkim, Shaboqxonning a'fol va atvorini Miizodin yaxshiq kishi bilmas edi, hech kisni ko'makka kelmadi. Badiuzzamon Miizodin ham kishi kelmadi. Xusiavsboh xud o'zining tavahhumidin kishi yubormadi» (79-bet). Temuriy hukmdodar orasidagi bunday parokandaik o'zining bahodirona ruhi, mustahkam irodasi va uzoqni ko'ra bilish qobiliyati bilan shuhrat qozongan Bobur Mirzoning yakkalanib qolishiga sabab bo'ldi. Bundan foydalangan Shayboniyxon 1501-yilning bahorida yana qo'shin to'play boshlaydi. Qorako'I, Dabusiyani qayta qo'lga kiritib, Samarqandga tahdid soladi. Shu yili may oyining boshlarida Shayboniyxon o'z xatti-harakatlari

bilan raqibini jang maydoniga jiddiy hozidik ko'rishga majbur ctadi. Ora-sira kichik to'qnashuvlar bo'Ub turadi. Boqi tarxon ming-ikki ming kishilik qo'shini bilan Keshga kirib boigan edi va ikki kun orasida Bobur Mirzoga kelib qo'shUishi taxmin qiUnardi. Toshkent hokimi Sulton Mahmud tomonidan yuborilgan Sayid Muhammad Mirzo do'g'lat tongga yaqin ming-bir yarim ming kishilik lashkari bilan ko'makka kelishi kutilardi. Munqjjimlarning yangUsh maiumotlari Bobur Mirzoni madadga chiqqan kuchlar yetib kelmasdan jangga kirishga undadi. Qo'shin to'rtga ajraladi. Ko'hak daryosi bo'yida raqib bilan ro'baro' bo'Unadi. Natijada Bobur Miizo qo'shini juda katta talofatga uchradi. Ibrohim tarxon, Ibrohim Soru, Ahmad Tanbalning ukasi XalU hamda ulaming eng yaxshi yigitlari jang maydonida halok boiishadi. Shayboniyxon qo'shiniga qarshi chiqish halokatga oUb keladi, deb o'ylagan Mazid tarxon, Qambar Ali singari ulug' beklar Xusravshoh tomoniga qochishadi. Erta tongda Xoja Abulmakorim, Qosimbek va boshqa beklar bilan mashvarat o'tkazib, Samarqand qo'rg'onini berkitishga qaror qilinadi. Yosh hukmdor shahar markazidagi Ulug'bek madrasasining tomi ustida oq uy o'matib, Qosimbek bilan mudofaani boshqarib turadi.

Og'ir kunlar boshlanadi. Keyingi yiUarda Samarqand tez-tez yuz berib turgan o'zaro urush va isyonlar tufayli boytiklari talangan, ancha kuchsizlanib qolgan edi. Shayboniyxonning besh oyUk qamaliga qaishi Bobur Mirzoning o'ziga yaqin beklar va saibozlari hamda xalq ommasi jasorat ko'rsatishlariga qaramay, ochhk. suvsizlik shahar aholisining tinka madorini quritadi. «Elga bisyor tanqislik boidi, — deya xotiriydi «Boburaoma» muaUifi. - Anga yettikim, faqir va miskin it etini, eshak etini yiya kirishtilar. Otqa bo'g'uz kam yoft boidi. Daraxtlaraing baigini otqa berurlaredL Anda tajriba boidikim. bori yafroqlardin tut yafrog'i va qora yig'och yafrog'i otqa sozvonoq cmish. Ba'zi quraq yig'ochiami randa qiUb, taroshasini suvg'a ivitib otg'a beruriar edi» (83-bet). Oziq zahiralari tugab, atrofdan biior bir madad kutishga umid qolmagach, sarbozlar bir-ikki kishi bo'Ub qocha boshlaydi. Bu orada Shayboniyxon sulh taldif qiladi. Hech qanday umidi qolmagan Bobur Miizo sulhga rozilik beradi. Parokandalikka yuz buigan temuriy hukmdorlaming noahiUigi tufayU ulkan g'alabasini mudofaa qUa olmagan yosh shahzoda azim shahar Samaiqandning Shayxzoda darvozasidan ichkiari bilan chiqib ketadi. Biroq Bobur Miizoning opasi Xonzodabegim vujudga kelgan tang vaziyat taqozosiga ko'ra Shayboniyxonga turmushga chiqishga majbur bo'ladi.

1501-1502-yillar Bobur Mirzo hayotida sarson-saigardonchilikning achchiq amlari bilan qarshilashish davri bo'ldi. o'lim tahlikasidan zo'r\*ga qutilgan yosh shahzoda va uning hamrohlari Jizzaxda ochlik shiddatidan ham bir muncha xalos bo'ladilar. Ular o'ratcpaga yetganlarida. Bobur Mirzoning xolasi Xo'b Nigorxonim olamdan o'tganligi haqida xabar keladi. Qon-qarindoshlari bilan ko'rishmaganiga 13-14 yil bo'lgan Qutlug' Nigorxonim Toshkentga yo'l oladi. Bobur Mirzo esa o'ratepa hukmdori Muhammad Husayn Mirzo Do'g'latdan Dehkat qishlog'ida qishlashga ruxsat oladi. Bir necha kun o'tgach, Bobur Mirzo ham Toshkentga, tog'asi Sulton Mahmudxon huzuriga boradi. Xon o'ratcpani Bobur Mirzoga berishini ma'lum qiladi. Biroq Muhammad Husayn Mirzo bu ishni amalga oshirmaydi. Bobur Mirzo yigitlaridan ayrimlari u bilan Dchkatda biiga qolishni istamay, Andijonga ketish uchun ruxsat so'raydL Qosimbek bu kishilar bilan shahzodaning Iriyimlaridan birini ukasi Jahongir Mirzoga yuborishni maslahat beradi. Bobur Mirzo ukasiga bo'ririni inom qilishni lozim topadi. Qosimbek Ahmad Tanbalga ham biior sovg'a yuborishni so'raganda, shahzoda garchi istamasa-da, o'zi uchun No'yon Ko'kaldosh Samarqandda tayyorlagan katta qilichini jo'natadi. Keyingi janglarning birida Ahmad Tanbal ixtiyoriga o'tgan shu qilich Bobur Mirzoning boshini nishonga oladi. Dubulg'aning mustahkamligi uning salomatligini saqlab qoladi...

Samaiqandda mustahkam o'rnamshib olgan Shayboniyxon Toshkent xoniga qarashli Shohmhiya va Beshkentga hujum uyushtiiiganda, Bobur Mirzo tog'asiga yordamga o'tlanadL Sovuqning shiddatidan kunda ikki-uch kishi halok bo'lardi. Yosh shahzoda suvning tez oqishidan faqat o'rtasi muzdan bir oz xoli bo'lgan arig'da 16 maita sho'ng'ib atrofda gilarni ko'isatgan jasorati bilan katta dushmaniga qarshi kurasiiga da'vat etadi. Shayboniyxon bahor kelishi bilan o'ratepani talab kctganida, Bobur Mirzo Maschoda edi. U bu yeida uysiz, vatansiz tog'lar orasida sarson-sargardon yurishidan naf yo'qligini o'ylab yana Sulton Mahmudxon oldiga borishga qaror qiladi. Xuddi shu payt Ahmad Tanbal o'z qo'shinlari bilan xonga qaishi yo'lga chiqqandi. Bu umsh Sulton Mahmudni ancha cho'chitib qo'yadi. Bobur Miizo Toshkent xoniga kichik tog'asi Sulton Ahmad-Olachaxon bilan birgalikda Shayboniyxonga qarshi kurashish rejasini aytmoqchi bo'lib turgan paytda, Olachaxon bir yarim mingga yaqin navkar va Bobur Miizoga mo'g'ulcha sovg'a-salomlar bilan kirib kladi. o'zaro kelishuvga ko'ra Ahmad Tanbalga qaishi kurashda Bobur Mirzoga omad

kulib boqadi. U osonlik bilan o'shni qo'lga kiritadi. o'zgand ahoiisi kishi yuborib shahami yosh temuriyozda ixtiyoriga topshirishadi. Maig'ilon xalqi shahar dorug'asini urib, quvlab yuboradilar. Shunday qilib, Andijonni hisobga olmaganida, Sirdaiyo janubidagi Farg'ona viloyatining katta qismi Bobur Mirzoni o'z hukmdorlari sifatida tan oladi. Andijon qaTasini zabt etish uchun olib borilgan kurashda Ahmad Tanbalning Andijondagi liukmronligiga chek qo'yadi. Sulton Mahmudxon Andijon va daryoning quyi qismidagi yeriami Sulton Ahmad Olachaxonga berishga qaror qilganini c'lon qiladi. Bobur Miizoga esa Axxi beriladi. Shayboniyxonga qaiishi kuiashda Samarqand qo'lga kiritilgach, u yosh temuriyozdaga, Axxi esa Olachaxonga topsliirilishiga kelishib olinadi. Shu orada Ahmad Tanbal Shayboniyxonga Idshi yuborib, unga itoat qilishini va bigalikda mo'g'ul xonlariga qaiishi kurashish istagini bildiradi. Shayboniyxonning Faig'ona viloyatiga yurish qilish haqidagi xabaridan sarosimaga tushgan mo'g'ul xonlari orqaga chekinadilar. Ularning o'sh va Maig'ilonda qo'ygan ishonchli kishilarini xalq haydab chiqaradi. Bobur Mirzo bo'lib o'tgan voqealarga qanday baho berishga hayron qoladi Vaziyatning o'z foydasiga hal bo'lganiga ko'zi yetgan Ahmad Tanbal bir kuni tongda uch ming qurolli qo'shini bilan yakkalanib Axxi qo'ig'onida qolgan Bobur Miizoga qaiishi tasodifan hujum qiladi Ayovsiz va tengsiz jangda Bobur Miizo qaTadan zo'ig'a qochib qutiladi. Axxi yaqinidagi Sang degan manzilga yetganlarida. u hamrohlari bilan 8 kishini tashkil qilardi, xolos. Fidoyi beklar yosh hukmdomi yol'giz qochib ketishiga imkon berishadi. Bobur Miizo nihoyatda mustahkam irodasi, g'ayrat-shijoati bilan keyinchalik yana Andijonda. tog'alari huzurida to'it oy turadi. Movarounnahrda markazlashgan davlat barpo etishga ko'zi yetmagach:«... tokay bu Faig'ona viloyatida saigaidon bo'lub turmoq kerak, bir tarafga talab qiloyin\*», (108-bct) — degan fikr bilan Xuison sari yo'I oladi.

Xuroson mamlakati o'z davrining eng kuchli hukmdorlaridan bo'lgan Sulton Husayn Boyqaro tomonidan idora etilardi. Bobur Mirzo ikki ukasi, jiyani Mirzoxon va jami ikki yuz-uch yuz kishilik hamrohlari bilan safarga o'tlanadi. Hisor vodiysi va Qunduz hukmdori Xusravshohga yuborilgan elchi undan «ko'ngulga yoqqudek so'z keltirmadi\*». Bu temuriyozdadan zulm ko'lgan ko'plab saiboz va lashkaiboshilar Bobur Miizoga kelib qo'shila boshlaydi. Qobadiyonga yetib kelganida esa akasi Xusravshoh bilan arazlashib qolgan Boqi Chag'aniyoniy Bobur Miizoga kishi yuborib uni o'z hukmdori sifatida tan oladi. Shayboniyxon Andijonni

qo'lga kirib, Hisor va Xurosonga hujum qilish xavfi (obora kuchayib borayotgan bir paytda, unga qarshi mardonavor kurasha oladigan Bobur Mirzoning shuhrati orta boshlaydi. Husayn Boyqaroning Shayboniyxon hujumiga qarshi mudofaani mustahkamlash haqidagi Bobur Mirzoga yo'llagan xati ko'plab jang-u jadaliar shohidi bo'lgan yosh shahzodani qanoatlantirmaydi. U kuchli g'anim ustiga biigaiikda hujum qiiish tarafdori edi. Shayboniy qo'shinlari shitob bilan Qunduz tomon yo'llanganini cshitgan Xusravshoh mudofaani ta'miniay oiishiga ko'zi yctmay, shahami tashlab chiqadi va Bobur Mirzoga odam yuborib, o'zining tasiim bo'lganini ma'lum qiladi. Xusravshohdan yuz o'g'iigan askar va qabilalar hisobiga son jihatidan ancha ko'paygan, shuningdck, undan qolgan qurol, sovut, ot anjomlari bilan o'zini tiklab olgan Bobur Mirzo uchun o'zaio urushiardan kuchsizlanib qolgan Kobul taxtini cgallash nihoyatda muhim edi. 1504-yilning oktabrida hududi ancha kichik bo'lgan Faig'ona viloyatini tashlab, saison-saigardonlikni boshidan kechiigan Bobur Miizo Kobul va □ a z n a jangsiz qo'lga kiritib, ulkan davlat taxtini cgallaydi.

1505-yilning iyun oyida Bobur Miizoning onasi Qutlug' Nigoonim vafot etadi. Bu davnia *Hisor* va Qunduzni bo'ysundiigan Shayboniyxon Samarqandga borib yangi yurishlaiga hozirlik ko'imoqda edi. U Xorazmni bosib oladi, Balxni qamal qiladi. Xuroson hukmdori Sulton Husayn Boyqaro Shayboniyxonga qarshi kurashda Bobur Mirzoni ham taklif qiladi. Uning:«... Sulton Husayn Miizodek Temurbek o'rnig'a o'lturg'on ulug' podshoh yig'noq qilib, atrof va javonibdin o'g'lonlari va beklarini tilatib, Shayboniyxondck g'animning ustiga ozim bo'lg'onda cl oyoq bila boig'onda, biz bosh ila borg'aymiz, el tayoq bila borg'onda — biz tosh ila borg'aymiz» (146-bet), -degan fikriari bu taklif unga nihoyatda ma'qul bo'lganidan dalolat beradi. Biroq o'z davrining yirik hukmdori bo'lgan ikki temuriyozda ko'risha olmaydilar. 1506-yilning may oyida Sulton Husayn Boyqaro vafot etadi. Uning taxti ikki o'g'li: Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Mirzolar tomonidan boshqarila boshlanadi. Shayboniy qo'shinlari Balxni bosib olib, Badaxshonga tahdid sola boshlaydi. Temuriy hukmdoriar 1506-yilning 26-oktabrida Murg'obda to'planishadi. Kuchli g'animga qarshi birgalikda kurash ko'klamda amalga oshirilishi rejalashtiriadi. Shundan so'ng Bobur Miizo Badiuzzamon va Muzaffar Mirzolarning takiifi bilan Hirotga yo'l oladi. U ycrda Sulton Husayn Boyqaro maqbarasini ziyoiat qiladi. -Bog'i Navda bir necha kun bo'ldim,- deya xotiriyadi Bobur, - ani munosib ko'rmay Alisherbekning uylarini

tayin qildilar. Hiriydan chiqquncha Alisherbekning uylarida edim» (170-bet). Alisher Navoiy istiqomat qilgan uy Unsiya deb nomlangan. Ulug' shoir vafot etgan bo'Msa-da, Unsiyadagi avvalgi tartib hali o'zini saqlab turardi. Yigirma kun davomida Hirotda yashagan Bobur Mirzoning siyosiy harakatlar bilan bir qatorda, adabiy faoliyatga bo'lgan mayli ham orta boshlaydi. Unga Hirotda qishlash taklif qilinadi, biroq u yetaiii mulozamat ko'rsatimaganligi hamda toj-u taxtdan xavotiri ortib botgani bois Kobulga yo'l oladi. Qosimbekning taklifi bilan Qandahor yo'li yiroq bo'Iganiigidan tog' yo'iidan borishga qaror qilinadi. Qor yog'a boshlagan, bu yciarda, hatto, yozda yurish ham mashaqqat edi. Chahcharon degan manzilga yetganlarida, qor otning uzangisiga yetadi, aksar yclarda otning oyog'i yeiga tcgmas edi. Boz ustiga, yo'l boshlovchiga ehtiyoj tug'iladi. Mahalliy aholidan biror kishini boshlab kclishga yuborilgan yigitlar uch-to'rt kun o'tib, yo'lni puxta biladigan kishini topolmay qaytadilar. Umrida bunday mashaqqatga kamroq duch kclgan Bobur Mirzoning ko'nglida kechgan fikrlarini badiiy jilolantirgan quyidagi matlasi tiliga kela boshlaydi:

Charxning nicn ko'rmagan javr-u jafosi qoldimu,  
Xasta ko'nglum chekmagan dard-u balosi qoldimu?

Mashaqqatli kunlar o'tib Kobulga yetganlarida, Bobur Mirzo yana qarindoshlarining pand berib qo'rganlariga guvoh bo'ladi. Kobul saroyida tarqalgan mish-mishlaiga ko'ra, Xuroson beklari va Mirzolari Bobur Miizoni hibsga olib zindonga tashlagan emishlar. Temuriyzodaning ona tarafidan buvisi Shoh Begim o'zining sevildi nevarasi Xonmirzo (asli ismi Sulton Vays)ni shoh qilib ko'tarish maqsadida shaharda qolgan mo'g'ul beklarini biriashtirib, uning nomiga xutba o'qitirish taraddudida edi. Isyon baitaraf etiladi. Qarindoshlar kechiriladi.

Shayboniyxon Balxni qo'lga kiritgach, jang maydonini kengaytirishga botinolmay Movarounnahiga qaytadL Bu qulay fursatdan foydalana olmagan temuriylar Xuroson taxtini dushman qo'lga topshirishga majbur bo'lishadi. 1507- yil may oyida katta qo'shin bilan Xurosonga kirib boigan Shayboniyxon Hirotni egallaydi. Mamlakatning boshqa viloyatlari ham sekin-asta Shayboniyxon idorasi ostida biriashadi. Ana shu janglaming birida uning lashkariari Eron hududiga □ t tatonchilik qiladilar. Bundan g'azablangan Eronning qudratli hukmdori Shoh Ismoil mustahkam intizomli va janglaida chiniqqan qo'shin bflan Xurosonga qarshi hujumga o'tadL 1510-yiIlda Eron qo'shinidan katta talofat ko'igan Shayboniyxon lashkariari Maivda qamalda qoiib yengQadi, hukmdori vafot etadi.



1507-yilda Bobur Miizo temuriylar sulolasining ikkinchi poytaxti Uiroq qo'ldan ketgandan so'ng o'g'li Humoyun tug'ilgan shu yilda o'zini podshoh deb e'lon qiladi. Bu bilan Bobur Mirzo temuriylar sulolasi inqirozga uchragan bo'lsa, u yangi sulola boburiylatga asos solganini ma'lum qilgan bo'ldi. Shoh Ismoil Shayboniyxonga hujum uyushtirib turgan bir paytda Bobur Mirzo ham azaliy dushmaniga qarshi kurashdi. 1512-yilda u Amudaryodan kechib, Hisorga tomon yo'l oladi. Hisor, Ko'iob, Qunduz va Badaxshonni qo'lga kiritgan Bobur Mirzo Movarounnahrda o'z hokimiyatini qayta barpo etishga intilardi. U Qunduzda bo'lganida, Shoh Ismoildan sovg'a-salom keltirgan elchilar Bobur Mirzo uchun sira kutilmagan voqeaning sodir bo'lishiga sabab bo'ladi. Shoh Ismoil Bobur Miizoning opasi Xonzodabegim va uning o'g'li Xurrambekni hurmat-ehtirom bilan elchilar hamrohligida ukasi oldiga jo'natgan edi. Bobur Mirzo bu davrda 28 yoshda edi. o'n yillik ayriqliqdan so'ng, opa-uka bir-birlariga qanday murojaat qilishlarini bilmas edilar. Xurramshohga Balx hokimligi beriladi, biroq ikki yil o'tgach, u vafot etadi. Xonzodabegim qolgan umrini Kobulda, podshoh ukasi huzurida hurmat-ehtiromda o'tkazadi.

Bu voqea Shoh Ismoilning Bobur Miizo bilan o'zaro ittifoq tuzishiga zamin hozirlaydi. Xonmirzo o'z hukmdori nomidan Shoh Ismoilni ulkan g'alaba bilan tabriklab, Movarounnahrdaagi avvalgi saltanatini tiklash haqidagi Bobur Miizoning Utimosini unga yetkazadi. Shayboniyxon mag'lubiyatga uchragan bo'lsa-da, uning qarindoshlari mamlakatning kuchli markazlarini o'z qo'llarida saqlab turar edi. Uning o'g'li Temur Sulton Samarqandda, jiyani Ubaydulloxon Buxoroda, amakisining o'g'li ionibek Suhon Andijonda. Abulxayming o'g'U Ko'chimxon Turkistonda, uning o'g'li Suyunbek esa Toshkentda hukmronlik qilar edi. Bobur Miizo Shoh Ismoil bilan madadga kelgan o'qchi askarlar, yaqin atrofdagi qabilalardan qo'shilgan o'tlig'-u piyodalar - jami oltmish mingga yctib qolgan qo'shin bilan Qaishiga hujum qiladi. Ubaydulloxon Qaishini tashlab Buxoroga yo'l oladi. Buxoio qo'lga kirilsa, Qarshi o'z-o'zidan taslim bo'lishini angizagan Bobur Mirzo Ubaydulloxondan oldin Buxoioqa yctib boradi. Keyinchalik 1512- yilda Sohibqion Amir Temuming poytaxti Samarqand uchinchi marta Bobur Mirzo ixtiyoriga o'tadi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Bobur Mirzo tomonidan Shoh Ismoilning qizilboshiar qo'shini hurmat-ehtirom ko'rsatishi sunniy va shia mazhabi o'rtasida ixtilof chiqishiga sabab bo'ladi. Bulardan tashqari, Samarqand

hukmdori qizilhosh Jar qo'shiniga qaytish uchun nixsat berishga bir oz shoshiladi. Shoh Ismoilning Iroqqa ketganidan xabar topgan Shayboniyxon avlodlaridan bir qismi Toshkentga, Ubaydulloxon boshchiligidagi bir guruh esa Buxoroga o'tlanadi. Shiddatli janglardan so'ng Bobur Mirzo Buxorodan Samarqandga chekinishga majbur bo'ladi. Shahar qamal qilinadi. Qishdan endigina chiqqan shahar aholisi qamalga bardosh bera olmas edi. Qarshilik ko'rsatishning foydasiz ekanligini anglagan Bobur Miizo poytaxtni tashlab, Hisor tomon yo'i oladi.

Dushman Hisorni qamal qilganda, Bobur Miizo qo'i ostidagi askarlarini to'plab, zudiik bilan mudofaani tashkil qiladi va Shoh Ismoilning Balxdagi qo'shinlari qo'mondoni Bayramxondan yordam so'raydi. Yordamchi kuchlar yetib kelishi bilan shayboniyalar chekina boshlaydi. Shu orada shoh Ismoil Amir Najim boshchiligidagi katta qo'shinni Bobur Miizo huzuriga yuboradi. Amir Najim, Bayramxon kelib qo'shilishi bilan Bobur Miizo qo'shinlari oltmish mingga yetadi. Bunday katta kuchga qarshilik ko'rsatishga ojiz bo'lgan shayboniyalar mudofaaga o'tishga majbur bo'lishadi. Qarshi qamal qilinganida, shahar qo'Pasi Ubaydulloxon boshchiligida qattiq himoya qilinadi Amir Najimning o'n besh ming kishilik shahar aholisining yoshi, jinsidan qat'iy nazar barchasini qilichdan o'tkazish haqidagi buyrug'ini Bobur Miizo to'xtatib turishga urinadi. Biroq temuriy zoda bu jangda ikkinchi shaxs edi. Amir Najimning xunrezliklari mahalliy aholining g'azabini qo'zg'atdi. U Oijduvonni qo'iga kiritish uchun hujumga o'tganda, muvaffaqiyatsizlikka duch keladi. Ubaydulloxonga Temur Sulton qo'shini kelib qo'shiib, qo'qisdan Eron qo'shiniga qattiq zarba beradi. Yaxshi qurollangan shayboniyalar qizilboshlarni mag'lub etadi. Jangda Amir Najim o'ldiriladi. ijduvondagi g'madsizlik eroniy qo'shinini tarqab ketishiga sabab bo'ladi. Shayboniyalar qo'shinining ko'payishi va Movarounnahida mustahkam o'rnatilgan Bobur Miizoning qayta Buxoro va Samarqandni qo'lga kiritishiga umid qoldirmadi. Shoh Ismoil va Bobur Miizo o'itasidagi aloqa shu tariqa xotima topadi. Movarounnahida temuriylar hukmronligini tiklab, yirik va markazlashgan davlat tuzish uchun olib borilgan keyingi urinishlar ham natyasiz yakunlanadi. Bobur Mirzo yana Kobulga qaytadi.

Temuriylarning ikkinchi poytaxti Hirotning Shayboniyxon tomonidan istilo qilinishi Boburshohning Hindistonga bo'lgan ishtiyoqini yanada orttirgan edi. Shunday bo'lishiga qammay, u Hindistondagi ulkan mamlakatni 1526-yilda o'z idorasi ostida birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Boburshoh 1519-1525- yillarda Hindistonni egallash uchun hal qiluvchi keng miqyosli beshta jangni amalga oshiradi. Bu ulkan mamlakatni bo'ysundirish nihoyatda ogir kechadi. «Bobumoma»da muallif ilgari Hindistonni fath etgan Sulton Mahmud aznaviyni afg'onistonlik Shahobiddin Muhammad uriylarning harbiy qudrati o'zining imkoniyatlaridan nihoyatda yuqori bo'lganini ta'kidlaydi. Unda qayd etilishicha, Sulton Mahmud aznaviy Hindistonga yurish qilganida, Xurosondagi ulkan mamlakat, Xorazm vohasi va Samarqand unga tobe' edi. Son jihatidan nihoyatda katta bo'lgan qo'shini yuz ming-ikki yuz ming kishiga yetar edi. Sukon Shahobiddin o'zbekiya mamlakatiga hujum qilganda, uning akasi Xuroson mamlakatining podshosi edi U bir yuz yigirma minglik qo'shin bilan bu o'lkaga kirib keladi. Har ikkala hukmdoiga qarshilik ko'rsatgan kuch Hindiston rojalari bo'lib, bepoyon bu mamlakat yagona boshqaruv ostida biriashmagan edi. Boburshoh sarson — saigardonchilikning alomli kunlarini boshidan kechirib, vaqti-vaqti bilan ko'plab talofatlar ko'rib yurt va saltanat ishtiyoqi bilan Hindistonga yuzlandi. Uning idorasi ostida bo'lgan Badaxshon, Qunduz, Kobul va Qandahor viloyatlari zo'ig'ao'zini tutib turar, bu viloyatlar yuz ming kishilik qo'shinga ega bo'lgan shayboniyalarga yaqin bo'lganligi uchun ularga madad kuchlarini yuborib turish zamrati mayjud edi Boburshoh 1525-yilda beshinchi marta hal qiluvchi hujum uyushtirganda Hindiston mamlakati Behradan Bahorgacha Sulton Ibrohim Lo'diy nomli afg'on tasarmfida edi. Boburshohning o'n ikki ming kishilik lashkariga uning yuz ming kishiga yaqin azamat qo'shini va mingta jangovor fili qalishi turardi.

Panjob viloyati zabt etilgandan so'ng, Dehli sultoni Ibrohim Lo'diyga qarshi kurashda Boburshohning kuchli haibiy salohiyati unga omad keltirdi. U «to'lg'ama» deb nomlangan harbiy tadbirini amalga oshirib, Ibrohim Lo'diyga qattiq shikast yetkazadi Ikki-uch oy vatanidan yiroqda bo'lgan yigitlarining sustligini ko'rib, Boburshoh uar oldida otashin nutq so'zledi. Barchaning m'hini ko'tarib, ulami jangga safarbar qiladi. Zambarklami « ishga soladi va otliqlardan mohiriik bilan foydalanib, Panipatdagi Ibrohim Lo'diyning mag'lubiyatiga uchratadi. 1526-yil 25-aprelda Dehli Boburshoh nomiga xutba o'qiladi. Shu bilan u yangi sulola boburiylar sulolasining ulkan mamlakatiga asos soladi. Biroq xavf-xatar tamomila bartaraf etilgan emas edi. Hind va afg'on mulkdoriari o'zaro ittifoq tuzib, Chitora hokimi Rano Sango boshchiligidagi Boburshohga qarshi bosh ko'taradi. Bo'lib o'tgan shiddatli janglar 1527-yilning 16-martida Boburshohning g'alabasi bilan

yakunlanadi. Bu g'alaba Hindistonda ulkan mamlakatda turli din va millat vakillaridan tashkil topgan xalqlarning yagona markazlashgan davlat boshqaruvi ostida uzil-kesil birlashtiradi. Boburshoh va uning avlodlari Hindistonning xo'jalik hayoti, madaniyati va obodonchiligiga katta qo'shgan tabor bilan qarashdi. Uning saroyida ko'pgina olimlar va shoirlar to'planishdi. Mahalliy xalq vakillarining urf-odatlariga nihoyatda katta ehtirom bilan munosabatda bo'lgan Boburshoh faizandlariga ham bu masalaning muhim jihatlari teran o'rgatdi. Natijada ulug' bobosi faoliyatining davomchisi bo'lgan Akbarshoh hindlardan olinadigan g'ayridinlik solig'i — juz'yani bekor qildi, ayrim qabilalarning vafot etgan erkak bilan tirik beva xotinini birga kuydirish odatini man' qildi, boshqa turdagi mahalliy din uif-odatlariga xolis munosabatda bo'ldi. Shu va boshqa faoliyatlariga ko'ra yirik davlat va jamoat aibobi Javoharia'l Neiu Boburshoh va boburiylar haqidagi o'zining yuksak bahosini samimiy muhabbat bilan asarlarida bayon etdi.

Sarson-sargardonlikda kechgan umr, bir necha bor hayotiga suiqasd uyushtirilishi (j'-'l'dan, Hindistonda uning ovqatiga zahar solib beriladi), vatandan yiroqlik Boburshoh sog'ligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. U «Bobumoma»da keltirilgan maboiylarning birida kasallikning tobora xurnj qila boshlaganini bayon etadi:

Jismimda isitma kunda mahkam bo'ladnr,  
Ko'zdan o'chadur uyqu, chu oqsliom bo'Madur.  
Har ikkisi g'amini birla sabrimdek,  
Borg'on sayi bu ortadur, ul kam bo'Madur.

Yigimiy besh — yigirma olti kun davom etgan bu kasallik dori-darmon bilan o'nglanmaydi. Uyqusizlik va tashnalik Boburshohni holdan toydirdi. U hayotning achchiq-chuchugini ko'rgan tajribali podshoh sifatida yaqinhriga vasiyatini ma'him qiladi. Humoyunga adolatli siyosat yuritishni, ukalari bilan oralarida bo'lgan gina-kudratlami unutishni ta'kidlaydi. Umrini jang-u jadallarda o'tkazgan Boburshoh 1530-yilning 26-dekabrda Agrada vafot etadi Keyinchalik uning xoki vasiyatiga ko'ra Kobulga ko'chiriladi.

Bobur Mirzoning umri to's-to'polon, urush-yurishlarda o'tgan bo'lsa ham, o'z davrining ilg'or fani yutuqlarini juda o'tkir va betakror aql-zakovati bilan puxta egalladi. Atigi qirq y yetti yil umr ko'rgan olijanob inson va ulug' shoh avlodlarga o'zining bebaho adabiy, ilmiy meiosisini qoldirdi. U yigirma yoshida (1503-yilda) «Xatti Boburiy»ni kashf qildi. Shaiq mumtoz adabiyotining turii janriarida ajoyib she'rilar yozib, devon taitib berdi. «Bobumoma»day ulkan hajmli tarixiy-badiiy asarini yaratib.

turkiy nasr imkoniyatlarining beqiyos ekanligini amaida isbotladi. Adabiyotshunoslik borasida turkly aruzning xususiyatlariga oid «Muxtasar» asarini yozdi. Din asoslariga bag'ishlangan sho'riy risolasi «Mubayyin»ni yaratdi. Shuningdek, naqshbandiy tariqatining peshvosi Xoja Ahrori Valiyning «Voldiyya» asarini she'riy usulda turkiy tilga tajjima qikii. Bulardan tashqari. Bobur Mirzoning musiqa va harbiy biiimlarea oid risolalar yozgani ham manbalarda bayon etiladi, biroq bu asariaming taqdiri hamon nomaiumligicha qolmoqda.

### 12.3. Bobur Mirzo she'riyati. Gazallarining mavzulari va badiiyat

Bobur Mirzo she'riyati uning ko'ngiida nihon saqlangan tuyg'ularining salohiyatli shoir qalamida sayqallashtirilgan badiiy inikosidir. Bu she'riyat Sharq mumtoz adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy singari yetuk shoiriari nazmiy ao'analarning o'ziga xos davomi hamda boburona uslubdagi takomili boiishi bilan nihoyatda qimmatlidir. Bu ulug' so'z sao'atkorining nazmiy yaratmalari XVI asrning yirik muarrixlari Mirzo Haydarning «Tarixi Kashidiy\* asari hamda shu davrda yashab ijod etgan adabiyotshunos Hasanxo'ja Nisoriyning «Muzakkirul ahhob» tazkirasida nihoyatda yuksak bahoga munosib ko'riladi. Zamondoshlari turkiy she'riyatdAlisher Navoiydan so'ng biror shoir Bobur Mirzochalik go'zal badiiy durdonalar ijod etolmaganliginl eiiraf etishadi. Bizningcha, ulug' shoiming she'riy merosi quyida keltirilgan faxriya baytidagi fikrga uzukka ko'z qo'ygandek mosdir:

Iroq-u forsga gar ctsa sening bu she'ring, ey Bobur,  
Oni liifz etkusi llofiz, musallam tutqusi Salmon.

Bobur Miizoning manzum asariari lirik tuming turli janriarida ijod etilgan devoni, shuningdek, «Mubayyin», «Voldiyya» singari masnaviylaridan iboratdir. Manbalarda qayd etilishicha, shoiming she'riy merosijamlanib, ikki devon holida tartib berilgan. Ulamingbiri 1519-yilda Kobulda tuzilib, o'sha vaqtning o'zida Samarqandga yuborilgan Kobul devoni, ikkinchisi esa 1528-1529-yillarda tartib berilgan Hindiston devonidir. Bu ikki devon keyinchalik bir devon holiga keltirilgan bo'lishi mumkin. «Bobumoma»ga ilova yozgan nomaMum kotibning quyidagi qaydlari shunday xulosaga kelishga imkon hosil qiladi:«... nazm va nasr va turidy va forsiyni bebadal ayturnerDL Alalxusus turidy devoni bordurkim, anda toza mazmunlar

topib aytExur...» (460-bet). Bobur Mirzo devonlarining qo'lyozma nusxalari Parij Milliy kutubxonasida, Hindistonning Rampur shahridagi «Rizo» kutubxonasida, Haydarobodagi «Salajang» muzeyi xazinasida, Erondagi «Saltanat» kutubxonasida va Turiyada mavjud. Mazkur qo'lyozma nusxalar asosida ingliz olimi Renison Ros (1910 yil), turk olimi Fuot Ko'pmluzoda (1912-1913-yillar), rus shaiqshunosi A.N.Samoylovich (1917-yil), o'zbek olimlari SAzimjonova va A.Qayumov (1958, 1965-yil), Saidbek Hasanov (1982-yil) AAbdug'aturov (1994-yil)lar shoiming she'riy meiosisini nashr etishdi. 1993-yilda S.Hasanov Bobur Miizoning Parij devoni nusxasini «Mahrami asror topmadim...» nomi bilan chop etdi. Olimning ta'kidlashicha, ushbu devon nusxasida shoir hayotining o'ita Osiyo davrida ijod etilgan she'riari o'rin olgan. Shuningdek, 1983-yilda afg'onistonlik olima Shafiqqa Yorqin tashabbusi bilan ulug' shoiming she'riari Kobulda •Devoni Zahiriddin Muhammad Bobur» nomi bilan ham nashr etildi. Keyinchalik adabiyotshunos AAbdug'afurov ana shu nashr asosida «Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon» (Toshkent: «Fan», 1994) asarini e'lon qildi.

Bobur Mirzo devonida Sharq she'riyatining g'azal, mboiy, tuyuq, masnaviy, qit'a, fard, muammo kabi janrlarida ijod etilgan she'riar jamlangan. Ular orasida g'azal, mboiy, tuyuq janrida ijod etilgan she'rlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shoiming nazmiy asariari, jumladan, g'azallarida a'naviy ishq mavzui yctakchiilik qiladi. Ijodkorning ma'shuqa ta'rif-tavsifi, hijron iztiroblari, visol umidi, she'r qahramonining turli mhiy holatlari tasviriga bag'ishlangan oshiqona g'azallarida muallif sohir musawir yanglig' she'rxon ko'z o'ngida turli manzaralarni namoyon eta oladi. Undagi so'z sehri, misralarning quyma va ravonligi, uslubning soddaligi, o'quvchiga badiiy zavq bag'ishlaydi. Jumladan, Bobur Mirzo ishq balosining har dam jafo keltirishini ta'kidlagani holda, undan ayri tusholmasligini quyidagicha badiiylashtiradi:

Balol ishqki, har dam manga jafoycdur,  
Bu ishqdin kccha olmon ajab baloycdur.

«Ajab baloye» tarzida ta'riflangan ishq she'r qahramonining taqdirida bitilgani bois uni hijron iztiroblari bilan qarshilantiradi. Bu iztiroblaming nihoyatda mubolag'ali tasviri ma'shuqa ishqida o'itanayotgan oshiqning mhiy holatini yanada teranroq idrok etishga imkon ya'itadi:

Hajr oMturdi meni, anglasam erdi muncha,  
Do'stlar, yordin ayrilmas edim oMguncha.

Zohido, do'zax o'tindin meni ne qo'rqtascn,  
Hajr o'ti qoshinda ko'nna'smen ani uchquncha,  
Ul Quyosh mchrinl bir zarra manga ko'rguzmas,  
Kavkabi ashk to'kub bo'Msam garduncha.  
Husnda ortuq agar lioMsa yuzi Laylidin,  
Men taqi bormen aning ishqida yuz Majnuncha.  
Rindlar olida hayvoo suyini ko'p o'kasen,  
Ey Xizr, bormu ekin ul su mayi gulguncha.  
Boburo, she'ringga gar solsa quloq, ul sbohing,  
BoMg'usidur so'zangga qadr duri maknuncha.

Bobur Mirzo she'riyatida yorqin namoyon bo'lib turuvchi fazilatlardan biri shundaki, shoir so'zlaming turii ma'no qirralaridan mahorat bilan foydalanadi. Yuqoridagi g'azalning matlaklayoq shunday holat ko'zga tashlanadi. Ijodkor «Hajr o'ti oMturdi meni» dcganda, she'r qahramonining ayriqliq azobidan afgor bo'lishi, tanining majmhlani tamomila holdan toyishini nazarda tutadi. Zcro, o'lgan odamning o'z qotili hajr ekanligini «anglashi» mantiqqa zid, shuningdek, hajr o'tidan nolib do'stlariga «o'limi» sababini bayon qilishi ham o'sha hayotiy tamoyilga mos emas. Aksincha, ikkinchi baytda hajr va do'zax o'tining o'zaro muqoyasasi asosida oshiq ruhiy holatidagi aftodalik tasvirining sh □ rx on ko'z o'ngida yorqin gavdalanishiga erishish shoir mahoratining yana bir olmos qirrasidir. Mazkur baytda zohidga murojaat etilishidan ayonlashadiki, Bobur Miizo she'riyatidagi asosiy qahramon hisoblangan oshiqning himmati baland. Uning nazarida liajr o'ti oldida do'zax o'ti bir uchquncha ham emas. Zohid do'zax azobidan qo'iqqani bois jannat tamaida toat-ibodat bilan mashg'ul bo'Msa, she'r qahramoni hajr azobidan zaiflashib nochor bir ahvolga tushgan bo'lsa ham, ma'shuqa diydoridan bahra olishdan umidini uzmaydi. Shu bois uchinchi baytda tasvirlanganidek, oshiq Quyoshdan ayri tushgan gardunday ko'z yosh yulduzlarini to'kib o'rtansa ham, uning ma'shuqasi-Quyosh csa zarracha bo'lsin mehr ko'rsatishni istumaydi. Baytda qo'Miangan Quyosh, kavkab, gardun timsollari insonga xos ma'naviy hamda tabiiy hodisalar orasida ijodkor tomonidan ajib bir mutanosiblik kashf etilganidan dalolat beradi. Gardun ma'shuqasi Quyoshning mchrini (jamolini) ko'ra olmagan bois tunda kavkabmisol yoshlarini to'ksa, oshiq shunday iztirobni ma'shuqasi hajrida boshidan kechiradi. Quyoshni ma'shuqa ma'nosida qo'llash slioitiga istiora asosida hayotiy tamsilni she'r qahramoni holatiga tashbeh qilish

imkonini yaratadi. Narijada baytda hosii qilingan hajrning mubolag'ali tasviri sh  $\square$ rxotnyg'ularini jumbushga keltiradi. To'rtinchi baytda yor go'zalligi Laylidan ortiq darajada ko'rsatilsa, uning ishqida yongan oshig'i ham yuz Mqjinun bilan raqobat qila olishga qodir timsol maqomida ishqda sobit bo'la olishi badiiyashtirilgan. Keltirilgan talmeh ishq yo'lida Majnun bilan hammaslak bo'lgan she'r qahramonining o'rmi kelganda hajr izt i roblari ni nazarga ilmay maslakdoshini ham ortga qoldira olish fazilatiga ega ekanligini badiiy ifodalashga xizmat qildirilgan. Beshinchi baytda qo'llanilgan Rind va Xizr timsollari ishqning muqaddasligini she'rxonga yanada tcranroq anglatishga imkon paydo qiladi. Undagi «mayi gulgun» majozan — ishq, Xizr alayhis-salom rindlarga maqtagan «hayvon suyi» esa mangulik, abadiy hayot ramzidir. Yashirin inkor ma'nosini ifodalovchi ikkinchi misradagi savolning o'zidan ayonki, mangulik suvining qadr-qimmati ishqdagi shavq-u zavqqa teng boi olmaydi. Mumtoz badiiy adabiyotning faol timsollaridan biri boigan rindda ishq iztiroblaridan zavqlanish hissi baland. Uning tabiatidagi o'sha ko'tarinkilik ishqni may timsolida qoilash bilan ifoda etiladi.  $\square$  a z a l n i maqtai Bobur Mirzoning o'ziga xos faxriya baytidir. Shoir bu she'mi eshitgan shoh — ma'shuqa uning qadrini yashiringan durga loyiq ko'rishini ishonch bilan  $\square$  tirof etadi. Sharq mumtoz adabiyoti ao'analari uslubida ijod etilgan mazkur g'azalda shoir zohid, rind, Xizr singari badiiy timsollardan sohir so'z sa'atkori sifatida foydalanib, hajr iztiroblaridan o'rtanayotgan, ayni choqda, ma'shuqa visolidan noumid boimagan sh  $\square$  qahramonining ruhiy holatini katta mahorat bilan tasvirley olgan.

Bobur Mirzo oshiqona g'azallarining aksariyati ta'rif-tavsif tarzidagi g'azallardir. Ularda ma'shuqaning qiyossiz go'zalligi o'ziga xos badiiy timsollar vositasida tasvirianadi:

Ko'ngulga boidi ajoyib qaro soching,

Shikasta ko'ngluma ermish qaro balo soching.

Ushbu matla' bilan boshlanuvchi Bobur Miizo qalamiga mansub bo'lgan g'azal o'zaro adabiy ta'sir mahsulidir. Ulug' shoir Alisher Navoiyning «Ko'zung ne balo qayo boiubtur, Kim jonga qaro balo bo'ubtur» (MAT. I-tom, I41-142-betlar) matlali mashhur g'azali bor. Taniqli adabiyotshunos, akademik B.Valiyxo'javcnning maiumotiga ko'ra, ushbu matla' Alisher Navoiyning do'sti Miizobekka tegishli boiib, ulug' shoir shu matla' asosida tazmin g'azal ijod etgan (Qarang: Valiyxo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 283-284-betlar).

Alisher Navoiy g'azalida ma'shuqaning ko'zi, yuzi tilga olinib, vasf etilsa, Bobur Mirzo tasvir nuqtalarini ma'shuqaning sochiga qaratadi. She'r qahramoni ko'ngliga «balo» boigan «qora soch» o'zining «ajoyib»ligi bilan ajralib turadi. Agar unga shunday sifat bo'imasa cdi, «balo» so'zi o'zida ijobiy ma'no mujassamlashtirmasdi. Natijada siniq, majruh holda boigan ko'ngulda «qaro» boigan «balo soch» ma'shuqaning jafokorligini sheixon ko'z o'ngida gavdalantiigan boiardi. Holbuki, sh  $\square$  qahramoni har ikkala misrada ham ma'shuqaga tushgan ishqning sababkori sifatida uning qop-qora sochlarini nazarda tutadi. Baytda qo'llangan jabr ko'rish bitilganligidan darak beradi. Baytda dastlab ishq iztiroblarining istiorasi bo'lib kelgan «balo» so'zi oshiq ko'ngliga qanchalik ozor yetkazmasin, undan ayri tushishning  $\square$  z falokat boiganligi bois undagi «ajoyib»likka urg'u berilgan. Keyingi misradagi «balo» esa «qoyil qolari» ma'nosini o'zida mujassamlashtirib turibdi. Zero, ko'ngli qattiq ozor ko'rgan kishining qalbida ishq iztiroblarini sola olgan maftunkor sochga qoyil qolmasdan iloj yo'q. Bobur Miizo g'azaliyotida tez-tez murojaat etilgan badiiy timsollardan biri-sochdir. Shoir ko'pincha sh  $\square$  qahramonining nihiy holati bilan sochning sifatleri orasida uyg'unlik topishga intiladi:

Sochining savdosi tushti boshima boshdin yana,

Tiyra boidi ro'zg'orim ul qaro qoshdio yana.

Baytda ko'p ma'noli so'zlaming turii ma'no qirralaridan mahorat bilan foydalanilganligi «sochining savdosi\*». «boshima boshdin» birikmalarida yaqqol namoyon bo'lgan. «Sochining savdosi». shubhasizki, ma'shuqaning ishqidir.« Boshima» so'zida sevikli ishqning oshiq taqdirida uchiagani nazarda tutilgan bo'lsa, «boshdin» so'zida esa «qaytadan, takror» ma'nosi o'z ifodasini topgan. Ishtiyoq badiiy san'ati vositasida qo'llaniladigan o'zakdosh so'zlaming matnda alohida-alohida yangi ma'no anglatishi, «sochining savdosi\*» birikmasining ko'chma ma'noda qo'Uanishi sh  $\square$  rx on g'azgacha zavq bag'ishlaydi. o'sha ma'shuqasining ishq oshiq ko'nglida qayta alangalanganligi bois she'r qahramonining hayoti «ul qaro qoshdin yana» tiyra bo'ladi. Ma'shuqaning «soch»i va «qosh»ictgi

maftunkoriik ulaming qoraligida namoyon bo'lgan bo'isa, oshiq hayotining tiyraligi uning boshiga tushgan musibatlarda o'z aksini topgan. Ko'rinadiki, shoir qora rangni ham go'zaiik, ham musibat ma'nosida qo'lib baytda tazod badiiy san'atining o'ziga xos namunasini vujudga keltirgan.

Bobur Mirzo oshiqona g'azaiiyotida tabiiy va insoniy go'zallikdan zavqlanish, ulami bir butun holatda tushunib, har ikkalasi orasida mavjud bo'lgan go'zal mutanosibliklarni yuksak ehtiios bilan tasvirlash holati ko'proq namoyon bo'lgan. Shoi ming «Yogii g'ingkim, jon bila men xastadurmen zor anga» misrasi bilan boshlanuvchi g'azali fikrimizning yoiqin dalilidir. Bu g'azai taniqli adabiyotshunos B.Valiyxo'jayevning diqqatini ham o'ziga jalb etgan. Olim Bobur Miizo g'azaiiyoti haqida fikr yuritgan tadqiqotlarida mazkur asarni tahlil jarayoniga to'itib qimmatli mulohazalarini bayon etgan (Qarang: o'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom, Toshkent: «Fan», 1978, 55-56-betlar. Valiyxo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 282-283-betlar). Shoi ming aksariyat g'azailari singari yetti baytdan tarkib topgan ushbu g'azalda ijodkor ma'shuqa va uning go'zalligini yorning yog'lig'i - boshga o'raydigan ro'molchasi timsolidan mahorat bilan foydalanib badiylashtiradi:

Yogii g'ingkim, jon bila men xastadurmen zor anga,  
Xasta jonlar rishtasidindur magar har tor anga.  
Evrulur boshing g'a-vu goho yuzungga yuz qo'yar,  
Bu jihatdln ot emish gulpech-u gah gulzor anga.  
Bir chamandur sahnikim, boig'ay binafsha sarbasar,  
Tegrasi gulzordurldm, boimag'ay bir xor anga.  
Yogilging tokim, yuz-u ko'zungga tegmlish bordurur,  
Yuz maningdek zor-u yuz ming men kibi bemor anga.  
Ey kongul, yuz pora qilsa yor tiyg'i, g'am yema,  
Lutf ctib gar bogiar o'lsa yogii g'ini yor anga.  
Koiigluin istar yogii g'ingni, balki andin bir nasim,  
Yetsa Bohurg'a erur jon biria minnatdor anga.

Shoir g'azalining matlasidanoq Sharq, jumladan, o'zbek ayollarining nafosat-u nazokati timsoli bo'lgan yog'lig'i —ro'molcha tavsifini unga maftun bo'lgan shc'r qahramonining holati bilan yondosh tasvirlaydi. Ro'molcha —qiyiq xasta jonlarning toridan to'qilgani bois shc'r qahrainoni uning bembali-yu zoriga aylangan. Ijodkor bir-biriga daxli bo'lmagan voqcylik o'rtasida aloqadorlik boriigiga o'quvchini ishontiradi. Shu tariqa, ma'shuqa boshidagi yog'lig' oddiylikdan xalos bo'lib, muqaddaslik kasb etadi. Uning

bu sifati jon iplari uni to'qishda tor bo'lganligida namoyon bo'lgan. Shunday mavzu va mazmundagi g'azal Alisher Navoiyning «Favoyid ul-kibai» devonida 373-raqami ostida berilgan. «Yog'lig'in, eykim, tilarsen, igna mujgonimni qU, Naqsh etaida tori oning rishtai jonimni qU» matlai bUan ibtido topuvchi bu g'azal bilan Bobur Miizo she'ri o'nasida talay mushtarakUklar ko'zga tashlanadi (Bu haqda yana qarang: Vohidov R. Qiyiqcha bir bahona. «Buxoro univeisiteti iimiy axborotlari». 2004, 4-son, 2-4-betlar). Yog'liqqajon baxsh etilgani uchun (uning toriari-jon rishtalari) u ma'shuqa boshida tinim bilmay evriladi. Ba'zan seviklining boshiga, ba'zan esa go'zal yuziga yuz qo'yadi. Shu bois uning nomi goh «gulpech», goh «gulzor»dir. Shoir yog'lig'ning turli rangdagi gullar bilan nafis bezatilganligini uning ma'shuqa yuziga yuz qo'ishi, yoming visoUga erishishi bUan aloqadorlikda tasvir etadL Natijada ma'shuqa va uning ro'molchasi go'zaUigining bir-biri bUan chambaichas bog'liqligi tasviri she'ixon ko'ngliga o'zgacha zavq-u shavq olib kiradi. Ijodkor yana yog'lig' tavsifiga uig'u berib, o'sha zavq-u shavqning yanada yolqinlashib borishiga zamin hoziriaydi. Uning sahnii bir chaman, boshdan-oyoq binafshazor, chekkalari gulzor bo'Isa ham, unda biron bir tikan ko'rinmaydi. Ana shunday beqiyos nafislik namunasi bo'lgan yogii g'ning go'zal ma'shuqaning yuz-u ko'ziga tegib turishi shc'r qahramoniga o'xshash yuz oshiqni zor-u, yuz-ming oshiqni bemor qiladi. Bobur Miizo she'riyatiga xos boigan yetakchi uslubiy jilolardan biri kutilmaganda tajnis badUy sao'ati vositasida so'z o'yini hosil qilish g'azalning tahlil jarayoniga tonilgan mazkur beshinchi baytida ham qo'Ilangan. Baytning dastlabki misrasida shoir «yuz» so'zini ma'shuqa uzvi ma'nosida qo'lgan bo'Isa, ikkinchi satrda esa uning raqam ma'nosida foydalanilgan. o'mida qo'llanilgan badiiy san'at jozibasii shc'r chatirosini yanada ko'larilishiga sabab bo'lgan. Keyingi baytda she'r qahramoni ko'ngliga murojaat qUinadi: «Yoming jafu tiygii scni yuz pora qilsa ham g'am yema, vaqti kelib, yor lutf ko'isatsa, o'sha jarohatlarni go'zal yog'Ug'i bilan bogiasa, hammasi unut bo'iadi». Go'zallikka oshufta ko'ngUning uning visoliga yetish umidi bir laliza bo'lsin so'nmaydi. Maqtadagi xulosa shunday mulohaza yuritishga imkon beradi. Unda tasvirianishicha, kongU yogii g'ni istaydi, Bobur uchun undan csgan bir nasim ham kifoya, u shunga munosib ko'rilsa, joni bilan minnatdor bo'lardi.

azal davor va yog'Ug' go'zalligi, oshiqning iztirob-u xursandchiligi, uning orzu-niyatlari shu qadar nafis-u nozik did bilan ifodalanganki, shc'ixon ko'z o'ngida liam mahbuba go'zaUigi gavdalanadi, ham oshiqning

ichkl lug'yonlarini qalbdan his etish imkoniyati hosil bo'ladi. She'ming ravon uslubda, turkiy g'azaliyotda keng qo'llangan vazn (ramali musammani mahzuf— fodontun foilotun foilotun foilun)da bitilganligi (Alisher Navoiyning yuqorida eslatilgan g'azali ham aynan shu vazndadir) uni qayta-qayta o'qishga undaydi. Shoiming oshiqona g'azallariga xos bo'lgan bu fazilat uning muallifining yuksak salohiyat sohibi ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, Bobur Mirzo Alisher Navoiyning «Kosliki» radifli g'azaliga yozgan tazmin-g'azali («Ko'rmagay erdim jamoli olam aro koshki» misrasi bilan boshlanuvchi) va boshqa adabiy ta'sir asosida vujudga kelgan she'riari haqida ham shunday fikri aytish mumkin.

Bobur Mirzo she'riyatida hayotning achchiq-chuchugini tatib ko'rgan hukmdor shoiming taassurotlari: g'alabadan masrurlik, qarindoshlarning pand berib qo'yishidan shikoyat, boriq go'zalligidan zavqlanish, ona-vatandan judolik va uni qo'rsash tuyg'ulari bilan bitilgan, shuningdek, pand-nasihat mahida yozilgan g'azallar ko'plab uchraydi. Shoir ijodining ilk bosqichlarida yaratilgan g'azallarida ham yuqorida e'tirof etilgan mavzulardan bahs etiladi. Jumladan, Amir Temurning poytaxti bo'lgan Samarqanddek azim shaharni ikki marotaba qo'lga kiritib, ikki marotaba Shayboniyxondek kuchli g'anim ixtiyoriga topshirish iztirobi, atrofdagi temuriy hukmdorlar, shuningdek, mo'g'ul tog'alarining layoqatsizligidan yakkalanib qolish azobi hamda Andijon taxtidan ham ajralib sarsonlikda kechgan kunlar alami shoiming «Topmadim» radifli g'azalida o'z ifodasini topgan. Yosh qalamkash va hukmdor taqdirning bunday achchiq «hazili» ko'ngliga juda qattiq ta'sir etganligini g'azal matlasidayoq ayon qiladi:

Jonimdin o'zga yori vafodor topmadhn,

Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim.

Shoir ko'nglidagi tug'yon urgan yolg'izlik hissi alamlari, «dahri dunparvar»ning ko'rsatgan jafolaridan aftoda hol bo'lib qolgan, qalbi «bu olamning safo»si borligiga shubha bilan qaraganni «Qo'ldimu?» radifli hasbi hol ruhida yozilgan mashhur g'azalida badiiy ifoda etadi. Bobur Mirzoning oshiqona g'azallarida ham mahiga qattiq ta'sir ko'rsatgan qismat «o'yin»laridan nolib, o'z holini bayon etish holatlari kuzatiladi. Bu — tabiiy. Ayni mavzu boshqa ijodkorlarning oshiqona g'azallarida ham qaysidir ma'noda o'z ifodasini topganligini kuzatish mumkin. Biroq Bobur Mirzoning oshiqona g'azallarida hayotiy voelikdan ko'p jabr ko'rgan hukmdor-shoir siyosati shu qadar yorqin



gavdaianadiki, sh  $\square$  r x o b c i x t i y o r

uning qiyofasini ro'parasida ko'rgandck bo'ladi:

Mening ko'nglumki, gulning g'unchasidek tah-batah qondur.

Agar yuz ming bahor o'lsa. ochilmog'i ne imkondur.

Agar ul qoshi yosiz bog' gashtin orzu qilsam,

Ko'zumga o'qturur sarv-u ko'ngulga g'oncha paykondur.

Shoir ko'ngiini g'unchaga tashbeh ctarkan, uni yashil pardalami yorib, endi jamolini ko'z-ko'z qilishga hozirlik ko'rayotgan •tah-batah\* qizil yaproqlari bilan qonga evrilgan qalbi orasida o'xshashlik boriigiga diqqatni jalb etadi. Baytda g'unchadagi go'zallik bilan jabr-sitamlardan qon yutgan ko'ngul o'rtasida o'zaro zidlik hosil qilingan. Bu qarama-qarshiiikning paydo bo'lishida har ikkala o'xshashlikdagi qizil rang asos bo'lib xizmat qilgan. Keyingi misrada tazod yanada tadrijiy rivojlantirilgan.

$\square$  u n c h a n i b g h o r

kelishi bilan sekin-asta ochilib gulga aylanishi tabiiy, biroq she'r qahramonining ko'ngli yuz-ming bahor kelsa ham ochilishi-shodlanishi imkonsizdir. Kcyingi bayt oshiqona mohiyat kasb etib, unda yigitning ma'shuqasiga bo'lgan sadoqati «o'q»-«sarv», «g'uncha»-«paykon» tashbehi vositasida badiiy ifoda etilgan.

Bobur Mirzo g'azaliyotida borliq go'zalligidan zavqlanish, o'lchab bcrilgan umrni behuda sarflamaslikka da'vat ruhida yozilgan g'azallar ham uchraydi:

Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbatl,

SlicV bahsi, ishq dardi, bodaning kayfiyati.

Yoz faslida chog'ir ichmaknlng o'zga holi bor,

Klmga bu nash'a muyassar bo'Msa, bordur davlati.

Isliq dardini clietikib, har kinikl topsa vasli yor,

Ul zainon o'lg'ay unut yuz yilg'i hijron shiddati.

Do'stlarning suhbatida ne xush o'lg'ay bahsi she'r,

To bilingay har kishining tab'i biria holati.

Gar bu Ishiini muvofiq topsang uch vaqt ila,

\*

Mundin ortuq bo'Mmag'ay, Bobur, jahonning islirati.

Laff-u nashr badiiy san'atidan mahorat bilan foydalanish Bobur Miizo she'riyatidagi yetakchi uslubiy jilolardan biridir. Yuqoridagi g'azalning matlaida laff-u nashri nomurattab qo'Mlanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Undagi tartibning o'zgaiganligi birinchi misrada keitirilgan tushunchalarga ikkinchi misrada o'mi almashgan holda hukm chiqarilganligidir. «Yor vasli» bilan «ishq dardi» orasida mutanosiblik mavjud bo'Msa. «yoz fasli»ga «she'r

bahsi»dan ko'ra «bodoning kayfiyati» uyg'unroqdir. Zero, yoz yigitiik ramzi bo'lsa, «bodaning kayfiyati\* undan masmrlk, shodlanishni ifodalaydi. «Do'st!aming suhbatı» esa «she'r bahsi» bilan qiziydi. Shoir g'azaining beshinchi baytida ayni fikrga urg'u berganligi ham mulohazalarimizni quwatlaydi. Eng muhim xulosa g'azal maqtaida o'z ifodasini topgan: Aytılgan uch ish uch vaqtda muvofiq topilsa, jahonning ishrati bundan ortiq bo'lmaydi. Ko'rinadiki, g'azalda hayotsevariik, insonparvariik g'oyalari yctakchilik qiladi. Borliq go'zalligidan bahra olish, umrning takrorlanmas qimmatli onlarini shod-u xurramlik bilan do'stlar davrasida o'tkazish g'azaldagi uch tayanch fikr sifatida namoyon bo'ladi. Do'stlar davrasi bilimdonlik maydoni hisoblangan she'r bahsi bilan yanada farahli ekanligi, ishq dardida o'rtanib mahbuba vasliga vosil bo'lish oliy saodat sanalishi baytlar bag'riga singgan olijanob g'oyalardir.

Bobur Mirzo g'azaliyoti rang-barang mavzularda ijod etiiganligi, unda muallifning samimiy hislari va taassurotlari ravon uslubda badiiy ifodalanganligi bilan nihoyatda qimmatlidir. □ azallarda boburona uslub unda tasvir ctılgan mavzuni she'rxon ko'z o'ngida aniq gavdalanishiga imkon yaratadi. Eng muhimi. ularning badiiy jihatdan mukammalligidir. Bobur Mirzo badiiv jihatdan barkamol g'azallari bilan Aiisher Navoiydan keyin o'zbek g'azalchiligi taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdi.

#### 12.4. Shoirning ruboiy va tuyuqlari tahlili

Bobur Mirzo sh □ riyati daboiiy janrida bitilgan asarlar ham alohida ahamiyatga molik. Sharq mumtoz adabiyotida asosan ilohiy-irfoniy, ijtimoiy-siyosiy mohiyat kasb etgan mboiiy janrining mavzu doirasi keyinchaiik ancha kengayib bordi. Turkiy adabiyotda Alisher Navoiy o'zining mboiiylari bilan bu janrda rang-barang mavzuda ijod qilish mumkinligini amalda isbotlagan bo'lsa, Bobur Mirzo shu an'anani yanada ravnaq topishida o'z hissasini qo'shdi. Shoirning mboiiylari g'azallarida kuzatilgani kabi sodda va ravon uslubda ijod ctılgan. Ijodkor g'azallarining aksariyati oshiqona mavzuda bitilgan va ularda o'mi bilan shoirning hasbi holiga murojaat etilgan bo'lsa, mboiiylarida shoirning ko'rgan-kechirganlari, taijimai holi, vatan sog'inchi va hijron iztiroblari mavzui yetakchilik qiladi. Shuningdek, shoir orifona, oshiqona, axloqiy-tiimiy mohiyat kasb etuvchi mboiiylarning ham muallifidir.

Bobur Mirzo sh □ riyatida Uohga solih banda bo'lish umidi balqib

turgan, uning rizoligiga crishishdek ulug' saodatga musharraf bo'lish orzusi ufurgan hamda ulug\* Tangrining buyukligini vasf etuvchi rubolylar mayjud. Jumladan, quyidagi ruboiy Bobur Miizoning hayot sinovlaridan o'tgan bukilmis irodasi AUohning rizoligiga erishish yo'lida ham benazir ekanligini dalilaydi:

Yo qahr-u g'azab birla meni tufroq qil,  
Yo bahri inoyatingda mustag'raq qil  
Yo rab, sengadur yuzum qaro, xoh oq qil,  
Har nav\*e sening rizong erur, andoq qii.

Shoir Alioliga murojaat qUib, Yaratgan istagiga ko'ra, uning qahr-u g'azabiga uchrab tuproq, ya'ni xor-u zor boMishga ham yoki Uning lutf-karamidan bahra olib, inoyat dengizida cho'mishga ham tayyor ekanligini o'tirof etadi. She'r qahramoni bir banda sifatida Tangri oldida gunohkor ekanligini «sengadur yuzum qaro» jumlasida baduylashtiradi. So'nggi misrada esa Allohning rizoligiga erishish istagida har narsaga tayyor tuiganligi o'z aksini topgan. XV asrda Movarounnahr-u Xurosonni idora qilayotgan temuriy hukmdoriar orasida naqshbandiya tariqatining ulug' peshvolariga e'tiqod qo'yish odat tusini olgan edi. Temuriy shahzodalar ulug' shayxlarga yuksak hurmat ko'rsatish mhida taibiyalanib, ularning komil inson haqidagi yuksak axloqiy-talimiy qarashlaridan juda cita bahia olishga ulgurardilar. Bobur Mirzo ham Faig'ona viloyatida dong taratgan naqshbandiya tariqatining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Xoja AbduUo Mavlono qoziy hamda Movaiounnahr-u Xurosonda buyuk ma'naviy aibob sifatkla tanilgan Xoja Ahior VaUyga ulkan ixlosqo'ygan edL «Bobumoma\*dkai bu ikki ulug' zotdan birining sharofat li duolari, birining esa ruhiy madadi bois yosh shahzoda tang ahvoldan omon qolganligiga dalolat bemvchi lavhalar kcltirilgan. Ulardan ba'zilarini yuqorida ko'rib o'tdik. Bobur Miizo she'riyatida naqshbandiya tariqatining o'lmas g'oyalari badiiy ifbdasini topganligiga shubha yo'q. Shoir mboiylarida ilohiy va majoziy ishqni bir o'zanga solingan holda ravon uslubda vasf etilishining sababi ham uning qalbi botiniy ma'rifat nurlari bilan yoritilganidir. Mana bu ruboiylaiga c'tibor qUing:

Ey yor sening vaslingga yetmak mushkll,  
Farxunda hadisingni eshitmak mushkil,  
Ishqingni dagi bartaraf etmak mushkil,  
Boshni oUbon har sari ketmak mushkil.

Yoki:

Keldim sanga yu/ umid bila, cy moh,  
Leldn yondim yu/ingni lco'rmay, yuz oh.  
Hamsuhbat-u hamrohni nelay u yo'lda,  
Dardlng manga hainsuhbat-u ishqing hamroh.

Zakovatli shoirning mazkur she'rlaridagi mazmunni istang samoga ulang, xohlang yerga olib tushing. Har ikki holatda ham bosh mohiyat-ishq va sidq, ishq va dard, ishq va sadoqat, ishq va ishonch kabi tuyg'ulaming o'ziga saqlanadi. Oshiqning ma'shuqa daidi va vasliga yctmoq iinjidan o'zga tashvish va taraddudi yo'q, bo'lishi ham mumkin emas. Bobur Mirzoning qalbida yongan ishq alangasi uni sira tark etmagan. To'g'ri, u komil muslim bo'lgani holda shariatning barcha talablariga rioya qila olmadi. Sharobga mju qo'ygan paytlari, ma'jun kayfi bilan diliga taskin bergan damlari bo'ldi. Lckin shu bilan bir qatorda u o'sha gunohlaridan komil sadoqat bilan tavba ham qildi.

Bobur Mirzo yuksak nazokatli inson sifatida ko'ngilchan, mehr-shafqatli shaxs edi. Qizi Gulbadanbegimning «Humoyunnoma» asaridagi juda ko'p lavhalar shunday xulosaga kelish uchun asos bcradi. Avtilganlarga qanoat hosil qilish uchun asardan bir lavha ko'chirish foydadan xoli emas: «Rano Sango bilan jang bo'kfi. Xudoning inoyati bilan podsho g'alaba qozondilar va g'oziy bo'ldilar. Rano Sangoning fathidan bir yil o'igach. onam-Mohimbegim (Humoyun Mirzoning onasi) Kobuldan Hindistonga jo'nadilar. Men ham podsho dadamni ko'igani u kishi bilan biiga bordini. Onam ko'lga yetganlarida podsho hazratlari uch otlq mahofa yubordilar... Podsho dadam hazratlari to ot kelturgunlaricha sabrqilmay, piyoda yo'lga tushib, Nincha Mohim uyiari oldida biz bilan uchrashdilar. Onam otdan tushmoqchi b □ Idila tckin podsho dadam qo'ymasdan o'zlari onamning otlari jilovidan ushlab, o'z uylariga yetguncha piyoda kctdilar...» (Humoyunnoma. Toshkent: «Fan», 1959, 35-b.) Bobur Miizo ruboiylaridan birida ifodalangan lavhani xotirga keltiradi:

Sen gulsen-u men haqir bulbuldurmcn,  
Sen shuiasen-u men ul shuiag'a quldurmcn.  
Nisbat yo'qtur deb ijtinob aylamakim,  
Shahmen elga, vale sanga quldurmen, -

deb yozgan edi. Ruboiydagi Gul-u Bulbul. Shuia-yu Parvona, Shoh-u Gadolaiga yuzaki qarab, hayotiy oshiq-u ma'shuqalarning o'xshatilmishlari sifatida sharhlash mumkin. Aslida mazkur majoziy timsoUar tasavvuf mulkidir. Masalaning zaminiy jilosini inobatga oladigan

bo'lsak, Bobur Mirzo faqat yozmagan, balki naqshbandiyaning ilm va amal, ishq va amal xususidagi qatMy talablarini ado etishga ham harakat qilgan.

Bobur Mirzo she'riyatida, jumladan, ruboiylarida Vatan sog'Mnchi va hijron iztiroblari cng ko'p nazarga tashlanadigan tuyg'ulardir. Shundan bo'Msa kcrak ayrim tadqiqotchilar «Hajriy» Boburning ikkinchi taxallusi degan fikrga urg'u berdilar. Vatanni unda tiuib ardoqlash bilan uni yo'qotib sevish o'ltasida yer-u osmoncha tatpvut borligi ayon. Bobur Miizo qalb nidolari mag'zini teranroq chaqmoq uchun ikkinchi holatni loaqal tasavur qilib ko'rmoq lozim bo'Madi. Bobur Mirzo jisman Vatandan uzilgan bo'Msa-da, u ruhan Vatan bilan yashab o'tdi. Qachonlardir ona yurtga qaytish uchquni uning qalbida so'nish bilgan emas. Fikrimizga dalio shoirning mana bu satriari guvohdin

Beqaydmen-u xarobi siym ermasmen,  
Ham mol yig'ishtirur laim ermasmen.  
Kobulda iqomat yetti Bobur, dersiz,  
Andoq demangizlarki, muqim ermasmen.

Fikrimizcha, ushbu ruboiy Bobur Mirzo ijodining 1512-yilga qadar bo'lgan davriga taalluqL Chunki u hali bu yillarda Movarounnahrndan butkul ko'ngul uzmagan edi. Uchinchi yurishning muvafTaqiyatsizligi uning shirin oizularini chil-parchin qildi. Shundan kcyin uning yuragida o'z sarhadlarini Hindistonga qarab kengaytirish orzusi makon tutdi. Ba'zan shoir misralarida umidsizlikning ko'zga tashlanishi ham o'sha murakkab ruhiy isyonlarning mcvasidir.

Tuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur,  
Yuz oh, Zahiriddm Muhammad Bobur.  
Sarrishtayi ayshdin ko'ngulni zinhor  
Uz, oh, Zahiriddin Muhamniad Bobur.

Barcha urinishlari zoye ketgan shoir oMim to'shagidagi so'nggi nafasida ham yurtining bir tilim qovunini qo'msab, ochiq ko'z bilan foni y dunyo bilan vidolashgan. Yuit va yurtdoshlari diydori bu jahongashta Vatan fidoyisi uchun hamon qiyomat qarzdir.

Istiqlof sharofati tufayli Bobur Mirzo shaxsi va ma'naviy olami qasrida ham xush havolar esdL Zug'um va zo'ravonlik chekindi. Ulug' shoir va saikarda haqida erkin gapirish bizga nasib qildi. Bu boradagi armonlar ushala boshladi. Buyuk davlat va ma'naviyat aibobi tavalludining 510 yillik to'yi tantanalari bu yoMdagi ulkan umiddi qadamdir. Shu munosabat

bilan Andijonda uning mahobatli haykai o'ratildi. Yuksakda, ot ustida o'tirgan bu zoti mukammal ona yigit jamoiga suqanib, to'yib-to'yib boqish sharafiga erishdi. Yurtdoshlari azim bir bog' barpo qilib, uning bir go'shasida Bobur Mirzoning ramziy qabrini o'ratdilar. Asliga qaytgan (tuproqdan bunyod bo'lib, tuproqqa aylangan) shoir muqaddas Vatan bag'rida erkalanib orom olmoqda. Suronli hayotini ezgulikka baxshida etgan insonga uning nashidasi ikki chandon bo'lib qaytdi.

Bobur Mirzo sho'riyatidagi muallirning yuksak badiiy salohiyatini ko'z-kaqarib tumvchi janrlardan biri tuyuqdir. Shoir an'anaviy tuyuq janrida yod qilish bilan cheklanib qolmay, uning to'rt misrasi ham tajnisli qofiyadan tarkib topgan, tajnis radif o'rnida qo'liangan, tajnisdan oldin hojib mavjud bo'lgan, shuningdek, qit'a shaklidagi tuyuqlami yaratdi. o'shalartlan birini talilil jarayoniga tortishga harakat qilamiz:

Vasldin so'z derga yo'q, yoro manga,  
Hajr aro rahm aylagil, yoro manga.  
o'qung ycti ko'p yomon yoro manga,  
Mahrami lutfung bila yoro manga.

Bobur Mirzoning boshqa tuyuqlari singari ushbu she'ri ham oshiqona mavzuda ijod etilgan. Uning an'anaviy tuyuqlardan (odatda, tuyuq a-a-b-atarzida qofiyalanadi) farqi har to'rtala misrasining ham o'zaro tajnisli qofiyalanligidadir. Tuyuqda oshiqning ruhiy holati o'z ifodasini topgan bo'lib, shaklan bir xil bo'lgan to'rt so'z uning she'rxon ko'z o'ngida yanada aniq gavdalanishiga bois bo'lgan. Qofiyalanuvchi «yoro» so'zi Qk misrada «majol, quwat», ikkinchi misrada «ey yor», uchinchi misrada «yara, jarohat» so'nggi satrda esa «yara, yoidam ber» ma'nosida qo' Uangan. She'r qahramoni vasldan so'z aytishga majoli yo'qligini «yoro» so'ziga urg'u berish bilan badiiy ifoda etadi. Keyingi misrada hajming iztirobli qiynoqlariga dosh berolmasligiga amin bo'lgan oshiq yoridan rahm aylashni o'tinadi. Uchinchi misrada esa oshiqning ma'shuqa o'qidan yomon yaralanganligi o'z ifodasini topgan. Yoming o'qi-uning nigohlari, oshiqning yaralangan uzvi esa — shubhasizki, uning qalbidir. Qalbdagi jarohatni baitaraf etish uchun yoming oshiqqa yaqinlik va lutf ko'rsatishi yordam bo'la oladi. Ko'rinadiki, shoir oshiqning hajr iztiroblaridan ozurda bo'lganligi uchun kechinmalarini tuyuqning janriy xususiyatlaridan mahorat bilan foydalanib badiiy ifoda etgan. Tuyuqning bu turi birmuncha murakkab bo'lib, u shoiidan to'rt misrasi ham tajnisli so'z qo'llashni talab etadi. Buning uchun ijodkor tildagi shakldosh so'zlaming turii ma'nolarini

teran tushinmog'i lozim. Bobur Mirzo ana shu talablarga javob beradigan shoiigina emas, balki undan ham ancha yuqori turadigan ijodkor edi. Bu hol uning qalami mahsui bo'lgan ruboiy va tuyuqlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Shoir mboiylari o'zining purma'noligi hamda taxaliusning turli satrlarda qo'langanligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, shoir o'zbek mumtoz adabiyotida har ikkala kichik janming ravnaq topishiga munosib liissa qo'shdi.

#### 12.5. «Boburnoma»-qomusiy asar

Zahiriddin Muhammad Bobur o'z davrining katta bilimdoni sifatida asrida mavjud bo'lgan barcha bilimlarni puxta o'igandi va o'zlashtirdi. Undagi ana shu donishmandlik zarrama-zarra asariyiga ko'chib bordi. Xususan, o'lmas «Boburnoma»ga klib muallifdagi keng qamrovli bilim zahirasi o'zining butun ts'jassumini topdi. Natijada qomusiy asar - «Boburnoma» vujudga keldi. Ushbu javohir xazinasini paydo bo'lgan zamonidayoq, o'zi va muallifiga beqiyos shuhrat keltirgan ediki, bu an'ana hoziigacha qadar davom etmoqda. «Boburnoma» va uning muallifi bu shahar-u shavkatga to'la sazovor. Chunki «Boburnoma» badiiy, tarixiy, yodnoma asar sifatida adabiyotshunos va tarixchi, tilshunos va urfshunos, tabiyot va jug'rofiya sohasi. shuningdek, yana bir qator mutaxassislaiga qimmatli ma'lumotlar bera oluvchi bebaho ganjinadir. Shuning uchun ham bu asar turli davriarda yashab, turfa tillarda so'zlashgan sharqshunoslarda diqqatini jalb etdi, dunyo kengliklarida aks-sado berib keldi.

«Boburnoma»—Zahiriddin Muhammad Boburning goh ixtiyoriy, goh majburiy tarzda janggohlarda kechgan sarguzashtlarining aql va ko'ngil mezonlarida o'lchangan esdaliklaridir. Bu tarixiy-badiiy asar 1494—1530-yillardagi, Bobur Mirzoning Faig'ona viloyatining hokimi bo'lganidan boshlab Kobulda o'zini podshoh deb e'lon qilgani va nihoyat, Hindistonda boburiylar sulolasiga asos solishi bilan bog'liq voqealarni o'z ichiga qamrab oladi. Asar dastlab «Vaqoye» nomi bilan atalganligini muallifning o'zi mboiylaridan birida eslatib o'tadi:

Bu olam aro ajab alamlar ko'rdum,  
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum.  
Har kim bu «Vaqoye»ni o'qur, bilg'aykim,  
Ne ranj-u ne mehnat-u ne g'amlar ko'rdum.

Bobur Mirzo esdaliklari keyinchalik «Voqeoti Boburiy», «Tuzuki

Boburiy», «Tavorixi Boburiy», «Boburiya» tarzda atalib, nihoyat, «Boburnoma» nomi bilan shuhrat qozondi. Jahondagi eng nodir memuar namunasi sifatida e'tirof etilgan bu noyob durdonaning yozilishi tarixi haqida turli xil fikrlar bildirilgan. Ko'pchilik tadqiqotchilar Bobur Mirzo dastlabki yillardan boshlab o'z sarguzashtlari va turli xil tarixiy voqealarni xotira daftariarida aks ettirib borgan va keyinchalik hayotining Hindiston davrida «Boburnoma»ni yozgan, degan fikri ilgari suradilar. Taniqli adabiyotshunos, akademik B. Valiyxo'jayev «Boburnoma»ning yozilish sanasi 925-hijriy - 1518-1519-yilidan boshlanib, keyingi yillarda sodir bo'lgan voqealar tarixiylik tamoyiliga ko'ra kctma-ket yozib borilganligini keltirilgan asosli dalUlaiga tayanib □ tirafadi. Shuningdek, olim «Boburnoma»da hijriy 910, 915-924, 927-93 l-yillardagi, ya'ni 16 yillik voqealar bayonining uchramasligini mavjud qo'lyozmalardagi kamchUiklar sifatida cmas, balki muallifning o'ziga xos uslubi sifatida baholaydi. Shu bois tadqiqotchi «Boburnoma»dagi 16 yilga tegishU bo'lgan voqealar bayonining uchramasligini asarning yaxlitligiga katta ta'sir ko'rsatmaydi, deya to'kidlaydi (Qarang: o'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomUk, 2-tom, Toshkent: «Fan», 1978, 64-77-betlar. Valiyxo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 290-297-betlar).

«Boburnoma» o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan nasr namunasidir. Unda maium bir sanaga oid muhim bir voqea hikoya qilinadi, so'ng voqea sodir bo'lgan joy (viloyat, shahar)ga tavsif beriladi. Uning gcografik o'limi, o'simUk va hayvonot dunyosi, xalqining urf-odatlari, yirik inshootlari o'quvchiga tanishtiriladi. Bo'Ub o'tgan voqeaning asosiy ishtirokchilari xususida asarda mufassal maiumot keltiriladi. Chunonchi, muallif ulaming tugilgan yili, nasl-nasabi, shakl-u shamoyili, xulq-atvori, umshlari, viloyati, avlodi, xotinlari, umarosi haqida bilganlarini bayon qUadi. Shu tariqa o'quvchi asarning bosh qahramonlari boshidan kechiigan jang-u jadallarni ko'z o'ngidan o'tkara boshlaydi. Asarning sodda va ravon uslubda yozilganligi kitobxonni voqealargirdobiga choriyadi. U XV - XVI asrdagi Muvarounnahr-u Xuroson, Afg'oniston-u Hindistondagi ko'plab tarixiy shaxslar, bu mamlakatlardagi turli vUoyatlarning tabiati, shaharlari va ulardagi memoriy vodgoriUdar, asar muallifining jang-u jadallardagi mhiy holati bilan bir qatorda, uning bunyodkorUk faoliyati. ilm-u ijodi bilan yaqindan tanishadi. Shunday qilib, «Boburnoma»da, cng awalo, ancha muallifning hayotiga doir mufassal tarzdgay qaydlar hamda Husayn Boyqaro, Umarshayx Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mahmudxon, Shaybonixon, Xusravshoh, Badiuzzamon Mirzo,

Muzaffar Mirzo, Mo'min Miizo singari katta-kichik toj-u taxt cgalari, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Kamoliddin Binoiy, Behzod, Mirak naqqosh, Husayn Udiy singari adabiyot va saot arboblari haqida atroflicha hikoya qUinadi.

«Boburnoma» madaniy hayotga doir keltirilgan dalillarning mohiyati va ilmiy qimmatini nuqtai nazaridan g'oyat muhim bo'lib, bevosita shu vazifani zimmasiga olgan tazkiralarni bimalol raqobat qila oUshga qodir asariandir. Mazkur asar, eng awalo, o'z muallifining qamrovli faoliyati va ijodiyoti haqida mukammal tasavur hosU qila olishi bUan qadrUdir. Asarda tarixiy shaxs, sarkaida, davlat va jamoat arbobi Bobur Mirzo bUan bir safda yetuk olim, donishmand adabiyotshunos, zukko tanqidchi va zabardast shoir qiyofasidagi Bobur Mirzo ham harakat qiladi, qadam tashlaydi. Bobur Mirzoda tajassumini topgan baduyatga ixlos va ishtiyoq, baland iqtidor va she'riy salohiyat asarning umumiy mhiiga o'z ta'sirini o'tkazib, muhrini bosgan. Uning mutolaasi bilan mashg'ul boigan kitobxon sahifalardagi har bir lavha tasvirida buni yorqin his etadi.

Fikrimizcha, asar ta'sir kuchini baland ko'targan, uning serzavq va o'qishililigi ta'min etgan omillardan biri ham ana shu fikriy teranlik, yuksak hissiyot va shoirona zavqdir. Bobur Mirzo qonida jo'shib turgan she'riyatga boigan baland mehr uni, hatto magiubiyat va mhiy tushkunlik chulg'agan damlarda ham tark etmaydi. Aksincha, unga madad va dalda beradi, soig'in kayfiyatini ko'taradi, umid va ishonch sari boshlaydi. Zabaidast adibdgay mana shu ikki qarama-qarshi qutb talvasasi «Boburnoma»da o'chmas iz qoldirgan.

Asarning 1501 — 1502-yillar voqeaiari bayoni qismidan o'sha tushkunlik, mhiy qiynalish azob-izliroblari aks etgan mana bu mo'jaz parchani oUb ko'rayUk:

«Bizga quibon iydi Shohmhiyada boidi. Betavaquf oiub, xon qoshig'a Toshkantga bordim. Bu mboiyni aytib edim. Maium qofiyasida taraddudim bor edi, ul mahalda she'r mustalahotig'a muncha tatabbu' qUmaydur edim. Xon xushta'b kishi edi, she'r aytur edi, agarchi sar-u somonlik g'azali kamroq edi, bu mboiyni xonga o'tkarib, taraddudimni arz qildim. Ko'ngul tingudek shofiy javob topmadim... Ruboiy budun

Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,  
Shod ctnas emish ko'ngulni g'urbanda Idshi.  
Ko'nglum bu g'ariblikda shod oimadi hech,  
□ urbatda evunmas emish, albatta, kishi\* (156-bet).

Bobur Mirzoning mana bu matlaida ham shu ruhiy holat hukmron:  
Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,  
Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim. (157-bct).

Ko'rinadiki, ham Faig'ona, iiam Samarqandni qo'idan chiqqan Zahiriddin Muhammad Bobur sho'riy schrga suyangan, dil rozini unga to'kib solgan va shu bilan oshufta qalbiga tasalli bergan. Yana muhimi shundaki, Bobur Mirzoga xos adabiy odat-daiillar, voqealar, shaxslaiga xolisona qarash xususiyati shu parchadan ham zohir bo'iadi. Garchi Toshkent hokimi unga arzigulik javob qilmagan bo'lsa-da, ulug' adib uning fazilati-tab'i nazmi borligi va xushf<sup>o</sup>lligin<sup>o</sup>shuningdek, nuqsoni-tuzukkina iste'dodi bo'la turib, yaxshi asariyara olmaganini io'yi rost ko'rsatib o'tadi.

«Boburnoma»dagi mana shu parchalar ham g'oyat muhimdir. «Ul fursatlarda birar, ikkirar bayt aytur edim. Valc g'azal tugatmaydur edim. Biigina turki ruboiyaytibibordim. Ruboiy:

Ishlar bori konglungdag'idck boMg'usidur,  
In'om-u vazifa bori buyrul'usidur.  
Ul g'alla-u muhmalki dcb crding, berdim,  
Muhmalg'a bo'y-u g'alladin uy to'lg'usidur.

Mullo Binoiy bu ruboiyning ilk misrasi qofiyasini radif qilib, o'zga qofiya bilan bir mboiy aytib o'tkardi:

Mirzomki shohi bahr-u bar bo'lg'usidur,  
Olamda hunar biria sar bo'lg'usidur.  
Bir muhmal uchun muncha inoyat boMdi.  
Mosta'mal agar dcsam. nelar b<sup>o</sup>lg'usidur.

Ul fursatda Xoja Abulbaraka Firoqiy Shahrisabzdin Samarqandga kelib edi. Dedimkim, o'shul radif va qoftyada aytmoq kerak edi. Bu mboiyi Xoja Abulbaiaka aytdi. Ruboiy:

Bu javrki qildi davr surul'usidur,  
Sulton-u karam ul uzmi qilg'usidur.  
T<sup>o</sup> kulg'aagarchl to'lmas, ey soqiy,  
To'kulg'onimi/ bu davrda to'lg'usidur\* (143-bet).

Ko'chirilgan parcha bir necha fikrni o'itaga tashlash imkonini beradi. Bulardan birinchisi. yuqorida ta'kidlanganidek. she'riyatning Bobur Miizo uchun oshufta ko'ngilga tasalli berish vositasi vazifasini <sup>o</sup>tagani. ayni choqda. ijodkor to'lqinii mhiy olamining asaiga singib borishidir. Ikkinchidan. ko'zdan kechirilgan lavhalar Bobur Miizo ijodiy takomil

yo'lini tiklashda, muallif asariarining paydo bo'lish tarixi, shu bilan bog'liq ravishda u yoki bu asar maydonga kelgan paytdagi uning shaxsiy kayfiyatini (albatta, uiug' shoir hamma she'riy asarlarining ham emas) aniqlashda «Boburnoma»ning zaruriy manba ekanligini ko'rsatadi. Yana, shu kichik bir manzaraning o'zi Zahiriddin Muhammad Boburning ijod ahliga xayrixohlik bilan qaraganidan, ularga moddiy va ma'navly madad ko'rsatib turganidan dalolat beradi. Bobur Mirzo ruboiysi va unga Kamoliddin Binoiyning javobiya sh<sup>o</sup>ning yorqin dalilidir. Kamoliddin Binoiyning bu ruboiysi ikkinchi bir jihatdan ham g'oyat muhim. Ya'ni, uning o'zbek tilini yaxshigina bilganligi va ba'zan bu tilda qalam tebratib, shiringina she'riar bitib turganligidan nishonadir.

Bobur Miizoning seitashvish va mashaqqatli hayotidan yana bir lavha. Muallif yozadi: «Ushbu chashmadin yuqori Mascho doxilidir. Quyi Palg'aig'a taalluqdur. Ushbu chashma boshida, chashma yoqasidagi loshida qazib, bu uch baytni sabt ettim:

Shunidamki, Jamshedi farrux sirisht,  
Ba sarchashmae bar sange navisht:  
Barin chashma chun mo base dam zadand,  
Biraftand to chashm barham zadand:  
Giriftem olam ba mardi-yu zo'r,  
Valekin naburdem bo xud ba go'r.

Ul Ko'histonda bu rasmdurkim, toshqa qazib, abyot va nimalar bitirlar> Bu she'riv parcha nashrga tayyorlovchilar tomonidan quyidagicha izohlangan: -Eshittimki, qutlug' tabiatli Jamshid bir buloq boshida tosh ustiga shunday deb yozgan ekan: «Bu buloq tepasida bizlar singari ko'p kishilar kelib o'lturdilar, kctdilar va yo'q bo'ldilar. Olamni mardlik va zo'riik bilan oldik, lekin o'zimiz bilan go'rga cltmadik\* («Bobumoma : «Fan», 1960, 155-bet).

Keltirilgan iqtibos Bobur Miizo hayotining 1501-1502-yillaridan bir lavhadir. Movarounnahiga hujum boshlagan Shayboniyxon zaibasiga qarshilik ko'rsata olmagan Bobur Miizo Dahkatga va undan Obburdanga, u yerdan csa Maschoga o'tadi. Eslatilgan chashma Obburdandan sal quyiroqda joylashgan ekan. Ammo bu misolni keltirishdan murod bular emas. Balki Bobur Mirzoning ijodiy faoliyatidagi muhim bir nuqtani — adabiy san'at ma'nosidagi zullisonaynlik va fors-tojik adabiyotiga bo'lgan ehtiromining nihoyat balandligini ta'kidlashdir. Uning har bir jumlasida olam-olam mazmun tashiydi. Bu o'z-o'zidan qo'lga kelmaydi.



albatta. Bunda muallif zakovati va til bilishdagi donishmandligi namoyondir. Bobur Mirzo o'zidagi ana o'sha ilohiy inoyatni chuqur tushungan va unga doimiy amal qilgan. Shu vajdan duch kelgan voqeani, qo'lga tushgan ma'himotni «Bobumoma»ga kiritmaydi, balki ularni tanlaydi, saralaydi, zarur, yangi va o'quvchi uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lganlarini bu nodir kitobiga kiritadi.

Mascholiklarning toshga nimadir bitish odati ana shunday nozik, muhim va shu joy ahli uchun xos hodisa ediki, Bobur Mirzo uni ilg'ab oldi, «Bobumoma»ga kiritdi va o'zi ham amal qildi. Bobur Mirzoning bu juziy harakatida shirin bir orzu, umidbaxsh ramz yashirinday tuyuladi. Yoki ulug' sarkarda va shoir toshdagi bitiklar umri yashovchanligining o'z asariga ko'chishini nihoniy orzu qilib ko'rgan bo'lsa, ajab emas. Mashaqqatlarga to'la qisqa umri davomida badiiy ijod bilan mashg'ul boigan, o'zbek va fors-tojik tillarida ba'zan o'ynoqi sheiiy asarlar bunyod etgan, necha ilmiy risolalar meros qoldirgan va nihoyat, «Bobumoma»day yuksak ma'naviy xazinani yaratgan Bobur Mirzoning o'sha ezgu istagi rost bo'lib chiqdi. Uning tabamik nomi va lalif salriari jonsiz va sovuq toshdan vorislarining qaynoq qalbiga ko'chdi va asriar osha ular bilan birga yashab, nafis bir zavq hadya etib, sinchkov muxlislari tilida aks-sado berib kclavotir.

Yuqorida ko'rib o'lingan lavhalar Bobur Mirzo hayotining fojialarga to'la davriariga to'g'ri kcladi. Ikki karra Samarqandni qoidan chiqargan buyuk sarkardaga Andijon taxti ham buyurmadi. Ahmad Tanbal xiyonat yoiini tutdi va Bobur Mirzoni shahaiga Idritmadi. Yigitlari to'it tomonga tarqalib kctdilar. Ahmad Tanbal ta'qibini susaytirmadi. Bu yetmaganidck. uning muborak boshi uchun katta boylik ham va'da qikli. Ana shu yo'sin taqdir shamoli Bobur Mirzoni Badaxshon kentlariga uloqtirdi. Yusuf domg'a kabi yigitiari ham xiyonat yo'liga o'tib oldilar. Ikki kundir taxt sohibi tuz tatigan emas. Bunday g'arib holatlar unga kuchli ta'sir kcladi. «O'z iboralari bilan aytganda -o'zumni o'lumga qaror berdim» (175-bet). Bobur Mirzo tang vaziyat bilan yuzma-yuz kcladi. Boz ustiga, Yusuf donig'a «yana bir mardak» bilan birga oijani olishga shoshilmoqda.

Dunyodan umidini uzgan Bobur Mirzo oxirat yoiini tanladi. Musulmonligi g'olib keldi. Ariqda oqayotgan suvdan tahorat olib, vidolashuv namoziga cho'kka tushdi. Ikki rak'atlik namoz munojoti uchun peshonasini yciga qo'ygan Bobur Mirzoni lahzalik g'aflat uyqusi elitdi. Tush ko'radi. Xoja Ahroming o'g'li Xoja Yahyoning farzandi Xoja Ya'qub

qashqa ot mingan bir dasta yigitlari bilan ro'parasida turibdilar. Aytdi, bizni sizga Xoja Ahror yubordilar va dedilarkim «Har yerda mushkul ish tushsa, bizni nazariyaga kelturub yod etsun, biz anda hozir bo'lurmiz» (175-bet). Xushxabar kayfiyati bilan boshini ko'taigan Bobur Mirzo yana o'lim tahliskasiga duch keldi. Yusuf o'z sherigi bilan uni bandi qilishga shoshilmoqda edi. Tervuz qo'ltiqdan tushdi, xayol o'z holicha qokli. Yo'q. mo'jiza ro'y berdi. Otlar dupuri quloqqa chalinadi. Bobur Mirzoning 10-15 chog'lik sadoqatli yigitlari uni izlab kelgan edilar. Ulami ham uning (Bobur Mirzoning) Kamon kentida nochor ahvolda ckanligidan tushlarida Xoja Ahror Valiy xabardor qilganlar. Bugina cmas, ulug' Xoja uning istiqbolli kelajagi haqida ham bashorat qilgan ekanlar (175-176-betlar).

Aytilganlar afsona cmas, rostgo'y Bobur Mirzoning o'z iqrori. Muhimi, o'sha lavhalar rost bo'lib chiqdi va hayot qiyosida o'zini oqladi. Ko'ziga tik boqqan o'limlardan xalos topib, yangidan dunyoga kelgan Bobur Mirzo «tokay bu Farg'ona viloyatiga sargardon bo'lib turmoq kerak, bir tarafga talab qiloyin» (176-bet) tarzida qafiy hukm chiqardi va mulki afg'on tomon yo'l oldi. Ana shu tariqa ilohiy inoyat ila yo'g'rilgan bu ulug' zot umryo'Uda naqshbandiya aibobi Xoja Ahror zulmat bag'rini chok ctuvchi mash'ala vazifasini o'tagan.

Yuqorida ko'zdan kechirilgan juda ko'p sonli dalillar, manzaralardan ayonki. Zahiriddin Muhammad Bobur tabiatidagi sao'at va adabiyotga bo'lgan g'oyat baland muliabbat, yurakdan shaydoUk faqatgina uning sh  riyarlari doirasida qolib kctmagan, balki ndib va adabiyotslunosning adabiy-tanqidiy qarashlariga ham ko'chg'an. Muallif tabiatidagi ko'lamlari qarashlar ijod aliU va adabiy muhit manzaralarini baholashda ravshan ko'rinadi.

Bobur Mirzo «Bobumoma»da o'niab qalam sohiblari xususida qimniatli maiumotlaiga joy berib, g'oyat sharafii va muhim savob ishini bajarib ketdi. Uning bu sharofatli ishi, birinchidan, XV asming ikkinchi yarmidagi Xuroson-u Movarounnahrning gayjum adabiy muhiti haqida boy taassurot bersa, ikkinchidan, Bobur Mirzoning amz nazariyasiga oid chuqur ilmiy, rang-barang maiumotlarga boy «Muxtasar» asarining tug'ilishiga doya boigani shak-shubha qoldirmaydi. Buni «Muxtasar» - «Risolai aruz»da keltirilgan badiiy parchalar juda ko'pchilik qismining shu davr adabiy muhitiga taauUqli ekanligi, unda Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Badriddin HiloUy, Muhammad Solih, Amir Shayxim Suhayliy, Mavlono Osafiy, Kamoliddin Binoiy, Bihishtiy, Hisomiy,

Sayfiy Buxoriy kabi shoirlar she'rlarining misol sifatida tez-tez keltirilishi ham quvvatlaydi. Ikkinchidan, «Boburnoma»da Hirot adabiy maktabida tarbiya topgan, unda balog'atga yctib. shuhrat taratgan tab' ahlining nomi bot-bot ko'zga taslilanadiki, bu ham Bobur Mirzoning □ sha shahar madaniy hayotiga katta qiziqish bilan boqqanligini ko'rsatadi.

Bizning ushbu xulosamizni «Boburnoma»da keltirilgan mana bu jumlaiar ham quwatlaydi: «Suitoñ Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim bir ishga mashg'ullug'i bor edi, himmati va g'arazi ul edikim, ul ishni kamolga tegurg'ay\* (239-240-betlar). Ko'zdan kechirilgan parchaning yana bir fazilati shundaki, o'sha jumlar asar muallifining Sul-ton Husayn Boyqaro saltanati davrida Abdurahmon Jomiy va Aiisher Navoiylar homiysi, sarkori bo'lgan Hirot adabiy muhiti iiaqida o'rtaga tashlanadigan mulohazalarining debochasi vazifasini o'taydi. Bobur Mirzo ana shu yakunlovchi hukm, xulosaning isboti uchun davr madaniy hayotidan xilma-xil dalillar keltirib, kitobxonlarni qanoatlantiradi.

Bobur Mirzo tomonidan «Boburnoma»ga kiritilgan nodir ma'lumotlar faqat adabiy hayotga tegishli bo'lmay, balki keng qirralidir. Unda shoirlar bilan bir qatorda taniqli xattotlar, musiqa olamining donishmandlari, zamona zukkolari tomonidan e'tirof etilgan mudarrislar, naqqosh-u musawirlar, tarix sohasining bilimdonlari va hokazolar haqida ham ixcham, aniq va odilona fikrlar o'itaga tashlanadi.

o'shalardan ayrimlarini ko'rib o'taylik. «Bobumoma\*da Mavlono Shayx Husayn, Mullozodai Mullo Usmon, Mir Jaloliddin kabi olimlar nomi zikr etilgan. Bobur Mirzoning hassosligi shundaki, ular haqida kichkina bir jumlada katta haqiqatni ifodalashga crishgan:«Yana Mavlono Shayx Husayn edi... Hikamiyot va aqliyot va kalom ilmimi xo'b bilur» (240-bet). «Yana biri Murtoz edi, Hakamiyot va ma'qulotni yaxshi bilur edi, aning uchun bu laqab bila mulaqqab bo'lubturkim, bisyor ro'za tutar erkandur\* (240-bet). «Yana bir Mir Jaloliddin muhaddis edi. Hadis ilmimi Xurosonda oncha bilur kishi yo'q cdi, xeyli muammardur» (240-bet). Muhimi shundaki, Bobur Miizo har bir tarixiy shaxsning o'ziga xos xislatiga, ajralib turuvchi fazilatiga alohida e'tibor bilan qaragan.

«Boburnoma\*da madaniy hayot talqini haqida gap ketar ckan, unda yetakchi qaydlami adabiyot ahliga doir mulohazalar tashkil etishini zo'r qoniqish bilan ta'kidlash joizdir. «Bobumoma»ning bu sohadagi

maMumotlarini, eng awalo, ikki qismga ajratish mumkin. Birinchi turii ijtimoiy tabaqalardan chiqqan va shu sohaning fidoyilari sifatida tanilgan ijodkorlar borasidagi gaplar tashkil etadi. Ikkinchi guruhga arkoni davlat vakiliaridan tab'i nazmi bo'lganlari kiradi. Bobur Mirzoning ijodkorlar haqidagi maMumotlari tarixiylik nuqtai nazaridan haqqoniy va ishonchli bo'lganligi bilan ayri-ayri e'tiborga loyiq. To'g'ri, uning fikrlari ba'zan bir yoqlamaikdan, shaxsiy mayi aralashuvidan ham xoli emas. Ulkan adib qarashlaridagi bunday juz'iy nuqsonlar o'z vaqtida o'zbekadabiyotshunosligiga paydo bo'lgan ishlarda qayd qilingan va munosib baho berilgan edi. Taniqli olim B. Valiyxo'jayev o'zining •XV — XIX asrlar o'zbek adabiy-tanqidiy qarashlari tarixidan\* nomli tadqiqotida Zahiriddin Muhammad Boburning adabiy-tanqidiy qarashlari ustida ham batafsil to'xtaladi va Shayboniyxon — Bobur, Muhammad Solih — Bobur munosabatlari misolida uning qarashlarida shaxsiy raqobat ta'siri, tarafkashlik alomatlari boriigini ko'rsatadi (SamDU. Asariar, 138-nashr, 104-bet). Lekin Boburning dunyoqarashida chegaralangan aqidalar emas, balki mayjud turmushga, hayotga va uning go'zalligiga, inson va uning fazilatlariga qiziqish, ulami qo'llash asosiy o'rinni egallaydi. Uning shari'iyati ham, «Bobumoma»si ham va shularda ifoda etilgan adabiy-tanqidiy qarashlari ham shunday dunyoqarashga asoslanadi. Shuning uchun Bobur Mirzoning adabiy-tanqidiy qarashlari bugungi adabiyotshunoslik talablariga to'la mos keladi va XV - XVI asrlar adabiyotini o'rganishda ishonchli manba bo'la oladi.

Bobur Mirzoning Sulton Husayn Boyqaro sultanati davridagi shuaro xususidagi ma'lumotlari Alisher Navoiyning tabanuk nomi bilan ibtido topadi. «Bobumoma» muallifi Alisher Navoiy liaqida nisbatan mufassalroq to'xtalgan va aytish mumkinki, ulug' o'zbek shoirining hayot yo'li, ijodiyoti bobidagi asosiy nuqtalami qamrab olishga crishgan. Jumladan, Alisher Navoiyning Sulton Husayn Boyqaroga tegishiiligi, *Xuroson* davlati tizimida tutgan mavqei, tabiati, san'at ahliga g'amxo'rliigi, oilaviy hayoti va vafoti singari masalalar uning yozuvlarida aksini topadi. Jumladan, Bobur Mirzo yozadi: «Yana Alisheibek edi, begi emas edi, balki musohibi edi, kichikligida hammaktab ekandur... Samaiqandga bordi... Alisheibekning mijozi nozuk bila mashhurdir. El nazokatini davlatining g'umridin tasawur qilur edilar. Andoq emas ckandur. bu sifat anga jibilliy ckandur. Samarqandta ekanda ham ushmundoq nozuk mijoz ekandur... Ahli fazl va ahli hunaiga Alisheibekcha murabbiy va

muqawiy maium emaskim, haigiz paydo bo'lmish boig'ay... o'g'ul va qiz va ahli ayol yo'q, olamni tavra fard vajariyda o'tkardi... Miizo (Sulton Husayn Boyqaro) bilan ko'rishib qo'pquncha bir holat bo'ldi, qo'polmadi, ko'tarib eltdilar. Bir bayti hasbi hol voqi' boiubtur.

Bu dard ilaki oiarmen, maraz chu zohir emas,

Tabiblar bu balog'a ne chora qilg'aylar\* (233-b.).

Biz bu yerda Bobur Miizo beigan maiumotlarning Alisher Navoiy shaxsiyati va ijtimoiy faoliyatiga taalluqli o'rinlarini ko'chiidik. Aytish kerakki, Bobur Miizoning bu mushohadalari ixcham xulosalar bo'lib, ulaiga buyuk shoirning yuzlab olijanob ishlari asos boigan. Bobur Miizo Alisher Navoiyning kichik zamondoshi sifatida o'sha xayrii ishlarning aksariyatini cshitgan, Hirotda uning uyida yashagan paytida ko'igan va yuqoridagi xulosalarga kelgan. Bu parchada Bobur Mirzo zukkoligini tasdiq etuvchi kichkina bir lavha diqqatni o'ziga tortadi. U ham bo'lsa, Alisher Navoiy tabiatidagi nozik mijozlik bilan bog'liqdir. Garchi Alisher Navoiy haqida maiumot bemvchi manbalaming aksariyati masalaning bu tomoniga ishora qilsa-da, Bobur Miizochalik ravshan va chuqur tavsif bermaydi.

Bobur Mirzoning donishmandligi shundaki, Alisher Navoiy tabiati, fei-u atvoridagi o'sha jihatni qayd etadi, el orasida yuigan gaplarga ham ishora qiladi, ulaming barchasini to'plab aql va adolat mezonidan o'tkazgach, qat'iy hukmini o'itaga tashlaydi. o'zining o'itaga tashlagan lo'nda mushohadasi tasdig'i uchun Bobur Mirzo Alisher Navoiy faoliyatining Hirotda davriga emas, balki Samaiqanddagi yillariga ishora qiladi. Zotan, mantiq va odillik ham shuni taqozo etardi.

Alisher Navoiy Samarqandda oddiygina tolibi ilm boigan chog'larida. hatto o'z tirikchiligini zo'ig'a tbratgan bo'lsa-da, tabiatida o'sha noziklik mayjud edi. Modomiki shunday ekan, bu holat na mimosabat va na boylik, mol-u dunyo bilan bog'liq bo'lmay, balki uning qoni va joniga ona suti bilan singgan xususiyatidir.

Bobur Miizo Alisher Navoiy ijodi haqida batafsil maiumotlar keltirar ekan, faqat ro'yxatni berish bilan kifoyalanmay, ularga o'z munosabati, nuqtai nazarini ham bildirishga harakat qiladi: «Alisheibek naziri yo'q kishi cdi, turkiy til bila to she'r ayubturiar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas... yana ba'zi musannafoti borkim, bu mazkur bo'lg'onlaiga boqa pastroq va sustroq voqi' boiubtur. U1 jumladin insholarini Mavlono Abdurahmon Jomiyga taqlid qilibtur\* (233-b.).

Biz bu o'rinda ataylab Bobur Mirzoning tanqidiy fikrlarini

ko'chirdik. Bobur Mirzo Alisher Navoiyning «Xamsa», «Xazoyin ul-maoniy\* va «Lison ut-iyayr» asartarini c'tirofciadi hamda ulaming katta mahorat mevasi ekanligini tan oladi. Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub», «Xamsat ul-mutahayyirin», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Majolis un-nafois» kabi bir qator asarlari Zahiriddin Muhammad Boburga «pastroq» va «stistroq» bo'lib ko'rinadi.

Nazarimlзда, masalaning bu tomoniga qo'shilish qiyin. Alisher Navoiy qalami ostidan chiqqan asarlarning badiiy mahorati va g'oyaviy yo'nalishi jihatidan bir xil mezonda oMchash va teng qo'yish daVosini mustasno qilgan holda kcyingi asarlarining ham kamsitilishga norozimiz. Shu o'rinda yana bir nozik jihatni ham hisobga olishga to'g'ri kcladl. Alisher Navoiy yaratib qoldirgan ma'naviy meros chinakamiga katta xazina. Undagi dur-u javohirlar miqdori va qimmatini aniqlash bir kishining qo'lidan keladigan ish emasligi o'z-o'zidan ayondir. Shu ma'noda Bobur Mirzo maMumotlariga tanqidiy qarash lozim. Bobur Mirzo bitta shaxs bo'lgani uchun ham u Alisher Navoiyning barcha asarlarini tahlil ctish va xolisona baholashga qodir emasligi hech kimga sir emas.

Bu ishning murakkabligini bugungi navoiyshunoslik misolida ham ko'rish mumkin. Hozirga qadar Alisher Navoiy adabiy merosinl tadqiq qilishga bag'ishlangan o'niab doktoririk va yuzlab nomzodlik tadqiqotlari yozilgani, o'nlab ilmiy to'plamlar, clliklab turii hajmdagi kitoblarning bosilib chiqqanligiga qaramay, hali ham buyuk mutafakkir ijodida o'rganilmagan, tadqiqotchisini kutayotgan sohalar juda ko'p.

Masalaning bu jihati Bobur Mirzo oldida turgan mtishkilotni hisobga olib, uni to'g'ri tushunish zarurligini ko'rsatadi. Yana Alisher Navoiy o'z maktublarini yigMshirib, to'plam («Munshaot») tuzganligi Bobur Mirzo uchun Abdurahmon Jomiyga taqlidday tuyuladi. Adabiy jaruyonda, daho san'atkoriar faoliyatida ko'zga tashlanadigan yaxshi, ijobiy ao'analarni o'rganish, davom ctirish sharaflii ish. Bobur Mirzo ham taqlidni salbiy ma'noda qoMlamagan boMishi mumkin.

Bobur Mirzo Alisher Navoiyning adabiy faoliyati xususidagi gaplarini davom ctirar ekan, uning «Mezon ul'avzon»i haqida yozadi: «Yana «Mezon ul'avzon» otliq amz bitibtur, bisyor madhuldur. Yigirma to'it ruboiy vaznida to'rt vaznida g'alat qillbtur. Ba'zi bahurning avzonida yangilibtur, aruzga mutavajjih boMg'on kishiga maMum boMg'usidur\* (233-b.). Bobur Mirzo «Boburnoma»da «Mezon ul'avzon»dagi nuqsonlarni qayd qiigani holda, «Muxtasar» - «Risolai aruz» asarida

bu haqda hech narsa deraaydi. Mazkur asar ustida maxsus ilmiy kuzatishlar olib borgan va uni nashrga tayyorlagan Saidbek Hasan «Bobumoma»dagi maiumotlarga qaytib, u haqda o'z fikrini bayon etadi: • Fikrimizcha, - deydi Saidbek Hasan «Muxtasar»ga yozgan so'zboshisida. - Bobur «Mezon ul-avzon»ning xattot tomonidan yanglish ko'chirilgan nusxasidan foydalanib, kcyinchalik esa mazkur mboiy vaznlarida nuqsonlar yo'qligini aniqlagach, bu haqda gapirishni lozim topmagan bo'lishi kerak» (10-b.).

Saidbek Hasanning bu fikriga qo'shilsa bo'ladi. Chunki shunday holat yuz bermaganida, Bobur Miizo bu mamiqga qaytgan vayo ishora qilgan bo'lardi. Alisher Navoiy va Bobur Mirzo munosabatlari haqidagi bahsimizning yana bir eirozh parchasini kehirish bilan yakunlaymiz. «Bobumoma» sohibi Alisher Navoiyning zuilsonayn ijodkor ekariligini inobatga olib, uning fors-tojik tilidagi merosi haqida yozadi: «Forsiy devon ham tartib qilibtur. Forsiy nazmda «Foniy» taxallus qilibtur, valc aksar sust va furudtui\* (233-b.).

Zahiriddin Muhammadning bu fikrlariga munosabat bildirishdan awal shu masalaga taalluqli ayrim parchalami ko'zdan kechiraylik. Alisher Navoiyning o'zi yozadi: «Yana foisiy g'azaliyot devoni Xoja Hofiz tavidakim, jami' suxan adolar va nazm piyrolar nazarida mustahsan va matbo'dur tartib beribmenkim, olti mingdin ab'yoti adadi ko'prakdur...» (Alisher Navoiy. Asariar. 15^kilik, 14-jiki.Toshkcnt,1967,125-b.). Fois-tojik adabiyotining tenggi yo'q san'atkori Abdurahmon Jomiy Alisher Navoiyning «Tuhfat ul-afkor» qasidasini mutolaa qilar ekan, undan olgan zavq va taassurotlarini nazmga ko'chiradi (Qarang: Jomiy va Navoiy. Toshkent: «Fan», 1966,39-b.). Alisher Navoiyning o'zi ohi ming baytdan ziyodioq fors-tojik tilidagi asariarining zamon donishmandlariga manzur boiib, ular tahsimga sazovoriigini qayd etadi. Uning «Tuhfat ul-afkor» falsafiy qasidasi buyuk Jomiyning yuksak bahosini olganligi. hatto, ramziy sovg'alar (bo'rk va ro'mol) bilan taqdirlangani maium. Abdurahmon Jomiy qalb daftarida Alisher Navoiy mcrosiga doir bunday samimiy gaplami ko'plab uchratish mumkin.

Fors-tojik adabiyotining zukko donishmandi akademik A.M.Mirzoyev Alisher Navoiyning fors-tojik tilidagi merosi bilan uzoq yiilar shug'ullandi va qimmatli xulosalaiga keldi. Olim Alisher Navoiyning o'sha tildagi merosiga tayanib, uni XV asr adabiyotining Abdurahmon Jomiydan keyingi buyuk siymosi taizida qadriaydi (Bu haqda murojaat

ctiisin: Miizoyev A.M. Navoiy va Hofiz. «Navoiy va adabiy ta'sir masalalari» to\*plamida. Toshkent: «Fan», 1968,62-b.). Fikrimizcha, aksariyat asariari «sust va fumd» bo'lsa. Alisher Navoiy bu qadar taqdiiga sazovor bo'lmagan bo'lar edi.

Zahiriddin Muhammad Bobur Abdurahmon Jomiyga baland c tiqod, ixlos va hurmat bilan munosabatda boiadi. Uni Hirot shoiriarining -saromad va sardaftari» taizida qayd qilar ekan, samimiyat ruhi ufurib tuigan qalb so'zlarini izhor etadi: «UI jumladin biri Mavlono Abdurahmon Jomiy edikim, zohir va botin ulumida ul zamonda ul miqdor kishi yo'q cdi. She'ri xud maiumdir. Mulioning janobi andin oliyroqdurkim. ta'rifqa chtiyoji bo'Ig'ay..» (240-b.).

Bobur Mirzoning Abdurahmon Jomiy haqidagi aqidalari shular bilan xotimalanmaydi. Balki asarining boshqa o'rinlarida ham ustoz ijodkorning tabanuk nomini tilga oiadi, undan cheksiz hurmatini darig' tutmaydi. Jumladan. fors-tojik adabiyotining ko'zga ko'ringan arboblardan biri Abdullo Hotifiyini yodga olganda, uning Abdurahmon Jomiyga yaqin qarindoshligi boriigini ta'kidlab oiadi: «Yana Abdullohi masnaviygo'y edi, Jomdindur. Mulloning xoxaizodasi bo'lur, taxallusi «Hotifiy» edi. «Xamsa» muqobalasida masnaviyalar aytibdur. «Haft paykar» muqobalasida aytqon masnaviysiga «Haft manzar» ot qo'yubdur. «Iskandarnoma» muqobalasida «Temurnoma» aytibdur. Bu masnaviyarlardan «Layli va Majnun» mashhurroqtur. Agarchi latofati shuhraticha yo'qtur» (243-b.).

K□ rinadikiZahiriddin Bobur Hotifiy ijodiyotining yetakchi qirralarini qamrab olishga intilgan. Lekin xotimada yana boburona uslub g'olib keladi. Hotifiydagi katta ijodiy qobiliyatdan ko'z yummagani holda. uning shaxsiyatidagi latofatsizlikni tanqid qiladi. Muhimi, Bobur Mirzo maiumotlari Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois»idagi qaydlariga rost keladi. Alisher Navoiy ham Abdullo Hotifiydagi balandparvozona yurishni ma'qul ko'rmaydi. -Agarchi zohir yuzidin, - deb yozadi Alisher Navoiy, - Hazrati Maxdumi Nuranga o'zin qarobat tutar, ammo ma'ni yuzidin bag'oyat yiroqdur» (Alisher Navoiy. Asariar. 12-jikl. Toshkent: «Fan», 1966, 76-bet). Umuman, Alisher Navoiy va Zahiriddin Bobur maiumotlari deyarii bir-biriga monand. Faqat birgina masnaviy nomida tafovut bor. Alisher Navoiy: «Iskandarnoma» mubogalasida «Zafarnoma» nazmiga mashg'ul crdi».-deb yozadi. Bobur Mirzo esa uni «Temurnoma» tarzida keltiradi. Alisher Navoiy u haqda

ma'lumot berganda, Abdullo Hotifiy asarini endi yozishga kirishgan edi. Zahiriddin Bobur esa bu shoir masnaviysini nihoyasiga yetkazgandan keyin uni ko'rgan bolishi mumkin. Muallif esa o'z masnaviysini dastlab «Zafarnoma» deb atagan va ijodiy ish intihosida uning nomini o'zgartirgan bo'lsa, ajab emas. Shunday qilib, (jodkor shaxsi, uning xatti-harakatiga munosabat masalasida AUsher Navoiy va Zahiriddin Bobur qarashlarimng bir-biriga iiamoliangligi Abduilo Hotifiyga berilga ma'lumotnoma misolida yana bir karra yorqin namoyon bo'ladi.

«Boburnoma»da tab'i nazmi bo'lgan bir qator temuriy shoh va shahzodalar, vazir-u vuzarolarning nomlari ham zikr etilgan. Yuqorida ko'rganimiz singari bu o'rinda ham Zahiriddin Bobur jiddiy va imkon qadar odillik bilan mavjud adabiy dalilarni ko'zdan kechiradi, ularga shaxsiy munosabatini bildiradi. Chunonchi, Umarshayx Mirzo, Hasan Ya'qubbek, Kichik Mirzolar liaqida Bobur Mirzo mulohaza yuritarkan, ularning fe'l-u atvoridagi o'ziga xos jihatlarni ko'rsatishga intiladi. Masalan, Hasan Ya'qubbekning «kichik ko'nguliuk, yaxshii tao'liq, chust va chaspon»ligini e'tirof etarkan (70-71-b.), Umarshayx Mirzoning «tab'i nazmi bor»ligi, «vale she'rga parvo qilmas»ligini ko'rsatadi (64-b.). Bobur Mirzoning shahzodalardan Muhammad Husayn Miizo va Shohg'arib Mirzolar haqidagi fikriari ham alohida e'tiboriga molikdir. «Boburnoma» sohibi Muhammad Husaynning tab'i nazmi borligini aytib, undan bir bayt keltirsa (225-b.), Shohg'arib Miizo haqida nisbatan kengroq to'xtaladi: «Yana Shohg'arib Miizo cdi, - deb yozadi Bobur Miizo o'sha asarida, - bukri edi. Agarchi hay'ati yomon cdi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi maig'ub cdi. «G'aribiy» taxallus q'ur edi. Devon ham taitib qilib edi. Turidy va foisiy she'r aytur edi. Bu bayt aningdurkim:

Dar guzar didam pari-ro'e shudam devonaash,  
Chist nonti o', kujo boshad nadonam xonaash.

(Mazmuni: Guzaida bir parivuzni ko'rib, devona bo'ldim. Uning ismi nima, uyi qaerdaligini bilmadim).

... Otasining zamonida o'q naql qildi. Andin o'g'ul. qiz qolmadi» (224-b.). Bu parchaning qimmatini shundaki, qavta-qayta ta'kidlanganidek, Bobur Mirzo uchun na joy, na mavqe, na husn-u chiroy, balki shaxsning u yoki bu soha uchun qilgan xizmati, o'ziga xos fazilat-u belgilari, ma'ium sohada qo'shgan vangiligi birinchi o'rinda turadL Muallif ana shu talablar doirasida u yoki bu san'atkor, shoir va

tarixiy shaxsga baho beradi. □ aribigarchi bukri bo'lsa-da, «kalomi marg'ub», Bobur Mirzo uchun o'sha fazilat muhim va shuning uchun u haqda samimiyat bilan mulohaza yuritadi.

«Bobumoma»ning qator sahifalarida Sulton Husayn Boyqaroga alohida ixlos va muhabbat bilan muomalada bo'linadi. Muallif u haqda bilganlarini kitobxon bilan baham ko-radi. Zahiriddin Boburning Sulton Husayn Boyqaro saltanati, yurishlari, arkoni davlati, nasl-nasabi, shajarasi haqidagi ishonchli ma'lumotlari XV asr tarixini o'rganishda muhim manbadir. «Bobumoma» muallifi Sulton Husayn Boyqaroning shoirlik salohiyatini keng sharhlaydi: «... Tab'i nazmi bor cdi. Devon ham taitib qilib cdi. Turkiy aytur edi. TaxaUusi «Husayniy» edi. Ba'zi baytlari yomon emastur. Vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur, bovujudkim, ham yosh, ham saltanat bila ulug' podshoh cdi, kichiklardek qo'chqor saxlab, kabutar saxlab, kabutar o'ynar cdi, tovuq ham urushqa solur edi» (222-223-b.). Keltirilgan parchadan ko'rinadiki, «Bobumoma» sohibi Husayn Boyqaro faoUyatiga har tomonlama baho berishga erishgan.

Tahlil jarayoniga tortilgan iqtiboslardan ayonlashadiki, «Bobumoma» o'z muaUifi adabiy-tanqidiy qarashlarini o'rganishda bcbaho daUllar bera oladi. Shuningdek, unda o'nlab fors-tojUc, o'zbek tilida hamda har ikki tilda ijod qilUb, o'lmas asariari yaratib qoldiigan shoiriari haqida g'ovat aniq va zamar ma'lumotlarni kehiigan. Masalaning bu jihati «Bobumoma»ning o'zbek va tojik adabiyotshunosligi uchun XV-XVI asr birinchi yarmi adabiyoti tarixini o'rganishda muhim manba sifatidagi qimmatini oshiradi. Ikkinchidan, bir qavm, bir qardosh maqomidagi o'zbek va tojik xalqlari adabiy birodariigi nurii sahifalari sifatida xizmat qiladi.

Mavzoni mustahkamlash uchun savoUar

1. Bobur Mirzo hayoti va faoliyati haqida maMumot beruvchi mo'tabar manbalardan qaysUarini bUasiz?
2. Ulug' hukmdor va ijodkorning hayoti va faoUyati borasida Umii izlanishlar olib borgan sharqshunos olimlardan kimlarni bilasiz?
3. Bobur Miizo nomining jahonga taitilishida ijod ahlidan kimlarning xizmatlari singgan?
4. «Bobumoma» muallifi otasi Umarshayx Miizo haqida qanday ma'lumotlar keltiradi?
5. Bobur Miizoning Faig'ona viloyati taxtiga o'tirishi tarixi haqida so'zlang.



6. Yosh hukmdorning Samarqandni egallab, kuyinchalik bira to'la bu azim shahar va Andijon taxtini qo'ldan berib qo'yishiga sabab nima?

7. Bobur Mirzoning: «Samarqanddek poytaxl turg'uncha, ne kiroyi ul qilg'aykim, Andijondek yer uchun kishi avqot zoc' qilg'ay\*,-dcgan fikrlarini izohlashga haiakat qiling.

8. Y yetti ming askariy quwatga ega bo'lgan tajribali hukmdor Shayboniyxondan juda oz sonli qo'shin bilan o'n to'qqiz yoshii temuriyzoda Samarqandni tortib olib, nima sababdan uni yana qo'ldan chiqaradi?

9. Bobur Mirzoning sarson-saigardonlikda o'tkazgan yillari haqida ma'lumot bering.

10. Kobul va  aznBobur Mirzo ixtiyoriga qachon o'tdi?

11. Husayn Boyqaroning Shayboniyxonga qarshi biigalikda kurashda Bobur Mirzoni ham taklif etganini yosh temuriyzoda qanday qabul qildi?

12. Bobur Mirzoning Hirotda o'tkazgan kunlari haqida nimalar bilasiz?

13. Xonmiizoning isyoni haqida gapirib bering.

14. Muqammad Shayboniyxoning taqdiri nima bilan yakun topadi?

15. Bobur Miizo o'zini podshoh deb eion qilishining boisi nima?

16. Shoh Ismoil tomonidan kelgan elchilar Bobur Miizo uchun qanday kutilmagan voqeaning sodir bo'lishiga sababchi bo'ldilar?

17. Bobur Miizo Samarqandni uchinchi maita qo'iga kiritganida, yana qanday xatolari tufayli uni tashlab ketishga majbur bo'ldi?

18. Boburshohning Hindistonni egallashi tarixi haqida nimalarni bilasiz?

19. Bobur Miizo qanday adabiy, ilmiy asarlar muallifi sanaladi?

20. Shoirning manzum asarlari deganda qaysi manhalar nazarda tutiladi?

21. Bobur Mirzo she'riyatidagi yetakchi janrlar qaysilar? Ularning mavzulari,  zi gos xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?

22. Shoir tuyuq janrini uning qapday ko'rinishlariga muiojaat etish bilan yanada boyitdi?

23. «Boburnoma»ning yozilishi tarixi, tuzilishi va o'ziga xos xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?

24. «Boburnoma»da muallifning o'z asariari yozilishi tarixi xususida qanday lavhalar keltirilgan? Asar asosida Bobur Mirzoning adabiyot

va madaniyat homiysi sifatidagi faoliyati haqida so'zlang.

25. Asarda Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Husayn Boyqaroning ijodiy faoliyatiga qanday munosabat bildiriadi?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Gulbadanbegim «Humoyunnoma». Miizo Haydar«Tarixi Rashidiy\*.  
Hasanxo'ja Nisoriy «Muzakkirul ahhob». Vitscn. Jon Leyden. U.Erskin.  
R.M.Kalenot. Pavc de Kurteyl. Denison Ross. A.Beverijd xonim. Len  
Pul. E.Holdcn. V.H.Moreland. N.I.Ilminskiy. N.I.Pantusov. S.I.Polyakov.  
N.I.Vasclovskiy. V.V.Vyatkin. A.Samoylovich. V.Bartold. Ahmad Ah  
Kohzod. Abdulhay Habibiy. Gulchin Maoniy. Zokir Husayn. Nurul  
Hasan.S ASharmi. R. P.Tri patxi.P.Saron. Kanunga. Fuod Kupruluzoda.  
Rashid Rahmati Aiad. Abdurauf Fitrat Yahyo □ u l o m o Vohid Zohidov.  
Homil Yoqubov. Porso Shamsiyev Sabohat Azimjonova. Aziz Qayumov.  
Hamid Sulaymon. Said Aliyev, B Valiyxo'jayev S. Hasanov. Muni La'l.  
Flora Anna Stil «Bobuixon». Fernand Grenand «Bobur». Harold Lemb  
«Bobur - sher». Vambcr Gaskoni «Bobur va uning avlodlari yoki buyuk  
Mo'g'ullar». Pirimqul Qodirov. Barot Boyqobilov. Xayriddin Sultonov.  
Umaishayx Miizo. Sulton Ahmad Miizo. Sulton Mahmudxon. Ali Do'st  
tog'oyi. Uzun Hasan. Jahongir Miizo. Xoja Yahyo. Xoja Mavlono Abdullo  
qozi. Oysha Sultonbegim. Shayboniyxon. Boysung'ur Miizo Sulton Ali  
Miizo. Xusravshoh. Xonmiizo. Shoh Ismoil Brohim Lo'diy. Rano Sango.  
•Kobul devoni». «Hindiston devoni». «Xatti Boburiy». «Boburnoma»,  
«Muxiasar». «Mubayyin». «Volidiya».

Adabiyotlar

1. Valixo'jayev B. Mumtozsiymolar. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002, 260-302-betlar.
2. Vohidov R. Biz bilgan va bilmagan Bobur. Toshkent: • Ma"naviyat», 1999; Yana: ~Boburnoma"da Shayx Sa'diy nafasi. Buxoro universiteti ilmiy axborotlari. 2002, 2-son, 17-21-betlar, Yana: Bobur Mirzoning masnu\* she'riari. Buxoro universiteti ilmiy axborotlari. 2003,2-son, 5-9-betlar.
3. Gulbadanbegim. Humoyunnoma. Toshkent: «Fan», 1959.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent, 1960.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2002.336-bct.

6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Mahrami asror topmadim. Toshkent: «Yozuvchi», 1993, 80 bet. Zahiriddin Muhammad Bobur. Nazm durdonalari. «Sharq» nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati. Toshkent, 1995, 202 bet; Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon. Toshkent: «Fan»-1994, 244 bet.
7. Zahiriddin Muhammad Bobur. Mubayyin. A Qodiriy nomidagi xalq meiosi nashriyoti. Toshkent-2000, 182 bet.
8. Ibrohim Aksoriddin. Boburiylar merosi. Toshkent: «Mehnat», 1993, 64 bet.
9. Komron Mirzo. Devon. Toshkent: «Yozuvchi», 1993, 80 bet.
10. Cra&icBa H.B. Захриддин Муъаммаъ Бабури ноуТ, нросамс, вНсННН. ТОИУКсНТ: «<ПаН», 1983, 30 срр.
11. Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976,568-608-bctlar.
12. Nuritdinov M. Boburiylar sulolasi. Toshkent: «Fan», 1994, 48 bet.
13. Uilyam Erskin. Bobur Hindistonda. Toshken: «ChoMpon», 1995.
14. o'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 42-88-betlar.
15. Hasanov S. Boburning «Aruz risolasi» asari. Toshkent: «Fan», 1981, 96 bet

XIII - BOB  
MUHAMMAD SOLIH VA UNING «SHAYBONIYNOMA»  
DOSTONI

13.1. Muhammad Solih hayoli va ijodining o'rganilishi tarixi

Muhammad Solih-o'zbek mumioz adabiyotining taniqli namoyandalardan biridir. XV asming ikkinchi yarmi XVI asming 30-yillarida yashab ijod eigan bu iste'dodli shoir haqida Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», Zahiriddin Muhammad Bobuming «Bobumoma», Zayniddin Vosifiyning «Badoye\* ul-vaqoyeV, Xondamiming «Habib us-siyar», Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkir ul-ashob», Som Miizo Somiyning «Tuhfai Somiy», Mirzo Haydaming «Tarixi Rashidiy», Lutf Ahbek Ozammg «Otashkada» kabi qator manbalarda so'z yuritiladi va turii bavoziarda uning ijodidan namunalar keltiriadi. Shuningdek, shoir qalamiga mansnb «Shayboniynoma» dostonidagi muallif taijimai holiga oid qaydlar ijodkor haqida maMum tasawuriarni hosil qilishda imkon beradi.

Muhammad Solih—zullisonayn shoir. U turkiy va fors-tojik tillarida ijod qildi. Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» da shoiming «Tab'ida xcyli diqqat birla choshni bor»ligini, xattotlikbobida ham qobiliyatli ckanligini c'tirof cladi va uning quyidagi matlaini namuna sifatida keltiradi:

Nayam oshufta, gar po'slud kokul mohi tobonash,

Chi g'am az tiragii shab, chu boshad subh poyonash (146).

(Mazmuni: Yoming kokili yorqin oydek yuzini yopib turgan ekan, undan parishon emasman. Oxirida yana tongotishi ma'lum ekan, tunning qorong'uligidan ne g'am?)

Alisher Navoiy nazariga tushgan ushbu bayt ijodkorining yctuk shoir ckanligidan dalolat beradi. Unda oshiqning ma'shuqa visoliga vosil boMishiga ishonchi keltirilgan tamsil asosida yorqin namoyon boMgan. Shoir yoming qop-qora kokilini — tunga, uning yorqin oydek yuzini tongga o'xshatadi. Tundan so'ng tong otishi yor jamoli yuzidan sochlarini olishi bilan uyg'undir.

Ulug' mutafakkir Alisher Navoiyning tazkirasida Muhammad Solihning «Shayboniynoma» dostoniga munosabat bildirilmaydi. «Majolis un-nafois»dagi qaydlar Muhammad Solih ijodining dastlabki bosqichiga taalluqlidir. «Shayboniynoma» esa shoir ijodining ikkinchi bosqichi, uning Shayboniyxon xizmatiga kiiganidan kcyingi davriga tegishli boMib,

doston ijod etilgan vaqtda Alisher Navoiy bu foniy dunyo bilan vidolashgan edi.

Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»da Muhammad Solihning g'azaliyotini qoniqish bilan e'tirof etgan holda, Shayboniyxonga bag'ishlangan turkiy masnaviysini «bisyor sust va furudtur\* - deya baholash bilan kifoyalaniq qolmaydi. «Boburnoma» muallifi «anio'qug'on kishi Muhammad Solih she'ridin be'tiqod bo'lur» (163-b.), - deya ta'kidlaydi.

Muhammad Solih sohib devon shoir sifatida go'zal nazmiy durdonalar yaratgan bo'lsa-da, undan ayrim namunalarigina bizgacha yetib kelgan, xolos. Adabiyotshunos Akromjon Ibrohimov yuqorida nomlari tilga olingan mumtoz manbalar asosida Muhammad Solih she'riy merosi haqida ma'lum tasavur hosil qilish uchun ulardan namunalar keltiradi (Qarang: o'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 92-94-betlar). Tadqiqotchi diqqatini o'ziga jalb etgan shoirning quyidagi bayti ijodkor salohiyati haqida yaxshigina taassurot qoldirishi bilan ahamiyatlidir

Asiri oiama surat mabosh Solehi nodon,

Biyo ba oiama ma'ni, ki olami digar ast io.

(Mazmuni: Surat olaming asiri boima, ey nodon Solih, Ma'no olamiga kelki, bu olam boshqa olamdir) (o'sha kitob. 92-b.).

Taniqli adabiyotshunos A.Hayitmetov «Hayotbaxsh chashma» kitobida (Toshkent, 1974, 136-b.) shoiming 2 ta, E.Shodiyev esa «o'zbekiston madaniyati» gazetasida (1972 yil 11 iyul) 10 ta g'azalini turli bayoz va majmualardan aniqlab e'lon qilishdi. Biroq shoirning devoni haligacha ilm ahliga ma'ium emas. Shu bois Muhammad Solihning ijodiy salohiyatini, adabiyotimiz tarixida tutgan mavqeini hozirgacha toia holatda saqlanib qolgan «Shayboniyнома» dostoni asosida baholash mumkin.

Dostonning qoiyozma nusxalari juda oz bo'lub, uning 1510-yilda, shoir hayotligi davrida ko'chirilgan nusxasi bizgacha yetib kelgan. Bu noyob nusxa Avstriya poytaxti Vena kutubxonasida saqlanadi. Mazkur qoiyozma taniqli sharqshunos olim Herman Vamberining diqqatini o'ziga jalb etgan. Olim 1885- yilda shu nusxa asosida asaming nemischa tajimasi bilan Venada nashr ettirdi. Shu tariqa «Shayboniyнома» XIX asrning oxirlaridan qayta ilm ahli nazariga tushib qoldi. 1908-yilda ms sharqshunos olimi P.M.Melioranskiy o'sha qoiyozmaning fotonusxasi

va H.Vamberi nashri asosida Sankl-Petiburgda asaming ikkinchi nashrini amalga oshirdi. Keyinchalik dostonidan parchalar turii majmualardan o'rin ola boshladi. o'zbekistonda «Shayboniynoma»ning to'la nashrini 1961-yida Nasmla Davron chop ettirdi. 1989-yilda taniqli olim Eigashali Shodiyev dostonni qayta nashr ettirdi. Har ikkala nashr uchun ham rus olimi P.M.Meliorskiy e'lon qilgan nusxa asos bo'lib xizmat qilgan. E.Shodiyev «Shayboniynoma»ni qayta nashr etish jarayonida N.Davron nashridagi ayrim matniy nuqsonlarni bartaraf etishga jiddiy e'tibor qaratadi (Qarang: Muhammad Solih. Shayboniynoma. Toshkent: G'. □ u I o momidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1989, 9-10-b.). Muhammad Solihning hayoti va ijodi haqida nomzodlik disseitatsiyasini (1950 yil) yozgan A.Jbrohimov shoir haqida atroflicha maiumot beradi va «Shayboniynoma»ni teran tahlil qilishga haiakat qiladi (Qarang: o'zbek adabiyoti tarixL 5 tomluk, 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 88-104-b.). Ayni holat taniqli adabiyotshunos N.Mailayevning «o'zbek adabiyoti tarixi» (Toshkent: «o'qituvchi», 1976, 609-633-b.) kitobida ham kuzatiladi.

### 13.2. Hayoti va faoliyati

Muhammad Solih 1455-yilda Xorazmda dunyogn keldi. Uning otasi Amir Nur Saidbek temuriy hukmdoriardan Ulug'bek va Jo'gi Miizo saroyidagi □ tibor kishilardan biri bo'lib, keyinchalik Abu Said Mirzo idorasi ostida boigan Xorazm viloyatida ancha vaqt hokimlik qilgan. Bobosi Amir Shoh Malik esa Ulug'bek Miizoning vasiysi va tarbiyachisi, shuningdck, Amir Temur va Ulug'bek Mirzo saroylarida katta nufuzga ega bo'lgan amiriyardan cdi. Muhammmad Solih onasining nomi maium emas. «Shayboniynoma»da uning Buxorodan ckanligini dalillovchi bir bayt uchraydi:

Men bu so'z lilrla Buxoro keldim,  
o'z onam uyinl manzil qlldim.

(Muhammad Solih. Shayboniynoma. Toshkent, 1989, 274-b. Izoh: Bundan keyin ushbu manbaga murojoat etilganda, qavs ichida sahifasini ko'rsatish bilan kifoyalanamiz-R.V., H.E.).

Abu Said Miizo Hirot poytaxt Xuroson mamlakatini o'z tasanufiga o'tkazgandan keyin. Husayn Boyqaro haibiy salohiyatini tiklash niyatida mamlakatning turii viloyatlarini qo'lga kiritish uchun harakat qila boshlaydi.

1467- yilda Husayn Boyqarioning shunday jangovor harakatlaridan biri Xorazmni qo\*lga kiritishga qarjtilgan edi. Manbalarda ma'kimot berilishicha, mudofaa choraiani yaxshi tashliril etolmagan Xorazm amirari Husayn Boyqarioning hujumiga bardosh berolmay qochib ketadilar. Bundan g'azablangan Abu Said Mirzo hamma amiriarini Xorazmga jo'natib gunohi ayon bo'Mgan har bir kishiga jazo berish haqida farmon beradi. Xorazm himoyasiga beparvo munosabatda bo'lganlikda avblangan Amir Nur Saidbek zudlik bilan Hirotga olib kelinadi. Abu Said Miizo uning buum mol-mulkini talon-taiqj cttiradi, o'zini esa Ixtiyoriddin qafasiga qamattiradi. Keyinchalik Nuriddin Abdurahmon Jomiyning iltimosiga ko'ra Amir Nur Saidbek avf etiladi. Bu voqeadan so'ng bir oz muhtojlik azobiga giriftor bo'lgan Amir Nur Saidbek keyinchalik o'z mavqeini qayta tiklashga crishadi. U yana katta amiriar qatoridan joy olishga muvafraq bo'ladi. Biiq bu nufuzini saqlab qolish unga nasib qilmaydi. 1469-yilda Hirot taxti Husayn Boyqarioning idorasi ostiga o'tgandan so'ng, Abu Said Minooning ko'plab yaqin amir va beklari jazoga tortiladi. Ayni paytda Maiv shahrida bo'lgan Nur Saidbek ham qatl qilinadi.

Muhammad Solih -Shayboniy-noma»da yoshlik yillarida bo'lib o'tgan bu voqealarni quyidagicha xotiriyadi:

Laqabi Solih-u o'zi tolih,  
Nor Said o'g'li Muhammad Solih.  
Mundoq ayturki, xudodin taqdir,  
Chun otam ishiga berdi tag'yir —  
Chiqdi Xorazm diyori qo'lidan,  
Xivaqu Kot hisori qo'lidan.  
Tushti andin guzori Marv sori,  
Anda sovrildi ev-u eli bari.  
Ayladi no'sh shahodat jomi,  
Anga no'sli o'ldi saolat jomi.  
Mani gardun sitami qildi yetim,  
Ayladi kishvari g'am ichra muqim.  
Xorriqlar bila o'stum bisyor,  
Zorlig'Iar bila ko'rdu ozor.  
Har falokatki bo'lur dunyoda,  
Hech qaysidin cman ozoda (32-33 b.).

Muhammad Solih mana shunday kulfatlar bilan qarshilashganiga qaramay, yoshlik chog'larida qunt va havas bilan o'qiydi. Zamonasining

ulug' donishmandi va shoiri, naqshbandiya tariqatining yirik peshvosi Abdurahmon Jomiydan tahsil oladi. U arab va fois-tojik tiini mukammal o'rganishga harakat qiladi. Shu tiliarda bitilgan adabiy asari bilan yaqindan tanishadi. Shuningdek, tarix, fakafaga oid asari sevib mutolaa qiladi. Xattotlik siriirini puxta o'rganib, bu sohada ancha muvaffaqiyat qozonadi. Shoiming o'z cHirofiga ko'ra, u goh Xurosonda, goh Samarqandda temuriy hukmdoriar saioyida xizmat qiladi. Jumladan, u Sulton Husayn Boyqaro saroyida mulozimlik biian mashg'ul bo'iadi. Biroq bu faoiyat uzoqqa cho'zilmaydi. Muhammad Solih otasi mol-mulkining talon-taroj bo'lishi hamda fojiali vafot ctishiga temuriylar sababchi bo'Mganidan nafratlanganligi bois Shayboniyxon xizmatiga o'tganligini ta'kidlaydi. Alisher Navoiy esa • Majolis un-nafois»da uning saroydan ketishini quyidagicha izohlaydi: «Anga ham g'arib sahv (xato - R-V. H.E) tushtikini, Sulton Sohibqiron (Husayn Boyqaro) quiiig'idin g'aybat (ko'zga ko'rinmaslik. yashirinish) ixtiyor qildi. Ba'zi derlarki, bcxudlig' (aqlsizlik) olamida yamon musohiblar (do'stlar) ani bu yamon yo'lg'a tutubturiar» ( Asarlar. 13. 146-b.). Shunday qilib, Muhammad Solih Alisher Navoiy e'tirof etgan «yamon muhosiblar\*idan biri Mullo Abdurahimning taklifi bilan 1499-yilda Shayboniyxon xizmatiga o'tadi.

Bu davrda Movarounnalimi tarqoqiik va boshboshdoqlik bilan idora etayotgan temuriy hukmdoriarga qarshi mulktalablik iddaosi bilan ketma-ket hujum uyushtirib tuigan Shayboniyxon Muhammad Solihning taklifini mamnuniyat bilan qabul qiladi. U shoiiga «amir ul-umaro» («ulamolalar amiri»), «malik ush-shuaro» («shoiralar suitoni») unvonlarini beradi. Shayboniyxonning bunday iltifoti o'ziga xos siyosiy ahamiyatga molik edi. Bu bilan u temuriylardan norozi b □ lgayirik amaldorlar, olim-u shoirlarni o'ziga og'dirib olishga intilardi. Shayboniyxon «samimiyat»iga ishongan Muhammad Solih singari mulkni idora ctishga qodir, haibiy salohiyatga ega bo'lgan kishilar unga sadoqat bilan xizmat qila boshladilar. Bunday xizmatning har qanday mukofotga loyiqiligini teran idrok ctgan Shayboniyxon, manbalarda maiumot berilishicha, Buxoroni egallab, Samarqand tomon otlanganida, Muhammad Solihni o'zo'mida Buxoroda doiuq'a vazifasida qoldiradi.

Muhammad Solih Shayboniyxonning juda ko'plab yurishlarlda u bilan birga ishtirok etadi. Bir oz muddat Qunduzda bo'ladi. 1504-yilda



Shayboniyxonning ukasi Sulton Mahmud vafot etgach, hukmdorining ruxsati bilan Buxoroga keldi. 1504-1505-yillarda Xorazmning qamal qilinishida qatnashadi. Shayboniy qo'shinlari Xorazmga o'tlanib Qorako'lga kelganda. Chorjo'y hokimi Amir Yorali uni sovg'a-salomial bilan qarshi olib, o'zining taslim bo'lganini ma'lum qiladi. Shayboniyxon Muhammad Solihni Chorjo'y hokimi qilib qoldiradi. Viloyatda tartib-intizomni o'rnatgan Muhammad Solih yana hukmdori oitidan Xorazmga yo'l oladi. Bu orada qamalda qolgan Xorazm hokimi Chin So'fi Xuroson hukmdori Husayn Boyqarodan madad so'raydi Husayn Boyqaro Shayboniyxonni chalg'itish maqsadida goh Qunduz, goh Chorjo'y va Movarounnahming boshqa viloyatlariga hujumlar uyushtira boshlaydi. Muhammad Solih yana Chorjo'yga qaytadi. Shahar qal'asini mustahkamlaydi, askarlarni jangga tayyodaydi. «Shayboniyxoma»dan ma'lum bo'lishicha, temuriy hukmdorlar Muhammad Solihni o'zlariga og'dirib olish niyatida unga elchi yuboradilar. Elchi Choijoy hokimining asli chig'atoy ulusidan ekanligini eslatib, uning tilidan quyidagilarni bayon qiladi;

Dedilar: «Sen chig'atoy clisen,  
Ushbu yerda Chig'atoy xayli sen.  
Na deb o'zbek bila yovar bo'ldung?  
Xong'a bu yangllig' chokar bo'ldung?» (298-b.).

Muhammad Solihning temuriylardan nafratlanganligi, ularga nisbatan ko'nglida kck saqlab turgani muallifning dostonida bitilgan quyidagi javoblarida ham yanada yorqinroq namoyon bo'ladi:

Men dedim: «Senga javobim o'qtur,  
Mundin o'zga base so'zuin yo'qtur.  
Javringizdin otam o'ldi netoyin,  
Boshima qaygu o'kuldi netoyin?  
Men otam qoni bila qotlonomen,  
Men o'zum jonim uchun qotlonomen» (298-b.).

Muhammad Solih yana qaytib Xorazmga, Shayboniyxon huzuriga boradi. Xurosonning chegara viloyatini qo'lga kiritgunlariga qadar o'sha yerda qoladi. Shoiming 1506-yildan keyingi hayoti haqida ma'mumotlar juda oz saqlanib qolgan. Manbalarda e'tirof etilishicha, u Ashxobod yaqinidagi Niso shahriga domg'a etib tayinlanadi. Bu yerda u Shayboniyxon vafot etgunga qadar, 1510-1511-yillargacha faoliyat ko'rsatganligi taxmin qilinadi. Keyinchalik u Buxoroga qaytib, umrining

oxirigaqadarshu ycrda istiqomat qilgan. Ilniy manbalarda shoming vafot etgan sanasi Lutf Alibck Ozarning «Otashkada» asaridagi qaydga asoslanib hijriy 941, mclodiy 1535-yil ckanligi maMum qilinadi.

### 13.3. «Shayboniynoma» - tarixiy-jangnoma doston

XVI asrning boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy voqelik, temuriylar sulolasining tarix sahnasidan chiqib ketishi va shayboniylar aviodi hukmronligiga asos solinishi tarixnavislik hamda badiiy ijodda o'z tlodasini topa boshladi. Bundan manfaatdor boigan Muhammad Shayboniixon temuriylardan arazlab uning xizmatiga bel bogiagan shoir-u olimlar, shuningdek, o'z saroyida faoliyat ko'rsatayotgan ijodkoriامي yuqoridagi voqelik tarixiga oid adabiy, tarbdy asariar yozishga da'vat etardi. Natijada Muilo Shodiyning 76 bobdan iborat «Fathnomai xoniy» (-Xonning g'alabasi») nomli manzumasi, Kamoliddin Binoiyning •Shavboniynoma\* va «Futuhoti xoniy» («Xonning g'alabasi») nomli tarixiy asariari, Ro'zbexonning «Mehmonnomai Buxoro» asari vujudga keldi. Bulardan tashqari, nomaium muallif tomonidan «Tavorixi guzida - nusratnoma» deb ataluvchi nasr namunasi hamda Muhammad Solihning «Shayboniynoma» dostoni o'zbck tilida ijod etildi.

«Shayboniynoma» - Muhammad Shayboniyga bag'ishlangan doston boiib, uning temuriylarga qarshi yurishlari asarda o'z ifodasini topgan. Doston 76 bob, 8902 misradan iborat. Dostonning 16 bobi ao'anaviy muqaddimadan taridb topgan. Unda Alloh luimdi, munojot, Muhammad payg'ambarga bag'ishlangan na't (1-3-boblar), so'z ta'rifi (4-bob), Shayboniixon aqlining, ilmining, faqri va sulukining, hilmining, Qur'on o'qurining, tabining, qilichining, jibasining, karamining, hunarining ta'rif-u tavsifi (5-14-boblar), kitob nazmining sababi (15-bob) va Mullo Abdurahimnlg ta'rifi (16-bob)kabilar o'rln olgan. Asarning asosiy voqcalari 17-bobdan boshlanadi. Bu boblarda 1499-1500-yillarda Shayboniixonning Turkistondan Samarqandga qo'shin tortib kelishi, Samarqandni bosib olish uchun dasllabki urinishlarining barbocl boiishi va chekinishi, Buxoro viloyatining hokimi Boqi Tarxon va uning qo'shinini Dabusiya qo'rg'onida (hozirgi Ziyovuddin yaqinida) qamal qilib Buxoroni bosib olishi voqealaridan boshlab, 1506-yilda Xorazmni bosib olib g'alaba bilan Buxoroga qaytishigacha bo'Igan voqeylik tarixiylik tamoyili asosida badiiy ifoda etiladL

Dostonning yozilgan sanasi asarda ko'rsatilgan emas. Shayboniyxonning Hirotni egallashi va o'z nomiga xutba o'qitganligi voqeasi «Shayboniyнома»da ifoda etilmaganligiga ko'ra, uni 1506-1507-villarda yozilgan. deyish mumkin.

Muhammad Solih asaming bosh qahramoni Shayboniyxonni ilohiy siymo sifatida haddan ortiq madh etadi. Dostonning tashkilotida ilohiy natijalar sanalgan so'z ta'rifiga o'rin berilganidan so'ng, so'zi «ishqi jahoni»-yu «g'ayb lisoni» bo'lgan, o'zi «oshiq»-u «orif», «Tangrining soyasi» Shayboniyxon madhiga o'tiladi. • [ ] aybd a'nti Muhammad bo'Ugan Shayboniyxon, shoiming (tkricha, har jihatdan yakto. U nafsi ustidan g'olib kelgan zot Dini iymon yo'lida g'azot qiluvchi bu ulug' xonning niyati shariatga ziynat, ahli islomga quwat berishdan iboratdir. Tangri amrini jon qulog'i bilan eshituvelti bu xon adolatini ehson bilan namoyon qiladi. Shuningdek, muallif Shayboniyxonning Qur'on tilovat qilishi, ilmi-yu hilm haqida quyidagi ehtirosli baytlarni bitadi:

Suyubon asrag'oni qur\*ondur,  
Yugurub quvlag'oni shaytondur.  
Nafsini o'ziga dushman bildi,  
Dushman o'lturmokini fan bildi.  
Nuktasi nuktai qur'oniydur,  
Majlisi — majlisi ruhoniydur.  
Dardmandona chekibon ovoz,  
Qilsa qur'on o'qimoqni og'oz.  
Yig'latur tengriscvar qullarni,  
Bog'latur dev kelur yo'llarni.  
Hm ahlini ajoyib istar,  
Jahl qilg'onni bag'oyat qistar.  
Ishi-yu kuchi bori hilm bila,  
So'zi-yu uni bori ilm bila (25-26-b.).

Muhammad Solih o'z hukmdori ta'rif-u tavsifini yuqoridagi chtirosli baytlarda ifodalash bilan cheklanib qolmaydi. U «Hazrati imom uz-zamon, xalifat ul-rahmon Shayboniyxonning aqlining ta'rifidur», «UI hazratning tengri inoyat qilg'on ilmining tavsifi», «UI hazratning faqrining bayoni va sulukining dostonidur», «UI hazratning hilmning hikoyatidur», «UI hazratning qur'on o'qurining rivoyatidur», «UI hazrat tab'ining maddohligi», «U! hazratning qilichining madhguzorligi».

«Jibasining sifati», «Hunarlarining vasfi» singari qator boblarda Shayboniyxonni ko'klaiga ko'tarib maqtaydi. Bu ham etmagandek dostonning asosiy qismida ham bosh qahramon ta'rifiga tez-tez murojaat etiladi. Uning Shayboniyxon haqida: «Podshoh uldur-u andin o'zga, Koinot ichra ko'runmas ko'zga» (27-b.) mazmunidagi balandparvoz fikriari muallifning niyali bosh qahramon shaxsiyatini benazir, o'ta uing' qahiamon darajasiga ko'tarishdan iboratligini yaqqol namoyon qiiadi. Shu bois Muhammad Solih Shayboniyxon shaxsini ulug'lash maqsadida uni ko'proq din-u iymondan so'zlatishga harakat qiladi. Jumladan, Xonikaxon va Alachaxonni inag'lub ctgan Shayboniyxon ularga pand-nasihatlar qiladi. Nafsi ammoraning yetti boshli ilonga o'xshatib. ulan «shavkat», «hasad», «jahl», «badxo'y»-yomon odat, «g'azab», «tuh amal» -dunyoga hirs qo'yish, «o'lmoqi xalq ila dag'al»-xalqqa qo'pol munosabatda bo'lish ekanligini anglatadi. Shuningdek. Shayboniyxon mo'g'ul xonlariga inson tanasida mavjud bo'lgan ilon-nafsi ammoraning yo'qotish uchun ko'p riyozat chekish kerakligi haqida va'z o'qiydi. Ayni holat Muhammad Solih orzusidagi hukmdomi tasvirlash imkonini hosii qiladi. Shoir Shayboniyxonning juda ko'plab xunrczliklar qilganiga guvoh bo'lsa-da, uni darveshtabiat podshoh sifatida tasviriaydi:

Bordur ul podshohi nekandesh,  
 Toshtdl n xon-u lchidin darvesh.  
 Ichida bo'lmasa erdi bu hol,  
 Qoydln o'Ig\*oy cdi zohir bu maqol.  
 Ko'p karomate ko'rubmen xondin,  
 Ko'p maqolat eshitibmen xondin (207-b).

•Toshidin xon-u ichidin darvesh» - o'rta asr ijodkorlari orzusidagi hukmdor tasviri: Muhammad Solih Shayboniyxon siyosida shunday podshohni ko'rishni orzu qiladi. To'g'ri, uning hukmdori haqida bitgan balandparvoz baytlarida taxayyulga erk berganligi, mubolag'aviy tasvirlar vositasida Shayboniyxonni tarixiy shaxsdan adabiy qahramon darajasiga ko'targanligi anglashilib turadi. Biroq ayni holat shoirning dostonnavislikdagi bir usuli sifatida namoyon bo'lganligini unutmashlik lozim. Muaiif «Shayboniynoma»da qanchalik taxayyulga erk bermasin, u hayotiylikdan tamomila uzilib qolmaydi. Zero, ijodkorning tarixiy voqealar tasvirida imkon qadar xolislikka rioya qilishga intilganligi seziladi. Doston tarafkashlik va biryoqlamalikdan xoli bo'lmasa-da, uning

ko'pgina o'rinlarida ayotiy haqiqat balqib ko'zga tashlanadi. Bu holat shoirning adabiy niyatlaridan biri ko'igan-kechiiganlarini nazmga solishdan iboratligida namoyon bo'ladi. Shoir Shayboniyxonni vasf etarkan, bir o'rinda o'sha maqsadini o'quvchiga ayon qiladi:

Har ncki ko'rdum chcrkida bir-bir,  
Borchasin nazm Ua qildim Uhrir (39-b.).

Muhammad Solih temuriy hukmdorlar haqida fikr yuritganda, ularni tahqiriash, mazah qilishga intiladi. Bu bilan shoir dilidagi alamini yumshatishga harakat qiladi. Uning Shayboniyxonni ko'klarga ko'tarib, temuriyiami qattiq tanqid qiuuslii tarixiy haqiqatga nisbatan biryuqlama, tarafkashlik bilan munosabatda bo'lganligini dalillaydi. Biroq tenuiriylar inqirozi sabablari bayon etilgan ba\*zi o'rinlardagi shoirning fikrinarini xolisona qabul qilmaslikning iloji yo'q:

Bul jamoatki, ko'rarsen liolo,  
Tana — tirno bilan boshlab g'avg'o.  
Ichadurlar kecha — kunduz boda,  
Din-u iyiun soridin ozoda.  
Bir — biri bila muxolif borcha.  
Bir — biridin taqi xoyif borcha.  
Atodin hordur o'g'ul noxushnud.  
Atoni o'g'ul etay der oobud.  
Ato ham bordur o'g'uldin bezor,  
Oiturur o'g'Uni yig'latib zor (34-b.).

Temuriy hukmdorlar orasidagi boshbodoqchilik Zahiriddin Muhammad Boburning Movarounnahida markazlashgan davlat baipo etish oizusi bilan olib boigan harakatlarini chippakkachiqardi, uning yakkalanib qolishiga sababchi bo'ldi Ota-o'g'il va aka-uka oiasidagi bunday tarqoq harakatlar toj-taxt kurashlari Shayboniyxonga ancha qo'I kclldi.

Muhammad Soihning dostonnavisi ikdagi ikkinchi uslubi — ko'igan-kechiiganlarini bayon qilishi asar bosh qahramonining juda ko'plab kirdikorlarini fosh etishga sabab bo'ldi. Ijodkor Shayboniy va uning tarafdorlarini ijobiy, temuriylami esa salbiy qahramon holda tasviriashga harakat qilsa-da, ba'zan o'zi bilib-bilmay tarafdorining haqiqiy basharasini ham ochib tashlaydi. Bu holat goh xalq ommasining tilidan bayon etilsa, ba'zan Shayboniyxonning turii shahar va qo'ig'onlami qamal qilishida, shuningdek, g'alaba nashidasini surib qilgan pastkashliklari tasvirlangan lavhalarda namoyon bo'ladi. Shayboniyxon

dostondagi dastlabki voqealar tasviridanoq o'quvchida yomon taassurot qoldira boshlaydi. Jumladan, u Buxoroni zabt etgach, Boqi Tarxonning mol-mulkini talon-taroj qilish bilan cheklanib qolmay. uning o'n ikki yoshli nabirasiga ham uybnadi. Dostondagi norasida bir qizchaga nisbatan Shayboniyxonning «oshiqona» munosabati tasviri uning sha'niga dostonda bitilgan balandparvoz baytlaming maishiy buzuq bu hukmdor bilan hech qanday aloqadoriigi mavjud emasligidan dalolat beiganday bo'ladi:

Keldi ulug' onasi xidmatg'a,  
Bir nabira chekibon hazratg'a.  
Ul nabira o'n ikki yoshida,  
Lek yuz fitna oning boshida.  
Aqd etib oni qo'lig'a oldi,  
Naqdi ishqini ko'ngulga soldi.  
Ul nabiraning atosi - Barlos,  
Bo'ldi Barlosg'a xon qarindosh.  
Bo'ldi xon ko'ngli base moyil ango,  
Ko'ksi uzra yosodi manzil ango (44-45-b.).

Dostonda Shayboniyxon tabiatidagi bunday pastkashlik Samarqandni olish arafasida Sulton Alining onasi Zuhrabegimning unga elchi yuborib, farosatsizlarcha oshiqlik taklifini bayon etishi va unga javoban o'zini g'oyibona «oshiq» sifatida ko'rsatgan. Shayboniyxon shaliami qo'lga kiritgach, Zuhrabegimni birovga in'om qilishida, Sulton Alini esa qatl etishida ham namoyon bo'ladi. Shuningdek, uning Bobuming opasi Xonzodabegimga «oshiqi beqaror» bo'lib, Samarqandni uning visoliga erishish uchun zabt qilganini pesh qilishi ham o'quvchida yomon taassurot qoldiradi. Bu ham yetmagandek Shayboniyxon qayemi qo'lga kiritisa, o'sha yeming hukmdorini tahqirlash, mazax qilishda davom etadi. Jumladan, u Toshkent hokimi Sulton Mahmudxonni asir olib, uning oila a'zolaridan yosh qizchani o'z nikohiga oladi. Muhammad Solih hukmdorining bu nomunosib qiliqlarini ham xursand bir kayfiyatda, katta chitros bilan vasf etadi. Shoir yosh qizchani Shayboniyxon oldiga kclishini Sulaymon oldiga kelgan Bilqisga qiyoslaydi. Boshqalaming fojiasidan lazzatlanish kayfiyatida bitilgan bu doston kitobxon ko'nglida noxush bir manzara, kuchli nafrat ham paydo qiladi.

Shoir Shayboniyxonni benazir, o'zi oizu qilgan hukmdor sifatida tasvirlashga qanchalik harakat qilmasin, uning ko'rgan-kechiiganlari tasviri ezgu adabiy niyatini amalgaoshirishida moncMik qiadi. Shu bois, dostonda

taxayyulga erk berish (xayolotga tayanish) uslubidan haqqoniy tasvir taizi yetakchilik qila boshlaydi. Dostonda tarixiy voqelikni boricha tasvirlash, unga va tarixiy shaxslarga muallifi munosabatidan qat'iy nazar, «Sliayboynoma»ni o'zbek mumtoz adabiyotidagi dastlabki tarixiy — jangnoma masnaviy bo'lishini ta'min etgan. Dostondagi ana shu yetakchi uslubiy jilo Shayboniynmg xalq boshiga solgan og'ir kunlarini fosh etishga liam imkon yaratgan. U qaysi bir shahani, qo'ig'onni ololmasa, uni uzoq muddat qamal qiladi. Qamalda qolganlaming tinkasini quritib, ochlik azobiga giriflor etadi. Buni dostondagi juda ko'plab lavhalar misolida aytish mumkin. Awalo, shuni ta'kidlash o'rinliki. muallif Shayboniixonning haibiy salohiyatini ko'rsatish uchun shahar va qo'ig'on qal'alarini nihoyatda baquwat, uni muhofaza qiluvchilami esa o'ta tajribali ekanligiga e'tibomi qaratadL Jumladan, dostonda Dabusiya qal'asi quyidagicha tasvirlanadi:

Voqean qaTalari mahkam edi,  
Kinavar xalqi taqi hamdam edi.  
Qal'asi qal'ai Haybar yanglig',  
Haybari ellari kofar yanglig'.  
Qal'aning ayji Surayyo erdi,  
Tubida xandaqi daryo erdi.  
Yana atrofida jarlar behad,  
O'tmoq andin qututub musta'bad.  
Qush ucha olmas cdi jarfaridin,  
Uchsa kechgay edi parlaridin (69-b.).

Bunda shoir o'sha davrdagi qal'alarining ancha mustahkam bo'iganligiga diqqatni qaratadi. Shunday bo'lsa-da, Shayboniixon bu qaPani zabt etadi. Oqibatda esa:

Bir tuman xalq qirildi bori,  
Bo'ldi zohir sifati qahhori.  
Kim yog'iqsa shahi Shayboniyg'a,  
Ushbu kun kelgusidur jonig'a (73-b.).

Muhammad Solili minglab odamlarning halok bo'lisliimi o'zining yagona «adolat mezon» - Ishahi Shayboniixoniga qarehi chiqqanligining oqibati, deya bahoiaydi. Unga bo'ysunmaganlar fbjialar girdobida qolib, ayanchli ahvolda vafot etadi. Masalan, Shayboniixon Sulton Ali qo'lidan Samarqandni toitib olgach, Qorako'I, Qatshi, □ u z ova Kesh kabi shaharlar aholisi xonga qarshi isyon ko'taradi. Shayboniixon bu isyonlami bartaraf etish uchun sluihar qaTalarini qamal qilish uslubidan foydalanadi. Ikki oy davom etgan

Qaishi qamaii aholi o'rtasida o'iat kelib chiqishi bilan yakunlanadi:

Tashqari clga g'animat tushti,  
Ichkari clga o'lal yopushti.  
Goh yuz kishi o'ldi bir kun,  
Goli oii kcnt cli boidi bir kun.  
Boidi andoq oiatikim davron,  
UI oiatnl ko'ruh o'ldi hayron.  
Iki oykiin qabal crdi anda,  
Oz kishi qoldi o'shul qo'rg'onda.  
Qolg'ani liam bori bemor edilar,  
C)\*ussa-yu g'am qoiida zor edilar (67-b.).

Bu holat Samarqand, Andijon, Uiganch va boshqa shaharlarning aholisi boshiga ham tushadi.

«Shayboniynoma»dagi Samarqandni Bobur Mirzo qo'lidan tortib olish uchun qamal qilinishi voqealari alohida ahamiyatga molik. Unda muailif tarixiy voqealarga xolislik tamoyillari nuqtai nazaridan baho berishdan tamomila chekingani ko'zga tashlandi. Ijodkor Bobur Miizo va uning tarafdorlarini qora bo'yoqlarda tasviriash uchun atayin taxayyul ushibiga (shoirona erkin fantazyaga) murojaat etadi. U o'zi shohidi bo'Imagan o'ta ayanchli tarixiy voqea - hodisalarni aynan ana o'sha badiiy uslubga tayanib shaxsiy aqidalariga uyg'un manzaralar yaratishga muyassar bo'ladi. Naiijada dostonda badiiy ifodasini topgan Samarqand shayxulislomi Abulmakorim hamda Bobur Miizoning shahar aholisiga muiojaati shoiming adabiy niyatini yorqin namoyon qilish maqsadida biryoqlamalik bilan tasvirianadi. Avaliga Abulmakorim qamalda qolgan shahar aholisini Bobur Miizodck sulton boriigi hamda qaTa devorlarining mustahkamligi bilan tinchlantirishga harakat qiladi. Uning tilidan badiiy ifodalangan parchalarda csa Muhammad Solih fikrlari vositasida Shayboniyxonning zulm va zo'ravonlikka asoslangan hukmdor ekanligi fosh boiib qoladi:

Dedi : «Ey xalq, bilinglar tahqiq,  
Kim budur xon Shayboniyg'a tariq.  
Kim bu qo'rg'onni qo'lig'a olsa,  
Fathining ko'sini raunda cholsa,  
Boiur o'gionlaringiz barcha asir,  
Ag'niyo dogi boiur borcha faqir.  
Qo'lungizdin chiqor ayvon-o saroy,  
Foqay-u faqr qilur sizni gadoy.



Bir labi no'ng'a boinsiz muhlo,  
Borchu ul xong'a bo'hmiz muhloj. (78-b).

Bunday lavitlar kitobxon ko'z o'ngida muallifning sodir bo'lgan j1  
voqea-hodisaga haqqoniy nigoh bilan nazarsolganini namoyon qilgandek  
bo'ladi. Biroq shoir keyingi lavhalarida Abulmakorim so'zlaridan  
tashqirang salqung shahar mudofiasini tashkil etishga asosiydi bel  
bog'laganliklarini ubning titildan maxsaiasomuz va istehzo bilan tasviriydc

Olishib qal'ani bir soqlog'ali,  
Solishib qal'ani bir soqlog'ali,  
Itarimizgacha bo'l' so'yoli,  
Iti eti yo'yirgo bo'ngni qo'yoli,  
Angocha soqlog'oli qo'rg'onni,  
Fong'a yetkumoli ul xonni (80-b).

Samarqand ayni pshiqchilic paytida qamal qilinadi. Ona-yer  
saxovalidan tamomita uzilib qolgan shahar aholisi bu davida litusa orziq-  
ovqat zahlatiga ega emasdi. Bitoronda tasviriashoxicha, o'sha yili qovuz va  
uzum juda mo'l bo'lgan. Sboir uzumning sutaxk. fa'li yakdona, bedana  
kabi navlari tasviriga o'ibomli qaratadi. Anorlar qizarib kelganda,  
qo'rg'onidagi aholining holl' ancha yomonlashib qoladi. Ayni bolar  
Muhammad Solih va uning hukmdoriga xush yoqadi. Sha bois shoir  
tasvirdagi tabiat go'zalliklari kitobxonga zavq uyg'otmaydi. aksincha,  
Shayboniyxon titildan badiiy ifoda etilgan quyidagi bayitlar uning g'azabini  
qo'rg'aydi:

Bliga yo'q hech tarafdin tashtnsh,

Shayboniy qo'shinlari&marqand qarasinshg'ol etish uchun bog'-  
reig'arga qiron kehradi. Meyalar pshib turgan daraxlar iomiriga bolta

ta&kj MF

adh'nd' to'yiyaf ^iSS

muhdish voqeatlarning sababkori shu bog'-rog'laming egalari ekanligini  
takidlasiga majbur boladi. Uning ikricha, bu yerlarning sohiblari

o'la xasis odamlar. Chanonchi, ular yttga tushib yotgan olmani quillariga  
o'lishini is'qqlaydilar. Hatto, bir bemor o'z ehtiyqi uchun bir anor  
o'lishni xohlasa, unga qo'pol munomalada bo'ladi.ar. Qqibada narx ularga  
hujum qiladi. Bog' egalari Tangrining bunday shirn ne'matlaridan  
mahrum etiladi. Ko'rindiki, Muhammad Solih sodir bo'lgan tarixiy  
voqeatlarga o'z munosabatini bildirib, kitobxonni o'z fikrlariga  
isbotitirishga harakat q'ltadi. Biroq shoining o'li yo davom etgan azob-  
uquballar, qahiaton qishda jon saqlash imkoniyatiga ega bo'lmagan  
minglab muhojir va kimoyaxi kishilarning halok bo'lishini ehtiros bilan  
tasvirlashi kitobxonni uning bunday fikrlariga alam va andah bilan  
munosabatta bo'lishga majbur q'ltadi:

Chun Samarqand bu nav' o'ldi xarob,  
Be'idi ko'p qatir bo'lang'a asbob,  
Kuz bu nav' erdi ulusning holi,  
Yozg'a shtlar o'ldi utusdan xoli,  
Q'ib qutq' ked-yu ko'p yog'di qur,  
O'idi ech-u yalong'och cl biyoz.  
Ko'chular bo'idi oiukdin mamlu,

Shahar bo'idi rig'ndek unu (121-b).

Muhammad Solih shahar ko'challari o'likdan to'Uib ketgani, ularga  
na kafan, na tobut, na tuproq topilganini, jonsiz tarlar o'zoz  
qililmaganini-yu, ularga janoza o'qilmaganini biam yuqorida  
kuzatigandek tantanavor o'leubda badiiy ifoda chadi. Bunday muhdish  
voqeaning guvohi bo'lgan osinon ko'z yosh to'kib, ko'cha-ko'ya  
yotgan murdalarni yuvadi. Keyinchalik yuquran qor esa ulami kafanga  
o'tagan bo'ladi:

Awalo bir necha yog'di yom'ur,  
Tomdi ko'kning yoshi muldar-muldar.

Yendi ul qahri oro og'olnami,  
Shahr aro cv-cl boig'olnari.

Yog'di yom'ur so'ngidin muncha qor,  
Kinu, unuklarga q'ib nicher zahor.

Borchastn ko'ndi-yu qildi pshlon,  
El ko'zidin ldm enrnr endi yomon (124-b).

Muhammad Solih faqat Samarqand shahri qamal' tasvirida emas,  
boshqa shahar va qo'g'onlarning qal'atari Shayboniyxon tomonidan erab  
o'linishi lavhalarida ham o'sha badiiy uslubiga sodiq qoladi. Masalan, u

Shayboniyxon Urganchni qamal qilganda Husayn Boyqaro kengash chaqqigani, o'z holini bayon qilib aytgan so'zlari va temuriyzodalarning xatti-harakatlari tasvirida xayokx olamiga beriladi. QamaJda qolgan shahar aholisining fojiali qismatini chtiros bilan tasviriaydi. Ochlik azobidan jon saqlash iinjida qolgan kishilar it va cshak etini cyishga majbur bo'Mishadi:

o'/ga qo'rg'onda oMa boshladi cl,  
It ctiga o'luka boshladi cl.  
Eshak-u it cti doru bo'ldi,  
Davr qo'rg'onda bu tavr cvruldi (309-b).

Bunday o'ta dahshatli voqcaloiga ko'p guvoh bo'lgan shoir loqaydlik va bcparvolik bilan ko'lgan-ccchirganlari tasvirini davom ettiradi. Shahar aholisining hatto o'lgan odamning go'shtini yeyishga majbur bo'lgani yodkorga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi. Muhammad Solih bu hodistini shunchaki ochlikdan qutilish yo'li, deya baholaydi:

Yedilar yosligMua o'g'lonlani,  
Jo'din qutqaribon jonlami (313-b.).

Shayboniyxon va uning tarafdorlari qamal va xalqni o'ldirishi bilan cheklanib qolmaydi. Ular zabt etgan yerlarini talon-taroj qiladi, xotin-qizlarni tahqirlaydi, ularning sha'niga isnod keltiradi. Muhammad Solih hukmdorining bu xatti-harakatlarini qanchalik oqlashga urinniasin, dostonning juda ko'p o'rinlarida uning zolimligini fosh etib qo'yadi. \*Maqtash» bahonasida Shayboniyxonning haqiqiy basharasini badiiy aks ettirish yo'lidan boradi. Adolat bilan aytganda, Muhammad Solihning bundan boshqa chorasi ham yo'q edi. Dostonning mana shu xususiyatlari uning mumtoz adabiyotdagi mavqeini belgilashda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

«Shayboniyнома» biryoqlamalik va tarafkashlik mahsuli sifatida vujudga kelgani bois doston tanqidiy nuqtai nazardan o'lganishga loyiqdir. Unda o'nlab shayboniyzodalar va temuriylarning nomlari keltiriladi. Hayoti ma'lum yillarining jang-u jadallarda ccchishi shoir ijodining g'oyaviy-badiiyat iga ham o'z nuqsini uigan ko'rinadi. Buni biigina ikki sulolaga oid hukmdorlar nomlarining dostonda ro'yxatsimon qaydlar holida keltirilishida ham ko'rishimiz mumkin. Asarda tasvirdan ko'ia bayonchilikning ustun qo'yilishi, uning ishtirokchilari badiiy siymosini kitobxon ko'z o'ngida yetarii gavdalantirish imkonini bermaydi. Biroq ayrimlari aytilgan mulohazalar shoir badiiyat qoidalariga yctarlicha

e'tibor qilmagan, deya xulosa chiqarishga asos bo'lolmaydi. Dostondagi qafalar, Samarqand atrofidagi bog-roqMar tasvirida shoir tashbeh, tashxis, talmeh, sifatlashlardan mahorat bilan foydalanadi. Dostonning ayrim o'rinlarida shoirning badiiy salohiyatini ko'z-ko'z etuvchi baytlar mavjud bo'Msa-da, undagi mazmun, chin insoniylikka xos bo'Mmagan g'oyalar tasviri o'quvchining nafratiga sazovor bo'Madi. Jumladan, Toshkent hokimi Suiton Mahmud Xonikaxon magMub ctilganda, uning eng kichik qizi Shayboniyxonga tortiq etiladi. Muhammad Solih dostonning mana shu iavhalarida o'sha norasida pok qizchanning muboiag'aviy tasvirini keltiradi:

Dedilar: «Borchasidin zeboroq,  
Husn ichra borchasidin ra'noroq.  
Yosh bila dogM kichlkroq boridin,  
Baxt ila bori biyikroq boridin.  
Bor emisli xong'a munosib mohi,  
Ul sanamlar arosida shohl.  
Sarv oning qomatidin sharmanda,  
Zulfiga anbari sor banda.  
Munfail ko'zlaridin ohuyi chin,  
Ichi qon bogMadin g'amdin miskin.  
Chra mo'g'ulchin ul erur olamda,  
Yo'qtur ul tavr bani odamda.  
Na Xito mulkida andoq topQur,  
Na Xo'tan shahrida ul nav kelur.  
Lo"bati chin degonning o'zidur,  
Snrati chin degonning o'zidur» (219-220 b.).

Shoirning tasvir jarayonida mubolag'a badiiy sa'o'atiga ko'proq murojaat etganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayni choqda o'sha qizchanning husn va «baxt»da yaktoligi «kichikroq» va «biyikroq» so'zlarini qarshilantirish bilan muayyanlashtirilgan. Keyingi baytlarda shoir muddaosini amalga oshirishda husni taMilga murojaat etiladi. Sanamlar orasida shoh bo'lgan bu qizning qomatidan sarvning qomati uyaladi. Uning shahlo ko'zlari oldida Chin ohusining ko'zlari xijolat chekadi. Ko'rinadiki, shoir yuksak badiiy salohiyat sohibi sifatida qahramonlar siymosini kitobxon ko'z o'ngida yorqin gavdalanitirishga harakat qiladi. Biroq bu holat dostonning ba'zi lavhalaridagina kuzatilgani, shunda ham o'quvchi

ko'z oldida ia'rifianayotgan qahramon siyimosidan ko'ra Shayboniyxonning maishiy buzuqligi ko'proq namoyon boiishi bois undagi badiiyat o'z kuchini yo'qotganday tuyuladi. Biroq yuqorida ta'kid etganimizday bunday g'ayri insoniy harakatlar Muhammad Solihning ham qalbiga u qadar xush yoqmagani. U ham «aytsam tilim kuyadi, aytmasam dilim» qabilida ish tutib, o'sha ayanchli manzaralarning mubolag'aviy tasvirini berish bilan qalbiga taskin-tasalli bergan ko'rinadi. Ayni holatni ijodkor juda ko'p murojaat etgan qarshilantirish sao'atiga murojaat misolida ham kuzatish mumkin:

Toshqori chu meva bisyor oidi,  
Ichkori xalq dilafkor boidi.  
Toshqori meva sarosar pishti,  
Ichkori ochligidin el shishti.  
Oqibat qolmadi nomus elga,  
Boidi g'avg'o-yu g'alomus elga.  
(Samarqand qamali, 92-b.).

Umuman olganda. «Shayboniyнома» o'zining sodda va ravon uslubda yozilganligi, o'ziga xos badiiyati bilan XVI asr o'zbek mumtoz adabiyotida yaratilgan adabiy asarlardan ajralib turadi. U o'z davri o'zbek adabiy tilining muhim yodgorligi boiishi bilan ham ahamiyatlidir. Asar ijodkori dunyoqarashining murakkabligi, tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar tasvirida tarafkashlik, biryoqlamalik unsurlarining ko'pligidan qat'iy nazar, uning juda ko'plab lavhalarini tarixiy haqiqatni tiklashga imkon yaratadi. Dostonning ayni jihatlari uning adabiy-tarixiy qimmatini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, «Shayboniyнома» - tarixiy-jangnomaning mumtoz adabiyotimizdagi ilk namunasi boiishi bilan ham katta ma'naviy-badiiy ahamiyatga molikdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Muhammad Solih hayoti va ijodi haqida ma'umot beruvchi manbalar qaysilar? Ularda tilga olingan qayday ma'umotlar shoir hayoti va ijodini o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi?
2. «Shayboniyнома» dostonining nashrlari haqida so'zlang.
3. Shoiming otasi Amir Nur Saidbek taqdiri haqida nimalarni bilasiz?
4. Muhammad Solihning yoshlik yillari haqida gapirib bering.
5. Uning Shayboniyxon xizmatini ixtiyor etgandan keyingi hayoti

haqida qanday maMumotlarga egasiz?

6. Muhammad Shayhoniyxonga hag'ishlab yozilgan adabiy, tarixiy asariarni sanab bering.

7. «Shayboniynoma»ning tuzilishi, yozilishitarixi haqida nimalarbilasiz?

S. Dostonda Shayboniixon obrazi qanday tasvirlangan? Fikrlaringizni dalillarga tayanib isbotlashga harakat qiling.

9. Shoir temuriy shahzodalarning badiiy tavsifida nimalaiga ko'proq e'tibor bcradi?

10. Shoiming «Shayboniynoma»ni ijod etishdagi ko zga yaqqol tashbnih turuvchi badiiy uslubi haqida gapirib bering.

11. Shayboniixon Sulton Ali Mirzo Lxtiyoridagi Samarqandni o'z tasarrufiga o'tkazganda, Movarounnahr-u Xurosonning qaysi shahariarida xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tdi?

12. Dostonda tasviriangan shahar va qo'ig'onlarning qamal qilinishi lavhalari haqidagi mulohazalaringizni bayon qiling.

13. Asarning badiiyati, o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida tutgan o'mi haqida nimalar deya olasiz?

#### Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Alisher Navoiy «Majolis un-nafois». Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma». Zayniddin Mahmud Vosifiy «Badoyc' ul-vaqoyc'». Xondamir «Habib us-siyar». Hasanxoja Nisoriy «Muzakkir ul-ashob». Somiy «Tuhfai Somiy». Mirzo Haydar •Tarixi Rashidiy». Lutf Alibek Ozar «Otashkada». Herman Vamberi. P.M.Melioranskiy. Nasrullo Davron. Ergashali Shodiyev. Amir Nur Saidbek. Abu Said Mirzo. Husayn Boyqaro. Abdurahmon Jomiy. Muhammad Shayboniixon. Mullo Shodiy «Fathnomai xoniy\*». Kamoliddin Binoiy «Shayboniynoma», •Futuhoti xoniy». Ro'zbexon •Mehmonnomai Buxora». «Tavorihi guzida - nusratnoma». Xonikaxon. Alachaxon Abulmakorim. Chin So'fi.

#### Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Mukammal asariar to'plami. 20 tomlik, 13-jikL Toshkent: «Fan», 1996.

2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Bobumoma. Toshkent: «Fan»-1960.

3. Ibrohimov A. XVI asr o'zbek adabiyotining asosiy xususiyatlari. Toshkent: «Fan», 1976.

4. Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: «o'qituvchi», 1976, 609-633-betlar.
5. Nisoriy Hasanxoja. Muzakkiri ahbob. Toshkent: A Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
6. Muhammad Solih. Shayboniy noma. Toshkent: □.G·uio m nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
7. o'zbek adabiyoti tarixL 5 tomlik. 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 88-104-betlar.
8. o'zbek adabi>oti. K6\*ptomlik 3-tom. o'zOBAN. Toshkent. 1959,803bet

XIV - BOB  
XOJA - HIKOYANAVIS ADIB

14.1. Xoja va uning adabiy merosining o'rganilishi tarixi

Xoja taxallusi bilan ijod qilgan ulug' mutafakkir adib va shoir Iboduliah Sayyid Podshoxoja ibn Abduvahobxoja o'zining muhim ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taiimiy mazmunda bitilgan kichik nasriy hikoyalari bilan shuhrat qozongan yirik ijodkordir. Adibning hayoti va ijodiy faoliyati haqida uning o'z asarilari «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» hamda XVI asr adabiy hayot oynasi bo'lgan Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkirul-as'hob» tazkirasida ma'lumot keltiriladi.

Kichik nasriy hikoyalardan tashkil topgan «Miftoh ul-adl» («Adolat kaliti»), «Gulzor» singari asari hamda «Maqsad ul-atvor» nomli pand-nasihati mazmunidagi doston ijod etgan bu ulug' so'z so'atkorining hayoti va ijodiy faoliyati asosan XX asrning birinchi yarmidan o'rganila boshlandi. Bu boradagi dastlabki izlanishlarni taniqli adib va adabiyotshunos olim Abdurauf Fitrat boshlab berdi. Xojaning hayoti va ijodiy faoliyati haqida nomzodlik dissertatsiyasini yozgan olim Marg'uba Mirzaaxmedova bu haqda quyidagi mulohazalarini bayon etadi: «Fitrat tomonidan «Miftoh ul-adl» hikoyalari nashr etilishi Xoja ijodini o'rganish va unga dastlabki qiziqish boshlanishidan darak beradi» (Mirzaaxmedova M. Xoja. Toshkent: «Fan. 1975,5-b.). Tadqiqotchi A. Fitrat, N.Mallayev, V.Zohidov, S. Qosimov singari adabiyotshunoslarning bu boradagi izlanishlarini ilmiy jihatdan tahlil qiladi. A. Fitrat «o'zbek adabiyoti namunalari» (Toshkent — Samarqand, 1928) majmuasida «Miftoh ul-adl»dan sakkizta hikoyaga o'rin beradi. Biroq olim asar nomini qalamkash tomonidan ijod etilganligini c'tirof etadi. Shuningdek, u «Miftoh ul-adl»ning yozilgan davrini XIV asr sifatida ko'rsatadi. Bu tikr keyingi yillarda nashretilgan majmualarda, hatto taniqli sharqshunos olim E.E.Bertels tadqiqotlarida ham o'z « hukmronligini saqlab qoladi (Qarang: o'sha kitob. 3-12-b.). Adabiyotshunos V.Zohidov Xoja va uning asarlari haqidagi maqolalarida «Miftoh ul-adl» XVI asrning taniqli adibi Xoja tomonidan Shayboniyxonning o'g'li Muhammad Temur Sultonga bag'ishlab yozilganligini ma'lum qiladi (Zohidov V. «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» haqida. «o'zbek adabiyoti tarixidan (mualliflarning maqolalar to'plumi).

Toshkani. 1961). Shuningdek, olim S. □ aniy bilan hamkorlikda har ikkala asardan namunalarni nashr ettirdi (Poshshoxo'ja. -Miftoh ul-adl» va -Gulzoodan. Toshkani, 1962.). Adibning hayoti va faoliyatiga oid mavjud fikrarga aniqlik kiritish adabiyotshunos A.Ibrohimovning ilmiy izlanishlarida ham ko'zga tashlanadi. Tadqiqotchi «Xoja hayoti va ijodi haqida ba'zi maMumotlar\* («o'zbek tili va adabiyoli» jurnali, 196S yil, 4-son)nomli maqolasida Hasanxoja Nisoriy adibning o'g'li ekanligini keltirilgan asosli dalillar bilan isbotlaydi. Xojaning hayotiga doir birmuncha mufassalroq maMumotlar Ismoil Bckjonning «Shoir va davlat arbobi» (-o'zbekiston adabiyoti va san'ati» haftanomasi. 1991 yil 15 mart) nomli maqolasida uchraydi.

Ulug' adib va shoir, zamonasining yirik davlat arbobi bo'lgan Xojaning hayoti, ijodiy mcrosining o'rganilishi tarixidan ayon bo'ladi, bu borada adabivotshunosligimiz oldida yechimini kutib turgan muammolar hali juda ko'p. Awalo. adib asarlarini to'la holda qayta nashr etish davrimizning kechiktirib bo'lmaydigan vazifalaridandir. Shuningdek, adibning ijodiy mcrosi yuqorida nomlari keltirilgan qator maqolalar va M.Mirzaaxmedovanning risolasida ham adib hikoyalari davr malkurasi nuqtai nazaridan tahlil jarayoniga tortilganligini unutmaslik lozim. Bulardan tashqari, ularda ilohiy-iifoniy mazmunda bitilgan hikoyalarni tahlil etishdan ochiq-oydin voz kechilganligi ko'zga yaqqol tashlanadi. Aytilganlarni inobatga olib, biz ham mayjud manbalarda asosida ijodkoming hayoti va ijodi haqida fikr yuritishga harakat qildik.

#### 14.2. Adibning hayoti va faoliyati

Podshohxoja 1480-yilda Xuiosonning Niso viloyatida zamonasining yctuk ziyolilaridan bo'lgan, turkiy va fors-tojik tillarida dilbar sh □ riar hamda nasr namunalarni ijod etgan Abdulvahobxoja binni Sulaymonxoja oilasida dunyoga keladi. Manbalarda ma'umot berilishicha, bu kishining shajarasi turk mashoyixlaridan Zangi otaga, undan esa Ahmad Yassaviyning ustozlarl Arslonbobga borib taqaiqan. Abdulvahobxoja Bug'raxonning qizi Anbar onaga uylangan va Niso viloyatida istiqomat qilgan. Uning «Orif» taxallusi bilan ijod qilganligi ilohiy va irfoniy ilmlardan yaxshi xabardor bo'lganligidan dalolat beradi.

Oia muhiti Podshoxojani ilmga havasini juda erta uyg'otgan ko'rinadi. MaMumotlarga ko'ra, u dastlab otasi qoMida, keyinchalik Niso va Marv

madrasalarida tahsil oladi. Fozil kishilar xonadonida taibiya topgan Podshohxoja adabiyot bilan birga fiqh, tasawuf, riyoziyot va handasani puxta o'rganadL Uning yoshlik yillari Husayn Boyqaro saltanatining tobora inqirozga yuz tuta boshlagan davriga to'g'ri keladi. Tarixdan maMumki, Badiuzzamon Mirzoning o'g'li qatl etilgandan so'ng (1497 yil oktabr) ota-o'g'il, aka-ukalar o'rtasidagi adovat yanada alanganadi. Badiuzzamon Mirzo va uning tarafdorlari bo'lgan temuriy shahzodalar otalariga qarshi qilich qayrab jang maydoniga otlanadilar. Bu davriarda, aniqrogM, 14%-vildan Podshohxoja rasmiy lavozimlarda faoliyat ko'rsata boshlaydi. U Niso va Obivard hokimi Kepak Mirzo (asli ismi Muhammad Muhsin Mirzo) tomonidan vaqf mulki hisob-kitoblarini yurgizuvchi - sadrluk lavozimiga tayinlanadi. Podshoxojaning bu muhim vazifaning necha yil davomida ado etib kelgani haqida maMumotlarga cga emasmiz. Biroq tarixiy voqealarga tayanib shuni aytish mumkinki, yosh shoir bu faoliyatini uzoq yillar davom ettirgan emas. Shayboniyxon 1507-yilda Hiitni o'z tasanufiga o'tkazgach, Kepak Mirzo hamda Abumuhsin Mirzo Mashhad yaqinidagi mavzeldan birida Shayboniyxonning o'g'li Temur Sulton va Ubaydulloxon tomonidan asir olinib qatl etiladi. Shuningdck, bu ikki shahzodaning yaqinlari ham shu davrda yo asir olingan, yo oMdirib yuborilgan. Xoja 1500-yildanoq temunylarga xizmat qilishni to'xtatgan ko'rinadi. 1508-yilning aprcl oyida Shayboniyxon Movarounnahrqa qaytayotib, Nisoda to'xtaydi va Hirotdan Muhammad Solihni chaqirtirib, uni shu viloyatning hokimi ctib tayiniyadi. Bu davrda Podshohxoja yetuk shoir va adib silatida ancha tanilgan cdi. Shayboniyxon unga Dumn nohiyasining hokimligini ishonib topshiradi. 1508-1510-yillaida adib Valiahd Temur Sultonga bag'ishlangan «Miftoh ul-adl» nomli asarini yozadi.

1510-yilda Muhammad Shayboniyxon Hirotni Ismoil Safaviy qo'shinlariga jangsiz topshirib, mustahkam istchkom sifatida Marvga chekinadi. U yaqin atrofdagi hokimlar, jumladan, Xojani o'z oldiga chaqiradi. Shu yilning 10-dekabrida esa u qurshovda qolib, fojiali o'lim topadi. Ubaydulloxonning o'z vaqtida yetib kelishi Xoja, Shayboniyxonning boshqa a'yonlari va ichkilarini oMimdan qutulib qolinishiga sabab bo'ladi.

Bu mudhish voqcalardan keyin, Xoja bir muddat Samarqandda, 1513-yilning oxiridan Buxoroga kelib yashay boshlaydi. 1514-yilgacha u

Temur Sulton, keyinroq Ko'chkunchixon xizmatida bo'ladi. 1515-1516-yillardan o'tiboran esa u Karmana hokimi Jonibek Suhon xizmatida sadrluk lavozimida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Jonibek Sulton Xojaning halol va pok insonligiga amin bo'lgach, unga sadrlikka qo'shib cshik og'oligi lavozimini ham beradi. Adibningbu davrdagi hayoti birmuncha osoyishta kechadi. Shu bois u Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganj»ga javoban Jonibek Sultonga bag'ishlangan «Maqsad ul-atvor» dostonini yozadi. Ma'lumotlarga ko'ra, shoir Karmanadagi siyosiy barqarorlikka ishonib xamsa yozish fikrida ham bo'lgan. Biroq davlat ishlari, harbiy safarlar ijodkoming bu orzusini amalga oshirishga imkon bermagan.

1529-yilda Jonibek Sulton vafot etadi. Shu yilning yozida Ubaydulloxon Xojani sadrlikka ishga oladi. Kuzda esa u Hirotni qamal qiladi. Shahar aholisi bilan har ikkala tomonning manfaatlarini ko'zlab sulh tuzishga erishgani uchun Ubaydulloxon adibni shahar shayxulislomligi va Abdulla Ansoriy mozori shayxligiga tayinlaydi. 1533-yilda Ubaydulloxon bosh xonlikni qabul qilgandan so'ng. Xoja Buxoroga kelib. sadri a'zamluk mansabiga ko'tariladi. 1534-yilda Ubaydulloxon Xurosonga navbatdagi zafarli yurishini amalga oshiradi. U Nishopurga kelganida, katta harbiy yig'in o'tkazadi. Mashvaratda 1526-yildan beri Balx viloyatini idora etayotgan Kistan Qaro ibn Jonibek ham ishtirok etadi. U otasi Jonibek Sulton huzurida ko'p yillar faoliyat ko'rsatib, davlatni idora etish borasida katta tajribaga ega bo'lgan Podshoxojani Balxga yuborishni Ubaydulloxondan iltimos qiladi. Shundan so'ng Xoja Balxda awal sadrluk. ko'p o'tmay shayxulislomlik vazifasini bajaradi. U bu shaharda o'ziga xos adabiy muhit tashkil etishga harakat qiladi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1539-yili Kistan Qaro Odilga bag'ishlab «Layli va Majnun»dostonini, «Gulzor» asarini yozadi. 1543-yilda Balx hokimi Kistan Qaro ruhiy kasallikka chalinganidan keyin, Xoja o'z vazifasidan kechib, ijod bilan mashg'ul bo'ladi. Adib 1566-1567- yillarda Buxoroda vafot etadi va Bahouddin Naqshband maqbarasi yoniga dafn qilinadi.

### 14.3. «Miftoh ul-adl» va «Gulzor»dagi hikoyalar tahlili

Xojaning «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» asarlari XI asrdan o'ziga xos an'anani tusini olgan pand-nasihati ruhida yozilgan badiiyat namunalari turkumiga mansubdir. Turkiy yozma nazm namunalarida bu hodisa (ya'ni



pandnoma asarlar yaratish an'anasi) ilk bor Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida qahramonlarning o'zaro suhbatiga tayanish uslubida o'z ifodasini topgan. Ahmad Yugnakiy ayni yo'nalishni muayyan voqealar tizimiga ega bo'lmagan «Hibat ul-haqoyiq» dostonida hadislar asosida badiiyiashtiradi. Alisher Navoiyning «Hayrat ul-abror» dostonida o'quvchiga pand-nasihati berish maqolat va she'riy hikoyalar, «Lison ut-tayi»da esa Hudhud hamda masnaviyda ishtirok etadigan boshqa qushlar tilidan so'zlangan hikoya va masalalar tarzida amalga oshiriladi. Xojaning kichik nasriy hikoyalardan tarkib topgan «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» asarlari ko'proq fors-tojik adabiyotining taniqli namoyandalari Kaykovusning «Qobusnoma», Shayx Sa'diy Sheroziyning «Guliston», «Bo'ston», turkiy mumtoz adabiyotning eng yirik vakili, ulug' mutafakkir adib Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarlariga o'xshab ketadi. Sa'diy Sheroziyning «Guliston» asari XIV asr ijodkori Sayfi Saroyi tarafidan «Gulistoni bit-turkiy» nomi bilan erkin-ijodiy tarjima qilinishi uning musulmon mintaqalari orasida ancha shuhrat topganligidan dalolat beradi. Bunday kichik nasriy hikoyalar ijod etish a'olasi Xoja davriga qadar Nosiruddin Rabg'aziyning «Qisasi Rabg'uziy» asarida ham ma'lum ma'noda uchrashi kuzatiladi. Ko'rinadiki, Xoja o'ziga qadar vujudga kelgan boy adabiy a'oladan ilhomlanib, ixcham hikoyalarni ijod etishga kirishadi. Ayni holat adib hikoyalari qahramonlari sifatida tanlangan Iskandar, Doro, No'shiravon, Sulion Mahmud, Sulton Malikshoh, Bahrom Go'r kabilarning XVI asrga qadar badiiy adabiyotda tarixiy shaxslikdan allaqachon badiiy timsol darajasiga ko'tarilganligi, ular haqidagi xalq og'zaki ijodida mavjud bo'lgan turli hikoya va rivoyatlar mumtoz ijodkorlar qalamida sayqallanib, voqealar tizimiga aylanib qolganligini ham tasdiqlaydi. Shuni ngdck, Xoja o'sha kichik nasriy yaratmalarida turli ijtimoiy tabaqaga mansub bo'lgan kishilar shohlar, vaziri, amaldorlar, ruhoniylar, olimlar, hunarmandlar, dehqonlar, cho'ponlar, darvishlar, o'g'rilar, bezorilar qiyofasini yaratadi-ki, bu holat ham a'olani tusini olishga ulgurangligi ayon haqiqatdir.

«Miftoh ul-adl», «Gulzor» asarlarining ko'plab qo'lyozma nusxalari bir kitob holatida muqovalangan shaklda bizgacha yetib kelgan. Shu bois «Miftoh ul-adl» «Gulzor»ning tarkibi sifatida talqin qilinib kelinadi. Ulardagi mazmun va uslubning uyg'unligi shunday xulosaga kelishga

asos bo'lgan. Biz «Gulzor» hamda «Miftoh ul-adl\* asartarining o'ziga xos xususiyatlarini M.Miizaaxmedovaning fikriariga tayanib yoritishga harakat qilamiz (Bu haqda mufassal maMumot uchun qaralsin — Mirzaaxmedova M. Xoja. Hayoti va ijodi. Toshkent: «Fan», 1975, 35-59-betlar).

«Gulzor» kichik muqaddima, kitobning tasnifi va ta'lifi bobi hamda davlatni boshqarishda insof va adolat bilan ish ko'rish, raiyatga munosabat, axloq-odob masalalariga bag'ishlangan qirqqa yaqin hikoya to'plamlaridan tashkil topgan. Asar yagona voqealar tizimiga ega emas. Asarda hikoyalardan tashqari bir qancha qit'a, ruboiy, masnaviy, g'azal va boshqa janrdagi kichik sh  $\square$  r parchalar mavjud. Kitob so'ngida she'riy xotirna bcrilgan.

«Gulzor» asaridan o'rin olgan nazmiy parchalar Xoja hikoyalarida ilgari surilgan g'oyaviy mazmuni muayyanlashtirish, qissadan hissa chiqarishga xizmat qildirish maqsadida bitilgan.

«Miftoh ul-adl» o'n besh bobdan ibocat bo'Ub, unda olimlar. odfl sultonlar, zolim podshohlar va diyonalsiz beklar, hukmdoriarga mute' bo'lmoqlik, shohlaming beklar va vaziriar bilan mashvarat qilmoqlari, hukm chiqarmoq bayoni singari mavzulardagi ijodkoming mulohazalari hadislarga tayanilgan holda kcltiriladi, ana o'sha fikriar tasdig'i uchun turii hikoyalarga o'rin bcriladi (1-7-boblar). Bular orasida «Iskandar va Mag'rib sukon», «Iskandar va Doru», «Sukon Mahmud, vazir va ikki boyqush», •Sulton Mahmud  $\square$  a z n a v i y a Ayozi Xos», «Bahrom Go'r, uning vaziri Rostiravshan va cho'pon», • Mahmud  $\square$  a z n a v i y a tolibul ilm», • No'shiravon va Ozarbayjon begi», «Mo'min podshoh va tundagi o'g'rilar» singari asar tadqiqotchilari tomonidan shartli nomlangan hikoyalar muhimdir. To'plamning 8-15- boblarida da'vo qilmoq, ont ichmoq, o'g'rriik, zino haddi, quzb haddi, ta\*zir haddi, g'azot haddi, sayd qiimoqning bayoni kabi xilma-xil masalalar haqida adibning mulohazalari kcltiriladi.

«Miftoh ul-adl» va «Gulzor»dagi ko'plab hikoyalaming bosh qahramonlari hukmdoriardir. Xoja o'z davrining yirik jamoat arbobi, peshqadamdin peshvosisi fatidadini yqadriyatlardan nurolgan, Quroni karim hamda hadisi sharif g'oyalari badiiy ifoda ctilgan kichik nasry durdonalari bilan zamon hukmdori, shayboniy shahzodalarga pand-nasihati qilishni nazarda tutadi. Shu bois uning hikoyalarida podshoh, vazir va beklar timsoliga tez-tez murojaat qihnadi. Ayniqsa. adib Iskandar va No'shiravonning ibratU siymosini adolat timsoli darajasiga ko'tarishga

lurakat qiladi. Hikoyalaridan birida tasvirlanishicha, bir viloyat hokimining odilligi va yurtining mu'murligi Iskandarni hayratga soladi.

Unda hikoya qilinishicha, Iskandar Zulqamayn bir viloyatga boribdi. U yerdan suruv-suruv qo'ylur bo'lib, cho'poni yo'q ekan, mevalari pishib yotgan bog'lar bor-u, bog'boni yo'q ekan, mol-matolarga to'la do'konlar bor-u, sotuvchi humdu qorovuli yo'q ekan. Iskandar bu viloyatning tartib-qoidalaridan nihoyatda taajjublanibdi. Shunda u viloyatning podshohi: «Bizning oramizda biror kishi muflis (qashshoq) bo'lsa, barimiz yig'ilib, mol jam qilib, ul kishini mol va amvoi bilan hamda jamiyatda o'zlarimiz birian teng qilurmiz...»,-dcbdi. Iskandar bu viloyatning tartib-qoidalaridan g'oyat shod va mamnun bo'libdi.

Iskandan Zulqamayn adolati bilan dong taratgan hukmdor bo'lsa-da, viloyat hokimi bu boiada undan yanada tajribaliroq bo'lib chiqadi. Adib mulkning ma'muriyati-yu, xalqning saodati hukmdoiga bog'liqligini keltirilgan ixcham hikoyada badiiy tasvir etadi. Hukmdor va xalqning bir-birini yaxshi anglashi, ularning o'zaro jipsligi nurli kelajakka asos bo'lsa, noohillik esa mamlakatni vayion ctib, ulus boshiga qonli musibatlar keltirishi tarixiy haqiqatdir. Adib zamonasining yirik mutafakkiri sifatida ayni mavzuda juda ko'plab hikoyalar ijod ctgan. Bular orasida «No'shi'avon va Hakim» taizida shaitli nomlangan quyidagi hikoya nihoyatda ibratlidir

No'shiravon beklari va hakimlarini yig'ib, xalq bilan qanday munosabatda bo'lish haqida kengashganida, beklar xalqdan olinadigan soliqni ko'paytirib, qo'shinni mustahkamlash kerak, deydilar. Donishmand Abuzajjumhur esa, bu xato yo'klir, bu yo'l el-yurtini ham, davlatni ham xonavayionlikka olib boradi, deydi. Uning taklifi bilan beklar bir joyga, uning o'zi boshqa bir joyga ovga chiqadilar va shikoriarini (ovdan olingan o'ljalari) podshoga keltirib beradilar. Beklar birinchi kuni ko'p ov ovlaydilar, biroq ikkinchi kuni o'ljasiz qaytadilar. Chunki birinchi kundagi dahshatli ov hayvonlar va qushlarni to'zg'itib, qo'rqitib qo'ygan cdiki, tum-taraqay qochib, g'oyib bo'lishadi. Donishmand esa oz bo'lsa ham, har kuni maMum oMja bilan qaytadi. Podsho uning oliq-soliqni ko'paytirishga qarshi e'tirozi to'g'ri ckanani c'tirof qilib adolat biian ish ko'radi.

Raiyatni tadbir ila rom qil,

Adolat saririda orom qil.

Raiyatga adl ila qilsang inaosh.

Kam o'lmas saho snfrasi ichra osb.  
Chiqorg'il raJyafm g'am chohidin —  
Yonmog'oysen oning dudi ohidin.  
Sifamkash agar oh cheksa sahar,  
Kuyar ohuning o'fidin bahr-u bar.  
Eshik yopma mazlumning yuziga,  
Ko'zung och. quloq sol, oning so'zig'a...

Ko'rinadiki, No'shiravon airofidagi zolim bek va hokimlar podsho hamda xalq orasida ziddiyat chiqarishga harakat qilishadi. Hukmdorning kengash o'tkazishi ana shunday nizoning oldini olishga xizmat qiladi.

O'zaro fikr almashinish asosida No'shiravon bek va hokimlariga o'z bahosini bera olish imkoniyatiga ega boiadi. Abuzajumhurning tadbirkoriigi va nihoyatda donolgi esa xalqni kulfatlardan asraydi. Hikoyada halol va tadbirii donishmandlami saroyga choriash, ular bilan kengashib el-ulus manfaatiga muvofiq farmonlar chiqarishga undash g'oyasi o'z ifodasini topgan. Unda qissadan hissa chiqarish maqsadida bitilgan masnaviyning keltirilishi ham g'oyatda ibratlidir. Masnaviyda sitamkashning tong saharda chekkan ohidan bar-u bar (quruqlik-suvlik) - butun olam kuyishi nihoyatda ta'sirchan ifoda etilgan. She'riy parcha so'ngida mazlumlarga mushfiq boiish, butun vujud bilan ularning aizu dodini tinglashga da'vat etiladi. □ am-tashvishliklarning musibatiga sherikboiish hadislarida o'z ifodasini topgan cng olijanob fazilatlarandir. Adib yoshligidan ilohiy-irfoniy ilmlardan puxta xabardor boigani bois o'z asarlarida ularga juda ko'plab murojaat etganligi kuzatiladi.

«Miftoh ul-adl» va «Gulzor»da zolim podshohlami to'g'ri yo'lga soluvchi donishmand vaziriari obrazi tez-tez ko'zga tashlanuvchi hikoyalar ham o'rin olgan. Ularning donoligi ba'zan taklif etgan tadbiriarida namoyon bo'lsa, ba'zan voqea-hodisalardan ibraU xulosa chiqarishlarida ko'zga tashlanadi. Sulton Mahmudning vaziri boyqushlar suhbatini hukmdoriga to'g'ri talqin qilib yetkazishi bilan uni adolat yo'iiga boshlaydi:

Sulton Mahmud □ a z n a v i z o l i m, uning vaziri Xo'ja Hasan dono va odil ekan. Ular kunlardan bir kun ovga chiqishibdi. Vazir shaharning chetida sayrayotgan ikki boyqushni ko'rib oh tonibdi. Yig'labdi. Bundan taajjublangan Sultonga u : «UI bir boyqush bul boyqushga aytaturkim, ilddmiz quda boiaylik, qizingni maning o'g'lumg'a bergil, taqi qolin

nc lilar bo'lsang bcrayin, der. Ul aytaturm maning qizimning qolinig'a o'n ming buzug' uy kcrakdur. U aytaturun agar Suhon Mahmud tirik bo'isa, bir yildan so'ng yuz ming uy dcsang ham bcrayin, dedi. Man shul so'zg'a yig'ladim», - dcydi, Sulton: «Man shuningdek zoiimturumankim, maning zulmimdin bir yilda yuz ming uy xarob bo'lur?! —dcganda, vazin «andoq ermiş» dcydi. Shunda Sulton: «ne qilmoq kcrak?», dcb so'rasa, vazir. «adl qilmoq kerak va taqi zulm qilmoqdin tavba qilmoq kcrak...», -dcb javob beradi. Sulton Mahmud qilgan ishiariga tavba qiladi, adolat bilan davlatni boshqaradi, «kcchalar darveshlarning libosin kiyib, cshikdin cshikka yunir crdi: qayda bir tul xotun yo bir miskin bo'lsa, anga chson qilur crdi.»

Hikoyada zolim hukmdor pand-nasihat bilan to'g'ri yo'lni ixtiyor etishi mumkin, degan g'oyaga badiiy libos kiydirilgan. Dono va oqil vazir Xo'ja Hasan podshoning zulmkorligini ro'yi rost, bctgachoparlik qabilida etnas, balki majoziy ma'no tashuvchi tamsilni sharhlash yo'li bilan ayon qiladi. Bu kichik nasr namunasi o'ziga xos uslubda, taxayyul mahsuli silat ida vujudga kelgan. Xoja ijodida bunday hikoya namunalari ancha topiladi. Awalo, ijodkor boyqushlar xalq nazarida, baxtsizlik va xarobalik ramzi ckanligidan mahorat bilan foydalanilganligini ta'kidlash lozim. Hikoya o'ziga xos nasr namunasi bo'lib, unda adib janr talablaridan chekinganligi kuzatilmaydi. Unda ortiqcha ashyo timsolining uchramasligi, o'zaro muloqot usulidan mahorat bilan foydalanilganligi o'sha «mitti» asariar ijodkori badiiy salohiyatining yuksakiigidan dalolat beradi. Adibning boshqa liikoyalari ham xuddi ana shunday fazilatlarini o'zida mujassamlashtirganligi bilan ahamiyatlidir.

Xoja hikoyalari orasida axloqiy-taMimiy mohiyat kasb cluvchi, insonni ma'naviy komillikka da'vat etuvchi hikoyalar ham mavjud. Ma'naviy komillikning asosi — nafsni mag'lub ctmoqdir. «Shayx va murid» hikoyasida buning uchun kishidan nimalar talab qilinishi haqida bahs yuritiladi:

Bir murid Shayxning oldiga kelib, o'zining ko'p gunoh qilganini aytadi va Shayxdan tavba va inobat berishni so'raydi. Shayx, sening ko'ngling bir hovuzdir, unga besh arig'dan suv kiradi, sen loyqa suv bilan hovuzni iflos qilasan, shu arig'lar suvi yo'Uni bog'lasang, hovuz toza bo'iadi, «bir arig' - ko'zingning yo'lidirkim, musulmonlarning ahli — ayoliga xiyonat birlan boqmag'aysan. Yana bir arig' - og'zingning

yoiidurkim, andin yomon, harom nimalarni emag'aysan. Yana bir arig' - ilik - qoilaringdurkim, kishini nohaq urub, mollarini olmag'aysan. Yana bir arig' - oyoqlaringning yoiidurkim, aning birlan nomashru' yoilaig'a bormag'aysan, misli bo-zaxona va sharobxona va mafeaqa. Yana bir arig' - quloqlaring yoiidurkim, g'iybat so'zlarni eshitmagaysan», deydi. Murid bularni qabul qUadi, ko'ngil hovuzi pok bo'ladi.

Halollik va poklik - insonni komillik rutbasiga eltuvchi yoidir. Hikoyadagi shayx timsoH irshod maqomiga yctgan ulug' zot. Shu bois u tasawufning olijanob g'oyalaridan o'z muridini xabardor qiladi. Ko'ngil pokligiga faqatgina so'zda tavba qilish bilan erishib boimaydi. Buning uchun insonning xatti-harakatlaridan poklik balqib turishi, u ezgu xulq sohibiga aylanishi bilan erishiladi. Shayxning so'zlari - adibning fikrlaridir. Insonni raziUik olamidan tamomila xoli holda komillik maqomida ko'rish Xojaning ezgu orzularidan biri ekanligi hikoyadan anglashilib turadi. Shuningdek, adib o'z asarlarida xudbinlikni qattiq qoralaydi. «Sulaymon va obi hayot» hikoyasi buning yorqin namunasidir

Bir kishi Sulaymonga obi hayot keltiribdi. Sulaymon kishilami, hayvonlami, qushlami yig'ib suvni ichish-ichmaslik haqida kengashibdi. Kengashga faqat Butimor degan qush kclmagan ekan. Butimomi chorlash uchun Sulaymon ot yuboribdi. Butimor kelibdi. Sulaymonning taajjubiga Butimon «Ot vafo dashtida o'tlog'on ermasdur va it vafo dargohidin ketkon crmas», debdi. Obi hayot masalasida esa u agar bu suv barcha yor-do'stlaringga, qarindoshlaringga yetsa, ichsang boiadi, bo'lmasa befyda. Chunki hamma o'ib ketaveradi, yolg'iz o'zing qolasan. Bunday hayotning ma'nisi bormi debdi. Bu gap Sulaymonga ma'qul tushibdi, u obi hayotdan voz kechibdi.

Tiriklik yor-u dildor ila xushtur,  
Tiriklikni netarsan boimasa yor?!  
O'uk sonida ko'r, tema tiriktur —  
Kishikim, yo'q anga yori vafodor.  
Kishi yolg'u/. jahonda bo'lmadi shod,  
Nechakim bo'lsa olamda namudor...

Ko'rinadiki, Xoja hikoyalarida doimo olijanob g'oyalar ulugianadi. Insonni baxtli va saodatli ko'rish orzusi uning barcha asarlarida qaysidir jihati bilan aks etgan. U kichik hikoyalar ustasi sifatida ularga insoniyat uchun nihoyatda muhim boigan umuminsoniy qadriyatlar, o'lmas

g'oyalarni singdira olgan. Hikoyalarsodda va ravon uslubda yozilganligi, o'ziga xos luzilishi, g'oyaviy-badiiy jihatdan mukammalligi va til xususiyatlari nuqtai nazaridan nihoyatda qimmatlidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

LXojaning hayoti va faoliyati haqida maMumot beruvchi mo"tabar manbalar hamda uning o'rganilishi tarixi haqida ma'lumot bering.

2. Adibning oila muhiti haqida nlmalar bilasiz?

3.Xoja sadrlk faoliyatini qachondan boshlagan, u shavboniylar xizmatiga o'tib qanday lavozmlarda faoliyat ko'rsatdi?

4. «Miftoh ul-adl» qachon yozilgan va kimga bag'ishlangan?

5. «Maqsad ul-atvor» dostonining yozilishi tarixi haqida gapirib bering.

6. Adibning Balxdagi ijtimoiy-siyosiy va adabiy faoOyati haqida so'zlang.

7. «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» asariari uslubi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlariga ko'ra mumtoz adabiyotimizdagi qaysi asarlarga o'xshaydi?

8. «Gulzor» va «Miftoh ul-adl» asariarining bir-biridan farqli, o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

9. Xoja hikoyalarining mavzu rang-barangligi, qahramonlari haqida gapirib bering.

10. Hukmdorlar hamda axloqiy-ta'limiy mavzuda bitilgan hikoyalami g'oyaviy-badiiy jihatdan tahlil qiling.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Hasanxoja Nisoriy «Muzakkir ul-ashob». A.Fitrat. V.Zohidov. N.Maliyev. S.Qosimov. M.Mirzaaxmedova. Albrohimov. I.Bckjon. Muhammad Temur Sulton. Abdulvahobxoja binni Sulaymonxoja. Husayn Boyqaro. Abu Said Mirzo. Badiuzzamon Mirzo. Mo'min Mirzo. Kepak Mirzo. Shayboniyxon. Ubaydulloxon. Muhammad Soliti. K □ chkunchix o'fonibek Sulton. «Gulzor». -Miftoh ul-adl», • Maqsad ul-atvor». Iskandar. No'shiravon. Abuzajjumphur. Sulton Mahmud. Xo'ja Hasan. Shayx va murid. Sulaymon va obi hayot.

Adabiyotlar

1. Ibrohimov A. XVI asr adabiyotining xos xususiyatlari. Toshkent: «Fan», 1976.

2. Mallayev N. o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: «o'qiluvchi», 1976, 645-669-bcUar.
3. Mirzaaxmedova M. Xoja Toshkent: «Fan», 1975,
4. Poshshoho'ja. «Miftoh ul-adl» va «Gulzor»dan. Toshkent: o'zdamnashr, 1962.
5. o'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 117-133-bctlar.
6. o'zbek adabiyoti (Badiiy raatn namunalari). Ko'p jildlik. 3-jild. Toshkent, 1959, 230-273-bctlar.
7. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiml ashob. Toshkent, 1993.



MUNDALUJA	
MUQADDIMA O'RNIDA	3
I-BOB "O'ZBEK MYMTOZ ADABIYOTI TARIXI" FANIGA KIRISH	5
1.1. o'zbek mumtoz adabiyoti fan sifatida	5
1.2. o'zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismlari	5
1.4. o'zbek mumtoz adabiyoti tarixining taraqqiyot yo'li, davriy o'zgarish tamoyillari va u haqdagi bahs-u munozaralar	10
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	11
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	11
Adabiyotlar	12
II-BOB. ENG QADIMGI ADABIY YODGORLIKLAR	13
2.1. Qadimgi madaniyat. Turon - qadimgi adabiy-madaniy markazlardan biri	13
2.2. Eng qadimgi og'zaki adabiyot yodgorliklari	17
2.2.1. Mifva afeonalar	19
2.2.2. Qo'shiqlar va lirik she'riar	25
2.2.3. Qahramonlik eposi	30
2.3. Yozma yodgorliklar	42
2.3.1. «Avesto» - zardushtiytik dinining muqaddas kitobi	42
2.3.2. o'rxun-Enasoy yodgorliklari	46
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	50
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	51
Adabiyotlar	51
III-BOB. X-XII ASRLAR O'ZBEK ADABIYOTI	52
3.1. X-XII asrlardagi madaniy hayot	52
3.2. X-XII asrlar badiiy adabiyot taraqqiyotida yangi bosqich	56
3.3. Mahmud Qashg'ariy va uning «Devonu lug'otit turk» asari	61
3.4. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostoni - turkiy «Shohnoma»	67
3.5. Ahmad Yugnakiy va uning «Hibat ul-haqoyiq» dostoni	83
3.6. Ahmad Yassaviyning hayoti va ijodi. «Devoni hikmat» asari, uning axloqiy-ma'rifiy, ma'naviy-tarbiyaviy mohiyati	93
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	99
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	100
Adabiyotlar	100

IV-BOB. XIII ASR VA XIV ASR BOSILUUDAGI O'ZBEK ADABIYOTI	102
4.1. XIII asr va XIV asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va adabiy hayot	102
4.2. Nosiruddin Rabg'uziy va uning «Qisasi Rabg'uziy» asari	106
4.3. Pahlavon Malimud maboylarining axloqiy-ma'naviy ahamiyati	114
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	118
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	119
Adabiyotlar	119
V-BOB. XIV ASR O'RTALARIDAN XV ASRGACHA BO'LGAN DAVR O'ZBEK ADABIYOTI	120
5.1. Temur va temuriylar davlatining asoslanishi. Davming ijtimoiy-siyosiy, madaniy-adabiy hayoti	120
5.2. Adabiy ayoqlar. Tajima adabiyoti va adabiyotshunoslik asari	126
5.3. Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari, uning badiiyati	130
(SA) Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni — erkin-ijodiy isqimaning nodir namnnaa	140
5.5. Sayfi Saroyi— lirik shoir. Uning «Suhayl va Guldursun» dostoni	149
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	158
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	158
Adabiyotlar	159
VI-BOB. XV ASRNING BIRINCHI YARMIDA YASHAB IJOD ETGAN O'ZBEK SHOIRLARI	160
6.1. Durbeckning «Yusuf va Zulavho» dostoni hamda bu haqdagi bahs-u munozaralar	160
Haydar Xorazmiy va uning «Maxzanul-asror» dostoni badiiyati	167
(6.3)/Atoiy shoiriyatidagi, janrlari va badiiyati	172
o'fSakkokiyning hayoti va ijodi. Shoir qasidalarining g'oyaviy-badiiy tahlili	178
6.5. (Lutfiy-malikul-kalom. AhmadTaroziy Mavlono Lutfiy haqida. «Gu'l va Navro'z» haqida bahslar	185
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	195
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	196
Adabiyotlar	196
VII-BOB. ALISHER NAVOIY—ADABIYOTIMIZNING MILLIY IFTIXORI	197
7.1. Alisher Navoiy hayoti va ijodining o'rganilishi tarixi	197

7.2. Ulug* shoirning bolalik va yoshlik yillari .....	208
7.3. Alisher Navoiy hayotining Samarqand davri .....	217
7.4. Alisher Navoiy davlat va jamoat arbobi .....	225
7.5. Shoir hayotining so'nggi yillari .....	238
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar .....	244
Mavzuga oid tayanch tushunchalar .....	245
Adabiyotlar .....	246
VIII-BOB. ALISHER NAVOIY SHE*RIYATI .....	247
8.1. Alisher*Navoiy devonlari, ulaming tartib berilishi tarixi, janriy tarkibi va mavzulari .....	248
8.2. Alisher Navoiy g'azaliyotining shakliy, g'oyaviy xususiyatlari, yetakchi qahramonlari va badiiyati .....	258
8.3. Kichik she'riy asarlari: qit'a, mboiy, tuyuq va lug'z (chiston)lar .....	271
8.4. Alisher Navoiy-qasidanavis .....	283
8.5. «Devoni Foni»ning tuzilishi, janriy tarkibi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari .....	291
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar— .....	302
Mavzuga oid tayanch tushunchalar .....	303
Adabiyotlar .....	303
IX-BOB. SHARQ XALQIARI ADABIYOTIDA XAMSACHILIK AN*ANASI VA ALISHER NAVOIY "XAMSA"SI .....	305
9.1. Xamsachilik an'anasi va Alisher Navoiy «Xamsa»sining yaratilishi tarixi .....	305
9.2. «Hayrat ul-abror» - muqaddimaviy doston. Asarning tuzilishi, maqolat va hikoyatlar tahlili .....	310
9.3. «Farhod va Shirin» — ishqiy sarguzasht doston. Asarning tuzilishi, mavzu va g'oyalar olami, yetakchi qahramonlari .....	325
9.4. «Layli va Majnun» - ishqiy, fojiaiy doston. Asarning tuzilishi, yetakchi obrazlari va badiiyati .....	346
9.5. «Sab' ai sayyor» - Navoiy nazmining yetti sohir tuhfasi — .....	358
9.6. «Saddi Iskandariy» - «Xamsa»ning xotimaviy dostoni. Asarning mavzu va g'oyalar olami, hikoyat va masallar tahlili .....	378
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar .....	388
Mavzuga oid tayanch tushunchalar .....	389
Adabiyotlar .....	389
X-BOB. «LISON UT-TAYR» FALSAFIY MASAL DOSTON .....	391
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar .....	406

Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	406
XI-BOB. ALISHER NAVOIYNING NASRIY ASARLARI.....	407
11.1. Ilimiy-filologik tadqiqotlar.....	407
11-2. Ustozlarga bag'ishlangan yodnomalar.....	418
11.3. Tarix, tasavuf va din tarixiga oid asarlar.....	422
11.4. «Mahhuh ul-qulub» («Ko'ngillaroining sevgani*») pandnomasi.....	431
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar.....	437
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	438
Adabiyotlar.....	438
XH - BOB. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR.....	439
12.1. Boburshunoslik tarixiga bir nazar.....	439
12.2. Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ilmiy — adabiy merosi.....	441
12.3. Bobur Mirzo she'riyati. □ azallarining gavzulari va badiiyati.....	459
12.4. Shoirning ruboiy va tuyuqlari tahlili.....	468
12.5. «Boburnoma»-qomusiy asar.....	473
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar.....	487
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	489
Adabiyotlar.....	489
XIII - BOB. MUHAMMAD SOLIH VA UNING "SHAYBONIYNOMA" DOSTONI.....	491
13.1. Muhammad Solih hayoti va jjodining o'rganilishi tarixi.....	491
13.2. Hayoti va faoliyati.....	493
13.3. «Shayboniynoma» - tarixiy-jangnoma doston.....	497
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar.....	508
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	509
Adabiyotlar.....	509
XIV - BOB. XOJA - HIKOYANAVIS ADIB.....	511
14.1. Xoja va uning adabiy mcrosining o'rganilishi tarixi.....	511
14.2. Adibning hayoti va faoliyati.....	512
14.3. -Miftoh ul-adU va -Gulzor»dagi hikoyalar tahlili—.....	514
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar.....	521
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	521
Adabiyotlar.....	521
XOTIMA.....	523

RAFFIM VOHIDOV  
HUSNIDDIN ESHONQULOV

# **o'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI TARIXI**

(Eng qadimgi davrlardan XVI asr oxirigacha)

**o'quv qo'llanma**

*Nashr uchun mas'ul:  
o'zbekiston Yozuvdilar t'iyushrtiasi  
Adabiyot jantg'annasi dlreklort  
Qurbonmurod Jumayev*

*Muharrir:*

*Nodir Ramozonov  
Musarrir ra texnik muharrir:  
Nodir Ortiqov  
Dilshod Jumayev*

*Terishga berildi 04.07.2006y. Bosishga mxsat  
etildi 2007.2006 y. Qog'oz/ormatl 60x84 V<sub>1</sub>,  
Ofset bosma usulida basildi. Hajmi 33.0 bosma  
toboq. Nuxsasi 1000.  
Buyurtma Ni 37*

*o'zbekiston Yozuvchilar uyushmasl Adabiyot  
jantg'armasi nashriyoti, 700000, Toshkent.  
J-Neru ko'chasi. i-uy.*

**KA** VTO-NASHR\* sho'ba korxonasi  
*bosmaxonasida chop qilindi.  
700005. Toshkent shahri. 8-mart ko'chasl. 57-uy.*